

महाराष्ट्र-ग्रन्थ-प्रदीपावलि—प्रदीप चौथा

सत्कार्योत्तेजक सभा—धुळे

श्री

रामदास आणि रामदासी

भाग १२१ वा

सर ११ वा] श्रीसमर्थचरित्र [मणि ११ वा

द्वितीय खंड

श्रीसमर्थहृदय

श्रीगुरुचरणार्ते स्मरोनी ।
वाङ्मयमूर्ति हृदयी धरोनी ।
जे जें स्फुरलें माझिये मनी ।
ते तें लिहिलें स्वानंदें ॥

१८६४ ज्येष्ठ शुद्ध १३ गुरुवार

राज्याभिषेक शक

१९४२ २६९

केशव भिकाजी ढवळे : श्रीसमर्थ—सदन,
गिरगांव, मुंबई.

मूल्य साडेतीन रुपये

प्रकाशक
केशव भिकाजी ढवळे,
श्रीसमर्थ-सदन, गिरगांव, मुंबई

७९९०८

सर्व हक्क, चिटणीस सत्कार्योत्तेजक सभा,
यांनीं राखून ठेविले आहेत.

मुद्रक
द्वारकानाथ भगवंत कर्णिक,
न्यू टाइम्स प्रिंटरी, लि., गिरगांव, मुंबई

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठांक
ग्रंथारंभ	३
ग्रंथाचें नांव, ग्रंथाचा विषय ५; ग्रंथाला आधार ८; समर्थाचा कवितासमुद्र ९; समर्थांना आणि वाचकांना प्रार्थना १२; ग्रंथाची फलश्रुति १३	
हृदयाची तळमळ	१४
[१] अभंगात्मक प्रकरणे	१५
(१) ओवीशतें	१७
शत पहिलें — गर्भवास	१८
शत दुसरें — संसारकथा	१८
शत तिसरें — संतसंग	२०
शत चवथें — उपदेशपद्धति	२२
शत पांचवें — नवविधाभक्ति	२६
शत सहावें — देव आणि देऊळ	२८
शत सातवें — जन्मसफलता	३०
शत आठवें — सगुणनिर्गुणवाद	३२
शत नववें — सर्वब्रह्मविमळब्रह्मवाद	३५
शत दहावें — संतमुमुक्षुवाद	३६
शत अकरावें — गृहस्थविरक्तांचा वाद	३८
शत बारावें — प्रेतप्रारब्धवाद	४०
शत तेरावें — रामचरित्र	४३
शेवटचें शत चौदावें — कृष्णचरित्र	४४
(२) स्फुट ओव्या	४६
(एक) चिरंजीव श्रीसमर्थ	४७
(दोन) समर्थाचें सामर्थ्य	४९
(तीन) त्या सामर्थ्याची गुरुकिल्ली...	५१
(चार) त्या रामाचें रूप	५५

(पांच) तै ब्रह्मज्ञान	५८
ज्ञानी, योगी ६०; ईश्वरी पुरुष ६१			
(सहा) त्याच्या प्राप्तीचीं साधनें	६२
नवविधा भक्तीचा च विस्तार ६२, संतसंग ६४, विवेक ६५, निरूपण ६७, नामस्मरण ६८.			
(सात) स्वतः श्रीसमर्थाचा साधनमार्ग	७१
प्रश्नांचा ६३ वा अभंग ७१, उत्तरांचा २८ वा अभंग ७२			
(आठ) साराचें हि सार-गुरुमुख			७३
श्रीसमर्थाचा गुप्त पंथ ७४			
(नऊ) धांवा, पावा, प्रेमपान्हा द्यावा	७४

[२] अष्टाक्षरी पांच लघुकाव्यें

(१) षड्विपु	७९
(१) काम ७९, (२) क्रोध (३) मद ८०, (४) मत्सर ८१, (५) दंभ ८२, (६) प्रपंच ८३			
(२) पंचीकरण योग	८५
(१) अंतःकरणपंचक (२) प्राणपंचक (३) विषय- पंचक (४) ज्ञानेंद्रियपंचक ९०, (५) कर्मेंद्रिय- पंचक ९१			
(३) चतुर्थमान	९३
अंतरात्म्याचें विवेचन ९३; ब्रह्मनिरूपण, प्रपंचपरमार्थाची शिकवण ९४			
(४) मानपंचक	१००
रामनाममहिमा १००; रामराज्य १०२; उपासना १०३; उपासना कशी करावी ? उपासनेची व्यापकता, उपासक कसा असतो ? १०५			
(५) पंचमान	१०७
स्तवनपर १०७, अंतरात्म्याचें विवरण १०८, पुण्यवंताचें वर्णन १०९, ज्ञानावांचून साधनांचें वैयर्थ्य ११०, ज्ञानाची थोरवी ११२			
श्रीरामदासांकित	११४

[३] अष्टाक्षरी प्रकरणे	११५
(१) स्फुट प्रकरणे	११७
(१) अध्यात्मसार	११७
(२) आनंदवनसुवन	१२१
(३) रामवरदायनी माता	१३०
(४) श्रीसमर्थांची उमटलेली पाउले	१३३
(श्री) देव आणि भक्त १३३, (रा) राम आणि रामदास १३५, (म) फिरणे बहुतां ठायी १३७, (दा) त्या सकळांत सर्व आले १३७, (स) स्थळ तें माजले मोठे १३८			
(५) करुणापर प्रकरणे	१४०
(६) अंतरात्मा-तो देव देव देवांचा	१४१
(७) शिकवणीचे वीस धडे	१४४
(१) संसारी दोन्ही साधावी, (२) त्याला यत्न केला पाहिजे १४६; (३) काळ कठीण आला आहे, म्हणून धीर सोडू नये, (४) करावे आणि मग सांगावे १४७; (५) सर्वांना राजी राखावे, (६) नित्य नूतन हिंडावे, (७) हिंडतांना आणखी काय करावे १४८; (८) यशाची किळी, (९) वेवाद खोटा १४९; (१०) परोपकाराविषयी तत्परता, (११) येकांत सेवावा, (१२) जें करणें तें तारुण्यांत च केलें पाहिजे १५०; (१३) प्रत्ययाची महती, (१४) वृत्ति मोकळी असावी १५१; (१५) समजलें तर तसें वागलें पाहिजे, (१६) मित्र कसा असावा ? (१७) राजा कसा असावा ? १५२; (१८) ब्राह्मण कसा असावा ? (१९) ज्ञानावांचून गति नाही, (२०) त्याला बुद्धियोग चि पाहिजे १५३			
(८) अवांतर	१५४
एक-गायनी कला, दुसरी-संसार १५४; तिसरी-हिमालयीन स्थळांचें वर्णन १५५			

(२) अष्टाक्षरी स्फुट श्लोक	१५६
एक-त्रिकांडांचें वर्णन १५७, दुसरें - श्रीरामकथा १५८, तिसरें-श्रीकृष्णकथा-भागवत १५९; थोडी शिकवण १६०			

[४] श्लोकबद्ध प्रकरणें	१६५
--------------------------	-----	-----	-----

(१) रामायण	१६७
------------	-----	-----	-----

(१) रामायणाकडे दुर्लक्ष्य, (२) किष्किंधाकांड श्रीसमर्थांचें नव्हे १६७; (३) रामेण रामदासेन लिखितम् १६८; (४, ५) रामकथेचा हेतु १६९; (६) रामकथेचें श्रेष्ठत्व १७०; (७) व्यावहारिक आणि राजकीय नीतीचे घडे १७१; (८) श्रीसमर्थांचें लोकाचाराचें ज्ञान १८५; (९) रामायणाकडे पहाण्याच्या अनेक दृष्टि १८६; (१०) स्त्रीजीवन १८७; (११) रामलक्ष्मणांना लागलेली चिंता, महादेवादिकांनीं केलेला श्रीरामाचा गौरव १८९; (१२) वियोगाचें दुःख १९०; (१३) श्रीसमर्थहृदयाविष्करण १९२, श्रीसमर्थांना आलेली प्रतीति १९३, श्रीसमर्थांनीं केलेली सगुणोपासना १९४; सगुणांतून च निर्गुणोपासना १९५; काय करावें ? जाणव्याला पुसावें, ज्ञानांत परिसमाप्ति १९६

(२) करुणाष्टकें वगैरे	१९७
(१) करुणाष्टकें म्हणजे काय ?	१९७
(२) रामाच्या भेट्टीसाठीं तळमळ	२००
(३) रामरूप	२०१
(४) रामराज्याचें स्वरूप	२०३
(५) रामोपासना	२०३
(६) श्रीसमर्थांचें देवापाशीं मागणें	२०५
(रा) स्वतःपुरतें २०५, (म) राष्ट्रापुरतें	२०६
(७) श्रीसमर्थांच्या जीवींचें आर्त	२०७
(८) श्रीसमर्थांची कृतज्ञता	२०९
(९) बाहेगांवचा मारुती	२१०
(१०) कफाची व्यथा	२१२

(११) उदास क्षण	...	२१७
(१२) शीघ्रकोपी	...	२१८
(१३) धन्यतेचीं लक्षणें	...	२१९
(१४) मुलांची आवड	...	२१९
(१५) पुतण्यांना उपदेश	...	२२०
(१६) तत्कालीन लोकस्थिति	...	२२०
(१७) विपरीत प्रसंग	...	२२२
(१८) जनाचा कंटाळा, वनाची आवड, एकांतप्रियता	...	२२३
(१९) सृष्टिसौंदर्याचे भोक्ते	...	२२४
(२०) क्षेत्रें आणि स्थानें	...	२२५
(२१) श्रवण, तर्क आणि सहृद काया	...	२२६
(२२) लेखनक्रिया	...	२२७
(२३) भले आणि नष्ट	...	२२७
(२४) भजन आणि सज्जन	...	२२९
(२५) रामभक्त आणि कृष्णभक्त	...	२२९
(२६) प्रस्ताविक	...	२२९
(२७) श्रीसमर्थांचा विश्वास, काहीं मते	...	२३१
(२८) अवांतर	...	२३५

(३) श्री श्लोक मनाचे २३८

- (१) प्रस्ताव, (२) जगाच्या कल्याणाकरितां,
 (३) श्लोकांचा अखंड प्रवाह २३८; (४) त्यांची
 लोकप्रियता, (५) त्या लोकप्रियतेचीं कारणें २३९;
 (६) श्लोकांचा विषय, (७) त्यांची फलश्रुति
 २४०; (८) एकंदर श्लोकांचा तात्पर्यार्थ २४२;
 (९) उपसंहार २६३

५] ओवीबद्ध अकरा लघु काव्यें ... २६५

सामान्य विचार	२६७
(१) पूर्वारंभ	२७०
(२) जुनाट पुरुष	२७४
(३) अंतर्भाव	२७६
(४) आत्माराम	२७९
(५) पंचसमासी	२८२

(६) सतसमासी	२८५
(७) सगुणध्यान	२९०
(८) निर्गुणध्यान	२९२
(९) मानसपूजा	२९३
(१०) एकवीससमासी म्हणजे च जुना दासबोध	२९५

(१) आत्मज्ञानाच्या दृष्टीने २९९; (२) उपासनेच्या दृष्टीने ३०१; (३) सगुण साक्षात्कार केव्हां होतो? ३०२; (४) वस्तूची प्राप्ति केव्हां होते? (५) राम आणि रामदास यांचें साम्य ३०३; (६) प्रपंच आणि परमार्थ, विवेक आणि वैराग्य, भेद आणि अभेद ३०५; (७) स्वधर्म ३०८; (८) करावें आणि मग सांगावें, (९) वक्ते आणि श्रोते ३०९; (१०) कलियुगाचा मामला ३१०; (११) संतांचा महिमा ३११

(११) जनस्वभाव किंवा बहुधा गोसावी			३१२
----------------------------------	--	--	-----

येथें श्रीसमर्थहृदयाचा पूर्वार्ध संपला ३१५

६] श्रीमत् ग्रंथराज दासबोध	३१७
-----------------------------	-----	-----	-----

(१) पूर्वार्ध—दशक १ ते ८	३१९
--------------------------	-----	-----	-----

सामान्य विचार ३१९, ग्रंथाचें स्थूल स्वरूप ३२३

दशक पहिला—स्तवनाचा	३२५
--------------------	------	-----	-----

ग्रंथाचा विषय, ग्रंथाला आधार

३२६; ग्रंथाची फलश्रुति ३२७

दशक दुसरा—मूर्खलक्षणें	३३२
------------------------	-----	------	-----

दशक तिसरा—स्वगुणपरीक्षा	३३७
-------------------------	-----	-----	-----

दशक चवथा—नवविधा भक्ति	३४२
-----------------------	-----	-----	-----

श्रवण ३४३; कीर्तन ३४४; नामस्मरण, पादसेवन ३४५; अर्चन ३४६; वंदन ३४७; दास्य ३४८; सख्य ३५१; आत्मनिवेदन ३५४

दशक पांचवा—मंत्रांचा	३५५
----------------------	-----	-----	-----

अहं ब्रह्मास्मि ३५५; तत्त्वमसि ३५६; सद्गुरुकृपा ३५९; आत्मज्ञान, स्पष्टीकरण ३६०; दृढीकरण, समारोप ३६१

दशक सहावा - देवशोधनाचा	...	३६८
ब्रह्मस्वरूप ३६९ ; लोकांच्या देवाचें स्वरूप ३७२ ; ज्ञानोत्तर कर्म कां करावें ३७४ ; मी कोण ? ३७५ ; दृश्य मिथ्या, तर दिसतें कां ? ३७६ ; तें कोणेपरी साधावें ? सद्गुरुरूपाय सेवावे ३७७		
दशक सातवा - चतुर्दश ब्रह्म	...	३८०
दशक आठवा - ज्ञानदशक	...	३८६
(२) उत्तरार्ध - दशक ९ ते २०	३९४
प्रस्तावना	...	३९४
(१) श्रीसमर्थांच्या अंतरंगाच्या कांहीं खुणा	...	३९५
खून पहिली - श्रीसमर्थांचें ब्रह्मरूप	...	३९५
दुसरी - पुरश्चरणें, तीर्थाटणें	...	३९७
तिसरी - गुप्तपणें प्रचंड व्याप	...	३९८
चवथी - आत्मचरित्र, महत्कृत्य	...	३९९
पांचवी - विवेक आणि वैराग्य	...	४०२
सहावी - आत्मप्रचीति	...	४०३
सातवी - समुदायाविषयीं आतुरता	...	४०४
आठवी - प्रबोधशक्ति	४०५
नववी - निधोन गेला	...	४०६
दहावी - राष्ट्रगुरूची शिकवण	...	४०७
अकरावी - आत्मचरित्र, राजकारण	...	४०८
बारावी - लोकस्थितीचें निरीक्षण	...	४०९
तेरावी - निश्चल वृत्ति	...	४१०
चौदावी - अनेकांगी प्रचंड व्याप	...	४१०
(२) तत्कालीन लोकस्थिति	...	४१२
(श्री) निर्णायक स्थिती	...	४१२
(रा) मांभावलेली स्थिति	४१३
(म) ब्राह्मणांची निकृष्टावस्था	...	४१४
(३) श्रीसमर्थांचीं कांहीं मतें आणि विश्वास	...	४१६
(१) मेल्यावर प्राण येणें, श्रापदेह, परकायाप्रवेश,		
(२) राहाण, (३) मंत्रसामर्थ्य ४१६ ; (४) नाना देह,		
(५) भ्रम ४१७ ; (६) आचारविचार, (७) भेद ईश्वर		
करून गेला ४१८ ; (८) हठयोग, (९) वायुरूप देव		

देवता देवतें भूतें ४१९; (१०) वायुस्वरूप ब्रह्मा विष्णु
महेश ४२०; (११) ज्ञानी मुक्त होऊन गेले ४२१

(४) अध्यात्म	४१२
(१) ब्रह्म	४२२
(२) मायेचें स्वरूप कसें आहे ?	४२५
(एक) गुप्तगंगा ४२६, (दोन) भ्रामक कल्पना ४२७, (तीन) कड्यावरील वेल ४२९			
(३) ती ब्रह्माच्या ठिकाणीं कशी उद्भवली ?	४३०
(४) एक ब्रह्म आणि दुसरी माया, मधला मी कोण ?	४३०
(५) अशा स्थितींत माझे कर्तव्य काय ?	४३२
(५) ब्रह्मांडाची उभारणी आणि संहारणी	४३३
(६) पंचीकरण	४३८
(७) अंतरात्मा	४४१
(८) अंतरात्म्याची उपासना	४४९
(९) अंतरात्म्याच्या उपासनेतून च उद्भवलेली श्रीसमर्थाची समाजराजकारणपर शिक्वण	४५५
प्रस्तावना	४५५
(१) इहलोक आणि परलोक दोन्हीं साधावीं	४५५
(२) प्रपंचाचें स्वरूप	४५७
(३) परमार्थाचें स्वरूप	४६२
(४) प्रमुख साधन कोणतें	४६३
(५) समुदाय करावा	४६४
(६) समुदाय करणाराच्या ठिकाणीं कोणते गुण असावेत	४७०
(७) बहुतांला राजी राखावें	४७२
(८) मृदुभाषण	४७३
(९) परोपकार	४७४
(१०) परोपकारार्थ देह झिजवावा, आणि उदंड कष्ट करावे	४७६
(११) सांडा अवघें करंटपण	४७७
(१२) म्हणौन आळस नसावा	४७९
(१३) अत्यंत साक्षपी न्हावें	४८०
(१४) अखंड सावधान असावें	४८७
(१५) अखंड येकांत सेवावा	४८८

(१६) प्रचीति	४९१
(१७) म्हणोन सदुरु करावा । सत्संग शोधून धरावा			४९८
(१८) निस्पृहपणं विख्यात व्हावें । भूमंडळीं ॥			५००
(१०) श्रीसमर्थानीं केलेल्या कांहीं आज्ञा-आज्ञाशतक			५०८
(११) ग्रन्थराजाची अपूर्वता	५२४
७] पदपदांतरे	५२७
प्रस्तावना		...	५२९
(१) गाण्याचें अंग		...	५३०
(२) हिंदुस्थानी भाषेंतील पदे		...	५३१
(३) रामभेटीची तळमळ		...	५३२
(४) भेट कोणी करविली		...	५३५
(५) भेट झाली , कृतार्थ झाले		...	५३५
(६) त्या रामाचें ध्यान		...	५३५
(७) केवढा आधार ! कोण हा विश्वास !		...	५३६
(८) दांडगा निश्चय		...	५३८
(९) विश्वास आणि भक्तिभाव		...	५३९
(१०) कसें साधावे		५४०
(११) यत्नेंकरून वैराग्य करावे		...	५४१
(१२) उरलें काय ?		...	५४१
(१३) पहिला धडा नामस्मरणाचा		...	५४२
(१४) कोणही येकें हा करावा अभ्यास रे		...	५४३
(१५) कोणतें फळ मिळतें ?		...	५४४
(१६) परिणति ज्ञानप्राप्तीत होते		...	५४४
(१७) श्रीसमर्थांचे सज्जन		...	५४६
(१८) तत्कालीन देशस्थिति		...	५४७
(१९) विचित्र प्रसंग		...	५५१
(२०) क्षेत्रांचे उल्लेख		...	५५१
(२१) श्रीसमर्थानीं पुरश्चरण कशाचें केलें ?		...	५५२
(२२) विठ्ठल राम झाले		...	५५२
(२३) श्रीसमर्थांची आवड		...	५५२
(२४) श्रीसमर्थांची निस्पृहता		...	५५४
(२५) कृतज्ञतेचे उद्गार		...	५५५
तात्पर्य		...	५५६

[८] अवांतर आणि प्रासंगिक प्रकरणें
(१) सामान्य प्रकरण	...	५६०
(२) स्वप्नसाक्षात्कार	...	५६१
(३) महंतांना उपदेश	...	५६२
(४) श्रीशिवराजाला उपदेश	...	५६३
(५) श्रीशंभुराजाला पत्र	...	५६५
(६) श्रीशिवराजाविषयी श्रीसमर्थांची भावना	...	५६८
[९] श्रीसमर्थांचें एकमेव गद्य पत्र		
श्रीसमर्थहृदयांतील प्रेमाच्या नऊ लाटा	...	५८३
श्रीसमर्थांचें प्रार्थनागीत	...	५८४
ग्रंथाचा शेवट	...	५८५
(१) श्रीसमर्थहृदयमंदिर (२) प्रत्यय (३) वाटाड्याचें काम (४) विशाल हृदय (५) त्याची साक्ष (६) वाङ्मय-मूर्तीची पेटी (७) श्रीसमर्थांचा शिक्कामोर्तव (८) हृद्गत		
प्रार्थना	...	५९१

चित्रें

श्रीसमर्थ

रामेण रामदासेन लिखितम्

श्रीसमर्थांचें पत्र

ग्रंथारंभी

१६८ पृष्ठासमोर

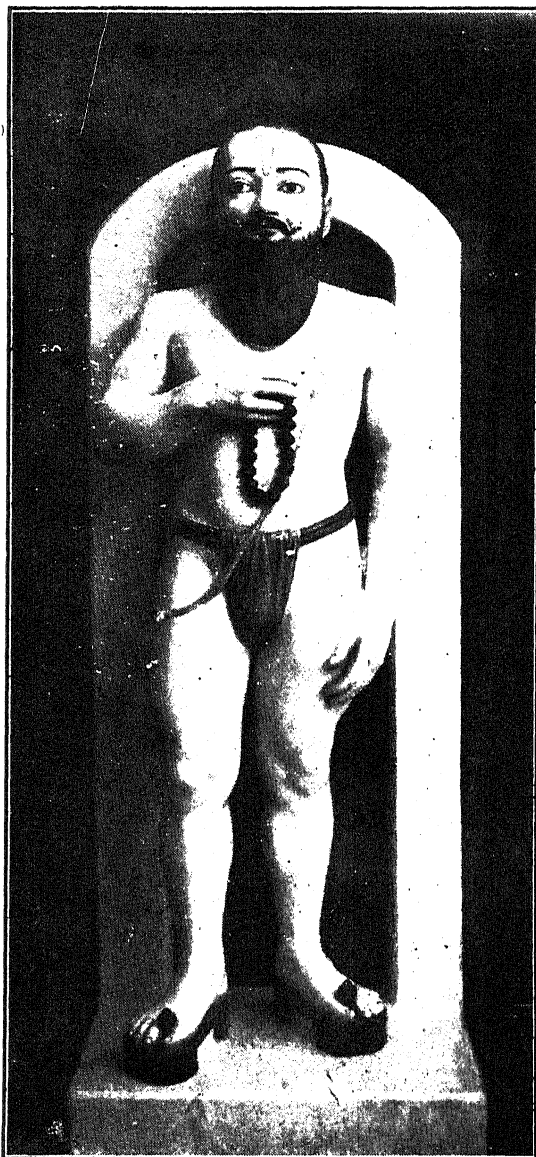
५७६ पृष्ठासमोर

शुद्धिपत्र

पृष्ठांक	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२०	९-१४	३४-३९	२४-२९
२५	२ व ३	६४ व ६५	६९ व ७०
३३	१९	सयोज्यता	सायोज्यता
३५	१६	सर्व	दृश्य
३६	१	मातव सूद	मोर्तव सूद
	१५	केल	केलें
४८	६	जाणायें	जाणावें
	१०	माझा	माझें
४९	२	१३-९	१५-९
५८	१	राहीं	राहे
६२	१२	आत्मज्ञान	आत्मज्ञानें
६३	१०	जाणा	जाण
६५	४	असलल्या	असलेल्या
७३	१६	अंभगाचें	अभंगाचें
८५	२२	ह	हैं
८६	८	ते	तें
		मलें	मले
९१	१६	पिंडं	पिंड
९३	२६	सव	सर्व
९६	६	असाव	असावें
९९	६	मातातीत	मायातीत
१२९	१०	पाहाव	पाहावें
१४३	५	देहाचें	देहाचें
१५१	२०	हैं	तें
१६१	१९	तडातडी	तडतडी
१७६	१४	७	७१
१७७	२	प्रत्युतरें	प्रत्युत्तरें
१७९	६	७९	२-७९
१८१	२७	१०	९

पृष्ठांक	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२१८	२	उसासीनता	उदासीनता
२३०	९	जयासी	जनासी
२३१	१६	बहू	जर्नी
२४०	२४	सामथ्य	सामर्थ्य
२५१	१२	शंकाराची	शंकराची
२५४	१४	बाध	बाधा
२६०	२१	याच	याचें
२८२	१०	ज्ञानाखारखें	ज्ञानासारखें
२८८	१३	सोडायाम	मोडायाम
२९२	४	लक्षण	लक्षमण
३०६	२४	२८	१८-२८
३०८	९	ह	हें
३१३	१८	ज	जे
३२०	६	तिच	तिचें
३२१	१६	आह	आहे
३२९	८	अस	असें
३३३	८	लक्षण	लक्षणें
३३४	९	धरी मनीं	धरी जो मनीं
	२३	२-५-७	२-५-१०
३३६	१७	प्रत्यकानें	प्रत्येकानें
३३७	२४	वाटलीं	वाटतीं
३४८	११	सद्गुरूचीं अधिष्ठानें	सद्गुरूचीं स्थानें
	२१	त्यासी	त्याची
३५१	२३	काण	कोण
३५३	४	२१	३१
३५७	११	५-७-५	५-८-५
३८४	३	होऊन पडिले	होऊन जे पडिले
३९०	११	५-६-२	८-६-२
४१२	१९	गळांठा	गळांठा
४१६	२१	९-८-३१	९-८-२१
४२३	१४	पुरोंसमागम	पुरासमागमें

श्रीसद्गुरु समर्थ, जांब

श्री समर्थ चरित्र

द्वितीय खंड

श्रीसमर्थहृदय

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

ग्रन्थारंभ

[ग्रंथाचें नांव — विषय — आधार — प्रार्थना — फलश्रुति]

*** | *** | *** | *** | *** ||

श्रोते पुसती कोण ग्रंथ । काय बोलिलें जी येथ ।
श्रवण केलियानें प्राप्त । काय आहे ॥

श्रीसमर्थस्वरूप ग्रन्थराज दासबोधाच्या या पहिल्या ओवीने या ग्रन्थाचें प्रकट मंगलाचरण करून त्या ओवीतील तिन्ही प्रश्नांची उत्तरे देतो.

श्रीसमर्थचरित्र लिहावें, हा माझा मूळचा हेतु नव्हता. श्रीसमर्थांना पहावें, त्यांचें अंतरंग जाणावें, त्यांची कृपा संपादन करावी, त्यांची कृपादृष्टि पुनरपि महाराष्ट्राकडे वळेल असें करावें, ही एक च इच्छा केली. ती कशी पूर्ण व्हावी, त्यांना कोठें शोधावें, ते कोठें दृष्टीस पडतील, असा मनाला प्रश्न पडला. कोठें तरी मठांत आढळतील, निर्जन अशा एकाद्या अवघड स्थळीं घळींत भेटतील, किंवा कल्याण, भीम, इत्यादिकांवर विहिरीच्या पाण्यांत जसा मंत्रानुग्रह झाला, तद्वत् त्यांच्या कवितासमुद्राच्या तळाशीं आपणांस जाऊन बसतां आल्यास त्यांचा साक्षात्कार होईल, असें वाटून मठ आणि घळी धुंडाळूं लागलों व हस्तलिखित ग्रन्थ मिळवूं लागलों. कांहीं तरी सेवा करावी म्हणजे ते कृपा करतील असें मनांत आणून श्री क्षेत्र जांब येथें त्यांच्या जन्मस्थानीं भव्य श्रीसमर्थमंदिर व्हावें, चाफळास नदीला प्रशस्त घाट बांधला जावा, गडावर भक्तजनांच्या सोयीसाठीं टोलेजंग धर्मशाळा उभारावी, समाधिमंदिराचें शिखर सोन्यानें मढविलें जावें, सर्व मारुतिस्थानांचा आणि मठांचा जीर्णोद्धार व्हावा, त्यांच्या आवडत्या घळी शोधून काढाव्या आणि झाडून साफसूफ कराव्या, ते सहजगत्या जेथें जेथें बसले होते असें निश्चित कळेल, त्या त्या ठिकाणीं स्मारकें उभारलीं जावीं, अशा एक ना दोन, अनंत कल्पना करूं लागलों. पैकीं फार थोड्या साधल्या. त्यांत

विशेष म्हणजे, जांबेस ज्या जागी त्यांचा देह धरणीस प्रथम लागला, जेथे वयाच्या अकराव्या वर्षी विश्वाच्या कल्याणाची चिंता करित त्यांनी बसावे आणि छत्तिसाव्या वर्षी जन्मदाला मातेला दिव्यदृष्टि देऊन तिचा उद्धार केला, त्या त्रिभुवनपवित्रतम स्थळी **श्रीसमर्थमंदिर** उभारलें जाऊन त्यांत शके १८५४ च्या चैत्र शु. ९ स अपूर्व समारंभ होऊन श्रीसमर्थ पुनरपि येऊन उभे ठाकले आहेत ! बाकीच्या कल्पना लय पावल्या नाहींत, पण मनांतल्या मनांत च राहिल्या. हस्तलिखित ग्रंथांचा संग्रह वाढत चालला तशी काळजी वाटू लागली कीं, आपल्या मार्गे या विपुल, बहुमोल, चिरंतन उपयुक्त संग्रहाचें रक्षण कसे व्हावे ? ही चिंता महाराष्ट्राच्या कानावर घातली आणि महाराष्ट्रांने अल्पावधीत धुळें येथें **श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिर** उभारून त्याचें १८५७ च्या ज्येष्ठ शु. १३ स उद्घाटन केले. श्रीसमर्थांचें विस्मरण म्हणजे महाराष्ट्राचें मरण होय, हा माझा सिद्धान्त असल्यामुळें त्यांचें अखंड स्मरण रहावे व निरंतर सेवा घडावी म्हणून १८६१ च्या ज्येष्ठ शु. १४ स **श्रीसमर्थसंघ** निर्माण झाला आणि गांवोगांवी त्याच्या शाखा निघू लागल्या. हळूहळू सत्कार्योत्तेजक सभेच्या द्वारे १८२७ पासून ग्रन्थप्रकाशन होत च होतें. अकरा अकरा मण्यांचा एक एक सर अशा अकरा सरांची सुंदर **श्रीरामदास आणि रामदासी ग्रन्थमाला** श्रीसमर्थांच्या कंठीं घातली जावी, असे ठरविण्यांत आले होतें. या सर्व योजना पार पडाव्या म्हणून काशीपासून रामेश्वरपर्यंत आणि केड्यापासून कलकत्यापर्यंत श्रीसमर्थांचें नांव घेत भिक्षा मागत हिंडलों. श्रीसमर्थांच्या नांवांत जादु भरलेली आहे हा प्रत्यय आला. सर्वत्र श्रीसमर्थांच्या भक्तिप्रेमानें महाराष्ट्रीयानांचें आणि इतरांचें हि अपेक्षेहून जास्त साहाय्य मिळत गेलें.

त्यांची कृपा व्हावी म्हणून हे व इतर उपाय योजीत होतों, तरी पण त्यांचें चरित्र लिहावे असें माझ्या मनांत येऊं नये. मला वाटे, मी काय त्यांच्या वेळीं होतों आणि असलों तरी मला काय आज त्याचें स्मरण राहिलें आहे ? मग मी निराळें काय सांगणार ? त्यांचे जे पांचपन्नास प्रकाशित आणि अप्रकाशित चरित्रग्रन्थ व इतर कागदपत्रें उपलब्ध आहेत, त्यांतलेंच, सारासार विचार करून काहीं घेऊन काहीं टाकून व काहीं बदलून मी त्यांचें चरित्र सजविणार ना ? त्यांत मी जास्त तें काय करणार ? मला वाटे, त्यांनीं कृपा करावी आणि आपण बोलार्थ ! त्यांनीं स्वमुखें सांगावें आणि आपण तें ऐकून

कागदावर टिपावें ! फार काय, पण मला असें हि वाटावें कीं, आपण भानावर नसावें च मुळीं, त्यांनीं च आपला हात धरून लिहावें आणि मग आपण शुद्धीवर येऊन तें लिहिलें गेलेलें वाचावें ! अशीं अनेक मनोराज्यें करीत असावें. तो छंद अजिबात सुटला आहे असें म्हणतां येत नाहीं व कधीं काळीं सुटेल असें हि वाटत नाहीं. मला तसें वाटत नाहीं, पण माझी ही कल्पना असेल हि कदाचित् मृगजलवत्, पण तिच्या नादांत जाणारा काळ आनंदांत जातो एवढें खरें. माझे विचार या दिशेनें वाहवत चालले आणि माझ्या वयाकडे पाहून माझ्या मित्रांचा व मजवर अकारण प्रेम करणाऱ्या इतरांचा आग्रह वाढत चालला कीं, मीं श्रीसमर्थचरित्र लिहिल्याशिवाय जाऊं नये. माझ्या मनांत येऊं लागलें, चरित्र-लेखनास आपण आरंभ करावा, फार तर तें प्रकाशित करण्याची घाई करूं नये. विचारास लागलों. या हि बाबतींत एका मागून एक अशा अनेक योजना कराव्या व त्या प्रकट हि कराव्या. मनांत कांहीं च ठेवूं नये.

अखेरीस शेवटची निश्चित योजना ठरली ती अशी : तीन खंडांत **श्रीसमर्थचरित्र** लिहावें, प्रथम खंड-**श्रीसमर्थावतार**, द्वितीय खंड-**श्रीसमर्थहृदय** आणि तृतीय खंड-**श्रीसमर्थसंप्रदाय**. तिन्ही खंडांची साधन-सामुग्री गोळा झाली, रूपरेखा आंखली गेली, टिपणें टांचणें करण्यांत आलीं. तिन्ही खंड तयार होत आले. पहिला खंड प्रकाशित होण्याची वेळ कांहीं कारणानें अजून आली नाहीं. तोंवर दुसरा खंड-**श्रीसमर्थहृदय**-मागें कां ठेवा, असें वाटून तो च वाचकांच्या हातीं आधीं देण्याच्या तयारीला लागलों. पहिल्याच्या पाठोपाठ तिसरा खंड हि प्रकाशित होईल.

हें त्रिखंडात्मक **श्रीसमर्थचरित्र**, अकराव्या सराचा अकरावा मणि, म्हणजे **श्रीरामदास** आणि **रामदासी** ग्रन्थमालेंतील १२१ वा भाग समजला जावा ! सांप्रत माला ओवण्याचें काम ४३ व्या मण्यापर्यंत च आलें आहे. संबंध माला पुरी झाल्याचें पाहण्याचें भाग्य मला जरी लाभलें नाहीं, तरी माला पूर्ण होऊन ती श्रीसमर्थांच्या कंठीं विराजमान झाल्यावांचून राहणार नाहीं, अशी मला खात्री आहे.

श्रीसमर्थहृदय ग्रन्थाचा विषय त्याच्या नांवावरून च व्यक्त होत आहे. श्रीसमर्थांचा अवतार कोणत्या काळांत झाला, कोणत्या कार्यासाठीं झाला, त्या वेळीं देशाची राजकीय, धार्मिक, सामाजिक स्थिति कशी हलाखीची झाली

होती, कर्म, उपासना आणि ज्ञान हीं जीं आपल्या धर्माचीं तीन अंगें तीं करीं विगलित झालीं होतीं, धर्म टिकतो का बुडतो अशी वेळ करी येऊन ठेपली होती, देवालयें आणि त्यांतील देव यांची करी धडगत नव्हती, वारंवार धाडी येऊन व दुष्टांच्या तावडींत सांपडून स्त्रियांचे कसे धिडवडे निघत, आपल्या आयाबहिणींच्या अब्रूचें रक्षण करण्याचें हि सामर्थ्य लोकांत कसें उरलें नव्हतें, ती हीन दीन स्थिति पालटण्यासाठीं त्यांनीं कोणते व्याप केले, इत्यादि इत्यादि इत्थंभूत वर्णन पहिल्या खंडांत लिहून झालें च आहे. प्रलयकाळ च प्राप्त झाला कीं काय, असें सर्वास वाटूं लागलें होतें! अशा त्या काळीं श्रीसमर्थांची करी तगबग होई, त्यांच्या मनांत कोणते विचार उद्भवत, त्या तशा स्थितीचा शेवट व्हावा म्हणून ते कोणत्या कल्पना करीत, कोणते उपाय योजीत, लोकांना कसा धीर देत, उपदेश कोणता करीत, ऐहिक आणि पारलौकिक कल्याणाचा अनुभवसिद्ध मार्ग कोणता दाखवीत, त्यांचें तत्त्वज्ञान कसें होतें, त्यांची उपासना कोणती होती, ती तगबग, ते विचार, त्या कल्पना, ते उपाय, तो धीर, तो उपदेश, तो मार्ग, तें तत्त्वज्ञान, ती उपासना, हा या ग्रन्थाचा मुख्य विषय होय. पहिल्या खंडांत आपण श्रीसमर्थांचें बाह्यचरित्र दुरून पाहिलें, आतां या खंडांत आपणांस जवळ जाऊन त्यांचें अंतश्चरित्र पहावयाचें आहे. मजसारख्या मतिमंदाला हें कितपत साधेल हा प्रश्न वेगळा! निद्रा आणि समाधि या दोन अवस्था खेरीज करून त्यांच्या आयुष्यांतील जागृतावस्थेचा जो महत्त्वाचा काळ, त्या काळांतील प्रत्येक क्षणीं विचारांचे जे कोट्यवधि तरंग त्या ईश्वरी पुरुषाच्या मनांत उमटले असतील, ते आपणांस कळावयास नकोत काय? त्यांच्या आयुष्यांतील प्रसंग आठवून बोलावयाचें तर, लग्नसमारंभांतून निसटण्यासाठीं त्यांनीं पहिलें पाऊल टाकलें, त्यापूर्वीं श्रीराणादेवीच्या त्या बारा वर्षांच्या बाळाच्या मनांत जे विचार उद्भवले असतील, पुरश्चरणाचा बाह्य क्रम आपणांस समजला पण त्या काळांत त्यांच्या अंतःकरणांत काय चाललें होतें, तसें च तीर्थाटण करीत असतां, श्रीशिवरायादिकांना भेटतांना, किंबहुना प्रत्येक दृश्य कार्य घडण्यापूर्वीं, त्यांच्या मनांत जे जे विचार चालले असतील, ते ते सर्व आपणांस कळणें, त्यांचें संपूर्ण चरित्र जाणण्याच्या दृष्टीनें आवश्यक नाहीं काय? मला तर असें वाटतें, श्रीसमर्थांच्या हृदयांत प्रवेश करून तेथील जेवढें कळणें शक्य असेल तेवढें सर्व हार्द आपणांस कळावें व तें या ग्रन्थाच्या द्वारे आपण प्रकट करावें!

श्रीसमर्थांच्या अंतरंगांत शिरून त्यांचें स्वरूप जाणण्याचा या ग्रन्थांत आपणांस प्रयत्न करावयाचा आहे.

कोणाचें हि नुसतें बाह्य चरित्र कळलें, पण अंतरंग कळलें नाहीं, तर आपण त्यांचें संपूर्ण चरित्र जाणलें असें म्हणतां येईल काय? “बुडाला औरंग्या पापी।” हे श्रीसमर्थांच्या मुखांतून निघालेले उद्गार आपण ऐकले, पण ते उद्गार बाहेर पडण्यापूर्वी त्यांच्या अंतःकरणांत जी खळबळ झाली असेल, ती आपणांस न कळली तरी चालेल का? “उदंड जाहालें पाणी। स्नान संध्या करावया ॥” या उद्गारांत दडून बसलेल्या त्यांच्या अंतःकरणांतील अत्यानंदाचा आपणांस साक्षात्कार व्हावयास नको काय? एका अष्टाक्षरी श्लोकाचें उदाहरण घेऊन च मी माझ्या बोलण्याचा आशय जास्त स्पष्ट करतो.

अंतरीं कल्पना केली। येकांतीं बोलिलों बहु।

रक्षिता देव देवांचा। त्याचा उछाव इच्छिला ॥

खूप विचार करून व एकान्तांत स्वतःच्या च मनाशीं किंवा सहकाऱ्यांशीं पुष्कळ बोलून श्रीसमर्थांनीं मनांत आणलें कीं, रावणाच्या बंदिशाळेंत पडलेल्या तेतीस कोटि देवांना ज्यानें मुक्त केलें, असा जो देवांचा हि देव श्रीराम, त्याचा उत्सव सुरू करून त्याच्या चरित्राकडे जनतेचीं मनं आपणांस वेधून घेतां येतील तर, न जाणों, अशा हताश, लाचार, अवनतीच्या काळांत हि लोकांत चैतन्य उत्पन्न होईल. येथें आतां आपणांस, चाफळास श्रीरामाची स्थापना करून श्रीसमर्थांनीं श्रीरामजन्मोत्सव संघटित रीतीनें व विशिष्ट पद्धतीनें सुरू केला, हें त्यांचें बाह्य चरित्र दिसतें आणि कळतें, पण त्यांनीं अंतरीं ज्या अनंत कल्पना केल्या असतील व एकान्तांत जें आत्महृदयाविष्करण केलें असेल, तें कळल्यावांचून त्यांचें संपूर्ण अंतर्बाह्य चरित्र आपणांस कळलें असें मानतां येईल काय? हा अष्टाक्षरी श्लोक मला फार आवडतो. ‘अंतरीं कल्पना केली।’ हे श्रीसमर्थांचे उद्गार म्हणजे त्यांच्या हृदयांतरीं प्रवेश करण्याचें द्वार च होय, असें मला वाटतें! सध्यां मला येथें इतकें च म्हणावयाचें आहे कीं, पहिल्या खंडांत आपण जसें त्यांचें बाह्य चरित्र पाहिलें, तसें आतां या खंडांत त्यांचें अंतश्चरित्र आपणांस पहावयाचें आहे.

काम कठीण आहे. तें कसें साधावें? तें कोणास साधेल? ज्यावर श्रीसमर्थ अनुग्रह करतील, त्यास तें साधेल. जो स्वतःस विसरून श्रीसमर्थ-

स्वरूपांत लीन होऊन जाईल, विरधळून जाईल, तद्रूप होईल, त्यास तें साधेल. श्रीसमर्थांचून ज्यास दुसरे कांहीं सुचणार नाही, दिसणार नाही, भासणार नाही, त्यास तें साधेल. ते ह्याच्या हृदयांत व त्यांच्या हृदयांत हा, असें ज्याला श्रीसमर्थांशीं नाते जोडतां येईल त्याने हा उद्योग करावा. जो श्रीसमर्थांपासून कालत्रयीं विभक्त होणार नाही, जो त्यांचा यथार्थ अनन्य भक्त असेल, तो च त्यांचे अंतरंग जाणू शकेल !

मी तर यांत कोठें च येत नाही ? मग मीं हा उद्योग कां, कोणाच्या बळावर आरंभिला आहे ? श्रीसमर्थांची वाङ्मयमूर्ति, त्यांचे दिव्य चरण, त्यांच्या कृपेचा आभास आणि माझे मन, हे माझे चार आधार होत. या चतुर्विध आधारस्तंभावर श्रीसमर्थहृदयमंदिराची उभारणी करण्याचें मी धाडस करीत आहे. माझ्या मनाचा साक्षी मी.

मला वाटतें मी हृदयीं तुझ्या रे ।
 प्रवेशोनि हारद्र तेथील सारें ।
 बुझावोनि घ्यावें प्रकटीकरावें ।
 स्वरूपीं तुझ्या लीन होऊनि जावें ॥

अशी त्यांची नित्य प्रार्थना करून हातीं लेखणी धरीत जाणार. ते कृपा करतील असा भरंवसा वाटतो.

माझा स्वामी कृपेसहित । हृदयीं वसे ॥

अशी भावना आहे, अनुभव नाही. त्या भावनेच्या बळावर, आतां फारसा विचार न करतां, एकवार त्यांच्या पादुकांवर मस्तक ठेवून आणि त्यांच्यावर सर्वस्वीं भार टाकून त्यांच्या अफाट कवितासमुद्रांत झेंप घेण्याचा मी संकल्प करीत आहे. त्यांचे एक एक प्रकरण हातीं घेणार, त्यांत काय काय आहे तें पहात आणि उतरीत जाणार, त्यांच्या अंतरंगाच्या खुणा आढळल्या म्हणजे तेथें थोडा वेळ जास्त थांबून व रमून मग पुढें जाणार, केव्हां हिं दमलों, थकलों, मतिगुंग झालों म्हणजे त्यांच्या चरणीं मस्तक ठेवून स्तब्ध बसणार, मग ते जी काय बुद्धि देतील, ज्या कांहीं कल्पना सुचवतील, जे प्रसंग सांगतील, जो युक्तिवाद करतील, तें सर्व ऐकून घेऊन, तेवढ्यापुरतें मस्तक उचलून, तें

कागदावर टिपीत जाणार! मला विश्वास आहे कीं, ते मला वाचकांसह परतीरास सुखरूप नेऊन पोचवितील.

त्या कवितासमुद्रांत स्वतःला झोकून देण्यापूर्वी, कांठावर थोडा वेळ बसून, समुद्राची खोली आणि विस्तार हीं विचारांत घेतलीं पाहिजेत.

[१] अभंगात्मक प्रकरणें

(१) चौदा ओवीशतें,	ग्रन्थसंख्या	१४००
(२) स्फुट ओव्या—३२८	”	२४७०
		<hr/>
		एकूण ३८७०

[२] अष्टाक्षरी पांच लघु काव्यें

(१) षड्विपु	अष्टाक्षरी ग्रं. सं.	९६
(२) पंचीकरणयोग	” ”	१००
(३) चतुर्थमान	” ”	१००
(४) मानपंचक	” ”	१२९
(५) पंचमान	” ”	१३४
		<hr/>
	एकूण अष्टाक्षरी ग्रं. सं.	५५९

[३] अष्टाक्षरी प्रकरणें

(१) स्फुट प्रकरणें ६९	ग्रं. सं.	९९०
(२) स्फुट श्लोक ६१	” ”	६८०
		<hr/>
	एकूण ग्रं. सं.	१६७०

[४] श्लोकबद्ध प्रकरणें

(१) रामायण	श्लो. सं.	१४६२
(२) करुणाष्टकें वगैरे २५९	” ”	१५९५
(३) श्री श्लोक मनाचे	” ”	२०५
		<hr/>
	एकूण श्लो. सं.	३२६२

[५] ओवीबद्ध अकरा लघु काव्यें

(१) पूर्वारंभ	ग्रन्थसंख्या	६०
(२) जुनाट पुरुष	"	९७
(३) अंतर्भाव	"	१२०
(४) आत्माराम	"	१७८
(५) पंचसमासी	"	१९१
(६) सप्तसमासी	"	२११
(७) सगुणध्यान	"	११९
(८) निर्गुणध्यान	"	१७७
(९) मानसपूजा	"	१४९
(१०) एकवीससमासी	"	१३४०
" " परिशिष्ट	"	११३
(११) जनस्वभाव	"	७०
	एकूण ग्रं. सं.	२७४१

[६] श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोध

पूर्वार्ध-दशक १ ते ८	ओवीसंख्या	३८६६
उत्तरार्ध-दशक ९ ते २०	" "	३८८९
	एकूण "	७७५५

[७] पदापदांतरे ९०३ ग्रं. सं. सुमारे ३५००

[८] अवांतर आणि प्रासंगिक प्रकरणें अनंत-पण तूर्त अदमासे ३०००

[९] श्रीसमर्थांचें एकमेव गद्य पत्र-९२ ओळींचें

विस्तारानें असें हें वाङ्मय अफाट आहे. त्याची खोली पाहूं गेल्यास 'प्रपंच सुखें करावा' येथपासून तों 'निर्गुण ब्रह्म तें निश्चळ। अंतरीं बिंबलें ॥' येथपर्यंत ती आहे. रामराज्याच्या अत्यंत श्रेष्ठ ऐहिक ध्येयापासून तों अहं ब्रह्मास्मि या साक्षात्कारापर्यंत तें खोल असून पसरलेलें आहे. त्यांतील सारीं रत्नें धुंडाळून काढण्याचें माझे सामर्थ्य नाही. श्रीरामदासी संशोधन आणि

प्रकाशन करण्याला सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वी आरंभ केला तेव्हां जो माझा हेतु होता, तोच आज हि आहे. दुसरे कांहीं करूं नये, श्रीसमर्थांना त्यांच्या वाङ्मयांत पहावे, ते चालून गेलेल्या वाटेवर त्यांची उमटलेली दिव्य पाउले पहावीं, तीं पहात च रहावे, तीं नुसतीं भासलीं तरी तेथें तेथें मस्तक ठेवावे, ही च माझी पहिल्यापासून दृष्टि होती. माझ्या साऱ्या प्रयत्नांचें एक च सूत्र होतें. शके १८२७ त श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोधाची प्रस्तावना लिहिली तेव्हां जें धोरण होतें, तें च परवां १८६१ च्या चैत्रांत जावेस राहून अकरा लघु काव्यांना प्रस्तावना लिहिली तेव्हां हि होतें. गेल्या छत्तीस वर्षांचा अनुभव पाहतां श्रीसमर्थवाङ्मयाकडे पाहण्याची माझी दृष्टि चुकलेली होती, असें माझ्यापुरतें तरी मला वाटत नाहीं. साहजिक आहे. श्रीसमर्थांच्या वाङ्मयाला म्हणजे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला, उपासनेला, कर्माचरणाला, त्यांच्या राजकारणाला आणि समाजकारणाला, व्यवहाराला आणि परमार्थाला, त्यांच्या यच्चयावत् सिद्धान्तांना आधारभूत जे अनेक ग्रन्थ, त्या सर्व ग्रन्थांपेक्षां हि मुख्य आधार आत्मप्रचीतीचा असल्यामुळे त्यांच्या वाङ्मयांत त्यांना शोधण्याचा आपला प्रयत्न वायां जाणार नाहीं, असा मला पहिल्यापासून विश्वास होता. राष्ट्रानें गुरुस्थानीं मानलेले जे महापुरुष स्वतः आचरून मग दुसऱ्यास सांगतात, स्वतः प्रचीति घेऊन जे नंतर बोलतात, त्यांच्या शब्दांत त्यांच्या अंतरंगांतील तरंग प्रतिबिंबित झालेले असले च पाहिजेत. श्रीसमर्थहृदयांतील त्या तरंगांत आपण अखंड तरंगत रहावे, हाच एक माझ्या मनानें ध्यास घेतला होता. मला वेदान्त समजत नाहीं, अद्यापि हि समजला नाहीं. तो समजून घेण्याचा मी प्रयत्न करीत असतो, कां, तर तो त्यांच्या मुखांतून निघालेला आहे म्हणून. पण माझी खरी आवड त्यांच्या पोटांत शिरून त्यांचें अंतरंग जाणण्याची. तें जाणण्याचें मुख्य ठिकाण एकच—त्यांचे ग्रन्थ.

जो ज्या मानानें श्रीसमर्थचरणांचा आश्रय करील, त्या मानानें त्यास श्रीसमर्थ आपल्या पोटाशीं धरतील. ध्यास तसें फळ. जो तद्रूप होईल तो च त्यांचें हृदय पूर्ण जाणूं शकेल. हा न्याय पतिपत्नीला लागतो, बंधुबंधूंना लागतो, स्वामिसेवकाला लागतो, तसा तो सद्गुरु आणि सच्छिष्य यांना हि लागतो. या चार हि संबंधांचीं उत्कृष्ट उदाहरणें आपणांस श्रीरामचरित्रांत पहावयास मिळतात.

हृदयं ह्येव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥

असें वचन श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांतील ' रामेण रामदासेन लिखितं ' वाल्मीकि-
रामायणाच्या आदिकांडांतील ७८ व्या सर्गातील १९ व्या श्लोकांत आहे .

माझ्या हृदयांत श्रीसमर्थांना व त्यांच्या हृदयांत मला कितपत स्थान मिळाले आहे, हे ते किंवा मी यांच्याशिवाय कोण सांगू शकेल ? माझ्यापुरती मी कबुली देतो की, माझी इच्छा पुष्कळ असली, तरी माझी पात्रता फार थोडी आहे . थोर पात्रतेचे पुरुष मी पाहिले आहेत . त्यांचे श्रमसायास आणि निष्ठानेम, त्यांच्या तीव्र भावना आणि त्यांचे निर्धार पाहून च मी माझ्या ठिकाणी थिजून जात असतो आणि त्यांच्या मानाने आपणांकडून कांहीं च सेवा घडली नाही किंवा साधनें झालीं नाहीत, म्हणून मी मनांतल्या मनांत कित्येकदां तरी

परस्तावतो कावतो तप्त होतो ।

आणि गेला, जन्म वाया गेला, म्हणून कधी होत असतो .

अशा उद्विग्नावस्थेत हि धीर वाटण्याला एक च कारण होत असते . माझी योग्यता काय श्रीसमर्थांना दिसत नव्हती ? मग माझ्या वांट्याला त्यांनीं हे काम दिले च कां ? यांतून मला निभावून नेणे त्यांना आतां प्राप्त आहे !

माझी मिरासी केवळ अज्ञान ।

हे तुम्हांस ठाऊक होतें ना ? मग आतां

तुमचें तुम्ही च करा हृदयाविष्करण ।

आपुलें उच्छिष्ट हें चि माझे भोजन ।

जाणतसां दयाळा ॥

मी काय सांगूं ! आपल्या उच्छिष्टावर मी जगत आहे . आपलें उच्छिष्ट सेवन करून आजवर मीं तर स्वतःचें पोषण केले च , पण आतां तें च आपलें उच्छिष्ट वाचकांच्या हि ताटांत नेऊन वाढावें, असा उद्योग मीं आरंभिला आहे . आपला आशीर्वाद असावा .

वाचकांची हि इतकी च प्रार्थना करावयाची कीं, माझ्या अधिकारा-
बाहेरचें हें काम मला करावें लागत आहे, त्या मजकडे आपण दयार्द्र दृष्टीनें पाहिलें पाहिजे . श्रीसमर्थहृदयाचा ठाव घेण्याच्या हेतूनें मी त्यांच्या काव्योदधींत बुडी मारण्यास प्रवृत्त होत असतां माझ्या हातून अनेक प्रमाद घडतील,

त्यांच्या अंतरंगांतील कित्येक खुणा माझ्या नजरेंतून निसटतील, त्याबद्दल आपण मला क्षमा करा. माझ्या चुका तुम्ही दुरुस्त करा, निसटलेल्या खुणा प्रकट करा आणि श्रीसमर्थहृदयाचें संपूर्ण दर्शन महाराष्ट्रास केव्हां तरी घडवा. तोंवर माझी आपणांस विनंति की, हे श्रीसमर्थहृदय आपल्या हृदयाशीं धरा, त्यांत माझे असें फार थोडे असणार आहे, तीन चतुर्थांश, न जाणों, जास्तच मी श्रीसमर्थांच्या च मुखानें बोलणार आहे. म्हणून म्हणतों, याला दूर लोटूं नका, याची उपेक्षा करूं नका.

या ग्रन्थाची फलश्रुति काय सांगावी ? जी वाचकांच्या प्रत्ययास येईल ती खरी. तथापि मला वाटतें, या ग्रन्थाच्या अवलोकनांन

- (१) श्रीसमर्थचरणीं भक्तिप्रेम जडेल,
- (२) त्यांचें अंतरंग प्रत्ययास येऊन त्यांच्या स्वरूपाचा साक्षात्कार होईल,
- (३) त्यांचें संपूर्ण वाङ्मय अवलोकिल्याचें श्रेय लाभेल,
- (४) तें वाङ्मय आपण स्वतः वाचावें अशी इच्छा उत्पन्न होईल,
- (५) तें वाचीत असतां त्यांच्या अंतरंगाच्या नवीन नवीन खुणा दृग्गोचर होतील,
- (६) जन्माची सार्थकता कशांत आहे याची यथार्थ कल्पना होऊन साधनमार्गावर पाऊल पडेल,
- (७) आचार आणि उपासना आवडूं लागून ज्ञानप्राप्तीचा मार्ग खुला होईल,
- (८) स्वराज्य आणि स्वाराज्य प्राप्त करून घेण्याची दिशा दिसूं लागेल,
- (९) जगदंतरीं सख्य होऊन परोपकार करीत च देह झिजवावा असें वाटूं लागेल,
- (१०) कशा हि सुखदुःखाच्या प्रसंगीं चित्ताची प्रसन्नता कायम च राहिल,
- (११) आणि अखेरीस, तुम्ही आम्ही, सर्व जण श्रीसमर्थांच्या कृपेला पात्र होऊं.

इति श्रीसमर्थहृदयग्रंथ । जेथ अनुवादिला सद्गुरुपंथ ।
अनुसरितां पुरती मनोरथ । येकनिष्ठ गुरुभक्ताचे ॥

हृदयाची तळमळ

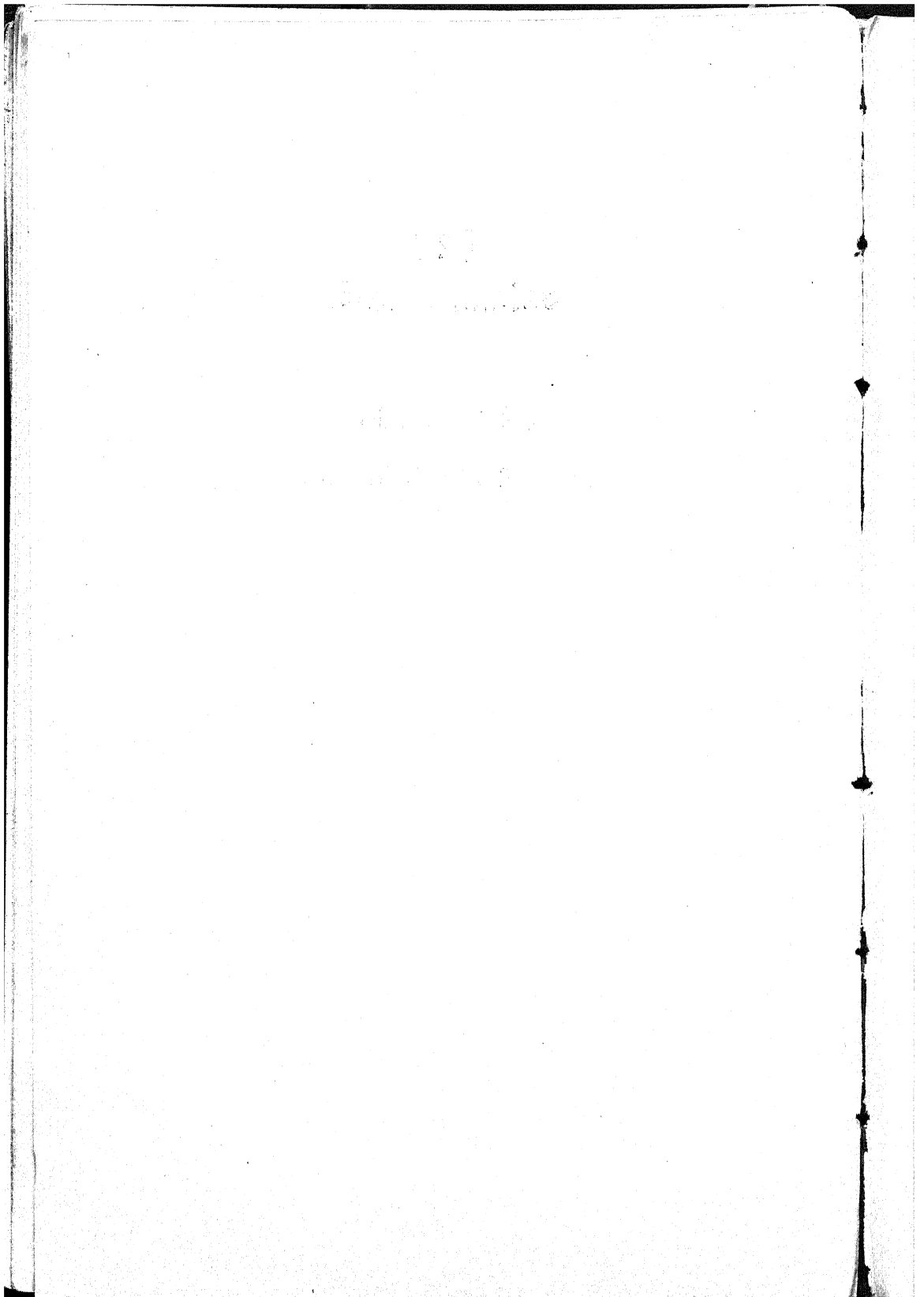
माझे जीवींचा सांगात । भेटी घडो अकस्मात ॥ ध्रु० ॥
पावन तो रे आठवतो रे । गळत ढळत अश्रुपात ॥ १ ॥
कोण तयाला भेटवि त्याला । विकल मनं प्रणिपात ॥ २ ॥
दास उदासिन करीत चिंतन । पावन ते गुण गात ॥ ३ ॥

[१]

अभंगात्मक प्रकरणे

(१) ओवीशते

(२) स्फुट ओव्या

(१) ओवीशतें

ओवीशतें चवदा आहेत. त्यांची व स्फुट ओव्यांची रचना अमंगलात्मक आहे. श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांतील बाडांक २४०, ११८३ इत्यादि कांहीं बाडांत त्यांना अमंग च म्हटलेलें आढळतें; पण रचनेला आरंभ करतांना गणेशशारदास्तवनांत व मधूनमधून हि स्वतः श्रीसमर्थ त्यांना ओव्या म्हणत आहेत.

आपल्या कोणत्या हि प्रकरणाचा रचनाकाळ म्हणून श्रीसमर्थानीं कोठें च दिलेला नाही. रचनेच्या सौकर्याचा विचार करतां मला असें वाटतें कीं, क्वचित् एकादी श्लोकबद्ध, ओवीबद्ध, अमंगलात्मक स्फुट रचना कोणी केव्हां हि करील, पण एकादें मोठें काव्य रचावयाचें झाल्यास, त्यास अमंग सोपा वाटेल, त्याहून ओवी किंचित् जड जाईल आणि ओवीहून हि श्लोकबद्ध रचना कठीण वाटेल. केवळ हें च कारण मनांत आणून मी म्हणत नाहीं, पण मला असें वाटतें, ओव्याशतकें आधीं, मग पूर्वारंभादि ओवीबद्ध प्रकरणें, मग एकवीससमासी दासबोध, मग सप्तदशकी दासबोध, नंतर रामायण, मनाचे श्लोक आणि शेवटीं साद्यन्त वीसदशकी श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोध, असा रचनेचा स्थूलमानानें कालानुक्रम असावा. स्फुट ओव्या, पदपदांतरे, करुणाष्टकें इत्यादि स्फुट रचना मधूनमधून, प्रसंगानुसार, वेळोवेळीं होत गेली असावी. खरें खोटें श्रीसमर्थाना माहींत.

या ओवीशतकांतील बहुतेक विषय पुढें ग्रन्थराज दासबोधांत हि आले आहेत. श्रीसमर्थांच्या अवताराचा आविर्भाव होत होत, श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोधाच्या रूपानें त्यांचा पूर्णावतार प्रकट झाला, असें मला म्हणावेंसें वाटतें. हीं शतकें अवलोकावीं, लघु काव्यें वाचावीं आणि श्रीमत् दासबोधाचें आलोडन करावें, म्हणजे श्रीसमर्थांच्या एकंदर तत्त्वज्ञानाचा कसा सारखा पायाशुद्ध विकास होत गेला आहे, तो वाचकांच्या लक्षांत येईल.

श्रीसमर्थानीं या शतांना नांवें दिलेलीं नव्हतीं. कल्याणलिखित ५१ व्या बाडांत त्यांचीं नांवें नाहींत, पण इतर कांहीं बाडांत, विशेषतः उद्धवलिखित बाडांक ४४९ त यांपैकीं कांहीं शतांचीं नांवें आढळतात. तीं विषयानुरोधानें उद्धवांनीं ठेवलेलीं असावीं. तीं आतां आपण पूर्ण करूं.

शत पहिलें—गर्भवास

पण यांत केवळच गर्भवासाचें वर्णन नाही. त्यांत सत्तर ऐशीं वर्षांचा एकादा म्हातारा मार्गें वळून पाहून, पश्चात्तापानें व्याकुळ होऊन आपलें सारें चरित्र आठवीत आहे, असें दाखविलें आहे. अपवादात्मक चरित्रें सोडून द्या, पण आपल्या बहुतेकांच्या चरित्रांचें चित्र या शतांत आढळेल. हें शत, आपल्यापैकीं पुष्कळांच्या चरित्रांचा आरसा आहे. त्यांत थोड्याफार फरकानें बहुतेकांना आपलें चरित्र प्रतिबिंबित झालेलें दिसेल. वृद्धांनीं आतां या आरशांत पाहून त्यांना काय लाभ व्हावयाचा आहे ! जे आज पंचविशींत किंवा तिशींत असतील त्यांनीं पश्चात्तापानें देवाला आळविणाऱ्या या वृद्धांच्या चित्राकडे पाहून वेळीं च बोध घेतला, तर ८० व्या वर्षीं त्यांच्यासारखा पश्चात्ताप करण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर येणार नाही. भाग्यवान् असतात तेच वेळेवर सावध होतात. बहुतेक जण वेळ निघून गेल्यावरच दुःख करीत बसतात ! गर्भवास, बाळपण, तारुण्य, वृद्धपण, या अवस्थांचें हें वर्णन श्रीसमर्थानीं तरुणांच्यासाठीं च केलेलें आहे. तें तरुणांनीं वाचून वेळेवर सावध होऊन आपल्या चरित्राला योग्य दिशा लावली तर वयाच्या ८० व्या वर्षीं, 'तुझ्या मनांत येईल तेव्हां ये, माझी तयारी आहे' असा मृत्यूला त्यांना निरोप. पाठवितां येईल व तो येईल तेव्हां त्याचें मोठ्या आनंदानें स्वागत करतां येईल.

सोडवीना कोण्ही श्रीरामावांचूनि ।

संकटीं धांवणी राम करी ॥ ९९ ॥

राम करीतसे दासांचा सांभाळ ।

भक्तांचा स्नेहाळ राम येक ॥ १०० ॥

शत दुसरें—संसारकथा

तोच कथाभाग, लग्न झाल्यानंतरचा, या हि शतकांत पुढें चालविला आहे. या दोन्ही शतकांतील विषयाचा विस्तार ग्रन्थराजाच्या तिसऱ्या दशकांत करण्यांत आला आहे. दारिद्र्यानें पीडलेल्या माणसाची कल्पना करून त्याच्या क्लेशाचें वर्णन मुद्दाम श्रीसमर्थानीं केलें असावें, असें मला वाटत नाही. तर भोंवतालच्या बहुतेकांचा संसार तसाच चाललेला त्यांना दिसत असावा. मोहांत गुरफटून जाऊन संसाराचा असला भंडवडा सहन करण्यापेक्षां संतांच्या

संगतींत देव ठायीं पाडावा आणि जन्माचें सार्थक करावें, असा शहाण्या लोकांना श्रीसमर्थाचा इषारा आहे :

बरें पाहा मनीं जाणते लोक हो । वायांवीण मोहो धरीतसा ॥ ५६ ॥
 धरीतसा मोहो देवेवीण चायां । अंतीं आया बाया चावळता ॥ ५७ ॥
 चावळता कां रे देव वोळखाना । धुंडूनि काढाना कोठें तन्हीं ॥ ५८ ॥
 कोठें तन्ही देव पावेल निर्वाणीं । नित्य निरूपणीं संतसंगें ॥ ५९ ॥
 संतसंगें दोष नासती विशेष । आणि जगदीश ठाईं पडे ॥ ६० ॥
 ठाईं पडे तेव्हां जीणें धन्य जालें । सार्थक चि केलें संसाराचें ॥ ६१ ॥

असा अत्यन्त कळवळ्यानें जणूं संदेश देऊन

नित्यानित्य जाणे तो साधु जाणावा ॥ ७० ॥

अशी साधु ओळखण्याची त्यांनीं एक खूण सांगून ठेवली आहे. असे नित्या-
 नित्यविवेक जाणणारे साधु दुर्मिळ होत, बाकी

ठाईं ठाईं बंडें मांडलीं पाषांडें । सांगती उदंडें पोटासाठीं ॥ ६५ ॥

असे, बाह्याकार करून साधु म्हणून मिरविणारे, पोटभरू च फार. यासाठीं
 जपावें, सावध असावें, भलत्यांच्या नादीं लागूं नये, फसूं नये, साधु आर्धीं
 ओळखावा, मग त्याची संगति धरावी, मीपण सांडावें, परब्रह्म जोडावें, तर च
 संसाराची म्हणजे जन्माची सार्थकता आहे, असें निश्चून सांगून श्रीसमर्थ
 स्वतःचें समाधान करानें झालें तें निवेदन करितात :

भजन रामाचें त्रैलोक्यपावन । करितो चिंतन शूळपाणी ॥ ९३ ॥
 शूळपाणी चिंती तें करा चिंतन । माझें तन मन दाशरथी ॥ ९४ ॥
 दाशरथी देव देवांचा कैपक्षी । सर्व काळ रक्षी भक्तजना ॥ ९५ ॥
 भक्तजन लीन जाले रामपदीं । सज्जनसंवादीं विवरतां ॥ ९६ ॥
 विवरतां जड चंचळ निश्चळ । तुटे खळखळ मीपणाची ॥ ९७ ॥
 मीपण हें रामपदीं निवेदीलें । समाधान जालें रामदासीं ॥ ९८ ॥

आपण आपलें असें काहीं च निराळें न ठेवतां, सर्व रामपदीं अर्पण करून
 समाधान प्राप्त करून घेतलें आहे, अशी श्रीसमर्थांच्या अंतरंगाची पहिली
 लहानशी खूण येथें आपल्या निदर्शनास येत आहे.

शत तिसरें—संतसंग

संतांच्या संगतीपासून कोणता लाभ होतो ? ज्याहून जगांत थोरला लाभ नाही, असा लाभ होतो. सत्संगतींत गर्भवास टळतो, भवसिंधु आटतो, पापबुद्धि झडते, असाध्य वस्तु साध्य होते, आयासावांचून ज्ञानप्राप्ति होते, विवेक स्फुरतो, मीपण मावळते, थोरल्या देवाची ओळख होते, ब्रह्मज्ञान होतें. सत्संगतींत मन इतकें निर्मळ आणि प्रसन्न होतें, त्यांतील जड विकार नष्ट होऊन तें इतकें हळुवार होतें, कीं तें जणूं अंतराळीं च तरंगत आहेसैं भासतें, तें मुळीं पृथ्वीवर वावरत च नाही !

संतसंगें ब्रह्मपद वोळखावें । विवेकें पावावें निरंजना ॥ ३४ ॥
 निरंजना जातां नाहीं जन वन । अंत्राळीं गमन येकायेकीं ॥ ३५ ॥
 येकायेकीं देव निर्मळ निश्चळ । आतुडे प्रांजळ दुजेंवीण ॥ ३६ ॥
 दुजेंवीण देव येकला येकट । उभा घनदाट मागें पुढें ॥ ३७ ॥
 मागें पुढें सर्व देवांचा नायक । सांपडे विवेक जालीयानें ॥ ३८ ॥
 जालीयानें कृपा संतसज्जनाची । मग विवेकाची वाट फुटे ॥ ३९ ॥

भाड्या असें लक्षांत आलें आहे कीं, सत्संग आणि विवेक या दोन साधनांची महती या चवदा शतांत आणि पुढच्या स्फुट ओव्यांत श्रीसमर्थानीं परोपरीनें वर्णिली आहे. सत्संग आधीं आणि नंतर—किंबहुना त्यापासूनच पुढें विवेक ! जन्मसफलता ही या दोहोंची फलप्राप्ति होय.

एवढी ज्या सत्समागमाची महती, तो सत्समागम आम्हांस कसा लाभावा ? आम्हीं कोणाच्या तोंडाकडे पहावें ? साधु कसा ओळखावा ? तेव्हां काय, आतां काय आणि केव्हां हि काय, साधु विरळा च असणार, तिरळे भोंदूच फार असणार ! खरा साधु सर्वांसारखा च दिसतो, किंबहुना, आपण इतरांहून निराळे आहोंत, असें कोणाच्या लक्षांत येऊं नये म्हणून त्याचा उलटा प्रयत्न असतो, तेव्हां त्यास ओळखावें तरी कसे ?

साधु धूर्तपणें सारिखाचि ॥ ५५ ॥
 सारिखाचि दिसे जनाचियेपरी । परी तो अंतरीं वेगळा चि ॥ ५६ ॥
 वेगळा चि ज्ञानें पूर्ण समाधानें । सस्वरूपीं मनें वस्ती केली ॥ ५७ ॥
 वस्ती केली मनें निर्गुणीं सर्वदा । मीपणें आपदा तया नाहीं ॥ ५८ ॥
 तया नाहीं काम तया नाहीं क्रोध । जया नाहीं खेद स्वार्थबुधी ॥ ५९ ॥

बुद्धि निश्चयाची स्वरूपी जयाची । कल्पना ठाईची निर्विकल्प ॥ ६० ॥
 निर्विकल्प मद मत्सर सारिला । आणि संव्हारिला लोभ दंभ ॥ ६१ ॥
 दंभ हा लोकिकी विवेकें सारिला । दुरी वोसंडीला अहंकार ॥ ६२ ॥
 अहंकार नाही दुराशा अंतरी । ममता हे दुरी मोकलीली ॥ ६३ ॥
 मोकलीली भ्रांती शरीर संपती । वैभव संतती लोलंगता ॥ ६४ ॥
 लोलंगता नसे ज्ञानें घालेपणें । ऐसीं हें लक्षणें सज्जनाचीं ॥ ६५ ॥

एवढ्यानें लक्षणें संपलीं असें कोणी मानूं नये. श्रीसमर्थ म्हणतात, सज्जनांचीं लक्षणें सांगतांना आपली वृत्ति अति लांचावते, म्हणून त्यांच्या असंख्य लक्षणांपैकीं आणखी कांहीं सांगतो, अशी पुन्हा प्रस्तावना करून ते आणखी अनेक लक्षणें सांगण्यास प्रवृत्त झाले आहेत. त्या सर्वांचें सार त्यांनीं असें काढलें आहे कीं, साधु हा क्रियावंत असावा, त्यानें लोकाचार सांभाळावे, अनाचार करूं नये. तो क्रियाभ्रष्ट नसावा. क्रियाभ्रष्टानें लोकांत येऊं नये, त्यानें अरण्यांत जाऊन पडावें. तेथें आपल्या एकट्याचा काय सोक्षमोक्ष साधावयाचा असेल तो त्यानें करून घ्यावा.

क्रियाभ्रष्ट तेणें लोकिकां सोडावें । आणि वसवावें ब्रह्मारण्य ॥८७॥
 ब्रह्मारण्य सेवी तो साधु येकला । जना नाहीं आला उपेगासी ॥८८॥

जो मुमुक्षु असेल त्यानें असला क्रियाभ्रष्ट गुरु कधीं करूं नये.

मुमुक्षानें गुरु क्रियाभ्रष्ट केला । तरी अंतरला दोहीं पक्षीं ॥९१॥
 दोहीं पक्षीं शुद्ध तथा ज्ञानबोध । येर ते अबद्ध अनाचारी ॥९२॥

श्रीसमर्थ खरें तें च बोलून गेले ! शब्दज्ञानी पण क्रियाहीन अनाचारी त्या हि काळीं होते, आज हि गांवोगांवीं आहेत व नेहमीं च असणार ! पण अशांचा हि कळवळा येऊन श्रीसमर्थांच्या मुखांतून त्यांना हि उद्देशून चार उपदेशाचे शब्द बाहेर पडले आहेत. स्वतःस ज्ञानी समजणाऱ्या अनाचारी पुरुषांना पाहून श्रीसमर्थांना वाईट वाटत नसे असें नाहीं. कोणत्या हि विषयाचें विवेचन करावयाचें म्हटलें, तर तें पूर्ण आणि सत्य असें च झालें पाहिजे, असा त्यांचा नेहमीं कटाक्ष असल्यामुळें त्यांच्या वाङ्मयांत त्यांनीं पाखांडी लोकांचा अनेक ठिकाणीं समाचार घेतला असला, तरी त्यांच्या अंतरींचा हेतु अशांच्या कल्याणाचा च असे. या शतांत तर त्यांनीं त्यांची क्षमा मागून त्यांना स्वाहिताचा मार्ग दाखविला आहे. अनाचार करणारे अनाचार करोत बापडे, आम्हांस सत्य तें सत्यच सांगितलें पाहिजे, असें म्हणून श्रीसमर्थ त्यांना उपदेश करितात :

पाहे पाहे बापा सत्य तें शोधूनि । ठाकेना म्हणोनि निंदूं नको ॥९६॥
 निंदूं नको शास्त्र निंदूं नको वेद । तरी च स्वानंद पावसील ॥ ९७ ॥
 पावसील राम जीवाचा विश्राम । अहंतेचा श्रम सांडितां चि ॥९८॥
 सांडितां विवेकें मिथ्या अभिमान । तरी समाधान पावसील ॥ ९९ ॥
 पावसील गती शुद्ध निरूपणें । रामदास म्हणे क्षमा करी ॥ १०० ॥

वरील ओव्यांचा अर्थ लावण्यांत व तदनुरोधानें श्रीसमर्थहृदयाचा ठाव घेण्यांत मी चुकलों असेन, तर श्रीसमर्थांनीं मला क्षमा केली पाहिजे. मनांत किंचित् शंका आली म्हणून क्षमेची याचना केली. शंकेचें निवारण तत्काळ झालें, तरी याचना केली ती तशी च राहूं देत आहें. हृदयग्रन्थाचा शेवट गांठीपर्यंत ही माझी याचना क्षणोक्षणीं, पदोपदीं, कायमची च पण अलिखित आहे, असें कृपा करून समजावें. चुकेन तेव्हां तेव्हां सांवरीत जावें, अशी प्रार्थना आहे.

शत चवथें—उपदेशपद्धति

या शतकांत श्रीसमर्थ शिष्यास आपल्या पुढें बसवून घेऊन प्रत्यक्ष ज्ञानोपदेश करीत आहेत. आपण च प्रश्न विचारित आहेत व त्यांचीं उत्तरें आपण च देऊन हळू हळू तीं शिष्यास पटवीत आहेत. श्रीसमर्थांच्या मुखानें हा उपदेश एकावा अशी ज्यास इच्छा असेल, त्यानें हें शतक एकाग्र चित्तानें मननपूर्वक अवलोकावें. त्यांतील प्रत्येक शब्द तोळून घ्यावा, समजून घ्यावा, पाळावा आणि कृतार्थ व्हावें. स्फुट ओव्यांपैकीं १४८ ते १९० या ओव्यांत ही च उपदेशपद्धति थोडक्यांत अनुसरलेली आहे.

शिष्य पुढें बसला आणि त्यास श्रीसमर्थ म्हणतात; “ बस, शांत हो, सर्व उपाधि विसरून जा, मी विचारतो किंवा सांगतो तिकडे च केवळ लक्ष दे. मला सांग, तूं कोण आहेस? तूं देहाचा अभिमान धरून बसला आहेस, तर मला सांग, कोणत्या अवयवाचा तुला अभिमान वाटतो? कोणते अवयव म्हणजे आपण असें तुला वाटतें? तुझ्या स्थूल देहांतील अस्थि, मांस, त्वचा, नाडी, रोम, हे पांच पृथ्वीचे अंश; शुद्धीत, श्रोणीत, लाल, मूत्र, स्वेद हे पांच आपाचे अंश; क्षुधा, तृषा, आलस्य, निद्रा आणि मैथुन हे तेजाचे अंश; चळण, वळण, प्रसारण, निरोध आणि आकुंचन

हे पांच वायूचे अंश; आणि काम, क्रोध, शोक, मोह, भय हे पांच आकाशाचे अंश; अशीं जीं पांच गुणिले पांच एकूण पंचवीस तत्त्वे तुझ्या स्थूल देहाचीं, यांपैकीं तूं कोणता ? यांपैकीं तूं कोणता च नसून या सर्वांचा तूं साक्षी आहेस, त्यांचा तूं जाणणारा आहेस, म्हणजे स्थूल देहाहून तूं कोणी निराळा आहेस, हें खरें ना ? देह तो च मी, असें वाटणें ही तुझी जीवदशा. ती जीवदशा जाऊन देहाचा मी साक्षी आहे असें वाटणें ही शिवदशा, ईश्वरदशा. देहाला नांव आणि रूप आहेत, तो दृश्य आहे. त्याचा साक्षी जो तूं, त्या तुला देह नाही, तूं विदेही आहेस. तेव्हां तुझा स्थूल देह म्हणजे तूं नव्हेस, हें तुला पटलें ना ? आतां शंका उरली सूक्ष्मदेहाची.

अंतःकरण, मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार, मिळून अंतःकरणपंचक होतें; व्यान, समान, उदान, अपान, प्राण, मिळून प्राणपंचक; शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, मिळून विषयपंचक; श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, जिह्वा, नासिक, हें ज्ञानेंद्रियपंचक व वाचा, पाणी, पाद, शिस्त्र आणि गुद, हें कर्मेन्द्रियपंचक; मिळून जीं तुझ्या सूक्ष्मदेहाचीं पंचवीस तत्त्वे, यांपैकीं कोणतें तत्त्व म्हणजे तूं, कोणतें तत्त्व म्हणजे आपण असें तूं समजतोस ? कोणतें च नाही, तर तूं या हि सर्वांचा साक्षी च आहेस. खरें ना ? मग आतां तुला, तूं तुझ्या स्थूल आणि सूक्ष्म देहांचा साक्षी आहेस, त्यांच्याहून तूं निराळा आहेस, हा अनुभव आला. तर आतां सांग, या सर्वांचा साक्षी म्हणजे जाणता जो तूं, तो तूं कोण आहेस ?”

शिष्य म्हणतो, “मला कळत नाही, स्वामींनीं च कृपा करून सांगावें.”

स्वामी विचारतात, “तुला कळत नाही, हें तुला कळतें ना ? मग तुला कळत नाही, हें जें तुझें अज्ञान, तो च तुझा कारणदेह आणि त्या कारणदेहाहून हि तूं कोणी निराळा च आहेस, एवढें तर खरें ना ?

येथवर तुझ्या तीन देहांचा निरास झाला. स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण या तिन्ही देहांचा तूं साक्षी आहेस, त्यांच्याहून तूं निराळा आहेस, हें तुला पटलें. मग आतां सांग, तूं कोण तें ?

कळत नाही हें कळणें, हें अंतःकरणाचें काम आहे. आत्मस्वरूपीं हें जाणपण हि संभवत नाही. कळत नाही हें कळणें, हें जें तुझें जाणपण, तो च तुझा महाकारण देह. महाकारण म्हणजे ज्ञान. अज्ञान देह जसा तूं नव्हेस, तसा ज्ञान देह म्हणजे हि तूं नव्हेस.

तेव्हां तूं जो कोणी आहेस, त्या तुझे स्वरूप मनबुद्धिअगोचर आहे, तेथें विसर नाही आणि आठव हि नाही, नेणणें नाही तसें जाणणें हि नाही, कोणती च वृत्ति नाही.

वृत्तिरूप आत्मा हें कई घडावें । तेव्हां विघडावें निवृत्तीसी ॥ २४ ॥
निवृत्ती उन्मनी निःशब्द विज्ञान । ऐसें समाधान अनुर्वाच्य ॥ २५ ॥
अनुर्वाच्य तेथें नाही जाणपण । आपुलें आपण पुरातन ॥ २६ ॥

तेथें मनाचा प्रवेश होऊं शकत नाही. तें निर्विकल्प आहे, त्याची कल्पना मनास होणार नाही. याप्रमाणें विचारानें आपल्या चार हि देहांचें निरसन करावें, तेव्हां कोठें

मग होये ठावें समाधान ॥ ३७ ॥

समाधान तें तूं वाक्य तत्त्वमसि । सोहं हंसा ऐसी मात आहे ॥ ३८ ॥
पाहे अहं ब्रह्म ऐसें चि वचन । ब्रह्म सनातन तूं चि बापा ॥ ३९ ॥
तूं चि येक ब्रह्म येर सर्व भ्रम । दृढ धरी वर्म अंतरांचें ॥ ४० ॥

हें जें मीं तुला सांगितलें व जें तुला समजलें असें वाटतें, तें दृढतर होण्यासाठीं विचार, श्रवण, मनन, विवरण, वैराग्य, संगत्याग, भक्ति, इत्यादि साधनांची अत्यन्त आवश्यकता आहे. नुसत्या शब्दज्ञानानें काम भागणार नाही, पदरीं फळ पडणार नाही.”

शाश्वताची प्रीति विषयीं विराक्ति ॥ ४५ ॥

आणि स्वरूपीं आसक्ति याचें नांव भक्ति ॥ ४८ ॥

या दृष्टीनें भक्ति, ज्ञान, वैराग्य हीं एकरूप असलीं तरी श्रीसमर्थ शिष्याला बजावितात :

नाहीं भक्ति भाव सगुणाचा ठाई । शब्दज्ञान काई बोलोनियां ॥ ५८ ॥
बोलोनियां मुखें तैसी क्रियां करी । धन्य तो संसारीं ब्रह्मज्ञानी ॥ ५९ ॥
ब्रह्मज्ञानी भला वर्तुणुकेपासीं । कोरड्या शब्दासी कोण पुसे ॥ ६० ॥
कोण पुसे बापा ज्ञान हें शाब्दिक । क्रिया अलोलिक सत्य जाण ॥ ६१ ॥
सत्य जाण भक्ति शरीरें करावी । आवडी धरावी सगुणाची ॥ ६२ ॥

सगुणीं आदरें देह झिजवावें । भजन करावें नवविधा ॥ ६३ ॥
 नवविधा भक्ति हा देहे चालतां । करावी सर्वथा सर्व भावें ॥ ६४ ॥
 सर्व भाव सदा सगुणीं भजावें । कोरडें त्यागावें शब्दज्ञान ॥ ६५ ॥

श्रीसमर्थांचे हे आत्मप्रचीतीनें निघालेले कळकळीचे बोल अवमानून कोणाचें हित होणार आहे ! एकीकडे नुसतें शब्दज्ञान बोलावें आणि दुसरीकडे विषयांत खुशाल रमावें, कुलाचार बुडवावे, भ्रष्टाकार माजवावा, एकंकार करावा आणि पाषांडमत थावरावें, यासारखें दुसरें पातक नाही ! यासाठीं, श्रीसमर्थ शिष्याला आज्ञा करितात, पाखांडी जनांच्या नादीं लागूं नये, मुक्त क्रिया करूं नये, परंपरा तोडूं नये, साधनें सोडूं नयेत. सिद्ध झाला तरी त्यानें साधनें केलीं पाहिजेत, असा जेथें सिद्धान्त आहे, तेथें इतरांची कथा काय ? महान् योगी, तापसी, वीतरागी हे हि साधनीं तत्पर असतात, ब्रह्माविष्णुहर हे हि आपणांस साधक च म्हणवितात, मग त्यांच्याहून हि कोरडे शब्दज्ञानी पाखांडी हे थोर झालेत काय ? लाडक्या, भक्ति उपासना जप ध्यान ही सोडूं नकोस, भोगीं उदासीन असावें, यथाशक्ति स्वधर्मरक्षण करावें, तीर्थक्षेत्रांच्या ठायीं आवड असावी,

आवडावें सदा स्वयें निरूपण । श्रवण मनन निजध्यास ॥ ९६ ॥
 निजध्यासें होये अंतरींचा त्याग । बाह्य वीतराग उदासीन ॥ ९७ ॥
 उदासीन वृत्ति कोठें गुंडालेना । उपाधी जडेना बाह्याकारिं ॥ ९८ ॥
 बाह्यअभ्यांतरीं त्याग निरंतरीं । वैराग्य यापरी आचारावें ॥ ९९ ॥
 आचारावें कर्म ज्याचा जो स्वधर्म । आणि नित्यनेम साधनाचा ॥ १०० ॥
 साधनाची वाट वोस पाडूं नये । बोलावी हे सोये निरूपणीं ॥ १०१ ॥

... ..
 भक्तिपंथें जातां होये सायोज्यता । निश्चयो तत्त्वता दास म्हणे ॥ १०५ ॥
 असें श्रीसमर्थांचें सर्वांना निश्चयपूर्वक सांगणें आहे .

कांहीं साधनें न करतां ज्ञान झाल्याचा भ्रम होऊन आचार आणि उपासना सोडणाऱ्या पाखांडी लोकांविषयीं श्रीसमर्थांना अत्यंत तिटकारा असे, हें त्यांच्या वाङ्मयांत अनेक ठिकाणीं आलेल्या उल्लेखांवरून स्पष्ट दिसतें .

शत पांचवें—नवविधा भक्ति

या चवदा शतकांत माझ्या अत्यंत आवडीचे हें शतक आहे. तें नवविधा भक्तीचें आहे, पण त्या भक्तीची उभारणी पहिल्या नऊ कडव्यांच्या स्वतंत्र अभंगात्मक पायावर कशी केलेली आहे, हें पाहणें अति कौतुकाचें आहे. पहिल्या नऊ कडव्यांचा मला एक स्वतंत्र च अभंग वाटतो. नवव्या कडव्याचा शेवट हि 'दास म्हणे' असा झालेला आहे. या नऊ कडव्यांच्या अभंगांत श्रीसमर्थानीं सारें ब्रह्मांड पायाशुद्ध सांठविलें आहे. त्यांत काय आलें नाहीं ? ब्रह्मांडाची उभारणी आणि संहारणी, प्रत्यक्ष प्रळय आणि विवेक प्रळय, नित्यानित्यविवेक, सुखाचें मूळ, परब्रह्माचें स्वरूप, सत्संगाचा महिमा, शाश्वत वस्तूचा निर्धार, मुक्तीचें निःसंदेह साधन आणि तें साधन साधण्याची युक्ति, अशा नऊ गोष्टी या नऊ कडव्यांत बीजरूपानें आलेल्या आहेत. हीं ९ कडवीं हा पाया व त्यापुढचीं ९२ कडवीं ही त्यावरील इमारत होय. इमारत सर्वांना दिसते, पायाकडे सहसा कोणाचें लक्ष जात नाहीं, म्हणून तीं नऊ कडवीं कायमचीं मुखोद्गत करून ठेवलीं पाहिजेत. त्यांतील एक हि शब्द इकडचा तिकडे करण्याची सोय नाहीं.

पृथ्वी आप तेज वायु तें आकाश । ऐसैं सर्व दृश्य नासिवंत ॥ १ ॥
 नासिवंत सृष्टि पाहे ज्ञानदृष्टीं । सांगतों मी गोष्टी शास्त्रमते ॥ २ ॥
 शास्त्रमतीं सृष्टिप्रळय बोलिला । विचारें पाहिला संतजनीं ॥ ३ ॥
 संतजनीं नित्यानित्य विचारुनि । सत्य वोळखोनि सुखी जाले ॥ ४ ॥
 सुखी जाले संत शोधितां अनंत । कल्पनेचा प्रांत परब्रह्म ॥ ५ ॥
 परब्रह्म संतसंगें वोळखावें । बोधें विवरावें सस्वरूपीं ॥ ६ ॥
 सस्वरूपीं पंच भूतें नासिवंत । देव तो शाश्वत सत्य जाण ॥ ७ ॥
 सत्य मिथ्या ऐसा करावा विचार । सत्याचा निर्धार निसंदेहे ॥ ८ ॥
 निसंदेहे भक्ति केल्या होये मुक्ति । दास म्हणे युक्ति सावधान ॥ ९ ॥

या अभंगाचें अनुसंधान ठेवून पुढील ९२ ओव्यांतील निरूपण वाचकांनीं प्रेमभरें अवश्य अवलोकावें, अशी प्रार्थना करतो. त्यांत नवविधा भक्तीचीं आणि चत्वार मुक्तीचीं लक्षणें प्रेमळ भाषेंत सांगून शेवटीं प्रळयाचें वर्णन केलें आहे. श्रीसमर्थीचें प्रेम आणि कळवळा पाहून आपण प्रेममय व्हावयाचें नाहीं आणि त्यांच्या उपदेशाप्रमाणें वागावयाचें नाहीं, त्यांच्या

शिकवणीचा अनुभव ध्यावयाचा नाही, तर मग स्वतः नुसतें वारंवार वाचावयाचें व दुसऱ्यास वाचावयाचा आग्रह करावयाचा, तो कशासाठी ? ध्यास लागावा म्हणून, असें या प्रश्नाचें उत्तर देतां येईल.

- श्रवणं— विचारणा करी श्रवण मनन ।
ध्यासें समाधान पाविजेतें ॥ १३ ॥
- कीर्तनं— उद्धरले श्रोते वक्ते नेणों किती ।
दृढ धरा चित्तीं हरीकथा ॥ १९ ॥
- विष्णोःस्मरणं— रामनाम वाणी त्या नाही जाचणी ।
नामें बहु प्राणी उद्धरले ॥ २७ ॥
- पादसेवनं— भक्ति सज्जनाची हे वाट मुक्तीची ।
येथें संदेह्याची उरी नाही ॥ २९ ॥
- अर्चनं— विधियुक्त पूजा देवांब्राह्मणांची ।
संतसज्जनांची सर्व काळ ॥ ३३ ॥
- वंदनं— भक्ति जाण सार सर्वां नमस्कार ।
घाली अधिकार पाहोनियां ॥ ३७ ॥
- दास्यं— दास्य करूनियां देवासी पावले ।
ऐसे उद्धरले नेणों किती ॥ ४० ॥
- सख्यं— सख्यत्व देवाचें भाग्येवीण कैचें ।
सांगावें जीवीचें देवापासीं ॥ ४४ ॥
देवापासीं सुखदुःख तें सांगावें ।
कैवारी करावें ईश्वरासी ॥ ४५ ॥
ईश्वरीं टाकितां संसारींचा भार ।
मग हा संसार सुखरूप ॥ ४६ ॥
- आत्मनिवेदनम्— मावले अज्ञान होये शुद्ध ज्ञान ।
आत्मनिवेदन भक्ति सार ॥ ५१ ॥
तदाकार होणें आत्मनिवेदनें ।
मग येणें जाणें निरसलें ॥ ५९ ॥

नंतर सलोकता, समीपता, स्वरूपता आणि सायोज्यता, या चत्वार मुक्तीचें स्वरूप सांगून “चळेना कल्पांतीं सायोज्यता” असें म्हणून सुद्धां, या चार हि मुक्ति नाशिवंत आहेत, असें प्रतिपादण्यांत आलें आहे. प्रळयकाळीं पृथ्वी पाण्यांत बुडेल, अग्नि पाण्याला शोषून घेईल, वायु अग्नीला झडपील, आकाशांत वायु वितळून जाईल, तमोगुण त्या आकाशाचा नाश करील, रजोगुण तमोगुणाला ग्रासील, रजोगुणाला सत्त्वगुण गिळंकृत करील, त्या सत्त्वगुणाचा शेवट माया करील, त्या मायेला मूळमाया निर्दाळील, मूळमायेचें कांडात गुणसाम्य काढील आणि तें गुणसाम्य अखेरीस निर्गुणांत लीन होऊन जाईल ! मग तेथें मुक्ति कोठून राहणार ? मग राहणार तरी कोण ?

राहतील ज्ञानी आत्मनिवेदनी । पूर्ण समाधानी सस्वरूपीं ॥९९॥

हें कळावें कसें ? अनुभव घ्यावा. अनुभव येण्याला प्रळयकाळापर्यंत थांबावयास नको. मनांत आणावें आणि सर्व दृश्याचा विवेकप्रळय करून सस्वरूपीं ऐक्यरूपानें चिरंजीव होऊन रहावें.

सस्वरूपीं ऐक्यरूप चिरंजीवी । जाणे अनुभवी अनुभवें ॥१००॥

अनुभवी ज्ञानी ते चि समाधानी । आत्मनिवेदनी रामदास ॥१०१॥

म्हणून तर मी राष्ट्रगुरु श्रीसमर्थ रामदासस्वामी चिरंजीव आहेत असें मानून चाललों आहे.

शत सहावें—देव आणि देऊळ

देवासी सांडूनि देऊळ पुजीती ।

लोकीकाची रीती काये सांगों ॥ १ ॥

देव राहतो एकाकडे आणि यांचीं तीर्थे, व्रते, तपे, दाने इत्यादि कर्मे आणि पूजा हीं चाललीं असतात भलतीचकडे ! देह हें देऊळ आणि अंतरात्मा हा देव, हें न ओळखतां देवाला विसरून, त्याच्याकडे न पाहतां, किंबहुना त्याच्याकडे पाठ फिरवून देवालाच्या च पूजेत लोक गर्क झालेले असतात ! याचा परिणाम असा होतो

पाविजेतें दुःख विचार नसतां । कर्म करूं जातां कासावीस ॥ ८ ॥

कासावीस कर्मे होईजे भ्रमिष्ट । देव सर्वश्रेष्ठ अंतरला ॥ ९ ॥

लौकिक कर्म वेगळीं आणि पारलौकिक वेगळीं. लौकिक कर्मांचें फळ लौकिक च असणार. त्यानें लोकसंग्रह होईल. तो करावयाचा असेल तर जरूर करावा, पण हें सर्व जाणून करावा, त्यापासून पारलौकिक फळाची अपेक्षा करतां कामा नये. काय हवें आहे तें आधीं ठरवावें व तदनुरोधानें वागावें.

साधुसंगें साधा सद्वस्तु विवेकें ।
तुम्हांसी लोकीकें काय काज ॥ १६ ॥
काय काज आहे परलोका जातां ।
लोकीक तत्त्वता येहीं लोकीं ॥ १७ ॥
येहीं लोकीं करा लोकसंपादणी ।

परंतु त्रैलोक्याच्या धन्याची ओळख व्हावी, ब्रह्मज्ञान व्हावें, अशी इच्छा असेल तर,

संतां शरण जाई आलया रे ॥ २० ॥

एरव्हीं

जन्मलासी वाया जननी कष्टली ।
नाहीं उद्धरीली कुळवल्ली ॥ २६ ॥
कुळाचें मंडण ब्रह्मज्ञानी जन ।
जया सनातन प्रगटला ॥ २७ ॥
प्रगटला देव जयाचे अंतरीं ।
धन्य सृष्टीवरी तो चि येक ॥ २८ ॥

सत्संग म्हणजे सद्गुरुचरणसेवा. ती चरणसेवा आणि विवेक, यापरतें साधन नाही. तो सत्संग कसा लाभावा, साधूस ओळखावें तरी कसें, तो इतरांसारखा च असतो, लौकिकांत लोकांप्रमाणें च वागतो, तेव्हां त्याची ओळख पटावी तरी कशी, हे च प्रश्न वारंवार येऊन पडतात. त्यांचें उत्तर एक चः आपण स्वतः साधु व्हावें.

साधु वोळखिले साधुजनीं ॥ ३७ ॥

अखंड श्रवण, मनन करावें. विचार करावा. मनोभास गळून पडावा. दृश्य ओलांडून पलीकडे जावें.

मग जगदीश वोळखावा ॥ ६६ ॥

त्याची ओळख करून न घेणाराला श्रीसमर्थानीं आपल्या आवडल्या शब्दानें संबोधिलें आहे.

निर्गुण चि नव्हे जो कोण्ही चाण्डाळ ।

त्यासी सर्वकाळ जन्ममृत्य ॥ ७० ॥

काय असेल तें असो, श्रीसमर्थांच्या मुखांतला हा चांडाळ शब्द मला फार आवडतो. तो त्यांच्या हृदयाची ओळख पटवीत असतो. तो शब्द मी त्यांच्या कोपाचें तसेंच लोभाचें, शापाचें तसेंच प्रेमाचें, बाह्य चिन्ह मानीत असतो. तो शब्द आपणांस पुढें हि निरनिराळ्या स्वरूपांत आढळेल च. संतांना शरण जावें, विवेक करावा आणि ज्ञान प्राप्त करून घ्यावें, हें पटवून देण्यापुरता च या ठिकाणीं त्या शब्दाचा उपयोग केलेला दिसतो.

उपकार जाला थोर या शब्दांचा । मार्ग निर्गुणाचा सांपडला ॥ ८५ ॥

सांपडला मार्ग धन्य सांख्ययोग । फळासी विहंग पावे जैसा ॥ ८६ ॥

पावे जैसा पक्षी फळीं अकस्मात । तैसा अकल्पीत ज्ञानमार्ग ॥ ८७ ॥

ज्ञानमार्ग सर्व मार्गांमध्ये श्रेष्ठ । बोलिले वरिष्ठ ठाई ठाई ॥ ८८ ॥

या वेळीं श्रीसमर्थांच्या मनश्चक्षुंपुढें भगवद्गीतेतील अनेक वचनें होतीं, हें उघड आहे.

सर्व मार्गांत ज्ञानमार्ग श्रेष्ठ हें खरें, पण तो कळण्याला गुरुमुख पाहिजेच.

चोजवेना गती गुरुमुखेंवीण । रामदास खूण सांगतसे ॥१००॥

अशा त्यांनीं सांगितलेल्या शंभर खुणा आपणांस आढळतील. त्या सर्व आपण आपल्या हृदयांत सांठविल्या पाहिजेत.

शत सातवें—जन्मसफलता

ज्ञानावांचून संसारींच्या यातना चुकणार नाहीत. संसारांत पुष्कळ माणसें जवळ केलीं, तरी अंतकाळ आला असतां त्यांपैकीं कोणी सोडविणार नाहीत. आपले व परके सर्व स्मशानभूमीपर्यंत च येणार व तेथें आपणांस सोडून देऊन माघारे फिरणार. जीवापाड मेहनत करून व दगदग सोसून आयुष्यांत जेवढें कांहीं मिळविलें असेल तेवढें सर्व घरीं च टाकून जावें लागणार.

सर्व कांहीं होतें संचिलें वैभव । रात्रंदीस जीव लाऊनीयां ॥ ८ ॥

लाऊनीयां जीव जीवें मेळविलें । तें घरीं राहिलें सर्व कांहीं ॥ ९ ॥

माझे तसेंच तुमचें. तो प्रचंड संग्रह, तीं हजारों मौल्यवान् बाडे, तें श्रीसमर्थानीं स्वहस्ताक्षरें लिहिलेलें मोडी लिपींतील एकमेव गद्य पत्र, तें रामेण रामदासेन लिखितं वाल्मीकिरामायणम्, त्या ग्रन्थराज दासबोधाच्या अनेक सुंदर सुंदर लहान मोठ्या प्रती, तीं श्रीशिवछत्रपतींचीं पत्रें, अनेक ऐतिहासिक प्रख्यात पुरुषांच्या हस्ताक्षरांचीं तीं शेंकडों पत्रें, श्रीकल्याणांचें तें प्रचंड बाड, उद्धव-दिवाकरदिनकरकेशवगिरिधर वगैरे पांच पन्नास शिष्यप्रशिष्यांच्या हातचीं बाडे, वगैरे पृथ्वीच्या मोलाचा संग्रह, तो किती आठवत बसशील, त्या सर्व पवित्र वस्तु, ठिकठिकाणच्या पवित्र स्थळांतील मातीच्या आणि विभूतीच्या पुड्या, अनेक पवित्र नद्यांतील दगड, श्रीसमर्थमंदिराच्या गाभाऱ्याच्या पायांतील अगदीं तळापासचे दगड, त्यांच्या घरट्याच्या पायांत सांपडलेल्या गोठ्या आणि पंचपात्री, रायगड, तोरणा, सज्जनगड वगैरे किल्ल्यांतील चिजा, मूर्तिमूर्तींचें गंध आणि निर्माल्य, श्रीसमर्थ आणि श्रीकल्याण यांच्याकडून यदृच्छेनें लाभलेला प्रसाद, तीं लोखंडाची कडी आणि तो चिऱ्याचा दगड, इत्यादि इत्यादि तुझ्या डोळ्यापुढें सतत उभ्या राहणाऱ्या वस्तु, तुला किती हि प्रिय असल्या आणि जीवांत जीव आहे तोंवर तूं त्यांना किती हि प्रेमानें, कौतुकानें, आदरानें हृदयाशीं कवटाळून धरून बसलास, तरी एक क्षण असा येईल कीं, या सर्वांचा मोह सोडून तुला जावें लागेल ! हें जर खरें आहे, तर तो क्षण दूर आहे तों च या सर्वांची माया सोडणें इष्ट होणार नाहीं काय ?

सर्व कांहीं न ये तुज समागमें । म्हणोनियां भ्रमें भुलों नको ॥१०॥
 भुलों नको भ्रमें संसारीं आलया । कैसी आहे माया वोळखावी ॥११॥
 वोळखावी माया आणि परब्रह्म । तेणें तुझा भ्रम नासईल ॥ १२ ॥

विचार कर, सारासार काय आहे तें पहा, शाश्वताची सोय धर, निश्चय कर, अनुमानानें कांहीं करूं नकोस, सज्जनांची संगति जोड, सद्गुरूला शरण जा, नित्यानित्यविवेक पहा, निरंतर श्रवण मनन कर, ध्यास घे, साक्षात्कार झाल्या-वांचून राहणार नाहीं, हा विश्वास असूं दे.

कोणत्या हि कारणानें, केव्हां हि जीव कासावीस झाला, तर लागलीं च ग्रन्थराज दासबोध, करुणाष्टकें, मनाचे श्लोक, हीं चौदा शतें, तीं लघुकाव्यें हातीं घे आणि मननपूर्वक वाचूं लाग, म्हणजे गेलेली समाधानवृत्ति परत येईल.

कासावीस होतें समाधान जातें । तें जोडे मागुतें विवरतां ॥३०॥
 विवरतां ब्रह्म जीव माया भ्रम । देव भक्त वर्म वोळखावें ॥३१॥
 वोळखावें वर्म हें मीतूपणाचें । नित्य निर्गुणाचें निरूपण ॥३२॥

तेणेंकरून सर्व कांहीं मिथ्या आहे याचा प्रत्यय येऊन तुझें समाधान होईल, आणि एकदां तें समाधान झालें म्हणजे मग तूं किती हि उठाठेवी केल्यास तरी तें तुझें समाधान जाणार नाहीं.

पालटेना ब्रह्मस्थिती हे आपुली । जन्ही कांहीं केली उठाठेवी ॥ ४३॥
 उठाठेवी गेली शरीराच्या माथा । आपण तत्त्वता वस्तुरूप ॥ ४४॥

मग मायेच्या बहुरूपी खेळाची तुला केव्हां हि बाधा होणार नाहीं, तुला कर्तृत्वाचा डाग लागणार नाहीं. एकदां तुझी देहबुद्धि नष्ट झाली म्हणजे मग तुला करतां येईल तर खुशाल ब्रह्मांडाचा व्याप कर, कर्तेपणाचा अहंकार तुला स्पर्श करूं शकणार नाहीं.

माझें मज नाहीं पाहातां मीपण । तेथें कर्तेपण वाव जालें ॥ ८७॥
 असें हें श्रीरामोपासनेचें फळ आहे.

जेथें तेथें राम आत्मा पूर्णकाम । योगीयांचें धाम निरंतर ॥ ९५ ॥
 निरंतर देव अंतरेना कदा । तुटली आपदा मीपणाची ॥ ९६ ॥
 मीपणाची वुंथी बोधें उगवली । जन्माची जाहाली सार्थकता ॥९७॥

शत आठवें—सगुणनिर्गुणवाद

हें शत धरून पुढच्या पांच शतांत पांच महत्त्वाच्या विषयांवर वाद आहेत. ते वाद नव्हत, संवाद आहेत. ते बोधप्रद असून अति आकर्षक आहेत. प्रस्तुतच्या शतांत सगुणवादी आणि निर्गुणवादी यांचा संवाद आहे. दोघे हि आपआपल्या भूमिकेवरून आपल्या बाजूचें समर्थन करीत आहेत. दोघांचें हि म्हणणें बरोबर आहे, त्यांत चुकला कोणी च नाहीं. दोघांच्या भूमिका च मुळीं भिन्न भिन्न आहेत. एका च भूमिकेवरून एका च वस्तूविषयीं दोघे परस्परांना विरोध करीत असते, तर एकास बरोबर आणि दुसऱ्यास चूक म्हणतां आलें असतें. सगुण आणि निर्गुण, या दोन निरनिराळ्या पायऱ्या आहेत. सगुणाच्या पायरीवरून वाद करणारास सगुणाचा अनिर्वचनीय आनंद सोडावासा वाटत नाहीं. निर्गुणाच्या पायरीवर तो आनंद नसेल या कल्पनेनें

वरच्या निर्गुणाच्या पायरीवर चढण्यास तो तयार च होत नाही. निर्गुणाचा साक्षात्कार झालेला निर्गुणवादी आश्चर्य करतो कीं, हा खालच्या पायरीवरील सगुणवादी त्या च पायरीला इतका चिटकून कां बसूं पहात आहे ! सगुणाचा आनंद विलक्षण असतो, हें एक त्याचें कारण व दुसरें, निर्गुणाच्या पायरीवर चढून जाणें फार दुर्घट कर्म आहे. निर्गुणाच्या नुसत्या शब्दज्ञानाच्या गोष्टी कोणीं हि बोलाव्या, निर्गुणाचा साक्षात्कार परम दुर्लभ होय.

असा हा गोड संवाद आहे. त्यांत सगुणवाद्याचा प्रेमळपणा व निर्गुणवाद्याचा कठोरपणा चांगला प्रत्ययास येत आहे. श्रीसमर्थाना दोन्ही हि भूमिका सारख्या च प्रिय असल्या, तरी या करणांत त्यांचा ओढा अधिकारपरत्वे सगुणवाद्याकडे असल्याचें दिसून येत आहे. ज्यांना संपूर्ण वाद जाणावयाचा असेल, त्यांनीं मुळावरून ता वाचला पाहिजे. आपण कांहीं मुद्दे पाहूं.

सगुणवादी— करीं च्यापवाण माहेश्वरी ठाण ।

रूप हें सगुण राघवाचें ॥ १ ॥

निर्गुणवादी—राघवाचें रूप निर्गुण जाणावें ।

सगुण स्वभावें नासीवंत ॥ २ ॥

सगुणवादा— नवविधा भक्ति करितां तरले ।

जीव उद्धरले नेणों किती ॥ ९ ॥

निर्गुणवादी—नेणोनियां देव माईक भजतां ।

मुक्ति स योज्यता अंतरली ॥ १० ॥

सगुणवादी— उरी या रामाची जन्मोजन्मीं असो ।

मन हें विश्वासो रामपाई ॥ २७ ॥

निर्गुणवादी—रामपाई मन होतसे उन्मन ।

तेथें भिन्नाभिन्न ऐक्यरूप ॥ २८ ॥

सगुणवादी— ऐक्यरूप ज्ञान तें मज नावडे ।

गाईन पवाडे राघवाचे ॥ २९ ॥

निर्गुणवादी—राघवासी गुण नाही तो निर्गुण ।

ठाई पडे खूण संतसंगें ॥ ३० ॥

सगुणवादी— सार तें आकार भक्तीचा निर्धार ।

भक्ति पूर्वापर सगुणाची ॥ ६९ ॥

निर्गुणवादी—सगुणाची भक्ति अज्ञानें करावी ।

सज्ञानें करावी निर्गुणाची ॥ ७० ॥

सगुणवादी— विश्वासेना मन सगुणासी जरी ।

तयासी कैवारी देव कैचा ॥ ८३ ॥

निर्गुणवादी—कैचा देव भक्त कल्पना आपुली ।

ते सर्व नाथिली ज्ञानियासी ॥ ८४ ॥

सगुणवादी— मिथ्या शब्दज्ञानें माया वोसरेना ।

अभक्त तरेना मायापूर्णी ॥ ८७ ॥

निर्गुणवादी—मायामोहोपूर दुस्तर संसार ।

अद्वैतविचार जंव नाहीं ॥ ८८ ॥

सगुणवादी— संतसंगें धरी सगुणभजन ।

स्वधर्म साधन क्रिया कर्म ॥ ९७ ॥

निर्गुणवादी—क्रिया कर्म कैचें ज्ञानियाचे आंगी ।

मुक्त ज्ञानी जर्गी विचारितां ॥ ९८ ॥

याप्रमाणें उभय वाद्यांचा वाद ऐकून श्रीसमर्थ निकाल सांगतात :

श्रीरामदास—विचारितां देही तो किजे सर्व हि ।

क्रिया कर्म कांहीं सांडूं नये ॥ ९९ ॥

सांडूं नये भक्ति स्वधर्म विरक्ती ।

ब्रह्मज्ञानप्राप्ती रामदासीं ॥ १०० ॥

असा निकाल सांगून सर्व रामोपासकांना शेवटचा हुकूम सोडतात :

रामदास म्हणे रामउपासकां ।

भक्ती सांडूं नका राघवाची ॥ १०१ ॥

श्रीसमर्थांची आज्ञा कोण अवमानील ?

शत नववें—सर्वब्रह्मविमलब्रह्मवादं

या शतांत सर्वब्रह्मवादी आणि विमलब्रह्मवादी यांचा संवाद आहे. आरंभीच्या कांहीं ओव्या पाहिल्या म्हणजे वादाचें स्वरूप लक्षांत येतें.

विमलब्रह्मवादी—जें जें कांहीं दिसे तें तें सर्व नासे ।
सर्वातीत असे परब्रह्म ॥ १ ॥

सर्वब्रह्मवादी— परब्रह्म आहे सर्व विस्तारलें ।
आकारासी आलें तें चि येक ॥ २ ॥

वि. ब्र. वादी— तें चि येक कैसें आकारा येईल ।
कल्पांतीं नासेल सर्व कांहीं ॥ ३ ॥

स. ब्र. वादी— सर्व कांहीं जीव आणि किडा मुंगी ।
ब्रह्म राजयोगी बोलताती ॥ ४ ॥

वि. ब्र. वादी— बोलताती ब्रह्म कल्पनेवेगळें ।
श्रुतीसी नाकळे पार ज्याचा ॥ ५ ॥

स. ब्र. वादी— पार ज्याचा कळे सज्जनसंगती ।
सर्व ब्रह्म श्रुती बोलतसे ॥ ६ ॥

वि. ब्र. वादी— बोलतसे श्रुति सर्व नासीवंत ।
स्वरूप तें संत सर्वकाळ ॥ ७ ॥

असा सारखा संवाद अखेरपर्यंत चालला आहे. प्रत्येक जण आपआपल्या पक्षाचें समर्थन करीत आहे. सर्वब्रह्मवाद्याची मति मधून मधून कुंठित झाली तरी त्यानें एकदम कबुली दिलेली नाही. तथापि त्याची बाजू हळूहळू ढांसळत अखेरीस विमलब्रह्म मान्य करण्यांत च विराम पावलेली दिसते. या दृष्टीनें शेवटच्या ९७ ते १०४ ओव्या पाहण्यासारख्या आहेत. शेवट ऐक्यांत झाला आहे. विमलब्रह्मवादी समारोपांत म्हणतो :

विमलब्रह्मवादी—पाहाणें खुंटलें बोलणें तुटलें ।

सस्वरूपीं जालें ऐक्यरूप ॥ १०५ ॥

या समारोपावर श्रीसमर्थ 'मोर्तब सूद' चा शिक्षा करतात. 'मातब सूद' म्हणजे बोलणें संपल्याचा शिक्षा.

रामदास—ऐक्यरूपें रामीं रामदासीं जालें ।

बोलणें खुंटलें तेथुनीयां ॥ १०६ ॥

या वादावरून असें दिसतें, विचाराच्या उपान्य पायरीवर च सर्वब्रह्मवादी थबकून राहतो, त्यामुळें त्यास जें जें दिसतें तें तें सर्व ब्रह्म च वाटतें, तें नाशिवंत आहे, हें तो लक्षांत च घेत नाहीं. त्यामुळें विमळब्रह्मापर्यंत त्याची दृष्टि पोचूं शकत नाहीं. सर्वब्रह्मवाद्याचा पक्ष तो च बहुतेकांचा असल्यामुळें समतेच्या भ्रामक कल्पनेनें व्यवहारांत हि ते एकंकार करून घोटाळे माजवीत असतात.

शत दहावें—संतमुमुक्षुवाद

हें शत संवादात्मक आहे. मुमुक्षु प्रश्न विचारीत आहे व सत्पुरुष त्या प्रश्नांचीं उत्तरें देत आहेत, अशी या शतकाची रचना आहे.

प्रश्न—पृथ्वी आप तेज वायु तें आकाश ।

ऐसें सर्व दृश्य कोणें केलें ॥ १ ॥

उत्तर—केल हें देवानें सर्व चराचर ।

आपण ईश्वर वेगळा चि ॥ २ ॥

असा प्रश्नोत्तराला आरंभ हि झाला आहे, पण मध्ये च सत्पुरुषांनीं उत्तरें देण्याला आढेवेढे घेतले आहेत. त्यांचें म्हणणें, लोक सद्भावानें विचारीत नसतात, कुडभावें म्हणजे कपटानें पुसत असतात, तेन्हां अशांच्या तोंडीं आम्हीं लागावें च कां ?

संतजनीं काये कोणासी सांगावें ।

लोक कुडभावें पुसताती ॥ ८ ॥

तशा भावानें आपण विचारीत नसून आपणांस गुरुरूप मानून विचारीत आहों, असें भक्तानें सांगितल्यानंतर प्रश्नोत्तरांचा प्रवाह, न अडखळतां, सारखा चालू होऊन, भक्ताच्या ठिकाणचें मीपण मावळून व त्यास 'अहं ब्रह्मास्मि' चा बोध होऊन त्याचें पूर्ण समाधान होण्यांत प्रवाहाची समाप्ति झाली आहे.

- भक्त**—समाधान माझें मीपण सांडीतां ।
हें तों मज आतां कळों आलें ॥ ९० ॥
- संत**— कळों आलें तुज तत्त्वविवरण ।
महावाक्यखूण पावसील ॥ ९१ ॥
- भक्त**—पावसील मज देवा दीनानाथा ।
संसाराची वेथा दुरी केली ॥ ९२ ॥
- संत**— दुरी केली वेथा ब्रह्मनिरूपणें ।
आतां विवरणें सर्वकाळ ॥ ९३ ॥
- भक्त**—सर्वकाळ आतां सार्थक जाहाला ।
भला कळों आला नरदेह ॥ ९४ ॥
- संत**— नरदेहीं ज्ञान पाहातां सुटीजे ।
येर सर्व कीजे निरार्थक ॥ ९५ ॥
- भक्त**—निरार्थक काया कारणीं लागली ।
विवेकें भंगली देहेबुद्धी ॥ ९६ ॥
- संत**— देहेबुद्धी गेली आत्मबुद्धी होतां ।
कर्त्यासी भुंडितां कार्य नाहीं ॥ ९७ ॥

सत्पुरुष मुमुक्षूला विचारतात, या सर्व दृश्याचा कर्ता कोण, असा जो तू मला पहिला च प्रश्न विचारला होतास, त्याचें आतां प्रयोजन उरलें नाही, हें तुला पटलें ना ?

- भक्त**—कार्य नाहीं खरें कारणीं पाहातां ।
तद्रूप हें आतां समाधान ॥ ९८ ॥

“ कारणीं पाहातां ” म्हणजे “ आत्मबुद्धी होतां ”, “ मीपण सांडितां ”, “ अहं ब्रह्मास्मि ” असा बोध होतां, असा अर्थ मी करतो.

भक्ताच्या तोंडून निघालेले हे समाधानाचे उद्गार ऐकून, परमार्थांत नुसत्या विचारानें केवढें कार्य होतें, तें दर्शवून श्रीसमर्थ संवादाची समाप्ति करितात :

रामदास—समाधान रामीं रामदासीं जालें ।
विचारानें केलें संगतीत ॥ ९९ ॥

शत अकरावें—गृहस्थविरक्तांचा वाद

एक प्रपंची आणि दुसरा विरक्त यांच्यांत बरोबरीच्या नात्यानें या शतांत संवाद झालेला आहे. प्रत्येक जण आपआपल्या आयुष्यक्रमाचें समर्थन करीत आहे. यांत विरक्ताची बाजू ती श्रीसमर्थांची बाजू होय, असें मी समजतों. त्यामुळें विरक्ताच्या समर्थनांत मला श्रीसमर्थ दिसतात. मनांत येतें, हा सर्व संवाद गद्यांत द्यावा. पण तसें करीत नाहीं. तो मुळावरून वाचण्याचें वाचकांवर च सोंपवितों. श्रीसमर्थांचें हृद्गत ज्यांत विशेष आहे, तेवढा च भाग येथें देतों.

वैराग्य हें भाग्य आमुच्या समर्थस्वामीचें ॥

असें श्रीसमर्थप्रतापकार गिरिवर यांनीं श्रीसमर्थस्तवनपर एका पदांत म्हटलें आहे,

वैराग्याचा राजा रामदास स्वामी माझा ॥

असें स्तवन श्रीकल्याणशिष्य आपचंदमठपति शिवराम यांनीं केलें आहे, आणि प्रस्तुतच्या संवादाला आरंभ

वैराग्यापरतें आनु नाहीं भाग्य ।

धन्य तें वैराग्य ज्ञानीयासी ॥ १ ॥

असा विरक्तानें करून श्रीसमर्थांची च बाजू पुढें मांडली आहे.

गृहस्थानें श्रीसमर्थांच्या उघडे बोडकें वनांत हिंडण्यावर कोरडा ओढला—

पद ये मुक्तीचें तत्त्वज्ञानें जोडे ।

बोडके उघडे कासयासी ॥ ८ ॥

कासया करावे वैराग्याचे डंभ ।

सुखाचें स्वयंभ मोक्षपद ॥ ९ ॥

मोक्षपदीं काये सांडावें मांडावें ।

वेथें चि हिंडावें वनांतरीं ॥ १० ॥

त्याचा प्रतिकार

वनांतरीं हिंडे तो चि येक भला ।

येक तो बांधला मायाजाळीं ॥ ११ ॥

असें म्हणून विरक्तानें केला आहे. भोग भोगीत असून हि राजयोगी ज्ञानी अभोक्ता च असतो, असें गृहस्थानें प्रतिपादितां च

ज्ञानीयासी भोग तो चि भवरोग ।

नव्हे राजयोग विटंबणा ॥ १५ ॥

असा तडाखा विरक्तानें मारला आहे.

त्यागितां चि भोग भोगितां चि त्याग ।

ऐसा ज्ञानयोग जाण बापा ॥ १८ ॥

अशी गृहस्थानें ज्ञानयोगाची व्याख्या करितां च

सांग बापा कोण विषईं तरला ।

कोण उद्धरला भोगितां चि ॥ २३ ॥

असा विरक्तानें सवाल टाकून त्यागी कोणास म्हणावें, याविषयीं आपलें मत सादर केलें.

आलया रे त्यागी त्यासी म्हणावें ।

जेणें हें जिणावें सिस्नोदर ॥ २७ ॥

करूनियां त्याग देह्याचें दंडण ।

होतसे खंडण माहां दोषा ॥ ३१ ॥

त्यागी म्हणून श्रीसमर्थांचें आणि त्यांच्या शिष्यांचें दारोदार हिंडणें डोळ्यावर येऊन गृहस्थानें आपल्या समजुतीनें तेवढें च छिद्र बाहेर काढतां च श्रीसमर्थांच्या तर्फें विरक्तानें पूर्वापर दाखले देऊन भिक्षाटणाचें समर्थन केलें आहे :

दारोदार थोर थोर पूर्वापर ।

योगी ऋषेश्वर भिक्षाटणें ॥ ३७ ॥

तशी च श्रीसमर्थांच्या तीर्थाटणाची हि विरक्तानें तरफदारी केली आहे :

उदासीन ज्ञाता नाहीं पराधेन ।
 विचारें स्वाधेन तीर्थाटण ॥ ४५ ॥
 तेथें होत आहे पापाची बोहरी ।
 केली थोरथोरी तीर्थाटणे ॥ ४७ ॥

तात्पर्य, या संवादांतला विरक्त म्हणजे स्वतः श्रीसमर्थ च होत. त्यांनीं च आत्मप्रचीतीनें पुढील उपदेश करावा :

नाहीं जया आला संसाराचा वीट ।
 तया मोक्षवाट सांपडेना ॥ ७७ ॥
 करी बापा आतां संसाराची सोडी ।
 धरूं नको गोडी आश्रमाची ॥ ७९ ॥
 केलीयानें होतें केलें चि पाहिजे ।
 जें मनीं धरीजे तें चि होतें ॥ ८७ ॥

इतका वेळ विरक्ताच्या आड उभे राहून श्रीसमर्थांनीं आत्मचरित्राचें समर्थन केलें, परंतु शेवटीं प्रकटपणें हृदयाविष्करण करून सांगतात :

भक्ति भाव क्रिया मोक्षाचें साधन ।
 वीतरागी मन सर्व काळ ॥ १०१ ॥
 सर्व काळ जेथें कथा निरूपण ।
 श्रवण मनन निजध्यास ॥ १०२ ॥
 निजध्यास मन वृत्ती उदासीन ।
 नावडे कांचन आणि कांता ॥ १०३ ॥
 कांता पुत्र धन वैभव स्वजन ।
 रामेंवीण आन आवडेना ॥ १०४ ॥
 आवडेना भार नाथीला संसार ।
 रामदासीं सार रामदास्य ॥ १०५ ॥

असें हें श्रीसमर्थांचें जीवनाचें सार आहे.

शत बारावें—प्रेतनप्रारब्धवाद

मागील शतांत च शेवटीं शेवटीं हा महत्त्वाचा वाद उद्भवला होता. त्याचा संपूर्ण परामर्ष या शतांत घेण्यांत आला आहे.

प्रयत्नवादी—प्रेतन आहे थोर पाहावा विचार ।
येणें पैलपार पाविजेतो ॥ १ ॥

असें एकाचें म्हणणें, तर त्यावर लागली च दुसऱ्याचें, त्याच्या अगदीं उलट म्हणणें.

प्रारब्धवादी—पाविजेतो पार प्रारब्धेंकरूनी ।
येतन केल्यां जनीं होत नाहीं ॥ २ ॥

असें या वादाला तोंड लागलें आहे. हड्डाला पेटून दोघे हि उच्च स्वरांत प्रतिपादितात

प्रयत्नवादी—होत नाहीं प्रेतनें ऐसें काये आहे ।
विचारूनी पाहे आलया रे ॥ ३ ॥

प्रारब्धवादी—आलया रे प्रेतन करितां फळेना ।
होणार टळेना कांहीं केल्या ॥ ४ ॥

जरा हलका स्वर करून दोघे हि म्हणतात

प्रयत्नवादी—कांहीं तरी केलें पाहिजे संसारिं ।
कांहीं च न करी ऐसा कोण ॥ ५ ॥

प्रारब्धवादी—ऐसा कोण आहे प्रारब्धावेगळा ।
होणाराची कळा वेगळी ते ॥ ६ ॥

असा हा मनोरंजक वाद चालला आहे. मध्यंतरीं असा प्रश्न निघाला, आपण अदृष्ट, प्रारब्ध, पूर्वरेखा म्हणत असतो, त्यांचा अर्थ तरी काय ? जन्माच्या वेळीं विधी कपाळीं लिहून जातो, तें प्रारब्ध होय, असें प्रारब्धवादी म्हणतां च नुसता विनोद करून च प्रयत्नवाद्यानें तें बाष्कळ म्हणणें उडवून दिलें आहे. प्रयत्नवादी विचारतो,

तेव्हां विधी कोणे स्थळीं उभा होता ।
काशानें लिहिता होये तेथें ॥ ३५ ॥

अशा प्रकारें कांहींसा विनोदानें वाद चालला असतां दोघांना एक तोड सुचली—या प्रारब्धप्रयत्नांत—या दोहोंत—जें आधीं निर्माण झालें असेल, तें

थोर म्हटलें पाहिजे व तें दोघांनीं मान्य केलें पाहिजे. तेव्हां आधीं प्रारब्ध निर्माण झालें, कां प्रयत्न ?

प्रश्न महत्त्वाचा आहे, तेव्हां त्याची जी उपपत्ति श्रीसमर्थानीं लावली आहे, ती एकवार आपण, विस्तार होत असला तरी, पाहून ठेवली पाहिजे. प्रयत्नाला श्रीसमर्थानीं देवपदापर्यंत नेऊन ठेवल्याचें सर्वविश्रुत आहे च.

आधीं प्रारब्ध कां प्रयत्न ? श्रीसमर्थ सांगतात :

थोर मूळमाया निराकारीं जाली । प्रारब्धीची वोळी तेथें नाहीं ॥ ७७ ॥
 नाहीं क्रियमाण तै शब्दस्फुरण । जें माहांकारण ब्रह्मांडीचें ॥ ७८ ॥
 ब्रह्मांडीचें माहांकारण शरीर । मूळ निराकार परब्रह्म ॥ ७९ ॥
 परब्रह्मीं जाली मुळीं मूळमाया । पुढें गुणमाया गुण करी ॥ ८० ॥
 गुण सत्त्व रज तम हें जाणावें । तेथुनी स्वभावें पंचभूत ॥ ८१ ॥
 आकाशीं पवन पवनीं तो अन्न । आपोनारायण तेथूनियां ॥ ८२ ॥
 तेथूनियां पुढें अवनी जाहाली । पुढें नाना वल्ली भूमिपोटीं ॥ ८३ ॥
 भूमिपोटीं जाल्या औषधी निर्माण । तेथूनियां अन्न प्रगटलें ॥ ८४ ॥
 प्रगटलें अन्न प्रगटलें रेत । तेथुनी जीवित्व पुरुषाचें ॥ ८५ ॥
 पुरुषापासुनी उत्पत्ती वाढली । वेदशास्त्रीं बोली ऐसी आहे ॥ ८६ ॥
 ऐसी बोली सत्य वेदशास्त्र वाणी । पुढें च्यारी खाणी प्रगटल्या ॥ ८७ ॥
 प्रगटल्या वाणी तयांची प्रारब्धें । पुढे नाना भेदें जिविसृष्टी ॥ ८८ ॥
 जीविसृष्टी जाली उत्पत्ती संव्हार । प्रारब्ध वेव्हार ऐलीकडे ॥ ८९ ॥
 ऐलीकडे कर्म मुळींचा तो प्रेतन । श्रोतीं सावधान विवरावें ॥ ९० ॥
 विवरावें आधीं प्रेतन कीं प्रारब्ध । शास्त्रांतरीं भेद ऐसा आहे ॥ ९१ ॥
 आहे निराकार निर्मळ निश्चळ । तेथुनी चंचळ प्रेतन जाला ॥ ९२ ॥
 प्रेतन जाला आधीं म्हणोनियां थोर । प्रारब्धविचार ऐलीकडे ॥ ९३ ॥
 ऐलीकडे कर्म पाहातां भूतळीं । प्रेतन अंतराळीं मूळारंभ ॥ ९४ ॥

ब्रह्माच्या ठिकाणीं जें पहिलें स्फुरण झालें तो प्रयत्न. तो आधीं झाला म्हणून प्रारब्धापेक्षां प्रयत्न श्रेष्ठ. याप्रमाणें प्रारब्धाविषयीं जो भ्रम वाटत होता त्याचें श्रीसमर्थानीं निरसन केलें आहे.

मावळला भ्रम रामगुण गातां ।

उपासना आतां सोडूं नये ॥ १०२ ॥

ही जणू पुढल्या शताची प्रस्तावना करून श्रीसमर्थानीं प्रस्तुतचें महत्त्वाचें शत संपविलें आहे.

शत तेरावें—रामचरित्र

(१) या शतांत श्रीसमर्थानीं रामचरित्र वर्णिलें आहे. तें सारें वर्णन वाल्मीकिरामायणाला धरून आहे. वाल्मीकिरामायण हा ग्रन्थ श्रीसमर्थींच्या जीवींचा होता व त्या ग्रन्थाची रामेण रामदासेन लिखितम् म्हणून जी प्रत श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांत मंदिरांतील अधिष्ठात्री देवता म्हणून विराजमान आहे ती निर्विवाद श्रीसमर्थींच्या हातची आहे, हा माझा विश्वास क्षणाक्षणाला दृढ होत आहे.

गोदावरीकथा कीर्ति या रामाची । संसारभ्रमाची विश्रामता ॥ १३ ॥
विश्रामता जाली रामउपासकां । जैसी ते चातका जळवृष्टी ॥ १४ ॥
जळवृष्टी केली वाल्मीक ऋषीनें । तयाचीं वचनें सांगईन ॥ १५ ॥

(२) लंकेवर स्वारी करण्याला सीतेचें नुसतें निमित्त होतें, खरा हेतु रावणाच्या बंदिशाळेंत पडलेल्या देवादिकांना सोडवावयाचा होता.

मार्तंडाचे कुळीं राघव जन्मला । भाग्योदयो जाला विबुधांचा ॥ १७ ॥
मुक्त करावया त्रिदश देवांसी । रामें वैभवासी सोडीयेले ॥ २३ ॥

(३) रामावताराचा दुसरा तिसरा कोणता हि हेतु नव्हता.

दुष्टांचा संव्हार धर्माची स्थापना । जानकीजीवना राघवासी ॥ ३५ ॥
रामचंद्रें सर्व दैत्य निर्दाळिले । पुर तुंबळले श्रोणीताचे ॥ ४७ ॥
श्रोणीताचे पुर वाहाती खळाळा । रामें बंदिशाळा फोडीयेल्या ॥ ४८ ॥

(४) रावणाचा वध करून विभीषणास सिंहासनावर बसवून सीतेसह सर्व वानर अयोध्येस गेले असतां तेथून परततांना वानरांची काय अवस्था झाली ती श्रीसमर्थानीं वर्णिली आहे.

वानरांसी रामवियोग साहेना । उंभड धरेना कंठ दाटे ॥ ८५ ॥
 कंठ दाटे तेणें आकंदती थोर । नयनीं पाझर पाझरती ॥ ८६ ॥
 पाझरती सर्व दीनरूप जाले । पोटेसीं धरीले मायेबापें ॥ ८७ ॥
 मायेबापें रामें सर्व सुखी केले । मग बोळवीले निजदास ॥ ८८ ॥

(५) रामराज्य म्हणजे काय, त्याचें किंचित् स्वरूप

निजसुख जनीं नाहीं वृद्धपण । कोणासी मरण तें हि नाहीं ॥ ९१ ॥
 नाहीं नाहीं जनीं बंधनाचें पाप । सुखी सुखरूप रामराज्य ॥ ९२ ॥
 रामराज्यीं नाहीं जनासी ताडण । धर्मसंरक्षण राम येक ॥ ९३ ॥
 राम येकबाण येक चि वचन । साधूचें पाळण राम येक ॥ ९४ ॥
 राम येक राजा पुण्यपरायेण । गोपिकाब्राह्मण भक्ती करी ॥ ९५ ॥
 भक्ती करी राम गाईब्राह्मणाची । सीमा मर्यादेची उलंघीना ॥ ९६ ॥

त्या रामराज्याची भरतखंडांत पुनरपि स्थापना व्हावी, म्हणून श्रीशिवसमर्थांचे अवतार ईश्वरी संकेतानें महाराष्ट्रांत झाले .

(६) संकटकाळीं भक्तांचें रक्षण करण्यासाठीं मागें हनुमंतास ठेवून राम वैकुंठास गेले . राम आणि हनुमंत एक च, असें निश्चयपूर्वक श्रीसमर्थ सांगत आहेत आणि तितक्या च निश्चयानें आपण हि म्हणूं कीं, हनुमंत आणि रामदास एक च .

निजदास रामें मारुती ठेविला । चिरंजीव केला कल्प कोडी ॥ १०१ ॥
 कल्प कोडी ऐसा देउनियां वर । निघाले सत्वर वैकुंठासी ॥ १०२ ॥
 कल्प कोटी रामें केला निजरूप । माझें चि स्वरूप तूं चि येक ॥ १०३ ॥
 वैकुंठासी राम गेले विश्रांतीये । जनासी उपाये हनुमंत ॥ १०४ ॥
 हनुमंतीं राम आहे निश्चयेसीं । रामीं रामदासीं ऐक्यभाव ॥ १०५ ॥

शेवटचें शत चौदावें—कृष्णचरित्र

राम आणि कृष्ण यांच्यांत भेद कोठून असणार ? मागील शतांत श्रीसमर्थांनीं जसें रामचरित्र वर्णिलें, तसें या शेवटच्या शतांत श्रीकृष्णचरित्र वर्णिलें आहे .

राहो सर्वकाळ गोविंदाचें नाम । कीर्तन उत्तम यादवांचें ॥ २ ॥

यादवांचे कुळीं गोकुळीं गोविंद । आनंदाचा कंद अवतरला ॥ ३ ॥

अवतरला पूर्ण अच्युत अनंत । आयुधें मंडित चतुर्भुज ॥ ४ ॥

याप्रमाणें आयुधें मंडित चतुर्भुज श्रीकृष्णाचा पूर्णावतार दुष्टांच्या
संहारार्थ आणि सज्जनांच्या रक्षणार्थ झाला . माभळभटपीडेदान व पूतनामावशीचें
कृष्णमुखें प्राणास मुकणें, यांचीं वर्णनें विनोदपूर्ण आहेत . रिठासुर, सगटासुर,
कगा, बगा, धेनुका इत्यादि असुरांचा निःपात, चाणूर, कंस, उग्रसेन,
चैद्य, शिशुपाल, जरासंध, काळयवन इत्यादिकांचा संहार, इत्यादि पराक्रम
करून श्रीकृष्णानें

थोर ख्याती केली अर्जुना रक्षीलें ।

सर्व साहें केलें पांडवांचें ॥ ८४ ॥

पांडवांचा सखा सर्वसाहाकारी ।

संकटीं कैवारी दृपदीचा ॥ ८५ ॥

दृपदीचा सखा द्वारकेभीतरीं ।

सोळा सहस्र नारी गोपांगना ॥ ८६ ॥

गोपांगना राधा रुक्मिणी सुंदरी ।

सुखें राज्य करी यादवेंसीं ॥ ८७ ॥

ती विवंचना ते पुढें सांगत आहेत आणि आपणांस आपलें स्वरूप पटवून देत आहेत.

कैसें येतें आत्मप्रचीती आपण । मी तूं ऐसें कोण सांग वापा ॥ ८ ॥
सांग वापा मनीं वरें विचारूनी । तत्वाची झाडणी करूनीयां ॥ ९ ॥
करूनीयां पंचीकर्णविवरण । पुढें मीतूपण कोठें आहे ॥ १० ॥
आहे तैसें आहे प्रत्ययें जाणायें । कोणासी म्हणावें काये आतां ॥ ११ ॥

इतका हा विचार तर्कशुद्ध असतां, लोक मानूं न लागले तर त्यास काय म्हणावें ! तेव्हां

काये आतां होतें बहु बोलोनीयां । घेतलेसें जायां सर्व कांहीं ॥ १२ ॥
सर्व कांहीं आहे दृश्य जाईजणें । माझा मी च जाणे कोणा सांगों ॥ १३ ॥

हे असे निराशेचे उद्गार त्यांना काढावे लागावेत, याचें नवल वाटतें. त्या काळीं किंवा केव्हां हि अभिमानानें कोणी कोणी न ऐकोत, न विश्वास ठेवोत, न विचार करोत ! पण सर्व काळीं श्रीसमर्थचरणीं अनन्य भावानें लोटांगण घालणारे कोट्यवधि जीव असणार, हें तितकें च निश्चित होय.

असें हें श्रीसमर्थांचें चिरंतन स्वरूप आहे. आपण चिरंजीव आहोंत, आपणांस जन्ममृत्यु नाही, असें त्यांनीं अनेकदां म्हटलें आहे.

सर्व काळ देही असतां विदेही । रामदासीं नाहीं जन्म मृत्यु ॥ १४ ॥
ते चिरंजीव हनुमंताचे च अवतार होते. जें मारुतीचें स्वरूप तें च श्रीसमर्थांचें.

मारुतीचें बळ वर्णितां सबळ । वाचा हे विबळ होत आहे ॥ १०-२३ ॥
होत आहे साना होत आहे थोर । कोण जाणे पार स्वरूपाचा ॥ २४ ॥
रूप वज्रदेही पुढ्य वज्र तें हि । रामदासीं नाहीं जन्म मृत्यु ॥ २५ ॥

रामदासीं नाहीं जन्ममृत्यु ! खरें च आहे, अष्ट देहाचें ज्यांनीं निरसन केलें त्यांना जन्ममृत्यु कोठून असणार ?

जन्म अष्टदेही साक्षी तो विदेही । रामदासीं नाहीं जन्म मृत्यु ॥ १०७ ॥

आणि हा च त्यांच्या भक्तांना मोठा आधार वाटतो कीं, कोणत्या हि काळीं आपण त्यांना अनन्य शरण गेल्यास आपणांस त्यांचा साक्षात्कार झाल्यावांचून राहणार नाहीं.

समर्थांची भेटी जाल्या नाहीं तुटी ।

मग कल्पकोटी चिरंजीव ॥ १३-९॥

(दोन) समर्थांचें सामर्थ्य

एका अभंगांत श्रीसमर्थांनीं स्वसामर्थ्याविषयीं जो आत्मविश्वास प्रकट केला आहे, तितका त्यांच्या एकंदर वाङ्मयांत मला कोठें आढळला नाहीं. असल्यास तो माझ्या डोळ्यांत इतका भरला नाहीं. बारा वर्षे पुरश्चरण आणि बारा वर्षे तीर्थाटण करून आणि श्रीरामचंद्राची कृपा संपादन करून श्रीसमर्थांची वृत्ति इतकी बेगुमान झाली होती कीं, ते म्हणतात, आतां आम्हांस कोणाची पर्वा उरली नाहीं, आतां आपण मनांत आणूं तें सहज लीलेनें घडवून आणूं.

आम्हा नाहीं चाड ते कोणी येकाची । दृढ राघवाची कास धरूं ॥ ८-६ ॥
कास धरूं जेणें पावनचि केलें । तेथें माझें जालें समाधान ॥ ७ ॥
समाधान जालें प्रत्ययासी आलें । धन्य ते पाउलें राघवार्ची ॥ ८ ॥
राघवार्ची पदें मानसीं धरीन । विश्व उद्धरीन हेळामात्रें ॥ ९ ॥
हेळामात्रें मुक्त करीन या जना । तरी च पावना राघवाचा ॥ १० ॥
राघवाचा दास मी जालों पावन । पतीत तो कोण उरों शके ॥ ११ ॥

मी पावन झालों, आतां मी कोणाला पतित राहूं देणार नाहीं. पण जो कोणी आपणाकडे येणार च नाहीं, आपणांस विचारणार च नाहीं, आपण सांगितलेलें ऐकणार च नाहीं, त्याला कोण काय करणार !

उरों शके ऐसें कल्पांतीं घडेना । जो कोणही पुसेना त्यासी उणें ॥ १२ ॥

आणि आज हि श्रीसमर्थ कोठें गेले आहेत, असें मानण्याचें कारण नाहीं. आज हि ते आपल्या भक्ताला कृतार्थ करण्यासाठीं वाङ्मयाच्या स्वरूपांत सिद्ध आहेत. पण जो कोणी त्यांचें वाङ्मय पाहीचना, वाचीचना, ग्रन्थराजाला हृदयाशीं धरीना, श्रवण-मनन करीना, ध्यास घेईना, त्याला श्रीसमर्थांनीं काय करावें !

उणें न संगतां माझ्या सूर्यवौशा । कोणहाची दुराशा नाहीं आम्हा ॥ १३ ॥
आम्हा नाहीं उणें राघवाच्या गुणें । ब्रीद चि राखणें पावनाचें ॥ १४ ॥

पावनाचें ब्रीद आम्हा प्राप्त जालें । प्रचीतीस आलें कितीयेक ॥ १५ ॥
 कितीयेक जन ज्ञानें उद्धरीलें । कृत्याकृत्य जाले तत्काळ चि ॥ १६ ॥
 तत्काळ चि मोक्ष हें ब्रीद रामाचें । होत आहे साचें येणें काळें ॥ १७ ॥

आपल्या भक्ताला तत्काळ मोक्ष देणें हें जें रामाचें ब्रीद तें या क्षणीं
 आम्हांस प्राप्त झालें आहे, आम्हांकडे आलें आहे, आणि म्हणून

येणें काळें मोक्ष जरी मी देईना । दास म्हणवीना राघवाचा ॥ १८ ॥

या क्षणीं, जो कोणी आपणांस शरण येईल त्यास मोक्ष देऊं न शकूं, तर
 आपण नांव बदलून देऊं, आपण स्वतःस राघवाचा दास म्हणवून घेऊन
 रामदास हें नांव मिरवितों, तें यापुढें मिरविणार नाहीं ! कोण हें सामर्थ्य,
 केवढा हा प्रबळ आत्मविश्वास ! असा पुरुष ज्या देशाला ज्या काळीं लाभला,
 तो देश आणि तो काळ धन्य होत ! हेळामात्रें म्हणजे सहज लीलेनें मी या
 लोकांना मुक्त करीन, तर च मी पतितपावन रामाचा खरा दास होय ! या
 ठिकाणीं श्रीमत् दासबोधांतील पुढील ओवी कोणाला हि सहज आठवेल .

पतितपावनाचे दास । ते हि पावन करिती जगास ।

आणि विशेष म्हणजे त्या काळीं

ऐसी हे प्रचीत मनास । बहुतांच्या आली ॥

कशाच्या बळावर श्रीसमर्थ इतकें प्रतिज्ञापूर्वक बोलत आहेत, असें एकाद्याच्या
 मनांत येईल . श्रीसमर्थ म्हणतात, रागावूं नका, हीं कांहीं माझी शक्ति नव्हे,
 ही प्रभु रामचंद्राची कृपा होय ! त्यांचा तसा मला वर प्राप्त झाला आहे .

राघवाचा वर पावलों सत्वर । जनाचा उद्धार करावया ॥ १९ ॥

जगदुद्धारार्थ श्रीसमर्थाचा अवतार झाला, असें जें आपण म्हणत असतो,
 तें दुसऱ्या कोणाच्या सांगण्यावरून नव्हे !

कराया समर्थ राम सूर्यवौंसीं । मज कासयासी रागेजता ॥ २० ॥

मजवर रागावाल तर त्याचा राग रामाला येईल, असें ते म्हणत आहेत; इतके
 राम आणि रामदास, देव आणि भक्त एकरूप झाले होते .

रागेजता राग येईल समर्था । हे तों कांहीं सत्ता माझी नव्हे ॥ २१ ॥

(तीन) त्या सामर्थ्याची गुरुकिल्ली

पुढच्या च ओवींत आली आहे.

माझी सर्व चिंता जानकीजीवना ।

आतां मी लेखीना ब्रह्मादिकां ॥ २२ ॥

माझा सर्व पत्कर रामानें घेतल्यावर मीं आतां कोणाची पर्वा करावी, कोणाला म्यावें ! इतके राम श्रीसमर्थानीं आपलेसे करून घेतले होते. याचे दाखले त्यांच्या एकंदर वाङ्मयांतून शेंकडोंसे देतां येतील, तथापि प्रस्तुत आपणांस या अभंगांपुरता च विचार करावयाचा आहे.

जाणे सुखदुख राम माझा येक । येर ते माईक वैभवार्ची ॥ ६१-१ ॥

वैभवार्ची सखी वोरंगोनि जाती । आत्माराम अंतीं जिवलग ॥ २ ॥

जिवलग नाही श्रीरामावांचुनी । हा चि माझे मनीं दृढभाव ॥ ३ ॥

ही ओवी वाचतांना वाचकांस, श्रीसमर्थानीं रघुनाथभटास स्वहस्ताक्षरें लिहिलेल्या त्या पत्रांतील पुढील वाक्याचें स्मरण होईल—“ मज रघुनाथजीवेगलें कोणही जिवलग नाही. ”

भाव अन्यत्रांचा आहे वरपंगाचा । रामेंवीण कैचा अंतरंग ॥ ४ ॥

अंतरांची वेथा श्रीरामा समर्था । जाणवल्या चिंता दुरी करी ॥ ५ ॥

हा आपला अनुभव आहे व जो जो कोणी अनन्य भावानें रामाची कांस घरील त्याला त्याला याप्रमाणें अनुभव आल्यावांचून राहणार नाही, असें श्रीसमर्थ आश्वासन देत आहेत.

करी प्रतिपाल शरण आलियांचा । राम त्रैलोक्याचा मायबाप ॥ ६ ॥

मायबाप धन सज्जन सोयरा । येका रघुवीरावीण नाही ॥ ७ ॥

नाहीं मज चिंता श्रीराम असतां । संकटीं बोहातां उडी घाली ॥ ८ ॥

उडी घाली मज अनाथा कारणें । राम सर्व जाणे अंतरांचें ॥ ९ ॥

अंतरांचें गुज राम सर्व बीज । रामदासीं निज प्रगटलें ॥ १० ॥

याप्रमाणें श्रीसमर्थ आपला अनुभव सांगत आहेत व आपणांस विचारित आहेत कीं, तुम्हांस वारंवार किती सांगावें व आणखी किती वेळां सांगितलें म्हणजे तुमचा विश्वास बसेल ?

ब्रीद साच केलें भक्तां उद्धरीलें । प्रचीतीस आलें मनाचीये ॥ ७४-१ ॥
 मनाची प्रचीती जाली निर्वासना । लेश हि असेना विषयांचा ॥ २ ॥
 विषयांचा लेश संसारदायेक । जानकीनायेक चुकवीतो ॥ ३ ॥
 चुकवीतो जन्म मृत्यु सेवकांचा । विचार हा काचा कदा नव्हे ॥ ४ ॥
 कदा नव्हे कांहीं वाक्य अप्रमाण । धरावे चरण राघवाचे ॥ ५ ॥
 राघवाचे दास सर्वस्वें उदास । तोडी आशापाश देवराणा ॥ ६ ॥
 देवराणा भाग्यें जालीयां कैपक्षी । नानापरी रक्षी सेवकांसी ॥ ७ ॥
 सेवकांसी कांहीं नलगे साधन । करितो पावन ब्रीदासाठीं ॥ ८ ॥

इतके राम आपल्या ब्रीदाला जपतात. आपल्याकडे फक्त त्यांची अनन्य सेवा करावयाची, एवढेंच उरतें. पुढची सर्व काळजी त्यांची त्यांना लागते. श्रीसमर्थ म्हणतात, तुम्हांस हें वारंवार कितीदां सांगावें ?

ब्रीदासाठीं भक्त तारिले अपार । आतां वारंवार किती सांगों ॥
 किती सांगों देव पतितपावन । करावें भजन दास म्हणे ॥ १० ॥

पण तेवढें हि आपल्याच्यानें होईना !

थोर भाग्य ज्याचें राम त्याचे कुळीं । संकटीं सांभाळी भावबळें ॥ ८४-५ ॥
 भावबळें जेहीं धरिला अंतरीं । तया क्षणभरी विसंभेना ॥ ६ ॥

मला असें सुचवावेंसें वाटतें, भावबळें जेहीं धरिला अंतरीं । तया क्षणभरी विसंभेना ॥ हीं दोन च चरणें एकांतांत दहा वीस वेळां एकाग्रचित्तानें मनाशीं म्हणून पहा बरें काय परिणाम होतो तो ! क्षणभर सुद्धां आपल्याला सोडून ते दूर जात नाहीत, केवढें भाग्य म्हणावयाचें ! जाल तेथें ते आहेत च ! पण, केव्हां ? एकदां त्यांना हृदयांत घट्ट धरून ठेवल्यावर !

विसंभेना कदा आपुल्या दासासी । रामीरामदासीं कुळस्वामी ॥ ७ ॥

हा आपला अनुभव त्यांनीं कितीदां सांगितला म्हणजे आपण एकदां तरी विचारांत पडूं ?

सर्वस्वाचा त्याग करून, साधनांचे कष्ट सोसून, घोर तपश्चर्या करून, श्रीसमर्थांनीं रामाला आपलें किती तरी ऋणी करून ठेविलें होतें ! ते म्हणतात, माझ्या मुखावाटे शब्द निघण्याचा अवकाश, तो शब्द झेळून धरण्यास प्रभु रामचंद्र तत्पर असतात !

पडों नेदी शब्द माझा भूमीवरी ॥ $\frac{939}{3}$ ॥

मुखावाटे तरी शब्द निघण्याची काय आवश्यकता आहे ? आपल्या मनांतील भाव जाणणें त्यांना काय कठीण आहे ! श्रीसमर्थानीं दुसरीकडे सांगितलें आहे, “ जें जें मनं अभिळाषिलें । तें तें समर्थें पुरविलें ॥ ” आपण मनांत आणावें आणि रामानें आपले कोड पुरवावे ! इतका ज्या महापुरुषाचा अधिकार, त्याच्या सामर्थ्याला काय पारावार असणार ! आपल्या उपासनेनें त्यांनीं रामाला च आपलें जणूं अंकित करून ठेवलें, ही च त्यांच्या सामर्थ्याची गुरुकिल्ली होय.

याप्रमाणें राम माझा शब्द भूमीवर पडूं देत नाहींत, त्याप्रमाणें तूं हि रामाला आपल्या हृदयांत सांठविशील, तर तुझी हि काळजी त्यांना लागेल, असें श्रीसमर्थ आपल्या लाडक्या शिष्याला प्रोत्साहनपूर्वक सुचवीत आहेत.

पडों नेदी शब्द माझा भूमीवरी । दृढ चित्तीं धरी देवराणा ॥ ३ ॥
देवराणा सर्वा देवां सोडवीता । लागईल चिंता त्यासी तुझी ॥ ४ ॥

केवढें हें श्रीसमर्थभक्ताचें भाग्य कीं त्याला श्रीसमर्थ ग्वाही देऊन सांगत आहेत :

तुझी चिंता करी राव अयोध्येचा । कृपालु दीनाचा दास म्हणे ॥ ५ ॥

मला असा वारंवार प्रश्न पडे कीं, त्या अंदाधुंदीच्या, मुलुखगिरीच्या, आततायीपणाच्या काळांत बारा वर्षे तीर्थाटणाच्या निमित्तानें श्रीसमर्थ सारा देश पायाखालीं तुडवीत असतां, ते एकटे च हिंडत, का एकाद्या मेळ्याबरोबर जात, का कोणी समानधर्माचे सोबती बरोबर असत ? या प्रश्नाचें एक उत्तर श्रीसमर्थानीं स्वतः आपल्या दोन चार अभंगांत देऊन माझें समाधान केलें आहे. ते म्हणतात, आपण एकटे असे केव्हां च कोठें गेलों नाहीं व जात नाहीं, आपण केव्हां हि एकटे नसतो च मुळीं.

जेथें जावें तेथें राम समागमी । आतां कासया मी खंती करूं ॥ $\frac{949}{9}$ ॥
खंती करूं ज्याची तो समागमें चि । पाहातां सुखाची घडी होये ॥ २ ॥
होये देव खरा भूमंडळवासी । जातां दिगांतासी साख्खा चि ॥ ३ ॥

तेव्हां आतां दिगंताला सोडून जाणार च कोठें एकटे !

सारिखा चि जनीं वनीं वनांतरीं । तो गिरिकंदरीं सारिखा चि ॥ ४ ॥
सारिखा चि कडांकपाटीं पाहातां । राम आठवितां दास म्हणे ॥५॥

नेत्र सजल होऊन, कंठ भरून येऊन, रामा ! म्हणून हांक मारतां च ज्यांच्या
संनिध राम येऊन उभे ठाकत, ते श्रीसमर्थ रात्रीं अपरात्रीं दयाखोज्यांतून
निर्भयपणे एकटे कसे हिंडत, या प्रश्नाचा उलगडा झाला. त्यांचे रक्षक,
अष्टौप्रहर, ते जातील तेथे त्यांच्या आजुबाजूस असत !

विदेशासी जातां देश चि लागला । पुढें सांपडला मायेबाप ॥ १६० ॥
मायेबाप राम या विश्वलोकांचा । तो स्वामी आमुचा सर्व देशीं ॥ २ ॥
सर्व देशीं आहे विचारें पाहातां । जातां ना राहातां सारिखा चि ॥ ३ ॥
सारिखा चि देव कदा पालटेना । राहे त्रिभुवना व्यापुनीयां ॥ ४ ॥
व्यापुनीयां दासां संनीधचि असे । विचारें विलसे रामदासीं ॥ ५ ॥

तात्पर्य, जेथें राम नाहींत तो विदेश होय आणि श्रीसमर्थांना विदेश कधीं
लागला च नाहीं.

रामेंवीण देश तो जाण विदेश । विदेशाचा देश राम करी ॥ १६१ ॥
राम भेटे ज्यासी तो नव्हे विदेशी । सर्व देश त्यासी आपले चि ॥ २ ॥
आपले चि देश या रामाकरितां । होये सार्थकता जेथें तेथें ॥ ३ ॥
जेथें तेथें राम देखतां विश्राम । संसारींचा श्रम आठवेना ॥ ४ ॥
आठवेना तेथें आठव विसर । दास निरंतर जैसा तैसा ॥ ५ ॥

किती विस्तार करावा ? श्रीसमर्थांच्या कृपालुपणाला आपण पुरे पडणार
नाहीं. श्रीसमर्थांपासून राम कधीं दूर झाले नाहींत, एवढें आपणांस समजलें
म्हणजे पुरे आहे. आपल्या कर्मांत असेल तसें आपल्या हातून घडेल. श्रीसमर्थांचा
शब्द मानण्याची आपणांस बुद्धि झाली पाहिजे. त्यांच्या सामर्थ्याचें बीज
नुसतें समजल्यानें आपलें कल्याण होणार नाहीं. आपलें कल्याण व्हावें, आपलें
नेहमीं बरें असावें, आपणावर हि रामाची कृपा व्हावी, म्हणून ते आपलें हृदय
खुलें करून आपल्या जीवींचें गुज आपणांस सांगत असतां तदनुसार आपण
वर्तन न करूं तर आपल्यासारखे अभागी आपण च, असें म्हटले पाहिजे.

माझे मनीं सर्व सुख व्हावें तुज । म्हणोनियां गुज सांगतसे ॥ १३९ ॥
सांगतसे हित तां जीवीं धरावें । भजन करावें राघवाचें ॥ २ ॥

“ पावना रामा पतितपावना रामा ”

राघवाचें प्रेम तें करी विश्राम । येर सर्व श्रम जाण बापा ॥ ३ ॥
जाण बा वचन हें माझें प्रमाण । वाहतसे आण राघवाची ॥ ४ ॥

आणखी त्यांनीं किती आणि कसें सांगावें ? स्वतःस श्रीसमर्थांचे म्हणवून व्यावयाचें आणि जन्मभर दुश्चित्त राहून एवढें हि त्यांचें ऐकावयाचें नाहीं, यासारखा, मी दुसऱ्यांना कशास विचारूं, मी माझ्या च मनाला विचारतो, यासारखा दुसरा अधमपणा कोणता ? रामाची शपथ घेऊन सांगितल्यावांचून हे लोक आपला शब्द मानणार नाहीत, असें समर्थांना वाटावें व त्यांना शपथ घ्यावी लागावी, याचें मला एकीकडे वाईट वाटतें, तर आपल्याविषयींचा त्यांच्या हृदयांतील हा कळवळा पाहून आनंद हि होतो.

राघवाची भक्ती ते माझी विश्रांती । असों द्यावी चित्तीं दास म्हणे ॥५॥

अशी त्यांची आपणां सर्वांस आज्ञा आहे. त्यांच्या विश्रांतीचें वर्म आपणांस समजलें. त्यांच्या सामर्थ्याची गुरुकिल्ली हि सुदैवानें आपल्या हातीं आली आहे. तेव्हां आतां ती किल्ली चालवून त्यांच्या हृदयाचें कपाट खुलें करून जितकें आपणांस आंत डोकावतां येईल, तितकें आपण डोकावून पाहूं.

ज्या रामाची कृपा ही त्यांच्या सामर्थ्याची गुरुकिल्ली होय,

(चार) त्या रामाचें रूप

कसें आहे, हें समजावून घेतलें पाहिजे.

तें रूप सगुण आणि निर्गुण असें दोन प्रकारचें आहे. सगुणाचेनि आधारे । निर्गुण पाविजे निर्धारें ॥ म्हणून आधीं आपण सगुण रूप पाहिलें पाहिजे व त्या द्वारानें निर्गुणापर्यंत जाऊन पोचलें पाहिजे. श्रीसमर्थवाङ्मयांत या दोन्ही रूपांचे शेंकडों उल्लेख आले आहेत. मार्गे आठव्या शतांत आपण सगुणनिर्गुणवाद पाहिला च आहे. सगुणध्यान आणि निर्गुणध्यान अशीं च

त्यांचीं दोन स्वतंत्र लघु काव्ये असून तीं आपल्या अवलोकनांत पुढें येतील च . प्रस्तुतच्या स्फुट अभंगांत हि अनेक ठिकाणीं त्यांचीं वर्णनें आढळतात . त्यांपैकीं येथें एकादें सगुणरूपाचें व एकाददुसरें निर्गुणरूपाचें निवडक वर्णन देऊन आपण पुढचा मार्ग आक्रमूं .

समर्थांना श्रीरामाचा साक्षात्कार वयाच्या अकराव्या वर्षी जांबेस च झाला होता, हें आपण स्वानुभवदिनकरग्रन्थाधारेणें पहिल्या खंडांत सिद्ध केलें च आहे . त्या वेळीं जें रूप त्यांच्या नजरेस पडलें, त्याची त्यांनीं वारंवार आठवण काढली आहे . अशा एका प्रसंगीं स्फुट अभंग नववा त्यांच्या मुखांतून बाहेर पडला असावा . त्यांत त्यांनीं रामाची करुणा भाकली आहे, आठवण केली आहे, स्वरूप वर्णिलें आहे . तें सगुणरूप आपण हि डोळे भरून आपादमस्तक अवलोकिलें पाहिजे .

स्वामी माझा राम अंतरला दुरी । आवस्ता अंतरीं वाटतसे ॥ १० ॥

वाटतसे खंती सर्वकाळ चिर्तीं । केव्हां कृपामूर्ति भेटईल ॥ १० ॥

भेटईल केव्हां राम माझी माता । जीव हा दुश्चीता सर्वकाळ ॥ ११ ॥

सर्वकाळ माझे मनीं आठवण । युगासम क्षण जात आहे ॥ १२ ॥

हें श्रीसमर्थांचें बोलणें औपचारिक नव्हे, किंवा नुसत्या अर्थवादाचें नव्हे, तें शब्दशः वास्तविक आहे . इतकी तळमळ लागावी, तेव्हां कृपा होते !

जात आहे वय वेचोनीयां माझें । रूप रामा तुझें दिसेना कीं ॥ १३ ॥

दिसेना कीं रूप सांवळें सुंदर ।

तें रूप कसें आहे, त्याची आठवण करून ते सांगतात :

कासे पीतांबर कासीयेला ॥ १४ ॥

कासीयेली आंगीं चंदनाची उटी । मुक्तमाळा कंठीं डोल देती ॥ १५ ॥

डोल देती माळा पदकीं रत्नकीळा । मृगनाभी टिळा रेखीयेला ॥ १६ ॥

रेखीयलें भाळीं सुगंध परीमळ । लोधले आळीकुळ झुंकारती ॥ १७ ॥

झुंकारती वास घेती सावकाश । राम राजाधीश शोभतसे ॥ १८ ॥

शोभतसे माथां मुगट रत्नकीळ । कीरटी तेजाळ रम्य शोभा ॥ १९ ॥

रम्य निमासुर श्रीमुख साजिरें । दिव्य मकराकारें तळपताती ॥ २० ॥

तळपती कुंडलें बाहीं बाहुंवटे । दोर्दंड गोमटे च्यापवाण ॥ २१ ॥

च्यापवाण करीं नवरत्नें भूषण । आणि वीरकंकण कीर्तिमुखें ॥ २२ ॥
 मुख मुरडुनी सीह्य जाती वनीं । जघन देखोनी संकोचले ॥ २३ ॥
 संकोचले दैत्य पुतळे तोडरीं । गर्जती गजरीं अंदू वांकीं ॥ २४ ॥
 आंदु वांकीं पाई शोभे वीरासन । माझे मनीं ध्यान आठवलें ॥ २५ ॥
 आठवलें रामचंद्रध्यान चिर्तीं ।

आणि समवेत कोण कोण होते ?

सन्मुख मारुती उभा असे ॥ २६ ॥

उभा असे सर्व बंधुसमुदाव । त्रिकुटीचा राव विभीषण ॥ २७ ॥

विभीषण आणि किष्किदेचा राव । सर्व समुदाव वानरांचा ॥ २८ ॥

श्रीसमर्थवर्णित रामायणाच्या शेवटीं जो दर्शनाचा प्रसंग वर्णिला आहे, तो हि प्रत्यंतराला आपल्या पाहण्यांत पुढें येईल च .

वानरांसहित राम अयोध्येसी । आनंद जनासी थोर जाला ॥ २९ ॥

जाला येशवंत राम सूर्यवाँसी । रामीं रामदासीं भेटी जाली ॥ ३० ॥

प्रयत्नावांचून, साधनावांचून, पूर्वपुण्यावांचून आणि सद्गुरुकृपेवांचून आपल्या प्रत्ययास हें येणार नाही, हें खरें आहे. पण त्यावर पूर्ण विश्वास टाकून आपण प्रयत्नास लागलें पाहिजे. श्रीसमर्थांच्या या प्रत्यक्षाच्या, अनुभवाच्या गोष्टी आहेत. कोणास त्या अशक्य वाटल्या तरी त्या थोड्या च खोड्या होणार आहेत ?

अनुभवी जाणे येथीचीये खुणे । येरां वीटवाणें वाटईल ॥ ३१ ॥

वाटईल सुख संतसज्जनासी । रामीं रामदासीं भेटी जाली ॥ ३२ ॥

असो, सगुणाच्या भेटीचें जसें वर वर्णन आलें आहे, तसें निर्गुण-रामदर्शन हि त्यांनीं वर्णिलें आहे .

पाहातां दिसेना तें चि बरें पाहे । तेथें रूप आहे राघवाचें ॥ ३३ ॥

राघवाचें रूप जाणावें अरूप । सिद्ध सस्वरूप निराकार ॥ ३४ ॥

निराकार राम देखतां विश्राम । दुरी ठाके श्रम संसारींचा ॥ ३५ ॥

संसारींचा श्रम राघवीं असेना । परी तो दिसेना राम डोळां ॥ ३६ ॥

राम डोळां आहे अनुभवं पाहे । मीपण न साहे रामरूपीं ॥ ३७ ॥

रामरूपी राम हैं हि दोनी नाहीं । तेथें मना राहीं सर्वकाळ ॥ ६ ॥
 सर्वकाळ रामदर्शन होतसे । निर्गुणीं विश्वासे मन माझें ॥ ७ ॥
 मन माझें रामरूपीं हें संचरे । तेणें देहीं भरे विदेहता ॥ ८ ॥
 विदेहता देहीं अलक्ष लक्षावें । निशब्द बोलावें संतसंगें ॥ ९ ॥
 संतसंगें घडे निःसंगाचा संग । राघवाचा योग रामदासीं ॥ १० ॥

याचें तात्पर्य असें, राम, रामदास आणि ब्रह्म हे तिघे हि एका च स्वरूपाचे पर्याय होत. तेव्हां

(पांच) तें ब्रह्मज्ञान

झालें म्हणजे राम आणि रामदास या उभयतांची हि भेट झाल्यासारखें होणार आहे. त्यांत च जन्माची सफलता आहे.

मुख्य समाधान आत्मनिवेदन । निर्गुणीं अनन्य होतां बरें ॥ ३०६-१ ॥

एरव्हीं जन्म निरर्थक होय. कर्म आणि उपासना न मानणारे क्रियाभ्रष्ट लोक जसे पांगळे समजावयाचे, तद्वत् ब्रह्मज्ञान नसणारे आंधळे होत ! शब्दज्ञान पुष्कळ झालें आणि अनुभव थोडा हि नाहीं आला, तर जन्म वायां गेला असें समजावें. जो फुटत नाहीं तुटत नाहीं, चळत नाहीं ढळत नाहीं, रचत नाहीं खचत नाहीं, येत नाहीं जात नाहीं, दिसत नाहीं नाहींसा होत नाहीं, अशा त्या निर्विकल्प, निराकार, निरंजन देवाची ओळख झाली, तर च जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून सुटका व्हावयाची.

वेर्थ जाती जन्म ज्ञानावांचुनीयां । केले कष्ट वायां निरार्थक ॥ $\frac{१९३}{३}$ ॥
 निरार्थक जन्म पशुचीये परी । जवं तें अंतरीं ज्ञान नव्हे ॥ ४ ॥
 ज्ञान नव्हे सोपें तें आर्धा पाहावें । शाश्वत शोधायें दास म्हणे ॥ ५ ॥

त्या शाश्वताचा शोध करावयाचा म्हणजे आपल्याला च आपण जाणावयाचें आहे. आपले वेद, आपलीं शास्त्रें, सर्व महानुभाव साधुसंत, सर्व महापुरुष सांगतात कीं, तें शाश्वत ब्रह्म आपण च आहोंत ! श्रीसमर्थ हि तें च सांगतात, म्हणतात, मजवर विश्वास ठेवा.

दृढ धरा मनीं अहं ब्रह्म ऐसें । सांगती विश्वासें रामदास ॥ $\frac{१५३}{५}$ ॥

(मुळांत 'सांगती' ऐवजीं 'सांगतो' आहे.) नाहीं ऐकावयाचें श्रीसमर्थांचें ? केवढें आश्चर्य म्हणावयाचें कीं, आपण आपल्याला सर्व कांहीं समजतो, गरीब आहोंत श्रीमंत आहोंत, ब्राह्मण आहोंत क्षत्रिय आहोंत, देशभक्त आहोंत धर्मभक्त आहोंत, कोंकणस्थ आहोंत देशस्थ आहोंत, नवमतवादी आहोंत पुराणमतवादी आहोंत, शहाणे आहोंत विद्वान् आहोंत, सर्व कांहीं आहोंत हें समजतो, पण खरोखर जें आहोंत—जें ब्रह्म आहोंत—तेवढें च नेमकें कांहीं समजत नाहीं ! आणि त्यामुळें मूर्ख आहोंत, हें हि समजत नाहीं ! वेदावर, शास्त्रावर, सद्गुरुवचनावर विश्वास नाहीं, त्याचा हा परिणाम होय.

तूं चि ब्रह्म ऐसैं वेदाचें वचन । तैं चि संतजन दृढ करी ॥ १८ ॥
दृढ करी साधु तूं चि ब्रह्म ऐसैं । तरी कां विश्वासैं धरीजेना ॥ २ ॥
धरीजेना मनीं साधूचें वचन । वेद हि अमान्य कां करावा ॥ ३ ॥

महाराज, आम्ही अमान्य कांहीं करीत नाहीं. साधुवचनावर आमचा विश्वास नाहीं, असें हि नाहीं. पण, हें स्वरूपज्ञान आमच्या प्रत्ययाला कोणी तरी आपून द्यावें, अशी आमची सर्वांच्या चरणापाशीं प्रार्थना आहे. आपण च केलेले प्रार्थनेचे ते दोन अमंग आपल्या सेवेसीं सादर करून आम्ही आपली प्रार्थना करतो, आम्ही अनाथ आहोंत, आम्हांस सनाथ करावें, आमच्यावर कृपा करावी.

(१९३)

नमूं रामकृष्णा आदिनारायेणा । तुम्ही त्या निर्गुणा दाखवावें ॥ १ ॥
दाखवावें निज स्वरूप आपुलें । दिसेनासैं जालें काये करूं ॥ २ ॥
काय करूं आतां देवा नरहरी । पंढरीमाझारी पांडुरंगा ॥ ३ ॥
पांडुरंगा देवा अगा महादेवा । तुम्ही मज द्यावा ठाव ब्रह्मी ॥ ४ ॥
ब्रह्मी ब्रह्मरूप तैं मज करावें । रामदास भावें प्रार्थितसे ॥ ५ ॥

(१९४)

सूर्यनारायेणा देवा नमस्कार । तुवां निराकार दाखवावें ॥ १ ॥
दाखऊनि द्यावें मज निववावें । चंद्रा तुज भावें प्रार्थितसे ॥ २ ॥
प्रार्थितसे मही आणि अंतरिक्षा । तुम्ही त्या अलक्षा दाखवावें ॥ ३ ॥
दाखवावें मज आपोनारायेणें । ब्रह्मप्राप्ती जेणें तैं करावें ॥ ४ ॥
करावें सनाथ अग्निप्रभंजनें । नक्षत्रें वरुणें दास म्हणे ॥ ५ ॥

अशी पंचभूतांची आणि देवादिकांची समर्थानीं प्रार्थना केली आहे, त्यांना आमची प्रार्थना

नमूं रामदासा सह्रु समर्था । पुरे जन्म आतां पावा वेर्गी ॥

कोणी तरी आम्हांस पावा आणि आम्हांला ब्रह्मप्राप्ती होईल असें करा ! श्रीसमर्थांचून दुसऱ्या कोणास आमची दया येणार आहे ? त्यांना च आमची ही प्रार्थना आहे. कृपा करून ज्ञानी माणसाची आम्हांस ओळख करून द्या आणि ज्ञानप्राप्तीच्या मार्गावर नेऊन सोडा. ज्ञानी माणसाची ओळख करून द्यावयाची म्हणजे श्रीसमर्थानीं स्वतःचीं च लक्षणें सांगावयाचीं, असा अर्थ होतो. ते नाहीं तसा अर्थ करीत, आम्ही करतो. क्रमशः तीन अभंगांत त्यांनीं ज्ञानी, योगी आणि ईश्वरी पुरुष यांचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत, त्याकडे मी श्रीसमर्थांचें आत्मचरित्र च, या दृष्टीनें पहातो.

(२३७) ज्ञानी

जाणावा तो ज्ञानी पूर्ण समाधानी । निःसंदेह मनीं सर्वकाळ ॥ १ ॥
 मिथ्या देहेभान प्रारब्धा आधेन । राखे समाधान पूर्णपणें ॥ २ ॥
 आवडीनें करी कर्म उपासना । सर्वकाळ ध्यानारूढ मन ॥ ३ ॥
 जाणे ब्रह्मज्ञान स्वयें उदासीन । मानितो वमन द्रव्यदारा ॥ ४ ॥
 पदार्थांची हाणी होतां नये काणी । जयाची करणी बोला ऐसी ॥ ५ ॥
 दास म्हणे धन्य सर्वांसी जो मान्य । जयाचा अनन्य समुदाव ॥ ६ ॥

कोणत्या गुणांना श्रीसमर्थ प्राधान्य देत, तें या तिन्ही अभंगांवरून कळणार आहे. हे तिन्ही अभंग म्हणजे त्यांचें आत्मचरित्र च होय, असें मी अशावरून मानतो कीं, या तिन्ही अभंगांत एक एक लक्षण तरी मला त्यांचें च आहे, असें वाटतें. या अभंगांतील बाकीचीं लक्षणें सर्वसामान्य आहेत व इतरांबरोबर तीं श्रीसमर्थांच्या हि ठिकाणीं होतीं, पण 'जयाचा अनन्य समुदाव' हें लक्षण विशेषतः त्यांचें च होय.

(२३८) योगी

जाणावा तो योगी सदा वीतरागी । अहंभाव त्यागी अंतरांचा ॥ १ ॥
 स्वजन स्वदेश सांडुनि उदास । तेणें आशापाश तोडीयेला ॥ २ ॥

रमा सरस्वती वैभव वित्पत्ती । ज्ञानबळें चित्तीं चाड नाहीं ॥ ३ ॥
 पूर्णीं पूर्णकाम तेणें जो निःकाम । विषयांचा श्रम तुच्छ केलां ॥ ४ ॥
 विवेकाचें बळ जाहालें प्रबळ । बाह्य मायाजाळ त्यागीयेला ॥ ५ ॥
 धन्य तो पै दास संसारीं उदास । तथा रामदास मानीतसे ॥ ६ ॥

या अभंगांत तर, न कळत, श्रीसमर्थ सर्वथैव स्वतःकडे पाहून च बोलत आहेत, असें माझ्या मनांत येतें ! त्यांतील सारीं च लक्षणें विशेषत्वानें त्यांचीं च होत, असें मी मानतो, पण त्यांतल्या त्यांत, आशापाश तोडून स्वजनांचा त्याग करून आणि स्वदेश सोडून साऱ्या भरतखंडभर उदास वृत्तीनें संचार केल्याचें दुसऱ्या एकाद्याचें उदाहरण कोणाच्या हि ऐकिवांत आहे काय ?

(२३९) ईश्वरी पुरुष

जाणावा तो नर देव चि साचार । वाचे निरंतर राम नाम ॥ १ ॥
 सगुणीं सद्भाव नाहीं ज्ञानगर्व । तयालागीं सर्व सारिखें चि ॥ २ ॥
 निंदकां वंदकां संकर्टां सांभाळी । मन सर्वकाळीं पालटेना ॥ ३ ॥
 पालटेना मनीं परस्त्रीकांचनीं । निववी वचनीं पुढिलांसी ॥ ४ ॥
 पुढिलांसी नाना सुखें देत आहे । उपकारीं देहे लावितसे ॥ ५ ॥
 लावितसे देहे रामभजनासी । रामीरामदासी हरिभक्ती ॥ ६ ॥

यांतील सारींच लक्षणें इतरांबरोबर श्रीसमर्थांच्या ठायीं विलसत होतीं, पण त्यांतल्या त्यांत त्यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणीं परोपकारांत सर्वथैव देह झिजविला होता ?

जगाचा उद्धार करण्यास एक ब्रह्मज्ञान च समर्थ आहे, पण त्याकडे लक्ष च पुरवावयाचें नाही, तें तेवढें वगळून ज्ञानाच्या बाकीच्या सर्व अंगोपांगांची चौकशी करावयाची, असा माणसानें, समाजानें, राष्ट्रानें, जगानें संकल्प केला, तर त्याला कोण काय करणार ? पूर्वजांनीं लावलेला आपल्या अंगणांतील कल्पतरु लाथाडून दुसऱ्यांच्या परसांतल्या बोरीबाभळींची हांव एकाद्यानें धरली तर त्याला शुद्धीवर कोणीं आणावें ?

ऐसें आत्मज्ञान उद्धरी जगासी । पाहेना तथासी काय करूं ॥ ५१ ॥

हे निराशेचे उद्धार एकादे वेळीं आपल्या मुखांतून निघालेले खरे असले, तरी आपल्या चरणापाशीं आमची प्रार्थना कीं, ब्रह्मज्ञानप्राप्तीचा मार्ग आपण

आम्हांस दाखवावा, मुक्कामामुक्कामांवरील खुणा सांगाव्या आणि आम्हांस शेवटच्या मुक्कामावर नेऊन पोचवावें.

(सहा) त्याच्या प्राप्तीचीं साधनें

अनुताप, अंतःशुद्धि, इंद्रियदमन, श्रवण, मनन, निदिध्यास, ग्रन्थावलोकन, संतसंग, रामदास्य, गुरुदास्य, गुरुकृपा, विवेक, वैराग्य, सावधानता, निःसंगता, निष्कामता, येकांतसेवन, निरूपण, क्रियासंरक्षण, मानसपूजा, ध्यान, जप, धांवा, नामस्मरण इत्यादि साधनें या अभंगांतून सर्वत्र विखुरलेलीं आढळतात. पांच पंचवीस स्मरलीं तशीं वर दिलीं, पण हा सारा मला

नवविधा भक्तीचा च विस्तार

वाटतो. श्रीसमर्थानीं नवविधा भक्ति अनेक ठिकाणीं सांगितली आहे. त्यापैकीं येथें आपण एक अभंग पाहूं.

आत्मज्ञान होतें आत्मनिवेदन । भक्तीचें लक्षण नवविधा ॥ ११ ॥
 नवविधा भक्ति श्रवणें करावी । धारणा धरावी श्रवणाची ॥ १२ ॥
 श्रवणाची स्थिति ब्रह्मनिरूपण । श्रवण मनन निजध्यास ॥ १३ ॥
 निजध्यास जनीं वस्तूचा धरावा । विचार करावा आपुला चि ॥ १४ ॥
 आपुला चि ठाव ज्ञानें होतो वाव । जाणिजे उपाव श्रवणाचा ॥ १५ ॥
 श्रवणाचा भाव जाणते जाणती । तिन्ही हि प्रचीति ऐक्यरूप ॥ १६ ॥
 ऐक्यरूप देव भक्त नामांकित । अनन्या अनंत जैसा तैसा ॥ १७ ॥
 तैसा आहे लाभ श्रवण भक्तीचा । जेथें विभक्तीचा ठाव नाही ॥ १८ ॥
 ठाव नाही ऐसें श्रवणें जाणावें । कीर्तन करावें हें चि आतां ॥ १९ ॥
 हें चि हें कीर्तन नित्य निरंतर । ग्रंथाचें अंतर विवरावें ॥ २० ॥

ग्रंथ म्हणजे दासबोध. मनांत ग्रंथ आणून जेव्हां श्रीसमर्थ नुसता ग्रंथ शब्द योजितात, तेव्हां तो शब्द ग्रंथराज दासबोधाचा च अनुलक्षून असतो. याचें निर्विवाद प्रत्यंतर पुढें आनंदवनभुवनी प्रकरणांत आपणांस मिळेल. त्याप्रमाणें येथें हि “ग्रन्थाचें अंतर विवरावें” म्हणजे ग्रन्थराज दासबोधाचें विवरण करावें. विवरतां विशेषाविशेष । कळों लागे ॥

विवरावें जेणें तो चि तो जाहाला । रंक तो पावला राज्यपद ॥ २१ ॥
 पर्दा पद प्राप्त जालें संतसंगें । सद्य अंतरंगें समाधान ॥ २२ ॥
 समाधान जालें श्रवणकीर्तनें । रामाच्या स्मरणें चित्तशुद्धी ॥ २३ ॥
 चित्तशुद्धी जाली तेणें तें धरावें । सेवन करावें सद्गुरूचें ॥ २४ ॥
 सद्गुरु करावा तें पादसेवन । सद्गुरूनें ज्ञान होत आहे ॥ २५ ॥
 होत आहे ज्ञान सद्गुरु करितां । होये सार्थकता गुरुचेनी ॥ २६ ॥
 गुरुचेनी परलोक ठाई पडे । सार तें निवडे प्रत्ययेंसीं ॥ २७ ॥
 प्रत्ययेंसीं बोले तें चि तें बोलणें । अर्चन करणें गुरुदेवा ॥ २८ ॥
 गुरुदेवालागीं करी नमस्कार । साहावा विचार भक्ति ऐसी ॥ २९ ॥
 सर्व दास्य कीजे ते भक्ति सातवी । सख्य ते आठवी भक्ति जाणा ॥ ३० ॥
 नौमीचें लक्षण आत्मनिवेदन । सर्वदा अभिन्न परब्रह्मीं ॥ ३१ ॥
 परब्रह्म स्वयें आपण चि होणें । ऐसीं हें लक्षणें सार्थकार्चीं ॥ ३२ ॥
 सार्थक भजन आत्मनिवेदन । विवेकें अभिन्न देव भक्त ॥ ३३ ॥

याप्रमाणें ब्रह्मज्ञानप्राप्तीच्या सर्व साधनांचा अंतर्भाव नवविधाभक्तींत होत असला, तरी संतसंग, विवेक आणि या दोहोंच्या खालोखाल निरूपण, या तीन साधनांवर श्रीसमर्थानीं विशेष भर दिलेला आढळतो. या अवघ्या ३२८ अभंगांत, न जाणों, शंभर वेळां श्रीसमर्थानीं संतसंगाचा आणि कदाचित् त्याहून हिं जास्त वेळां विवेकाचा पुरस्कार केलेला आढळेल. संतसंग, साधूची संगति, सज्जनसंगति, असे निरनिराळे शब्द आढळतील, पण सर्वांचा अर्थ एकच. संत, साधु, सज्जन म्हणजे बहुधा सद्गुरु. सद्गुरूवांचून जिणें व्यर्थ होय, त्यांच्यावांचून गति नाही, हा सिद्धान्त आहे. गुरु कोण करावे, या-विषयीं दक्षता बाळगावी तितकी थोडीच आहे, पण गुरूवांचून मात्र कोणी राहूं नये ! श्रीसमर्थ निखून सांगतात :

गुरुवीणें प्राणी त्या होये जाचणी । सत्यमाझी वाणी मिथ्या नव्हे ॥ ११३ ॥
 मिथ्या नव्हे सत्य सांगतां तुम्हांला । अंतीं येमघाला चुकेना कीं ॥ २ ॥
 चुकेना कीं येमयातना या जना । वेगीं निरंजना ठाई पाडा ॥ ३ ॥
 ठाई पाडा वेगीं देव निरंजन । लावा तन मन सद्गुरूसी ॥ ४ ॥
 सद्गुरूसी नाही जयाला वोळखी । तया झोंकाझोंकी यातनेची ॥ ५ ॥
 यातनेची चिंता चुके येकसरी । वेगीं गुरु करी दास म्हणे ॥ ६ ॥

आणि माझ्या हि मनाचा सिद्धान्त ठरून गेला आहे कीं, श्रीसमर्थानीं सांगितलेल्या लक्षणांनीं युक्त असे सद्गुरु कोठें नसतील च, अथवा नाहीत च, हें म्हणणें चूक होईल. असतील, नाहीं कोणीं म्हणावें ! पण एकंदरीत, हल्लींच्या कृत्रिमतेच्या काळांत कोणी कोणाच्या तरी नादीं लागून अखेरीस तोंडांत मारून घेण्याचा धोका पत्करण्यापेक्षां श्री ज्ञानेश्वर, श्री नामदेव, श्री एकनाथ, श्री तुकाराम आणि श्री समर्थ या महापुरुषपंचकापैकीं कोणाला हि मुमुक्षुनें शरण जावें, पण यांच्यापैकीं कोणा हि एकाची कांस धरल्यावांचून राहूं नये, हें मात्र त्रिवार सत्य होय. त्यावांचून जन्ममरणाचें, मीतूपणाचें, संसाराचें, ब्रह्मांडाच्या उत्पत्तीचें, कशाचें च कोडें उलगडणार नाहीं. दुसऱ्यानें पुष्कळ सांगितलें तरी उमज पडणार नाहीं. गुरूवांचून सुटका नाहीं. एकदां,

पाहे बापा देव कोण निरावेव । दास म्हणे भाव तेथें ठेवी ॥ १९७-५ ॥
 असें श्रीसमर्थानीं म्हणतां च, एका तिऱ्हाइतानें ताट्कन उभें राहून विचारलें,
 भाविला नव जाये तेथें भाव ठेवी । कैसैं हो गोसावी सांगतसा ॥ १९८ ॥
 सांगतसा परी न ये अनुमाना । हें कांहीं कळेना आम्हालागीं ॥ २ ॥
 आम्हालागीं कळे हें कांहीं सांगा हो । गोसावी आहा हो भले तुम्ही ॥ ३ ॥
 भले तुम्ही आहा मज उमजावें । उकलुनि द्यावें सर्व कांहीं ॥ ४ ॥

यावर श्रीसमर्थानीं एक च उत्तर दिलें :

सर्व कांहीं कळे सद्गुरु करितां । दास म्हणे आतां गुरु करी ॥ ५ ॥

संतसंग, विवेक, निरूपण

यांची श्रीसमर्थानीं सर्वत्र सांगड घातलेली आहे.

सर्व धर्म कर्म हातीचें सांडावें । सत्वर धुंडावें शाश्वतासी ॥ २१८-१ ॥
 शाश्वतासी ठाई पाडावें विवेकें । निरूपणें येके साधुसंगें ॥ २ ॥

परब्रह्म खरें संतसंगें कळे । विवेकें निवळे मार्ग कांहीं ॥ १५५-३ ॥

संतांच्या संगतींत जें निरूपण ऐकावयास मिळतें, त्यानें त्या वेळेपुरता तरी मनावर परिणाम घडतो. तो कायम टिकावा म्हणून अखंड विचार करावा, सदा सावध असावें, विचारांत मग्न होऊन रहावें. याप्रमाणें वागत गेल्यास वृत्ति स्थिर होत जातील.

कीजे निरूपण संतांचे संगती । तेणें शुद्ध मती होत असे ॥ ३४-६ ॥
होत असे परी तैसें चि असेना । निश्चयो वसेना मनामर्थें ॥ ७ ॥
मनामर्थें सदा विवेक धरावा । निश्चयो करावा येणें रिती ॥ ८ ॥

श्रीसमर्थानीं आपल्या मनांत असलल्या परमार्थमार्गातील अनेक खुणा ठिकठिकाणीं सांगितल्या आहेत, त्यांतील एक खूण साधुसंगविषयक आहे.

ब्रह्मादिकां लाभ ज्ञानाचा दुल्लभ । तो होये सुलभ साधुसंगें ॥ ७९-८ ॥
साधुसंगें साधु होईजे आपण । सांगतसे खूण रामदास ॥ ९ ॥

आपण खूण सांगतां ती आम्हांस पटते, पण या काळांत साधुसंग दुर्लभ झाला आहे, तो कोठून आणावा ? कदाचित् पृथ्वीच्या पाठीवर असतील हि अनेक प्रत्ययज्ञानी साधु आणि त्यांच्या भेटीच्या आड आमचेंच पाप येत असेल ! अशा परिस्थितींत अहोरात्र आपल्या वाङ्मयमूर्तीच्या सहवासांत असावें, एवढाच सुलभ उपाय आम्हांस सुचतो. या आपल्या वाङ्मयमूर्तीच्या अवलोकनानें आमच्यांत

विवेक

जागृत होऊन, संसारांत गढल्यानें आमचीं गढूळ झालेलीं मनें निवळत जातील, असा आमचा विश्वास आहे.

संसाराचें वर्म तोडितां तुटेना । मार्ग चि फुटेना विवेकाचा ॥ ३३ ॥
विवेकाचा मार्ग संतसंगें कळे । उदंड निवळे विवेकानें ॥ ४० ॥

या आपल्या आश्वासनावर आमचा विश्वास आधारलेला आहे.

परमार्थमार्गांत विवेकाचें महत्त्व फार आहे व आपल्या हातांतील तें एक श्रेष्ठ साधन आहे. विचारच केला पाहिजे.

विवंचितां राम राम चि होईजे । ये गोष्टीची कीजे विचारणा ॥ $\frac{१७२}{३}$ ॥
विचारणा सार विचारें उद्धार । साधु योगेश्वर विचारेंचि ॥ ४ ॥
विचारेंचि जनीं होतसे सार्थक । धन्य हा विवेक दास म्हणे ॥ ५ ॥

ज्या विवेकाच्या योगाने आपण वस्तुरूप आहोत असा बोध होऊन जन्माचे सार्थक होते, तो विवेक, प्रत्येक जण सामान्यपणे जो विवेक म्हणजे विचार करीत असतो, त्याहून निराळा असला पाहिजे. तसा तो आहे हि. हा पारिभाषिक शब्द आहे. त्याचा श्रीसमर्थ काय अर्थ करितात, तो पाहिला पाहिजे. पांचवा जो विवेकप्रळय, तो हा विवेक होय. हे पंचप्रळय पुढे आपण दासबोधांत पाहू.

विवेकाचा अर्थ माईक सर्व हि । सखरूपीं नाहीं चराचर ॥ ५८-७ ॥
 चराचर पंचभूतिक माईक । सिद्ध हा विवेक सज्जनाचा ॥ ८ ॥
 सज्जनाचा भाव सर्व दृश्य वाच । दृश्यातीत देव जैसा तैसा ॥ ९ ॥
 जैसा तैसा देव तो चि वोळखावा । प्रळय पांचवा दास म्हणे ॥१०॥

हा असला विवेक ज्यांच्यापारीं सदैव जागृत असतो, त्यांना भय कसले असणार ? असे विवेकी जन कोठे पहावयास मिळतील ? अशांची संगति कोठे लाभेल ? खेड्यापाड्यांत ते कोठून आढळणार ?

कुग्रामीचा वास आयुष्याचा नाश । विवेचा अभ्यास तेथे कैचा ॥ ३२९ ॥
 तेथे कैचा देव कैचा तेथे धर्म । कैसें कर्माकर्म कळे चि ना ॥ २ ॥
 कळेना परीक्षा चातुर्यमर्यादा । लागतसे सदा पोटधंदा ॥ ३ ॥
 पोटधंदा नीच जनाची संगती । तेथे कैची गती विवेकाची ॥ ४ ॥
 विवेकाची गती सज्जनसंगती । दास म्हणे स्थिति पालटावी ॥ ५ ॥

म्हणून तर श्रीसमर्थ जांब सोडून पंचवटीस गेले नाहीत ना ? श्रीसमर्थकालीन खेड्यांतील स्थितीचा या अभंगांत आदर्शच आहे म्हणावयाचा. मोठ्या शहरांत हि सज्जनसंगती हटकून लाभेल असे हि म्हणतां येत नाहीं. अशा स्थितींत सत्संगतीचा लाभ प्राक्तनावर सोंपवून स्वतः च आपले आपण

मन हें विवेके विशाल करावें । मग आठवावें परब्रह्म ॥ १६६ ॥
 परब्रह्म मनीं तरी च निवळे । जरी बोधें गळे अहंकार ॥ २ ॥
 अहंकार गळे संताचे संगती । मग आदि अंती समाधान ॥ ३ ॥

त्या समाधानाचे श्रीसमर्थांच्या मुखांतून निघालेले उद्गार वाचून, कांहीं न समजतां, आपले समाधान व्हावे, आपले अंतःकरण आनंदाने उचंबळून यावे, हा चमत्कारच म्हणावयाचा !

आतां किती बोलों घालों तृप्त जालों । विवेकें विरालों परब्रह्मीं ॥ ३०३ ॥
 परब्रह्मीं जातां ब्रह्म चि तत्वता । विचारें पाहातां आपण चि ॥ २ ॥
 आपण चि असे कोणी च न दिसे । संशयाचें पिसें वाव जालें ॥ ३ ॥
 वाव जालें भय सर्व संसारींचें । लाधलें हरीचें निजधाम ॥ ४ ॥
 निजधाम बोधें विवेकें पहावें । दास जीवें भावें सांगतसे ॥ ५ ॥

किती जीव तोडून श्रीसमर्थ सांगत आहेत ! हा अभंग घोकून घोकून पाठ करावा आणि एकांतांत डोळे मिटून अंतर्मुख होऊन

आतां किती बोलों घालों तृप्त जालों । विवेकें विरालों परब्रह्मीं ॥

असें सारखें चिंतनपूर्वक म्हणत च वसावें, असें एकाद्यास वाटेल, इतका आनंद या अभंगांत आहे.

सज्जनांच्या सहवासांत असतां जें

निरूपण

एकावयास मिळतें किंवा त्यांनीं लिहून ठेवलेल्या ग्रन्थांत जें वाचावयास मिळतें, त्या योगेंच आपल्या अंतःकरणांत विवेकाचा उदय होत असतो. म्हणून परमार्थमार्गांत, सत्पुरुषांच्या मुखानें होणारें प्रतिपादन ऐकण्याचें किंवा त्यांच्या ग्रन्थांचें परिशीलन करण्याचें महत्त्व विशेष आहे.

निरूपण हा हि पारिभाषिक शब्द आहे. अद्वैत म्हणजे निरूपण। अशी दासबोध्यांत त्याची व्याख्या केली आहे. अद्वैताचें प्रतिपादन तेंच निरूपण होय. त्याचें फळ फार मोठें आहे.

निरूपणीं जनीं लाभे सर्व कांहीं । दुजें ऐसें नाहीं पाहों जातां ॥ ३०८ ॥

साराचें हि सार वेदां अगोचर । तें लाभे साचार निरूपणें ॥ २ ॥

दाखवितां न ये बोलिलें न जाये । त्याची कळे सोये निरूपणें ॥ ३ ॥

मनासी ना कळे मीपणा नाडले । तें गुज निवळे निरूपणें ॥ ४ ॥

विपत्तीचें कोडें तर्काचें सांकडें । तें जोडे रोकडें निरूपणें ॥ ५ ॥

मन हें चंचळ तें होये निश्चळ । साधनाचें फळ दास म्हणे ॥ ६ ॥

असें निरूपणाचें महत्त्व आहे. एकदां जेवल्यानें जसें भागत नाहीं, दररोज जेवावें लागतें, तद्वत् एकदां निरूपण केल्यानें किंवा ऐकल्यानें कार्य होत नाहीं. त्याचें फळ पदरीं पडे तों आणि पडल्यावर हि तें चालूच ठेविलें पाहिजे.

अभंग १७५ ते १८१, दोन्ही धरून या सात अभंगांत सर्वस्वीं निरूपणाचें च महत्त्व दर्शविलें आहे. त्या सर्वांचें सार काढलें तर असें म्हणतां येईल कीं, निरूपणानें अनुताप होऊन भक्ति उदय पावते, वैराग्य उत्पन्न होतें, तर्ककुतर्क गळून पडतात, संदेह मावळतात, निःसंदेहता प्राप्त होते, भ्रांति नष्ट होते, पापिणी जाणीवेचें निसंतान होतें, शांतिक्षमादया इत्यादि दैवी गुणांचा उदय होतो, संसारार्ची बंधनें तुटतात, मायामोहपुरांत बुडण्याची भीति रहात नाही, देहबुद्धि म्हणजे च अहंता गळून पडते, देहीं विदेहता प्राप्त होते, रिद्धिसिद्धि दासीप्रमाणें हात जोडून उभ्या ठाकतात, अलभ्याचा लाभ होतो, समाधान होतें, सज्जनलक्षणें आंगीं बाणतात, ज्ञानार्ची बीजें हातीं येतात, वस्तूचा निर्धार होतो, आपली आपणांस ओळख पटते, अंतरीं विवेक सदा जागृत राहतो, उन्मनी अवस्था प्राप्त होते, शाश्वताची जोड मिळते, वासनांचें निर्मूलन होतें, मिळवावयाचें कांहीं रहात नाही, ब्रह्म आणि आपण एकरूप होतो, जन्माचें सार्थक होतें !

आपणांस शुद्धीवर आणण्यासाठीं श्रीसमर्थ किती शिणत आहेत हें पाहिलें, म्हणजे जीव कासावीस होतो.

आतांपर्यंत वर ज्या कांहीं साधनांचा नुसता नामनिर्देश केला, किंवा ज्यांचें थोडेंसें विवरण केलें, त्या सर्व साधनांना आपल्या पोटांत घेणारें व चहूं वर्णाना आणि आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांना अनुसरण्यास सुलभ जाणारें असें अमोघ साधन म्हणजे

नामस्मरण

होय. याची महती हजारों ठिकाणीं वर्णिलेली आढळेल. सर्व साधुसंतांच्या प्रत्ययास आलेलें असें हें साधन होय. सर्वांचा त्यावर पूर्ण विश्वास असून, इतरांस अनुभव घेण्याचा त्यांनीं अति काकुळतीनें उपदेश केलेला आढळतो. अशा या साधनाविषयीं संशय धरणें पाप होय.

कांहीं येक भाग्य होतें पूर्वजांचें । पापीयासी कैचें रामनाम ॥४८-३॥
रामनामें कोटी कुळें उद्धरती । संशय धरिती ते चि पापी ॥ ४ ॥
सर्व जाणे अंतीं रामनामें गती । आणि वेदश्रुती गर्जताती ॥ ७ ॥
गर्जती पुराणें आणि संत जन । कराचें भजन राघवाचें ॥ ८ ॥

पण त्या त्यांच्या गर्जना आमच्या कानापर्यंत आल्या नाहीत, किंवा येऊन हि त्यांची उपेक्षा करण्याइतके आम्ही पापी असलों तर ? तरी सुद्धा

पापीयांचें पाप जळे येकसरें । जरी मनीं धरे रामनाम ॥ ५ ॥

याची उदाहरणें सर्वांना श्रुत आहेत च.

रामनामें उद्धरली ते गणिका । नेली देवलोका या च देहीं ॥ ६५ ॥

या च देहीं गती पावली कुंटणी । रामनाम वाणी उच्चारितां ॥ ५ ॥

पण आपणांस उदाहरणें ऐकून काय करावयाचें आहे ? श्रीसमर्थ सांगतात त्यावर आमचा पूर्ण विश्वास आहे. त्यांच्या अनुभवाचे दोन तीन अभंग आपण पाहूं. त्यांत त्यांच्या अंतरंगाच्या खुणा असल्यामुळें ते आपणांस जास्त च प्रिय वाटतील.

(१)

क्षण येक राम आठवितां चिर्ती । तेणें उद्धरती कोटी कुळें ॥ ॥ $\frac{33}{9}$ ॥
कोटी कुळें वाट पाहाती तयाची । आवडी जयाची रामनामीं ॥ २ ॥

* * * *

ठाई पाडी राम जीवांचा विश्राम । तेणें सर्व काम पूर्ण होती ॥ ९ ॥
पूर्ण होती सर्व तुझे मनोरथ । राघवाचा स्वार्थ मनीं धरीं ॥ १० ॥
मनीं धरी सर्व देवांचा कैवारी । ध्यातसे अंतरीं महादेव ॥ ११ ॥
महादेव सर्व जना उपदेसी । रामीरामदासीं दृढ भाव ॥ १२ ॥

(२)

रामनामें हरु विश्रांती पावला । हें तों समस्तांला श्रुत आहे ॥ $\frac{30}{9}$ ॥
श्रुत आहे राम योगाचें मंडण । संसारखंडण महा भये ॥ १० ॥
महा भय कैचें रामासी भजतां । हें जाण अन्यथा वाक्य नव्हे ॥ ११ ॥
नव्हे सोडवण रामनामैवीण । रामदास खूण सांगतसे ॥ १२ ॥

(३)

राघवाचें नाम राखसील जरी । तुज राखे तरी देवराणा ॥ $\frac{130}{9}$ ॥
देवराणा माझे जीवांचें जीवन । आवडीनें खूण सांगतसे ॥ २ ॥
सांगतसे खूण माझे अंतरीची । सर्व हि सुखाची सुखमूर्ति ॥ ३ ॥

सुखमूर्ति राम सोडूं नको कदा । तुज तो आपदा लागों नेदी ॥ ४ ॥
लागों नेदी कष्ट आपुल्या दासासीं । रामीरामदासीं साहाकारी ॥ ५ ॥

त्रिवार सांगितलें, आणखी कितीदां सांगितलें म्हणजे आपण मानणार ? आपल्या अंतरीं पटलेली खून, आपलें केवळ जीवन, आपले सर्व मनोरथ पूर्ण करणारें साधन, असें हें रामनाम आहे; त्या योगें संसाराचें खंडण होतें, भयाचें निवारण होतें, जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून सुटका होते, अशी, जणू, श्रीसमर्थ प्रतिज्ञेवर साक्ष देत आहेत. आपलें म्हणणें केव्हां हि अन्यथा होणार नाही, अशी त्यांची प्रतिज्ञा आहे. तेव्हां आतां आपलें काम इतकेंच, सदा सर्वदा, प्रातःकाळीं, माध्यान्हकाळीं, सायंकाळीं, सर्व काळीं हृदयांत राम सांठवून अखंड नामस्मरण करावयाचें.

प्रातःकाळ जाल्या राम आठवावा । हृदई धरावा क्षण येक ॥ ४/१ ॥
क्षण येक राम हृदई धरिजे । संसारीं तरिजे हेळामात्रें ॥ २ ॥
हेळामात्रें रामनाम होय गती । भाग्यवंत घेती सर्वकाळ ॥ ३ ॥
सर्वकाळ राम मानसीं धरावा । वाचे उच्चारवा नामघोष ॥ ४ ॥

* * * *

मानवांसीं अंतरीं रामनाम होय गती । सांगे उमापती महादेव ॥ ९ ॥
महादेव सांगे जप पार्वतीस । तो चि तो विश्वास रामदासीं ॥ १० ॥

जो त्यांचा विश्वास तोच आपला विश्वास पाहिजे. आपण त्यांच्यापासून थोडेच विभक्त निघाले आहोंत ? पण कांहीं जण विभक्त हि निघालेले असतात. ते स्वतःस ज्ञानी समजतात, आपणांस राम राम घोकत बसण्याचें काय कारण आहे, म्हणून ते विचारतात, आणि नुसते राम राम करीत बसल्यानें काय होणार आहे, असा उपहास करतात, मोळे भाबडे अज्ञानी असतील त्यांनीं आपला वेळ याप्रमाणें खुशाल वायफळ दवडावा, असें म्हणतात. असली आत्मघातकी विचारसरणी कोठें कोठें आढळते. पण ती चूक आहे. ते अनुभवावांचून बोलणें होय. तो शुद्ध वेडेपणा होय.

मुक्तपणें नको रामाचा अन्हेरु । करी तो गव्हारु मुक्त नव्हे ॥ १/१० ॥
मुक्त नव्हे काये स्वयें शूळपाणी । रामनाम वाणी उच्चारितो ॥ २ ॥
उच्चारितो शिव तेथें किती जीव । बापुडे मानव देहेधारी ॥ ३ ॥
देहेधारी नर धन्य तो साचार । वाचे निरंतर रामनाम ॥ ४ ॥
रामनाम वाचे रूप अभ्यांतरीं । धन्य तो संसारीं दास म्हणे ॥ ५ ॥

असा हा संसारांत राहून हि धन्य होण्याचा सुलभ मार्ग आहे. त्या मार्गांनी सर्वांनी जावें. साहजिक जिज्ञासा वाटते,

(सात) स्वतः श्रीसमर्थाचा साधनमार्ग

कोणता होता? ही जशी आज आपणांस जिज्ञासा वाटते, तशी त्यांच्या हि वेळी त्यांच्या तत्कालीन शिष्यांना वाटे. श्रीसमर्थांना अनेक प्रश्न विचारावेत असे त्यांच्या मनांत येई. असे काहीं प्रश्न आपल्या मनांत कल्पून श्रीसमर्थांनी ते एका अभंगांत गोविले आहेत व दुसऱ्या एका अभंगांत त्यांचीं उत्तरे दिली आहेत. ६३ व्या अभंगांत प्रश्न आहेत व २८ व्यांत त्यांचीं उत्तरे आहेत. बाडांक ५१ त इतक्या अंतरानें व आधीं उत्तरे आणि मग प्रश्न अशा उलट्या क्रमांत हे दोन अभंग कल्याणांच्या हातानें कां लिहिले जावेत, तें माझ्या लक्षांत येत नाही. ६३ व्या अभंगांतील च प्रश्नांचीं उत्तरे २८ व्यांत आहेत, हें स्पष्ट आहे. असा च उलटा क्रम आणखी एका ठिकाणीं आढळतो, हें हि येथें ओघानें नमूद केलेलें असावें. ६४ व्या अभंगांत जे पंचवीस प्रश्न केलेले आहेत, बरोबर त्यांचीं च उत्तरे ३९ व्या अभंगांत दिलेलीं आहेत.

येथें आपणांस श्रीसमर्थाचा साधनमार्ग पहावयाचा आहे. या दृष्टीनें ६३ आणि २८ हे दोन प्रश्नोत्तरांचे अभंग पाहिले पाहिजेत.

प्रश्नांचा ६३ वा अभंग

संतसंगें तुज काये प्राप्त जालें । सांग पा वहिलें मजपासीं ॥ १ ॥
 मजपासीं सांगें कोण मंत्र तुज । काये आहे गुज अंतरींचें ॥ २ ॥
 अंतरींचें गुज काये समाधान । मंत्र जप ध्यान कैसें आहे ॥ ३ ॥
 कैसें आवाहन कैसें विसर्जन । कैसें पिंडज्ञान सांगें मज ॥ ४ ॥
 सांगें मज मनें काय उपासनें । मुद्रा तें आसनें सांग आतां ॥ ५ ॥
 सांग पंचीकर्ण चित्तचतुष्टये । कैसे ते अद्वय जीव शिव ॥ ६ ॥
 जीव शिव ऐक्य जालें कोणे रीती । सांग मजप्रती अष्टदेहे ॥ ७ ॥
 अष्टदेहे पिंडब्रह्मांडरचना । तत्त्वविवंचना सांग मज ॥ ८ ॥
 सांग मज भक्ती कैसे ते विरक्ती । सायोज्यता मुक्ती ते कवण ॥ ९ ॥
 कोणतें साधन कोणाचें भजन । ऐसे केले प्रश्न रामदासें ॥ १० ॥

उत्तरांचा २८ वा अभंग

संतसंगें मज काये प्राप्त जालें । सांगतों वहिलें तुजपासीं ॥ १ ॥
 मंत्र हा तारक रामनाम येक । गुज हरादिक चिंतीताती ॥ २ ॥
 ज्ञानें समाधान सगुणाचें ध्यान । निर्गुण अभिन्न आपण चि ॥ ३ ॥
 दृश्य आवाहन दृश्य विसर्जन । तेथें पिंडज्ञान आडलेना ॥ ४ ॥
 उपासना हरी मुद्रा अगोचरी । सिद्धासनावरी समाधान ॥ ५ ॥
 पंचीकर्ण पिंड ब्रह्मांड आवर्ण । साक्ष तो आपण वेगळा चि ॥ ६ ॥
 जीव शिव ऐक्य जालें येणें रीती । प्रकृतीचा प्रांतीं द्वैत कैचें ॥ ७ ॥
 अष्टदेहे स्थूल सुक्ष्म कारण । चौथा देहे जाण महाकारण ॥ ८ ॥
 विराट हिरण्य आणि अव्याकृती । आठवा प्रकृतीं मूळमाया ॥ ९ ॥
 येक तत्त्व जाणा त्याचें नांव भक्ती । जाणावी विरक्ती संतसंगें ॥ १० ॥
 सायोज्यता मुक्ती तेचि ते अचळ । साधकाचें मूळ गुरुदास्य ॥ ११ ॥
 गुरुदास्यें चुके संसारयातना । अनुभवी खुणा जाणतील ॥ १२ ॥
 अनुभवेंवीण जाण सर्व सीण । निरसले प्रश्न दास म्हणे ॥ १३ ॥

असा हा श्रीसमर्थांचा साधनमार्ग होता. (१) तारक रामनामाचा मंत्र, (२) तेंच शंकराचें गुज, (३) ज्ञानानें समाधान, (४) सगुणमूर्तीचें ध्यान, (५) ब्रह्म आणि आपण एकच, (६) दृश्याचें आवाहन, (७) त्याचेंच विसर्जन, (८) उपासना हरीची म्हणजे वायुसुताची म्हणजे अंतरात्म्याची, (९) मुद्रा अगोचरी, (१०) आसन सिद्धासन, (११) पिंडब्रह्मांडाचें आवरण, (१२) त्याहून आपण वेगळेच, केवळ साक्षी, (१३) जीव आणि शिव एकच, (१४) अष्टदेहांचा निरास, (१५) तत्त्वज्ञान हीच भक्ति, (१६) विरक्ती, (१७) अचल सायुज्यता मुक्ति, (१८) गुरुदास्य हें सर्व साधनांचें मूळ, (१९) त्यानें संसारयातनांचा अंत आणि (२०) अनुभवावांचून मात्र सर्व व्यर्थ, अशा वीस गोष्टी आपण संतांच्या पासून शिकलों, असें श्रीसमर्थ या अभंगांत स्वमुखें सांगत आहेत, हें आपलें परम भाग्य होय. श्रीसमर्थप्रतापांतील तेराव्या समासांत श्रीराम आणि जानकी यांच्या संवाद-रूपानें जी माहिती गिरिधरांनीं दिलेली आहे, तिला या अभंगांत प्रत्यंतर मिळतें, हें पाहून मला आनंद वाटतो.

(आठ) साराचें हि सार-गुरुमुख

साधनांचा विचार चालला असतां, या च विषयावरील एक मोठा थोरला ९१ कडव्यांचा अति महत्त्वाचा अभंग सबंध द्यावा कीं काय, असा प्रश्न माझ्या मनांत सारखा घोळत होता. त्या अभंगाच्या पहिल्या ९ कडव्यांत, श्रीसमर्थानीं तुमच्या आमच्या भूमिकेवरून-अर्थात् आपल्यासाठीं-प्रश्न विचारला आहे व पुढच्या ४६ कडव्यांत त्याचें सविस्तर उत्तर दिलें आहे.

संसार करितां होय सायोज्यता । ऐसैं कांहीं आतां सांगा स्वामी ॥ १ ॥
सांगा स्वामी कोण स्थिति जनकाची । राज्य करितां चि मुक्त कैसा ॥ २ ॥
मुक्त कैसा होता देहींच विदेही । कैसा लिप्त नाहीं करूनियां ॥ ३ ॥
करूनियां सर्व आपण वेगळा । सांगा ते चि कळा आम्हांलागीं ॥ ४ ॥
आम्हांलागीं सांगा त्याचें समाधान । रामदास खूण पुसतसे ॥ ५ ॥

असा हा प्रश्न, केवळ आपली बाजू घेऊन, पुढें मांडण्यांत आला आहे. प्रश्न सोपा आहे, पण उत्तर कठीण आणि त्या मानानें समजण्यास जरा अवघड आहे. पण शांतपणें चिंतन करित वाचल्यास कठीण तें च सोपें वाटणार आहे. माझ्यासकट सर्वांना मी विनंति करीन कीं, प्रत्यय येई तों प्रत्येकानें या अभंगाचें मनन करावें. या अभंगाच्या रूपानें आपणांस श्रीसमर्थांच्या मुखानें ज्ञानोपदेश होत आहे. तो वाचीत असतां श्रीसमर्थ सांगत आहेत आणि आपण ऐकत आहोंत, अशी भावना ठेवावी. सबंध अभंग देण्याचा मोह आवरून धरून सारांश सांगतो, पण वाचकांस प्रार्थना कीं, आपण तो मुळावरून वाचण्याची कृपा करावी.

जनकाप्रमाणें विदेहस्थिति प्राप्त होण्याला **अहं ब्रह्मास्मि** हें जें स्वामीचें वचन तें विश्वासानें मानलें पाहिजे आणि तसें वागलें पाहिजे (६-१३). त्या वचनावर विश्वास बसला म्हणजे मनाचें उन्मन होऊन समाधान प्राप्त होईल (१४-१६). त्या उन्मनी अवस्थेंत द्वैत लयाला जातें, जनकानें शुकाला हें च सांगितलें-संगं त्यक्त्वा सुखी भव ॥ तेथें मग शुक हि नाहीं आणि जनक हि नाहीं (१७-२३). याप्रमाणें वेदवचन, स्वामीचें वचन आणि आत्मप्रचीति यांचें ऐक्य झालें पाहिजे (२४-२९). एक ब्रह्म काय तें सत्य आहे, बाकी सर्व स्वप्नांतल्या जागृतीप्रमाणें भ्रम, मिथ्या आहे, देह म्हणजे

आपण नव्हे, तो प्रकृतीच्या ताब्यांतला आहे, प्रारब्धानुसार त्याचें काय व्हावयाचें असेल तें होईल, त्याचा अभिलाष धरूं नये (२६-३३). याप्रमाणें देहाचा निरास व्हावा, संदेह मावळावा, वृत्ति शून्य व्हाव्या, हीं च संतलक्षणें होत, योगियांचें गुज तें हें च,

आकाशमार्गी गुप्त पंथ । जाणती योगिये समर्थ ॥

असें जें ग्रन्थराज दासबोधांत म्हटलें आहे, तो

श्रीसमर्थाचा गुप्त पंथ

तो हा च, तो या ठिकाणीं आपणांस अनायासें शब्दानें समजला, अनुभवानें नाहीं समजला, योगी व्हावें म्हणजे समजेल, अनुभव येईल (३४-३७). अनुभव येण्यास कर्म-उपासना-ज्ञान या वेदप्रणीत मार्गानें च गेलें पाहिजे (३८), वेद आणि शाखें फार आहेत, तीं आपल्याच्यानें जन्मांत पाहून होणार नाहींत, आपण साधूची संगती धरावी, म्हणजे आपल्या सर्व शंका दूर होऊन आपणांस ब्रह्मसाक्षात्कार होईल (३९-४७) तात्पर्य, याला मुख्य गुरुमुख पाहिजे (४८).

गुरुमुखें सत्य मानावें अंतरीं । वेगीं सोये धरीं आलया रे ॥ ४९ ॥

आलया रे संग साधूचा धरावा । संसार तरावा साधुसंगें ॥ ५० ॥

साधुसंगें ज्ञान रामदासीं जालें । शरीर लागलें भक्तिमार्गें ॥ ५१ ॥

श्रीसमर्थांना श्रीरामाचें गुरुमुख लाभलें ! आम्हीं कोणाच्या तोंडाकडे पहावें ? आपण आशेनें, आतुरतेनें, निष्ठेनें, अनन्य शरणागत होऊन श्रीसमर्थांच्या मुखाकडे पाहूं, त्यांची करुणा भाकूं, त्यांचा धांवा करूं, त्यांना आळवूं ! पावतील, पावतील, पावतील !!!

(नऊ) धांवा, पावा, प्रेमपान्हा द्यावा

(श्री) ११९

तुजविण देवा मज कोण्हि नाहीं । माझी चिंता कांहीं असों द्यावी ॥ १ ॥
वैराग्यें कनिष्ठ अभावे वरिष्ठ । माझे मनीं नष्ट संदेह तो ॥ २ ॥
विवेकें सांडीलें ज्ञानें वोसंडीलें । चित्त हें लागलें तुझा पाई ॥ ३ ॥

विद्या ना वैभव नेणे हावभाव । परी माझा भाव तुझा पाई ॥ ४ ॥
तुझें नाम वाचें उच्चारित असें । अंतरीं विश्वासें धरीयेलें ॥ ५ ॥
रामदास म्हणे मी तुझा अज्ञान । माझें समाधान करीं देवा ॥ ६ ॥

(रा) ३०७

पतितपावना जानकीजीवना । वेगीं माझ्या मना पालटावें ॥ १ ॥
मन हें चंचळ न राहे निश्चळ । निरूपणीं पळ स्थिरावेना ॥ २ ॥
सांडुनियां ध्यान विषयचिंतन । करितसे मन आवरेना ॥ ३ ॥
रामदास म्हणे कथानिरूपणें । मनार्चीं लक्षणें जैसीं तैसीं ॥ ४ ॥

(३०८)

पतितपावना जानकीजीवना । वेगीं माझ्या मना पालटावें ॥ १ ॥
वैराग्याचा लेश नाही माझा आंगीं । बोलतसे जर्गी शब्दज्ञान ॥ २ ॥
देहे हें कारणीं लावावें नावडे । आळस आवडे सर्व काळ ॥ ३ ॥
रामदास म्हणे लाज तुझी तुज । कोण पुसे मज अनाथासी ॥ ४ ॥

(३०९)

पतितपावना जानकीजीवना । वेगीं माझ्या मना पालटावें ॥ १ ॥
भक्तीची आवडी नाही निरंतर । कोरडें अंतर भावेंविण ॥ २ ॥
माझें मीतूपण गेलें नाही देवा । काये करूं ठेवा संचिताचा ॥ ३ ॥
रामदास म्हणे पतिताचें उणें । पतितपावनें सांभाळावें ॥ ४ ॥

(३१०)

पतितपावना जानकीजीवना । वेगीं माझ्या मना पालटावें ॥ १ ॥
मुखें बोले ज्ञान पोटीं अभिमान । पाहे परन्युन्य सर्वकाळ ॥ २ ॥
दृढ देहेबुद्धी तेणें नाही शुद्धी । जाहालों मी क्रोधी अनावर ॥ ३ ॥
रामदास म्हणे ऐसा मी अज्ञान । सर्व ब्रह्मज्ञान बोलोनीयां ॥ ४ ॥

३११

पतितपावना जानकीजीवना । वेगीं माझ्या मना पालटावें ॥ १ ॥
मिथ्या शब्दज्ञानें तुज अंतरलों । संदेहीं पडलों मीपणाचे ॥ २ ॥
सदा खळखळ निर्गुणाची घडे । सगुण नावडे ज्ञानगवें ॥ ३ ॥
रामदास म्हणे ऐसा मी पतित । मीपणें अनंत पाहों जातां ॥ ४ ॥

(म) २७१

माझे सर्व जावो तुझे नाम राहो । हा चिं माझा भावो अंतरीचा ॥ १ ॥
 पतितपावन नाम हें जाईल । मग कोण राहील तुजपार्सी ॥ २ ॥
 यालागीं राघवें भक्तां उद्धरावें । आपुलें राखावें ब्रीद देवा ॥ ३ ॥
 रामदास म्हणे देवा तुझी आण । ब्रीदासाठीं प्राण देईजेतो ॥ ४ ॥

२७२

या दैन्यावस्थेंत आम्हीं किती दिवस कंठावे ?

संभवामि युगे युगे हें वचन । येणें समाधान होत नाही ॥ १ ॥
 होत नाही देवा श्लाघ्य येणें जीणें । कर्म हें भोगणें दीना ऐसें ॥ २ ॥
 दीना ऐसें कदांकाळीं हें न व्हावें । समर्थ चि व्हावें मुख्य पद ॥ ३ ॥
 मुख्य पद दृढ धरूनियां देवें । निश्चळ चि व्हावें दास म्हणे ॥ ४ ॥

२७३

कां वो राम माये दुरी धरीयेलें । कठीण कैसें जालें चित्त तुझें ॥ १ ॥
 देऊनि आळिगन प्रीतिपडिभरें । कै मुख पीतांबरें पुससील ॥ २ ॥
 घेऊनि कडीये धरुनि हनुवटी । कै गुजगोष्टी सांगसील ॥ ३ ॥
 रामदास म्हणे केव्हां संमोखीसी । प्रेमपान्हा देसी जननीये ॥ ४ ॥
 सगुणसाक्षात्काराची अशी तळमळ लागावी !

[२]

अष्टाक्षरी पांच लघु काव्ये

- (१) षड्त्रिपु
- (२) पंचीकरणयोग
- (३) चतुर्थमान
- (४) मानपंचक
- (५) पंचमान

(१) षड्रिपु

हीं पांच काव्यें मिळून एक गट श्रीसमर्थानीं च मानला होता, असें दिसतें. नाहीं पेक्षां, श्री कल्याणांनीं बाळांक ५१ मव्यें पांचव्या काव्याच्या शेवटीं पांच हि काव्यें मिळून होणारी श्लोकसंख्या दिली नसती. तेव्हां या पांच हि काव्यांचा आपण एका च सदरांत क्रमशः विचार करूं.

षड्रिपु म्हणजे काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद आणि मत्सर, असे हे सहा रिपु होत, असें ग्रन्थांतरीं आढळतें व सर्व जण तसें च मानीत आले आहेत. पण श्रीसमर्थींच्या षड्रिपूंत एक मोठा फरक आहे. काम, क्रोध आणि मद, मत्सर या चौघांना त्यांच्या षड्रिपूंत स्थान आहे, पण लोभ आणि मोह यांच्या ऐवजीं दंभ आणि प्रपंच, असे दोन, पांचवा आणि सहावा रिपु होत, असें त्यांनीं मानलें आहे. लोभाचा समावेश कामांत होतो व मोहाचें व्यक्त स्वरूप म्हणजे च प्रपंच होय, असें मानतां येईल. श्रीसमर्थींच्या स्वतःच्या तत्त्वज्ञानाला आणि आचरणाला अनुसरून त्यांचें वर्गीकरण आहे, असें मला वाटतें. बायकापोरांचा प्रपंच सोडा, असें सांगून कोणी प्रपंच सोडणार नाहीं, हा विचार मनांत आणून त्यांनीं प्रपंचाची तरफदारी अन्यत्र किती हि केलेली असली, तरी प्रपंचाकडे पाहण्याची स्वतः त्यांची दृष्टि ही अशी होती. बायकापोरांच्या प्रपंचाला ते शत्रु समजत. प्रपंचाविषयींचीं त्यांचीं अनुकूल, प्रतिकूल, संमतिदर्शक, विरोधात्मक सर्व तऱ्हेचीं वचनें अवलोकन करून मला असें दिसतें कीं, लोकांचा स्वभाव आणि मगदूर पाहून प्रपंच करण्याला त्यांनीं अनुमति दिलेली आहे, परंतु तो त्यांच्या पोटांतला भाव नव्हे. त्यांची 'पोटस्थ' इच्छा एकवीससमासीवरून पुढें दिसून येणार च आहे, पण त्या हि पेक्षां येथें त्यांनीं प्रपंचाची गणना षड्रिपूंत उघड करून आपलें मनोगत स्पष्ट दर्शविलें आहे.

सामान्य लोकांकडून हे षड्रिपु जिकले जाणें अशक्य आहे, हें जाणून त्यांनीं कांहीं मर्यादा घालून तुम्हां आम्हांला कांहीं सवलती दिल्या आहेत.

(१) कामवेड जडे ज्याला । तो प्राणी आत्मघातकी ॥ काम ॥

या कामाच्या तावडींत सांपडून कित्येक जण

वाटले भ्रष्टले मेले । बुडाले कामवासने ॥ $\frac{\text{काम}}{७}$ ॥

असा प्रकार तेव्हां घडत होता, आतां हि घडत आहे आणि नेहमीं च घडत राहणार ! या कामाच्या पायीं

रूपहाणी शक्तिहाणी । द्रव्यहाणी परोपरीं ।

यातिहाणी कुळहाणी । सर्व हाणी च होतसे ॥ $\frac{\text{काम}}{६}$ ॥

पण म्हणून कामाला तुडविण्याची किंवा जाळून भस्म करण्याची शक्ति सर्वांत कोठून असणार ? म्हणून श्रीसमर्थानीं मर्यादा घातली कीं,

विधीनें विषयो घ्यावा । अविधी नस्तां बरें ।

आश्रमीं न्यायनीतीनें । प्रपंच करणें सुखें ॥ $\frac{\text{काम}}{५}$ ॥

कामापासून च प्रपंचाचा उद्भव होतो, हा हि भावार्थ या अष्टाक्षरींतून निघत आहे. काम आणि प्रपंच या दोहोंपुरती श्रीसमर्थानीं अशी मर्यादित सवलत दिली आहे. तशी इतर चार रिपूंच्या बाबतींत दिलेली नाही.

(२) क्रोध आला म्हणजे मनुष्य कसा वेडा होतो, त्याचा विवेक कसा सुटतो, त्याला न्याय कसा सुचेनासा होतो, त्याची शुद्धि कशी जाते आणि शरीर अनावर होऊन कशी दुर्दशा होते, याचें हुबेहूब वर्णन करून

क्रोध चांडाल जाणजे ॥ $\frac{\text{क्रोध}}{५}$ ॥

असे त्याच्याविषयीं कठोर उद्गार श्रीसमर्थींच्या मुखांतून निघाले आहेत. शेवटीं उपदेश करितात

भल्यांनीं कोप सांडावा । शांतीनें असतां बरें ।

क्षुळकें कोप पाळावा । भल्यांचें काम तों नव्हे ॥ $\frac{\text{क्रोध}}{४}$ ॥

(३) मद म्हणजे उन्मत्तपणा, गर्व. तो कशाचा हि असो, देहाचा, शक्तीचा, द्रव्याचा, विद्येचा, भाग्याचा, इत्यादि कशाचा हि असला, तरी तो वाईट च. याचे नमुने जगांत सर्वत्र पहावयास सांपडतात.

मदानें मुलला प्राणी । विचारें उमजे चि ना ।

पराचें सत्य मानेना । विचरेना कदापि हि ॥ $\frac{\text{मद}}{६}$ ॥

वेद, शास्त्र, न्याय, नीति, संत, साधु, फार काय, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव या सर्वांना तुच्छ लेखून आपलें तेंच बरोबर, इतक्या उच्च कोटीला मद पोंचला म्हणजे पापाची परमावधि झाली, असें समजावें. वास्तविक पाहतां, गर्व करण्यासारखें काय आहे ? कशाचा गर्व वाहावा ?

मरतां मद काशाचा । कोण पुसे तया मदा ।

पूर्वीं च कळला नाहीं । तन्हेनें जन्म नासिला ॥ ^{मद} _{१४} ॥

देहे गेलें बळ गेलें । द्रव्य गेलें येकेकडे ।

बंड गेलें थांब (स्तोम) गेलें । येकला जातसे खळु ॥ १५ ॥

आला तसा हात झाडून गेला, मद येथेंच राहिला !

(४) मत्सर तर मदाहून हि हानिकारक. मदांघ मनुष्य आपल्याच अहंकारांत चूर होऊन असतो, तर मत्सरी मनुष्य दुसऱ्याच्या निंदेला प्रवृत्त होत असतो.

जें काहीं आपणा नाहीं । तें सर्व उडवीतसे ॥ ^म _{१५} ॥

याचीं श्रीसमर्थांनीं दिलेलीं अनेक उदाहरणें लोकपरीक्षा करण्याची त्यांची हातोटी दर्शवितात .

आपणु करंटा आहे । समर्थां निंदितो सदा ॥ ३ ॥

आपणु टोणपा आहे । सर्वज्ञा न मनी कदा ।

आपणु तामसी आहे । पुण्यवंतां पडेचि ना ॥ ४ ॥

आपणु कुकर्मी प्राणी । सत्कर्मांसी उछेदितो ।

आपणु चोरटा आहे । सकळांसी चोरटे करी ॥ ५ ॥

आपणु भ्रष्टला आहे । भल्यांला भ्रष्ट भावितो ।

आपणु घातकी मोठा । पराला घातकी म्हणे ॥ ६ ॥

पोटींचा कपटी मोठा । जनाला कपटी म्हणे ।

आपणा भक्ति ठाकेना । हरिभक्तां उछेदितो ॥ ७ ॥

आपणु नीच कुळींचा । कुळवंत मना न ये ।

आपणु ठाईंचा लंडी । रणशूरांसी हांसतो ॥ ८ ॥

आपणु भ्याड ठाईंचा । धारिष्ठां कर्कशु म्हणे ।

आपणु वोंगळु आहे । निर्मळां कर्मठु म्हणे ॥ ९ ॥

आपणु लालची मोठा । वैराग्याची उडावणी ।

तात्पर्य, स्वतःला करवेना आणि दुसऱ्याचें देखवेना

ऐसा तो मत्सरी नरु ॥

त्या मत्सराच्या पायीं व्यक्तीचें आणि समाजाचें भाग्यवैभव नष्ट होऊन इहपरलोकीं निकृष्टावस्था प्राप्त होते. श्रीसमर्थांच्या या शिकवणीचा, व्यक्ती-प्रमाणें समाजानें हि, आपल्या पडत्या काळांत शांतपणें विचार करून बोध घेतला पाहिजे.

(९) दंभ म्हणजे डौल, नसता मोठेपणा, ढोंग. हा हि मोठा शत्रु होय. तत्कालीन समाजाकडे पाहून हा एक नवीन च प्रबळ शत्रु श्रीसमर्थांना सुचलेला दिसतो. ज्याच्या अंगीं गुण नसतो, त्यालाच दंभ करावासा वाटतो. खरें साधुत्व, खरें वैराग्य, खरी निस्पृहता आंगीं नसते म्हणून सोंगाची संपादणी करावी लागते, एरव्हीं खऱ्याला ढोंगाची गरजच काय ?

श्रीसमर्थांच्या मुखांतून आत्मचरित्र बाहेर पडत आहे :

ज्ञानियां दंभ बाधीना । येकायेकी खडाखडी ।
उठोनि चालिला योगी । दंभ तो कुतरें किती ॥ दं. ॥
वैराग्य पाहिजे आंगीं । उदास फिरती लीळा ।
दंभ तो उडाला तेथें । लोलंगता चि खुंटली ॥ ८ ॥
निस्पृहा दंभ बाधीना । निस्पृह पाहिजे वरा ।
अंतरें अंतरा भेदी । तेथें दंभ चि नाडले ॥ ९ ॥

दांभिकपणा ओळखण्याची श्रीसमर्थांनीं एक कसोटी सांगितलेली दिसते. चार दांभिक माणसं एके ठिकाणीं जमून कोणतें हि कार्य करूं शकत नाहींत. ते एके जागीं आले कीं, त्यांच्यांत भांडणें सुरू होतात. ते एकमेकांचे दोष काढूं लागले, म्हणजे समजावें, हे दांभिक आहेत, त्यांत एक हि खरा नाही. दांभिकांचें कधीं एकमेकांशीं पटावयाचें नाही.

हा हि शत्रु वाईटच. ज्या विचारानें मद जिंकावयाचा, त्याच विचारानें दंभाचें हि निर्दलन केलें पाहिजे.

दंभ तो चोर जाणावा । लालची करिती मुढें ।
 शेवटीं सर्व हि जातें । प्रेत होतें भूमंडळीं ॥ $\frac{दंभ}{१०}$ ॥
 मढ्याला कासया व्हावें । जाणावें पहिलें चि हि ।
 लावावें कारणीं देहो । दंभ कैचा उरेल तो ॥ ११ ॥
 अखंड आठवावें रे । मरणाचें ध्यान अंतरीं ।
 तेव्हां चि वैराग्य उठे । दंभ लोटे परोपरीं ॥ १२ ॥

लोटे म्हणजे दूर सरतो, दूर होतो.

(६) प्रपंच हा शेवटचा सहावा वैरी होय. त्याचा प्रताप सर्व प्रपंची जन जाणत च आहेत. हा वैरी मुख्यतः आपली आणि देवाची भेट होऊं देत नाही. अहोरात्र तो आपला पिच्छा सोडीत नसल्यामुळें

देव तो राहिला दुरी । ऐसा वैरी प्रपंच हा ॥ $\frac{प्र.}{३}$ ॥

जन्मभर तो आपल्यापासून दूर होत नसल्यामुळें देवाला आपल्या जवळ येण्याची, आपल्या हृदयांतरीं प्रकट होण्याची संधि च मिळत नाही. बाळपणीं आईचा वियोग पळभर सहन व्हावयाचा नाही, पोरपणीं पोरांत खेळण्या-पलीकडे कांहीं सुचावयाचें नाही, तारुण्यांत

नोवरी आवडे जीवीं । नटावेंसें मनीं उठे ॥ $\frac{प्र.}{५}$ ॥

प्रौढपणांत पोरांबाळांपुढें उरत मिळत नाही, खर्च वाढत जातो, ऋण काढावें लागतें, तें वाढत जाऊन फिटेनासें होतें, देशांतराला जाण्याचा प्रसंग येतो, तरी बायकापोरांचें पोट भरत नाही, तें नाही च, मनुष्य खंगूं लागतो, वृद्धपण येतें आणि अखेरीस

कष्टला शेवटीं मेला । गेला प्रपंच हातींचा ।

घातला मागुता जन्मा । ऐसा वैरी प्रपंच हा ॥ $\frac{प्र.}{१२}$ ॥

तेव्हां, श्रीसमर्थ विचारतात, याप्रमाणें भोवतालच्यांचीं चरित्रें पाहून शहाण्यानें आधीं च उमजूं नये काय ?

आधीं च सर्व जाणावें । काये येतें समागमें ।

निर्वाणीं अंतांचा देवो । कोणही येकें चुकों नये ॥ $\frac{प्र.}{१४}$ ॥

घर गांव ठाव माझा । शेत वाडे मळे गुरें ।
 कन्या पुत्र वधु माझी । सर्व सांडुनि चालिला ॥ १५ ॥
 माझे माझे म्हणे वेडा । स्वार्थबुद्धि बहुतसी ।
 सर्व सांडुनि गेला रे । येकायेकी उठोनियां ॥ १६ ॥
 प्रपंचें भुलला प्राणी । वेर्थ आयुष्य वेचलें ।
 देव ना धर्म ना कांहीं । ऐसा हा साहवा रिपु ॥ १७ ॥

हे सर्व आधीं च ओळखून जो विवाहाच्या पाशांतून निसटतो, तो च खरा
 विवेकी ! श्रीसमर्थांच्या मनांतून आत्मचरित्र सांगण्याचें नसतें, पण
 आधीं केलें मग सांगितलें ।

हा त्यांचा बाणा असल्यामुळें ते जें सांगतात, त्यांत त्यांचें चरित्र येऊन जातें.
 आधींच जाणजे सर्वें । विवेकी त्यासी बोलिजे ।
 प्रपंच लाथळावा रे । वैरी हा सोडिला कसा ॥ प्र. ३१ ॥

हा उपदेश करण्याची व प्रश्न विचारण्याची, श्रीसमर्थांशिवाय दुसऱ्या कोणाची
 योग्यता आहे ? खरें आहे, पण महाराज, हें सर्वांना कसें साधावें ?
 सर्वांस योग साधेना ।

हा योग म्हणजे प्रपंचाला लाथ हाणून ऐन लग्नसमारंभांतून निसटून जाण्याचा
 योग, असें च मी समजतों,

सर्वांस योग साधेना । पुण्य उदंड पाहिजे ।
 सहस्रामाजी तो येकु । ज्ञान वैराग्य नेटकें ॥ प्र. ३२ ॥

आपण म्हणा, सहस्रामाजी तो येकु, पण, पुढचें आम्ही सांगूं शकत नाहीं,
 आज मात्र आम्ही म्हणूं शकतों कीं,

त्रिशतकांत तो येकु । जाहला सर्व जाणती ॥

याप्रमाणें हें षड्रिपु काव्य लहानसें च, पण वारंवार वाचून बोध घेण्यासारखें
 आहे. काव्याचा शेवट करतांना त्यांनीं जी अष्टाक्षरी योजिली आहे, तींत हि
 आम्हांस त्यांचें च चरित्र भासतें.

षड्रिपु जिकिले जेणें । तो चि ज्ञानी महा भला ।

दीक्षेनें उद्धरी लोकां । वैरागी तो उदासीनु ॥ प्र. ३३ ॥

दुसऱ्या कोणाचें हें चरित्र म्हणावें ?

(२) पंचीकरणयोग

या काव्यांत पंचीकरण आहे . श्रीसमर्थांनी आपल्या निरनिराळ्या काव्यांत आणि स्फुट कवितेत अनेकदां पंचीकरण सांगितलें आहे . तें पूर्वी आलें आहे आणि पुढें हि येईल . प्रस्तुतचें लघु प्रकरण केवळ पंचीकरणाचें आहे . त्याचे पांच योग असून प्रत्येक योगांत वीस अष्टाक्षरी श्लोक आहेत . बाडांक ५१ मध्ये या योगांना नांवें दिलेलीं नाहींत, पण बाडांक ५०३ आणि ९३५ यांत त्यांचीं नांवें आढळतात तीं अनुक्रमें अंतर्कळायोग, ज्ञानयोग, तत्त्वयोग, प्रकृतियोग व स्वरूपनिर्णययोग अशीं आहेत . पांचव्या योगांत ब्रह्मनिरूपण आहे, तें आपण आधीं पाहूं व ब्रह्मापासून उतरत उतरत पिंडापर्यंत म्हणजे आपल्यापर्यंत येऊन पोचूं . पांचव्या योगांत जसें ब्रह्मनिरूपण आहे, त्या च तऱ्हेचें निरूपण, या प्रकरणाच्या पुढचें च जें प्रकरण - चतुर्थमान - त्याच्या दुसऱ्या मानांत आहे . हृदयग्रन्थाचा शेवट गांठण्याच्या आंत निर्गुण ब्रह्माची आणि आपली पूर्ण गांठ पडली पाहिजे . ब्रह्म दिसत नाहीं, मळत नाहीं, भिजत नाहीं, जळत नाहीं, उडत नाहीं, तें थंड नाहीं उष्ण नाहीं, टणक नाहीं कोमल नाहीं, त्याला सुगंध वा दुर्गंध कांहीं नाहीं, तें नित्य, परिपूर्ण, स्थिर, घनदाट असें आहे . चमत्कार असा आहे, तें सर्वकाळ आपल्या अगदीं निकट असून त्याचा आपणांस साक्षात्कार होत नाहीं . साऱ्या विश्वांत तें कोंदाटलें आहे व विश्व त्यांत बुडालें आहे . तें खालीं, वर, आंत, बाहेर, चहूंकडे आहे . आणि भाग्याची गोष्ट अशी, असें जें ब्रह्मस्वरूप आहे तें दुसरें तिसरें कांहीं नसून आपण च आहोंत ! पण हें कळत नाहीं, अनुभवाला येत नाहीं, या कर्माला काय म्हणावें ?

ह कळावें कसें ? श्रवणमनननिदिध्यास यापरतें साधन नाहीं . श्रवणमनननिदिध्यासाच्या मार्गानें जाऊन च आत्मनिवेदन होणार आहे . आत्मनिवेदन आणि ब्रह्मसाक्षात्कार एक च . त्या पायरीला आपण जाऊन पोचलों म्हणजे मनाच्या सर्व वृत्ति मावळतील, ज्ञानाचें विज्ञान होईल, तेथें बोलणें खुंटेल, देहाचें निरसन होईल . कार्य कर्ता कारण, दृश्य द्रष्टा दर्शन, ध्येय ध्याता ध्यान, ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान या सर्व त्रिपुटी तेथें नष्ट होतील . तेथें येकंकार आहे, त्याच्या अलीकडे नाहीं ! अशी ही वृत्तिशून्य, अभेद भक्तीची

अवस्था आहे. अहं ब्रह्मास्मि या महावाक्याचा हा असा अर्थ आहे. आत्मनिवेदनी क्रिया ती ही. असें श्रीसमर्थ सांगत आहेत आणि मी म्हणतो, आपल्या श्रीसमर्थांचें स्वरूप तें हें च ! त्यांना

आगर्मीं निगर्मीं शोधा । बुद्धी बोधा परोपरीं ।

जाणता भक्त तो देवो । आत्मनिवेदनी क्रिया ॥ ३५ ॥

याप्रमाणें शब्दांनीं सांगतां न येण्यासारखें जें निःशब्द ब्रह्म तें कळतें तरी कोणाला ?

ते ब्रह्म जाणती भलें ।

असें या प्रश्नाचें उत्तर चतुर्थमानाच्या दुसऱ्या मानांत दिलें आहे; असो.

अशा त्या निश्चळ निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणीं जें पहिलें स्फुरण झालें, जें पहिलें स्मरण चेतलें, जशी कांहीं वायूची बारीक झुळुक, जाणीवेचा सूक्ष्मतर तरंग, त्यालाच मूळमाया म्हणतात, जगज्जोती म्हणतात, ईश्वर म्हणतात. शारदा ती तीच. सर्व कांहीं तीच. ती अनेक नांवांनीं संबोधिली जाते. हा पुढचा सारा पसारा, तिच्यापासून. ब्रह्म कांहीं करीत नाही.

सर्व कर्तव्यता तेथें ॥ ३६ ॥

तेथें म्हणजे मायेच्या ठिकाणीं

मुळीं ते येकली जाली । ईश्वर बोलिजे तिये ।

देवत्रये जयेचेनि । पुढें ब्रह्मांड जाहलें ॥ ३६ ॥

आपल्या सर्वांचें पालनपोषण ती करते. पण आपण हें जाणत नाहीं, त्याला काय करावें? द्रव्य जमिनींत पुरलेलें असावें आणि तें ठाऊक नसल्यामुळें खायाला काय मिळेल म्हणून एकाद्या दरिद्री माणसानें त्याच भूमीवर चिंता करीत बसावें, तशी कांहींशी आपली अवस्था झाली आहे.

पोटानें गांजिले प्राणी । मृत्यानें मारिले सदा ।

नेणती हित तें कैसं । कांहीं केल्यां कळे चि ना ॥ ३७ ॥

नेणणें आडवें केलें । ज्ञान पैलाड राहिलें ।

व्यासंगें भुलले प्राणी । बुद्धियोग कळे चि ना ॥ २० ॥

नेणणें आडवें केलें! म्हणजे एका बाजूस आपण आहोंत, पलीकडच्या बाजूस ज्ञानदेव आहेत आणि दोहोंमध्ये अज्ञानाचा पडदा आहे. त्यामुळें देवाची आणि आपली गांठ पडत नाही. यासाठीं

सर्व हि सांडणें मागें । आधीं देवासि धुंडणें ।
धुंडितां धुंडितां देवो । सत्संगें सांपडे जर्नी ॥ ३ ॥

केव्हां हि निराश न होतां सत्संगतींत अंतरींच्या देवाचा शोध घ्यावा, म्हणजे केव्हां तरी त्याचें दर्शन होईल, असें श्रीसमर्थांचें आश्वासन आहे. परंतु याप्रमाणें न वागतां, बहिर्मुख होऊन केवळ लौकिक मार्गांला च लागूं, तर देव राहिला एकीकडे आणि आपण चाललों मलतीचकडे, असें होण्याचा फार संभव असतो. लौकिक साधनें नाहीत किंवा त्याज्य आहेत, असें म्हणतां येत नाही, पण त्यांत च गुरफटून जाण्याचा संभव फार! कदाचित् हेतु साधावयाचा असला, तरी कालावधि फार लागणार. कर्माची दगदग नको असेल, कामनेसाठीं उपासना करावयाची नसेल, तर सत्संगतींत

श्रवणभक्तीच्या योगें । मुक्ति सायोज्य पाविजे ॥ ४ ॥

ज्ञान आणि उपासना दोन नाहीत, दोन्ही एक च. दोन्ही मनानें च साधणार. मनानें केलेला सत्य संकल्प तो च विष्णु. तें च ज्ञान आणि ती च उपासना.

ज्ञानउपासनेमध्ये । भेद तो पाहातां नसे ।
मनै चि जाणजे ज्ञान । मनरूप उपासना ॥ ५ ॥
सत्य संकल्प तो विष्णु । ते चि ज्ञान उपासना ।
सर्वज्ञ बोलिजे देव । ज्ञान सर्वज्ञ होय कीं ॥ १५ ॥
ज्ञानें चि चालते सृष्टी । ज्ञान हें देव बोलिजे ।
ज्ञानें चि पाविजे सर्वै । ज्ञानरूप हरी पाहा ॥ १६ ॥
हरी तो अंतरीं नांदे । अंतःकर्ण चि जाणजे ।
तो देव सकळां पाळी । आतां प्रत्यक्ष रोकडा ॥ १७ ॥

याप्रमाणें देव जवळ असतां बाहेर कोठें धुंडावयास जाता आणि वृथा शीण पावता ? तुम्हांला देवदर्शन घ्यावयाचें आहे कां नुसतें च बाहेरून देवालय पाहून समाधान मानावयाचें आहे ?

गृहे चि पाहातां वेथें । गृहस्वामीस पाहाणें ।
देवालय पूजितां खोटें । आधीं देवासि पाहणें ॥ ३० ॥

त्या देवाला ओळखल्यावांचून जन्ममरणाचे फेरे चुकणार नाहीत. पुनरुक्तीचा दोष पतकरून श्रीसमर्थ सांगतात, सत्संग धरावा, पंचीकरण समजून घ्यावें, चार च कां, आठ हि देह निरसावे, महावाक्य प्रत्ययास आणावें आणि निवांत होऊन बसावें, मग व्याप करा कीं करूं नका. असें म्हणून श्रीसमर्थ पंचीकरणाची प्रस्तावना करितात :

चळेना ढळेना ब्रह्म

(त्या) निश्चळीं जाहाली माया । सत्य संकल्प जाणिजे ।
ईश्वरु बोलिजे त्याला । सर्वज्ञ अष्टधा मुळीं ॥ ३१ ॥

अष्टधा = पंचभूतें + त्रिगुण
सारा खेळ हिचा आहे, ब्रह्म जसेंच्या तसें निर्विकारी.

(अशी ही) कुमारी मूळमाया ते ।

गर्भिणी गुणक्षोभिणी ।

सत्त्व रज तमोगुण । तीजपासाव जाहाले ॥ १० ॥

आकाश बोलिले कवि । परंतु तो अंतरात्मा ।

इतर त्याला आकाश म्हणतात, परंतु श्रीसमर्थ त्याला अंतरात्मा म्हणतात आणि आपल्या म्हणण्याचें समर्थन करितात :

चळतो तो अंतरात्मा । आकाश न चळे कदा ॥ ११ ॥

वायु

तेज

आप

पृथ्वी

पृथ्वी, आप, तेज, वायु, अंतरात्मा हीं पंचभूतें जशीं ब्रह्मांडांत आहेत, तशीं तीं पिंडांत हि आहेत. पिंडीं जसे स्थूल, सूक्ष्म, कारण आणि महाकारण हे चार देह आहेत, तसे ब्रह्मांडांत हि विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत आणि मूळप्रकृति या नांवांनीं चार देह कल्पिलेले आहेत. उभयतांत साम्य हि दाखविण्यांत येत असतें.

पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश या पंचभूतांचा स्थूल देह बनलेला आहे.

पिंडांतील स्थूल देह		ब्रह्मांडांतील विराट देह
(१) काम, क्रोध, शोक, मोह, भय	—	(१) अंतरात्मा किंवा लोकमताप्रमाणें आकाश
(२) चळण, वळण, प्रासारण, निरोधन, अकुंचन	—	(२) वायु
(३) क्षुधा, तृषा, निद्रा, आलस्य, मैथुन	—	(३) तेज
(४)	आप	
शुक्लीत	...	मेघ
श्रोणीत	...	भूमिगर्भीचें
लाळ	...	पाझर
मूत्र	...	क्षारसिंधु
स्वेद	...	द्रव
(५)	पृथ्वी	
अस्थि	...	धोंडे
मांस	...	माती
त्वचा	...	वायु
नाडी	...	नदी
रोम	...	द्रुमलता

याचप्रमाणें पिंडांतील सूक्ष्मदेहाची ब्रह्मांडांतील हिरण्यगर्भाशीं तुलना केलेली आढळते. अंतःकरणपंचक, प्राणपंचक, विषयपंचक, ज्ञानेंद्रियपंचक, आणि कर्मेन्द्रियपंचक अशा पांच पंचकांचा सूक्ष्मदेह बनलेला असतो.

पिंडांतील सूक्ष्मदेह

ब्रह्मांडांतील हिरण्यगर्भ

(१) अंतःकरणपंचक

अंतःकरण	विष्णु
मन	चंद्रमा
बुद्धि	विरंची
चित्त	नारायण
अहंकार	रुद्र

(२) प्राणपंचक

प्राण	}	वायु
अपान		
व्यान		
उदान		
समान		

(३) विषयपंचक

शब्द	ब्रह्मांडांत हि ते च, फरक इतका च
स्पर्श	कीं ब्रह्मांडांत ते अस्फुट (तन्मात्रा,)
रूप	असतात, ते पिंडांत स्फुट झालेले
रस	असतात.
गंध	

(४) ज्ञानेंद्रियपंचक

श्रोत्र	दिशा
त्वचा	वायु
चक्षु	सूर्य
जिह्वा	जल (वरुण)
नासिक	(अश्विनीकुमार)

(५)

कर्मेन्द्रियपंचक

वाचा	वन्ही
पाणी	इंद्र
पाद	उपेंद्र
शिस्न	विधी
गुद	नैर्ऋत्य

याप्रमाणें पिंडांतील स्थूल आणि सूक्ष्म देहांची ब्रह्मांडांतील विराट आणि हिरण्यगर्भ देहांशीं आपण तुलना केली खरी, पण ती केवळ शास्त्राला धरून केली आहे.

पंचीकरणं पंचभूतैः । येक येकांसी वाढली ।

तयाचा कर्दमु जाला । शास्त्राकारें चि बोलिल्ला ॥ ३ ॥

आपणांस या सर्व तुलनेचा प्रत्यय येतो च असें नाहीं.

काहींसा प्रत्ययो येतो । काहींसा प्रत्ययो न ये ॥ ४ ॥

पण मग आपण निश्चयानें काय मानून चालवें, असा आपणांस प्रश्न पडतो. त्याचें श्रीसमर्थ उत्तर देतात :

पंचभूतैः तीन गुण । पिंडं ब्रह्मांडेक्यता ।

निश्चयो हा चि जाणावा । येर संदेह वाढवी ॥ ५ ॥

पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश हीं पांच भूतें आणि सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण पिंडांत आहेत, तसे च ते ब्रह्मांडांत आहेत, एवढें आपणांस समजलें म्हणजे पुरे आहे. बाकीचें सारें कोणी कसें हि मानोत आणि प्रतिपादोत, आपण त्या घोटाळ्यांत पडूं नये.

एक परब्रह्म आणि त्याच्या ठिकाणीं स्फुरलेली अष्टधा माया, ती माया तो च ईश्वर, तो च सकळांसी निर्मिता देव, तो च जगदीश, हा सिद्धान्त कायम समजावा. पंचीकरणाला आरंभ करतांना वर जो वंशवृक्ष आला आहे, त्यांत मूळमायेपोसून अंतरात्म्याची चवथी पिढी दिसते, पण खरें पाहूं गेल्यास

महद्भुत अंतरात्मा । मुळींची जाणती कळा ।

वायो तेज आप पृथ्वी । हे तत्त्वं चाललीं पुढें ॥ ६ ॥

हा अंतरात्मा, ही जाणीव कळा, हें पांचवें भूत मूळमायेत पहिल्यापासून असतेच. त्याचीच ही सारी लीला होय :

मुळीं तत्त्व मूळ माया । संकल्प मुळींचा मुळीं ।
 सत्य संकल्प तो देवो । स्वयें चि होत जातसे ॥ १२ ॥
 सकळांसी निर्मिता देव । देवासी निर्मिता नसे ।
 सर्वांसी मूळ तो देवो । देवासी मूळ नाडले ॥ १३ ॥
 जगाचा ईश तो देवो । जगदीश म्हणोनियां ।
 ऐश्वर्य सर्व हि याचें । ईश्वरू या च कारणें ॥ १४ ॥
 येकाचें लुटिती येक । भोक्ता तो येकला दिसे ।
 सांडे फिटे विटे नासे । तेथें तो देहधारकु ॥ १५ ॥
 अन्नाचे ते भोक्ते लोक । तृणाचे ते भोक्ते पशु ।
 भोगत्यागें चि जे जीती । ऐसे हे जीव वर्तती ॥ १६ ॥
 केर पुंजा राख माती । नाना जीनस कुजकें ।
 भोक्ता तो सर्व हि भोगी । नाना देहीं भरोनियां ॥ १७ ॥
 वायां जाऊं नेदी कांहीं । बहुतीं बहुतांतरें ।
 जातिभेदें देहेभेदें । सर्व हि मान्य होतसे ॥ १८ ॥
 च्यारी खाणी च्यारी वाणी । शोधितां पाहातां कळे ।
 ब्रह्मांडीं जितुके प्राणी । येका तत्त्वं चि वर्तती ॥ १९ ॥
 तत्त्व तें येक जाणावें । विस्तार वाढला पुढें ।
 त्रिगुण पांच हि भूतें । अष्टधावीण नाडले ॥ २० ॥

तात्पर्य, त्रिगुण आणि पंचभूतें या अष्टधा मूळमायेशिवाय, या अंतरात्म्या-शिवाय, या जगदीशाशिवाय त्रिभुवनांत दुसरें कांहीं नाहीं. त्या देवाची उपासना श्रीसमर्थानीं ग्रन्थराज दासबोधांत सांगितली आहे, ती आपण पुढें पाहू.

(३) चतुर्थमान

कांहीं बाडांत या प्रकरणास चतुर्थयोग म्हटलेलें आढळतें . योग , मान , समास यांचा अर्थ एक च करावयाचा . या प्रकरणाचे जे चार मान आहेत , ते एकमेकांशीं संबद्ध आहेत , असें म्हणतां येत नाहीं . कांहीं बाडांत त्यांचीं नांवें आढळतात तीं अशीं—सर्वात्माविवरण , स्वरूपविवरण , विवेकलक्षण आणि प्रबोधलक्षण .

पहिल्या मानांत अंतरात्म्याचें विवेचन आहे . श्रीसमर्थवाङ्मयोदधीच्या तीरापासून अजून आपण फार दूर आलों नाहीं , तों च वाचकांच्या ही गोष्ट लक्ष्यांत आली असेल व जसजसे सरकत पुढें जाऊं , तसतसें त्यांना जास्त पटत जाणार आहे कीं , श्रीसमर्थांचें नुसतें तत्त्वज्ञान च नव्हे , तर त्यांचें संपूर्ण जीवनचरित्र जाणण्याची किल्ली म्हणजे अंतरात्म्याचें ज्ञान होय . श्रीसमर्थहृदयग्रन्थाचा शेवट गांठण्याच्या आंत तें ज्ञान आपणांस न होईल तर माझे ग्रन्थ लिहिण्याचे आणि वाचकांचे तो वाचण्याचे श्रम वायां गेले , असें होणार आहे ! तसें न व्हावें , म्हणून कागदावर जरी नाहीं , तरी मनामध्ये श्रीसमर्थांची सारखी करुणा भाकली पाहिजे . या अंतरात्म्याचें वर्णन आतांपर्यंत आलें आहे , या मानांत आहे आणि पुढें अनेकदां येणार आहे . हा अंतरात्मा म्हणजे च श्रीसमर्थांचे राम होत . त्या रामाची ओळख करून घेणें , त्याची सेवा करणें , त्याची कृपा संपादन करणें , हें प्रत्येक जीवाचें आद्य कर्तव्य होय .

राम तो जाणिजे आत्मा । सर्वांतरात्मा तो चि तो ।

त्रैलोक्य चालवितो तो । आतां हि रोकडा पाहा ॥ १ ॥

आतां हि म्हणजे केव्हां हि . तो सर्व काळीं , सर्व स्थळीं , सर्व देहीं होता , आहे आणि असणार . युगायुगाचे ठायीं तो च नांदत आला आहे व नांदत राहणार आहे . तो दिसत नाहीं , पण सर्वत्र आहे . जगांतल्या , माणसांतल्या , जनावरांतल्या , पशुपक्षांतील , किडामुंगींतील , बऱ्या वाईट , बंध निंघ , हंसप्यारडप्याच्या , प्रेमाच्या कलहाच्या , सुस्थितीच्या विपत्तीच्या , यच्चयावत् सव क्रिया त्याच्यामुळें घडतात . त्रिभुवनांतील सर्व कर्तृत्व त्याचें आहे . तो च

नाना मतांतरीं वर्ते । प्रवर्ते योगसाधनीं ।

भोगी त्यागी महा योगी । संयोगी योगनास्तिकु ॥ २ ॥

तो म्हणजे ब्रह्माच्या ठिकाणीं जें पहिलें स्फुरण झालें, तें. तो च ईश्वर. सर्व देव तो च

द्रष्टा साक्षी तिहीं लोकीं । मुळींचा मूल ईश्वर ।
गणेश शारदा जाला । महारी क्षेत्रपाळ तो ॥ २३ ॥
तुळजा काळिका चंडी । लक्ष्मी तो नारायणु ।
महादेव बहु शक्ती । रामकृष्णादि भार्गउ ॥ २३ ॥
नाना क्षेत्रें पूज्य स्थानें । देव भक्त दोहींकडे ।
प्रेमळु नाचतो गातो । किती म्हणोनि सांगणें ॥ २४ ॥
सर्व हि करितो तो तो । किती म्हणोनि सांगणें ।
बोलिलें कळायासाठीं । रामदास जनीं वसे ॥ २५ ॥

तात्पर्य, अंतरात्मा म्हणजे श्रीसमर्थांचे राम आणि तुमचे आमचे रामदास. रामदास जनीं वसे. अशा अंतरात्म्याचें ज्ञान म्हणजे जगांत व्यापून उरलेल्या श्रीसमर्थहृदयाचा ठाव होय.

दुसऱ्या मानांत ब्रह्मनिरूपण आहे. तें निरूपण शब्दांनीं च केलें आहे, तरी पण, ब्रह्मज्ञान होण्याला तें निरूपण पुरें पडत नाहीं. म्हणून च तें ब्रह्म

निशब्द याचिकारणें ॥

असें सतरादां सांगितलें आहे. तें जाणावयाचें असतें, शब्दांनीं सांगावयाचें नसतें.

जाणावें, काये बोलावें । आत्मनिवेदनापुढें ॥ २६ ॥

तिसऱ्या आणि चवथ्या मानांत प्रपंचपरमार्थाची शिकवण आहे :

(१) मार्गे स्वतंत्र प्रकरणांत षड्विधें वर्णन केलें असलें, तरी येथें उपदेश करितात,

काम क्रोध कुटावा तो । लुटावा मदमळरु ।
तुटावा संशयो धोका । दंभ प्रपंच त्यागणें ॥ ३ ॥

(२) कुबुद्धि टाकावी, सुबुद्धि धरावी

(३) अपकीर्ति होऊं देऊं नये, सत्कीर्ति राखावी

- (४) धोरथोरांना अहंता पछाडते, ती आपण बुकालावी आणि भजनाकडे लावावी
- (५) शहाण्यांनीं भ्रष्टाकार करूं नये, भ्रष्टाकार केल्यास कष्ट होतील, घात होईल
- (६) वैराग्य धारण करून वासना जिंकव्या
- (७) विचित्र मते धारण करूं नयेत
- (८) धारणा धरावी मोठी
- (९) कर्तव्याचा - ध्येयाचा - विसर पडूं देऊं नये
- (१०) आळसाला कदापि क्षणभर हि थारा देऊं नये
- (११) प्रयत्न सोडूं नये
- (१२) अभ्यास वाढवावा रे । येहलोकपरत्रींचा ॥
- (१३) शहाणे असोत, वेडे असोत, सर्वांना राजी राखावे
- (१४) कर्कश बोलूं नये, सर्वांसी गोड बोलवें
- (१५) लोकमान्य मार्गानें जावे
- (१६) कोणाच्या हि ठिकाणीं असलेला गुण घ्यावा, गुणी माणसाला आपल्याकडे वेधून घ्यावें
- (१७) सर्वांची परीक्षा केलेली असावी
- (१८) प्रयत्नावांचून नुसतें शब्दज्ञान फोल समजावें. अशांचा संग काय कामाचा ? त्यापरीस निःसंग होऊन राहणें बरें. प्रत्यय पाहिजे, प्रत्ययाचें ज्ञान पाहिजे
- (१९) अर्थपुष्ट बरें गाणें । नाचणें समजोनियां ।
उगें चि भुंकणें खोटें । गधडे भुंकती जसे ॥ ११ ॥
प्रेमा प्रबंद हि नाहीं । ज्ञान ध्यान असे चि ना ।
कळा हि पुरती नाहीं । तें गाणें श्रम वाढवी ॥ १२ ॥
गाणें अर्थपुष्ट असावें, त्यांत प्रेम, प्रबंद म्हणजे सूत्रबद्धता, ज्ञान, ध्यान, कळा हीं असावीत
- (२०) श्रीमंतापुढें आपला तोरा मिरवूं नये

- (२१) रणशूरापुढें आपली बडबड चालवूं नये
- (२२) शुचिष्मंतापुढें भ्रष्ट माणसाची काय किंमत ? शुचिष्मंत असावें
- (२३) पंडितापुढें हुंब्यानें म्हणजे ठोंब्यानें, रडक्यानें काय बोलावें ? आंगीं पांडित्य असावें
- (२४) अनुमानानें सहसा बोलूं नये
- (२५) शहाण्यापुढें वेडें काय बोलणार ? आंगीं शहाणपण असाव
- (२६) खऱ्यापुढें खोट्याचें काय चालणार ? सत्य तेंच बोलावें आणि तदनुसार चालावें
- (२७) जाणपण, ज्ञान ही यशाची किल्ली आहे. जाणण्यानें च दारिद्र्य नष्ट होतें, रोग हटतात, युद्धांत जय मिळतो, सर्व सौख्यें प्राप्त होतात, जन्ममरण टळतें, स्वतःची फसवणूक होत नाही, उलट, दुसऱ्यास चकवूं म्हटलें तर चकवितां येतें
- (२८) एकोऽहं बहुःस्याम् । या जाणिवेपासून च जगाचा आरंभ झाला आहे, तेव्हां ज्ञानावांचून कशांत च यश येणार नाही. ज्ञानानेच अष्ट देहांचे निरसन होईल, विज्ञान प्राप्त होऊन उन्मनी अवस्था भोगावयास मिळेल
- (२९) असें पहा, मापट्यानें धान्य मोजलें जातें, अंत्यज खजिना वाहून नेतो, करंडींत आंब्याचा नजराणा पाठविला जातो, पण त्या मापट्याला धान्याचा, अंत्यजाला खजिन्याचा व करंडीला आंब्याचा जसा लाभ होत नाही, तद्वत् प्रत्ययावांचून नुसतें शब्दज्ञान फोल होय. पोकळ शब्दज्ञान्याची योग्यता त्या मापट्याहून, अंत्यजाहून, करंडीहून जास्त नसते ! तात्पर्य,
- (३०) उमजणें समजणें आधीं । प्रवृत्तीनिवृत्तीकडे ।
भाग्यश्री मोक्षश्री होते । विरताविवरतां पुढें ॥ ३३ ॥
प्रपंचांतील भाग्यश्री आणि परमार्थांतील मोक्षश्री ज्ञानावर अवलंबून असते

चवथ्या मानांत हि शिकवण च पुढें चालविली आहे. जसजसे आपण पुढें जाऊं तसतशी या शिकवणीची उजाळणी हि होत जाईल आणि तिच्यांत

सारखी भर पडत राहिल. श्रीसमर्थाना पहावयाचें तें त्यांच्या शिकवणींत च पाहिलें पाहिजे, कारण त्यांच्या शिकवणींत त्यांच्या हृदयाचें प्रतिबिंब पडलेलें असतें ! चवथ्या मानांत हि शिकवण च आहे.

- (१) जगांत गुणांची चहा होत असते, तेव्हां गुण संपादन करावे
- (२) गुण संपादन करण्यासाठीं अभ्यास करावा
- (३) नुसतें शब्द समजून उपयोग नाहीं, शब्दांचा अर्थ समजून घेऊन स्वतः अर्थरूप व्हावें
- (४) लोकांचें मनोगत जाणून घेऊन त्यांना राजी राखावें, त्यांत च सुख आहे
- (५) मन ताव्यांत ठेवावें, अर्थ पहावा, प्रचिती घ्यावी आणि तसा इतरांस बोध करावा
- (६) न्याय, अन्याय जाणावा आणि तदनुसार योग्य तें वर्तन घडावें
- (७) बोलावयाचें तें सत्य, नेमस्त आणि अचूक असावें
- (८) इहलोकीं तसें परलोकीं यशस्वी होण्यास प्रत्ययाचें ज्ञान पाहिजे
- (९) जाणत्याला जाणता भेटला म्हणजे दोघे एकजीव होतात
- (१०) निवृत्तिपद प्राप्त झाल्यावर देव आणि भक्त, राम आणि दास, गुरु आणि शिष्य हे निरनिराळे, किंवा एकमेकांपासून विभक्त रहात नाहीत, ते एकरूप होतात

सामान्य व्यवहाराच्या उपदेशापासून आरंभ करून एक एक पाऊल पुढें टाकीत आत्मस्वरूपांत त्या उपदेशाचा उपसंहार करणें, ही श्रीसमर्थींची हातवटी त्यांच्या वाङ्मयांत सर्वत्र पहावयास सांपडते. या च ठिकाणीं पहाणा. वरील उपदेशाच्या दहा बाबींकडे नजर फेंका. सामान्यापासून आरंभ करून उपदेशाचा असामान्यांत शेवट केला आहे. तो शेवट करतांना, देवभक्तांतील भेद दूर सारून श्रीसमर्थ स्वतःविषयीं म्हणतात :

देह माझें मन माझें । माझें अज्ञान निर्सिलें ।

अज्ञान विज्ञान हि नाहीं । वृत्तिशून्य निरंजनु ॥ ११ ॥

या अष्टाक्षरीचा दुसरा काय अर्थ होतो ? माझा देह, माझे मन, माझे अज्ञान ज्ञान विज्ञान, या सर्वांचे निरसन करून माझ्या गुरूनें मला वृत्तिशून्य अशा निरंजनस्वरूपांत विलीन करून सोडलें, याशिवाय या श्लोकाचा कांहीं निराळा अर्थ आहे काय ? असें स्वतःविषयीं बोलून परब्रह्माच्या वर्णनांत जेव्हां श्रीसमर्थ प्रवेश करितात, तेव्हां परब्रह्माचें तें वर्णन म्हणजे त्यांच्या स्वतःच्याच स्वरूपाचें वर्णन होय, असें आपण कां न मानावे ? त्यांत आपलें कोठें चुकणार आहे ? श्रीसमर्थ आपल्या निरंजनस्वरूपाचें वर्णन करितात :

अनंता अंत नाही रे । अलक्षा लक्षितां न ये ।
 अपारा पार नाही रे । मायातीत निरंजनु ॥ १३ ॥
 निर्मळा मळ लागेना । निश्चळा चळणा नसे ।
 निसंगा संग तो नाही । निसंग तो निरंजनु ॥ १३ ॥
 अतर्का तर्क लागेना । अनाम्या नाम नाडले ।
 अमूप तें काय मोजावें । अमूप तो निरंजनु ॥ १४ ॥
 निर्गुणीं गुण कैचे हो । खून कोणहासी दाखऊं ।
 उगवेना मावळेना । मायातीत निरंजनु ॥ १५ ॥
 सत्य तें जाणजे ब्रह्म । मिथ्या माईक दृश्य तें ।
 दृश्यभास मुळीं नाही । मायातीत निरंजनु ॥ १६ ॥
 उदंड हारपेना तें । पाहों जातां दिसे चि ना ।
 सन्मुख भोंवतें आहे । मायातीत निरंजनु ॥ १७ ॥
 जनीं वनीं विजनीं तें । व्योमाकारें चि संचलें ।
 संच विसंच हि नाही । मायातीत निरंजनु ॥ १८ ॥
 जन्म ना भृत्य पावेना । रचेना खचेना कदा ।
 येईना जाईना कोठें । मायातीत निरंजनु ॥ १९ ॥
 सन्मुख पाहातां आहे । विमुख करितां न ये ।
 सबाह्य अंतरीं आतां । मायातीत निरंजनु ॥ २० ॥
 त्यामधें सृष्टि आहे रे । सृष्टीमधें चि तें वसे ।
 विवेकें सार जाणाया । मायातीत निरंजनु ॥ २१ ॥

अन्न धूम्र नभामर्धे । येतसे जातसे सदा ।
 तैसी च अष्टधा माया । मायातीत निरंजनु ॥ २२ ॥
 अवकाश गगना ऐसा । भकाश पैस मोकळा ।
 धरितां सांडितां ये ना । मायातीत निरंजनु ॥ २३ ॥
 जेथें जेथें मन जातें । तेथें तेथें चि तें चि तें ।
 पदार्थावेगळें पाहे । मातातीत निरंजनु ॥ २४ ॥
 थोर तत्व मूळमाया । तीहुनी पर तें असे ।
 संपूर्ण सकळा ठाई । मायातीत निरंजनु ॥ २५ ॥

हे नुसते शब्द नाहीत, हा त्यांचा अनुभव आहे, ही त्यांची स्वतःची स्थिति आहे. रे, हो, इत्यादि शब्दांनीं आपणांस हांक मारून ते जें सांगत आहेत, तें त्यांना पटलेलें, त्यांच्या अनुभवाचें असलें पाहिजे, हें उघड आहे.

(४) मानपंचक

या पांच मानांचीं नांवे अनुक्रमें उपासनानिरूपण, ज्ञाननिरूपण, निर्मळब्रह्मनिरूपण, सर्वसख्यनिरूपण आणि प्रबोधननिरूपण अशीं कांहीं जुन्या बाडांतून आढळतात, पण तीं श्रीसमर्थांनीं च ठेवलेलीं असावीत, असें मला वाटत नाहीं.

या काव्याच्या पहिल्या मानांत रामनामाचा महिमा सांगून नंतर श्रीसमर्थांनीं रामराज्याचें वर्णन केलें आहे. तसलें रामराज्य त्यांना महाराष्ट्रांत स्थापावयाचें होतें व रामाच्या कृपेनें तें स्थापन हि झालें होतें. दुसऱ्या मानांत त्यांनीं उपासना समजावून दिली आहे, तिसऱ्या मानांत ती उपासना करण्याचा मार्ग दाखविला आहे, चवथ्यांत त्या उपासनेची व्यापकता सांगितली आहे, आणि पांचव्या मानांत उपासक कसा असतो, तें, माझ्या समजुतीप्रमाणें, स्वतःच्या उदाहरणावरून त्यांनीं दर्शविलें आहे. अर्थात्, त्या मानांत आपणांस श्रीसमर्थांचें दर्शन घडतें. वास्तविक ते सर्वव्यापी आहेत, त्यांच्या वाङ्मयांत ते अमुक स्थळीं नाहीत, असें म्हणतां च यावयाचें नाहीं, ते त्यांत सर्वत्र नटून राहिले आहेत, फक्त कोठें त्यांचीं पाउलें स्पष्ट उमटलेलीं दिसतात तर कोठें तीं गुप्त असतात.

रामनाममहिमा

राम विश्राम देवांचा । राम भक्तांसि आश्रयो ।
राम योगीमुनीध्यानीं । राम रक्षी ऋषीकुळा ॥ १ ॥
राम ध्यातो चंद्रमौळी । राम राम सदा जपे ।
रामकथा ऐकताहे । रामरूप निरंतरीं ॥ २ ॥
पार्वती पुसतां सांगे । रामजप अत्यादरें ।
सुंदरें दोनि अक्षरें । निवालों अंतरीं सुखें ॥ ३ ॥
जाळिलें पोळिलें वीषें । कर्कशें काळिमा चढे ।
उपाय बहुधा केले । रामनामें चि सुटिका ॥ ४ ॥
सव्य अपसव्य या नामें । तरले सुटले बहु ।
अंतकाळीं सर्व काळीं । सुटिका सकळै जना ॥ ५ ॥

अशा रीतीने शंकराचें पौराणिक उदाहरण देऊन गोड आकर्षक शब्दांत रामनामाची थोरवी त्यांनीं वर्णिली आहे आणि सर्वांना जन्ममरणाच्या जंजाळांतून सुटण्याचा मार्ग दाखविला आहे. पण, या हि पेक्षां, या च प्रकरणाच्या चवथ्या मानांत त्यांनीं स्वतःचा च दाखला देऊन स्वतःविषयीं जे धन्यतेचे, कृतार्थतेचे, कृतज्ञतेचे व इतरांचे कष्ट पाहून दुःखाचे उद्गार काढले आहेत, ते विषयानुरोधानें आपण येथें च पाहणें इष्ट होय.

कास या रघुनाथाची । धरितां सुख पावलों ।
 इतर कष्टती प्राणी । थोर संसारसांकडीं ॥ १ ॥
 सांकडीं तोडिलीं माझीं । राघवें करुणालयें ।
 पूर्वीं च तुटली माया । दुःख शोक विसंचला ॥ २ ॥
 सेवकु मानवीयांचे । कष्टती बहुतांपरीं ।
 सेविला देव देवांचा । तेणें मी धन्य जाहलों ॥ ३ ॥
 नीच हे मानवी प्राणी । नीचाश्रय कामा नये ।
 महत्कीर्ति श्रीरामाची । फावला महदाश्रयो ॥ ४ ॥
 विबुधां आश्रय ज्याचा । पावले बंदमोचने ।
 सेवकु मारुती ऐसा । त्याचा मी म्हणती जर्नी ॥ ५ ॥
 निवाला शिव ज्या नामें । ज्या नामें वाल्मीक ऋषी ।
 जें नाम सकळां तारी । तें नाम मज अंतरीं ॥ ६ ॥

या सहा श्लोकांचें महत्त्व समजावून सांगण्यास मी आणि माझी वाणी, हीं असमर्थ आहेत ! अंतरीं म्हणजे हृदयांत. श्रीसमर्थहृदयाचा ठाव लागावा, हा हेतु मनांत धरून श्रीसमर्थवाङ्मयोदधींत बुड्या मारण्यास आपण सुरुवात केली, तो ठाव येथें लागला, आतां येथें च मुक्काम करावा, पुढें जाण्याचें कारण उरलें नाहीं, ग्रन्थ येथें च संपवावा, असें मनांत येतें ! आपल्या हृदयांत काय आहे, तें श्रीसमर्थानीं येथें उघड सांगितलें असतां, त्या हृदयाचा ठाव घेण्यास आणखी कोठें जाणार ? येथें च थांबावें आणि ग्रन्थ संपवावा, पण तसें करीत नाहीं, येथें थोडा वेळ विश्रांति घेऊन आपण पुढें जाऊं ! पुढें आणखी काय काय लाभ होणार आहे, तो आज च कोणी पाहिला आहे !

हे सहा श्लोक मला अत्यन्त जिव्हाळ्याचे वाटतात. श्रीसमर्थांच्या साधन्त चरित्राचें त्यांत सार आहे. 'पूर्वीं च तुटली माया' म्हणजे लग्नांतून

निसटले तेव्हां च ! मनुष्याचा काय भवंसा धरावा, देव च आपुलासा करावा ! तिसऱ्या आणि चवथ्या श्लोकांत परिस्थितीविषयीं श्रीसमर्थानीं तीव्र उद्गार काढले आहेत. 'तें नाम मज अंतरीं' असें सांगून त्यांनीं आपलें अंतःकरण उघडें करून दाखविलें आहे. श्रीसमर्थवाङ्मयांत त्यांच्या भक्ताच्या जीवाला चटक्या लावून त्यांच्या चरणीं आपोआप मस्तक ठेवावयास लावणारीं जीं कांहीं स्थळें आहेत - तीं थोडीं थोडकीं नाहीत, त्यांपैकीं हें एक प्रमुख स्थळ होय. त्यांचें सारें च वाङ्मय आपणांस धांडोळावयाचें आहे, पण त्यांत हि त्यांच्या हृदयाचें आविष्करण करणारीं अशीं जीं स्थळें आहेत, तेथें आपण गुंग होऊन, हातांतली लेखणी खालीं ठेवून, कांहीं वेळ थांबलों आणि चिंतनांत मग्न झालों, तर तें सर्वथैव क्षम्य होय. श्रीसमर्थ स्वानुभव स्वमुखानें इतका उघडा करून सांगत असतां त्यावर विश्वास न ठेवणारा आपल्या महाराष्ट्रांत कोणी हि जन्मास आलेला नसावा आणि न येवो.

रामराज्य

राष्ट्रांत ज्या रामराज्याची स्थापना व्हावी म्हणून श्रीसमर्थांचा अवतार, त्या रामराज्याचें श्रीसमर्थानीं केलेलें वर्णन आपण त्यांच्या च शब्दांत ऐकलें पाहिजे :

राज्य या रघुनाथाचें । कळीकाळासि नातुडे
 बहु वृष्टी अनावृष्टी । हें कदा न घडे जनीं ॥ ७ ॥
 उद्वेग पाहतां नाहीं । चिंता मात्र नसे जनीं ।
 व्याधी नाहीं रोग नाहीं । लोक आरोग्य नांदती ॥ ८ ॥
 युध्य नाहीं च अयोध्या । राग ना मछरु नसे ।
 बंद निर्बंद हि नाहीं । दंड दोष कदा नसे ॥ ९ ॥
 कुरूपी पाहतां नाहीं । जरा मृत्यु असे चि ना ।
 आदरु सकळै लोका । सख्य प्रीति परस्परें ॥ १० ॥
 बोलणें सत्य न्यायाचें । अन्याय सहसा नसे ।
 अनेक वर्तती काया । येक जीव परस्परें ॥ ११ ॥
 दरिद्री धुंडितां नाहीं । मूर्ख हा तों असे चि ना ।
 परोपकार तो मोठा । सर्वत्र लोकसंग्रहो ॥ १२ ॥

अद्भूत पिकती भूमी । वृक्ष देती सदा फळें ।
 अखंड दुभती धेनु । आरोग्यें वाहती जळें ॥ १३ ॥
 जळजें श्वापदें पक्षी । नाना जीव भूमंडळीं ।
 आनंदरूप बोभाती । नाना स्वर परस्परें ॥ १४ ॥
 नद्या सरोवरें बावी । डोलती नूतनें बनें ।
 फळती फुलती झाडें । सुगंध वनवाटिका ॥ १५ ॥
 उदंड वसती ग्रामें । नगरें पुरें चि पट्टणें ।
 तीर्थें क्षेत्रें नाना स्थानें । शिवालयें गोपुरें बरीं ॥ १६ ॥
 मठ मढ्या पर्णशाळा । ऋषीआश्रम साजिरे ।
 वेदशास्त्रधर्मचर्चा । स्नान संध्या तपोनिधी ॥ १७ ॥
 चढता वाढता प्रेमा । सुखानंद उचंबळे ।
 संतोष समस्तै लोकां । रामराज्य भूमंडळीं ॥ १८ ॥

स्वराज्य कसें असावें, याचें किती सुंदर आणि नमुनेदार हें चित्र आहे. अशी स्थिति पृथ्वीवर नांदूं लागली म्हणजे स्वर्ग च खालीं पृथ्वीवर आला, असें होईल ! श्रीसमर्थाच्या डोळ्यांपुढें रामराज्याचें हें ध्येय होतें.

रामराजा दयासिंधु । वोळला सेवकावरी ॥ २४ ॥

आणि रामराज्याचें सुख त्यांनीं अनुभविलें.

धर्मस्थापनेसाठीं । कर्मकांड उपासना ॥ २५ ॥

उपासना म्हणजे काय व ती ज्या देवाची करावयाची तो देव कसा आहे, याचें विवेचन दुसऱ्या मानांत आहे. देव आपल्या हृदयांत आहे. तो सर्वांच्या च हृदयांत आहे. जनीं जनार्दन हा शब्दप्रयोग सर्वांच्या परिचयाचा आहे. त्याचा अर्थ करण्यांत मात्र पुष्कळांची गफलत होऊन तें वादाला कारण होतें. सर्वांच्या हृदयांत देव आहे, तर मग सर्व लोक सारखे आहेत, सारखे च पूजनीय मानले पाहिजेत, त्यांच्यांत उंचनीच असा भेदाभेद करतां येत नाही, करणें योग्य होणार नाही, असा आत्यंतिक अर्थ करण्याची प्रवृत्ति कित्येकांत आढळते. ती प्रवृत्ति प्रामाणिक असली, तरी चुकीची आणि भ्रामक आहे, असें श्रीसमर्थ स्पष्टपणें बजावतात.

जनीं जनार्दन आहे । परंतु सज्जनीं वसे ।

जना आणि सज्जनाला । येक चि करितां नये ॥ ३ ॥

जगांत जगदात्मा आहे हें खरें आहे, पण त्याच जगांत एक सुखासनावर बसलेला स्वामी आणि दुसरा काबाडकष्ट करणारा त्याचा सेवक, असा भेद आपण प्रत्यक्ष पहात असतो, मग सर्व सारखेच कसे मानावे ? वैद्य आणि रोगी, ज्ञानी आणि अज्ञानी, एक भाग्यवंत तर दुसरा अभागी, एक तारणारा आणि दुसरा बुडणारा, मोक्षदाता सद्गुरु आणि त्याचा मुमुक्षु सच्छिष्य, अमृत आणि विष, वंद्य निंद्य असे असंख्य भेद आणि त्यांचे भिन्न भिन्न परिणाम दिसत असतां, सर्वांना एकाच मालिकेत कसे गोंवतां येईल, एकाच पातळीवर आणून कसे ठेवतां येईल, किंवा समानतेच्या एकाच बैठकीवर कसे बसवितां येईल ? प्रत्यक्ष आपल्या शरीरांत

भेदाभेदक्रिया देहीं । लागली हे सुटे चि ना ।

जेथील विषयो तेथें । विपरीत करितां नये ॥ ३ ॥

मुखें चि सेवितां अन्नै । अपानीं घालितां नये ।

अन्याय करिती तैसा । समान मानिती जनीं ॥ १५ ॥

विंचू, सर्प, व्याघ्र, लांडगे यांच्यांत अंतरात्मा नसतो काय ?

परंतु हित त घ्यावें । समान वर्ततां नये ॥ १६ ॥

तात्पर्य, ईश्वरानें केलेले भेद न मानणें हें पाखंड होय. मग जगांत वागावें कसें, असें विचाराल, त्याचें उत्तर श्रीसमर्थ देतात :

समान देखणें आत्मा । समान करणें दया ।

वंद्य निंद्य विचारावें । हे मुख्य जाणती कळा ॥ १८ ॥

मारक तारक, पाप पुण्य, कुबुद्धि सुबुद्धि, अन्मार्ग सन्मार्ग, असे भिन्न भिन्न प्रकार जगांत आहेत, हें जाणून आपण यातिभ्रष्ट, क्रियाभ्रष्ट, अनर्गळ होऊं नये, अशांची संगति धरूं नये, ती संगति आपल्या अधःपाताला कारणीभूत होईल ! क्रियेचें संरक्षण देहानें करावयाचें असतें, तें करीत असून हि भूतदया, जनसेवा, ईश्वरसेवा करतां येते. अशा उपासनेंत च चित्ताची खरी प्रसन्नता असते.

ती उपासना कशी करावी ? आधी विध्युक्त कर्म करावें आणि मग देवाचा छंद, सत्संग, वैराग्य आणि ज्ञान या क्रमानें मोक्षप्राप्ति होईल. मोक्ष म्हणजे अभेद भक्ति, आत्मनिवेदनी स्थिति.

पिंडब्रह्मांडीचे देहे । निरिंशितां काय उरलें ।

विवरावें विचारावें । प्रत्ययो पाहातां कळे ॥ ३४ ॥

स्थूल, सूक्ष्म, कारण आणि महाकारण हे पिंडांतील चत्वार देह आणि विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत, मूलमाया हे ब्रह्मांडींचे चत्वार देह, अशा अष्टदेहांचें निरसन झाल्यावर काय उरलें बरें ? अग्नि आणि कापूर यांचा संयोग होऊन जें उरतें, तें च उरलें ! दोन्ही एक होऊन जातात !

पावकु शुद्ध कर्पूरें । येक चि होत जातसे ।

देव भक्त अंतरात्मा । येक चि होत जातसे ॥ २५ ॥

हा च दृष्टांत देऊन मागील चतुर्थमानांतील दुसऱ्या मानाचा शेवट केलेला होता.

कर्पूर जाळितो वन्ही । दोघां होते बराबरी ॥

याप्रमाणें देव आणि भक्त, दोघे हि अंतरात्म्यांत एक होऊन जातात. तो अंतरात्मा सर्वत्र भरलेला असल्यामुळें, त्याची उपासना करावयाची म्हणजे ब्रह्मांडाची च उपासना करावयाची, असा अर्थ होतो. इतकी व्यापक उपासना श्रीसमर्थांची होती.

अशी विश्वव्यापक उपासना करणारा उपासक कसा असतो ? श्रीसमर्थांशिवाय दुसऱ्या कोणाकडे बोट दाखवावें ? त्याचें वर्णन पांचव्या मानांत आहे. म्हणजे तें श्रीसमर्थांचें आत्मचरित्र च होय. तें आपण थोडक्यांत पाहूं.

दुःख जाणे पराव्याचें । ऐसा तो विरुळा गुणी ॥ ५ ॥

सद्बुद्धि सांगणें लोकां । जेणें ते सुख पावती ।

प्रसंग राखणें आर्धी । सोसावें बहुतांपरीं ॥ ६ ॥

न्याय अन्याय सोसावा । सोसितां हि विटों नये ।

न्युन्य पैशुन्य झांकावें । तेणें ते प्रस्तावां पडे ॥ ७ ॥

नैराश ने घतां सांगे । निववी चंदनापरी ॥ ९ ॥
 सर्वत्र मान्य तो ज्ञाता । प्रत्यय बोलतो खरें ॥ १० ॥
 नीतिन्यायें मिळों जाणे । तो चि तो लोकसंग्रही ॥ ११ ॥
 मनें चि पारखी लोकां । परंतु नोबले कदा ॥ १३ ॥
 जाणत्या नेणत्या लोकां । प्रसंगें वर्तवी जर्गी ॥ १४ ॥
 तो चि तो अंश देवाचा । मिळाला जगदांतरें ।
 नैराश तापसी ज्ञानी । सर्वांसी पाहिजे सदा ॥ १९ ॥
 हिंडतां हिंडतां लोकीं । आवडे नित्य नूतनु ।
 पुण्यात्मा सुकृती धर्मी । भक्तराज भूमंडळीं ॥ २० ॥
 कर्म उपासना राखे । राखे वैराग्य आदरें ।
 ज्ञान तें प्रत्ययें राखे । नित्यानित्यविचारणा ॥ २१ ॥
 काळ तो नेटका घाली । हरिकथानिरूपणें ।
 विचारें प्रत्यया आणीं । धूर्त तार्किक तीक्षणु ॥ २२ ॥
 पावनु तो चि तो येकु । बद्ध लोकांसी सोडवी ॥ २३ ॥

(५) पंचमान

राघवा राजसा रामा । रामचंद्रा रघोत्तमा ।

रत्नविभूषणा देवा । रम्यराजीवलोचना ॥ ३ ॥

किती कर्णमधुर शब्दांनीं हे स्मरण केले आहे ! जाबेस अकराव्या वर्षी ज्यांनीं दर्शन दिले, त्यांना हे या प्रेमळ नांवांनीं आळविणें आहे . आपण हि डोळे मिटून त्या स्वरूपाकडे लक्ष लावून एकाग्र चित्तानें हांका माराव्या ! या अष्टाक्षरीला, माझ्या समजुतीप्रमाणें, मंत्राचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे .

या काव्याचें पहिलें मान स्तवनपर आहे . तें मला एक स्तोत्र वाटतें . त्याच्या पहिल्या दहा श्लोकांत अनेक देवतांचें अनुरूप शब्दांत आवाहन केले आहे आणि नंतरच्या पंधरा श्लोकांत अनेक ऋषि-मुनि-देव-देवता इत्यादिकांपैकीं कोणाचें ध्यान केले असतां कोणतें फळ होतें तें सांगितलें आहे . वास्तविक हें संबंध स्तोत्र मीं येथें उद्धृत करावें, पण तें मूळ ग्रन्थावरून अवलोकावें, अशी वाचकांस विनंति करितों . शेवटचे चार श्लोक मात्र येथें देतो, कारण त्यांत श्रीसमर्थाचें वैशिष्ट्य आहे . त्यांतील ध्यानें पूर्वीं कोणीं सांगितलीं नसतील ! सांगतील च कोठून ? श्रीसमर्थांशिवाय तीं ध्यानें घडलीं च आहेत कोणाला ? या चार श्लोकांत श्रीसमर्थांचें दर्शन घडतें !

तीथें क्षेत्रें झरे टांकीं । कूप बावी सरोवरें ।

नाना पुण्यभुमी श्रेष्ठा । आटणें धर्मवासना ॥ ३३ ॥

खंडें द्वीपें सप्तसिंधु । भुयेरीं देउळें स्थळें ।

नाना बनें बनारण्यें । या ध्यानें वृत्ति वावरे ॥ २३ ॥

कपाटें विवरें गुंफा । पावनें गिरिकंदरें ।

या ध्यानें तापसी होणें । दिशा दिग्गज दिग्पती ॥ २४ ॥

रवी शशी ग्रह तारा । ढग मेघ विद्युल्लता ।

भुमी आपोनळो वायो । या ध्यानें तर्क निवळे ॥ २५ ॥

हीं ध्यानें श्रीसमर्थांच्या अनुभवाचीं होत . तीं त्यांनीं केलीं, त्यांचीं फळे अनुभविलीं, म्हणून तीं त्यांना सांगतां आलीं ! झरे, टांकीं, कूप, बावी, भुयेरीं, बनें, अरण्यें, कपाटें, विवरें, गुंफा, गिरिकंदरें हे कोणाच्या ध्यानाचे

विषय असल्याचें कवीं कोणीं ऐकलें आहे काय ? ढग, मेघ, विद्युल्लता यांचें कोण ध्यान करितात ? मनांत कांहीं एक ध्येय ठेवून, आकाशाकडे नजर लावून, विचारांत मग्न होऊन स्वच्छंदानें साऱ्या देशभर दुसऱ्या कोणीं पर्यटन केलें आहे ? रात्रीं अपरात्रीं सदा अरण्यांत वास करणें आणि डोंगरोडोंगरीं संचार करणें, ही केवळ श्रीसमर्थांची च खास मिरासी होती. तीर्थाटनाच्या योगानें धर्मवासना जागृत होतात, भुयेरीं, बनें, बनारण्ये इत्यादिकांच्या सहवासांत वृत्ति विशाल होऊन भावना प्रस्फुरित होतात, कपाटें, विवरें, गुंफा, गिरिकंदरें यांत वास्तव्य केल्यानें वैराग्य उत्पन्न होऊन तपाचरणाची प्रवृत्ति होते, फार काय, ढग, मेघ, विद्युल्लता यांच्या अवलोकनानें बुद्धीला प्रखरता येते, हें स्वानुभवानें दुसरें कोण सांगूं शकणार आहे ? अशा विशिष्ट उल्लेखांवरून च आपणांस श्रीसमर्थचरित्र कळण्याचा आणि त्यांच्या हृदयाची ओळख पटण्याचा संभव असतो.

दुसऱ्या मानांत अंतरात्म्याचें विवरण आहे. श्रीसमर्थवाङ्मयांत हा अंतरात्मा जेथे तेथे आपणांस भेटणार, हें निश्चित समजावें. त्याची आतांपर्यंत आपणांस थोडी ओळख झाली आहे व मला पूर्ण भरंवसा आहे, जसजसे आपण पुढें जाऊं तसतसें अंतरात्म्याचें स्वरूप आपणांस जास्त उमगत जाईल व जेव्हां आपण श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोध हातीं घेऊं तेव्हां त्याचें पूर्ण ज्ञान झाल्याशिवाय ग्रन्थराज आपण खालीं ठेवणार च नाहीं ! अंतरात्मा म्हणजे ब्रह्माच्या ठिकाणचें पहिलें स्फुरण. त्याचे घटक दोन, एक वायु आणि दुसरा जाणीव. वायु आणि जाणीव मिळून अंतरात्मा, ती च जगज्जोति, ती च मूळमाया, तो च ईश्वर. तो सर्वत्र भरलेला आहे. हें सर्व मार्गें अनेकदां सांगून झालें व पुढें अनेकदां सांगावें लागणार आहे. अंतरात्मा दिसत नाहीं, पण त्यामुळे च सर्वांचे देह चालले आहेत. स्वतःच्या देहाकडे पाहून आपणांस सांगतां येईल कीं, प्राण आणि वासना यांच्या योगें आपला देह चालला आहे. प्राण म्हणजे वायु व वासना म्हणजे जाणीव. हीं दोन्ही भिन्न आहेत, हें निश्चित होय. गाढ निद्रेंत श्वासोच्छ्वास चालला च असतो, पण जाणीव नसते. देह पडला म्हणजे हीं दोन्ही निघोन जातात.

असा हा सर्वव्यापी अंतरात्मा प्रत्ययास आला पाहिजे.

गुरु तो शिष्य तो जाला । शिष्य तो चि पुढें गुरु ।
 देव तो भक्त तो ज्ञानी । सर्व तो जगदांतरे ॥ २१ ॥
 कितेक देवतें भूतें । कितेक ब्रह्मयोगिणी ।
 कितेक हरिहरादिक । सर्वत्र जाणती कळा ॥ २० ॥

हैं सर्व च खोटें कसें मानावें ! परंतु लोक

आपलाल्या साभिमानें । मीपणें वाद घालिती ॥ २२ ॥

पण आपण श्रीसमर्थावर विश्वास टाकून चाललें पाहिजे.

देव, देवता, दैवतें, भूतें वायुरूपें विराजती, हें सत्य होय.

वास घे वासना देवो । स्थूलेंचीण खातां न ये ।
 म्हणोनी ब्राह्मणा द्यावें । विप्रमुखें संतुप्तता ॥ २३ ॥

कोण्या जीवाचा आपला पूर्वी कसा संबंध असेल, सांगतां येत नाही, म्हणून शहाण्यानें सर्वाशीं निवैर वृत्तीनें वागलें पाहिजे. पण तसें घडतें आहे कोठें ? विचार करावा, श्रीसमर्थांचें ऐकावें.

मागील कोण तो जन्म । माता पिता कळे चि ना ।
 कन्या पुत्र वधु कोण । कोण ते जन्मभूमिका ॥ २६ ॥
 मागील नाठवे आतां । आतांचें नाठवे पुढें ।
 येकाकी येकलें जावें । मायाजाळें ध्रमे जनु ॥ २७ ॥
 संचितासारिखे येती । प्राणी हे भोग भोगिती ।
 भोगणें पूर्वांचा ठेवा । म्हणोनि पुण्य पाहिजे ॥ २८ ॥

तिसऱ्या मानांत पुण्यवंताचें वर्णन आहे. अशा वर्णनांतून च श्रीसमर्थचरित्र आपोआप बाहेर पडतें. कसें तें पहा :

धन्य ते योगिये साधु । पावले परमेश्वरा ।
 आपुलें हित तें केलें । तरले तारिले जना ।
 सत्कर्म शोभती वेषें । बोलणें मधुरा गिरा ।
 पुण्यात्मे सुकृती न्यायी । योजिती धर्मस्थापना ॥ २ ॥
 विशाळा पावना बुद्धि । विशाळा सुखकारकी ।
 परोपकारणी काया । परत्र लोकसंग्रही ॥ ३ ॥

हे दुसऱ्या कोणाचें चरित्र आहे ? त्यांनीं स्वतःचा संसार केला च नाही. दुसऱ्यांचा पाहिला आणि स्वतः निसटले.

संसार पाहिला डोळां । रंग बोरंग होतसे ।
 हांसती रुदती प्राणी । सुखदुःखें परोपरीं ॥ ७ ॥
 देखिलें चाखिलें मार्गें । जन्मदारभ्य आठवे ।
 निशेष राहिल्या शक्ती । रोग व्याधी विटंबणा ॥ ८ ॥
 दैन्यवाणा देहे जातो । ते काळीं हित नाकळे ।

म्हणून श्रीसमर्थासारखे

म्हणोनि धन्य ते साधु । मायात्यागें चि सुटले ॥ ९ ॥
 बाकीच्या सर्वांना श्रीसमर्थ बावळ्यांत आणि मूर्खांत काढीत आहेत.
 संपती संतती विद्या । शक्ती सामर्थ्य जातसे ।
 दक्ष ते जाणती आधीं । बावळीं भुललीं मदें ॥ १० ॥
 राहिला कोण ये लोकीं । संवहार रावणादिकां ।
 इतरां कोण तो लेखा । नेणती मूढ माणसें ॥ ११ ॥
 मधें चि झांकिली काया । येतां जातां दिगांबरि ।

म्हणून श्रीसमर्थासारखे आधीं च

जाणती तापसी योगी । संगत्यागें सदा सुखी ॥ १२ ॥
 अशा या दुःखमय, कष्टमय संसारांत
 लाभ तो येक जाणावा । परमात्मा परमेश्वर ।
 भक्तीनें आपुला कीजे । विचक्षणें चुकों नये ॥ १५ ॥
 चुकतां मुख्य देवासी । चुकेना यमयातना ।
 म्हणोनि सद्गुरु कीजे । न कीजे अवलक्षणु ॥ १६ ॥

असें म्हणून श्रीसमर्थांनीं नंतर पांच पांच श्लोकांत गुरूचीं आणि शिष्याचीं अवलक्षणें सांगितलीं आहेत, तीं वाचकांनीं मुळांत पाहून टाळावीं आणि साच्छिष्य बनून श्रीसमर्थभजनीं लागावें.

चवथ्या मानाच्या २९ श्लोकांत एक भाविक आणि दुसरा विवेकी कल्पून आणि आपल्या उपासनेचा बडिवार आठवून, भाविक जेवढीं म्हणून साधनें

करतो तेवढीं सर्व, ज्ञान न झाल्यास, वायां जातात, असें श्रीसमर्थानीं निःसंदिग्धपणें म्हटलें आहे.

भाविक काय करीत असतो ? नामस्मरणांत त्याचें चित्त रमते, मंत्र यंत्र जप ध्यान हीं त्याला आवडतात, तीर्थें व्रतें तपें दानें करण्यांत त्याला सुख होतें, होम याग पुरश्चरणें यांवर त्याची निष्ठा असते, चमत्कार आसनें मुद्रा पूजा यांवर त्याचा विश्वास असतो, प्रतिमापूजा त्याला आवडते, पुराणें महात्में ऐकून त्याला बरें वाटतें, फलश्रुतीकडे त्याचें लक्ष असतें, शकुन ग्रहदशा मुहूर्त हीं त्यास पहावींशीं वाटतात, राजस आणि तामस कर्में तो आचरतो आणि नवस करीत असतो, उपोषणें करून देहाला दंड करणें त्याच्या कार्यक्रमांत येतें, भोग राहाण गोंधळ इत्यादि क्रिया तो करीत असतो, त्यास हटयोग करावासा वाटतो, जीव लावून तो तीर्थें पर्वें महोत्सव करीत असतो, अशा एक ना दोन, अनेक साधनांच्या पाठीमार्गे तो लागलेला असतो. परंतु श्रीसमर्थ म्हणतात:

आयुष्य वेचलें वायां । तपें दानें तीर्थाटणें ।
देखणीं आसनें मुद्रा । शडचक्र योगधारणा ॥ २१ ॥
धोती पोती भुजंगी ते । अष्टांग योगसाधनें ।
गोरांजनें धूम्रपानें । पंचाग्नी हिमसाधनें ॥ २३ ॥

हीं सर्व साधनें, अहं ब्रह्मास्मि या प्रत्ययज्ञानाच्या अभावीं व्यर्थ होत ! श्रीसमर्थानीं स्पष्ट म्हटलें आहे :

नेणतां वेर्थ कष्टावें । नेणतां तामसी क्रिया ।
नेणतां निर्फळी विद्या । नेणणें सर्व घातकी ॥ २१ ॥

भाविक मनुष्य देहाला अकारण कष्टवील, तो खाणार नाही, पिणार नाही, लेणार नाही, निरोध करून देहाचे हाल करून घेईल, पण काय उपयोग ? सारासार विचार आणि नित्यानित्य विवेक, यांचाचून सर्व फोल होय.

आणि विवेकी काय करीत असतो ?

विवेकी जाणते घेती । सारासारविचारणा ॥

हीं दोन चरणें १ ते १५ श्लोकांपर्यंतचीं सारखीं पालुपदे च आहेत.

शोधितां अष्ट हि काया । पिंडब्रह्मांडनायकु ।
 तुटला थोर संदेहो । धोका यमयातनेचा ॥ १६ ॥
 हें वर्म जाणती ज्ञानी । तत्त्वज्ञ जाणते जर्नी ।
 पंचीकर्ण महावाक्यें । सारासारविचारणा ॥ १७ ॥

या सर्वांचें तात्पर्य इतकें च, भाव ठेवावा, पण त्यांत च सर्व कर्तव्याची परिसमाप्ति करूं नये, ज्ञानांत परिसमाप्ति करावी.

नित्यानित्यविवेकानें । चुकती यमयातना ।
 प्रत्ययो पाहणें आतां । रोकडा ब्रह्मनिश्चयो ॥ २८ ॥
 मी कोण हें चि शोधायें । मायातीत निरंजन ।
 निसंग होईजे येणें । ज्ञानें मुक्ती सायोज्यता ॥ २९ ॥

त्या ज्ञानाची थोरवी शेवटच्या मानांत गाडलेली आहे.

ज्ञानें चि चुकती जन्म । ज्ञानें चि सुटिका घडे ।
 ज्ञानें चि पाविजे मुख्या । निर्गुणा परमेश्वरा ॥ ३० ॥

ज्ञानानें संदेह मावळतात, सर्व कळा आणि सिद्धि प्राप्त होतात, बुद्धि तीक्ष्ण होते, धारणा येते, अंगी धैर्य बाणतें.

ज्ञान म्हणजे काय ? जगाला जेथून आरंभ झाला, तें ज्ञान. “अहं ब्रह्मास्मि” हें स्फुरण, तें चैतन्य, तो साक्षी, ती जाणीव कळा, तें ज्ञान, ज्ञान तोच देव.

अंतःकरण जाणतें तें । प्राण चैतन्य बोलिजे ।
 जडांश चेतवीतो तो । मुख्य प्राण देहे धरी ॥ १६ ॥

अंतःकरण म्हणजे जाणीव + प्राण म्हणजे वायु = पुरुष आणि प्रकृति = मूळमाया = अंतरात्मा.

पंचभूतिक हे काया । शोधितां पांच पंचकें ।
 कर्णपंचक तें जाणे । प्राणपंचक चेतवी ॥ १८ ॥

कर्णपंचक म्हणजे अंतःकरणपंचक हें उघड आहे.

तत्त्वार्थ प्रत्यया आणी । धन्य तो ज्ञानसाधकु ॥ १९ ॥

तत्त्वार्थ शोधितां आतां । प्रचीत रोकडी घडे ।

मोक्ष तो हा चि जाणावा । तत्त्वबंदविमोचनें ॥ २० ॥

तत्त्वबंदविमोचन म्हणजे काय, याचा उत्कृष्ट उलगाडा ग्रन्थराजांतील ६ × २ × ३० ते ३३ या चार ओव्या वाचून होणार आहे.

तत्त्वांचें गांठोडें शरीर । याचा पाहातां विचार ।

येक आत्मा निरंतर । आपण नाहीं ॥ ६-२-३३ ॥

अशा पंचभूतात्मक शरीररूपी गांठोड्याची गांठ सोडतां आली म्हणजे मोक्षप्राप्ति झाली, असें समजावें. असा प्रत्यय येण्याला श्रीरामाची कृपा झाली पाहिजे.

हैं ज्ञान रामकृपेनें । धन्य रामउपासना ।

रामदास्य घडे ज्याला । ते सर्वत्र रामदास हो ॥ ३३ ॥

श्रीरामदासांकित

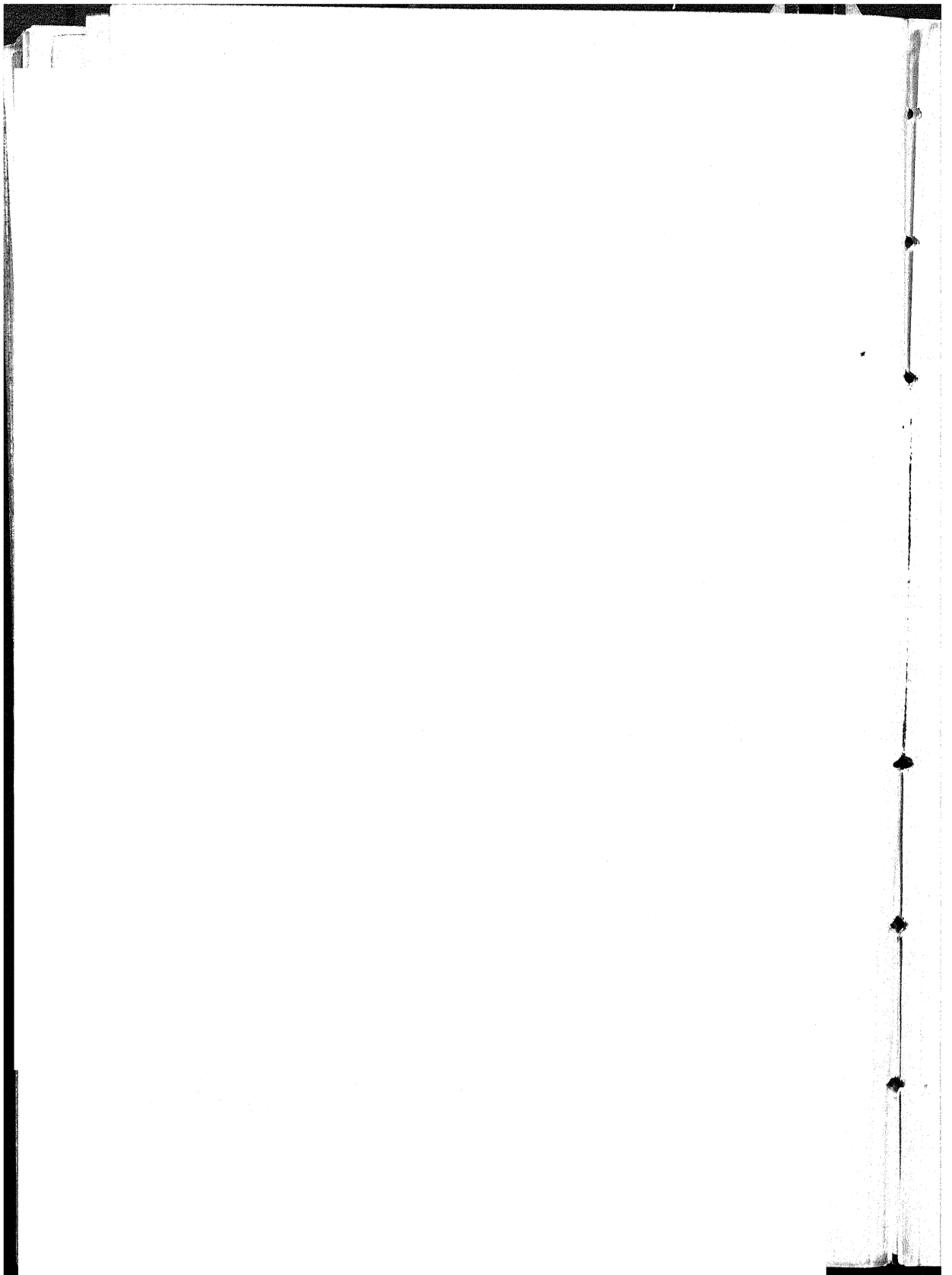
देह माझें मन माझें । सर्व नेलें गुरुराजें ॥ १ ॥
आम्ही स्वामीचे अंकित । रामनामें मुद्रांकित ॥ ध्रु० ॥
अहं ब्रह्म उपदेशिलें । अहं गेलें ब्रह्म ठेलें ॥ २ ॥
आली अनुभवाची खूण । खूण केली रामार्पण ॥ ३ ॥
वेणीस्वामी अवघा जाला । विज्ञानासी अंत आला ॥ ४ ॥

[३]

अष्टाक्षरी प्रकरणे

(१) स्फुट प्रकरणे

(२) स्फुट श्लोक

(१) स्फुट प्रकरणें

(१) अध्यात्मसार, (२) आनंदवनभुवन, (३) रामवरदायनी माता, (४) श्रीसमर्थांचीं उमटलेलीं पाउलें, (५) करुणापर प्रकरणें, (६) अंतरात्मा, (७) शिकवणीचे २० धडे, (८) अवांतर.

धर्म, व्यवहार, समाज, राष्ट्र, प्रपंच, परमार्थ इत्यादि बाबतींत विविध प्रकारचा उपदेश या अष्टाक्षरी स्फुट प्रकरणांत जितका आढळतो तितका ग्रन्थराज वगळून इतर वाङ्मयांत आढळत नाहीं. स्वाभाविक आहे. कारणाकारणानें अनेक प्रसंग उद्भवतात व तदनुसार उपदेश केला जातो. यामुळें या प्रासंगिक स्फुट प्रकरणांत संप्रदायाची कोणती च बाजू वगळली गेली नाहीं.

या स्फुट प्रकरणांत हि दोन प्रकरणें श्लोकसंख्येच्या दृष्टीनें विशेष मोठीं असल्यामुळें त्यांचा स्वतंत्र उल्लेख करणें इष्ट होय. हीं दोन प्रकरणें म्हणजे (१) ५७ श्लोकांचें, ६७ व्या क्रमांकाचें **अध्यात्मसार** व (२) ५९ श्लोकांचें, ५८ व्या क्रमांकाचें **आनंदवनभुवन** हें प्रकरण होय. हीं दोन्हीं प्रकरणें इतकीं विलक्षण अप्रतिम आहेत कीं, श्रीसमर्थवाङ्मयापैकीं दुसरें कांहीं न वाचतां हीं नुसतीं दोन च प्रकरणें ज्याच्या अवलोकनांत येतील त्याच्या ठिकाणीं, श्रीसमर्थहृदयाची ओळख पटून, श्रीसमर्थाविषयीं अत्यन्त प्रेमादर उत्पन्न झाल्यावांचून राहणार नाहीं. काव्य या दृष्टीनें त्यांच्यांत पूर्ण रस भरलेला आहे, पण त्या दृष्टीनें आज आपणांस त्यांच्याकडे पहावयाचें नाहीं. श्रीसमर्थहृदयाचा शोध घेण्यासाठीं आणखी दुसरीकडे कोठें जावयास नको, असें श्रीसमर्थांच्या एकाद्या भक्तास हीं दोन प्रकरणें वाचून वाटलें तरी तें योग्य होईल. इतकी श्रीसमर्थहृदयाची पूर्ण ओळख पटविणारी हीं दोन प्रकरणें आहेत. श्रीसमर्थहृदयांत प्रवेश करण्यास प्रवृत्त झालेल्या आपणांस तीं दोन्हीं प्रकरणें चितनपूर्वक साधन्त वाचल्याशिवाय पुढें जातां येणार नाहीं.

(१) अध्यात्मसार

ठकाराचें ठण करीं चापबाण । माझें ब्रह्मज्ञान ऐसें आहे ॥ हें जसें श्रीसमर्थांचें ब्रह्मज्ञान, त्या च भूमिकेवरचें हें अध्यात्मसार आहे. सीताशुद्धीसाठीं

रामलक्ष्मण वनांत हिंडत असतां त्यांना जगन्मातेने भेट देऊन वर दिल्याचें व तेन्हांपासून तिला रामवरदायिनी म्हणण्यांत येत असल्याचें आपण ऐकत आलों, पण श्रीसमर्थ म्हणतात, मला तें ठाऊक नाहीं, मला प्रत्यय आला पाहिजे, तर च मी तें खरें मानीन, एरव्हीं मानणार नाहीं !

मला तो प्रत्ययो नाहीं । मानेना या च कारणें ।

मानेना अनुमानेना । काय कैसें कळे चि ना ॥ ११४ ॥

आपणांस प्रत्यय आला पाहिजे, हा श्रीसमर्थबालकाचा आपल्या आईपार्शीं हट्ट ! मला काय पाहिजे आहे, तें तिला ठाऊक आहे !

मातेसी काय चोरावें । सर्व हि ठाऊकें तिला ॥ ५६ ॥

तिनें जी कृपा रामावर केली व जें वरदान त्यांना दिलें, तें च आज आपणांस प्राप्त झालें पाहिजे. ती जगन्माता आज

प्रतापगिरीचे ठाई । आदिशक्ती विराजते ।

कामना पुरती तेथें । प्रचीती रोकड्या जनीं ॥ २२ ॥

तुळजापुरीची माता । प्रतापें चि प्रगटली ।

आदिशक्ती माहंमाया । कुळींची कुळस्वामिणी ॥ २३ ॥

असें म्हणून त्या आदिशक्तीच्या स्वरूपाचें श्रीसमर्थांनीं केलेलें वर्णन अपूर्व आहे, तें आपण साद्यन्त पाहिलें पाहिजे. जगाला तारणारी आणि मारणारी ती च आदिशक्ती होय.

शक्तीनें पावती सुखें । शक्ती नस्तां विटंबणा ।

शक्तीनें नेटका प्राणी । वैभवं भोगितां दिसे ॥ २६ ॥

कोण पुसे अशक्ताला । रोगीसैं बराडी दिसे ।

कळा नाहीं कांति नाहीं । युक्ती बुद्धी दुरावली ॥ २७ ॥

साजिरी शक्ति तों काया । काया माया चि वाढवी ।

शक्ती तों सर्व हि सुखें । शक्ती आनंद भोगवी ॥ २८ ॥

सार संसार शक्तीनें । शक्तीनें शक्ती भोगिजे ।

शक्त तो सर्व हि भोगी । शक्तीवीण दरिद्रता ॥ २९ ॥

शक्तीनें मिळती राज्यें । युक्तीनें यत्न होतसे ।

शक्ती युक्ती जये ठाई । तेथें श्रीमंत धांवती ॥ ३० ॥

हीं दोन चरणें उच्चारीत असतां श्रीसमर्थीना श्रीमत् भगवद्गीतेतील शेवटच्या श्लोकाचें स्मरण झालें होतें हें उघड आहे. योगेश्वर कृष्ण आणि धनुर्धर पार्थ एकत्र येणें म्हणजे च युक्तिशक्तीचा संगम होणें होय.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीः

ब्राह्मतेज आणि क्षात्रतेज एक होतात, तेव्हां यशाची प्राप्ति होते. दोघे आपसांत भांडत राहिले म्हणजे दोघे हि रसातळास जातात. जगावें अशी इच्छा असेल त्यांनीं, श्रीकृष्णार्जुनांच्या काळापासून तों श्रीशिवसमर्थीच्या काळापर्यंत चालत आलेला हा धडा गिरवावा आणि मरावें असे च ज्यांना डोहळे लागले असतील त्यांनीं तो धडा पुसून टाकून आपसांत तंडत रहावें !

युक्ती ते जाडकळा । विशक्तीसी तुळणा नसे ।
 अच्युक्त चुकेना कोठें । त्याचीं राज्यें समस्त हि ॥ ३१ ॥
 युक्तीनें चालती सेना । युक्तीनें युक्ती वाढवी ।
 संकटीं आपणा रक्षी । रक्षी सेना परोपरी ॥ ३२ ॥
 उदंड खस्तीचीं कामें । मर्द मारुनि जातसे ।
 नामर्द काय ते लंडी । सदा दुश्चीत लालची ॥ ३३ ॥
 फित्त्यानें बुडती राज्यें । खबदारी असे चि ना ।
 युक्ती ना शक्ती ना बेगी । लोक राजी असे चि ना ॥ ३४ ॥
 बेदादी बेकैद सेना । कारबारी च चोरटे ।
 धण्यासी राखणें राजी । कदा काळीं घडे चि ना ॥ ३५ ॥
 चोरटीं होरटीं तुंदें । नासकें लांच इच्छिती ।
 लौढीचे दुरी घालावे । मारावे राजकारणें ॥ ३६ ॥

श्रीसमर्थीचा हा कोणाला उपदेश चालला आहे ?

सेवकां आवरूं नेणे । तो राजा मूर्ख जाणजे ।
 मूर्खाचें राज्य राहेना । कोणाचें कोण ऐकतो ॥ ३७ ॥
 लोकांसी राखणें राजी । तें राज्य प्रबळे बळें ।

त्रिकालाबाधित सिद्धान्तांचें प्रतिपादन चाललें आहे

बंद बेबंद जाणावे । तावे तावे परोपरी ॥ ३८ ॥
 खळ खोंचर काढावें । तंडुळासारिखे खडे ।

खरें तें आदरें घ्यावें । खोटें सर्वत्र टाकित्ती ॥ ३९ ॥
सगट सारिखें जेथें । तेथें होतें बराबरी ।

बुद्धीला भ्रम झाल्याचें च तें लक्षण समजावें.

सार गार कळेना कीं । जाणते नेणते जर्नी ॥ ४० ॥
कांहीं येक परीक्षावें । शोधावें बहुतांपरीं ।
नेटकें कार्य साधावें । रोधावें कुटिला जना ॥ ४१ ॥

श्रीसमर्थ विचारतात, कोठवर हें अध्यात्म चालवावें ?

असो हें बोलणें जालें । युक्तीवीण कामा नये ।
युक्तीला पाहिजे शक्ती । तस्मात् शक्ती प्रमाण हे ॥ ४२ ॥

कसें आहे श्रीसमर्थांचें अध्यात्म ? नवल नाही. मायाब्रह्म वोळखावें । त्यास अध्यात्म म्हणावें ॥ अशी त्यांची अध्यात्माची व्याख्या आहे. या प्रकरणांत ते आदिमायेची थोडक्यांत ओळख करून देत आहेत, म्हणून त्यास अध्यात्मसार म्हटलें आहे. आदिमाया, आदिशक्ति, अंतरात्मा एक च. या प्रकरणाचा शेवटचा श्लोक हें च दर्शवितो.

बोलणें चालणें तीचें । देखणें चाखणें सदा ।
अखंड खेळते आंगीं । प्राणीमात्राचिये पाहा ॥ ५७ ॥

या च आदिमायेनें त्रेतायुगांत रामाच्या वेळीं

मुक्त केल्या देवकोडी । सर्व हि शक्तीच्या बळें ॥ ४३ ॥

तें च कार्य आज हि तिनें केलें पाहिजे, असें श्रीसमर्थांचें मागणें होतें.
रामाच्या वेळीं

उन्मत्त रावणें येणें । त्रैलोक्य पीडिलें बळें ।
देव ते घातले बंदीं । कैपक्षी राम पावला ॥ ४ ॥

तसें च आतां हि

दुःखदारिद्र्यउद्वेगें । लोक सर्वत्र पीडिले ॥ १ ॥

म्हणून तेव्हां जशी आदिशक्ती रामाच्या रूपानें प्रकट होऊन सर्वांचें रक्षण करित्ती झाली, तद्वत् तिनें आतां हि प्रकट होऊन आपणांस प्रत्यय आणून

दिला पाहिजे, असा श्रीसमर्थांचा आग्रह ! तसें होण्यास काय करावें, असा त्यांना प्रश्न पडला. त्यांनीं पुष्कळ विचार केला, अनंत कल्पना केल्या आणि ठरविलें

रक्षिता देव देवांचा । त्याचा उच्चाव इच्छिला ॥ ४५ ॥

ती त्यांची इच्छा आदिमातेनें पूर्ण केली.

इच्छा पूर्ण करी माता । वाढवी बहुतापरी ।

दयाळु मयाळु माता । स्वभावे जाणती कळा ॥ ४६ ॥

जीवींचा पुरला हेतु । कामना मनकामना ।

घमंड जाहालें मोठें । घबाड साधलें बळें ॥ ४७ ॥

श्रीसमर्थांना दुसरी इच्छा तरी कोणती होती ? जगन्मातेपार्शीं त्यांचें एकच मागणें होतें. तो त्यांचा हेतु पूर्ण होऊन मोठें घबाड साधलें ! तें घबाड म्हणजे १५९६ च्या ज्येष्ठ शुद्ध १३ स रायगडीं चंद्रसूर्यांनीं जें पाहिलें, त्याशिवाय दुसरें कोणतें असणार ?

वोळतां भवानी माता । महींद्र दास्य इच्छिती ।

वोलणें हें प्रचीतीचें । अन्यथा वाउगें नव्हे ॥ ५२ ॥

हें अध्यात्मसार प्रकरण श्रीशिवरायाच्या अभ्युदयकाळाच्या प्रारंभीचें असावें, तर आनंदवनभुवन हें त्यांच्या पूर्ण उत्कर्षाच्या शेवटच्या काळांतील असावें, असें मला वाटतें.

(२) आनंदवनभुवन

आनंदवनभुवन म्हणजे खरोखर वाराणसी व या प्रकरणांत वाराणसीचा च उल्लेख आहे, पण लौकिकांत मात्र हें वर्णन महाराष्ट्राचें आहे, असा समज झाला आहे. “संसार त्यागणें जाणें । आनंदवनभुवना ॥” म्हणजे येथें महाराष्ट्रांतून संसाराचा त्याग करून काशीस जावयाचें. काशीस जन्मांत ‘येकदां’ तरी जावें. कशासाठी ? “देहेत्यागासी येणें हो । आनंदवनभुवना ॥” त्या काशीस श्रीसमर्थ ‘हिंडतां फिरतां’ गेले होते. तेथें “स्वर्गाची लोटली जेथें । रामगंगा महा नदी । तीर्थासी तुळणा नाहीं । आनंदवनभुवनीं ॥”

इत्यादि उल्लेख पाहिले म्हणजे हें वर्णन महाराष्ट्राचें नसून काशीचें आहे, याविषयी शंका रहात नाही. असें असतां हें वर्णन महाराष्ट्राचें आहे असा समज रूढ कसा झाला ? श्रीहनुमंतस्वामींनीं बखरीत तसें म्हटलें आहे म्हणून. हनुमंतस्वामींचा तरी तसा समज कां व्हावा व लोकांना हि आजपर्यंत तो कसा मान्य झाला ? याला कारण श्रीसमर्थांची मनोवृत्ति. काशीच्या विद्यापीठाचें जरी ते वर्णन करीत होते, तरी त्यांच्या मनश्चक्षूपुढून महाराष्ट्र ढळलेला नव्हता. 'हिंदुस्थान बळावल्याच्या' गोष्टी करीत असतां हि

विजयी दीस जो आहे । ते दीसीं सर्व ऊठती ॥

असे ते महाराष्ट्रांतील त्या वेळचे शूर वीर मराठे मावळे आणि

भीम चि धाडिला देवें । वैभवें धांव घेतली ॥ ३१ ॥

ते भीमपराक्रमी श्रीशिवराय त्यांना दिसत च होते. एरव्हीं

बुडाला औरंग्या पापी । म्लेंचसंव्हार जाहला ॥ ३३ ॥

बुडाले भेदवाही ते । नष्ट चांडाळ पातकी ॥ ३४ ॥

इत्यादि प्रत्ययवचनें त्यांच्या मुखांतून बाहेर पडलीं नसतीं !

या प्रकरणाविषयीं आजपर्यंत पुष्कळांनीं पुष्कळ विवेचन केलेलें आहे. प्रकरण आकर्षक आहे, पण तसें च तें गूढ हि आहे. श्रीसमर्थवाङ्मय वाचीत असतां कोणाच्या हि लक्ष्यांत येणारा एक प्रकार विचारांत घेतला, तर या प्रकरणांत भासणारें गूढ थोडेंसें तरी उलगडलें जाईल. आपण असें अनेकदां पाहिलें आहे, रामरावणकालीन देशस्थितीचें आणि लोकस्थितीचें वर्णन करीत असतां श्रीसमर्थांच्या दृष्टीपुढें स्वतःच्या वेळची परिस्थिति उभी राही, दोहोंतील साम्य त्यांना दिसे आणि त्यामुळें ते प्रकट वर्णन जरी रामरावणकालीन स्थितीचें करीत, तरी तें असे शिवराय आणि औरंगजेब यांच्या वेळच्या स्थितीचें ! मागील अध्यात्मसार प्रकरणाप्रमाणें या प्रकरणांत तसें च झालें आहे. श्रीसमर्थांच्या मनाची ही ठेवण विचारांत घेऊन हि या प्रकरणांतील सर्व च गूढ विधानांचा आपणांस अर्थ लावतां येईल, असें मात्र नव्हे. तत्कालीन साद्यंत इतिहास आणि बारीकसारीक प्रकार हि आपणांस कोठें ठाऊक आहेत ? ध्यानीं मनीं स्वप्नीं श्रीसमर्थांना एक च ध्यास लागला होता !

उत्तर हिंदुस्थानांत जो धुमाकूळ मांडलेला होता, तो ते ऐकून होते आणि प्रत्यक्ष पाहून हि होते. तीं च स्वप्ने त्यांना पडत !

स्वप्नां जें देखिलें रात्रीं । तें तें तैसें चि होतसे ।

हिंडतां फिरतां गेलों । आनंदवनभुवना ॥ ७ ॥

हे साक्ष देखिली दृष्टी । किती कल्लोळ ऊठिले ।

विघ्नघ्ना प्रार्थिलें गेलों । आनंदवनभुवना ॥ ८ ॥

हे संबंध च प्रकरण या क्षणीं वाचकांच्या हातांत पाहिजे, असें मला वाटतें, म्हणून तें येथें देण्याचें माझ्या मनांत येतें. कारण मला असें म्हणावयाचें आहे कीं,

स्वधर्माआड जें विघ्नं । तें तें सर्वत्र ऊठिलीं ।

आणि तीं सर्व

लाटिलीं कुटिलीं देवें । दापिलीं कापिलीं बहु ॥ ९ ॥

या नवव्या श्लोकापासून तों चोविसाव्या श्लोकापर्यंतचें वर्णन रामरावणाच्या वेळचें आहे कां शिवमोगलकाळाला उद्देशून आहे, असा वाचकांस मोह उत्पन्न करणारें आहे. परंतु माझे स्पष्ट मत आहे कीं, तें मराठ्यांच्या पराक्रमाला अनुलक्षून च आहे ! फक्त मला अजून उलगडा होत नाही तो २२ आणि २३ या श्लोकांचा.

मंगळें वाजती वाद्यें । माहांगणासमागमें ।

आरंभीं चालिला पुढें । आनंदवनभुवनीं ॥ २२ ॥

राशभें राखिलीं मार्गें ।

मार्गें म्हणजे रावणाच्या वेळीं—' गणेश गाढवें वळी '

। तेणें रागें चि चालिला ।

सर्वत्र पाठीसी फौजा । आनंदवनभुवनीं ॥ २३ ॥

हा रावणाच्या वेळचा गणेशाचा उल्लेख शिवकालीन कोणा पुरुषासंबंधानें आहे, तें निश्चित सांगतां येत नाही. हुबेहुब हाच संबंध श्रीसमर्थवाग्देवता-मंदिरांतील बाडांक ६४ तील श्रीसमर्थांच्या एका अप्रकाशित स्फुटांत आलेला श्रीरामदासी संशोधन प्रथम खंड या ग्रन्थांत नमूद आहे, तो असा :

श्री गणाधिपती फरश घेउनी । मुशकारूढ होउनी ।

आंकुश लखलख आवनी । आकाश विवले ॥ १३ ॥

ऐसा देव विघ्नहर । वेष्टूनि गणाचा दळभार ।

स्वामी कार्तिका सारिखा येकांग वीर ।

वीरभद्र हि चालिला ॥ १६ ॥

आवधिया पुढें लंबोदर । त्याचे पाठीसी मुखेश्वर ।

सकळ गणाचा दळभार । साठी सहस्रें ॥ १७ ॥

‘लंबोदर म्हणजे मोरो त्रिमल व मुखेश्वर म्हणजे शिवाजी महाराज असा कांहीं संकेत यांत आहे कीं काय’ अशी त्या ग्रन्थांत मीं पृच्छा करून ठेवली आहे. कोडें च आहे.

पुढें २९ व्या श्लोकापासून तों ४० पर्यंत उघड च शिवकालाचें व शिवोत्कर्षाचें वर्णन असून श्रीसमर्थानीं कृतार्थतेमुळे आपणांस वाटणारा आनंद व्यक्त केला आहे आणि नंतर ४१ पासून अखेरपर्यंत राम आणि रामवरदायिनी माता यांच्या कृपेचें हें फळ होय, असें सांगून त्याचा आस्वाद घेण्याचें भाग्य महाराष्ट्रास यथावकाश लाभेल असा आशीर्वाद दिला आहे !

असें हें महत्त्वाचें प्रकरण आहे. त्यांत आपणांस श्रीसमर्थींचें अंतरंग बरेचसे पहावयास मिळालें. सर्व कांहीं उलगडा मला करतां आला, असें मी मानीत नाहीं. मी चांचपडत च आहे. प्रकरण मोठें आहे, पण तें सर्वांच्या नजरेपुढें नेहमीं असावें, म्हणून संपूर्ण सादर करणें इष्ट वाटतें. त्याचा प्रत्येक श्लोक वाचून, थांबून, विचार च केला पाहिजे. असें केलें म्हणजे श्रीशिव-समर्थ यांचें स्वर्गीय परस्परप्रेम वाचकांच्या निदर्शनास येऊन त्यांना गुदगुल्या होतील, देवानें मनांत आणलें म्हणजे सर्व विघ्नांचा नाश होऊन भक्तांचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतात असा विश्वास वाटेल, आणि

देव सर्वस्व भक्तांचा । देव भक्त दुजें नसे ॥ ४५ ॥

हा बोध होऊन श्रीसमर्थचरणीं भृंगवत् त्यांचें चित्त जडून राहिल.

(५८)

जन्मदुःखें जरादुखें । नित्य दुःखें पुन्हपुन्हा ।
संसार त्यागणें जाणें । आनंदवनभुवना ॥ १ ॥
वेधलें चित्त जाणावें । रामवेधीं निरंतरीं ।
रागें हो वीतरागें हो । आनंदवनभुवना ॥ २ ॥
संसार वोढितां दुखें । ज्याचें त्यासी च ठाउकें ।
परंतु एकदां जावें । आनंदवनभुवना ॥ ३ ॥
न सोसे दुख तें होतें । दुख शोक परोपरीं ।
येकाकी येकदां जावें । आनंदवनभुवना ॥ ४ ॥
कष्टलों कष्टलों देवा । पुरे संसार जाहला ।
देहत्यागासी येणें हो । आनंदवनभुवना ॥ ५ ॥
जन्म ते सोसिले मोठे । अपाय बहुतांपरी ।
उपायें धाडिलें देवें । आनंदवनभुवना ॥ ६ ॥
स्वप्नीं जें देखिलें रात्रीं । तें तें तैसें चि होतसे ।
हिंडतां फिरतां गेलों । आनंदवनभुवना ॥ ७ ॥
हे साक्ष देखिली दृष्टीं । किती कल्लोळ ऊठिले ।
विघ्नघ्ना प्रार्थिलें गेलों । आनंदवनभूवना ॥ ८ ॥
स्वधर्माआड जें विघ्नें । तें तें सर्वत्र ऊठिलीं ।
लाटिलीं कुटिलीं देवें । दापिलीं कापिलीं बहु ॥ ९ ॥
विघ्नाच्या उठिल्या फौजा । भीम त्यावरी लोटला ।
घडिलीं चिडिलीं रागें । रडविलीं बडविलीं बळें ॥ १० ॥
हांकिलीं टाकिलीं तेणें । आनंदवनभुवनीं ।
हांक वोंब बहु जाली । पुढें खतल्ल मांडिलें ॥ ११ ॥
खौळले लोक देवाचे । मुख्य देव चि ऊठिला ।
कळेना काय रे होतें । आनंदवनभूवनीं ॥ १२ ॥
स्वर्गाची लोटली जेथें । रामगंगा माहां नदी ।
तीर्थासी तुळणा नाहीं । आनंदवनभुवनीं ॥ १३ ॥

ग्रंथीं जे वर्णिली मार्गे । गुप्तगंगा माहां नदी ।
 जळांत रोकडे प्राणी । आनंदवनभुवनीं ॥ १४ ॥
 सकळ देवांची साक्षी । गुप्त उदंड भूवनें ।
 सौख्य च पावणें जाणें । आनंदवनभुवना ॥ १५ ॥
 त्रैलोक्य चालिलें तेथें । देव गंधर्व मानवी ।
 ऋषी मुनी माहां योगी । आनंदवनभुवनीं ॥ १६ ॥
 आक्रा आक्रा बहु आक्रा । काये आक्रा कळे चि ना ।
 गुप्त तें गुप्त जाणावें । आनंदवनभुवनीं ॥ १७ ॥
 त्रैलोक्य चालिल्या फौजा । सौख्य बंदविमोचनें ।
 मोहीम मांडली मोठी । आनंदवनभुवनीं ॥ १८ ॥
 सुरेश उठिला आंगें । सुरसेना परोपरी ।
 विकटें कर्कशें यानें । शस्त्रपाणी माहां बळी ॥ १९ ॥
 देव देव बहु देव । नाना देव परोपरीं ।
 दाटणी जाहली मोठी । आनंदवनभुवनीं ॥ २० ॥
 दिग्पती चालिले सवें । नाना सेना परोपरीं ।
 वेष्टीत चालिले सकळै । आनंदवनभूवनीं ॥ २१ ॥
 मंगळें वाजती वाद्यें । माहांगणासमागमें ।
 आरंभो चालिला पुढें । आनंदवनभुवनीं ॥ २२ ॥
 राशभें राखिलीं मार्गे । तेणें रागें चि चालिला ।
 सर्वत्र पाठीसीं फौजा । आनंदवनभुवनीं ॥ २३ ॥
 अनेक वाजती वाद्यें । ध्वनीकल्लोल ऊठिला ।
 छबीनें डोलती ढाला । आनंदवनभूवनीं ॥ २४ ॥
 विजई दीस जो आहे । ते दीसीं सर्व ऊठती ।
 आनर्थ मांडला मोठा । आनंदवनभूवनीं ॥ २५ ॥
 देव चि तुष्टला होता । त्याचे भक्तीस भुलला ।
 मागुता क्षोभला दुःखें । आनंदवनभुवनीं ॥ २६ ॥

कल्पांत मांडला मोठा । म्लेंचदैत्य बुडावया ।
 कैपक्ष घेतला देवीं । आनंदवनभूवनीं ॥ २७ ॥
 बुडाले सर्व ही पापी । हिंदुस्थान बळावले ।
 अभक्तांचा क्षयो जाला । आनंदवनभूवनीं ॥ २८ ॥
 पूर्वी जे मारिले होते । ते चि आतां बळावले ।
 कोपला देव देवांचा । आनंदवनभूवनीं ॥ २९ ॥
 त्रैलोक्य गांजिलें मार्गें । ठाउकें विवेकी जना ।
 कैपक्ष घेतला रामें । आनंदवनभूवनीं ॥ ३० ॥
 भीम चि धाडिला देवें । वैभवं धांव घेतली ।
 लांगूळ चालिलें पुढें । आनंदवनभूवनीं ॥ ३१ ॥
 येथून वाढला धर्म । रमा धर्मसमागमें ।
 संतोष मांडला मोठा । आनंदवनभूवनीं ॥ ३२ ॥
 बुडाला औरंग्या पापी । म्लेंचसंहार जाहाला ।
 मोडलीं मांडलीं छेत्रें । आनंदवनभूवनीं ॥ ३३ ॥
 बुडाले भेदवाही ते । नष्ट चांडाळ पातकी ।
 ताडिले पाडिले देवें । आनंदवनभूवनीं ॥ ३४ ॥
 गळाले पळाले मेले । जाले देशधडी पुढें ।
 निर्मळ जाहाली पृथ्वी । आनंदवनभूवनीं ॥ ३५ ॥
 उदंड जाहालें पाणी । स्नान संध्या करावया ।
 जप तप अनुष्ठानें । आनंदवनभूवनीं ॥ ३६ ॥
 नाना तपें पुन्हश्चरणें । नाना धर्म परोपरीं ।
 गाजली भक्ती हे मोठी । आनंदवनभूवनीं ॥ ३७ ॥
 लिहिला प्रत्ययो आला । मोठा आनंद जाहाला ।
 चढता वाढता प्रेमा । आनंदवनभूवनीं ॥ ३८ ॥
 बंड पाषांड उडालें । शुध अध्यात्म वाढलें ।
 राम कर्ता राम भोक्ता । आनंदवनभूवनीं ॥ ३९ ॥

देवाळयें दीपमाळा । रंगमाळा बहुविधा ।
 पूजिला देव देवांचा । आनंदवनभुवर्नी ॥ ४० ॥
 रामवरदायनी माता । गर्द घेउनी ऊठिली ।
 मर्दिले पुर्वीचे पापी । आनंदवनभुवर्नी ॥ ४१ ॥
 प्रतेक्ष चालिली राया । मूळमाया समागमें ।
 नष्ट चांडाळ ते खाया । आनंदवनभुवर्नी ॥ ४२ ॥
 भक्तांसी रक्षिलें मागें । आतां हि रक्षिते पाहा ।
 भक्तांसी दीधलें सर्वें । आनंदवनभुवर्नी ॥ ४३ ॥
 आरोग्य जाहाली काया । वैभवं सांडिली सीमा ।
 सार सर्वस्व देवाचें । आनंदवनभुवर्नी ॥ ४४ ॥
 देव सर्वस्व भक्तांचा । देव भक्त दुजें नसे ।
 संदेह तुटला मोठा । आनंदवनभुवर्नी ॥ ४५ ॥
 देव भक्त येक जाले । मिळाले जीव सर्व हि ।
 संतोष पावले तेथें । आनंदवनभूवर्नी ॥ ४६ ॥
 सामर्थ्यें येशकीर्तीचीं । प्रतापें सांडिली सीमा ।
 ब्रीदें चि दिघलीं सर्वें । आनंदवनभुवर्नी ॥ ४७ ॥
 राम कर्ता राम भोक्ता । रामराज्य भुमंडळीं ।
 सर्वस्व मी च देवाचा । माझा देव कसा ह्यणों ॥ ४८ ॥
 हें चि शोधुनी पाहावें । राहावें निश्चळीं सदा ।
 सार्थक श्रवणें होतें । आनंदवनभुवर्नी ॥ ४९ ॥
 वेद शास्त्र धर्मचर्चा । पुराणें माहात्में किती ।
 कवित्वें नूतनें जीणें । आनंदवनभुवर्नी ॥ ५० ॥
 गीत संगीत सामर्थ्यें । वाद्यकल्लोळ ऊठिला ।
 मिळाले सर्व अर्थार्थी । आनंदवनभूवर्नी ॥ ५१ ॥
 वेद तो मंद जाणावा । सिद्ध आनंदभूवर्नी ।
 आतुळ महिमा तेथें । आनंदवनभुवर्नी ॥ ५२ ॥

मनासी प्रचीत आली । शब्दीं विश्वास वाटला ।
 कामना पुरती सर्वै । आनंदवनभुवनीं ॥ ५३ ॥
 येथुनी वांचती सर्वै । ते ते सर्वत्र देखती ।
 सामर्थ्य काये बोलावें । आनंदवनभुवनीं ॥ ५४ ॥
 उदंड ठेविलीं नामें । आपस्तुती च मांडिली ।
 ऐसें हें बोलणें नाहीं । आनंदवनभुवनीं ॥ ५५ ॥
 बोलणें वाउणें होतें । चालणें पाहिजे बरें ।
 पुढें घडेल तें खरें । आनंदवनभुवनीं ॥ ५६ ॥
 सरलें लिहिलें आहे । बोलता चालता हरी ।
 काये होईल पाहावें । आनंदवनभुवनीं ॥ ५७ ॥
 महिमा तो वर्णवेना । विशेष बहुतांपरीं ।
 विद्यापीठ तें आहे । आनंदवनभुवनीं ॥ ५८ ॥
 सर्वसद्या कळा विद्या । न भूतो न भविष्यति ।
 वैराग्य जाहालें सर्वै । आनंदवनभुवनीं ॥ ५९ ॥

त्यक्ष प्रकरण वाचल्यावर वाचकांना माझे म्हणणें मान्य होईल कीं, रामकालीन आणि शिवकालीन लोकस्थितीतील साम्य पाहून च रामकालीन स्थितीचें वारंवारण करून लोकांना बोध करण्याची स्फूर्ति श्रीसमर्थाना होत असावी. याचें लक्ष उदाहरण अवध्या नऊ च श्लोकांच्या ६४ व्या प्रकरणांत उत्कृष्ट पहावयास मेळते. याच प्रकरणाच्या अनुरोधानें वाचकांच्या पाहण्यांत तेंहि प्रकरण गालेलें असावें.

राम हा देव देवांचा । देव प्रतक्ष सोडिले ।
 गाजली गोष्टी वैकुंठी । माजली सचराचरीं ॥ ६४ ॥
 रावणु तर्तकु मोठा । त्रैलोक पीडिलें बळें ।
 पीडिले, पाळिले सर्वै । रामव्याघ्रपंचाननें ॥ ३ ॥

असे सात श्लोकांपर्यंत रामरावणकाळांत संचार करीत असतां एकदम विद्यमान ताळाकडे वळून श्रीसमर्थ म्हणतात :

प्रस्तुत कोपला देवो । देवद्रोही पुरे पुरे ।
 सर्व हि चालिल्या फौजा । सेनाभार परोपरिं ॥ ८ ॥
 देव तो चेतला आहे । भडसा पुरवीतसे ।
 काये होईल पाहावें । राहावें सुखभुवनीं ॥ ९ ॥

देवद्रोह्यांनो, पुरे करा आतां आपला बाजार, तुमचे चाळे बंद पाडण्यासाठीं आणि सज्जनांच्या भडसा म्हणजे इच्छा पूर्ण करण्यासाठीं च सुखभुवनीं म्हणजे आनंदवनभुवनीं पुनरपि रामावतार प्रकट झाला आहे ! श्रीशिवछत्रपतींविषयीं श्रीसमर्थांच्या काय कल्पना होत्या, त्याला आणखी कांहीं पुराव्याची आवश्यकता आहे काय ? तथापि तो हि पुरावा ओघाओघानें पुढें येईल.

(३) रामवरदायनी माता

तुळजापुरच्या देवीला किंवा प्रतापगडच्या देवीला श्रीसमर्थ जरी रामवरदायनी म्हणत असले, तरी रामवरदायनी माता म्हणजे जगन्माता, मूळमाया, आदिशक्ति, अंतरात्मा होय. मागील दोन्ही प्रकरणांत तिचा उल्लेख आला च आहे, त्याशिवाय या मातेचें वर्णन ३३, ३६, ३७, ५३ वगैरे प्रकरणांत हि आहे. ती जशी रामाला वर देती झाली, तसा तिनें श्रीसमर्थांना आणि श्रीशिवरायांना वर दिला होता आणि जे कोणी तिचे अनन्य उपासक होतील त्या सर्वांना ती वरदायनी होणारी आहे, अशी श्रीसमर्थांची साक्ष आहे. ती त्यांची उपासना होती. तिचा त्यांना मोठा आधार होता. ते सर्वस्वी तिच्यावर भरंवसा टाकून निश्चितपणें देशभर वावरत होते.

देखिली तुळजा माता । निवालों अंतरीं सुखें ।
 तुटलीं सर्व हि चिंता । थोर आधार वाटला ॥ ३३ ॥
 संसार पाहातां मार्गें । पाळिलें सर्व हि कुळां ।
 प्रस्तुत प्रत्ययो आतां । रक्षिते बहुतांपरीं ॥ २ ॥
 पुर्विते कामना सर्वें । इच्छा पूर्ण मनोगतें ।
 धन्य हा देव लोभाळु । सांभाळ करितो सदा ॥ ३ ॥
 आघात संकटें वारी । निवारी दुष्ट दुर्जना ।
 संकटों भर्वसा मोठा । तत्काळ काम होतसे ॥ ४ ॥

असा श्रीसमर्थ आपला अनुभव निवेदन करित आहेत. ३६ व्या प्रकरणांत तर, तिनें रामाला जसा वर दिला होता, तसा आपणांस हि दिला, असें

स्पष्ट सांगून श्रीशिवरायाच्या अभ्युदयासाठी श्रीसमर्थानीं तिच्यापार्शीं याचना केली आहे. त्या याचनेचे तेवढे च श्लोक सर्वतोमुखीं झालेले आहेत, परंतु त्या लहानशा प्रकरणावरून, श्रीसमर्थहृदयांत सांठविलेली जी तळमळ आपल्या प्रत्ययास येत आहे, ती सर्वांच्या नजरेंत कायमची भरावी, म्हणून तें प्रकरण डावळून आपणांस पुढें जातां येणार नाहीं.

हें प्रकरण श्रीसमर्थानीं कोणत्या प्रसंगीं रचलें, ती हकिकत सर्वविश्रुत आहे. तिचा संदर्भ प्रत्यक्ष प्रकरणांत हि आला आहे. श्रीसमर्थांच्या संबधानें वडिलांनीं तुळजापुरच्या देवीला कांहीं नवस केला होता, तो फेडावयाचा तसा च राहिला होता, तो श्रीसमर्थानीं स्वतः च प्रतापगडच्या देवीपुढें फेडला. तो नवस फेडून तिचे उतराई होत असतां, तिच्यापार्शीं श्रीसमर्थानीं श्रीशिवरायांसाठीं आणखी रदबदली करून ठेवली ! श्रीसमर्थ तुमच्या आमच्याशीं इतक्या मोकळेपणानें न बोलोत, पण त्या प्रकरणांत आपलें हृदय मोकळें करून जगन्मातेपार्शीं त्यांनीं जें हितगुज केलें आहे, तें आज आपणांस आडून तरी ऐकावयास मिळत आहे, हें आपलें भाग्य म्हणावयाचें.

प्रपंचीं आमचे कुळीं । तुळजा कुळदेवता ।

नेणतां ऐकिलें होतें । जाणतां स्मरलें मनीं ॥ ३६ ॥

श्रेष्ठांची कामना होती । पुर्विली मनकामना ।

नौस जो नौसिला होता । तो त्यापासुनि चुकला ॥ २ ॥

पुत्र चि घेतला त्यांचा । जोगी करुनि सोडिला ।

ख्यानती दाविली मोठी । न्याय नीति चुके चि ना ॥ ३ ॥

वैराग्य घेतलें पोटीं । सर्व संसार सांडिला ।

तुझिया दर्शना आलों । कृपादृष्टीं नवाजिलों ॥ ४ ॥

तुझा नवाजिला आहे । महंत म्हणती जनीं ।

आम्हांस ठाऊक नव्हतें !

तुझें चि सर्व हि देणें । सर्व हि तुजपासुनी ॥ ५ ॥

संसारीं मोकळें केलें । आनंदीं ठाव दिधला ।

तोडिली सर्व हि चिंता । तूं माया सत्य जाहलें ॥ ६ ॥

पुर्विलें काय मी सांगों । इच्छा पूर्ण परोपरीं ।

मागील आठवेनासें । केलें आश्चर्य वाटलें ॥ ७ ॥

सदानंदीं उदो जाला । सुखसंतोष फावला ।
 पराधेनता गेली । सत्ता उदंड चालिली ॥ ८ ॥
 उदंड ऐकिलें होतें । रामासी वरु दिधला ।
 मी दास रघुनाथाचा । मज हि वरदायनी ॥ ९ ॥
 श्रेष्ठांचा नौस जो होता । तो मी फेडीनसें म्हणे ।
 पुष्प देउनि उतराई । ऐसें हें कल्पिलें मनीं ॥ १० ॥
 तुळजापुर ठाकेना । चालिली पश्चिमेकडे ।
 पारघाटीं जगन्माता । सद्य येउनी राहिली ॥ ११ ॥
 ऐसें हें ऐकिलें होतें । हेत तेथें चि पावला ।
 पुष्पाची कल्पना होती । तेथें पुष्प चि दिधलें ॥ १२ ॥
 ऐसी तूं दयाळु माता । हेमपुष्प चि घेतलें ।
 संतुष्ट भक्तिभावानें । त्रैलोक्यजननी पहा ॥ १३ ॥
 थोड्यानें श्लाघ्यता केली । थोर संतोष पावलों ।
 उत्तीर्ण काय म्यां व्हावें । तुझे कृपेसी रोकडें ॥ १४ ॥
 तुझें चि तुजला दिव्हें । म्यां हें कोठुनि आणिलें ।
 संकटें वारिलीं नाना । रक्षिलें बहुतांपरीं ॥ १५ ॥

त्या नाना संकटांची आपणांस कोठें कल्पना आहे ?

जीवीचें जाणते माता । तूं माता मज रोकडी ।
 लोकांच्या चुकती माता । आचुक जननी मला ॥ १६ ॥
 येक चि मागणें आतां । द्यावें तें मजकारणें ।

श्रीसमर्थांच्या जीवाला दुसरी कोणती च तळमळ लागलेली नव्हती, हें
 “ येक चि ” शब्दानें चांगलें व्यक्त होत आहे. मला एक च हवें आहे, दुसरे
 काहीं नको, देणें तर तें दे,

तुझा तूं वाढवी राजा । सीघ्र आम्हा चि देखतां ॥ १७ ॥
 दुष्ट संव्हारिलें मागें । ऐसें उदंड ऐकतां ।
 परंतु रोकडें काहीं । मूळ सामर्थ्य दाखवी ॥ १८ ॥
 देवाचीं राहिलीं सत्वें । तूं सत्व पाहसी किती ।
 भक्तांसीं वाढवीं वेगीं । इच्छा पूर्ण परोपरीं ॥ १९ ॥
 रामदास म्हणे माझें । सर्व आतुर बोलणें ।
 क्षमावें तुळजे माते । इच्छा पूर्ण चि ते करी ॥ २० ॥

उतारे मोठाले होत आहेत, हें मला दिसतें, पण त्यांत च श्रीसमर्थांच्या हृदयाचा पूर्ण आविर्भाव होत असल्यामुळें त्यांचा संक्षेप करणें मला शक्य नव्हे. मी एकवार वाचकांना कायमचें आश्वासन देऊन ठेवतों, उतारे देतांना वाचकांचें स्मरण होऊन मी थबकत असतो व संक्षेप करण्याचा होईल तितका प्रयत्न करीत असतो, परंतु जेव्हां वाचकांचें विस्मरण होऊन केवळ श्रीसमर्थांचीं उमटलेलीं पाउलें च दिसूं लागतात, तेव्हां माझा नाइलाज होतो. मागाहून वाचकांचें स्मरण होतें आणि वाटतें, पण काय उपयोग? अशा वेळीं वाचकांनीं क्षमा केली पाहिजे.

(४) श्रीसमर्थांचीं उमटलेलीं पाउलें

तीं च आतां आपण आणखी कांहीं पाहूं. आधीं केलें मग सांगितलें, ही श्रीसमर्थचरित्र जाणण्याची गुरुकिल्ली लक्ष्यांत घेतली म्हणजे त्यांच्या प्रत्येक उपदेशपर बोलण्यांत आपणांस त्यांचें चरित्र दिसलें पाहिजे. आपलें अमुक सांगणें आत्मप्रत्ययाचें आहे, असें ते जेव्हां म्हणतात, तेव्हां संशयाला जागा च उरत नाही. दोन्ही तऱ्हेचीं चार पांच उदाहरणें पाहूं.

(श्री) देव आणि भक्त

या प्रकरणांत तुम्हांआम्हांस उपदेश आहे आणि त्यांचें चरित्र हि स्पष्ट आहे. आपला प्रत्यय सांगून ते उपदेश करीत असतां आपण तो उपदेश मनावर न घेणें हें मला मोठें पाप वाटतें. आमच्या बुद्धींत त्यांनीं च पालट करावा.

भक्तांचा देव लोभाळु । भक्तांचे मनींचें करी ।

हारद्व जीवीचें जाणें । राजा त्रिलोक्यनाथ कीं ॥ १ ॥

भक्तांसी त्याविणें नाहीं । त्यास हि भक्त दुल्लभु ।

विदेशीं येक ते दोघे । वेगळे नव्हती कदा ॥ २ ॥

सांपडे भक्त जो जैसा । तैसा तो होतसे तया ।

सर्व हि आपणापासीं । मनासी पुसणें बरें ॥ ३ ॥

देव तो दयाळु मोठा । अन्याय क्षमणें बहु ।

भक्तांचा साभिमानी तो । बुद्धिदाता परोपरी ॥ ४ ॥

कोण रे चालवी ऐसें । नुन्य (न्यून) तें पुरतें करी ।
 उभा चि पाठीसी देवो । जेव्हां तेव्हां क्षणक्षणा ॥ ५ ॥
 साहेब जाहाला मोठा । कोण वेळेसी पावतो ।
 घणी ते लालची मोठे । चोरटे सेवकु जनीं ॥ ६ ॥
 विश्वास येकमेकाचा । कदापि न घडे जनीं ।
 जपती येकमेकांला । परस्परें चि घातकी ॥ ७ ॥
 मारिती विष देताती । स्वामी सेवक ते पाहा ।
 आडोन चालते सृष्टी । विपट पडिलें सदा ॥ ८ ॥
 देवासी तुळणा कैची । पाहों जातां भूमंडळीं ।
 भक्त होईल देवाचा । संसार सर्व सांडुनी ॥ ९ ॥
 त्यास वोढेल हे सृष्टी । येदर्थी संशय नसे ।
 प्रत्यय वाक्य नेमाचें । कित्येक जाणती जनीं ॥ १० ॥

या दहा श्लोकांतील शब्दाशब्दांत श्रीसमर्थांचीं पाउलें उमटलेलीं वाचकांस दिसतील, त्यांवर मस्तक ठेवून येथें च थांबावें, असें त्यांना वाटेल ! आपल्या प्रत्ययाच्या आणि नेमाच्या म्हणजे निश्चयाच्या गोष्टी श्रीसमर्थ सांगत असतां त्यावर विश्वास न टाकण्याइतके आम्ही पापी खास नाहीं. या दहा श्लोकांचें विवरण करण्यास मजजवळ शब्द नाहीत. ते दहा श्लोक मी कंठीं धारण करूं इच्छितों व वाचकांनीं हि तसें करावें, अशी त्यांना विनंति करतो. ते वारंवार सावकाश वाचावे, शब्दाशब्दाचा अर्थ मनीं आणावा आणि जाव्वेल तितकें श्रीसमर्थांच्या जवळ जावें. भक्त होईल देवाचा । संसार सर्व सांडुनी । त्यास वोढेल हे सृष्टी । येदर्थी संशय नसे ॥ हीं चरणें श्रीसमर्थचरित्र च प्रत्यक्ष पटवून देत आहेत. भक्त म्हणवून घेणें सोपें असेल, भक्त होणें कठीण आहे !

त्या काळीं सर्व देशभर, निरनिराळ्या प्रांतांत, भिन्न भिन्न भाषा बोलणाऱ्या लोकांत, दऱ्याखोऱ्यांत श्रीसमर्थ हिंडत, तेव्हां ते एकटे च असत का कोणाची सोबत असे, त्यांच्यावर काय प्रसंग आले असतील, त्यांतून ते कसे निभावले असतील, त्यांचें रक्षण कोणीं केलें असेल, इत्यादि अनेक प्रश्न माझ्या चिंतनांत उद्भवत. त्या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरे, मार्गे स्फुट ओव्यांत आपण पाहिलीं, तीं च या दहा श्लोकांत आणखी एकवार मिळत आहेत. श्रीसमर्थ

केव्हांहि एकटे नसत च मुळीं. श्रीसमर्थप्रतापांत गिरिधरांनीं म्हटलें आहे, तेंच खरें.

समर्थासी जगोद्धार करणें आहे ।
समर्थतनु ते श्रीरामतनु पाहें ।
दोनी तपें श्रीरामें रक्षिली काया हे ।
धर्मस्थापनेकारणें ॥ स. प्र. ३-२५ ॥

दोनी तपें म्हणजे पुरश्चरणाचीं बारा वर्षे व तीर्थाटणाचीं बारा वर्षे, मिळून १९४२ ते १९६६ अशीं चोवीस वर्षे.

समर्थासी रक्षित दोनी घनुर्धारी ।
समागमें गुप्त असती विपिनविहारीं ।
कोठें न विसंबती येक क्षणभरी ।
आत्माराम समर्थस्वामी ॥ २६ ॥

वरील अष्टाक्षरी दहा श्लोकांत श्रीसमर्थ स्वतः हें च सांगत आहेत—

विदेशीं येक ते दोघे । वेगळे नव्हती कदा ॥ २ ॥
उभा चि पाठीसी देवो । जेव्हां तेव्हां क्षणक्षणा ॥ ५ ॥

(रा) राम आणि रामदास

या च पांचव्या प्रकरणाच्या पुढच्या दहा श्लोकांत या दोघांचें नातें सांगितलें आहे.

भक्ताला काय उणें रे । देव त्रैलोक्य वर्तवी ।
तो देव आपुला जाला । वैभवा कोण पुसतें ॥ ११ ॥
टाकितां लावितो मागें । देव दाता चि जाहलां ।
ध्यावें तें कोणतें किती । त्रैलोक्य भरलें असे ॥ १२ ॥
आपण सर्व देवाचा । देवाचें आपणाकडे ।
किती ध्यावें किती न्यावें । भोगावें कोण तें किती ॥ १३ ॥
दाता अनंत भुजांचा । भडसा पुरवीतसे ।
पुरे पुरे पुरे आतां । देव देतां विटे चि ना ॥ १४ ॥
भक्त तो घेईना कांहीं । देवें त्रैलोक्य दीधलें ।
सर्व हि सांडिलें दोर्घीं । येकमेकासी लाविती ॥ १५ ॥

ऐसी हे प्रीति दोघांची । चढती वाढती सदा ।
दोघे हि तापसी योगी । वियोगी नव्हती कधी ॥ १६ ॥

कोण हें दैवी प्रेम ! भक्ताचें केवढें हें भाग्य !! जन्मास येऊन आणखी काय साधावयाचें असतें !!! हें श्रीसमर्थाशिवाय दुसऱ्या कोणाचें चरित्र आहे ? दोघे हि तापसी योगी । या वचनांत श्रीसमर्थाचें पाऊल उमटलेलें दिसतें, नाहीं काय ? राम हि तापसी आणि रामदास हि तापसी ! त्यांनीं चौदा वर्षे वनवासांत काढलीं आणि यांनीं चोवीस वर्षे तप आणि तीर्थाटण केलें. त्यांच्या मस्तकीं पिंगटा जटा शोभूं लागल्या आणि यांनीं हि योगदीक्षा घेऊन तो च वेष धारण केला !

भक्तानें अंतरीं देवो । जाणोनि धरिला बलें ।

देव हि विसंभेना कीं । सोडीना भक्तवच्छु ॥ १७ ॥

असें नातें श्रीसमर्थाशीं जोडावें तेव्हां समर्थभक्त म्हणवावें, एरव्हीं समर्थभक्त म्हणवून घेण्याची लाज वाटावी !

भक्ताचें नुन्य सोसीना । नुन्य तें पुरतें करी ।

भक्ताचा भार वाहीतो । व्रीदें चि चालिलीं असे ॥ १८ ॥

परंतु आम्ही पापी-श्रद्धाहीन, भावहीन, आचारहीन ! साक्षात् श्रीसमर्थ आपला अनुभव सांगत असतां त्यावर आम्ही भवसा ठेवूं नये आणि निश्चय करूं नये, हें केवढें पाप ! त्याचें क्षालन कसे व्हावें ? वृथा समर्थभक्त म्हणवून कां व्यावें ! कोणीं म्हटल्यास, ते शब्द ऐकूं नयेत, कान झांकून घ्यावे, तोंड अंधारांत लपवावें. किंवा, दुसरा पर्याय म्हणजे त्यांच्या दयेला आपण पात्र होऊं अशी भक्ति करावी !

अभावें भवसा नाहीं । मूढाला निश्चय नसे ।

दया हे थोर देवाची । भक्ताला वज्रपंजर ॥ १९ ॥

रामदास म्हणे माझा । राम स्वामी दयानिधी ।

सोडिले बंद देवाचे । तो हा त्रयलोक्यनायकु ॥ २० ॥

ही श्रीसमर्थांची प्रत्ययाची, धीराची आणि विश्वासाची वाणी नास्तिकाला हि आस्तिक बनवील !

(म) फिरणें बहुतां ठायीं

सर्व देशभर संचार करीत असतां श्रीसमर्थ कसे वागत असावे, याची किंचित् कल्पना ४२ व्या प्रकरणावरून होण्यासारखी आहे.

फिरणें बहुतां ठाईं । संसार हा बहुचक्रु ।
 बहुतांसी बोलणें लागे । गांवोगांवीं घरोघरीं ॥ १ ॥
 घरीचीं माणसें राजी । राखावीं तीं परोपरी ।
 भंगलें चित्त जाणावें । रक्षावें बहुतांपरीं ॥ २ ॥
 अंतरीं प्रीति राखावी । शब्दाशब्दीं परोपरी ।
 तुटली प्रीति ते खोटी । रक्षिली पाहिजे वरी ॥ ३ ॥
 विपट पडिलें लोकीं । चालतें तें कळे चि ना ।
 शोधिलें पाहिजे लोकीं । जाणजाणोनि वर्तणें ॥ ४ ॥
 वर्ततां येत नाहीं रे । वर्तणें न कळे जनीं ।
 सकळांसी राखणें राजी । हे मुख्य भक्ति जाणजे ॥ ५ ॥

(दा) त्या सकळांत सर्व आले

सकळांसी राखणें राजी । यांत अन्य धर्मांचे हि लोक आले, असें माझ्या मनानें घेतलें आहे. पदपदांतरांत जीं हिंदी पदें आलीं आहेत, त्यांवरून ही गोष्ट जास्त स्पष्ट होणार आहे. या स्फुट प्रकरणांत हिंदी भाषेतील एक च ४१ वें प्रकरण आहे. त्यावरून हि ही च गोष्ट सिद्ध होत आहे. त्या प्रकरणांत जें तत्त्वज्ञान सांगितलें आहे, तें आपलें च आहे, पण तें सर्व धर्मांच्या लोकांना हि मान्य व्हावें, असें आहे.

सुनावे गैबक्यां वाता । गैबी मर्द उसे कहो ।
 बडा सो पीरें सो वल्ली । खुदाई बाट काहवी ॥ १ ॥
 गैबी सो गैब है सारा । नजेरों दीसतां झुटां ।
 ईसमें है दगाबाजी । खबरदार हुशार बे ॥ ९ ॥

(१) 'लोकीं' ऐवजीं 'आधीं' व (२) 'भक्ति' ऐवजीं 'वर्म' अशीं पाठान्तरें वाडांक ३५ त आहेत. लोकांना राजी राखण्यावर श्रीसमर्थांचा केवढा कटाक्ष असे. (३) ज्ञानाच्या, (४) ईश्वरी, (५) ज्ञानवृद्ध, (६) साधु, (७) ईश्वराची, (८) वाट, (९) यद्दृष्टं तन्नष्टं ।

झुट सो झुट छोडो रे । सत्य सो दील्लमे धरो ॥ १० ॥
 दुन्या तो ज्यायेगी सारी । रहेगा सो धंणी बडा ॥ १२ ॥
 भला तो येक है आल्ला । पंचभुतखानां बुरा ।
 फुटता तुटता नहि रे । आलखसुं लख लावणा ॥ १४ ॥
 नजीक देखता नहि रे । चौफेर सामने खुदा ।
 आस्मान देख रे कैसा । वैसा वहि खुदा बडा ॥ १६ ॥
 पुकार करते सारे । खुदा तो बोलता नहि ।
 गुमशुधै सबही लोकां । खुदाकुं ज्यानते नहि ॥ १७ ॥

ह्या प्रकरणांतील उपदेश केवळ मुसलमान समाजापुढें, निदान हिंदुमुसलमानांच्या मिश्र समाजापुढें श्रीसमर्थानीं केला असावा, असें तुम्हांस नाहीं वाटत ? उत्तर हिंदुस्थानांत सर्वत्र हिंडतांना सर्व तऱ्हेच्या लोकांशीं त्यांचा संबंध येत असला पाहिजे, त्यांत मुसलमानांच्या गांठी पडत असल्या पाहिजेत. मिश्र समाजापुढें त्यांचीं कीर्तनें हि होत असलीं पाहिजेत, असें पदपदांतरांवरून माझे मत झालें आहे, तें आपण पुढें पाहूं. हिंदूंप्रमाणें मुसलमानांना हि प्रत्ययज्ञानाच्या बळावर ते आपल्या वक्तृत्वानें मंत्रमुग्ध करून सोडीत असले पाहिजेत, याविषयीं मला शंका वाटत नाहीं.

(स) स्थळ तें माजलें मोठें

प्रकरण ९४ वें चाफळला उद्देशून असावें, असें मला भासतें. चाफळकडे म्हणजे अर्थात् तेथील श्रीराम आणि श्रीरामोत्सव यांकडे वृद्ध तरुण, म्हातारे म्हाताऱ्या, आपले परके, खाजगी राजकी, इत्यादि सर्वांचीं मनें श्रीसमर्थानीं करीं वेधून घेतलीं होतीं, हें या प्रकरणावरून चांगलें समजतें. सर्वांचें लक्ष चाफळकडे लागावें, या च दृष्टीनें या प्रकरणांत त्यांनीं बोध केलेला आहे. जें स्वतः केलें तें च दुसऱ्यास करण्यास सांगितलें, हें श्रीसमर्थचरित्र जाणण्याचें मुख्य सूत्र लक्षांत घेतलें, म्हणजे या प्रकरणांत त्यांचें आत्मचरित्र आहे, हें निराळें सांगावयास नको. या प्रकरणांतील शिकवणीचें मी माझ्या भाषेत सार सांगूं, का मला श्रीसमर्थोचे च शब्द सादर करण्याचें नेहमीं प्रेम वाटतें, त्यास अनुसरून मूळ प्रकरण च येथें देऊं, असा मला प्रश्न पडला आहे.

(१) ईश्वर, (२) पंचभूतात्मक देह, (३) बेहुशार.

दोन्ही मार्ग स्वीकारतो. आरंभ करतो माझ्या शब्दांनीं, शेवट गोड करतो त्यांच्या जिह्वाळ्याच्या शब्दांत.

उत्सव जवळ आला, अभ्यासाला लागला, नीट वाचा, वाचाल त्याचा अर्थ करा, कांहीं गाळूं नका आणि कांहीं पदरचें घालूं नका, लोकांना कळेल असें सोप्या भाषेत आणि स्पष्ट बोला, आपला हा भक्तिमार्ग अखंड चालला पाहिजे ना ? मग, लोकांच्या अंतःकरणांत शिरून बोला, त्यांना कळूं द्या, हळूहळू त्यांना सर्व कांहीं सांगा, कथानिरूपणद्वारा त्यांच्यांत विद्येची पेरणी करा, त्यांना शहाणे करून सोडा, जें सांगणें तें असें सोपें आणि नीट उकळून दाखवा कीं, लोकांना तुमच्या म्हणण्याचा तत्काळ पडताळा यावा आणि त्यांचा निश्चय व्हावा, त्यांना समजावून देण्याचा कंटाळा करूं नका, त्रास मानूं नका, हांसत खेळत सांगा, लोक चुकतील, चुकणार च, तुम्ही त्यांना झिडकारूं नका, त्यांचें तुमच्याकडे सारखें मन लागेल असे वागा, त्यांना तुमचे उपकार वाटले पाहिजेत, त्यांच्या ठिकाणीं विचार जागृत झाला पाहिजे, ते तुमच्यावर नेहमीं खुष असले पाहिजेत, असे वागा कीं, त्यांनीं तुमच्याविषयीं नेहमीं बरें च बोलवें, त्यांची तुमच्याशीं मनापासून मैत्री जडली पाहिजे, तुमचें त्यांना इतकें वेड लागवें कीं, त्यांनीं तुमचे जणूं भाट होऊन रहावें, उभयतांना परस्परांविषयीं प्रेम वाटलें पाहिजे, माया जडली पाहिजे, तुम्ही आणि लोक इहपरलोकीं परस्परांच्या सुखदुःखाचे वाटेकरी झालें पाहिजे, तुम्हां सर्वांचा जीव इतका एक व्हावा कीं, तुम्हांला त्यांच्यावांचून आणि त्यांना तुमच्यावांचून करमूं नये, प्रयत्नपूर्वक असें तुम्ही वागाल तर लोकमान्य व्हाल, लहान मोठे सर्व लोक तुम्हांस येऊन मिळतील, परिचय असो नसो, मग दूरदूरचे लोक तुमच्याकडे येतील, कोठकोठून येतील तें तुम्हांस कळणार सुद्धां नाहीं. तात्पर्य,

सर्वांसी राखणें राजी । सर्वकाळ मृदोत्तरें ।

येक चि जीव सर्वांचा । कट्टबंध ढळे चि ना ॥ १५ ॥

सर्वास सुख होताहे । ज्याचे त्याचे परी सदां ।

विचित्र साज सामे ते । किती म्हणोनि सांगणें ॥ १६ ॥

सोईच्या धाईच्या लोकां । सवेचि लागली सदां ।

राजकी भोवते येती । तेहि त्यासीच मिळती ॥ १७ ॥

धाकुटी थोरलीं मुलें । वृद्ध तारुण्य सारिखें ।
 उदंड वृद्ध म्हाताऱ्या । मुलें घेऊन धांवती ॥ १८ ॥
 सर्वत्र वोढती तेथें । विचित्र न कळे कळा ।
 स्थळ तें माजलें मोठें । माजलें वाद्य गायन ॥ १९ ॥
 भक्तीचा जिव्हाळा मोठा । खोटा मार्ग असे चि ना ।
 रामदास म्हणे माझा । राम त्रैलोक्यनायकु ॥ २० ॥

राष्ट्रगुरु आणखी कसा असतो, हें मला कोणी समजावून सांगेल काय ?

(५) करुणापर प्रकरणे

करुणापर उद्गार तर श्रीसमर्थांच्या मुखांतून असंख्य वेळां निघालेले आहेत. ते आपण किती पाहणार ? या प्रकरणांपैकीं माझ्या नजरेत विशेष भरलेलें असें एक च प्रकरण वाचकांच्या नजरेस आणून देण्याचा माझा विचार आहे. तें करुणापर असून त्याचा शेवट श्रीसमर्थांनीं प्रत्ययज्ञानांत केला आहे.

जन्मदुःख पुरे आतां । मायबापा रघोत्तमा ॥ ११ ॥
 अनाथ रंक मी तुझें । जन्मापासुनि सोडवीं ।
 पतीतपावना देवा । सांभाळी गा दयानिधी ॥ १२ ॥
 तूं भक्तवछळा देवा । भक्ती हे करितां नये ।
 कोंवसा सकळै लोकां । धांव पाव कुडावया ॥ १३ ॥
 प्रल्हाद रक्षिला देवें । नाना विघ्नं निवारिलीं ।
 गजेंद्र सोडिला नेटें । येकायेकीच धांवणी ॥ १४ ॥
 अजामेळ महापापी । स्मरणें तारिले तथा ।
 रक्षिले उदंडां भक्तां । दयाळु भक्तवछळु ॥ १५ ॥
 ब्रीदें हि चालती तुझीं । पवाडे ऐकिले बहु ।
 समर्थ वाहावी चिंता । मी तुझा शरणागतु ॥ १६ ॥
 संकटीं भर्वसा तुझा । भक्तासी वज्रपंजरु ।
 वोळला मेघ सुखाचा । आनंद सचराचरीं ॥ १७ ॥
 बुद्धीनें शोधिला देवो । भावें तत्काळ पावला ।
 पाहिली भक्ति हे नौमी । योगें वियोग तुटला ॥ १८ ॥
 देवाचा योग तो योगी । वियोगी योगिया नव्हे ।
 विभक्तीनें नव्हे भक्ती । जाणती भक्त जाणते ॥ १९ ॥

ब्रीद ते प्रत्यया आलें । सत्य जालें प्रचीतीनें ।

धन्य गा पावना देवा । भावना उरली नसे ॥ २० ॥

यांचें सरळ तात्पर्य असें कीं, आत्मनिवेदन भक्तीचा टप्पा गांठल्यावांचून देवाची भेट होणें नाहीं व जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून सुटका नाहीं.

आपल्या करुणापर कवितेला करुणाष्टकें हें नांव श्रीसमर्थांनीं दिलेलें नाहीं. श्रीकल्याणादि प्रत्यक्ष शिष्यांनीं हि ते नांव योजिल्लें नाहीं. मागाहून कोणी तरी आपल्या आवडीनें दहा बारा करुणापर प्रकरणें निवडून त्यांना करुणाष्टकें हें नांव दिलें होतें. त्यांत च त्यानें “बुद्धि दे रघुनायका” या करुणापर श्लोकांचा समावेश केला होता. सभेनें प्रकाशित केलेल्या करुणाष्टकांच्या पुस्तकांत ते श्लोक नाहींत. ते श्लोक अष्टाक्षरी असल्यामुळें त्यांचें मूळचें स्थान या अष्टाक्षरी स्फुट प्रकरणांतील होय. २३ वें प्रकरण म्हणजे ते श्लोक होत. वाचकांनीं अवलोकावें.

(६) अंतरात्मा—तो देव देव देवांचा ।

अंतरात्मा विश्वव्यापक असल्यामुळें व तीच श्रीसमर्थांची उपासना असल्यामुळें तो आपणांस श्रीवाङ्मयांत जेथें तेथें भेटणार च. भेटण्याचा त्याचा हक्कच आहे. परंतु आपण ग्रन्थराज दासबोध हातीं घेऊं तेव्हां त्याची खुलासेवार मुलाखत घेण्याचा आपला संकल्प झालेला असल्यामुळें तत्पूर्वी मार्गांत कोठेंहि त्याची भेट झाल्यास नुसता नमस्कार करून आपण पुढ जात जाऊं. या स्फुट प्रकरणांपैकीं १, ४, १९, १६, १८, २० आणि ६८ हीं प्रकरणें आपण पाहून ठेवलीं पाहिजेत.

जें रचत नाहीं खचत नाहीं, फुटत नाहीं तुटत नाहीं, चळत नाहीं ढळत नाहीं, येत नाहीं जात नाहीं, उडत नाहीं बुडत नाहीं, दिसत नाहीं भासत नाहीं, रुळत नाहीं मळत नाहीं, धरतां येत नाहीं टाकतां येत नाहीं, जें उष्ण नाहीं थंड नाहीं, काळें नाहीं पिवळें नाहीं, तांबडें नाहीं हिरवें नाहीं, ज्याला कोणताच वर्ण नाहीं आकार नाहीं, जें झिजत नाहीं कुजत नाहीं, जें येथें आहे तेथें आहे, आकाशांत आहे पाताळांत आहे, जें ब्रह्मांडाच्या आंत आहे बाहेर आहे, जें सर्वत्र आणि सदोदित संचलें आहे, पण जें श्रीगुरुकृपेवांचून कळत नाहीं, असें जें ब्रह्म, त्याच्या ठिकाणीं जें पहिलें

स्फुरण झालें त्यास तुम्ही मूळमाया म्हणा, जाणीवकळा म्हणा, जगज्योति म्हणा, ज्ञान, साक्षी, ईश्वर, देव, नारायण, कांहीं हि म्हणा, त्याला श्रीसमर्थ अंतरात्मा म्हणतात, त्याची उपासना त्यांनीं केली आणि आपणांस करावयास सांगतात. ती उपासना न घडेल तर जन्म वायां जाईल ! म्हणून अंतरात्म्याची जेथें जेथें भेट होईल तेथें तेथें नुसता नमस्कार तरी करीत गेलें पाहिजे.

- (१) धन्य कर्तार तो गैबी । पाहों जातां दिसे चि ना ।
 सर्व कर्तव्यता त्याची । जेथें तेथें चहुंकडे ॥ १५ ॥
 येकला आवरी सर्वें । कोण्या येत्नैं कळे चि ना ।
 अद्भुत तो चि तो जाणे । त्यावीण दुसरा नसे ॥ ४ ॥
 अनंत लाघवी लीळा । त्यावीण दुसरा नसे ।
 येक सूत्रें तिहीं लोकां । बोलवी चालवीतसे ॥ ८ ॥
 तो देव देव देवांचा । ज्ञानी ते जाणती तथा ॥ ११ ॥

गैबी म्हणजे गुप्त, कूटस्थ, अंतरात्मा. त्याच्यापासून मग पुढें त्रिगुण आणि त्रिगुणानंतर हें सारें ब्रह्मांड. तो एकटा एक अंतरात्मा त्रैलोक्यांत भरला आहे. केवढा चमत्कार म्हणावा ? तो चमत्कार प्रत्ययास आला पाहिजे. तर च. इहपरलोकीं सार्थकता आहे.

- (२) येकला सर्व कर्ता जो । तयासी तुळणा नसे ।
 त्यावीण जाणता कैचा । पाहों जातां चराचरीं ॥ १६ ॥
 चळेना कळेना ब्रह्म । नित्य निश्चळ सर्वदा ।
 विकारी होत जातें तें । निर्विकारी जसे तसे ॥ २ ॥
 कर्ता साक्षी अंतरात्मा । थोर तो हा चि जाणिजे ।
 याहुनी पर तें कैचें । कोणी नाहीं कांहीं नसे ॥ ३ ॥
 असें हें दृश्य जाणावें । नस्तें शून्य जाणिजे ।
 दोहीवेगळें तें ब्रह्म । आहे नाहीं घडे चि ना ॥ ४ ॥

- (३) येकला पुर्वला कैसा । हे चि येक अपूर्वता ।
 अनंत भेद योनीचे । सांग साहित्य दाखवी ॥ २० ॥
 होये रे सूत्रधारी हा । नाना सूत्रें बहुविधा ।
 नाचवी खेळवी सर्वें । त्रैलोक्य सचराचरीं ॥ १० ॥

तो देव वोळखावा रे । लोक हो विसरों नका ।

भक्त जो तो चि जाणावा । येदर्थी संशय नसे ॥ ११ ॥

त्या देवाची जो ओळख करून घेतो तो च खरा भक्त .

(४) पण जगाची तऱ्हा अशी आहे , त्या अंतरात्म्याला विसरून दहाचें च कोडकौतुक केलें जातें . वास्तविक पाहिलें तर देह हें नुसतें देऊळ आहे , त्यांत राहणारा तो देव . पण त्या देवाकडे न पाहतां , शहाणे शहाणे हि ब्राह्म देवळाचें च सौंदर्य वर्णन करण्यांत गुंग होऊन जातात !

देहेदेवाळयामध्यें । पाहणें देव तो बरा ।

परंतु

देव सांडुनि देवालयें । वर्णिती सर्व हि कवी ॥ ६८-१ ॥

कवि म्हणजे शहाणे लोक , विद्वान् माणसें .

अशीं देहरूपी देवळें अनंत कोटी आहेत , पण त्यांतील नायक एक च एक आहे . आपण आपल्या बोलण्याचालण्यानें , कोणत्या हि कृतीनें कोठल्या हि देहाला सुख दिलें म्हणजे त्या देहांतील देव संतुष्ट होतो .

देव तो येक , देवालयें । अनेक दिसती पाहा ।

भेद देवाळयामध्यें । अभेद देव पाहतां ॥ ११ ॥

आणि चमत्कार असा ; त्या देवाला कोणी विचारीत नाहीत , आणि देवळा-
साठीं मात्र भांडत बसतात !

भांडती देवळासाठीं । देव चुकोनि राहिला ॥ १६ ॥

शरीरमात्र देवालयें । जीर्ण सांडुनि जातसे ।

नूतनें रम्य देवालयें । त्यामर्थें देव नाटकु ॥ १७ ॥

एकादें देऊळ जीर्ण झालें म्हणजे त्याचा जीर्णोद्धार करण्याच्या भानगडींत त्यांतील देव फारसा पडत नाही ; एकदां दोनदां वैद्याला बोलावून पहातो , पण अखेरीस त्या मोडकळीस आलेल्या देवळाचा नाद सोडून देऊन नवीन , सुंदर , रम्य , मनोहर अशा देवळाच्या आश्रयाला तो निघून जातो !

(९) या च ६८ व्या प्रकरणांतील पुढचे सात श्लोक अत्यंत चिंतनीय आहेत . मन घालून हे श्लोक वाचल्यास प्रथम ब्रह्म , नंतर मूळमाया , तिला च

ईश्वर, जगदीश्वर, देवदेव्या, बहुरूपा, अर्धनारीनटेश्वर म्हटलें आहे, नंतर त्रिगुणात्मक ब्रह्मा विष्णु महेश्वर, अशीं देवळें लागतात, व त्यांत नांदणारा तो देव, असा बोध होतो. जेवढें म्हणून जड आहे तेवढें सर्व देऊळ, त्यांत नांदणारा देव तो चंचळ व या जडचंचळाच्या पलीकडे निश्चळ आणि निर्विकारी असा मुख्य निरंजन देव आहे.

थोर देवालय मुळींचें । ईश्वर जगदेश्वर ।
 देवदेव्या बहुरूपा । अर्धनारीनटेश्वर ॥ १९ ॥
 त्यापुढें तीन देवाल्यें । ब्रह्मा विष्णु महेश्वर ।
 तथा आभ्यांतरीं देवो । तो देव सत्य जाणिजे ॥ २० ॥
 तो चि जो तो हा जाणा । नाना देवाळयामधें ।
 औतरे देवळामध्यें । त्यासी औतार बोलिजे ॥ २१ ॥
 आतां म्या काय सांगावें । सांगावें त्या परमेश्वरा ।
 अखंड अंतरीं ध्यावें । जांव रे निश्चळाकडे ॥ २२ ॥
 जड तें सर्व देवाल्यें । देव तो चंचळ असे ।
 निश्चळ निर्विकारी तो । मुख्य देवो निरंजनु ॥ २३ ॥
 नांव रूप जया नाहीं । कार्य कारण तो नव्हे ।
 महाकारण हि खोटें । देवालय मुळींचें मुळीं ॥ २४ ॥

आणि आपण आणि तो एक आहोंत, हा बोध होई तों वारंवार वाचलें पाहिजे, बुद्धि चालविली पाहिजे, चिंतन केलें पाहिजे, कृपा भाकली पाहिजे.

अनन्य दास देवाचा । वाचा रे मन घालुनि ।
 पाहातां कोण तो कैचा । भेदाचा ठाव नाडळे ॥ ३० ॥

(७) शिकवणीचे २० धडे

श्रीसमर्थांच्या बहुविध शिकवणींत हि त्यांचें आत्मचरित्र स्वाभाविकपणें प्रतिबिंबित झालेलें असतें. त्यामुळें त्यांच्या कोणत्या हि काव्यांत उपदेशपर जो भाग असतो तो अवश्य पाहिला पाहिजे. या स्फुट प्रकरणांत उपदेशपर भाग पुष्कळच आला आहे. त्यांच्या इतर काव्यांतील हि शिकवण आपण पहातच जाऊं, पण आपल्या असें निदर्शनास येईल कीं, त्या च त्या शिकवणीची

पुनरुक्ति फार झालेली आहे. असें होण्याचें मुख्य कारण म्हणजे भिन्न भिन्न ठिकाणीं वेगवेगळ्या लोकांना उपदेश करण्याचे प्रसंग त्यांच्यावर आले असले पाहिजेत. लोककल्याणाचा त्यांचा मार्ग ठरलेला होता. त्या मार्गावरील खुणा स्वानुभवानें निश्चित झालेल्या होत्या. त्यामुळें केव्हांहि आणि कोठेंहि, कोणत्याहि निमित्तानें उपदेश करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे त्या च ठरलेल्या मार्गानें जाण्याविषयीं ते सांगणार.

सर्वांचें ऐहिक आणि पारलौकिक कल्याण व्हावें, हें श्रीसमर्थांचें मुख्य ध्येय होतें.

अवघें चि सुखी असावे । ऐसी वासना ।

हें मी त्यांच्या तात्त्विक, नैतिक, व्यावहारिक शिकवणीचें मुख्य सूत्र मानीत आलों आहे. मला तें स्वच्छ दिसतें, पण तें इतरांना पटवून देण्याचें सामर्थ्य मजमध्ये नाही, याचें वाईट वाटतें. तथापि मला असा विश्वास वाटतो कीं, श्रीसमर्थवाङ्मयाकडे प्रतिभावान् थोर निष्ठावंत विद्वानांचें यापुढें दिवसानुदिवस जास्त लक्ष लागून मला जें साधतां आलें नाही, तें त्यांना साधेल. हा विश्वास हें च माझ्या प्रस्तुतच्या तोकड्या प्रयत्नाचें प्रोत्साहक कारण होय; असो.

या धोरणानें, स्फुट प्रकरणांत श्रीसमर्थांची जी लहान मोठी शिकवण आली आहे, ती आतां आपण पाहूं. वाचकांनीं मात्र स्वतः १ ते ४, २५, ४०, ४२ इत्यादि प्रकरणें मुळावरून एकवार साद्यंत वाचावीं, अशी विनंति आहे.

समाजाचे खालपासून वरपर्यंत जे थर असतात, त्या सर्व थरांतील लोकांच्या स्थितिगतीचें सूक्ष्म निरीक्षण करणाऱ्या श्रीसमर्थांच्या दृष्टिपथांतून कोणती म्हणून परिस्थिति निसटली असेल, असें मला वाटत नाही. बाल वृद्ध, नर नारी, श्रीमंत गरीब, दैववान करंटे, स्वामी सेवक, राज्यसंस्थापक, राज्यरक्षक, धर्मसंस्थापक आणि धर्मरक्षक, प्रपंची परमार्थी, बद्ध मुमुक्षु, साधक सिद्ध इत्यादि सर्व अवस्थांतील सर्व तऱ्हेच्या लोकांना त्यांनीं उपदेश केलेला त्यांच्या वाङ्मयांत आढळतो. त्यांचा देव जसा सर्वव्यापी आणि उपासना जशी विश्वव्यापक होती, तसें च त्यांचें कर्तृत्व हि ब्रह्मांडव्यापक होतें. राष्ट्रगुरु ही पदवी त्यांना च साजते.

(१) संसारीं दोन्ही साधार्वीं

विवेकी दक्ष जो कोणही । पुरुषार्थीं धर्मरक्षकु ।
 आमोत्य जन्म हा तेणें । वेर्थ चि दवडूं नये ॥ ५५-२७ ॥
 संसारीं दोनि साधार्वीं । येहलोक परत्र हि ॥ २८ ॥

इहलोक म्हणजे नुसता बायकापोरांचा प्रपंच नव्हे, किंबहुना बायकापोरांचा प्रपंच न केला तरी चालेल, पण राष्ट्रप्रपंच केला पाहिजे, नाहीं पेक्षां श्रीसमर्थ लग्नसमारंभांतून कां निसटते ?

(२) त्याला यत्न केला पाहिजे

(रा) भाग्यासी काय उणें रे । यत्नावांचुनि राहिलें ।
 यत्न तो करावा कैसा । हें चि आधीं कळे चि ना ॥ २-१ ॥
 मुख्य यत्न विचाराचा । त्यावरी बोलणें वरें ।
 चालणें सत्य नेमाचें । नीतिन्याय चुकों नये ॥ २ ॥

सत्य, नीति, न्याय यांना धरून विचार, उच्चार, आचार घडला पाहिजे.

(म) यत्नाचा लोक भाग्याचा । यत्नेंवीण दरिद्रता ॥ १-१ ॥

(दा) अत्यंत साक्षपी व्हावें । न व्हावें आळसी कदा ।
 घ्यावा या देहाचा लाहो । जायाचें हें म्हणोनियां ॥ ३^३ ॥

देह मोठा दगलबाज आहे, तो केव्हां गुंगारा देऊन चालता होईल, याचा नेम नाहीं, म्हणून तो आपल्या स्वाधीन आहे तोंवर, दयामाया न करतां, त्याच्याकडून चोपून काम घ्यावें, त्याला क्षणभर आळसांत बसूं देऊं नये.

(स) वन्ही तो चेतवावा रे । चेतवितां च चेततो ।
 विवेक जाणिजे तैसा । वाढवितां च वाढतो ॥ ३०-१ ॥

संग तो साक्षपीयाचा । धरितां साक्षपु घडे ।
 साक्षपें साक्षपु वाढे । पुरती मनकामना ॥ २ ॥
 कष्टतां सौख्य मानावें । कष्टीं फळ चि पाविजे ।
 आळसें सुख वाटे तें । दुःखब्रह्मांड भोगवी ॥ ३ ॥
 केल्यानें होत आहे रे । आधीं केलें चि पाहिजे ।
 यत्न तो देव जाणावा । अंतरीं धरितां वरें ॥ ४ ॥
 अचूक यत्न तो देवो । चुकणें दैत्य जाणिजे ।
 न्याय तो देव जाणावा । अन्याय राक्षसी क्रिया ॥ ५ ॥

यत्नाला श्रीसमर्थानीं देवपदावर नेऊन बसविलें आहे! हें त्यांनीं च करावें! पुरश्चरणाचे कष्ट, तीर्थाटणाचे कष्ट, दय्याखोज्यांतून हिंडण्याचे कष्ट, राष्ट्राची चिंता, धर्माची चिंता, यापुढें त्यांना क्षणाचा तरी अवकाश मिळाला असेल काय, असें माझ्या मनांत येतें! देव पावला असें आपण म्हणत असतो म्हणजे कोण पावतो? यत्न पावतो.

(३) काळ कठीण आला आहे, म्हणून धीर सोडूं नये

धीर धरा धीर धरा तकवा । हडबडूं गडबडूं नका ।
 काळ देखोनि वर्तावें । सांडावें भय पोटीचें ॥ ४५-२ ॥
 धरावा धीर तो मोठा । विचारें पाहातां बरें ।
 अधीर माणसें खोटीं । काम कांहीं कळे चि ना ॥ ३ ॥
 धाकें चि चळचळां कांपे । भेणें चि फळफळां मुते ।
 बोबडी पडिली तोंडीं । घाबिरें चाचरें पडे ॥ ४ ॥
 खादाड आळसी मंडु । सूचना ते कळे चि ना ।
 प्रसंगीं चळचळां कांपे । तो प्राणी आत्मघातकी ॥ ५ ॥

एकाद्या सेनानायकांनीं सैन्याला प्रोत्साहन द्यावें, तशी ही धीराची वाणी आहे. काळ कसा कठीण आला होता आणि लोक कसे भयभीत झाले होते, याची पूर्ण कल्पना या चार श्लोकांवरून होते. अशा काळां आणि अशा लोकांत श्रीशिवसमर्थाना रामराज्याची स्थापना करावयाची होती.

(४) करावें आणि मग सांगावें

समाज निर्नायक झाला, ध्येयच्युत झाला, उथळ बनला, हा हा हो हो करावें, हंसावें, खिदळावें, आचावाचा बोलवावें, एवढें च काम त्याला उरलें, म्हणजे शहाणे आणि वेडे सर्व जण सांगत सुटतात, त्यांना न्याय, नीति, शास्त्र, लोकधाटी, कांहीं पहावें लागत नाहीं! समाजाच्या विनाशकाळाचें च तें लक्षण समजावें.

सांगों चि जाणती सर्वें । कर्ता कोणही दिसे चि ना ।
 जाणते नेणते सांगों । स्वभाव लागला जर्नी ॥ ३ ॥
 शास्त्र हो लोक हो कोणही । नीति हो न्याय हो न हो ।
 दाटुनी सांगती वेडे । आदरें हो अनादरें ॥ ५ ॥

मिथ्या च सांगती वार्ता । नेटें पाटें बळाविती ।
 ऐसे हे लोक सृष्टीचे । प्रवाहीं पडिले पाहा ॥ ६ ॥
 करंटे मिळाले सर्वे । जो तो बुद्धि च सांगतो ।
 सांगावें तें आपणाला । आपणु करितां बरें ॥ ७ ॥

(५) सर्वाना राजी राखावें

लोकांना राजी राखण्यावर श्रीसमर्थाचा केवढा कटाक्ष ! त्यांच्या वाङ्मयांत, न जाणों, एक हजार वेळां हा उपदेश आढळेल. लोक राजी म्हणजे देव राजी.

लोक हे राखतां राजी । सर्व राजी च होतसे ।
 अंतरें चुकतां तेथें । सर्व भाजी च होतसे ॥ १७ ॥
 जन हे वोळतु जेथें । अंतरात्मा चि वोळला ।
 जन हे खोळले जेथें । अंतरात्मा चि खोळला ॥ १८ ॥

जन, देव, अंतरात्मा एक च. तो देव खवळला म्हणजे त्याच्यापुढें कोण टिकाव धरूं शकणार ?

प्रसंगें वर्ततां आलें । येथातथ्य चि सूचिलें ।
 मनुष्य राखिलें राजी । तो प्राणी शाहाणा बरा ॥ १९ ॥

(६) नित्य नूतन हिंडावें

श्रीसमर्थ सारखे हिंडत च ! म्हणून च तर इतरांस सांगत आहेत.

- (श्री) हिंडतां शाहाणें होतें ॥ १-२ ॥
 (रा) हिंडतां पारखी लोकां । कार्यकर्ता जिवीं धरी ॥ ३ ॥
 (म) प्रत्यहीं मागणें भिक्षा । मिळाली न मिळे तरी ।
 नित्य नूतन हिंडावें । धुंडावे भक्त प्रेमळ ॥ ४ ॥

(७) हिंडतांना आणखी काय करावें ?

सर्वत्र लोक शोधावे । बोधावे भक्तीच्या गुणें ।
 राहावें दुर्बळाचेथें । देवालयें कां नदीतीरीं ॥ ३-८ ॥
 पर्वतीं उदकापासीं । सन्निध चि येकीकडे ।
 फार येकांत सेवावा । अभ्यास नित्य नूतनु ॥ ९ ॥

साहावीं सीतउष्णादि । पाहावीं रम्यसीं स्थळें ।
करावे आपण कष्ट । बांधावीं तें हळु हळु ॥ १० ॥
वोळखी कराव्या दाटा । येके ठाई स्थिरीं नये ।
वादवेवाद तो खोटा । दाटावा मद मछर ॥ ११ ॥
उद्धट बोलणें खोटें । बोलावीं मृद उत्तरें ।
नेटकी पाहिजे दीक्षा । रक्षावी भक्ति आदरें ॥ १२ ॥
पुण्यमार्ग प्रतिष्ठावा । लावावी धर्मवासना ।
देवालयें करावीं मोठीं । वापी कूप सरोवरें ॥ २० ॥

इत्यादि. ही शिकवण, सर्वत्र संचार करणाऱ्या त्यांच्या महंतशिष्यांना आहे, हें उघड आहे. ज्यांना श्रीसमर्थ दीक्षा देत, त्यांच्यापासून ते कसली अपेक्षा करीत, तें या शिकवणीवरून दिसतें. या सहा श्लोकांचे चौवीस चरण होतात व त्या प्रत्येक चरणांत एक एक धडा आहे. राष्ट्रगुरूशिवाय हे धडे कोणी घालून देणार नाही. स्वतः श्रीसमर्थ पर्यटण करीत असतां कसे वागत असले पाहिजेत, याचा बोध या शिकवणीवरून होत आहे. त्यांच्या वाङ्मयांतील त्यांच्या अंतरंगाच्या या असल्या खुणा क्षणभर कां होईना, मला वेडा करितात, तेंच वेड वाचकांपर्यंत नेऊन पोचवावें, अशी मला हांव सुटली आहे.

(८) यशाची किल्ली

गलबला हों चि नेदावा । गलबला बुद्धि भ्रष्टवी ।
मुळीं च नेणतें व्हावें । जाणत्यानेणत्यामधें ॥ ४०-३० ॥
महत्त्व वेगळें आहे । महत्त्व जाणती कळा ।
नेणत्याला मिळीं जाणे । पुढें सांगे हळु हळु ॥ ३१ ॥

गलबला म्हणजे अर्थात् मतामतांचा गलबला, वादविवाद. अकारण वादांग वाढवूं नये.

(९) वेवाद खोटा

संवाद वेवाद होतां । वेवादें युध्य होतसे ।
म्हणोनि लोक सोडावे । अरण्य धरितां बरें ॥ ३४ ॥
संगत्यागें सुखी व्हावें । वाचावें बहुतांपरीं ।
प्रत्ययो पाहातां पोटीं । साधकु सिद्ध होतसे ॥ ११ ॥

(१०) परोपकारविषयीं तत्परता

पराचें कार्य कर्ता जो । त्याचें कार्य कसें नव्हे ।
तांतडी तांतडी धांवें । बरेपणें मनोगतें ॥ १-१६ ॥
पराचें कार्य कर्ता जो । उभाउभी खडाखडी ।
कळलें पाहिजे सवें । लिहितां वाचितां कळे ॥ १७ ॥

निःस्वार्थबुद्धीनें च परोपकार करीत असावें, पण त्यांत च स्वार्थ साधतो.

(११) येकांत सेवावा

येकांताचें महत्त्व श्रीसमर्थानीं अनेकदां सांगितलें आहे . येकांत हें फार प्रभावी साधन आहे . त्याचा कोणी हि अनुभव घेऊं शकेल .

(रा) चाळणा करावी सवें । येकांतीं राहातां बरें ।
येकांत मानला ज्याला । त्याला साधे हलु हलु ॥ १३ ॥

जवळ जवळ या च शब्दांत ग्रन्थराजांत म्हटलें आहे :

जयास येकांत मानला । आवच्या आधीं कळे त्याला ॥ १८६ ॥

(म) येकांत सेवितां आधीं । चाळणा करितां बरी ।
अभ्यासीं लावितां बुद्धि । आकस्मात चि संभवे ॥ १८७ ॥

संभवे म्हणजे स्फुरतें . एकांतांत अभ्यास आणि चिंतन केल्यास एकदम स्फूर्ति होऊं शकते .

ल्याहावें शुद्ध वाचावें । जाणावें तदनंतरें ।
जाणतां कळतां बिंबे । बिंबतां स्फूर्ति होतसे ॥ १८८ ॥

(१२) जें करणें तें तारुण्यांत च केलें पाहिजे

देह्याचा भर्वसा नाही । तारुण्य चळतें जनीं ।
वृधार्पीं विटंबे काया । रूप विद्रूप होतसे ॥ १-१ ॥

असें म्हणून पुढील नऊ श्लोकांत, वृद्धपणीं मनुष्याची काय स्थिति होते, तिचें वर्णन श्रीसमर्थानीं केलें आहे . तें आपणांस कितपत लागू पडतें तें पडताळून पाहण्यासाठीं वृद्धांनीं ते श्लोक वाचावे व आपली हि अवस्था पुढें अशी च होणार, हें मनांत आणून, जें काय परमार्थसाधन करावयाचें असेल

तें तत्काळ सुरू करावें, हा बोध घेण्यासाठीं तरुणांनीं वाचावें. वृद्धपणींच्या आपदा सांगून त्वरा करण्याविषयीं श्रीसमर्थ तरुणांना सुचवीत आहेत.

ऐसें हें दुःख वृधापीं । कळलें पाहिजे जना ।

परत्र साधणें आर्धीं । तारुणीं च उठाउठी ॥ ११ ॥

(१३) प्रत्ययाची महती

उत्तमु प्रत्ययज्ञानी । मध्यमु शास्त्रनिश्चयी ।

अधमु लोकघाटीचा । पाषांडी अधमोधमु ॥ १६ ॥

उत्तमु कल्पनातीतु । मध्यमु शब्दबोलिका ।

अधमु नेणता गर्वीं । पापी तो अधमोधमु ॥ १८ ॥

उत्तमु मुख्य ज्ञानी तो । मध्यमु तो उपासकु ।

अधमु संशयी कर्मीं । कर्मभ्रष्ट अधमोधमु ॥ १९ ॥

धन्य जो सर्व हि जाणे । सार शोधून घेतसे ।

प्रत्ययैवीण मानीना । तो ज्ञाता दुल्लभु जनीं ॥ २० ॥

प्रत्ययावर इतका त्यांचा कटाक्ष असे. नुसत्या अनुमानानें कांहीं मानूं नये. प्रत्यय पहावा. प्रत्ययज्ञानी दुर्लभ आहे. अशा स्थितींत श्रीसमर्थांच्या सांगण्यावर पूर्ण भरंवसा टाकून प्रत्यय यावा म्हणून धडपडत, तळमळत, विनवीत असावें, एवढें च आमचें काम आहे !

(१४) वृत्ति मोकळी असावी

संसार नासका आहे । विटंबे भलते सवा ।

मन हें सांवरेना कीं । उभाउभी खडाखडी ॥ १९ ॥

जात्या संसार हा सुखदुःखमिश्रित आहे, तो केव्हां उघडा पडेल याचा नेम नाही. मन त्याच्यांत च गडून गेलेलें असल्यास, म्हणावें तेव्हां तें त्याच्यांतून बाहेर पडणार नाही. यासाठीं आरंभापासून च

यालागीं मोकळी वृत्ती । असिली पाहिजे सदा ।

धन्य ते जाणती ज्ञानी । उदास गिरिकंदरीं ॥ १० ॥

खतःकडे पाहून च श्रीसमर्थ नेहमीं बोलत असत कीं काय, न कळे, इतकें त्यांचें खतःचें चरित्र, ते जें बोलतात आणि सांगतात, त्यांत आपल्या प्रत्ययास येत असतें.

आटाआटी जनामधें । आरडा चिरडा निघे ।

परंतु श्रीसमर्थासारखा

उदासवृत्तिचा योगी । न लिंपे असतां जनीं ॥ ११ ॥

(१५) समजलें तर तसें वागलें पाहिजे

तर च तें समजलें म्हणावें. नुसतें समजलें पण तदनुसार वर्तन घडलें नाही, तर तें समजणें फोल होय.

जाणोनि काय होतें रे । वर्तणें खस्त पाहिजे ॥ १६ ॥

खस्त म्हणजे पूर्णत्वानें त्यासारखें.

(१६) मित्र कसा असावा ?

मित्र तो पाहिजे ज्ञानी । विवेकी जाणता भला ।
 श्लाघ्यता पाहिजे तेथें । येहलोक परत्र हि ॥ १ ॥
 उगा चि वेळ घालाया । नासके मित्र पाहिले ।
 कुबुद्धि कुकर्मी दोषी । त्यांचें फळ भोगावया ॥ २ ॥
 सारीचे मित्र नारीचे । चोरीचे चोरटे खवी ।
 मस्तीचे चोरगस्तीचे । कोटगे लत पावती ॥ १० ॥
 संगदोषें महादुःखें । संगदोषें दरिद्रता ।
 संगतीनें महद्भाग्य । प्राणी प्रतक्ष पावती ॥ ११ ॥
 संग तो श्रेष्ठ शोधावा । नीच सांगात कामा नये ।
 न्यायवंत गुणग्राही । येत्नाचा संग तो बरा ॥ १२ ॥

सामान्य, पण लहानथोरांनीं ऐकण्यासारखा हा उपदेश आहे.

(१७) राजा कसा असावा ?

मोठें तें पाप लोकांचें । प्रभु तो जाणता नव्हे ।
 वर्ततो शिकविल्या बोलें । तो काय म्हैसमंगलु ॥ १३ ॥
 खचतें काम तें ऐसें । रचतें काम तें नव्हे ।
 कारबार बुडाला तो । कोण कोणास पुसतें ॥ १४ ॥
 लाच चोरी बहु जाली । घालाघाली परस्परें ।
 धण्याला नेणवे कांहीं । बेदादी नगरी पहा ॥ १५ ॥

धणी तो राहिला मार्गे । कारबारी च नासिती ।
पाप हें थोर लोकांचें । सांगावें कवणापुढें ॥ १६ ॥

कोणाचें उदाहरण डोळ्यांपुढें येऊन श्रीसमर्थ हें बोलत आहेत, तें कळण्याला मार्ग नाही !

प्रपंच नासतो ऐसा । भाग्य जातें निघोनियां ।
यालागीं सर्व सांभाळी । तो चि साहेब नेटका ॥ १७ ॥
खबर्दार बरा राजा । विवेकी सर्व साक्षपी ।
आज्ञेनें सर्व हि चाले । तेणें सौख्य बहु जना ॥ १८ ॥

(१८) ब्राह्मण कसा असावा ?

ब्राह्मणु ब्रह्मवेत्ता तो । ब्राह्मणु ब्रह्मनिश्चयी ।
ब्राह्मणु ब्रह्मस्थितीचा । ब्राह्मणु म्हणजे गती ॥ १७ ॥

ब्राह्मणावांचून गति नाही, असें सर्वांना वाटेल, असा ब्राह्मण असावा !
ब्रह्माचा ज्याला निश्चय झाला, ब्रह्म ज्यानें जाणलें, जो ब्रह्म च झाला, तो
ब्राह्मण ! अशा ब्राह्मणावांचून साऱ्या जगाचें अडेल, यांत काय शंका आहे ?

(१९) ज्ञानावांचून गति नाही

मरणोत्तर सदाचारी आणि विशेषतः दुराचारी यांची काय गति होते
ती ६२ व्या प्रकरणांतील ७ ते १२ श्लोकांत वेदशास्त्राधारे वणिगेली आहे ।
ती वाचली म्हणजे अंगावर शहारे च आले पाहिजेत . त्या यातना चुकविण्याचा
मार्ग एक च .

परत्र साधिलें जेहीं । ते लोक सुकृती भले ।
यम ते रंक त्यांपुढें । भक्त देव चि जाणजे ॥ १३ ॥
यम ते दास देवाचे । देव तो आपुला असे ।
परत्र हें चि जाणावें । ज्ञानें मोक्ष चि होतसे ॥ १४ ॥

तो देव शोधून आपलासा केला पाहिजे .

(२०) त्याला बुद्धियोग चि पाहिजे

भल्याची संगती व्हावी । स्नानसंध्या पवित्रता ।
परोपकारणी काया । नित्यानित्यविचारणा ॥ १८ ॥

स्नानसंध्या टिळे माळा । उदास तापसी फिरे ।
 उक्तमु तो नये वाट्या । जेथें तेथें विराजतो ॥ १९ ॥
 येके स्थळीं स्थिरावेना । नित्य नूतन साजिरा ।
 कीर्ति ते दिगांतीं धांवे । नेमस्त राहतां जर्नी ॥ २० ॥
 श्लाघ्य दुर्लभ तें जाणे । कोड कौतुक होतसे ।
 विख्यात होतसे योगी । धुंडितां सांपडों नये ॥ २१ ॥
 येकांत सांपडे मोठा । बुद्धियोग ठाई पडे ।
 येहलोकपरलोकीं । बुद्धियोग चि पाहिजे ॥ २२ ॥

हा असा विख्यात योगी श्रीसमर्थाशिवाय दुसरा कोणता ?

(८) अवांतर

स्फुट प्रकरणांतील अवांतर अशा तीन च गोष्टी नमूद कराव्याशा वाटतात.

एक—प्रकरण ३९ त गायनी कलेची धन्यता गायिली आहे. तिची धन्यता खरी च आहे. गायनकला ज्याला अवगत असते तो ज्याला त्याला हवासा वाटतो. गायन ऐकण्याचें वेड सर्वांना असतें. पशु, पक्षी सुद्धां गायनानें लुब्ध होतात, मग बालकें, स्त्रिया, पुरुष होतील यांत काय नवल आहे ? अशा या दिव्य कलेचा दुरुपयोग न करतां परमेश्वराला आळविण्याकडे तिचा उपयोग केला, तर अशा गुणी माणसाला परमेश्वर लवकर प्रसन्न होईल, असें मला वाटतें. श्रीसमर्थांना ती कला पूर्ण अवगत होती. या कलेच्या योगानें

येकाकी महंती येते । उदंड कीर्ति वाढते ।
 विख्यात सकळै लोकीं । धन्य ते गायनी कळा ॥ ३३ ॥
 राहाती लोक ते राजी । आवडी उपजे मनीं ।
 वर्णितां कीर्ति देवाची । धन्य ते गायनी कळा ॥ ५ ॥

दुसरी—प्रकरण ५१ त संसार व्यर्थ कशानें जातो व ५२ त तो धन्य कशानें होतो, हें सांगितलें आहे.

कटकटी खटखटी रागें । चटपटी वटवटी सदा ।
 चुर्चुरी चुर्चुरी रागें । वेर्थ संसार जातसे ॥ ५१ ॥
 तीर्थ नाहीं यात्रा नाहीं । नाहीं कथा निरूपण ।
 तृप्त हे वासना नाहीं । वेर्थ संसार जातसे ॥ ६ ॥

परंतु याच्या उलट

स्नानसंध्या टिळे माळा । अंतर्निष्ठ उपासना ।
 नित्यानित्य विवेकानें । धन्य संसार होतसे ॥ ५३ ॥
 अन्नोदकवस्त्रदानें । धन्य धन्य ब्राह्मणीं भजे ।
 उदास वृत्तीनें लोकीं । धन्य संसार होतसे ॥ ४ ॥
 कदापि सत्य सोडीना । नित्य नेमस्त बोलणें ।
 वोढतो बहुतां लोकीं । धन्य संसार होतसे ॥ ७ ॥
 नवविधा भक्ति देवाची । मुख्य कोण विचारणें ।
 अध्यात्म शोधितां सर्वें । धन्य संसार होतसे ॥ १० ॥
 दासाचें बोलणें ऐसें । सर्वज्ञ जाणते तुम्ही ।
 तुम्ही आम्ही विचारावें । धन्य संसार होतसे ॥ १२ ॥

तिसरी—प्रकरण ९० त महाबळेश्वराचें वर्णन आहे, हें अंतर्गत पुराव्यावरून हि स्पष्ट होत आहे, पण प्रकरण ३२ त कोणत्या स्थळाचें वर्णन आहे, तें निश्चित सांगतां येत नाहीं. बहुधा तें हिमालयाकडील एकाद्या रम्य ठिकाणचें असावें, असें मनांत येतें.

गिरीचे मस्तकीं गंगा । तेथुनी चालिली बळें ।
 घबावां लोटल्या धारा । घबावां तोय आदळे ॥ ३३ ॥

वगैरे वर्णन ७ व्या श्लोकापर्यंत करून श्रीसमर्थ म्हणतात

विश्रांती वाटते तेथें । जावया पुण्य पाहिजे ।
 कथा निरूपणें चर्चा । सार्थकें काळ जातसे ॥ ८ ॥

त्या च प्रमाणें ९९ व्या प्रकरणांतील वर्णन कोणत्या स्थळाचें आहे तें निश्चित करतां न आलें, तरी त्यांतील उल्लेखांवरून दक्षिणेकडील कांची, मदुरा, तंजाऊर, रामेश्वर वगैरेपैकीं एकाद्या स्थानाचें तें वर्णन असावें, असें वाटतें.

उत्तरेचा हिमालय, दक्षिणेचा रामेश्वर आणि मधला महाबळेश्वर यांचीं हीं वर्णनें होत. त्या भयंकर अंदाधुंदीच्या काळांत भरतखंडाच्या आठ हि दिशांना निर्धास्तपणें संचार करणाऱ्या श्रीसमर्थांच्या चिंतनांत आजचा उरलेला दिवस जावा, म्हणून आज आतां लेखणी खाली ठेवतो.

(२) अष्टाक्षरी स्फुट श्लोक

(१) या श्लोकांचीं एकंदर ६१ प्रकरणे आहेत . श्रीसमर्थांच्या वाङ्मयांत या श्लोकांची मला किंचित् निराळी तऱ्हा भासते . जी शिकवण , जें तत्त्वज्ञान किंवा जें व्यवहारचातुर्य त्यांच्या इतर वाङ्मयांत आहे , तें च या हि श्लोकांत आढळतें , त्यांतील कांहीं कांहीं वचनें तर सुभाषितासारखीं अखंड कंठीं धारण करण्याजोगीं आहेत . पण , या श्लोकांत , त्यांच्या इतर वाङ्मयांत नाहीं , असा गूढपणा फार आहे , असें मला वाटतें . भाषा हि तितकी साधी नाहीं . एकंदरीत मला असें वाटतें , या प्रकरणांत प्रत्येकानें स्वतः गढून जाऊन त्यांतील गूढपणा उकलण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे .

(२) हीं प्रकरणे श्रीसमर्थांच्या अवतारकार्याच्या आरंभींच्या काळांतील असावीत , असें वाटतें . या अवघ्या ६१ प्रकरणांत वीस पंचवीस ठिकाणीं त्यांनीं स्वतःचा निर्देश ' कवि ' म्हणून केला आहे , तितका इतरत्र मुळीं च नाहीं . असा उल्लेख त्यांच्या ज्या ज्या काव्यांत किंवा प्रकरणांत आला असेल , तें तें काव्य किंवा प्रकरण त्यांच्या काव्यरचनेच्या आरंभींच्या काळांतील असावें , असें मी मानीत असतो .

(३) या स्फुट श्लोकांतील एका लहानशा प्रकरणांत त्यांच्या चरित्रांतील एका प्रसंगाचें वर्णन असावें , असें दिसतें . उन्हातान्हाचे ते नेहमीं च हिंडत , तेव्हां हा प्रसंग त्यांच्यावर कोठें आणि केव्हां आला होता , हें कळण्याला मार्ग नाहीं . कुबडीतीर्थाचा प्रसंग श्रीशिवरायासंबंधाचा आहे . ५४ व्या प्रकरणांतील प्रसंग खुद्द श्रीसमर्थांवर च आलेला दिसतो .

बहुत तान लागली । तनु विशेष भागली ।
सुरंग तो विरंगला । प्रसंग रंग भंगला ॥ ५४-१ ॥
कठीण वेळ पातली । तनु विशेष श्रांतली ।
तगबगीतसे मना । कराल भेटि जीवना ॥ २ ॥
सुगंध नीर गारसैं । दिसेल काय फारसैं ।
घळाळ चोतितां बरें । नये मनास दुसरें ॥ ३ ॥
कळकळीत हा पळु । कवी बहुत वीकळु ।
कळवळोनि पोळला । दयाळ राम वोळला ॥ ४ ॥

अति तहान लागली होती, तोंड कोरडें पडलें होतें, शरीराची सारखी तगवग होऊं लागली होती, गात्रें विकल झालीं होती! दयाळ राम वोळले, पाणी मिळालें! देशासाठीं आणि धर्मासाठीं त्या महापुरुषानें कसकसे प्रसंग साहिले, ते त्यांचे त्यांना ठाऊक!

(४) स्फुट प्रकरणांत आरंभीं च आपण अध्यात्मसार आणि आनंद-वनभुवन या दोन प्रकरणांचा जसा स्वतंत्र उल्लेख केला होता, तसा या स्फुट श्लोकांत आरंभीं तीन प्रकरणांचा स्वतंत्र उल्लेख केला पाहिजे.

एक—५५ वें प्रकरण अवध्या ४० श्लोकांचें असून त्यांत वेदांतील कर्म, उपासना आणि ज्ञान या त्रिकांडांचें थोडक्यांत वर्णन आहे. श्रीसमर्थ-वाग्देवतामंदिरांतील बाडांक ४४८ त या प्रकरणास ज्ञानकांड म्हटलें आहे व बाडांक ४७८ आणि ११६९ यांत विज्ञानकांड म्हटलें आहे.

(श्री) त्रिकांड वेद बोलिला । उदंड अर्थ चालिला ।
बुझेल तो भला भला । जर्नी महंत शोभला ॥ ५५-१ ॥
देह्यासि कर्म लागलें । विध्योक्त चालतां भलें ।
बहुत कर्म शोभलें । भलें तयास लाभलें ॥ २ ॥

* * *

(रा) अपार कर्ममार्ग हा । घडे चि ना चि सांग हा ।
कचाट कर्मसूचना । पुढें असे उपासना ॥ १० ॥
स्वधर्म चुकतां जनु । हरि पतितपावनु ।
दुजा जर्नी असे चि ना । म्हणोनियां उपासना ॥ ११ ॥
उदंड देव देवता । जर्नी बुझेल पुरता ।
ऋणानुबंद जीकडे । भजेल लोक तीकडे ॥ १२ ॥

* * *

(म) कळे तया उदंड हें । म्हणोन ज्ञानकांड हें ।
समूळ सर्व जाणणें । तयास ज्ञानसें म्हणे ॥ ३० ॥
भजन तें बहुविधा । तयांत मुख्य नौविधा ।
तयांत हे निवेदनी । जर्नी पतितपावनी ॥ ३१ ॥
प्रचीतीनें चि सूटिका । प्रबोध सांपडे निका ।
प्रपंच होतसे फिका । निशब्द गुज हें शिका ॥ ३२ ॥

दुसरें—५८ वें प्रकरण १२५ श्लोकांचें असून त्यांत श्रीरामकथा आहे. कायमची लक्ष्यांत घेण्यासारखी गोष्ट अशी कीं, या लघु कथेंत हि युद्धकांडाचा च भाग सर्वस्वी आणला आहे. यांत हि लंकेवर चालून जाण्याचा हेतु, सीता-मार्चची भेट हा सांगितला नसून रावणाच्या बंदिवासांतून देवादिकांची मुक्तता करणें, हाच दिला आहे. या दोन्ही मुद्यांचा जास्त विचार श्रीसमर्थकृत **बृहद्रामायण** आपण हातीं घेऊं तेव्हां करूं. प्रस्तुतच्या रामकथेच्या तुलनेनें त्यास मीं बृहद्रामायण म्हटलें आहे. नाही तरी या प्रकरणास चाफळमठांतील एका बाडांत 'लघु रामायण' अशी संज्ञा दिलेली च आहे. या कथेच्या आरंभीं नमनाच्या तीन श्लोकांनंतर श्रीसमर्थ स्वतःचा उल्लेख **लहानसा कवी नवा** असा करीत आहेत. 'कवि' या संज्ञेमुळें मीं वर जी कल्पना व्यक्त केली आहे, तिला या उल्लेखानें बळकटी येत आहे. न जाणों, असें हि झालें असेल कीं, पूर्व वयांत जसें हें लहानशा नव्या कवीनें लघु रामायण लिहिलें, तसें ते बृहद्रामायण प्रथितयश विल्यात अशा राष्ट्रगुरूनें उत्तर वयांत लिहिलें असावें.

रावणाच्या बंदींत देव पडले असतां त्यांची जी दशा झाली होती, ती वाचीत असतां, हें वर्णन करण्यांत श्रीसमर्थांचा कोणता हेतु असावा, असा प्रश्न वाचकांच्या मनांत स्वाभाविक उभा राहून, त्या हेतूचा सुगावा लागावा म्हणून वाचकांना श्रीसमर्थहृदयांत प्रवेश करावा च लागेल. एरव्हीं, श्रीसमर्थांपासून दूर राहून त्यांच्या अंतःकरणाचा सुगावा लागणार कसा ? श्रीसमर्थांच्या हृदयाशीं समरस झालें पाहिजे ! बंदिशालेंत देवांच्या वांट्याला कोणतीं कामें दिलीं होती व त्यांची काय अवस्था झाली होती, ती पहा :

समीर लोटितो खडे । वरुण घालितो लडे ।
 मयंक साउली धरी । मळीण पावकु हरी ॥ ५८-१३
 विधी विधीस धाकतो । सुरेंद्र बाग राखतो ।
 करावयास निग्रहो । भुमंडळासि विग्रहो ॥ १४ ॥
 अखंड चाकरी करी । सदा वरुची भादरी ।
 सटी आरंघळी दळी । गणेश गाढवें वळी ॥ १५ ॥
 परोपरीं विटंबणा । वदेल कोण रावणा ।
 उदंड देव पीडिले । मदें पदासि खंडिलें ॥ १६ ॥

बहु कठीण काळ हो । समस्त पावले मोहो ।
हिणादिनाचिया परी । सदा गळीत अंतरीं ॥ १७ ॥

अशी हीन स्थिति होऊन खालीं माना घाळून नुसते उष्ण श्वास टाकीत व अश्रु ढाळीत देव वसले होते.

समस्त केंश लांबले । कितेक वेस्त लोंबले ।
नखें चि योग साधले । समस्त देव गादले ॥ १८ ॥

डोकीवरचे केंस लांबले, दाढा अस्ताव्यस्त लोंबल्या, हातापायांच्या बोटांचीं नखें वाढलीं, जणूं योगी बनले ! सर्व देव इतके त्रस्त झाले होते.

निशाचरें बहु वसे । कठीण वर्तमानसें ।
म्हणोनि राम पावला । बहु बळें उठावला ॥ १९ ॥

सीतेला सोडवावयाची हें कांहीं खरें कारण नव्हतें, तें नुसतें निमित्त होतें, खरा हेतु सुरबंधविमोचनाचा होता.

निमित्त मात्र ते सीता । विबुधपक्ष पुरता ।
समर्थ तो भला भला । कुढावयासि पावला ॥ २० ॥

या कथेचा शेवट करतांना श्रीसमर्थानीं, आपणांस आपले कोण वाटतात, तें सांगितलें आहे.

समर्थ हे उपासना । जनांत आणित्ती मना ।
रघोत्तमा उपासित्ती । सखे चि ते चि वाटती ॥ १२२ ॥

श्रीसमर्थानीं एकवार खमुखानें “ हा आपला आहे ” असें म्हणून आपणांस त्यांनीं आपल्या लाडक्या शिष्यांत सामील करून घ्यावें, अशी ज्यांना तळमळ लागली असेल, त्यांना ती तळमळ शांत होण्याचा उपाय या श्लोकांत सांपडेल !

प्रकरणाच्या अगदीं शेवटच्या श्लोकांत या लहानशा नव्या कवीची त्या वेळीं काय अपेक्षा होती ती दिली आहे :

विरक्त भक्त जाणते । अगम्य खूण बाणते ।
शरीर त्या घरीं पडो । मनांत राम सांपडो ॥ १२५ ॥

तिसरें—९९ वें प्रकरण एकंदर १०२ श्लोकांचें असून त्यांत श्रीकृष्णकथा आहे. या प्रकरणास श्रीकल्याणस्वामींच्या बाडांत च भागवत

असें म्हटलें आहे. त्याचे तीन पोटविभाग केलेले आहेत. पहिल्यांत, घात करण्यास आलेल्या माभळभटाची खोड मोडून त्याच्याकडे बोट दाखवून तात्पर्यार्थ घडा शिकविला तो असा :

श्रीकृष्ण देव द्रोहिला । जिहीं नन्हीं दुराविला ।
तया खळास हे गती । बळें चि येम ताडिती ॥ २९ ॥
उदास दास तो कवी । बहु जनास सीकवी ।
उणें कदा वदों नका । न मानितां घडे धका ॥ ३० ॥

दुसऱ्या पोटविभागांत

विषें भरूनियां स्तना । कुटिल घात पूतना ॥

नाशार्थ आली असतां तिची खबर घेतली आहे आणि तिसऱ्यांत, एकंदर हरिलीला वर्णन करून बोध केला आहे कीं,

श्रीकृष्ण कृष्ण हें वदा । तुटोन जाति आपदा ।
नको कदा देहेमदा । तरी च पावसी पदा ॥ ५९ ॥

(५) थोडी शिकवण—ग्रत्यय पहावा, सर्वास राजी राखावें, अखंड सावधानता असावी, इत्यादि जी त्यांची शिकवण इतरत्र आढळते, ती च या हि स्फुट श्लोकांत आहे, तन्हा किंचित् वेगळी. आपण अगदीं थोडक्यांत पाहूं.

(१) श्रीसमर्थाच्या वेळीं कठीण काळ आला होता. जनता हवालदील आणि भयभीत झाली होती. लोक भीतीनें, जबरदस्तीनें वा लालुचीनें पटापट स्वधर्माचा त्याग करून परधर्माच्या आश्रयाला जात. अशा वेळीं, हे हि दिवस जातील, एकसारखा काळ कधीं रहात नाहीं, असें सांगून श्रीसमर्थ त्यांना धीर देत.

कित्येक जीव जन्मती । कितेक मृत्य पावती ।
कितेक होत जातसे । मना प्रचीत येतसे ॥ १६-१ ॥
कितेक वृक्ष वाढती । कितेक वृक्ष मोडती ।
कितेक पाहातां रचे । कितेक मागुतें खचे ॥ २ ॥
पुरें कितेक पट्टणें । कळे समस्त आट्टणें ।
कितेक होत दाटणी । स्थळें न येत वांटणी ॥ ३ ॥
रुणानुबंद तों घडे । पुन्हा सर्वें चि विघडे ।
कितेक काळ तों वसे । सर्वें चि सर्व निरसे ॥ ४ ॥

कितेक देश लागला । कितेक देश भंगला ।
कितेक नृपती भले । परंतु मृत्य पावले ॥ ५ ॥
कितेक उत्पती स्थिती । कितेक पावती गती ।

हे सर्व तुम्ही पाहातां, जाणतां, मग धाक कसचा बाळगतां ?

तुम्ही समस्त देखता । कठीण काळ धाकता ? ॥ ६ ॥

दिवस कठीण आले आहेत खरे, पण म्हणून हातपाय गाळून काय उपयोग !
प्रयत्नांतीं परमेश्वर हे ओळखून सावध राहून प्रयत्न केला पाहिजे.

अखंड सावधान रे । प्रयोग प्रेत्न मान रे ।
प्रसंग हा तुफान रे । नको चि वेवधान रे ॥ ६ ॥
म्हणे उदास दास हा । बरें पाहा बरें पाहा ।
करील प्रेत्न जीतुका । तयास लाभ तीतुका ॥ ५ ॥

जसा प्रयत्न तसे फळ. संकट ओळखून त्याला पुरा पडेल असा अचूक प्रयत्न
केल्यास यश हटकून आहे.

प्रसंग हा कठीण हो । बहुत पावले मोहो ।
परंतु येत्न पाहती । सुखें चि ते चि राहती ॥ ४५-१ ॥

यासाठी लोकांस प्रसंगाची जाणीव करून देऊन वारंवार सावधानतेची
सूचना देण्याचा श्रीसमर्थानीं कधीं कंटाळा केला नाही. त्यांची भाषा हि,
अशा वेळीं, प्रसंगाला अनुरूप अशी धीराची आणि प्रोत्साहनाची असे.

प्रसंग हा तडातडी । करा विवेक तांतडी ।
सुचीत व्हा घडी घडी । प्रबोध घ्या खडाखडी ॥ ५३ ॥
देश काळ वर्तमान । सर्व हि अवेवधान ।
कोणतें विधी विधान । सावधान सावधान ॥ ५९ ॥

ही द्विरुक्तीने केलेली आज्ञा श्री रामदास आणि रामदासी
मासिकानें मस्तकीं धारण केल्याचें वाचकांच्या लक्ष्यांत आलें च असेल.

(२) अशा त्या संकटकाळीं श्रीसमर्थानीं जनास रामोपासनेचा उपाय
सुचविला. त्रेतायुगांत अशा च तऱ्हेच्या संकटावस्थेंत ज्या स्वामीसेवकाच्या
जोडीने धर्मरक्षण केलें, ती च जगूं जोडी, आतां हि तुमचें रक्षण करील,
असें त्यांनीं जनतेस आश्वासन दिलें.

श्री राम राम राम रे । समर्थ योगधाम रे ।
 दयाळ तो दया करी । कवी जनासि वीवरी ॥ ११ ॥
 धनुष्यबाणधारकु । हरि जनासि तारकु ।

पुढच्या चरणांतील 'प्रचंड ध्यान' पाहून, 'हरिजनासि' असा एक शब्द मानून 'तारकु' पहिल्या चरणांतील रामाचें विशेषण न करतां, 'हरिजनासि' असे शब्द मीं तोडले आहेत व 'तारकु' हें हरीचें विशेषण केले आहे. हरि म्हणजे मारुती.

प्रचंड ध्यान तें धरा । मनांतरीं च वीवरा ॥ ३ ॥
 जसा तसा चि काळ हो । मनीं धरा दयाळ हो ।
 तुम्हांसि तो दया करु । अनन्य भाव वीवरु ॥ ५ ॥

(३) अहंकारानें उत्पन्न होणारे आपसांतील कलह मात्र मिटवून ऐक्य साधलें पाहिजे.

अभेद भक्तीचा ठसा । अनन्य भाव तो कसा ।
 निवेदनें चि वोळखा । अहंपणें झको नका ॥ १७ ॥

आपसांतील कलह मिटविण्याला श्रीसमर्थ जो उपाय सुचवीत आहेत, तो सर्वदा चित्तांत बाळगण्यासारखा आहे.

घरून पक्ष काय रे । उपाय ते अपाय रे ।
 तुम्ही तुम्हांस विवरा । स्वहित तें मनीं धरा ॥ १७ ॥
 जनीं उदंड पाहिलें । कळहो करीत राहिलें ।
 अनन्य देव भेटला । कळहो तयास तुटला ॥ ११ ॥
 कळहो करील शब्द रे । अनंत तो निशब्द रे ।
 तुम्ही अनंत कां न व्हा । वेवादतां अब्हासव्हा ॥ १२ ॥
 अनंत ब्रह्म तें असे । तयास पक्ष हि नसे ।
 संत संत संत रे । निवांत रे निवांत रे ॥ १३ ॥
 स्वयें चि तो चि होइजे । पर्दीं मिळोनि जाइजे ।
 उरेल तो कळहो करु । उदंड पक्ष हि धरु ॥ १४ ॥

कोणत्या हि प्रश्नाच्या बाबतींत, आणि विशेषतः श्रीशिवसमर्थांच्या बाबतींत विकारवशा होऊन अकारण वितंड वाद घालणारांना आपलें हें च उत्तर असावें:

उदंड हो बरें बरें । तुम्ही म्हणाल तें खरें ।
कळेल तें सुखें करा । धराल तें सुखें धरा ॥ १५ ॥

कारण वितंड वाद घालणारांना सत्याची चाड नसते च मुळीं ।

हितार्थ सांगणें घडे । विवंचितां तिढा पडे ।
जना प्रचीत नावडे । कुळाभिमान तो जडे ॥ १९ ॥

(४) मनाला मन मिळालें पाहिजे. नुसत्या देहानें देहाला भेटून उपयोग काय ? मनें एक ज्ञालीं पाहिजेत. मनें भिन्न तर व्येयें भिन्न आणि तें च कलहाचें मूळ होय.

तनास भेटलीं तनें । मनास चुकलीं मनें ।
चुकी चुकी बहु चुकी । परस्परें चुकामुकी ॥ ३१ ॥
मढ्यास भेटलें मढें । करील काय बापुडें ।
मनें मनाचिया खुणा । बुझेल लोभ त्या दुणा ॥ २ ॥
उगें चि वेचलें वये । मनास भेटतां नये ।
मनें मनास राखणें । सुखें सुखास चाखणें ॥ ३ ॥

अगदीं तद्वत् म्हणतां येईल कीं, श्रीसमर्थहृदयांत प्रवेश करतां आला नाही, तर त्यांचें वाङ्मय नुसतें वाचून काय उपयोग ?

(५) परांतर राखलें पाहिजे. ही हि बहुमोल शिकवण श्रीसमर्थवाङ्मयांत कितीदां आढळेल, याची कल्पना करवत नाहीं.

परांतरास राखणें । अचूक सुख चाखणें ॥ ३२ ॥
परांतरास राखणें । समस्त सुख चाखणें ॥ ३३ ॥

आणि ३६ व्या प्रकरणांत दुसरें काय आहे ? ही च शिकवण आहे.

मनें मनासिं मीळणी । तयासि मानिती गुणी ।
परांतरासवें भरे । प्रसंगमान वीवरे ॥ ३६ ॥
विभक्त दीसती खरें । परंतु येक अंतरें ।
अनन्य येकि धारणा । मिळोन जाय कारणा ॥ ४ ॥
मिळोन जाय अंतरा । तदंश तो चि तो खरा ।
विचार येक धारणा । मिळोन जाय कारणा ॥ ५ ॥

(६) प्रचीति पाहिजे. प्रचीतीवांचून नुसती बडबड आणि कुत्र्याचें उगें च मुंकणें यांत फरक काय ? प्रचीती ध्यावी आणि प्रचीतीनें बोलवें.

कदा नये चि प्रत्ययो । तयास काय तो जयो ।
 पीत तो चि पातकी । विनाप्रचीत घातकी ॥ ३६ ॥
 नसे प्रचीत तें सुणें । उगें चि काय भुंकणें ।
 स्वयें प्रचीत तो वरु । उगा चि सिंतरु खरु ॥ १४ ॥

(७) यत्न तो देव जाणावा, इतकी प्रयत्नाची प्रतिष्ठा वाढविणारे श्रीसमर्थ ऋणानुबंध म्हणून कांहीं असतो, असें केव्हां केव्हां मानतात, हें पाहून, कारण लक्षांत येत नाही, पण मला आनंद वाटतो. यत्न तो देव खरा च, पण प्राक्तन हि अनुकूल पाहिजे. सर्व साधनें करून हि ज्ञान होण्याला अखेरीस, श्रीसद्गुरुकृपा जशी लागते च, तद्वत् प्रयत्न करून हि यश येण्याला प्राक्तनी हि लिहिलेलें असावें लागतें च, असें वाटतें.

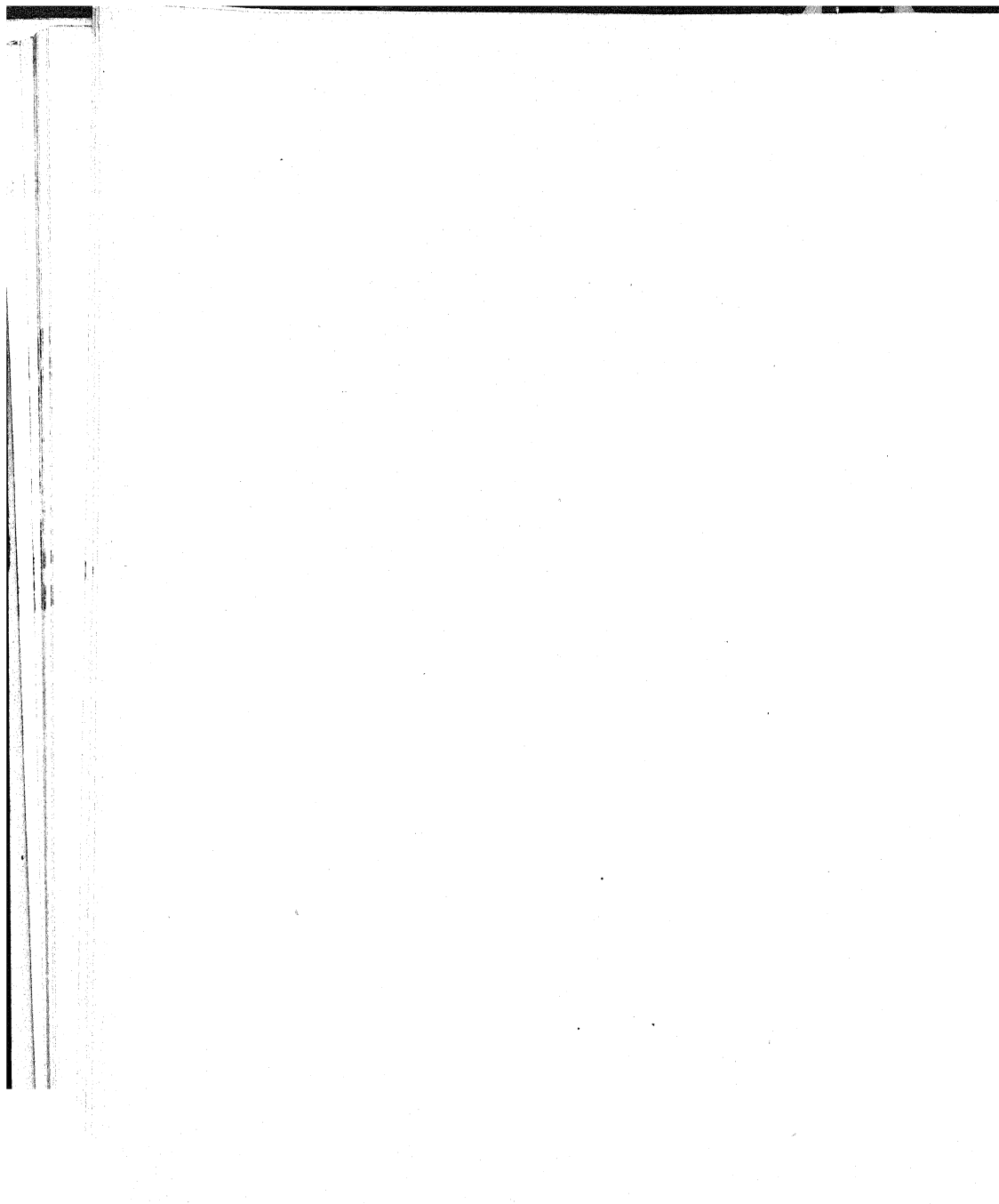
रुणानुबंध तों घडे । पुढें समस्त वीघडे ।
 पशु मनुष्य संपदा । घडोन वीघडे सदा ॥ ४७ ॥
 भरो च लागतां भरे । भरे कदापि नावरे ।
 सर्वे चि वोसरे सरे । सरे चि तें कदा नुरे ॥ २ ॥
 बरी च वेळ लागतां । घडोन ये न भागतां ।
 उगा च काळ विषमु । पराक्रमु च तो श्रमु ॥ ३ ॥
 बरा चि काळ तो बरा । न मागतां चि ये घरा ।
 बळें चि लोक बोलती । सुखें सुखी कल्लोळती ॥ ४ ॥
 उदास राहतां गती । भले विवेक सांगती ।
 घडेल तें सुखें घडो । पडेल तें सुखें पडो ॥ ५ ॥

हें सर्व जाणून हि प्रयत्न हा केला च पाहिजे.

[४]

श्लोकबद्ध प्रकरणं

- (१) रामायण
- (२) करुणाष्टके वगैरे
- (३) श्री श्लोक मनाचे

(१) रामायण

या तिन्ही प्रकरणांची भाषा, त्यांचा विषय, तीं लिहिण्यांतील हेतु इत्यादिकांचा विचार केला म्हणजे मला असे वाटते, आधीं रामायण, सर्व आयुष्यभर प्रसंगानुसार मधून मधून करुणाष्टके आणि शेवटीं मनाचे श्लोक रचले गेले असावेत. श्रीशिवरायाला राज्याभिषेक होण्याच्या पूर्वी रामायण रचलें गेलें असावे व राज्याभिषेक होऊन रामराज्याची स्थापना झाल्यावर मनाच्या श्लोकांची रचना झाली असावी. धर्मरक्षणार्थ राज्यस्थापनेचा घेतलेला ध्यास फलद्रूप झाला होता, अवतारकार्य सिद्धीस गेल्याचें समाधान प्राप्त झालें होतें, चित्ताला प्रसन्नता आली होती, अशा सुखमय, निश्चित अवस्थेंत श्रीसमर्थ असतां त्यांच्या मुखावाटे मनाचे श्लोक बाहेर पडलेले दिसतात. तेव्हां आपण हि आधीं रामायण, मध्यंतरीं करुणाष्टके आणि शेवटीं श्री श्लोक मनाचे, या क्रमांत या तिन्ही श्लोकबद्ध प्रकरणांचा विचार करूं.

(१) मला आपलें हें दुदैव वाटते कीं, श्रीसमर्थांच्या रामायणाकडे श्रीसांप्रदायिकांचें, अभ्यासकांचें व इतरांचें असावे तितकें लक्ष नसतें. तें यापुढें तरी लागावें, अशी मी प्रार्थना करितों. श्रीसमर्थांनीं रामायणाचे श्लोक उगीच केले नाहींत. समाजकारण, धर्मकारण, राजकारण, प्रपंच आणि परमार्थ, व्यक्तिनीति आणि राजनीति यांची त्यांना समाजाला सोदाहरण आणि सप्रचीत शिकवण द्यावयाची होती, म्हणून त्यांनीं सुंदरकांडाचें एक शत व युद्धकांडाचीं तेरा शतें, मिळून चौदा शतें रामायणाची श्लोकबद्ध रचना केली.

(२) १८१ श्लोकांचें किष्किंधाकांड श्रीसमर्थांचें म्हणून प्रकाशित करण्याला प्रथम कोणी आरंभ केला, तें मला ठाऊक नाहीं. नंतरचे प्रकाशक अंधपरंपरेनें तें त्यांचें म्हणून प्रकाशित करीत आले आहेत व डोळे उघडून कधीं पहावयाचें च नाहीं, असा त्यांचा दंडक असल्यामुळें यापुढें हि करीत राहतील, पण किष्किंधाकांड श्रीसमर्थांचें नाहीं, याविषयीं तिलमात्र शंका नको. त्याची भाषा श्रीसमर्थांची नाहीं, त्यांतील विचारसरणी त्यांची नाहीं. श्रीसमर्थांच्या मठांतील हजारों वाडें आज आपल्यापुढें आहेत, त्यांपैकीं एका हि वाडांत

किष्किधाकांड नाही. श्रीसमर्थांच्या चरित्रकारांपैकी कोणी हि त्याचा उल्लेख करीत नाही, इतकेंच नव्हे, तर शिरगांवमठपति भीमस्वामी

स्वामीच्या मानसीं रामकथा कांहीं। वर्णावी हे पाही इच्छा जालीं ॥
सुंदरकांडाचे केले शत श्लोक। युद्धकांड देख तेरा शतें ॥
ऐसें चौदा शतें केलें रामायण। ज्याच्या श्रवणें दोष जाती ॥

असें निःसंदिग्धपणें सांगत आहेत. बाडांक ९१ त श्रीकल्याणस्वामींनीं श्रीसमर्थांचें रामायण लिहिलें आहे, त्यांत किष्किधाकांड श्रीसमर्थकृत असतें तर ते न लिहिते काय ? त्यांत ते सुंदर आणि युद्धकांड लिहून शेवटीं “येकूण संख्या चौदासें बासेष्टी” अशी फक्त या दोन च कांडांची ग्रंथसंख्या नमूद करितात. तात्पर्य, किष्किधाकांड श्रीसमर्थांचें नव्हे. तें लिहिण्याचा त्यांचा विचार हि नसावा. श्रीरामचरित्रपर प्रकाशित आणि अप्रकाशित अशीं त्यांचीं स्फुट पदें, अष्टकें, श्लोक शतशः आहेत, पण त्यांना मुख्य मारुतीचा पराक्रम, श्रीरामाचें भक्तप्रेम, रावणाचा वध, देवबंधविमोचन व तदनुषंगिक कथाभाग, एवढाच वर्णावयाचा होता व तो त्यांचा हेतु या दोन कांडांनीं साधत होता.

(३) हीं दोन कांडें लिहितांना, त्यांनीं स्वतः केलेली श्रीवाल्मीकि-रामायणाची प्रत त्यांच्याजवळ होती, याविषयीं मला शंका उरली नाही. वाल्मीकिरामायणाच्या ज्या प्रती प्रकाशित आहेत, त्यांत नसलेले कांहीं प्रसंग श्रीसमर्थरामायणांत आहेत व त्यांचें मूळ त्यांनीं केलेल्या वाल्मीकिरामायणाच्या प्रतींत आढळतें. प्रस्तुतचीं दोन्ही कांडें त्या प्रतीला बहुतांशीं धरून आहेत. युद्धकांडाच्या सहाव्या शताच्या शेवटीं

म्हणे दास उदास श्रोतीं न व्हावें ।

ऋषी बोलिला तें चि हें सार घ्यावें ॥ ६-१०६ ॥

अर्थात्, पाल्हाळ सर्व टाकून आपल्या हेतूला पोषक असा मुद्याचा तेवढाच भाग त्यांनीं वर्णिला आहे.

ते म्हणतात हि

किती येक पाल्हाळ सांडूनि मार्गें ।

कथा चालिली ते पुढें लागवेगें ॥ १०-१०७ ॥

वृषुनरागल्लङ्कारेणरथेनवा॥राजमार्गेपिदृष्ट्वान४स्त्रिवापृच्छत्यनामयी॥३४॥अग्निहो
 त्रेषु४दारेषुशिष्येषुप्रप्यजनेषुच॥सानुकंप्य४सदाराम४पृच्छत्यस्मान्नामयी॥३५॥अभ्यंतर
 चराज्येचपोरजानपदेतथा॥स्त्रियोदृष्ट्वास्त्राण्यश्चदेवानूराजगृहेगृहे॥३६॥रामस्ये
 वाभियाचनेयोवराज्येसिषेचन॥तासांनयोचितेराजनत्वत्प्रसादाज्यसिद्धता॥३७॥राममिंश
 चरत्रयामप्रजानामनुकंपकं॥पश्येमयुवराजंतमसिषित्तंत्वदाज्ञया॥३८॥सराजव
 यत्तिजमात्मवर्तैगुणासिरामेनरलोककार्ता॥रामेवदेवाहसिलोकनाथमिहाभिवक्तुं
 युवराजमुख्यं॥३९॥इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेवालचरित्त्वेऽप्युक्ति
 ईसमाप्तमिति॥समाप्तमादिकांडी॥श्रीराम॥श्रीरक्त॥रामार्पणमस्तु॥

॥शकसंवत्१५४४॥दुंदुभिनामसंवत्सरेमाघशुद्ध१श्रवौअस्मिन्शुभदिनेराभेण
 रामदासेनलिखितमिदंमुस्तकं॥श्रीरघुनाथार्पणमस्तु॥रामवर्तधत्ताभभवत्
 ॥श्रीरामराघवरमेश्वररामचंद्रराजीवनेत्ररघुवर्यरमेशइश॥श्रीरामभद्रभुवनेश्वर
 तीर्थपादकंठैकरामिसततैतवनाममाली॥१॥

तो सारा कथाभाग सारांशरूपानें हि येथें देण्याचा माझा हेतु नाही. त्या कथाभागांत श्रीसमर्थांना श्रीराम, मारुती, सुग्रीव, अंगद इत्यादिकांना पहावयाचें होतें आणि आतां आपणांस त्यांत श्रीसमर्थ, श्रीशिवराय आणि त्यांचे साह्यकारी यांना पहावयाचें आहे. जेथें मला त्यांचा थोडासा तरी भास होईल, तेथें मी थबकणार व वाचकांस हि थांबविणार.

(४) या रामायणांत वाचकांस श्रीसमर्थांचा पहिला साक्षात्कार रामकथेचा हेतु श्रवण करतांना च होतो. स्पष्ट तसें न म्हणतां, प्रत्यक्ष वाल्मीकीशीं हि श्रीसमर्थांनीं आपला मतभेद दर्शविला आहे. वाल्मीकिमुनींच्या मताप्रमाणें, रामानें लंकेवर स्वारी करून देवांना बंदिवासांतून मुक्त केलें, हें खरें आहे, पण ती आनुषंगिक गोष्ट होय, लंकेवर स्वारी करण्यांत श्रीरामाचा मुख्य हेतु सीतादेवीला परत मिळवून कुळाला लागलेला कलंक धुऊन काढावयाचा, हा होता. श्रीसमर्थांनीं या सर्व हेतूंना दुय्यम स्थान दिलें आहे; किंबहुना, खरी जगन्माता रावणानें हरण करून नेली च नव्हती, तर तिला परत आणण्याचा हेतु मुख्य असेल च कसा! तें नुसतें निमित्त होतें. मुख्य हेतु देवांच्या बंधविमोचनाचा होता. मागील स्फुट श्लोकांतील लघु रामायणांत श्रीसमर्थांनीं या च हेतूचें समर्थन केल्याचें आपण पाहिलें च आहे.

(५) श्रीसमर्थांचें सुंदरकांड च पहा. सीताशुद्धीसाठीं मारुती शंभर योजनें समुद्र उड्डाण करून जातात आणि आर्धां काय पाहतात ?

त्रिकूटाचळीं मारुती सर्व पाहे ।

लघूरूप होऊनि तो हिंडताहे ।

गृहें गोपुरें पाहिल्या धर्मशाळा ।

आणि अकस्मात त्या देखिल्या बंदिशाळा ॥ सुं. १७ ॥

त्यांत देवादिकांची कशी स्थिति झालेली त्यांच्या नजरेस पडली ?

हिणासारिखे देव ते दीन जाले ।

नसे शक्ति ना युक्ति पोटीं गळाले ।

भयाभीत ते कांपती दैन्यवाणे ।

बहु गांजिलें दुःख तें कोण जाणे ॥ १८ ॥

देवांची अशी दुर्दशा पाहून

सुरांकारणें कोप भीमासि आला ।
 मनामाजि आवेश तो थर्थरीला ।
 रुपें भर्भरीला तमें गर्गरीला ।
 प्रसंगीं तये मारुती गुप्त जाला ॥ १९ ॥

आणि मनामध्ये गांठ मारून ठेविली कीं,

मनामाजि आवांकिलें सर्व कांहीं ।
 सिमा सांडिली तूळणा त्यासि नाहीं ।
 बहू मातले गर्व मोठ्या बळाचा ।
 तथा झोडितो दास मी राघवाचा ॥ २० ॥

याप्रमाणें आधीं देवांकडे पाहून व मनोमनीं निश्चय करून मग मारुतिराय सीतेकडे वळले

कपीवीर तेथूनि वेगीं उडाला ।
 अशोकावनामाजि वृक्षीं दडाला ।
 अधोमुख तो जानकीलागि पाहे ।
 कपी राममुद्रा पुढें टाकितोहे ॥ ५१ ॥

चगैरे.

(६) तें कांहीं असलें तरी इतकें खरें कीं, श्रीसमर्थांच्या मते रामायणाची महती सुरबंधविमोचनामुळें होय. युद्धकांडाला सुरुवात करतांना तशी ती त्यांनीं स्पष्टपणें सांगितली हि आहे :

कथा शंकराची कथा कार्तिकाची ।
 कथा चंडिकेची कथा मोरयाची ।
 कथा वैकटीची कथा वीठलाची ।
 कथा मल्लयाची कथा भैरवाची ॥ यु. १-५ ॥
 कथा नृसीह्या वामना भार्गवाची ।
 कथा कौरवा पांडवा माधवाची ।
 कथा देव इंद्रादि ब्रह्मादिकाची ।

अशा कथा पुष्कळ आहेत, पण

समस्तांमध्ये श्रेष्ठ या राघवाची ॥ ६ ॥

कां ? सीतेला परत मिळविली म्हणून ? नव्हे, तर

जेणें फेडिला पांग ब्रह्मादिकाचा ।
बळें तोडिला बंद त्या त्रीदशांचा ।
म्हणोनी कथा थोर या राघवाची ।

आणि अशी कथा श्रवण करण्याचें फळ हि ऐकण्यासारखें आहे

जनीं ऐकतां शांत होते भवाची ॥ ७ ॥

सर्व दुःखांचा परिहार, हें या चरित्रश्रवणाचें फळ होय, असें श्रीसमर्थानीं अनेकदां प्रसंगानुसार सांगितलें आहे, (पहा २-१००, ५-१०७, ९-१०२, १३-९२ इत्यादि) पण एका ठिकाणीं तर ही फलश्रुति आपल्या प्रत्ययास आल्याचें त्यांनीं सांगितलें आहे.

कथा ऐकतां नासलें कार्य होतें ।
महा विघ्न तें भग्न होऊनि जातें ।
सुखानंद आनंद नाना विळासीं ।
अखंडीत प्रचीत हे रामदासीं ॥ ८-१०८ ॥

(७) अशा प्रकारचें रामकथेचें स्वरूप असल्यामुळें तींत कांहीं व्यावहारिक आणि राजकीय नीतीचे धडे यावेत, हें स्वाभाविक आहे. यांपैकीं कांहीं धड्यांना वाल्मीकिरामायणाचा आधार असला तरी कित्येक धडे श्रीसमर्थांच्या स्वतंत्र बुद्धीचे द्योतक आहेत. असे दोन्ही प्रकारचे थोडे धडे आपण येथें पाहूं. कारण त्यांत हि आपणांस श्रीसमर्थहृदयाचा ठाव घेण्याची संधी मिळणार आहे.

(श्री) सीताशुद्धीसाठीं पहिल्या खेपेस आल्यावेळीं मारुतीनें लंकेत जो धुमाकूळ मांडला, तो बंद पाडून त्यास पकडून आणण्याची आज्ञा रावणानें आपल्या अंकित असलेल्या ब्रह्मदेवाला केली. ब्रह्मदेव विचारे काय करणार ? भेटले मारुतीला आणि त्याला विनविलें, बाबा रे, तूं आमच्या मुक्ततेसाठीं च धडपड करीत आहेस खरें, पण आज माझ्या जीवावर बेतली आहे, तेव्हां तूं जो लंकेचा नाश आणि राक्षसांचा संहार मांडला आहेस, तो बंद कर आणि माझ्याबरोबर चल व रावणाच्या आधीन हो !

वाल्मीकिरामायणांत हा प्रसंग नाही, असें वाटतें. पण श्रीसमर्थानीं तो वर्णिला आहे. अन्य उपायांनीं मारुती पकडला जात नाही,

तया टाकितां पाश मोठा चि होतो ।
 लघूरूप होऊनि नीघोनि जातो ।
 कदा ही पडेना कदा सांपडेना ।
 तेणें मारिली दैत्य ऊदंड सेना ॥ सुं. ६८ ॥

असे जेव्हां रावणाच्या लोकांनीं हातपाय गाळले आणि आपण मारुतीस पकडण्यास असमर्थ आहोंत असें रडगाणें गाइलें, तेव्हां रावणानें शेवटचा हुकमी उपाय योजिला :

विधीलागि बोलाविलें रावणानें ।

आणि कोपायमान होऊन, तुमची च मारुतीला फूस असली पाहिजे, असा त्याजवर आरोप करून आज्ञा केली, जा, त्याला पकडून आणा, नाही तर तुम्हांस च-तुम्हांस कसलें, तुला च-शासन करीन

कठीणोत्तरीं गांजिलें दुर्जनानें ।
 म्हणे जाय रे आर्णिं वेगीं कपीला ।
 तया नाणितां शीघ्र ताडीन तूला ॥ सुं. ६९ ॥

पुढें काय झालें? पाल्हाळ कशास हवा, श्लोक च देतो. पुढें

विरंची पुढें घातला चालवीला ।
 असंभाव्य तो लोक मागें मिळाला ।
 वनामाजि येतां नमस्कार घाली ।
 तया मारुतीची बहू स्तूति केली ॥ ७० ॥
 बहूतांपरी कीर्तिचें येश घ्यावें ।
 दयाळा कपी ये घडी शांत व्हावें ।
 न होतां मला मारिती ब्राह्मणाला ।
 बहूसाल कल्याण व्हावें तुम्हांला ॥ ७१ ॥

मी हात आवरतो, वाचकांनीं कृपा करून मूळ पहावें अशी विनंति करतो. इतिहासांतील हुबेहुब असे च प्रसंग वाचकांस कैक आठवतील. मला एक आठवतो. रावणाच्या ऐवजीं आदिलशहा, मारुती म्हणजे शिवाजी आणि ब्रह्मदेव म्हणजे शहाजी मानून हा कथाभाग वाचला तर तो त्या प्रसंगाला तंतोतंत शब्दशः लागू पडतो.

वाल्मीकिरामायणांत हा प्रसंग नाही ना ? मग काय, प्रत्यक्ष डोळ्यांपुढे घडत असलेला प्रकार पाहून च हा प्रसंग श्रीसमर्थानीं वर्णिला असेल काय ? त्यांना च विचारूं !

(रा) मनांत कांहीं असलें तरी, जुलमी आणि दुराग्रही राजा असला म्हणजे सत्य त्याला पटत नाही, असें दिसतां च त्याच्या मनासारखें बोलवें लागतें ! काय करावें म्हणून रावण मंत्र्यांचा आणि इतरांचा सल्ला घेत असतां कुंभकर्णाची अशी अवस्था झाली. प्रथम त्यानें सरळ सल्ला दिला

वदे कुंभकर्णू तया रावणाला ।
 मदे सर्व ही नीतिधर्म बुडाला ।
 अकस्मात लंकापती बुद्धि नासे ।
 पुढे सर्व ही सूख तेणें विनासे ॥ यु. १-४४ ॥
 जगें निंदिलें तें चि ठाकूनि येतां ।
 पुढें वेळ नाही तया दुःख होतां ।
 विषें घोळलें ठेवितां प्रीति तेथें ।
 पुढें सत्वर जाइजे मृत्यपंथें ॥ ४५ ॥
 वदे कुंभकर्णू असें काय केलें ।
 सिता आणितां सर्व ही राज्य गेलें ।

परंतु हें सरळ, न्यायाचें, हिताचें बोलणें रावणास रुचत नाही, असें पाहतां च, ज्याचें कर्म त्याच्या बरोबर असें मनांत आणून, कुंभकर्णानें आपलें बोलणें फिरविलें

पुढें भंगलें चित्त जाणोनि जीवें ।
 तयासारिखें बोलिला तो स्वभावें ॥ ४६ ॥
 शुभाशुभ जें मानलें तूजलागी ।
 घडो तें चि आतां भलें ये प्रसंगीं ।
 बलें माझिया सर्व सूखें रहावें ।
 पुढें काय होईल तैसें पहावें ॥ ४७ ॥
 कपी मानवी सर्व कैसे मिळाले ।
 क्षुधेकारणें माझिये प्राप्त जाले ।
 रिपू घालितों ऊदरमाजि सांठा ।
 नरें वानरें ग्रास घेतों गटाटां ॥ ४८ ॥

वगैरे मग कुंभकर्णानें पोकळ गर्वोक्ति केली आहे. आपलें सरळ बोलणें रावणास पटेना म्हणून कुंभकर्णानें भाषणाची दिशा बदलली, असें वाल्मीकींत बहूधा नाही. हें श्रीसमर्थाचें मानवस्वभावाचें निरीक्षण होय.

(म) सर्वांचीं तोंडदेखलीं अधर्माचीं अनन्वित भाषणें ऐकून विभीषणाचा मात्र संताप झाला आणि त्यानें उद्गार काढले

म्हणे रे रघूनाथ पूर्ण प्रतापी ।
दुरात्मे तुम्ही नष्ट चांडाळ पापी ॥ ५४ ॥

त्याला भविष्य दिसू लागलें आणि त्यानें सल्ला दिला—तत्काळ जानकी परत करा.

तुम्ही राक्षसें निर्वळें बुद्धिहीणें ।
मती मंदली पातकांचेनि गूणें ।
सुरांकारणें राम आला कळेना ।
मदें मातला रावणू वोळखेना ॥ ५५ ॥
कपीवीर ते दूरि टाकूनि शंका ।
मिळाले करायासि निर्मूळ लंका ।
त्रिकूटाचलू दृश्य नाहीं तयाला ।
तवें जानकी भेटवा राघवाला ॥ ५६ ॥

इत्यादि. विभीषणाचा हा हितोपदेश ऐकून सर्व सभा संतप्त झाली, सर्व जण त्याला अद्वातद्वा बोलू लागले, रावणाचा तर कोप अनावर होऊन, विभीषणाला

सभेमाजि धीकारिलें रावणानें ।
उठोनी पदें ताडिलें दुर्जनानें ।
बहूतांमधें येकला धर्ममूर्ती ।
मनीं खोंचला तो उदासीन चिर्ती ॥ ६० ॥

सभेकडे पाठ फिरवून विभीषण चालता झाला, तसा त्याच्या मागोमाग आपणखी चौघांनीं त्या अधर्मप्रवर्तक सभेचा त्याग केला.

जगाच्या इतिहासांत अगदीं परवांपरवांपर्यंत अशीं अनेक उदाहरणें घडल्याचें आपण वाचीत आलों आहोंत.

(ज) विभीषण तडक रामाकडे जावयास निघाले. बाहेर वानर होते, त्यांस आपण कोण हें कळवून रामाची आपणांस भेट करवून द्या, अशी विभीषणानें त्यांची विनवणी केली. त्या वानरांत सुग्रीव होते, ते विभीषणास म्हणाले, क्षणभर बाहेर बसा, आपण रामास कळवून सांगतो. सुग्रीव रामाकडे जाऊन सांगतात, राक्षसांकडील एक जण आला आहे, कोण कसा आहे काय सांगावें, एकदम ठेवून घेऊन त्यास आश्रय देणें राजनीतीला धरून होईल काय ? रामानें सर्वांचा विचार घेतला, पण त्यांना स्वतःला चलोकांची परीक्षा चांगली करतां येत होती, त्यांनीं विभीषणाचें अंतःकरण ओळखिलें आणि त्यास भेटीस आणविलें.

कोणत्या हि काळांत दोन युद्धमान राष्ट्रांत जशा गोष्टी घडाय्या, तसा हा प्रसंग श्रीसमर्थानीं वर्णिला आहे. “ क्षणभर बाहेर बसा, आपण रामास कळवून सांगतो ” या शिष्टाचाराचें मला फार कौतुक वाटलें. ते चार पांच श्लोक सर्वांच्या अवलोकनांत असावेत.

विभीषण येऊन म्हणतात :

म्हणे बंधु मी होय लंकापतीचा ।
 परी दास अंकीत या राघवाचा ॥ ६५ ॥
 पुरी त्यागिली सर्व येका जिवेंसी ।
 करा हो तुम्ही भेटि या राघवेंसी ।
 म्हणे सत्य विभीषणू नाम माझें ।
 नव्हे सर्वथा अन्यथा वाक्य दूजें ॥ ६६ ॥
 कपी सर्व ही जुत्पती धर्ममूर्ती ।
 बहूतांपरीं ऐकिली वाड कीर्ती ।
 समस्तीं तुम्हीं हीत माझें करावें ।
 कृपाळूपणें राघवा भेटवावें ॥ ६७ ॥

त्यावर सुग्रीव म्हणतात :

म्हणे वीर सुग्रीव नावेक बैसा ।
 त्वरें मात हे जाणवीतो सुरेशा ।
 कपीराज तो लागवेगें निघाला ।
 अती आदरें भेटला राघवाला ॥ ६८ ॥

समाचार साकल्य तो सांगताहे ।
 म्हणे भेटि नीशाचरू इच्छिताहे ।
 परी अंतरीं कोण कैसा कळेना ।
 तथा ठेवितां राजनीती मिलेना ॥ ६९ ॥

पण सर्वांच्या अंतःकरणाचे साक्षी श्रीराम !

समस्तांकडे पाहिलें राघवानें ।
 बहूतांपरीं बोलिलें ते सभेनें ।
 मनीं पाहतां देखिला दैन्यवाणा ।
 कृपाळूपणें आणवी रामराणा ॥ ७० ॥

आणि मग

उभें राहिलें भाग्य विभीषणाचें ।
 करी अंतरीं ध्यान पादांवुजाचें ।
 भिजे दिव्य सर्वांग त्या अश्रुविर्दीं ।
 मिठी घातली रामपादारविर्दीं ॥७१॥

कसकसलें कौतुक करूं ! शिष्टाचाराचें करूं, कां रामाच्या कृपाळूपणाचें करूं, कां विभीषणाच्या भक्तिप्रेमानें थबथबलेल्या अंतःकरणाचें करूं, कां श्रीसमर्थांच्या अनुपम काव्याचें करूं ! वाटतें, आपण हि क्षणभर येथें थांबावें, तें च ध्यान करावें, तशी च मिठी मारावी, तसे च अश्रु टाळावे आणि मग दुसरीकडे सरकावें.

विभीषणाच्या वर्तनावद्दल वाद घालणारे खुशाल घालोत. इतक्या गोष्टी सत्य आहेत :

(१) रावणाचा असत्पक्ष होता, (२) सद्गुणदेश ऐकावयास तो तयार नव्हता, (३) विभीषणानें त्यास न्यायाच्या आणि नीतीच्या गोष्टी सांगून पाहिल्या, (४) रामाला लंका जिंकून लंकेवर आधिपत्य गाजवावयाचें नव्हतें, (५) तसें त्यानें गाजविलें हि नाही, (६) त्यानें विभीषणास चिरंजीव करून लंकाधिपति केलें, (७) अधर्माचा काळ संपून लंकेस धर्मराज्य सुरू झालें, (८) लंकावासी जनाला तें मानवलें, ते सुखी झाले आणि त्यांनीं आपली मान्यता दर्शविली. यांत कोठें हि स्वजनद्रोह नाही, अधर्म नाही, अन्याय नाही, जुद्धम नाही, जबरदस्ती नाही !

(य) इंद्रजित आणि विभीषण समोरासमोर ठाकले, तेव्हां च त्या उभयतांची उत्तरप्रत्युत्तरे होऊन या वादाचा निकाल लागला होता.

विभीषणास समोर समरंगणीं पाहून इंद्रजित त्याजवर आरोप ठेवून गर्वानें बोलतो :

म्हणे रे बहूतां दिसां देखिलासी ।
 वृथापुष्ट रे राक्षसांमाजि होसी ।
 नरें वानरें दास जालासि त्यांचा ।
 मनू भंगिला रे तुवां पूर्वजांचा ॥ ६-९७ ॥
 तुज ठाउका कोप माझा कृदांतु ।
 मज इंद्रजीतापुढें मश्यका तूं ।
 करूं पाहसी थोर सामर्थ्य येथें ।
 समरंगणीं धाडितों मृत्यपंथें ॥ ९८ ॥

आरोपाचें खंडण करून विभीषण प्रत्युत्तर करितात :

बहू शीकवीलें तुम्हां दुर्जनासी ।
 परी नायका रे तुम्ही पापरासी ।
 मज सांगतां हीत अब्हेर केला ।
 समस्तांसि येणें गुणें मृत्य आला ॥ १०० ॥
 मज ताडिलें वैभवाचेनि तोषें ।
 बुडालेति रे सर्व तेणें चि दोषें ।
 समस्तांसि मारील हा रामराजा ।
 समरंगणीं मी च पाहेन वोजा ॥ १०१ ॥
 सभामंडर्पी फार तां गर्व केला ।
 कळेना तुला मृत्य सन्नीध आला ।
 तुज आजि मारील सोमीत्र बाणी ।
 मुढा राक्षसा जाण हे सत्य वाणी ॥ १०२ ॥

(रा) दोन राष्ट्रांत वैर उत्पन्न झालें म्हणजे रणकंदनाला सुरुवात होण्यापूर्वी जे शिष्टाईचे किंवा सामदामादि उपायांचा अवलंब करण्याचे प्रकार होत असतात, ते सर्व प्रस्तुत प्रसंगीं उभयपक्षांनीं करून पाहिले. त्यांत रावणानें भेदनीतीचा हि प्रयोग करून पाहिला. सुग्रीवाला फोडण्यासाठीं रावणानें

शुक नामक एक हेर पाठविला होता. तो सुग्रीवाला हिताच्या गोष्टी सांगू लागला :

म्हणे सुग्रीवा ऐक रे येकभावे ।
 कपी वेर्थ आलासि मागे फिरावे ।
 त्वरे आपल्या भूवनामाजि जावे ।
 समरंगणीं वाउगे कां मरावे ॥ १-९२ ॥
 त्रिकूटाचळा रामकातेसि नेले ।
 कपी सांग पां रे तुझे काय गेले ।
 तया मानवां साह्य जालासि कैसा ।
 मनीं नेणतां चालिला मूर्ख जैसा ॥ ९३ ॥

एक, तुला व्यवहारांतली नीति सांगतो :

बळे हीण जुंझासि त्याच्या न जावे ।
 कदा कृपणाचे वन्हाडी न व्हावे ।
 महा मूर्ख रे सख्य त्याचे नसावे ।
 स्वये हीत ते ज्ञान पोटीं वसावे ॥ ९४ ॥

तेव्हां अशा दुर्बलांचा पक्ष घेऊन तुम्ही सारे येथे मरावयाला कां आलांत ?

त्रिकूटाचळू लभ्य नाही सुरेशा ।
 नरां वानरां प्राप्त होईल कैसा ।
 कपीपुंगवा वेर्थ आलासि वायां ।
 समरंगणीं बाणघाते मराया ॥ ९५ ॥
 समस्तीं रणामाजि जीवे मरावे ।
 तये मैत्रकीचे जनीं काय घ्यावे ॥

तेव्हां तुम्हीं सर्वांनीं आतां रामाचा पक्ष सोडून आपआपल्या घरीं जावे, हें उत्तम.

शुकाच्या भेदनीतीला यश आलें नाही.

(म) अनिवार अहंकारानें राजाची किंवा नेत्याची बुद्धि ग्रासली गेली म्हणजे सत्य पण अप्रिय असा अभिप्राय त्याच्यापुढें व्यक्त करण्याची सोय नसते. सारण राक्षसाला हा च पेंच पडला. रामसैन्याची माहिती काढून

आपणांस कळवावी म्हणून रावणानें च त्याला आज्ञा केली होती. ती माहिती यथार्थ देत असतां शत्रुपक्षाच्या गौरवाचे दोन शब्द सारणाच्या मुखांतून निघाले मात्र, तों रावण हातीं खड्ग घेऊन त्यास मारावयास उठला. सारण जरा धीट आणि स्पष्टवक्ता होता.

म्हणे सारणू जी पिडा कां करीता ।
 मुखें बोलिलों सर्व ही सत्य वार्ता ॥ ७९ ॥
 तुळाया दळें पाठवीलें भुपालें ।
 रिपूचीं दळें पाहिलीं तीं विशालें ।
 तयासारिखें बोलिलों सत्य भावें ।
 समर्थापुढें मिथ्य कैसैं वदावें ॥ ८० ॥
 प्रभू आमुचा कोण अन्याय जाला ।
 खरें सांगतां कोप येतो तुम्हाला ।
 नसे पाहतां अल्प अन्याय कांहीं ।
 नसे मिथ्य आम्ही नव्हों स्वामिद्रोही ॥ ८१ ॥

रावण शुद्धीवर आला आणि सारणाचा मार चुकला, हें त्याचें भाग्य.

(ज) ज्या वालीचा श्रीरामानें वध केला, खुद्द त्या वालीचा पुत्र अंगद, श्रीरामाचा सत्पक्ष जाणून त्यास मिळाला, हा अंगदाचा निर्मल राष्ट्राभिमान आणि धर्माभिमान होय. श्रीरामांना हि अंगदाची स्वभाविकपणें धन्यता वाटली. अंगदास रावणाकडे शिष्टाईस पाठवितांना राम त्यास म्हणतात,

स्तुतीउत्तरीं राम बोले तयासी ।
 म्हणे धन्य गा अंगदा गूणरासी ।
 मिळालासि तूं आमुच्या स्नेहवादा ।
 विवेकें तुवां सांडिलें पित्रदंदा ॥ ३-११ ॥

बापाचें वैर विसरून, केवळ राष्ट्रधर्माकडे पाहून, बापाच्या च शत्रूला साहाय्य होणें, खरोखर च अपूर्व होय. तसें करण्याला उदात्त हेतु च पाहिजेत. असलीं माणसें उच्च कोटीचीं म्हटलीं पाहिजेत. सामान्य माणसांच्या ठिकाणीं असलें निष्कलंक आचरण संभवत नाही. सदसद्दिचार न करतां सामान्य माणसें वैर च उगाळीत बसतात.

इतिहासांत असल्या सामान्य माणसांचीं च उदाहरणें फार, पण काचित् थोरांचीं हि आढळतात आणि म्हणून च तीं अपूर्व वाटतात. अशा विरल उदाहरणांपैकीं, आपल्या इतिहासांतील खंडो बल्लाळांचें उदाहरण, या प्रसंगीं, कोणाच्या हि ध्यानांत येईल. प्रत्यक्ष बापाचा - बाळाजी आवजीचा - संभाजी-महाराजांनीं वध केला असतां व तो हि अकारण आणि अविचारानें केला असतां, तें वैर विसरून जाऊन, केवळ राष्ट्रकार्याकडे लक्ष देऊन, स्वतःच्या जीवावर उदार होऊन खंडो बल्लाळांनीं संकटसमयीं राजाराममहाराजांना साहाय्य व्हावें, ही केवढी अपूर्वता! वरील श्लोकांत 'अंगदा'च्या जागीं 'खंडूजी' योजून तो श्लोक खंडो बल्लाळांना उद्देशून राजाराममहाराजांनीं म्हटला तरी शोभेल. ते हि राम च होत.

अंगदाच्या शिष्टाईला यश यावयाचें च नव्हतें. रावणाचा गर्व शिगेला चढला होता. त्यापुढें त्यास न्याय आणि अन्याय यांतील भेद दिसेनासा झाला होता. अंगदानें परत येऊन रामास कळविलें

बहू बोलिलों जी तया रावणासी ।

परी नायके मातला गर्वरासी ।

भिजेना जळामाजि पाषाण जैसा ।

धरीना मनीं सांगतां शब्द तैसा ॥ ३-२७ ॥

(य) कुंभकर्णाच्या निमित्तानें अधर्मी, अविचारी, तमोगुणी राक्षसधूडांचें वर्म श्रीसमर्थींनीं मोठ्या चातुर्यानें दाखविलें आहे. तें वाल्मीकींना हि सुचलें नव्हतें. तें श्रीसमर्थींना कोणत्या कारणानें किंवा कोणाकडे पाहून सुचलें असावें, सांगतां येत नाहीं. कठीण प्रसंग पातलेला पाहून, कुंभकर्णाला उठवा म्हणून रावणाची आज्ञा झाली. पर्वतप्राय शरीराच्या कुंभकर्णाची झोप म्हणजे प्रळयकाळची च निद्रा होय व तशा निद्रेंतून त्यास जागें करण्याचे जे उपाय वाल्मीकींनीं विस्तारानें आणि श्रीसमर्थींनीं संक्षेपानें वर्णिले आहेत ते हि अद्भुत च होत! त्यांच्याशीं आपणांस कांहीं कर्तव्य नाहीं, पण त्या सर्व उपायांत एक उपाय, जो वाल्मीकींना सुचला नाहीं आणि समर्थींना सुचला, तेवढा पाहिला पाहिजे. गदा हाणल्या, टोंचून पाहिलें, मोठमोठाले वृक्ष अंगावर घातले, प्रचंड शिळा टाकल्या, त्या धूडावरून हत्तींना चालविलें,

इत्यादि अनेक आश्चर्यकारक आणि हास्यकारक उपाय योजण्यांत आले, पण कुंभकर्णाला जाग आली नाही, तेव्हां

तव जाहलें अंतरीं वर्म ठावें ॥ ४-२१ ॥

कोणाच्या अंतरीं कोण जाणे ? रावणदूतांच्या कां श्रीसमर्थांच्या ? ग्राम्यसुखामध्ये कुंभकर्ण महिनेच्या महिने रत होऊन पडत असे, हें वर्म आठवलें व गंधर्व-स्त्रियांना बोलावून आणून त्यांचें गायन सुरू करण्यांत आलें.

तया किन्नरी रम्य गाती विशेषें ।

अळापें शिळा वीरती तोय जैसैं ।

दगडांतून पाणी पाझरावें, त्याप्रमाणें

जयाचेनि नट्वांग लावण्यवेशें ।

मनीं होय शक्रादिका कामपीसैं ॥ ४-२२ ॥

अशा उपायानें कुंभकर्णाला जागृति आली !

(ज) वालीवधानंतर काय किंवा रावणवधानंतर काय, मरणान्तानि वैराणि या च नीतीचा श्रीरामांनीं अवलंब केला. रावणवधानंतर श्रीराम विभीषणास आज्ञा करितात

म्हणे राम विभीषणा जाय आतां ।

बहूतांपरीं तोषवावें समस्तां ।

निमाल्यावरी वैर कां हो करावें ।

विवेकें चि मंदोदरी नीववावें ॥ १०-९ ॥

(य) कल्पनातीत वैभव प्राप्त होऊन मत्त व्हावें, गर्वांनिं आंधळें व्हावें, कुड्या वासना धराव्या आणि अखेरीस नाश पावावें, हा व्यक्तींच्या आणि राष्ट्रांच्या चरित्रांत जो क्रम आढळतो, त्याचें ठळक उदाहरण म्हणजे रावणाचें आणि त्याच्या राज्याचें. रावणाची योग्यता खरोखर केवढी मोठी होती !

नव्हे रावणासारिखा संपतीचा ।

नव्हे रावणासारिखा वित्पतीचा ।

बहू सांगतां वैभवालागि कांहीं ।

प्रतापी तयासारिखा वीर नाही ॥ १०-९५ ॥

पण अशा हि रावणाचा शेवट कसा झाला आणि कां ? परस्त्रीहरण आणि स्त्रियांचा छळ यासारखे दुनियेंत घोर पातक नाहीं . रावणाच्या या पापामुळे श्रीसमर्थानीं विभीषणाच्या मुखानें ' नष्ट चांडाळ पापी ' या शब्दांनीं रावणाची संभावना केली आहे . या च शापशब्दांचा वर्षाव आनंदवनभुवनी प्रकरणांत श्रीसमर्थानीं केलेला आपण मार्गें पाहिला च आहे . असल्या चांडाळांचा संपूर्ण निःपात झाल्याशिवाय त्यांच्या पातकाची निष्कृति होत नसते !

मज रावणासारखा कोण आहे ।

समरंगणीं काळ भीडों न राहे ॥ २-५१ ॥

या च घमेंडींत शेवटपर्यंत रावण होता , सर्वांचा हितोपदेश त्यानें झिडकारला , प्रत्यक्ष स्वस्त्री मंदोदरी तिचा हि सदुपदेश त्यानें ऐकला नाहीं आणि अखेरीस सर्वस्वाचा नाश करून घेऊन स्वतःच्या प्राणाला हि मुकला !

(रा) युद्धकांडापासून आणखी एक धडा शिकतां येण्यासारखा आहे . तो म्हणजे

यत्न तो देव जाणावा ॥

हा होय . किती हि दौर्बल्य प्राप्त होवो आणि किती हि बलवान् शत्रु असो , विचारपूर्वक योग्य , अचूक आणि पुरेसा प्रयत्न केला , म्हणजे यश आल्यावांचून रहात नाहीं . समुद्रातीरीं राम आले आणि थबकले . समुद्र ओलांडून जावयाचें कसे , हा प्रश्न पडला . रावणानें सीता लंकेत नेऊन ठेवली होती , हा शोध लागला होता . रामाला ससैन्य बेटावर चालून गेल्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें . कर्म अशक्यप्राय होतें . रावणाला हि तें दिसत होतें आणि म्हणून च तो आपल्या बेटांत निश्चित होता . परंतु प्रयत्नांतीं अशक्य काहीं नसतें , हें जगाच्या निदर्शनास आणण्यासाठीं

समुद्रातिरीं राम राजीवनेत्रें ।

भुमी सेज दर्भासनीं तीन रात्रें ॥ २-१ ॥

कंठिल्या , तरी मार्ग सांपडेना , म्हणून ते कोपायमान झाले . तेव्हां प्रसन्न होऊन सिंधूनें च उपाय सुचविला

म्हणे स्वामिया थोर अन्याय जाला ।

समुद्रासि हो सीघ्र पाव्हाण घाला ॥ २-५ ॥

नळाचेनि हस्ते जळीं चंड सीळा ।
गिरीशृंग तर्तील हो जी भुपाळा ।
वदे निश्चयें आदरें तो समुद्रु ।
तेणें थोर आनंदला रामचंद्रु ॥ ६ ॥

राम सर्व सैन्यासह समुद्र ओलांडून आले, तरी रावण कांहीं शुद्धीवर आला नाही.

(म) सर्वांचे च प्रयत्न यशाला कारणीभूत झाले, पण त्यांत हि मारुतीचे विशेष च होत. रामानें आज्ञा करावी आणि मारुतीनें ती पार पाडावी. लौकिक दृष्ट्या किती हि अवघड काम असूं द्या, रामाची आज्ञा, ती मारुतीला सुलभ च वाटावी. मारुती द्रोणागिरि कसा आणूं शकतील, अशी विभीषणांनीं किंचित् शंका प्रकट केली, तेव्हां तिचें निराकरण करतांना जांबुवंत म्हणतात

म्हणे गा विरा काय तूं बोलिल्लासी ।
कपीसारखें मारुता भावितोसी ।
परी जाण हा ईश्वरू साक्षरूपी ।
कळेना जना रुद्र पूर्णप्रतापी ॥ ४-९८ ॥

मारुतीचा पराक्रम पाहतां मारुतीला कोणाची उपमा द्यावी ? सूर्य, शेष, गरुड हे हि त्याच्यापुढें फिके पडतात.

बहू पंथ चाले रवी भार नेना ।
बहू भार वाहे फणी तो उडेना ।
गरूडासि तो आचळू हालवेना ।
दुजी साम्यता ब्रह्मगोळीं दिसेना ॥ ५-१५ ॥

दोनदां द्रोणागिरि आणला आणि नेऊन ठेवला आणि एकदां तर एका रात्रींत च ! मारुतीचा हा पराक्रम आणि ही सेवेविषयींची तत्परता पाहून श्रीराम हि गर्हित !

मारुती द्रोणागिरि आणण्यासाठीं गेले आणि आले तेव्हां रामानें मारुतीकडे व मारुतीनें रामाकडे कसे पाहिलें, त्या प्रसंगीं त्या उभयतांच्या

भावना परस्परांविषयीं कशा होत्या, याचें फार मार्मिक आणि हृदयांत भिनणारें असें वर्णन दोन श्लोकांत आहे.

मारुती गेले तेव्हां आणि आले तेव्हां रामाला कसें वाटलें ?

सखा जीविंचा तो असे दूरि देसी ।
सदा लागलें चित्त हें त्याजपासीं ।
पुढें पाहतां तो अकस्मात आला ।
तयासारिखें वाटलें राघवाला ॥ ५-१७ ॥

आणि रामाला पाहून मारुतीला कसें वाटलें ?

कपीनें कसें पाहिलें राघवासी ।
पुढें देखिलें लोभियानें धनासी ।
तथा बाळकें लक्षिलें जन्ननीला ।
तयासारिखें वाटलें मारुतीला ॥ १८ ॥

असा राम आणि मारुती यांचा संबंध होता. असा सद्गुरु आणि सच्छिष्य यांचा संबंध असतो. असा श्रीसमर्थ आणि श्रीशिवराय यांचा संबंध होता. वाघिणीच्या दुधाची गोष्ट आहे ना ठाऊक ? तसा च श्रीसमर्थ आणि श्रीकल्याण यांचा संबंध होता. श्रीसमर्थांनीं अपरात्रीं चंची मागितली आणि पुढें काय घडलें तें सर्वांना ठाऊक असणार च.

द्रोणागिरि आणला आणि नमस्कार करून हात जोडून रामापुढें मारुती उभे राहिले असतां

म्हणे राम तो धन्य गा धन्य वीरा ।
कपी काय द्यावें तुझ्या ऊपकारा ॥ १९ ॥
अगा मारुती तूझिया ऊपकारें ।
जिवा ऋण जालें बहूसाल भारें ।
सदा सर्वदा आमुची तूज चिंता ।
समस्तांसि तूं येकला प्राणदाता ॥ २० ॥

असा रामानें प्रेमानें मारुतीचा गौरव केला म्हणून मारुती थोडे च दुरळून जाऊन दुश्चित्त होणार होते. त्यांनीं तत्काळ उत्तर केलें :

म्हणे मारुती सर्व स्वामीप्रतापें ।
 प्रभू काय कीजेल म्या दीनरूपें ।
 समर्था तुझीये कृपेवीण कांहीं ।
 स्वतः अल्प ही कार्य होणार नाही ॥ २१ ॥

मारुती हें सिद्धान्तवचन बोलले आहेत. श्रीसमर्थकृपा ही च यशाची किल्ली होय. ती हस्तगत करून घेतली पाहिजे. भगवंताचें अधिष्ठान म्हणतात तें ती च.

(८) असले बोधप्रद प्रसंग आणखी हि कित्येक सांगतां येतील, पण कोठें तरी थांबलें च पाहिजे. तें भगवंताच्या अधिष्ठानापाशीं थांबलेलें बरें. शिवाय आपल्या मंत्राचीं त्रयोदशाक्षरें हि संपलीं आहेत. श्रीसमर्थांचें संपूर्ण हृद्गत मी जाणूं शकेन किंवा प्रकट करूं शकेन, असें मला वाटत नाही. यापुढें तरी श्रीसमर्थाभिमानी सज्जनांनीं श्रीसमर्थांच्या रामायणाची उपेक्षा करूं नये, एवढी च माझी विनंति आहे. श्रीसमर्थांचे विशिष्ट शब्द, विशिष्ट तऱ्हेची त्यांची वाक्यरचना, भोंवतालीं पाहून अर्थातरांत वाचकांचा प्रवेश करून देण्याची त्यांची खुबी, हें सारें वाचकांनीं स्वतःशीं पडताळून पाहिलें पाहिजे. कित्येक अगदीं सामान्य स्थळें अशीं आढळतात कीं, तीं वाचतांना, श्रीसमर्थांचें लोकाचाराचें ज्ञान पाहून कौतुक वाटतें व वाचकाच्या चेहऱ्यावर स्मित उमटतें. उदाहरणार्थ, असलीं दोन स्थळें दाखवितों.

(रा) राम आले, भरतानें धांवत धांवत येऊन रामचरणीं मस्तक ठेविलें, रामानें उठवून त्यास हृदयाशीं धरिलें.

स्फुरद्रूप आलिंगनीं वीरगात्रीं ।
 जळें लोटलीं रम्य राजीवनेत्रीं ।
 तथा राम रामानुजा भेटि जाली ।
 प्रसंगीं तये सृष्टि सूखें निवाली ॥ ११-८९ ॥

नंतर भरत लक्ष्मणाला भेटले, जानकीला त्यांनीं नमस्कार केला आणि उभे राहिले. तेव्हां रामानें खुणाविल्यावरून भरतानें सुग्रीवाला आलिंगन दिलें. हें रामाचें खुणावणें आणि तें श्रीसमर्थांनीं सांगणें, हीं वाचतांना वाचकांना गुदगुल्या होतात.

सुमित्रासुता भेटला वीतरागी ।
 नमस्कारिली जानकी ते प्रसंगी ।
 खुणा दावितां रामराजाधिराजें ।
 कपीनाथ आळंगिला योगिराजें ॥ ९० ॥

(म) शेवटचा विद्योगाचा क्षण आला. विभीषणासह सर्व वानर
 रामाचा निरोप घेण्यासाठी गेले

समस्तीं प्रभूला नमस्कार केले ।
 पुढें सर्व ही हात जोडून ठेले ॥ १३-४५ ॥
 समस्तीं विरीं राम गुणागराला ।
 बहू प्रार्थिलें त्या दयासागराला ।
 समस्तांसि देवें निरोपासि घावें ।

आणि आपण प्रेमाच्या पाहुण्यांना नित्य जसें म्हणतो, तसें राम त्यांना
 म्हणाले,

म्हणे राम तो सीघ्र जेऊनि जावें ॥ ४६ ॥

(९) अशा अनेक दृष्टींनी या रामायणाकडे पाहिलें पाहिजे. रणक्षेत्राचें
 चित्र (शत तृतीय ६९ ते ७९), अग्निशस्त्र, मेघशस्त्र, वायुशस्त्र, गिरिशस्त्र,
 वज्रशस्त्र, ब्रह्मशस्त्र, रुद्रशस्त्र, महेश्वरशस्त्र इत्यादि एकाहून एक वरचढ आणि
 मारक शस्त्रांचें (शत सप्तम २७ ते ४७),

म्हणोनी मला राघवेंवीण कांहीं ।
 सदा सर्वदा वैभवीं चाड नाहीं ।
 मला भेटवी राम आत्मा जगाचा ।
 वदे माखतीलागि तो दीन वाचा ॥

या श्लोकानें शेवट केलेलें भरताच्या वैराग्याचें वर्णन (शत एकादश ६५ ते
 ७०) आणि

प्रभू देव हा सर्व ब्रह्मादिकांचा ।
 जया वर्णितां शीणली वेदवाचा ।
 स्वयें वास जेथें जगन्नायकाचा ।
 महीमा वदे कोण हो त्या स्थळाचा ॥

या श्लोकानें आरंभिल्लें अयोध्यापुरीचें वर्णन (शत द्वादश ७५ ते १०६), इत्यादि सर्व स्थळें वाचकांनीं स्वतः अवलोकावीं, अशी माझी विनंति आहे.

(१०) इतर राष्ट्रांची मला कल्पना नाहीं, पण या राष्ट्रांतील स्त्रीजीवन हजारों वर्षांच्या पूर्वीपासून तों आतांपर्यंत अत्यन्त कष्टप्रद असल्याचें च मला दिसतें. त्यांना केव्हां च सुरक्षितता नव्हती. रामायणकाळीं नव्हती, श्रीसमर्थकाळीं नव्हती, दरम्यानच्या काळांत नव्हती, केव्हां च नव्हती आणि आज हि नाहीं. ज्या राष्ट्रांत स्त्रियांना सुरक्षितता नसते, त्या राष्ट्रांनें भाग्योदयाची आशा कालत्रयीं करूं नये, असें मला स्वच्छ दिसतें आणि स्पष्ट बोलवेंसें वाटतें. परमेश्वराच्या नंतर—किंबहुना, आधीं हि—कोणाचा मान ठेवावयाचा असेल तर तो स्त्रीजातीचा. स्त्रीच्या पावित्र्यावर घाला, यासारखें रौरवनरकाचें साधन नाहीं. श्रीसमर्थांच्या काळीं दुसऱ्याचा पराभव केला म्हणजे त्या पराभूत राजाच्या जनानखान्यांतील स्त्रिया आधीं हस्तगत करावयाच्या आणि त्या वांटून घ्यावयाच्या ! तुझी बहीण, मुलगी मला दे, अशी तहांत शर्त असावयाची व ती पराभूत राजाला कबूल करणें भाग पडे ! श्रीसमर्थांचा संताप झाला असेल व असल्या स्थितीचा शेवट झाला च पाहिजे, असा त्यांनीं संकल्प केला असेल, तर तो असले स्त्रीहरणाचे प्रकार पाहून आणि ऐकून. हें विषयांतर वाटेल, पण तें विषयांतर नव्हे. त्या जगन्मातेचे कोण ते हाल आणि शेवटपर्यंत कोण ती विटंबना ! जिच्यासाठीं एवढा खटाटोप ती जगज्जननी सीता रामाज्ञेनें अशोकवनांतून आणल्यावर तिला पाहून सर्वांना किती तरी हर्ष झाला !

तये देखतां सर्व सूखें निवाले ।

कपी बोलती आजि निःपाप जालें ॥ १०-८६ ॥

पण हा त्यांचा आनंद फार काळ टिकावयाचा नव्हता. मन घट्ट करून लोकापवाद टाळण्यासाठीं रामाला बतावणी करणें भाग होतें.

सिता देखती जाहली रामचंद्रा ।

नमस्कार तैसा चि केला महींद्रा ।

तया राघवें पाहिलें जानकीला ।

पण भुंवया वर चढवून त्यांनीं तिचा अन्हेर केला !

पुढें भृल्लता वक्र अब्हेर केला ॥ १०-८७ ॥

त्या प्रसंगीं रामानें अति कठोर भाषण केलें. राम का जाणत नव्हते ?

रघूनाथ हा हेत जाणे मनाचा ।

सदा सर्वदा साक्ष सर्वै जनाचा ॥ ९१ ॥

पण त्यांना संपादणी करावयाची होती .

म्हणे राम तो जानकीलागि जावें ।

स्वइच्छा सुखें तां दिगांतीं भ्रमावें ॥ ९२ ॥

ती कठोर भाषा ऐकून

अधोमुख सीताऽवलोकी भुमीतें ।

मही भीजती जाहली अश्रुपातें ॥ ९३ ॥

अखेरीस मन घट्ट करून ती रामाला म्हणाली

म्हणे न्याय अन्याय सर्वै बुडाला ।

दिसे आज कल्पतरू वांज जाला ।

नसे अल्प अन्याय ब्रह्मांड केला ।

वृथा दंड हा कोण धर्मा मिळाला ॥ ९४ ॥

फार बोलून काय उपयोग, असें पाहून, अग्निप्रवेश करून भस्म होऊन जावें,
असा तिनें संकल्प केला,

म्हणे जानकी त्या रिसां वानरांसी ।

बहूसाल रे कष्ट जाले तुम्हांसी ।

परी मागुतें येक जीवीं धरावें ।

बहूसाल त्या पावका चेतवावें ॥ ९६ ॥

कुंड तयार झालें, अग्नि चेतविला, त्याच्या ज्वाला वरपर्यंत मिडल्या, त्याच्या
जवळ कोणास जाववेना. सर्वांच्या मनाची काय अवस्था झाली असेल !

मनामाजि पूजा यथासांग केली ।

पुढें जानकी पावकामाजि गेली ।

तये स्पर्शातां पावकु शुद्ध जाला ।

प्रसंगीं तये शांत जाला निवाला ॥ १०० ॥

हा चमत्कार पाहून

महा वीर ते गर्जती नामघोषें ।
कपी वीर ते तोषले थोर तोषें ।
सुरीं अंबरीं पुष्पवर्षाव केला ।
नभीं दुंदुभीवाद्यकल्लोळ जाला ॥ १०३ ॥

खरें म्हणजे

सिता मुख्य ते पावकामाजि होती ।
वृथा रावणें चोरिली हे वदंती ॥ १०४ ॥

ज्याचा शेवट गोड तें सारें च गोड. केवळ लोकापवाद टाळण्यासाठीं रामानें मनाचा हिऱ्या केला होता.

जनाच्या मनाकारणें धीर केला ।
कृपेच्या कृपासागरा पूर आला ।
कृपादृष्टिनें पाहिलें जानकीला ।
पुढें सीघ आळंगिलें ते सितेला ॥ १०६ ॥

(११) नवव्या शताच्या आरंभीं, आपणांस चार गोष्टींची चिंता लागली आहे, असें लक्ष्मणानें रामास सुचविलें आहे : (१) सुरेशांसि हो मुक्त आर्धी करावें ॥ (२) अरिभ्रातया राज्य हें सीघ्र द्यावें ॥ (३) कपीराज हा राज्य त्यागून आला । कपीसीं पुन्हा पाहिजे शीघ्र गेला ॥ आणि (४) प्रभू नीजबंधूसि त्या भेटि द्यावी ॥ यांत या उभयतां बंधूंना सीता परत मिळविण्याची चिंता लागलेली दिसत नाहीं. त्यांची पहिली चिंता, पारतंत्र्यांत खितपत पडलेल्या देवांना मुक्त करण्याची. त्या चार हि चिंता क्रमशः दूर झाल्या. रावणाचा वध होऊन देव मुक्त झाले, विभीषणास राज्य मिळालें, सुग्रीव सर्व कपींसह प्रथम अयोध्येस जाऊन आपल्या देशीं परत गेला आणि ठरल्या वेळीं भरताची हि भेट झाली.

मुक्त झाल्यानंतर महादेव, ब्रह्मदेव, इंद्र इत्यादिकांनीं अकराव्या शतांत श्रीरामाचा गौरव केला आहे, त्यांत ब्रह्मदेवानें केलेली स्तुति भूत, भविष्य, वर्तमान काळाला अनुसरून सर्वांच्या च वतीनें केल्यासारखी मला वाटते,

म्हणून ती वाचकांस सादर करून मग सर्वांच्या बरोबर अयोध्येस जाऊन रामाचा निरोप घेऊं. ब्रह्मदेव स्तुतिपर भाषण करितात:

किती बंधनें पावलों पूर्वपापें ।
 बहू दीस वोसंडिलें मायबापें ।
 बहू कष्टलों स्वामि देवाधिदेवा ।
 कृपाळूपणें सीघ्र केला कुढावा ॥ ११-१५ ॥
 तुम्हावेगळे सर्व ही दीन जालों ।
 त्रिकूटाचळीं बंदिशाळे मिळालों ।
 हिनासारिखे जाहलों दैन्यवाणे ।

त्या दैन्यावस्थेचें वर्णन आपण मागें पाहिलें च आहे.

प्रभू आमुचें दुःख तें कोण जाणे ॥ १६ ॥
 बहू कष्टवीलें तथा रावणानें ।
 घडीनें घडी त्रासिलें दुर्जनानें ।

त्यांतला एक प्रसंग आपण वर पाहिला च आहे.

गमे हा नियंता मनामाजि चिंता ।
 समस्तांसि कोणही नसे सोडवीता ॥ १७ ॥
 बहू वोखटी वेळ येऊनि गेली ।
 कृपासागरें धावणी सीघ्र केली ।
 सुतालागि झेंपावला व्याघ्र जैसा ।
 जगजन्मका तूं समस्तांसि तैसा ॥ १८ ॥

पुरे, पुरे, पुरे ही स्तुति असें म्हणून

कृपाळूपणें वारिलें राघवानें ॥

भक्तिभावार्थ पाहिजे, निदिध्यास घेतला पाहिजे, हें सर्व आपणांकडे च आहे, ते तर वाट पहात असतात !

(१२) सर्व जण अयोध्येच्या समीप गेले, राम येताहेत अशी वर्दी भरतास पौंचविण्यांत आली, सर्वत्र आनंदाच्या लाटा उसळल्या, तिकडचा आणि इकडचा अपार जनसंमर्द लोटला. स्त्रीवर्गाची धांदल पुसूं च नका.

रुपें राजसा सुंदरा त्या प्रितीनें ।
 रघूनाथ वोवाळिती आवडीनें ।
 मनामाजि ते लागलीसे अवस्था ।
 सुखें पाहती येकपत्नीव्रतस्था ॥ १३-१० ॥

सर्वत्र एक च घोष उठला. चवदा वर्षांमागें राम वनवासास निघाले, तेव्हां हि असा च घोष, पण दुःखाचा उठला होता. तेव्हांचा दुःखाचा घोष

पहा हो पहा राम आरण्यवासी ।
 पुरी त्यागिली सर्व येका जिवेसीं ।
 मऊ सूमनें सेज खूपे जयाला ।
 असा राम तो सीघ्र पाई निघाला ॥ करुणाष्टकें ७०-१ ॥

आणि आतांचा आनंदाचा घोष

पहा हो पहा पैल तो राम आला ।
 असंभाव्य हा वीरमेळा मिळाला ।
 दिसेना पुढें पाहतां गर्द जाला ।
 समस्तीं करें ताळिकाघोष केला ॥ १३-१३ ॥

त्या आनंदाचें वर्णन कोण, किती करूं शकेल ? कल्पनेनें जाणलें पाहिजे, डोळे मिटून पाहिलें पाहिजे. राम भद्रासनीं विराजमान झाले ! रामाला पाहण्याला असंख्य लोकमांदी मिळाली

झडा घालिती राम पाहावयाला ।
 समस्तां मनीं थोर आनंद जाला ॥ २१ ॥

महोत्सव सुरू झाला. नित्य नेम चालू झाले, दानें झालीं, भोजनें उरकलीं, कांहीं शांतता पसरली आणि रामाचा निरोप घेण्यासाठीं

कपी रीस राक्षेस कोट्यानकोटी ।
 असंभाव्य ते चालिले रामभेटी ।
 समस्तीं प्रभूला नमस्कार केले ।
 पुढें सर्व ही हात जोडून ठेले ॥ ४५ ॥

परवानगी मागूं लागले. त्यांनीं प्रत्यहीं परवानगी मागावी आणि प्रत्यहीं रामानें त्यांना ठेवून घ्यावें. पण परवानगी देण्याचें किती हि लांबणीवर टाकलें, तरी एक दिवस वियोग होणार च होता. तो दिवस पातला. बिभीषणादि राक्षसांसह सर्व वानर हात जोडून रामापुढें उभें राहिले. रामांना गहिंवर आला !

स्तुतीउत्तरें सर्व लावण्यखाणी ।
 मुखें बोलिला राम कारुण्यवाणी ।
 तुम्ही कष्ट केले जिवें सर्व भावें ।
 तुम्हालागि उत्तीर्ण म्या काय व्हावें ॥ ६२ ॥

एक एकाचें नांव घेऊन श्रीरामानें सर्वांना गौरविलें आणि शेवटीं सर्वांच्याकडे प्रेमानें पहात

म्हणे राम तो लोभ आतां असावा ॥ ६५ ॥

ही उलटी भाषा ऐकून वानरादिकांच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले, त्यांच्या डोळ्यांना पाणी आलें आणि त्यांनीं रामाची स्तुति आरंभिली. त्यांनीं पुष्कळ च स्तुति केली. आपलें हें केवढें भाग्य, असें त्यांना वाटलें, ज्या रामाचें दर्शन नानापरीच्या योगयागानें आणि भोगत्यागानें व्हावयाचें नाही, तें आपणांस सहजासहजीं घडलें !

कपी रीस ते बोलती दैन्यवाणे ।
 कृपासागरू जीविचा भाव जाणे ॥ ७२ ॥

दोन्ही बाजूंच्या मंडळींचीं अंतःकरणें, वियोगाच्या कल्पनेनें भरून आलीं. वानरांची जशी अवस्था झाली, तशी च ती रामाची हि झाली. पुन्हपुन्हा स्तुति, पुन्हपुन्हा नमस्कार, अखेरीस वानर परतले, दृष्टीआड झाले आणि राम कष्टी होऊन बसले !

मनें वीकळें भक्तपाळें भुपाळें ।
 मनामाजि ते खंति केली दयाळें ।
 जनीं सेवकांलागि देखोनि ऊणें ।
 बहू कष्ट घेऊनियां सौख्य देणें ॥ ७६ ॥

असें श्रीरामाचें ब्रीद सांगून श्रीसमर्थांनी कथाभाग संपविला आहे.

(१३) रामाचें ब्रीद आठवतांच, अगदीं स्वाभाविकपणें श्रीसमर्थांचें स्वतःकडे लक्ष गेलें, त्यांना आत्मनिरीक्षण घडलें, रामाचें दयालुत्व आठवलें, स्वतःवर झालेल्या उपकारांचें स्मरण झालें आणि कदाचित् त्यांना न कळत, पुढील पंधरा श्लोकांत त्यांच्या हृदयाचें पूर्ण आविष्करण झालें आहे. हे सारे सहजोद्गार आहेत.

या पंधरा श्लोकांपैकी पहिल्या आठ श्लोकांत त्यांची स्वतःची प्रचीति आहे, त्यांच्या पुढच्या दोन श्लोकांत त्यांनी स्वतः चालविलेली पंचायतनाची सगुणोपासना प्रकटली आहे, पुढच्या अडीच श्लोकांत सगुणोपासनेतून च निर्गुणोपासना उद्भवलेली सांगून ती उपासना घडण्याचा मार्ग दाखविला आहे आणि स्वतःला तो मार्ग दिसला नाही तर काय करावें तें पुढच्या दीड श्लोकांत सांगून शेवटच्या पंधराव्या श्लोकांत ज्ञानांत परिसमाप्ति केली आहे.

या पंधरा श्लोकांच्या द्वारे श्रीसमर्थहृदयांत गुपचुप प्रवेश करून दडून बसण्याची चांगली सोय झाली आहे. हे पंधरा श्लोक अखंड कंठी धारण केल्यास व त्यांचें सतत चिंतन घडल्यास, श्रीसमर्थहृदयांत आपणांस जी जागा मिळाली आहे, तेथून आपणांस कोणी हुसकावून लावूं शकणार नाही.

श्रीसमर्थांना आलेली प्रतीति

- १ मनीं भावना भक्तलोकांसि जैसी ।
तयासारिखी देवरायासि तैसी ।
जनीं सेवकांकारणें जन्म घेणें ।
महद्भाग्य सांडूनियां नीच होणें ॥ ७७ ॥
- २ पडे सांकडें सर्वदा सेवकांचें ।
दिनानाथ हें व्रीद विख्यात साचें ।
मनामाजि ते जैसजैसी अपेक्षा ।
करीना कदा राम त्यांची उपेक्षा ॥ ७८ ॥
- ३ असंभाव्य अन्याय तो आठवीना ।
वहू चूकतां देव कांहीं सिणेना ।
तया मानसीं लागली प्रेममाया ।
करी सेवकालागि नाना उपाया ॥ ७९ ॥
- ४ सदा सर्वदा देव दासाभिमानी ।
कृपा भाकितां सीघ्र पावे निदानी ।
तया अंतरीं थोर लाहान नाही ।
परी पाहिजे दृढ भावार्थ कांहीं ॥ ८० ॥

- ५ जया अंतरीं भाव होईल जैसा ।
 त्यालागि तो देव पावेल तैसा ।
 यदर्थी कदा संशयो ही असेना ।
 अभावे तरी देव तो पालटेना ॥ ८१ ॥
- ६ कितीयेक अन्याय कोट्यानकोटी ।
 भ्रमें होय नानापरी बुद्धि खोटी ।
 तन्हीं पाहतां लोभ त्याचा सरेना ।
 कृपासागरू तो कदा वोसरेना ॥ ८२ ॥
- ७ दयाळूपणें देव राजाधिराजें ।
 शिरीं वाहिजे सर्व ही भक्तवोडें ।
 जनीं दास देखोनियां दैन्यवाणा ।
 मनामाजि वोसावतो देवराणा ॥ ८३ ॥

हे श्लोक प्रेमभरें वाचतांना वा ऐकतांना ज्या भक्ताचा कंठ दाटून येणार नाही, असा कोणी असेल काय ? थोर लोक याला मनाचें दौर्बल्य म्हणतील, आम्ही लहान माणसें याला भक्तिप्रेम म्हणतो. फार काय बोलवें, जाणते जाणतील.

- ८ बहूसाल हें बोलणें काय कीती ।
 स्वयें जाणती ज्यां असे सप्रचीती ।
 अयोध्यापुरीमाजि तो रामराजा ।
 कृपाळू सुखें राहिला भक्तकाजा ॥ ८४ ॥

या सर्वांचें तात्पर्य इतकें च नाही का, कीं आपण त्यांचे अनन्य भक्त, सेवक किंवा दास व्हावयाचें, म्हणजे आपलें काम संपतें, पुढची सर्व चिंता त्यांची त्यांना लागते, मग कांहीं ते आपले अन्याय पहात नाहीत, आपली योग्यता विचारांत घेत नाहीत किंवा आपली विपरीत बुद्धि पाहून आपला त्याग करीत नाहीत. त्यांची एक च शर्त—परी पाहिजे दृढ भावार्थ कांहीं ।

श्रीसमर्थानीं केलेली सगुणोपासना

- ९ कपी वीर गेले स्थळें जेथजेथें ।
 प्रितीं मारुती राहिला राम तेथें ।
 रघूनाथ सीता तये बंधुवर्गी ।
 उभे राहिजे सेवकें पूर्वभार्गी ॥ ८५ ॥

सर्व वानर आपआपल्या देशाला गेले, फक्त मारुती रामापाशीं राहिले. राम, सीता, लक्ष्मण, भरत आणि शत्रुघ्न यांच्या पूर्वभागीं म्हणजे समोर मारुती हात जोडून सदैव उभे असतात आणि श्रीसमर्थ म्हणतात, या सर्वांची षोडशोपचारें पूजा करून आपण हि त्यांच्या सेवेत सर्वदा तत्पर असतो. या च थाटांत आणि या च परिवारासह जांबेस च वयाच्या अकराव्या वर्षीं श्रीसमर्थांना श्रीरामदर्शन घडलें होतें.

१० समस्तांसि पूजूनि नाना विळासैं ।
नमस्कारिलें सर्वदा सानुदासैं ।

सानुदासैं म्हणजे दासानुदासैं, रामाचे दास जे मारुती त्यांचा दास जो मी त्या म्यां रामदासैं.

उदासीन श्रोतीं कदा ही न कीजे ।
बहू भेद भाषा क्षमा सर्व कीजे ॥ ८६ ॥

सगुणांतून च निर्गुणोपासना

११ मनाभाजि ऊपासना राम ध्यानीं ।
जनीं दास नीवेदनी ब्रह्मज्ञानी ।
अखंडीत या राघवाच्या प्रतापें ।
विवेकें विचारें समाधान सोपें ॥ ८७ ॥

१२ पर्दीं लागतां निर्गुणी भक्त जाले ।
पर्दीं लागतां म्हणजे सगुणाची उपासना करीत असतां ।

बहूसंग नीसंग होऊन गेले ।
विवेकें बरें पाहतां ध्येय ध्याता ।
विचारें बरें शोधितां ज्ञेय ज्ञाता ॥ ८८ ॥

१३ विवंचून तो साधकू साध्य जाला ।
असंभाव्य तो ब्रह्मबोधें बुडाला ।

यांत सगुणोपासना चालवीत असतां आत्मानात्मविवेक आणि सारासारविचार यांच्या योगें समाधान म्हणजे ब्रह्मसाक्षात्कार होणें सुलभ आहे, असें म्हटलें आहे. पण ज्याला स्वतःला विवेक आणि विचार कळणार नाहीत, त्यानें

काय करावें ? जाणत्याला पुसावें

पुसावें कळेना तरी सज्जनाला ।

धरूनी तजावें विदेहीपणाला ॥ ८९ ॥

विदेही होऊन विदेहीपण त्याजवें. ज्याला साधेल त्यानें जनकाप्रमाणें विदेही व्हावें, ती विदेही अवस्था शब्दानें सांगतां येणार नाहीं, नित्य अद्वैताचा विचार करावा, केव्हां तरी ती अवस्था प्रत्ययास येईल. याप्रमाणें स्वरूपी लीन होऊन केवळ कीर्तिरूपानें मार्गें रहावें.

१४ असो हे जनीं प्राप्त तेणें धरावें ।
अनुर्वाच्य तें वाच्य कैसें म्हणावें ।
सदा नित्य नीरूपणीं वीवरावें ।
नुरावें परी कीर्तिरूपें उरावें ॥ ९० ॥

ज्ञानांत परिसमाप्ति

हें सर्व एक जाणता च जाणूं शकेल, नेणत्याला यांतलें कांहीं च कळणार नाहीं.

१५ असो जाणत्याला कळे सर्व कांहीं ।
जनीं नेणता त्यास कांहीं च नाहीं ।
नसे ज्ञान तें सर्व ही वेर्थ गेलें ।
जळों पंचभूतीक हें काय केलें ॥ ९१ ॥

ज्ञानावांचून बाकी सर्व व्यर्थ आहे. ज्ञान नसेल तर हा नुसता पंचभूतिक देह काय जाळावयाचा आहे ?

याप्रमाणें सर्व कांहीं ज्ञानापाशीं येऊन ठेपतें. भाव धरावा, राम कृपालु आहेत, आपलें दैन्य त्यांना पाहवणार नाहीं, उपासना चालवावी, विवेक पहावा, विचार करावा, कळणार नाहीं तर सद्गुरूला विचारावें, सर्व कांहीं करावें, पण ज्ञान प्राप्त करून घेतल्यावांचून मात्र राहूं नये. भगवंताच्या शब्दांत विराम पावावयाचें तर

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥

(२) करुणाष्टकें वगैरे

(१) करुणाष्टकें म्हणजे काय ? (२) रामाच्या भेटीसाठी तळमळ , (३) रामरूप , (४) रामराज्याचें स्वरूप , (५) रामोपासना , (६) श्रीसमर्थाचें देवापाशीं मागणें , (७) श्रीसमर्थाच्या जिवींचें आर्त , (८) श्रीसमर्थाची कृतज्ञता , (९) बाहेगांवचा मारुती , (१०) ऋषाची व्यथा , (११) उदास क्षण , (१२) शीघ्रकोपी , (१३) धन्यतेचीं लक्षणें , (१४) मुलांची आवड , (१५) पुतण्यांना उपदेश , (१६) तत्कालीन लोकस्थिति , (१७) विपरीत प्रसंग , (१८) जनाचा कंटाळा , वनाची आवड , एकांतप्रियता , (१९) सृष्टिसौंदर्याचे भोक्ते , (२०) क्षेत्रें आणि स्थानें , (२१) श्रवण , तर्क आणि सदृढ काया , (२२) लेखनक्रिया , (२३) भले आणि नष्ट , (२४) भजन आणि सज्जन , (२५) रामभक्त आणि कृष्णभक्त , (२६) प्रस्ताविक , (२७) श्रीसमर्थाचा विश्वास , कांहीं मते , (२८) अवांतर

(१) करुणाष्टकें म्हणजे काय ?

करुणाष्टकें म्हणजे करुणाघन दयाळु परमेश्वरास , आपल्या इष्ट उपास्य दैवतास , भक्तवत्सल सद्गुरूस प्रेमभरानें हांका मारणारी किंवा आळविणारी कविता . आपले , आपल्या समाजाचे , आपल्या राष्ट्राचे , किंबहुना मानव जातीचे गुणदोष आठवून , इहपरलोकीं आपलें कल्याण कसें होणार , समाजाला आणि राष्ट्राला बरे दिवस केव्हां लाभणार , यच्चयावत् मानवांत सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष कसा होणार , पृथ्वीवर स्वर्ग च केव्हां उतरणार , या भवसागरांतून आपण कसे तरणार , इत्यादि लहानथोर ध्येयाच्या प्राप्तीसाठीं विव्हल झालेल्या अंतःकरणांतून जे छंदोबद्ध उद्गार बाहेर पडतात , तीं करुणाष्टकें होत . करुणाष्टकें म्हणजे काय , हें एका शब्दांत सांगावयाचें झाल्यास करुणाष्टकें म्हणजे रडविणारी कविता , असें म्हणतां येईल . हे रामा , त्रिविध तापानें पुरा पोळून निघालों , कांहीं बाकी उरली नाही , आतां अंत पाहूं नका , दया करा , करुणा येऊं द्या , हे सद्गुरो , मनाला नुसत्या आशेवर कोठपर्यंत ताटकळत ठेवूं , कांहीं तरी प्रलय येऊं द्या , यापुढें धीर निघणें कठीण आहे , दिवसानु-दिवस धैर्य खचत चाल्लें , किती अंत बघणार , महाराज , एकवार दर्शन द्या , काय करूं तें सांगा , सेवेला लावा , ब्रह्मसुखाची अंधुक तरी कल्पना येऊं

द्या, गुरुदेवा, अजून उपेक्षा कराल तर वृथा विश्वासलों असें म्हणावें लागेल, असा प्रसंग, गुरुराजा, या किंकरावर आणूं नका, मी हीनाहून हीन आणि दीनाहून दीन आहे, पण आपला म्हणवितों, मी पतितांतला पतित आहे, पण आपण पतितपावन आहांत ना, आपण या पतिताची उपेक्षा कराल तर आपल्या नांवाला सार्थकता कशी येणार, पतितपावन हें नाम यापुढें कसें मिस्वाळ, आपणांस दीनानाथ कोण म्हणेल, आपल्या नादीं कोण लागेल, कोण आपणांवर विसंबून राहील, इत्यादि असंख्य प्रकारांनीं कांहीं खोटें रुसून, कांहीं वरपंगी धाक दाखवून, कांहीं मनधरणी करून गुरुरूप सर्वोत्तमाला द्रव आणणारी कविता, तिचें नांव करुणाष्टकें होय. सर्व प्रकारच्या कवितेंत भक्ताला अत्यंत प्रिय असणारी कविता म्हणजे करुणाष्टकें होत. चित्त होरपळलेलें असावें, अंतःकरण भक्तिप्रेमानें उचंबळून आलेलें असावें, मन निमित्तावर टेकलेलें असावें, वेळ शांत असावी, नितांत एकांत असावा, सन्मुख राम किंवा रामदास असावेत आणि हीं अष्टकें म्हणावींत, स्वर्गीय सुखाचा अनुभव येईल.

रडविणारी कविता म्हणून तिची कोणीं उपेक्षा करूं नये. या रडण्यांत काय आनंद असतो, त्याचा अनुभव अशा रडणाराला असेल ! रडतां सर्वांना येतें, त्यांतलें च हें हि रडणें आहे. रडण्याची तऱ्हा एक च, फक्त कारणें वेगळालीं. आई बाप, बहिण भाऊ, कन्या पुत्र, जामाता स्नुषा, स्त्री पति इत्यादिकांसाठीं सर्व जण रडतात, पण देहभान विसरून विव्हल होऊन 'रामा धांव' म्हणून एक च आरोळी ठोकून रामासाठीं रडणारे थोडे ! रडणें तर सर्वांच्या च पाठीमागें लागलेलें आहे. माणसाच्या मागचें रडणें जर टळत नाही, तर मग केवळ ऐहिक वस्तूसाठीं च तेवढें कां रडावें, हें समजत नाही. रडावयाचें च, तर मग अशासाठीं रडावें कीं, ज्याची प्राप्ति झाली असतां रडणें कायमचें सुटेल ! जी वस्तु, आज ना उद्यां, केव्हां तरी जावयाची च, ती उद्यांची आज गेली म्हणून त्यांत रडण्यासारखें काय आहे ? फार काय, पण उद्यां ठेवावयाचा, तो देह आज ठेवावा लागला, म्हणून तरी त्यांत काय बिघडलें ?

हें जें रामासाठीं किंवा कोणासाठीं आणि कशा हि साठीं रडावयाचें तें एकांतांत रडावें, असें आहे. हें रडणें तिऱ्हाइताच्या नजरेस पडलें म्हणजे

त्याची किंमत गेली, असें समजावें. हें रडणें दुसऱ्या कोणीं पाहिल्याचें आपणांस मागाहून नुसतें कळलें, तरी राम किंवा सद्गुरु विन्मुख होतात, पाठ फिरवितात, भेटण्यासाठीं दोन पाउलें चालून जवळ आलेले चार पाउलें मागें जातात. या रडण्याला दंभाचा किंवा लौकिकाचा लवमात्र स्पर्श होतां कामा नये. अशी कांहीं या रडण्याची विलक्षण तऱ्हा आहे. तें रडणें कसें रडावें, हें हीं करुणाष्टकें शिकवितात. हें रडणें आपल्या कल्याणाचें एक मोठें पण सोपें साधन आहे. याहून सोपें साधन कोणतें असणार ? जो कधीं असा रडला नाही, त्याचें कधीं कल्याण झालें नाही.

हें रडणाणें मीं माझ्या पदरचें लावलें नाहीं. श्रीसमर्थांचा त्याला आधार आहे.

नव्हे धीर नयनीं सदा नीर लोटे ।

उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ५६-३ ॥

हुर हुर हुर वाटे अंतरीं बाष्प दाटे ।

तुजविण रघुराजा लोचनीं नीर लोटे ॥ १५४-१७ ॥

ही जेथें श्रीसमर्थांची अवस्था, तेथें, वाचक हो, तुमची आमची काय कथा ? हें रडणें म्हणजे तुम्ही काय समजतां ? हें रडणें निरुत्साह, हताश करणारें नव्हे, तें धीर देणारें, रडणाराची चित्तवृत्ति प्रसन्न करणारें, त्याच्या ठिकाणीं आत्मविश्वास उत्पन्न करणारें, त्याला परमार्थाच्या वाटेवर आणून सोडणारें असतें.

नुसत्या रडण्यावर जाऊं नका. हें रडणें वाटतें तितकें सोपें नाहीं. तें कोणाला हि सहज साधेल, असें समजूं नका. त्याचा अभ्यास च केला पाहिजे. तें कदाचित् अभ्यास करूं म्हटल्यानें हि साधावयाचें नाहीं. त्याला पूर्वपुण्याई पाहिजे, पूर्वजन्मींचा अभ्यास पाहिजे, तो अभ्यास वाडवडिलांपासून चालत आलेला पाहिजे. त्या अभ्यासाला प्रत्येकानें केव्हां तरी आरंभ केला पाहिजे. जिवलग नातलग गेला म्हणजे कसें रडावें याचा आपणांस चांगला अभ्यास झालेला असतो, पण त्रेतायुगीं होऊन गेलेल्या रामासाठीं, किंवा या च युगांत तीनशें वर्षांमागें होऊन गेलेल्या त्यांच्या दासासाठीं कसें रडावें याचा अगदीं पहिला धडा म्हणून ६८, ६९, ७० किंवा ९६, ९७, ८७, ११० हीं अष्टकें वाचावीं.

तात्पर्य, करुणाष्टकें म्हणजे देवास आळविणारी कविता, असें जरी त्यांचें मुख्य स्वरूप असलें, तरी त्यांत प्रसंगोपात अनेक गोष्टी आल्या आहेत. त्यांत आपणांस श्रीसमर्थांच्या अंतरंगाच्या कैक खुणा आढळतील, त्यांच्या जीवींचें आर्त पहावयास मिळेल, रामाच्या भेटीविषयीं त्यांना वाटणारी तळमळ आपल्या प्रत्ययास येईल, त्यांनीं वर्णिलेलीं माहात्म्यें, अवलोकिलेली देशस्थिति, लहानथोरांना केलेला उपदेश, याचा आपणांस परिचय होऊन आपली हि दृष्टि अंतर्मुख होईल, म्हणून आतां आपण प्रत्यक्ष करुणाष्टकांकडे च वळूं, यदृच्छेनें थोडीं टांचणें करूं, उतारे दिल्यावांचून राहवणार च नाहीं तेथें तेवढे उतारे देऊं, बाकी नुसते संदर्भ सांगूं आणि शेवटीं करुणाष्टकांचें सामान्य विवेचन करून मनाचे श्लोक हातीं घेऊं.

(२) रामाच्या भेटीसाठीं तळमळ

श्रवणमनननिदिध्यास हें च साक्षात्काराचें साधन श्रीसमर्थांनीं सांगितलें आहे. त्यांना स्वतःला श्रीरामाच्या भेटीचा किती निदिध्यास लागला होता, याचीं प्रत्यंतरे त्यांच्या सर्व च कवितेंत अनेक आढळतात, मग करुणाष्टकांत तर तीं विशेष च आढळावीं, यांत नवल नाहीं. आपण उतारे तरी किती देणार ? तथापि नेमकीं चार उदाहरणें देऊन आपण पुढें जाऊं.

(रा) ११०

दुःखानळें मी संतप्त देहीं । तुजवीण रामा विश्रांति नाहीं ।
 आधार तूझा मज मी विदेसी । सर्वोत्तमा कै मज भेटि देसी ॥ १ ॥
 प्रालब्ध खोटें अभिमान आला । स्वामी समर्था वियोग जाला ।
 तेणें बहू क्षीति वाटे मनासी । सर्वोत्तमा कै मज भेटि देसी ॥ २ ॥
 तुझिया वियोगें बहु वेदना रे । विवेक नाहीं आम्हा दिना रे ।
 पडिला समंधु या दुर्जनेसीं । सर्वोत्तमा कै मज भेटि देसी ॥ ३ ॥
 संसारचिंता मज वाटते रे । रामा प्रपंचीं मन जातसे रे ।
 संसर्ग आहे इतरां जनासीं । सर्वोत्तमा कै मज भेटि देसी ॥ ४ ॥

(म) १३४

श्रीरामचंद्रा करुणासमुद्रा । ध्यातों तुझी राजस योगमुद्रा ।
 नेत्रीं न ये रे तुजवीण निद्रा । कै भेटसी बा मजला समुद्रा ॥१३६॥

(दा) ५६

अवस्था मनीं लागली काय सांगों । गुणीं गुंतला हेत कोण्हासि मागों ॥
 बहूसाल भेटावया प्राण फूटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंटे ॥ ४ ॥
 कृपाळूपणें भेट रे रामराया । वियोगें तुझ्या सर्व व्याकूळ काया ।
 जनामाजि लोकीक हा ही न सूटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंटे ॥ ५ ॥
 म्हणें दास मी वास पाहें दयाळा । रघूनायका भक्तपाळा भुपाळा ।
 पहावें तुला हें जिवीं आर्त मोठें । उदासीन हा काळ कोठें न कंटे ॥ १० ॥

(स) १४७

अनुदिन अनुतापें तापलों देवराया ॥ हें अष्टक तर प्रख्यात आहे . त्यांतला
 एकादा हि श्लोक पुरे होईल !

सबळ जनक माझा राम लावण्यपेटी ।
 म्हणउनि मज पोटीं लागली आस मोठी ।
 दिवस गणित बोटीं प्राण ठेऊनि कंठीं ।
 अवचट मज भेटी होत घालीन मीठी ॥ ८ ॥

इतकी तळमळ लागल्यावर दिनाचा दयाळु आणि मनाचा मवाळु तितक्या च
 उत्कंठतेनें धांवून येणार नाहीं, असें कसें घडेल ?

(३) रामरूप

(१) अथपासून इतिपर्यंत करुणाष्टकांत रामरूप भरलेले आहे . त्यांत
 दोन गोष्टींवर विशेष भर दिलेला दिसतो . एक रामाचें कोदंडधारी ठाण
 व त्याचा प्रताप आणि दुसरी, रामनाम म्हणजे केवळ संजीवनी मात्रा च
 होय . या दोन गोष्टी सिद्ध करण्याला उतारे देण्याची आवश्यकता कोणास
 भासूं नये, कारण हे दोन मुद्दे करुणाष्टकांत कोणास हि सर्वत्र आढळतील .
 तथापि आपण एकादा दुसरा श्लोक देऊं

(एक) राम कसे आहेत ?

धर्माभिमानी क्षत्राभिमानी । विद्याभिमानी विप्राभिमानी ।
 ज्ञानाभिमानी सत्याभिमानी । भक्ताभिमानी कोदंडपाणी ॥ १/३४३ ॥

आला राजा महीचा दिनकरकुळिचा ख्यात वौशावळीचा ।
 आला आत्मा जगाचा मुनिजनऋषिचा प्राण त्या साधकांचा ।
 आला दाता दिनाचा जप पशुपतिचा ध्यास त्या वाल्मिकाचा ।
 आला सिंधु सुखाचा सुरवर म्हणती काळ हा राक्षसांचा ॥ $\frac{२३}{९}$ ॥

[दोन] रामनाम कसे आहे ?

ज्या नामें गणिका विमान चढली मोक्षासनीं बैसली
 ज्या नामस्मरणें हळाहळकळा क्षीणत्वता पावली ।
 ज्या नामें जडमूढ पावन शिवें वाराणसी प्रेरिली ।
 तें हें नाम म्हणा श्रीराम वदनीं संजीवनी फावली ॥ $\frac{२३}{३}$ ॥

(२) ६८ ते ७० हीं तीन अष्टकें रामचरित्रपर आहेत. गणेशशारदेला नमन करून गितीं गाउं या रामचंद्रासि आतां। असा ६८ व्या अष्टकाचा आरंभ केला आहे. यावरून सबंध रामकथा गाण्याचा संकल्प केलेला असतां ७० व्या अष्टकाच्या शेवटीं ती कथा मध्यें च सोडल्यासारखी दिसते. असें कां झालें कोण जाणे. हीं तीन अष्टकें फार प्रेमळ आहेत. त्यांतील प्रसंग विरहाचा च असल्यामुळें डोळ्याला पाणी आल्यावांचून तीं कोणाला वाचतां येतील, असें वाटत नाहीं. सिंहासनीं विराजमान व्हावयाचे ते रामराजे एकाएकीं वैभव सोडून देवकार्यासाठीं योगी बनले ! बरोबर लक्ष्मण निघाले तें ठीक, पण सीता हि निघाली ! तेव्हां कौसल्यामातेनें पृथ्वी, आप, तेज, वायु, वनस्पति, पक्षी यांची केलेली प्रार्थना वाचतांना मातेप्रमाणें वाचकांचीं हि स्रवतील नीरें नयनारविंदें, अशी मलां खात्री आहे. मऊ सुमनें सेज खूपे जयाला। असा राम तो सीघ्र पाईं निघालेला पाहून त्या वेळच्या लोकांचे कंठ दाटून आले असतील, यांत नवल नाहीं, पण आज हि तो प्रसंग वाचकांच्या अंतःकरणांत चलबिचल केल्यावांचून सोडीत नाहीं, याचें नवल वाटतें. प्रसंग हृदयद्रावक तर खरा च, पण त्याचें वर्णन हि फार मार्मिक केलेलें आहे. या तीन अष्टकांत श्रीसमर्थांचें अंतरंग वाचकांच्या चांगलें प्रत्ययास येईल. तीं अष्टकें वाचक स्वतः वाचणार च आहेत, म्हणून मी विस्तार करीत नाहीं.

(४) रामराज्याचें स्वरूप

बहु वृष्टि नाही अनावृष्टि नाही ।
 कदा ही भुमी पीक सांडीत नाही ।
 जना दंड नाही तथा मार नाही ।
 जरा मृत्य ना व्याधि कांहीं च नाही ॥ १७-३ ॥

पहा बंद निर्वंद कोणहा असेना ।
 जनीं मछरु पाहतां ही दिसेना ।
 कुरूपी नसे शब्दकापट्य कांहीं ।
 जनीं पाहतां वादवेवाद नाही ॥ ४ ॥

सुखानंद आनंद उल्हास वाटे ।
 महा सुकृती लोक धार्मिक मोठे ।
 बरा कौल पाळी असा कोण कैचा ।
 जर्गी धन्य हा राम दाता दिनाचा ॥ ५ ॥

सदा सर्वदा न्याय , अन्याय नाही ।
 नसे हो भुमी वोस उदास कांहीं ।
 जगजन्मकु राम राजा स्वभावे ।
 म्हणे दास रायास कल्याण व्हावे ॥ ६ ॥

श्रीशिवछत्रपतीपुढें हा कित्ता होता.

(५) रामोपासना

श्रीसमर्थ प्रचीतीवांचून कांहीं बोलले च नाहीत :

बहुविध भजनाचीं दैवतें पाहिलीं हो ।
 सकळ तजुनि रामीं वृत्ति हे राहिली हो ।
 विमळगुणशिळाची लागली प्रीति मोठी ।
 विमळ हृदय होतां उद्धरे कूळ कोटी ॥ १४६-३ ॥

ज्याची सर्व क्रिया चोखडी आहे, असा दुसरा देव नाही. राघवाचा पंथ म्हणजे राजपंथ-राजमार्ग. विचारी लोकांनीं नेहमीं राजमार्गानें जावें, हें उत्तम.

श्रीसमर्थ नेहमीं आपला अनुभव सांगत असतात :

नव्हे राजयोगी महद्भागत्यागी ।
उदासीन जो वीतरागी विरागी ।
जनस्थानगोदातटीं वास केला ।
प्रभू देखिला दास संतुष्ट जाला ॥ ४-१ ॥

तिसरें चरण दोघांना हि लागेल. राम हि जनस्थानगोदातटीं राहिले होते व समर्थानीं हि तेथें वास केला होता.

हें चवथें अष्टक, न जाणों, वयाच्या बाराव्या वर्षी नारायण जनस्थान-गोदातटीं प्रथम गेले त्या वेळीं आणि त्या स्थळीं रचून प्रभुदर्शनानें झालेला आपला आनंद त्यांनीं व्यक्त केला असावा.

बहू सुकृताचा बरा काळ आला ।
प्रभू देखिला दास संतुष्ट जाला ॥ ४-३ ॥

या आपल्या अनुभवाच्या आधारावर च ते स्वतःच्या मनाला आणि जनाला आश्वासन देतात :

बहुत सार विचार करीं मना ।
दृढ धरी रघुनाथउपासना ।
रघुविरा भजतां चि सुखावसी ।
परम सुंदर तें पद पावसी ॥ ६५-१ ॥

इत्यादि. राम तुझी उपेक्षा करणार नाहीं रे नाहीं, अशा द्विरुक्तीनें ते आश्वासन देत आहेत.

रघूनाथकासारिखा स्वामि दाता ।
असोनी शिरीं वाहसी वेर्थ चिंता ।
नको वीसरों राघवा भूजकांता ।
नुपेक्षी नुपेक्षी कदा तूज भ्रांता ॥ १३४ ॥

त्यांनीं आणखी किती खात्री द्यावी ? आपलें हें परम भाग्य म्हणावयाचें कीं, ते आपला नुसता अनुभव सांगून किंवा आश्वासन देऊन थांबत नाहीत, तर

करुणाष्टकांत मोघम पण पुढें एकवीससमासीच्या पंधराव्या समासांत प्रत्यक्ष च आपणांवर ते मंत्रानुग्रह करीत आहेत.

म्हणे दास हा राम तत्काळ पावे ।
 करी संकटीं सेवकाचे कुडावे ।
 प्रतापें चि ब्रह्मादिकां सोडवीले ।
 महीमंडळालागि आनंदवीले ॥ ७४-१६ ॥
 बहू जाड ऊपासना जाड कीर्ती ।
 प्रतापें बळें आगळा धर्ममूर्ती ।
 तयाच्या गुणें हें जिणें धन्य जालें ।
 बहू सेवकांलागि तें येश आलें ॥ १७ ॥
 सीता राम सौमित्र शत्रुघ्न बंधु ।
 मरुत्सूत सुग्रीव विभीषणादौ ।
 अती नम्र साष्टांग भावें स्वसर्गा ।
 नमस्कार माझा तया अष्टवर्गा ॥ १८ ॥
 तुला सांगतों गूज हा बीजमंत्रु ।
 जेणें नीरसे थोर संसारशत्रु ।
 नव्हे मिथ्य हें बोलणें सत्य वाचा ।
 जपा अंतरीं मंत्र तेराक्षरांचा ॥ १९ ॥

तीं तेरा अक्षरें येथें सांगितलीं नाहींत, तीं एकवीससमासींत प्रत्यक्ष सांगितलीं आहेत. पण तेथें आणि येथें, दोन्ही ठिकाणीं, जप करावयाचा तो अंतरीं च करावा, कोणास कळूं देऊं नये, ही सक्त ताकीद सारखी च दिली आहे. तिचा भंग श्रीसांप्रदायिकांनीं करूं नये.

(६) श्रीसमर्थांचें देवापार्शीं मागणें

(रा) स्वतःपुरतें

तुज वर्णितों भाट मी देवराया ।
 सदा सर्वदा गाय व्रीदें सवाया ।
 महाराज दे आंगिचें वस्त्र आतां ।
 बहू जीर्ण जाली देहेबुद्धिकथा ॥ १६-१ ॥

तुझा भिक्षू दातया रामचंद्रा ।
 सदा स्वस्त चिंतीतसे गा महींद्रा ।
 राजाधीश देशाउर पूर्ण घावें ।
 भवदैन्य हें देशघाडी करावें ॥ २ ॥
 तुझा भृत्य मी भार्गवादर्पजाता ।
 जीवित्व असे अर्पिलें तूज आतां ।
 भवा जिकितां जीव देईन पाहे ।
 तुज सन्मुख पाठिसीं स्थीर राहे ॥ ३ ॥
 रघूनायका नीकट दास तूझा ।
 तुला वीकिलासे स्वयें देह माझा ।
 सदा सर्वभावं करी दास्य तूझें ।
 देईं आपुलें वेशवेतन माझें ॥ ४ ॥
 तुझे मारुतीसारिखे दास देवा ।
 मज मानवा किंकरा कोण केवा ।
 दिनानाथ विख्यात हें व्रीद गाजे ।
 तेणें मानसीं थोर आनंद माजे ॥ ५ ॥

(म) राष्ट्रापुरतें

रघुनाथदासा कल्याण व्हावें ।
 अती सौख्य व्हावें आनंदवावें ।
 उद्वेग नासो वर शत्रु नासो ।
 नाना विळासें मग तो विळासो ॥ १५-३ ॥
 कोडें नको रे कळहो नको रे ।
 कापट्य कर्मी सहसा नको रे ।
 निर्वाणचिंता निरसीं अनंता ।
 शरणागतां दे बहु धातमाता ॥ ४ ॥
 अजयो न हो रे जयवंत हो रे ।
 आपदा नको रे बहु भाग्य हो रे ।
 श्रीमंतकारी जनहीतकारी ।
 पररूपकारी हंरि दास तारी ॥ ५ ॥

पहिल्या अष्टकांत, श्रीसमर्थांची निष्ठा कोणत्या कोटीला पोचली होती, ती दिसते. ज्यानें स्वतःचा देह परमेश्वराला विकला, ज्यानें गुरुचरणीं देहार्पण केलें, त्याची चिंता देवाला लागावी व देवानें त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण करावे, हें स्वाभाविक होय.

दुसऱ्या अष्टकांत, राष्ट्राच्या कल्याणाची श्रीसमर्थांना किती चिंता वाटे, ती दिसते. आवघे चि सुखी असावे। हें श्रीसमर्थांच्या तत्त्वज्ञानाचें ब्रीदवाक्य होय व त्याला अनुसरून च या अष्टकांतील मागणें आहे.

(७) श्रीसमर्थांच्या जिर्वीचें आर्त

श्री छत्रपति शिवाजी महाराज उदयाचलावर येण्यापूर्वी श्रीसमर्थांचें परशुराम क्षेत्रीं आगमन झालें होतें, त्या वेळीं त्यांनीं परशुरामापुढें आपलें हृदय खुलें करून आपल्या अंतरींची व्यथा परशुरामास जाणविली होती. बारा वर्षे तीर्थाटनाच्या निमित्तानें त्यांना देशाटन घडलें होतें. देशाच्या अवनतीची त्यांना पूर्ण कल्पना झाली होती. स्वराज्याशिवाय धर्मरक्षण होणें नाहीं, हा त्यांचा निश्चय झाला होता. धर्मावरील संकटें दूर होऊन देशाच्या अवनत-स्थितीचा शेवट व्हावयाचा म्हणजे स्वधर्मीय राजा पाहिजे.

ऐसा पाहिजे कीं राजा । कैपक्षी परमार्थी ॥ १९३८ ॥

ही आपली इच्छा विसाव्या अष्टकांत श्रीसमर्थांनीं आपल्या अत्यन्त आतुर बोलण्यानें व्यक्त केली आहे. एरव्हीं श्रीसमर्थ आपल्या हृदयाचा थांग सहसा कोणास लागूं देणारे नाहींत, पण या अष्टकाच्या द्वारे आपणांस त्यांच्या हृदयांत प्रवेश मिळत आहे.

श्रीसमर्थांचें गोत्र जामदग्नि. जमदग्नीचा मुलगा जामदग्नि परशुराम. फक्त दुसरा श्लोक बापाला उद्देशून दिसतो, बाकीचे चार हि मुलाला च उद्देशून आहेत. जमदग्नीला श्रीसमर्थ विनवितात, आपला मुलगा चिपळुणास असतो, मी आपल्या च गोत्रांतला असून तो माझी कांहीं च काळजी किंवा विचारपुस करीत नाहीं तरी मधून मधून माझा परामर्ष घेत जावा, असें त्यास आपण कांहीं कृपा करून सांगा, तो मला अनुकूल होईल, असें कांहीं करा. त्याला अनुकूल करून घेऊन मला काय मिळवावयाचें आहे, असें विचाराल.

तर आम्हांस राज्य पाहिजे आहे, असें श्रीसमर्थानीं अति कळवळ्यानें ध्वनित केले आहे. श्रीसमर्थहृदयींचें आर्त उघड करून दाखविणारें हें अष्टक सर्वांना मुखोद्गत असावें:

महां कोप अग्नी ऋषी जामदग्नी ।
समर्था तथा जाणिजे सर्व सूज्ञी ।
सदा सर्वदा घेतसे नाम तूझें ।
वरिष्ठा स्वभावे चि हें गोत्र माझें ॥ २०-१ ॥

वसे सागराचे तिरीं सूत तूझा ।
समाचार तो घेत नाही च माझा ।
तयाला बहूतांपरी सीकवावें ।
स्वभावे चि वोढेल ऐसें करावें ॥ २ ॥

किती येक मागें बहू युध्य केले ।
किती वेळ या ब्राह्मणा राज्य दिल्लें ।
अकस्मात सामर्थ्य तें काय जालें ।
युगासारिखें काय नेणों विझालें ॥ ३ ॥

चिरंजीव आहेसि ऐसी वदंती ।
समर्था तुझें चित्त काठिण्य कीती ।
तुझे नामधारी तुला हें कळेना ।
कृपाळूपणें चित्त कैसें वळेना ॥ ४ ॥

नको रे उदासीन हें वाक्य मानीं ।
समर्था असावें बहू साभिमानी ।
करावी दिनानाथ हे सत्य वाचा ।
तुला चिंतितों दास मी राघवाचा ॥ ५ ॥

श्रीसमर्थाना स्वराज्यस्थापनेची तळमळ लागली होती, असा या अष्टकाचा सरळ अर्थ होतो. त्यांत 'ब्राह्मणा राज्य दिल्लें' असें आहे, पण त्याचा अर्थ श्रीसमर्थाना ब्राह्मणांचें राज्य हवें होतें, असा नव्हे. अजून श्रीशिवछत्रपतींचा उदय व्हावयाचा होता. शिवाय प्रसंग परशुरामाच्या प्रार्थनेचा होता. 'किती वेळ या ब्राह्मणा राज्य दिल्लें' असें म्हटलें आहे. पण त्याचा सरळ अर्थ श्रीसमर्थाना स्वराज्य हवें होतें; एवढा च होतो. हें आपलें कोड पुरविलें गेल्याबद्दल त्यांनीं नंतर अनेक ठिकाणीं कृतज्ञतेचे उद्गार काढले आहेत.

(८) श्रीसमर्थाची कृतज्ञता

तिसऱ्या अष्टकाचा मी असा च अर्थ करतो .

हिणाहून मी हीण जैसे भिकारी ।
 दिनाहून मी दीन नाना विकारी ।
 पतीतासि रे आणि हातीं धरावें ।
 समर्था तुझे काय उत्तीर्ण व्हावें ॥ ३-१ ॥
 जनीं भक्ति नाही मनीं भाव नाही ।
 मला युक्ति ना बुद्धि कांहीं च नाही ।
 कृपाळूपणें राज्य रंकासि द्यावें ।
 समर्था तुझे काय उत्तीर्ण व्हावें ॥ २ ॥

आपण असे असे अपराधी, अन्यायी, अवगुणी असतां श्रीरामानें आपले लळे पाळिले, म्हणून या अष्टकांत श्रीसमर्थ श्रीरामाचें कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करीत आहेत, रामानें केलेल्या उपकारांचा पाढा वाचीत आहेत व आपणांस त्या उपकारांची फेड करणें शक्य नव्हे असें म्हणत आहेत, हें लक्ष्यांत घेतलें म्हणजे वरील पहिल्या श्लोकांतील 'धरावें' याचा अर्थ 'धरिलें' व दुसऱ्या श्लोकांतील 'द्यावें' याचा अर्थ 'दिल्लें' असा च आहे, हें वाचकांस सहज पटेल. शिवाय, पुढच्या तीन श्लोकांत क्रियापदांच्या भूतकाळाच्या च रूपांचा उपयोग केलेला आहे हें पाहिलें, म्हणजे आपण करीत असलेल्या अर्थाविषयीं मुळीं च शंका रहात नाहीं.

बहूसाल अन्याय कोट्यानकोटी ।
 रघूनायकें घातले सर्व पोटी ।
 किती काय गूणासि म्यां आठवावें ।
 समर्था तुझे काय उत्तीर्ण व्हावें ॥ ३ ॥
 समर्थें दिल्लें सौख्य नानापरीचें ।
 सदा सर्वदा जाणसी अंतरींचें ।

आमच्या हृदयांत काय आहे, आम्हांस तळमळ कसली लागली आहे, आम्हांस काय हवें आहे, हें सर्व कांहीं तुम्ही जाणता.

लळे पाळिले तूं कृपाळू स्वभावे ।
 समर्था तुझे काय उत्तीर्ण व्हावे ॥ ४ ॥
 दिनानाथ हे ब्रीद त्वां साच केलें ।
 म्हणे दास भक्तासि रे उद्धरीलें ।

रामा, माझे सर्व कोड पुरले, या जगांत या देहांत आतां मीं राहिलें च पाहिजे अशी कांहीं आवश्यकता उरली नाही, मी आतां हा देह सोडून देण्यास तयार आहे !

सुखें सांडणें या देह्याचें करावें ।
 समर्था तुझे काय उत्तीर्ण व्हावे ॥ ५ ॥

या प्रकारचे श्रीसमर्थांचे कृतज्ञतेचे उद्गार त्यांच्या करुणाष्टकांत आणि इतर वाङ्मयांत अनेक ठिकाणीं आढळतात.

(९) बाहेगांवचा मारुती

हे ५३ वें अष्टक होय. यांत श्रीसमर्थ आपल्या चरित्रांतील एका महत्त्वाच्या अद्भुत प्रसंगाचा उल्लेख करित आहेत. ही बाहेगांवची कथा कोणत्या रामायणांतील आहे, मला ठाऊक नाही. श्रीसमर्थांनीं ऐकलें होतें कीं, रावणवधानंतर श्रीराम, लक्ष्मण व सीता यांसह परत जात असतां, स्नानसंध्येची वेळ झाली म्हणून श्रीराम आणि लक्ष्मण कृष्णातटाकीं बाहेगांवीं मुक्कामाला राहिले. सीतामाई जवळ च सीरटे गांवीं राहिल्या होत्या. कृष्णेच्या वाळवंटांत च श्रीराम ध्यानस्थ बसले असतां कृष्णेला एकाएकीं महापूर आला. श्रीरामाच्या ध्यानांत विघ्न येणार हें पाहून तेथें भीम मारुती प्रकट झाले व कृष्णेचें पाणी अडवून धरावें म्हणून पाण्याचा लोंढा आणि ध्यानस्थ श्रीराम यांच्या मध्ये दोन्ही हात पसरून उभे राहिले. कृष्णेचें पाणी दुभंगून दोन्ही हातांच्या बाजूंनीं गेलें व पुढें पुन्हा एकत्र होऊन वाहूं लागलें. याप्रमाणें श्रीरामाच्या ध्यानांत येणारें विघ्न टळलें. त्या ठिकाणीं पात्रांत एक बेट च बनलें. दोन्ही हातांच्या बाजूंनीं पाणी गेल्यामुळें त्या गांवाचें नांव च बाहे पडलें. अशा प्रसिद्ध ठिकाणीं मारुतिराय असले च पाहिजेत, अशी कल्पना

होऊन श्रीसमर्थ त्या जागी दर्शनास गेले, तों त्यांना मारुतिराय दिसले नाहीत ! मोठा विस्मय वाटला ! त्यांनी मारुतीचा धांवा आरंभिला. मारुतिराय पाठीमागच्या प्रचंड डोहांत होते. तेथून हांक आली. श्रीसमर्थानीं बुडी मारून त्यांना बाहेर आणलें आणि त्या बेटांत त्यांची स्थापना केली. श्रीसमर्थस्थापित मारुतीच्या प्रख्यात अकरा मूर्ती पैकीं ही एक मूर्ति होय. श्रीसमर्थानीं धांवा करतां च मारुतिराय धांवून आले. ते चिरंजीव आहेत. श्रीराम वैकुंठाला गेले तेव्हां त्यांनीं आपले सारे भक्त मारुतिरायाच्या आंगीं लाविले होते व त्यास आज्ञा केली होती कीं, कोणत्या हि काळीं आपल्या एकनिष्ठ भक्तानें संकटसमयीं हांक मारली तर तेथें तत्काळ प्रकट होऊन भक्तावरील संकटाचें निवारण केलें पाहिजे. त्या आज्ञेचा श्रीसमर्थाना प्रत्यय आला. त्यांचें अंतःकरण भरून आलें ! लोकांस हें काय सांगूं ? लोक मानतील का ? कीं संशय धरतील ? अशी शंका वाटून श्रीसमर्थानीं पुढचे आपले सर्व विचार मनांतल्या मनांत च जिरविले. हा सारा प्रसंग श्रीसमर्थानीं या अष्टकांत वर्णिला आहे. तें कृपा करून संपूर्ण मुळावरून वाचा.

हनुमंत पाहावयालागि आलों ।

दिसेना सखा थोर विस्मृत जालों ।

तयावीण देवाळयें तीं उदासैं ।

जळांतूनि बोभाइला दास दासैं ॥ ५३-७ ॥

मनांतील जाणोनि केला कुढावा ।

दिले भेटिचा जाहला थोर यावा ।

वळें हाक देतां चि तैसा गडाडी ।

माहां मेघ गंभीर जैसा घडाडी ॥ ८ ॥

रघूराज वैकुंठधामासि गेले ।

तर्धी मारुती दास हे नीरविले ।

रघुनाथऊपासकाला प्रसंगें ।

सख्या मारुती पाव रे लागवेगें ॥ ९ ॥

प्रभूचें माहांवाक्य तां साच केलें ।

म्हणे दास हें प्रत्यया सद्य आलें ।

जनामाजि हें सांगतां पुरवेना ।

आवस्ता मनीं लागली ते सरेना ॥ १० ॥

वरील ९ व्या श्लोकांतील रामाची मारुतीला आज्ञा सर्व च उपासकांपुरती आहे, पण श्रीसमर्थांपुरती खास आज्ञा होती, तिचा संदर्भ एका प्रख्यात अष्टकांत आला आहे, तो आतां आपण पाहू.

(१०) कफाची व्यथा

श्रीसमर्थांना एकदां कफाची व्यथा झाली होती, तेव्हां त्यांनीं ' फणिवर उठवीला ' हें १४४ वें अष्टक रचून मारुतीचा धांवा केला आणि त्यांची व्यथा दूर झाली, अशी कथा आहे. त्या कथेला या अष्टकांत च पूर्ण आधार मिळतो, हें त्यांतील विशेषतः चवथ्या व अकराव्या श्लोकांवरून वाचकांस पटणार आहे. या अष्टकाची गणना भीमरूपी स्तोत्रांत करण्यांत आली आहे. पहिले तीन श्लोक पाहिले तरी, प्रसंगाला अनुरूप अशी च या अष्टकाची रचना आहे, हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल. व्यथित लोक आपली हि व्यथा दूर व्हावी म्हणून या अष्टकाचा पाठ करीत असतात, पण ते नवव्या श्लोकांत जी पहिली मुख्य शर्त ध्वनित केली आहे ती विसरतात. ज्याच्या अंतरीं करुणेचा जलधर असा श्रीराम अखंड वास करीत असेल, त्यानें या अष्टकाचा उपयोग केल्यास, श्रीसमर्थांप्रमाणें त्यास हि गुण आल्यावांचून राहणार नाही.

अष्टक महत्त्वाचें आहे. त्यांत इतिहास आहे. श्रीसमर्थांच्या चरित्रांतील एक प्रसंग आहे. शिवाय, प्रपंचाच्या पायीं सारा च जन्म दुःखांत काढणाऱ्या आम्हां प्रपंची जनांना उपयोगीं पडावें म्हणून तें अकरा श्लोकांचें अष्टक येथें संपूर्ण देणें इष्ट वाटतें.

फणिवर उठवीला वेग अद्भूत केला ।
त्रिभुवनजनलोकीं कीर्तिचा घोष गेला ।
रघुपति उपकारें दाटले थोर भारें ।
परम धिर उदारें रक्षिले सौख्यकारें ॥ १ ॥

सबळ दळ मिळालें युध्य ऊदंड जालें ।
कपिकटक निमालें पाहतां येश गेलें ।
परदळशरघातें कोटिच्या कोटि प्रेतें ।
अभिनव रणपातें दुःख बीभीषणातें ॥ २ ॥

कपिरिसघनदाटी जाहली थोर आटी ।
 म्हणउनि जगजेठी धांवणी च्यारि कोटी ।
 मृत्यविर उठवीले मोकळे सीध जाले ।
 सकळ जन निवाले धन्य सामर्थ्य चाले ॥ ३ ॥
 बहु प्रिय रघुनाथा मुख्य तूं प्राणनाथा ।
 उठवि मज अनाथा दूरि सारुनि वेथा ।
 झडकरि भिमराया तूं करी दृढ काया ।
 रघुविरभजना या लागवेगें चि जाया ॥ ४ ॥
 तुजविण मज पाहे पाहतां कोण आहे ।
 म्हणउनि मन माझें रे तुझी वास पाहे ।
 मज तुज निरवीलें पाहिजे आठवीलें ।
 सकळिक निजदासांलागि सांभाळवीलें ॥ ५ ॥
 उचित हित करावें उधरावें धरावें ।
 अनुचित न करावें तां जनीं येश घ्यावें ।
 अघटित घडवावें सेवकां सोडवावें ।
 हरिभजन घडावें दुःख तें वीघडावें ॥ ६ ॥
 प्रभुवर विरराया जाहली वज्रकाया ।
 परदळ निवटाया दैत्यकूळें कुटाया ।
 गिरिवर उतटाया रस्य वेशें नटाया ।
 तुज चि अलगटाया ठेविलें मुख्य ठाया ॥ ७ ॥
 बहुत सबळ सांठा मागतों अल्प बांटा ।
 न करित हितकांटा थोर होईल तांठा ।
 कृपणपण नसावें भव्य लोकीं दिसावें ।
 अनुदिन करुणेचें चिन्ह पोटीं वसावें ॥ ८ ॥
 जळधर करुणेचा अंतरामाजि राहे ।
 तरि तुज करुणा हे कां न ये सांग पाहे ।
 कठिण हृदय जालें काय कारुण्य गेलें ।
 न पवसि मज कां रे म्यां तुझें काय केलें ॥ ९ ॥

वडिलपण करावें सेवकां सांवरावें ।
 अनहित न करावें तूर्त हातीं धरावें ।
 निपट चि हटवावें प्रार्थिला शब्दभेदें ।
 कपि घन करुणेचा वोळला रामवेधें ॥ १० ॥
 बहुत चि करुणा या लोटली देवराया ।
 सहज चि कफकेतें जाहली वज्रकाया ।
 परम सुख विळासे सर्व दासानुदासें ।
 पवनतनुज तोषें वंदिला सावकाशें ॥ ११ ॥

प्रत्यक्ष श्रीरामानें प्रत्यक्ष मला प्रत्यक्ष तुमच्या स्वाधीन केलें आहे, याची श्रीसमर्थ मारुतीस पांचव्या श्लोकांत आठवण करून देत आहेत !

मज तुज निरवीलें पाहिजे आठवीलें ।

हा प्रसंग कोणता? स्वानुभवदिनकर या अप्रतिम ग्रन्थाचे कर्ते श्रीसमर्थशिष्य दिनकर यांनीं आपल्या ग्रन्थाच्या १६ व्या कलापाच्या ४ थ्या किरणांत तो सहज ओघानें सांगितला नसता, तर तो आपणांस कळण्यास मार्ग नव्हता. वरील चरणांतील, तसें च बाहेगांवच्या मारुतीच्या अष्टकाच्या नवव्या श्लोकांतील 'निरवीलें' शब्द ध्यानांत ठेवला पाहिजे.

आतां आपण दिनकरांनीं केलेलें वर्णन वाचूं:

गौतमीच्या उत्तरतीरीं जांबेसी ।
 ग्रामलेखनाधिकार पितयासी ।
 पिता गोदेसी गेला स्नानासी ।
 तव नवल वर्तलें मागें ॥ स्वा. दि. १६-४-४६ ॥
 निजगृहीं असतां नारायण ।
 तव दूतवेषें आला येक वानरगण ।
 तें परम क्लेशी करून ।
 बाह्य प्रदेशासी नेलें ॥ ४७ ॥
 वय तरी वर्षां अकरांचें ।
 परंतु पदरीं जन्मांतरपुण्य साचें ।
 योगभ्रष्ट तें निजवृत्तीचें ।
 चळण न घडे कदापि ॥ ४८ ॥

दूतें झोले देत बाह्य प्रदेशीं ।
 नेलें तेणें नारायण भयभीत मानसीं ।
 होऊनि पाहे तवं दृष्टीसी ।
 अपूर्व कौतुक देखिलें ॥ ४९ ॥

मेघश्यामरूप क्षत्रीवेषें ।
 सिबिकेमार्जी बैसलीं स्त्रीपुरुषें ।
 संभवतें निजगण यथासंतोषें ।
 उभे असती दोहीं भार्गी ॥ ५० ॥
 तवं यासी नेऊनि पुढें उभें केलें ।
 पिता कोठें आहे म्हणौनि पुसिलें ।
 रचपुतिभाषा वाक्य बोलिलें ।
 आणि वेष हि तैसा चि ॥ ५१ ॥

येणें पितृवर्तमान सांगितलें ।
 तवं प्रभूनें जवळीं पाचारिलें ।
 मस्तक कुरवाळूनि येक पत्र दिधलें ।
 निजकरें नारायणासी ॥ ५२ ॥

निजमुद्रांकित पत्र करीं लाधतां चि ।
 अवस्था पालटली नारायणाची ।
 थरथरां कांपत तेणें सर्वांगाची ।
 वेंगडी वळली ॥ ५३ ॥

चाचा जातसे बेंबळपणें ।
 हांसे रडे नाचे सत्राणें ।
 शब्द बोलवेना निर्बळपणें ।
 उगा चि टकमकां पाहातसे ॥ ५४ ॥
 आंग कांपतसे थरथरां ।
 विस्मयें दाटलासे सैरा ।
 घामेजोनि अति घाबिरा ।
 रडे पडे आक्रंदे ॥ ५५ ॥

क्षणं हांसे क्षणं रडे ।
 उब्ध्या मारी क्षणं पडे ।
 इतुकियामार्जी निजनिवाडें ।
 कौतुक देखे निजदृष्टीं ॥ ५६ ॥
 तवं मूर्ति देखिली घवघवीत ।
 मेघश्याम प्रभा लखलखित ।
 वामांगीं जानकी शोभत ।
 पाठीसीं सौमित्र भरत ॥ ५७ ॥
 तया सेजीं उभा शत्रुघ्न ।
 पुढें उभा वीर हनुमान ।
 अकस्मात वांहाडुळी येऊन ।
 इतुकें देखे तत्काळीं ॥ ५८ ॥
 ऐसैं देखेना जवं अकस्मात ।
 तवं श्रीरामें मस्तकीं ठेऊनि कृपाहस्त ।
 महावाक्य उपदेशूनि त्वरित ।
 हनुमंतासी निरविलें ॥ ५९ ॥

‘निरविलें’ शब्दापाशीं च थांवूं या. कफाच्या अष्टकांत या निरवण्याची आठवण श्रीसमर्थ मारुतीस करून देत आहेत.

ही झाली या युगांतली शके १५४१ तील कथा. पण त्रेतायुगांत च निजधामास जाण्यापूर्वी श्रीरामांनीं चिरंजीव मारुतीस पहिली आज्ञा देऊन ठेवली होती, ती आपण बाहेगांवच्या अष्टकांत पाहिली च आहे. किंबहुना तेवढ्यासाठीं च मारुतीला चिरंजीव करून मार्गे ठेवून श्रीराम वैकुंठास गेले. या च अर्थाचा श्रीसमर्थाचा आणखी एक श्लोक आहे:

स्वधामासि जातां महा रामराजा ।
 हनुमंत तो ठेविला या च काजा ।
 सदा सर्वदा रामदासांसि पावे ।
 खळीं गांजितां ध्यान सांडूनि धांवे ॥ १३३६ ॥

रामदास्य घडेल तर आपणांस हें केवढें आश्वासन आहे !

(११) उदास क्षण

उदास, उदासीन, उदासीनता या शब्दांचे दोन अर्थ होतात.

उदासीन हे वृत्ति जीवीं धरावी ॥ ६७-१ ॥

यांतील उदासीन हा शब्द, व

उदासीन हे वृत्ति कोठें न लागे ॥ ७८ ॥

यांतील उदासीन हा शब्द, एका च अर्थाचे नव्हत. पहिल्यांतील उदासीन शब्दाचा अर्थ अलिप्त, तटस्थ असा आहे व दुसऱ्यांतील दुःखी, कष्टी असा आहे. या दुसऱ्या अर्थाने श्रीसमर्थासारखे ईश्वरी पुरुष हि केव्हां केव्हां उदास होत, याचे मला कौतुक वाटते. आमच्यासारख्या प्रापंचिक जनाची दैना पाहून ते उदास होत व त्यांची ती उदासीनता पाहून मला तिचे कौतुक वाटते. आमची दैन्यावस्था पाहून आणि ऐकून

एकोन हें दास उदास चिर्ती ।

सीतापतीवांचुनि कोण अंती ।

वायां प्रपंचीं वृथा सिणावें ।

सेखीं जिवें सांडुनि सर्व जावें ॥ ६०-१० ॥

उदासीनता वाटण्याला एकंदर कारणे कोणतीं होत, तीं ७८ व्या अष्टकांत आलीं आहेत. तीं विचार करण्यासारखीं आहेत. थोडक्यांत तीं अशीं :

(१) श्रीरामाचा वियोग, (२) द्रव्य दारा इत्यादि पसारा, (३) राजभोग, (४) लोकांच्या नाना तज्हा, (५) एकमेकाची निंदा करणारे लोक, (६) लोकांचीं वायफळ बोलणीं, (७) शब्दज्ञानी पण क्रियाशून्य लोक, (८) सत्य सोडवत नाहीं आणि मिथ्य घेववत नाहीं, त्यामुळे लोकांच्या मनासारखे बोलवत नाहीं, (९) अहंकाराच्या योगाने वाढणारा वितंडवाद, (१०) नाना उपाधी, ज्यांच्या पायीं खऱ्याचे खोटे आणि खोट्याचे खरे होते, कांहीं लोक अनुकूल तर कांहीं प्रतिकूल होतात, कोणता तरी पक्ष स्वीकारावा लागतो व सत्यासत्याकडे न पाहतां त्याची कडव्यावी लागते, जो पक्ष ध्यावा त्यांत च रंगून जावे लागते, पराधीनता येते,

स्वार्थबुद्धि बळावते, तात्पर्य, ज्या उपाधीमुळे या गोष्टी घडतात, त्या उपाधीमुळे मनाला उसासीनता वाटते.

उदासीनता वाटण्याला उपाधी विशेष कारणीभूत होतात. त्या उपाधी सुटल्या कीं अहंकार गळतो आणि राम जोडला जातो.

(१२) शीघ्रकोपी

केवळ माझी आवडनिवड म्हणून नव्हे, पण त्यांचे वाङ्मय आणि त्यांची चरित्रे वाचून मी माझ्या मनांत श्रीसमर्थांचे एक प्रकारचे अंतर्बाह्य स्वरूप रेखाटलेले आहे. त्या स्वरूपांत मी त्यांना—प्रत्यक्ष कोठून?—मनाने पहात असतो. अंतःकरणाचे ते अति कोमल होते, पण ते हजारों शिष्यांचे नेते, अनेक मंडळ्यांचे चालक आणि कडक शिस्तीचे भोक्ते असल्यामुळे त्यांच्या स्वभावांत, दिसण्यांत तरी, स्वाभाविकपणे कठोरपणा आला होता. वेदाद, वैकैद कारभार त्यांना मुळीं च खपत नसे. नियमांचा भंग त्यांना सहन होत नसे. सर्वकाळ त्यांची वृत्ति अति मृदु असली, तरी प्रसंगीं ते वज्राहून हि कठोर रूप धारण करीत. भोळारामासारख्यांची गोष्ट वेगळी, पण एकंदर शिष्य मंडळी भिऊन च वागत.

करुणाष्टकांत पुष्कळ ठिकाणीं ते स्वतःविषयीं बोलत आहेत असें भासते, पण ते खरोखर असते तुम्हांआम्हांला उद्देशून. त्यांचे बोलणे स्वतःपुरते कोणते व श्रोत्यांच्या भूमिकेवरचे कोणते, हे ओळखण्याला पुष्कळ वेळां कठीण जाते. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे माझ्या आवडीचे १०१ वे अष्टक होय.

नसे भक्ति ना ज्ञान ना ध्यान कांहीं ।
 नसे प्रेम हें रामविश्राम नाहीं ।
 असा दीन अज्ञान मी दास तूझा ।
 समर्था जनीं घेतला भार माझा ॥ १०१-१ ॥

रघूनायका जन्मजन्मांतरांचा ।
 अहंभाव छेदूनि टाकी दिनाचा ।
 जनीं बोलती दास या राघवाचा ।
 परी अंतरां लेश नाहीं तयाचा ॥ २ ॥

दिनाचें उणें दीसतां लाज कोणहा ।
जनीं दास दीसे तुझा दैन्यवाणा ।
शिरीं स्वामि तूं राम पूर्णप्रतापी ।
तुझा दास पाहें सदा शीघ्रकोपी ॥ ३ ॥

यांतले कोणते गुणदोष त्यांचे आणि कोणते आमचे ? श्रीसमर्थांच्या ठिकाणीं भक्ति नव्हती, ज्ञान नव्हतें, ध्यान नव्हतें, प्रेम नव्हतें, ते दीन होते, अज्ञानी होते, असें मानावयाचें काय ? एक तर हे सारे लीनतेचे उद्गार आहेत, किंवा तुमच्या आमच्या भूमिकेवरून हें त्यांचें बोलणें आहे. पण या सर्वांतला एक उद्गार मात्र मला त्यांच्यापुरता खरा वाटतो. तो कोणता हें मीं सांगावें, कां तें ठरविण्याचें वाचकांवर सोपवावें ? मीं सांगितल्यास श्रीसमर्थ रागावतील कां स्मित करतील ? कोणती हि अन्यायाची गोष्ट पाहिली किंवा ऐकली, कोणाकडून हि अक्षम्य अपराध घडला, म्हणजे तत्काळ-पहिल्या क्षणीं-त्यांना राग येई, तो लागलीं च दुसऱ्या क्षणीं शांत होई. याचें हि मला प्रेम आणि कौतुक वाटतें. कारण या जन्मांत मला जे गुरु भेटले होते, त्यांच्या हि ठिकाणीं हा गुण होता व त्याचें मीं कौतुक च करावें.

(१३) धन्यतेचीं लक्षणें

भक्ति ज्ञान योग ध्यान हें प्रमाण जाणिजे ।
धर्मनीति न्यायनीति सर्व नीति मानिजे ।
थानमान भेदमान्य लोकमान्य चालणें ।
धन्य धन्य ते चि धन्य वेदमान्य बोलणें ॥ $\frac{१५६}{९}$ ॥

गद्य येक पद्य येक शब्द येक सारिखा ।
यातिभेद दृश्यभेद अर्थभेद वोळखा ।
भाव भिन्न गर्भ भिन्न भिन्न भिन्न सर्व ही ।
लोकदास रामदास देवदास तो सही ॥ $\frac{१५७}{९}$ ॥

(१४) मुलांची आवड

श्रीसमर्थांचें लहान मुलांवर फार प्रेम असे. त्यांच्यांत खेळणें, त्यांच्याशीं बोलणें, त्यांच्या संगतींत राहणें त्यांना फार आवडे. स्वाभाविक आहे. थोर माणसें बनलेलीं, निर्ढावलेलीं असतात. तीं नेहमीं आपल्या घमंडींत च राहून

यांत काय आणि त्यांत काय अशा संशयांत बुडालेलीं असतात. त्यांच्या ठिकाणीं भाव नसतो. लहान मुलांचें तसें नसतें. त्यांच्यांत श्रद्धा असते. तीं निरहंकार, निष्कपट, निर्मल आणि शुद्ध अंतःकरणाचीं असतात. त्यांच्यांत मिळून मिसळून वागून त्यांना वळण लावणें आणि राष्ट्रकार्याकडे वळवणें सुलभ असतें.

वर्ये थोर ते चोर भावार्थ नाहीं ।
विकल्पें बुडाले अहंभावडोहीं ।
अहंता नसे हो तया लेंकुरांसी ।
म्हणोनि वडू आवडी रामदासीं ॥ १३४ ॥

(१५) पुतण्यांना उपदेश

श्रीसमर्थांचे वडील बंधु गंगाधर, ऊर्फ रामीरामदास, ऊर्फ श्रेष्ठ. ते शके १५९७ त परंधामास गेले. त्यांच्या मार्गे रामजी आणि श्यामजी अशीं त्यांचीं दोन अल्पवयी मुलें होतीं. त्यांना श्रीसमर्थांनीं

वरें सत्य बोला यथातथ्य चाला ।

इत्यादि उपदेशपर दहा श्लोकांचें पत्र पाठविलें होतें. तें पत्र म्हणजे ५४ वें अष्टक होय. तें मुलांच्यामध्ये सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. कोणत्या हि परिस्थितींत त्यांतील उपदेश सर्व मुलांनीं ध्यानीं घरावा, अशा योग्यतेचा आहे. त्या श्लोकांतील कांहीं शब्द भ्रामक समजुतीनें बदलण्याची प्रथा पडत चालली आहे, ती मात्र योग्य नव्हे.

(१६) तत्कालीन लोकस्थिति

(१) तो काळ अंदाधुंदीचा होता. कसला न्याय आणि कसली नीति, असा काळ आला होता. कधींपासून असा काळ आला होता ?

अकस्मात मार्गे भुमीकंप जाला ।
नभामाजि तारेंसि सेंडा निघाला ।
तदारभ्य भूमंडळीं धुंदि जाली ।
नसे न्याय ना नीति सर्वें बुडाली ॥ १३४ ॥

श्रीसमर्थांच्या पूर्वी असा हा सृष्टीतील चमत्कार केव्हां घडला होता, याचा शोध लागला पाहिजे.

(२) अष्टक ७२ त हास्यरस आहे. पण त्यांतील वर्णन सरसकट तत्कालीन देशस्थितीला अनुलक्षून असेल तर, लोकांत दारिद्र्य किती पसरलें होतें, याची कल्पना होते.

(३) अष्टक ११ वें पाहिलें म्हणजे असें वाटतें कीं, आपआपसांतील भांडणांत आज हि आपण त्या काळच्या लोकांची सहज बरोबरी करूं शकूं.

कदा देव दैत्या मर्धे सख्य नाहीं ।
 जिवां मानवां ही मर्धे सख्य नाहीं ।
 स्वजाती विजाती मर्धे सख्य नाहीं ।
 महंतां महंतां मर्धे सख्य नाहीं ॥ ११-२ ॥

कळहो लागला पंडितां पंडितांला ।
 कळहो लागला ज्ञानियां ज्ञानियांला ।
 कळहो लागला योगियां योगियांला ।
 कळहो लागला तापसां तापसांला ॥ ३ ॥

बहू जाणते बोलती शास्त्रमते ।
 जनीं दाविती आपुलें व्युत्पतीतें ।
 उणें बोलती सीम्र कोपें बहूतें ।
 बळें मारिती येकमेकांसि हातें ॥ ५ ॥

(४) याप्रमाणें श्रीसमर्थांचें लोकस्थितीचें निरीक्षण होतें. ते हिंडत ते निरीक्षण करित च हिंडत. त्यांच्या नियोजित कार्यांत या निरीक्षणाची अत्यंत आवश्यकता असे. कोण कसे कोण कसे, पापी कोण पुण्यवान् कोण, अधम कोण उत्तम कोण, लोभी कोण त्यागी कोण, कोण उपयोगी पडेल कोण विरुद्ध जाईल, या सर्व तऱ्हेच्या लोकांची ते परीक्षा करून सोडीत.

फिरे दास ऊदास लोकांस पाहे ।
 मनामाजि थकीत होऊनि राहे ॥ ३३-५ ॥

(९) त्या काळीं पर्यटनांत सोयी कोठल्या ? गैरसोयी च असणार. पण त्या सर्व ते सहन करीत.

पथीं चालतां सूखदुःखा शमावें ।
 महीमंडळीं काय कीती पहावें ।
 म्हणे दास हें दृश्य नानापरीचें ।
 किती होत जातें कळाकुसरीचें ॥ ९९-६ ॥

(१७) विपरीत प्रसंग

त्या अंदाधुंदीच्या काळांत सर्व देशभर संचार करीत असतां श्रीसमर्थावर बरे वाईट कसे घोर प्रसंग येऊन गेले असतील, याची कल्पना करवत नाही. त्या काळाची आज नीटशी कल्पना होत नाही, मग त्यांतील प्रसंगांची कोठून होणार ? ११६ व्या अष्टकांतील प्रसंग मी काल्पनिक मानीत नाही.

न जावें चि तेथें चि लागेल जावें ।
 न खावें चि जें तें चि लागेल खावें ।
 वदावें चि ना तें चि लागे वदावें ।
 स्वभावें चि निर्माण केलें चि देवें ॥ ११६-१ ॥

असे प्रसंग श्रीसमर्थावर हि येऊन गेले. विपरीत काळ होता. आग्याहून श्रीशिवाजीमहाराज मुलासह निसटले, तेव्हां मथुरेस मुलाला ज्या ब्राह्मण-कुटुंबाच्या हवालीं करून ते दक्षिणेंत आले होते, त्या ब्राह्मणांवर कारणपरत्वेन असा प्रसंग आला च होता कीं नाही ? तसले च प्रसंग श्रीसमर्थावर हि आले असणार ! करणार काय ?

प्रसंगें घडे तें चि मानून घ्यावें ।
 अहंतागुणें दुःखरोका न घ्यावें ।
 पुढें काय होईल तें तें पहावें ।
 विवेकें चि ज्ञानें चि सुखें रहावें ॥ २ ॥

याप्रमाणें येणारे बरे वाईट प्रसंग निभावून नेले पाहिजेत.

म्हणे दास उदास कांहीं न व्हावें ।

बरें वोखटें सर्व साहोनि न्यावें ॥ ३ ॥

अशा च प्रसंगाचें वर्णन आपणांस पुढें आणखी एकदां पदपदांतरांत हि आढळणार आहे .

(१८) जनाचा कंटाळा, वनाची आवड, एकांतप्रियता

केव्हां केव्हां मला असें वाटूं लागतें कीं, श्रीसमर्थ जें जें बोलत तें तें स्वतःच्या चरित्राकडे पाहून च बोलत कीं काय न कळे !

लोकांच्या नाना तऱ्हा पाहून केव्हां केव्हां त्यांना लोकांचा अतिः कंटाळा यावा

गजबज मज आतां सर्वथा आवडेना ।

बहुत बडबडीतो त्यास आम्हा पडेना ॥ $\frac{१५४}{३}$ ॥

व अशा वेळीं त्यांना वाटावें,

जन वमनपरी तूं टाकि थुंकून चित्ता ।

वन विजन धरी तूं ज्ञानवैराग्यवंता ।

विसर सकळ दुःखें पावसी शांति रामीं ।

पहुडसि सुखसेजे सर्वकल्याणधामीं ॥ $\frac{१५४}{१}$ ॥

असें दिसतें, त्यांना स्वभावतः आवड होती वनाची आणि एकांताची, पण कार्य करण्याचा प्रसंग आला होता लोकांमध्ये. तेव्हां ते दोन्ही हि गोष्टी करीत.

भवाचा वीट म्हणून जें ७९ वें अष्टक आहे, तें संबध त्यांचें च चरित्र आहे, असें मला वाटतें. त्यांची ती स्वाभाविक वृत्ति होय.

मना चाल ऊठीं वना दुर्गमातें ।

न गुंते भवागारदारादिकातें ।

विवेकें विचारें विवंचूनि पाहीं ।

जनीं पाहतां सर्वथा ऊरि नाहीं ॥ ७९-१ ॥

बहू वीट आला भवाचा न सावे ।
 अटव्यांत देऊनियां हांक जावें ।
 मनातें दमावें श्रीरामीं रमावें ।
 दिगांतीं फिरावें जना न स्मरावें ॥ ९ ॥

असा विचार करून च ते लग्नांतून निसटले काय ? पण अरण्यांत निजणार कोठें, पांघरणार काय ? त्याची काळजी कशास पाहिजे !

सुषुप्तीअवस्थेसि भूमीं निजावें ।
 उसें रामपाद स्मरोनी धरावें ।
 दिशांचा महा पट्ट तो पांघरावा ।

आणि सिताकारणें साह्य वन्ही करावा ॥ १४ ॥

असे आपले समर्थ होते, असें त्यांचें तीव्र वैराग्य होतें, असे त्यांचे विचार होते. तें सबंध अष्टक च कृपा करून वाचा आणि त्यांत श्रीसमर्थाना पहा.

(१९) सृष्टिसौंदर्याचे भोक्ते

सृष्टिसौंदर्याचे ते फार भोक्ते होते. रामांनीं आपला तारुण्याचा काळ अरण्यसेवनांत कंठला व कंद, फळे, मुळें भक्षून ते राहिले, तेव्हां आपण हि त्या च मार्गानें जावें, ही ज्यांची आवड, त्या श्रीसमर्थांच्या मनाचा पहिला ओटा निर्जन वनाकडे असावा, हें स्वाभाविक आहे. त्यांचीं वनश्रीचीं शेंकडों वर्णनें हें च दर्शवितात. प्रस्तुत माझ्या पुढें ३२ व्या अष्टकांतील वर्षाकालीन वनश्रीचें वर्णन आहे. आधुनिक, ज्या काव्याची अपेक्षा करीत असतात, तसलें काव्य त्यांना या अष्टकांत आढळेल, असें वाटतें.

पसरले सरले गिरि साजरे ।
 सरवटें धुकटें भरितें भरे ।
 बहुत वात झडांत झडाडितो ।
 वर तरू वरता चि कडाडितो ॥ ३२-१ ॥

दम लता समता चुण मातलें ।
 सुख मनीं सुमनीं मन रातलें ।
 परम सुंदर ते खग बोलती । गमतसे वसती कमळापती ४ ॥

विमळ सूसिळ तें स्थळ पाहतां । सुख विशेष घडे पळ राहतां ।
वरदराज विराजतसे वर्नीं । विनटला नटला रत सज्जनीं ॥ ५ ॥

कोणत्या स्थळाचें हें वर्णन आहे, याची खात्री देतां येत नाही. न जाणों, तें शिवतरखोऱ्यांतील हि वनश्रीचें असेल.

(२०) क्षेत्रे आणि स्थाने

कांहीं क्षेत्रांचा आणि स्थानांचा उल्लेख करुणाष्टकांत आला आहे, पण तीं सर्व च स्थले कोणतीं, तें निश्चयानें सांगतां येत नाही. कोणास आणि केव्हां तरी निश्चय करतां येईल म्हणून च केवळ तीं येथें नमूद करून ठेवावयाचीं.

(१) १२ व्या अष्टकांतील विश्वमाता भवानी प्रतापगडावरील असावी. त्या काळीं केवढें वैभव होतें !

(२) ९२ व्या अष्टकांत तुळजा मातेच्या उपकाराचें स्मरण केलेलें आहे.

(३) संताई तूळजाई जळथळजखिणी जाखमाता जुगाई ।
धानाई पिंपळाई उदिगिरि जळिच्या कुंभजाई विठाई ।
वीजाई सोमजाई खडतर करणी तांब्रजाई मळाई ।
वागजाई खांडजाई बहुविध जननी नादजाई निनाई ॥ २५ ॥

या सर्व देवता बारा मुह्यांतील होत. कौतुकाची गोष्ट अशी कीं, या सर्व देवता श्रीसमर्थानीं स्मरण करतां च प्रकट होऊन श्रीसमर्थांच्या स्तवनास प्रवर्तल्याचें वर्णन श्रीसमर्थप्रतापाच्या पांचव्या समासांत गिरिधरांनीं केलेलें आहे.

(४) ९८ व्या अष्टकांत जो समुद्रेश्वरु पाहिला रामदासें । तो रामेश्वर असावा, असें पूर्वी वाटलें होतें, पण अष्टकांतील एकंदर वर्णनावरून गोकर्ण-महाबळेश्वराचें तें वर्णन असावें, असें आतां वाटतें. ठरवावें.

(५) दरे दकुटे झाडखंडे अनेकीं ।
कपाटे कडे वीवरें आणि टांकीं ।
वर्नी पावनी पांडवीं वास केला ।
गिरी देखिला दास संतुष्ट जाला ॥ १३४ ॥

म्हणजे पांडवगड वाटतो. तो माझ्या पाहण्यांत आलेला नाही.

(६) १४५ व्या अष्टकांतील श्रीरामपंचायतनाचें ठिकाण कोणतें ?

(२१) श्रवण, तर्क आणि सदृढ काया

श्रीसमर्थानीं जें कार्य शिरावर घेतलें होतें व ज्या कार्याच्या सिद्धीसाठीं त्यांनीं हजारों शिष्य तयार केले होते, त्या कार्यांत यश येण्याला श्रवण, तर्क आणि सदृढ काया यांचें त्यांना विशेष अगत्य वाटे, असें, निरनिराळ्या अष्टकांतील पुढील तीन श्लोक एकत्र करून वाचून मला वाटतें .

श्रवण हें परमार्थाचें मुख्य च साधन होय. त्याला तर्काची म्हणजे कुशाग्र बुद्धीची जोड पाहिजे. आणि दुर्बळाच्या ठिकाणीं हीं दोन्ही असून हि त्यांचा कांहीं उपयोग व्हावयाचा नाही, म्हणून सदृढ काया पाहिजे. या तीन साधनांच्या बळावर त्यांनीं प्रपंच-परमार्थांत प्रचंड संघटना घडवून आणली होती .

मतीमंद रे द्वंद्व त्याचें सरेना ।

अती मूढ त्या गूढ माया हरेना ।

बहू तर्क या ज्ञानमार्गासि व्हावा ।

अती साक्षू श्रवणाचा करावा ॥ ११७-१ ॥

विगळित मन माझें तूं करीं देवराया ।

हरिभजन कराया पाहिजे दृढ काया ।

निरुपण विवराया तर्कपंथें चि जाया ।

रघुपतिगुणछाया चित्त माझें निवाया ॥ १५०-५ ॥

स्वजन जन तजावें देश लंघूनि जावें ।

कठिण मन करावें झाडखंडीं भरावें ।

अनुदिन विवरावें दूरि देशीं भरावें ।

निरुपण विवरावें तर्कपंथें चि जावें ॥ १५४ ॥

निरनिराळ्या ठिकाणच्या या तीन श्लोकांत श्रीसमर्थ, त्यांचा व्याप, त्यांची तळमळ, त्यांचा त्याग, त्यांचा संचार या सर्वांचा वाचकांस प्रत्यय आला पाहिजे.

(२२) लेखनक्रिया

दुसऱ्या कोणत्या हि सत्पुरुषाच्या ग्रन्थांत लिहावें कसें हें सांगितलेलें आढळावयाचें नाहीं. ती आवश्यकता श्रीसमर्थाना च होती. याचें कारण असें कीं, त्यांच्याइतका व्याप दुसऱ्या कोणीं केला च नाहीं. यांचे शेंकडों मठ आणि हजारों शिष्य आणि त्या हजारों शिष्यांचे अनेक शिष्य आणि प्रशिष्य. ते मठ म्हणजे इतकीं विद्यापीठें होतीं. त्यांत लेखनक्रिया अखंड चाले. त्या काळीं छापखाने नव्हते. ग्रन्थांचा प्रसार लिहून घेऊन च व्हावयाचा. त्यामुळें लिहावें कसें, लेखनाचें साहित्य काय असावें, रेखाटावें कसें येथपासून तों पुस्तकांना जपावें कसें येथपर्यंत श्रीसमर्थाना शिकवण द्यावी लागली. त्या शिकवणीचा स्वतंत्र समास दासबोधांत आहे. करुणाष्टकांत एक श्लोक आढळतो.

सदट सघन वोळी अक्षरें दाटखेटा ।
सरळ सगट वाची धाकुटा आणि मोटा ।
अचुक चुकत नाहीं पुस्तकीं शोध नाहीं ।
बहुत विवरतां ही वेंग कांहीं च नाहीं ॥ १५४ ॥

आणि मठामठांतील अशीं सुंदर लिहिलेलीं हजारों वाडें आज श्रीसमर्थवाग्देव-
तामंदिरांत येऊन सुखांत बसलीं आहेत.

(२३) भले आणि नष्ट

अष्टकाचा मुख्य विषय दुसरा असतां, भले आणि नष्ट ओळखण्याच्या
खुणा एका अष्टकांत सहज ओघानें येऊन गेल्या आहेत.

गुरूनें तुला काय निरोपिलें रे ।
जप ध्यान कीं देखणें सांग पां रे ।
पहा पूसिलें श्रोतयानें गुमानें ।
महा थोर गवें चि ज्ञानाभिमानें ॥ ७७-१ ॥

गुरुमार्गावर ज्यांचा विश्वास नसतो व जे स्वतः आपण पूर्ण ज्ञानी आहेत
अशा घमंदांत असतात, ते गुरुभक्तांची अशी च चेष्टा करीत असतात. त्या
घमंदाखोरांची कड घेऊन श्रोता विचारतो, त्यांना तुम्ही घमंदाखोर कां समजतां,

भलेपणानें ते विचारीत नाहीत, हें कशावरून ? भले आणि नष्ट ओळखण्याची तुमच्याजवळ काय खूण आहे ? हे प्रश्न आणि त्यांची उत्तरे मनन करण्यासारखी आहेत :

भले पूसती रे कृपालुस्वभावे ।
तया ज्ञानगर्वे चि कैसें म्हणावे ।
भले नष्ट दोषे कसे वोळखावे ।
क्रियाभ्रष्ट ते नष्ट जाणोन घ्यावे ॥ २ ॥

प्रश्न एक च असला तरी विचारण्याविचारण्यांत फरक असतो. कोण जिज्ञासा-बुद्धीनें विचारीत आहे व कोण आपल्या शहाणपणाच्या धमेंडीनें विचारीत आहे, हें प्रश्न विचारण्याच्या शोकावरून च समजतें. एकाची लीनता आणि दुसऱ्याचा उन्मत्तपणा त्यांच्या चेहऱ्यावर च उमटलेला असतो.

भला तो चि जो मुख्य आचार राखे ।
गुरु देव लोकीक वेदांसि धाके ।
करूं ये बरें कर्म जें तें करीतो ।
महावाक्य तत्त्वादिकें वीवरीतो ॥ ३ ॥
सदा सर्वदा बोलणें प्रत्ययाचें ।
अनुद्वेग तें गौल्य नाना सुखाचें ।
नव्हे बंड पाषांड मत्तें वेवादै ।
भले बोलती बोलणें ज्ञानबोधें ॥ ४ ॥

याच्या उलट गुण नष्टाच्या ठिकाणीं असतात.

नव्हे बोध जों मत्त उन्मत्त व्हावें ।
नव्हे बोध जों साधकां भ्रष्टवावें ।
नव्हे बोध जों निंद्य चोरुनि खावें ।
नव्हे बोध जों ज्ञानगर्वें बुडावें ॥ ५ ॥

सात्पर्य— भला तो चि तो सर्व सत्याभिमानी ।
नव्हे बाष्कलु भ्रष्ट ज्ञानी गुमानी ॥ ८ ॥

(२४) भजन आणि सज्जन

यांच्या प्रसंगानुसार श्रीसमर्थानीं केलेल्या व्याख्या ऐकण्यासारख्या आणि बोध घेण्यासारख्या आहेत. २१५ व्या सर्वाङ्गीत त्या व्याख्या आलेल्या आहेत.

भेटो कोणी येक नर घेड माहार चांभार ।
 त्याचें राखावें अंतर याचें नांव भजन ॥
 दुःख नेदावें कोणाला उंच नीच जरी जाला ।
 अंतरात्मा वोळखिला तो चि जाण सज्जन ॥

(२५) रामभक्त आणि कृष्णभक्त

रामभक्त आणि कृष्णभक्त यांच्यांत विरोध कल्पून ७३ व्या अष्टकांत त्यांचा संवाद दिला आहे. पदपदांतरांत हि एका पदांत असा प्रसंग कल्पिला आहे, तो पुढें पाहण्यांत येईल च. त्या पदांत आणि या अष्टकांत शेवट उभयतांच्या ऐक्यांत केला आहे.

क्षमा सर्वदा ऐक्यरूपें करावी ।
 पथी आदरें सार्थकाची घरावी ।
 म्हणे दास द्वैतास हो नातळावें ।
 जळाचे परी सर्व भूर्ती मिळावें ॥ ३३ ॥

(२६) प्रस्ताविक

प्रस्ताविक हा श्रीसमर्थांचा शब्द आहे. प्रस्ताविक म्हणजे प्रस्तावा, पस्तावा, पश्चात्ताप यानें युक्त. पस्तावा हा तर करुणाष्टकांचा प्राण होय. त्रिविध तापानें पोळून पश्चात्ताप झाल्यावांचून देवाची करुणा भाकण्याकडे चित्त वळणार च नाही. अशीं निवळ प्रस्ताविक अष्टकें फार आहेत. या च दृष्टीनें पूर्वीं कोणी तरी निवड करून आठ दहा च अष्टकें विशेष प्रचारांत आणलीं होतीं. पण आतां आपण पाहिलें आहे कीं, करुणाष्टकांची संख्या पुष्कळ च आहे आणि त्यांत हि पश्चात्तापयुक्त अशीं थोडीं थोडकीं नाहीत. तीं आपण येथें किती देणार? वाचकांनीं मूळ ग्रन्थावरून च तीं वाचलीं

पाहिजेत. येथे फक्त माझ्या विशेष आवडीचे एक अष्टक व एक स्वतंत्र श्लोक देऊन आपण पुढे जाऊं.

तुझा दास मी वेर्थ जन्मासि आलों

असंख्यात रे भक्त होऊनि गेले ।
 तिहीं साधनाचे बहू कष्ट केले ।
 नव्हे कार्यकर्ता भुमीभार जालों ।
 तुझा दास मी वेर्थ जन्मास आलों ॥ ८७-१ ॥
 बहू दास ते तापसी तीर्थवासी ।
 गिरीकंदरीं भेटि नाहीं जयासी ।
 स्थिती ऐकतां थोर विस्मीत जालों ।
 तुझा दास मी वेर्थ जन्मास आलों ॥ २ ॥
 सदा प्रेमरासी तया भेटलासी ।
 तुझ्या दर्शनें स्पर्शनें सौख्यरासी ।
 अहंता मनीं शब्दज्ञानें बुडालों ।
 तुझा दास मी वेर्थ जन्मासि आलों ॥ ३ ॥
 तुझे प्रीतिचे दास निर्माण जाले ।
 असंभाव्य ते कीर्ति बोलोनि गेले ।
 बहू धारणा थोर चकीत जालों ।
 तुझा दास मी वेर्थ जन्मासि आलों ॥ ४ ॥
 बहूसाल देवाळयें हाटकार्ची ।
 रसाळा कळा लाघवें नाटकार्ची ।
 पुजा देखतां जाड जीवीं गळालों
 तुझा दास मी वेर्थ जन्मासि आलों ॥ ५ ॥
 कितेकीं देहे त्यागिले तूजलागीं ।
 पुढें जाहले संगतीचे विभागी ।
 देहेदुःख होतां च वेगीं पळालों ।
 तुझा दास मी वेर्थ जन्मासि आलों ॥ ६ ॥

सदा सर्वदा राम सांझुनि कामी ।
 समर्था तुझे दास आम्ही निकामी ।
 बहू स्वार्थबुद्धीन रे कष्टवीलों ।
 तुझा दास मी वेर्थ जन्मासि आलों ॥ ७ ॥

किती योगमूर्ती किती पुण्यमूर्ती ।
 किती धर्मसंस्थापना अन्नशांती ।
 परस्तावलों कावलों तप्त जालों ।
 तुझा दास मी वेर्थ जन्मासि आलों ॥ ८ ॥

स्वतंत्र श्लोक १३४-७७

परम कोमळ राम कठीण कां ।
 दिनदयाळ दया नुपजे चि कां ।
 मज बहूत उदासिन वाटलें ।
 न धरितां नयनीं निर लोटलें ॥

“न धरितां” ऐवजीं ‘नुधरितां’ असें पाठांतर आहे. नुधरितां म्हणजे न उद्धरितां.

(२७) श्रीसमर्थाचा विश्वास, कांहीं मते

- (१) बहू धुंडितां देव नाना परीचे ।
 बहू धातु पाषाण कां मृत्तिकेचे ।
 ज्या खेव तो देव कैसा म्हणावा ।
 खरा देव तो आदरें वोळखावा ॥ ७-२ ॥

खेव म्हणजे अपाय, नाश.

(२) तो खरा देव

जर्गी धुंडितां धुंडितां आडलेना ।
 कदा सद्गुरुविण ठाई पडेना ॥ ७-४ ॥

(३) बहू देव त्याला बहू बाप जाणा ।
 म्हणोनी मना वोळखे देवराणा ॥ २५-४ ॥

(४) दिसे सर्व आत्मा म्हणे तो दुरात्मा ।
 निराकार आत्मा बुझे तो महात्मा ॥ २५-५ ॥

(५) जनीं संचितें पिंड निर्माण जाला ।
 मनीं तें चि भोगावया जीव आला ।
 शुभाशूभ होणार कांहीं कळेना ।
 पुढें प्राप्त ब्रह्मादिकां ही टळेना ॥ २४-१ ॥

(६) श्रीसमर्थ सुकृत मानतात-अष्टक ६१ वें.

(७) मुखानें अद्वैतचर्चा करावी आणि पोटीं ज्ञानगर्वाचा फुगारा
 असावा, असलें दृश्य पाहून च श्रीसमर्थ म्हणतात

अद्वैतचर्चा कंटाळवाणी ।
 रहणी पहातां सकळैक घाणी ।
 तेणें गुणें मानस लाजताहे ।
 होऊनियां सावध तूं चि पाहें ॥ ६२-३ ॥

तेव्हां, खरें म्हणजे

सगूणभक्ती विषई विरक्ती ।
 स्वधर्म रक्षी येथानशक्ती ।
 सर्वांपरी दुल्लभ तो चि ज्ञाता ।
 वाचाळता माइक तत्त्वचिंता ॥ ६२-६

असें असावें.

(८) स्त्रियांची निंदा करणारा खरा खर
 बहूतां दिसांच्या वयोवृध मूला ।
 जनीं बायकोच्या गुणें जन्म तूला ।
 तये जन्ननीच्या कुळा निंदितोसी ।

जन्ननीच्या कुळा म्हणजे स्त्रीजातीला

वृथापुष्ट तूं मानवांमाजि होसी ॥ ६३-१ ॥
 किती दीस तें वाइलें पोटवोझें ।
 पुढें जन्मतां खंडिलें नाळ तूझें ।
 जिवां दीस मागील ते आठवावे ।
 जनीं कष्ट कुश्चीळ कैसे करावे ॥ २ ॥

मळीं लोळतां घोळतां कष्टलासी ।
 किती हागसी मूतसी वोकिलासी ।
 खतें खांडकें दुःख उदंड जालें ।
 बहुतां प्रकारें तुला वाढवालें ॥ ३ ॥
 बहू जन्ननीनें तुझे कष्ट केले ।
 बरें वोखटें सर्व साहोनि नेलें ।
 मनामाजि मागील कां आठवेना ।
 देहे पुष्ट हा वेर्थ तुझा झिजेना ॥ ४ ॥
 मुढा वोंगळा वोंगळीं जन्मलासी ।
 तुझी जन्ननी ते तुझे कष्ट सोसी ।
 जनीं पाळिती सर्व नारी नराला ।
 तथा निंदिती शुद्धि नाही खराला ॥ ५ ॥

(९) बोलण्यांत पटाईत, पण क्रियाशून्य, असें नसावें.

क्रियेवीण पाषांड तें नोबलावें ।
 क्रियेवीण थोतांड तें ही तजावें ।
 सदा सर्वदा भक्तिपंथें चि जावें ।
 सुपुत्रें बळें पूर्वजां उद्धरावें ॥ ११८-१ ॥

(१०) कोठें तरी एका ठिकाणीं भाव असावा.

अनेक शास्त्रीं पाहातां पडेना ।
 आयुष्य थोडें पाहाणें घडेना ।
 विश्वास येके वचनीं धरावा ।
 संसार हा दुस्तर नीरसावा ॥ १३४-७ ॥

(११) पात्रापात्र पाहिलें पाहिजे.

बरें दुग्ध तें मद्यपात्रीं कुपात्रीं ।
 पुढें देखतां तें तजावें चि श्रोत्रीं ।
 जरी ज्ञान जालें जनीं नीच याती ।
 तरी ते नव्हे वंद्य कांहीं महंती ॥ १३४-८७ ॥

(१२) सदा मागता दास देवा न साहे ।
न मागे तयाची रमा दासि होये ।
असे आस तो दास जाला जगाचा ।
नसे आस तो ईशु ब्रह्मादिकांचा ॥ १३४-१३० ॥

(१३) सदा वायोरूपें सुरवर मुनी देश फिरती ।
बहू देवो देव्या कळत चि जनामाजि थिरती ।
भुतें केतें मुंजे प्रगट चि किती येक वचना ।
कितेकां लोकांला प्रचित चि घडे खप्रसुचना ॥ १७६-३ ॥

(१४) अष्टक २४६ चे चार श्लोक आहेत. त्यांत एकंदर सत्तेचाळीस उदाहरणें देऊन जैशासि तैसा बरा हा सिद्धान्त प्रस्थापित केला आहे. उदाहरणार्थ एक श्लोक:

मैदा मैद बरा ठका ठक बरा भोंदूसि भोंदू बरा ।
चोरा चोर बरा खटा खट बरा सिंज्यासि सिंजू बरा ।
लौंदा लौंद बरा धटा धट बरा हुंव्यासि हुंबा बरा ।
मूर्खा मूर्ख बरा खळा खळ बरा पाप्यासि पापी बरा ॥२॥

(१५) लौकिक बरा संपादिला, पण निश्चयपूर्वक जप ध्यान मानसपूजा या साधनांनीं देव आपुलासा केला नाहीं, तर जन्म व्यर्थ गेला असें समजावें.

जनाचार संपादितां जन्म गेला ।
यथासांग रे सर्व लोकीक केला ।
परंतु जप ध्यान पूजा मनामाजि नाहीं ।
वृथा निश्चयेवीण तें सर्व कांहीं ॥ १३४-५०

(१६) पुढील साधनें क्षत्रियांचेसाठीं असावीत, असें वाटतें.

ठसा हेमधात्वरी वातसूतु ।
तथा ताइताची बरी रौप्यधातु ।
तयाची पुजा मंदवारीं करावी ।
बरी आवडी आर्त पोटीं धरावी ॥ १३४-५६ ॥

हे च साधन आणखी एका श्लोकांत सांगितलें आहे.

लघूसी परी मूर्ति हे हाटकाची ।
करावी तथा मारुती नाटकाची ।
असावी सदा ताइतामाजि दंडी ।
समरंगणीं पाठि दीजे उदंडी ॥ १३४-११५ ॥

(१७) संसार करावा कां न करावा, याविषयीं त्यांचें अनेक ठिकाणीं प्रतिपादन आलें आहे. तीं सर्व स्थळें पाहून, मला असें म्हणतां येतें कीं, संसार करण्याविषयीं त्यांनीं नाइलाजानें च संमति दिलेली आहे. त्यांच्या पोटांतला भाव निराळा आहे. संसार टाकवत नाहीं, तर नका टाकूं, पण मग तो धड तरी करा, रडका करूं नका, असा

वृथा सीण संसार कर्ती रडाया ॥

या २१ व्या अष्टकाचा भावार्थ दिसतो आणि

सेखीं जिवें सांडुनि सर्व जावें ॥

हें ६० व्या अष्टकांतील पालुपद ओळखून तो अनासक्त राहून करावा, असें सुचविण्याचा त्यांचा हेतु दिसतो.

(१८) प्रयत्न आणि विचार या साधनांवर श्रीसमर्थांचा विलक्षण भर असे, हें आपण अष्टाक्षरी स्फुट प्रकरणांत पाहिलें च आहे. येथें तें च आहे च त्यांच्या सर्व वाङ्मयांत कोठें हि तें च आढळणार.

(रा) महा येत्न देखोनियां काळ धाके ।

प्रतापें बळें गाजवावे तडाखे ॥ १३४-१४६ ॥

(म) नव्हे योगें यागें जपतपत्रतें प्राप्त कवणा ।

विचारानें होतें सहज चि, नसे त्यास तुळणा ॥१८३-३॥

स्वतःच्या आचरणानें हीं मते लोकांच्या प्रत्ययास आणून देणारा महापुरुष किती बलशाली आणि विचारवंत असला पाहिजे! आपल्या ऐहिक आणि पारलौकिक कल्याणासाठीं त्याच्या चरणांचा आश्रय करावा, असें कोणास चाटणार नाही ?

(२८) अवांतर

(१) सभेनें प्रकाशित केलेल्या करुणाष्टकांच्या पुस्तकांतील सारी च कविता करुणापर आहे, असें नव्हे. अष्टक म्हणजे हटकून आठ च असें हि

नव्हे. उदाहरणार्थ १३४ व्या अष्टकांत १४६ श्लोक असून ते सारे श्लोक स्वतंत्र आहेत, म्हणजे एकाचा दुसऱ्याशीं कांहीं संबंध नाही. पण ते सारे श्लोक सहेतुक एका च वेळीं रचले गेले असले पाहिजेत, असें मानावे लागतें, कारण ते अ पासून ३ पर्यंत वर्णानुक्रमानें रचलेले आहेत.

(२) कित्येक अष्टकांत शब्दांवर कोठ्या केलेल्या आहेत, शब्द खेळविले आहेत. उदाहरणार्थ, ४४ ते ५२ हीं अष्टकें पहावीं. तसें च अष्टक १५७ वें, अष्टक १५४ पैकीं ४१ वा श्लोक वगैरे पहावीं. कांहीं अष्टकें समजण्याला हि कठीण जातात. हें उघड आहे कीं, या अष्टकांची रचना त्यांच्या लहान वयापासून तों शेवटपर्यंत होत गेलेली असावी. त्यामुळें भाषा हि प्रगल्भ होत होत गेली असावी. स्वतःचा कवि म्हणून जेव्हां ते उल्लेख करितात, तेव्हां ती रचना त्यांच्या अल्पवयांतील असावी, अशी जी माझी कल्पना मीं मागें प्रकट केली आहे, तिला या अष्टकांत हि आधार सांपडतो. अष्टक २ मध्ये त्यांनीं स्वतःला 'लघुसा कवि' म्हटलें आहे. अष्टकें १६४ ते १८३ यांत महिम्नघाटीचे श्लोक आहेत. ती सारी रचना त्यांच्या अल्प वयांतील दिसते. अष्टक १६९ त त्यांनीं आपल्या अल्पवयाचा उल्लेख च केला आहे. त्याच्या पुढच्या च म्हणजे १७० व्या अष्टकाच्या पहिल्या श्लोकांत हि तो च भाव आहे.

(३) एकंदर वृत्तांत भुजंगप्रयात वृत्त श्रीसमर्थांचें आवडतें दिसतें. मनाचे श्लोक त्या वृत्तांत आहेत, त्यांचें रामायण हि त्या च वृत्तांत आहे व बऱ्याचशा करुणाष्टकांचें वृत्त हि तें च आहे. तथापि करुणाष्टकांत त्यांनीं इतर हि अनेक वृत्तें योजिलीं आहेत. उदाहरणार्थ, इंद्रवज्रा (देवें भुपालें सुरलोकपालें ॥ ३०), उपेन्द्रवज्रा (चला चला रे हरि तो निघाला ॥ ४८), मालिनी (घुपतिपदयुग्मीं लीन भावें असावें ॥ १३८), शालिनी (येका पोटाकारणें सर्व कांहीं ॥ ८), शिखरिणी (गणाधीशा ईशा परम रमणीयां कमणियां ॥ १६४), शार्दूलविक्रीडित (दासां मंडण पाश खंडण करी वागेश्वरी सुंदरी ॥ २३१), हरिणप्लुता (घुनाथ सनाथ करीतसे ॥ १४), द्रुतविलंबित (गणपती मति दे मज लाघवी ॥ २), दोधक (तो शुक कौतुक बोलत आहे ॥ ३४) इत्यादि वृत्तांत हि कांहीं कांहीं अष्टकें आढळतात. सर्वाई हा हि एक त्यांचा आवडता छंद आहे. सर्वाया म्हणण्याची तऱ्हा मोठी जोरदार असते व त्यांची भाषा हि त्या तऱ्हेला साजेशी च असते. एक उदाहरण

वंदिला गजवदन । सुख सुखाचें सदन ।
 जेणें जाळिला मदन । त्याचें अंतर धरा ॥
 राम राम राम । जनसज्जनविश्राम ।
 साधकांचें निजधाम । हित आपुलें करा ॥
 अखंडीत निजध्यास । धरा अंतरीं अभ्यास ।
 बोले भागवत व्यास । हरिभजनें तरा ॥
 धीर उदार सुंदर । कीर्ती जाणतसे हर ।
 सोडविले सुरवर । वरदायक खरा ॥ २१४-१ ॥

(४) करुणाष्टकांतील कांहीं श्लोक आणि बरींचशीं चरणें यांचें मनाच्या आणि रामायणांतील श्लोकांशीं आणि चरणांशीं साम्य आढळतें. तीं स्थळें वाचकांच्या सहज लक्षांत येण्यासारखीं आहेत. ते श्लोक किंवा तीं चरणें मूळचीं कोठील, हें निश्चित सांगणें कठीण आहे. उदाहरणार्थ १७ व्या अष्टकांतील ४ था श्लोक

लपावें अती आदरें रामरूपीं ।
 भयातीत निश्चीत ये सस्वरूपीं ।
 कदा तो जनीं पाहतां ही दिसेना ।
 सदा ऐक्य तो भिन्न भावें वसेना ॥

हा मनाच्या श्लोकांपैकीं शब्दशः १८९ वा श्लोक होय. तसें च करुणाष्टक ७६ पैकीं ४ था श्लोक व ८८ पैकीं ८ वा श्लोक हे दोन श्लोक म्हणजे फार च थोड्या फरकानें मनाच्या श्लोकांपैकीं अनुक्रमें १३९ वा आणि १४४ वा श्लोक होत. तेव्हां हे श्लोक मूळचे कोठले आणि कोणीं कोणापासून उसने घेतले ? संदर्भ वगैरे पाहतां मनांत असें येतें कीं, हे मूळचे करुणाष्टकांतील असावेत; असो.

(९) करुणाष्टकांच्या संगतींत आपला बरा च काळ आनंदांत गेला. आतां आपण मनाचे श्लोक हातीं घेऊं.

(३) श्री श्लोक मनाचे

(१) प्रस्ताव, (२) जगाच्या कल्याणाकरिता, (३) श्लोकांचा अखंड प्रवाह, (४) त्यांची लोकप्रियता, (५) त्या लोकप्रियतेचीं कारणें, (६) श्लोकांचा विषय, (७) त्यांची फलश्रुति, (८) एकंदर श्लोकांचा तात्पर्यार्थ व (९) उपसंहार.

(१) सामान्य भाषणांत आपण यांना मनाचे श्लोक म्हणतो, त्यांची आरती करणारे, एका काळचे शिरगांवमठपति यशवंत यांनीं त्यांना मनबोध म्हणून संबोधिलें आहे, स्वतः श्रीसमर्थ त्यांना मनाचीं शतें म्हणतात. तीं दोन शतें २०५ श्लोकांचीं आहेत. तीं श्रीसमर्थांच्या आवडीच्या भुजंगप्रयात वृत्तांत आहेत. गांवोगांवीं संचार करीत असतां, हे श्लोक खड्या आवाजांनं म्हटल्यास, लोकांचीं मनं वेधून घेण्याला हें वृत्त त्या काळीं फार उपयोगीं पडलें असावें.

(२) महाराष्ट्रांत स्वराज्याची स्थापना झाल्यानंतर या श्लोकांची रचना झालेली असल्यामुळें, त्या वेळीं श्रीसमर्थांच्या मनश्चक्षुंपुढें राजकारणाचा विशिष्ट प्रश्न नव्हता. हे श्लोक मराठी भाषेंत आहेत, म्हणून ते महाराष्ट्रापुरते समजावयाचे, पण खरें पाहूं गेल्यास ते जगासाठीं आहेत, असें मानावयास हरकत नाही. जन्माचें ध्येय गांठल्यानंतर कृतार्थतेमुळें जें समाधान प्राप्त झालेलें असतें, त्या समाधानाच्या वृत्तींत असतां, साऱ्या जगाला कल्याणाचा मार्ग दाखवावा म्हणून अत्यंत कारुणिक भावनेनें श्रीसमर्थांनीं या श्लोकांची रचना केलेली आहे.

(३) सर्व श्लोकांची परस्परसंगति स्वतःसिद्ध आहे. नदीच्या पाण्याचा प्रवाह एकसारखा वाहात चालला असतां त्या पाण्याची मागचीपुढची संगति लावण्याची कल्पना जशी मनांत उद्भवत नाही, तद्वत् या श्लोकांची स्थिति आहे. एकापुढें एक असा या श्लोकांचा अखंड प्रवाह चालला आहे. प्रत्येक श्लोकांतून च त्या त्या श्लोकाच्या पुढचा श्लोक निघाला आहे. मीं असें म्हणूं इच्छितों कीं, एका प्रशांत दिवशीं, चित्ताची अतीव प्रसन्नता असतां, एका च बैठकींत, एकापुढें एक असे श्लोक श्रीसमर्थ सांगत गेले आणि श्रीकल्याण

लिहीत गेले, ते हे मनाचे २०५ श्लोक होत ! इतका त्यांचा ओघ स्वाभाविक आहे .

(४) मोरोपंतांनी दुसरे कोणते हि काव्य केले नसते आणि नुसते केकावलीचे श्लोक रचले असते, तरी कवि या पदवीला ते पात्र झाले असते, अशा अर्थाचा केकावलीविषयी आपला अभिप्राय मराठी भाषेचे शिवाजी यांनी कोठे तरी प्रकट केलेला वाचल्याचें स्मरतें, तद्वत् आपणांस म्हणतां येईल कीं, श्रीसमर्थांनी दुसरी कोणती च ग्रन्थरचना केली नसती आणि हे नुसते मनाचे २०५ श्लोक आपल्यामार्गे ठेवले असते, तरी तेवढ्यावरून अद्वितीय राष्ट्रगुरु, असामान्य कवि, अलौकिक भगवद्भक्त आणि अपूर्व तत्त्वज्ञानी म्हणून त्यांचा लौकिक ज्ञान असता. महाराष्ट्रांत मनाच्या श्लोकांइतकी लोकप्रियता दुसऱ्या कोणाच्या कोणत्या हि काव्याला प्राप्त झालेली नाही, हेंच माझ्या वरील विधानाला प्रमाण होय. महाराष्ट्रांत असे सुसंस्कृत घर, खरोखर च, एक हि आढळणार नाही, की ज्या घरांत मनाच्या श्लोकांचा प्रवेश झाला नाही .

(५) श्रीसमर्थांच्या पूर्वी मनाला उद्देशून कोणी श्लोक रचले असतील व नंतर रचलेले आहेत, पण त्यांच्याकडे महाराष्ट्रांत किती जणांचें लक्ष जातें ? श्रीसमर्थांच्या श्लोकांच्या ठिकाणी इतकी आकर्षता येण्याची दहा पांच कारणे माझ्या मनांत येतात. या श्लोकांत कृत्रिमतेचा गंध नाही. त्यांचा प्रवाह स्वाभाविकपणें, शांतपणें, श्रोत्यांचीं मनं वेधून घेत सारखा चाललेला आहे. त्यांत जीवांच्या कल्याणाची अतोनात कळकळ भरली आहे .

मना सज्जना हीत माझे करावें ॥ २२ ॥

मना प्रार्थना तूजला येक आहे ॥ ३८ ॥

असले काकुळतीचे उद्गार कळकळीवांचून निघणार नाहीत. मी उदाहरणें देण्याच्या भरीस पडण्याचें कारण नाही. माझ्या म्हणण्याचा पाठपुरावा प्रत्येक वाचक करील कीं, हे श्लोक एकांतांत शांत चित्तानें वाचल्यास ते थेट वाचकाच्या हृदयांत शिरून त्याला विचार करण्यास लावतात इतके ते हृदयस्पर्शी आहेत. ते स्फूर्तिदायक, प्रोत्साहक, धीर देणारे आहेत. शिष्याला आपल्या विश्वासांत घेऊन व आपला भ्रंवसा त्यास देऊन श्रीसमर्थ आत्मप्रत्ययानें बोलत असल्यामुळे वाचकांच्या वृत्ति आपोआप तल्लीन होतात .

(६) प्रत्येक विचारी माणसानें ज्याचा विचार केला पाहिजे असा च महत्त्वाचा विषय या श्लोकांत प्रतिपादिला आहे. ग्रन्थाचा उपक्रम आणि उपसंहार म्हणजे आरंभ आणि शेवट हीं पाहून त्याचा मुख्य विषय ठरवावा लागतो, या न्यायानें पाहिल्यास पहिल्या च श्लोकांत

गमूं पंथ अनंत या राघवाचा ॥

राघवाचा अनादि अनंतपंथ मला कळो, राघवाच्या स्वरूपाचा मला साक्षात्कार होवो, असा हेतु दर्शविला असून, २०० व्या श्लोकांत

तो गे तो चि तो राम सर्वत्र पाहे ॥

असें दुसऱ्यास बजावून २०१ व्या श्लोकांत

कदा वोळखीमाजि दूजें दिसेना ।

मनीं मानसीं द्वैत कांहीं वसेना ।

बहूतां दिसां आपुली भेटि जाली ।

विदेहीपणें सर्व काया निवाली ॥

असा आत्मप्रत्यय येऊन तो हेतु सफल झाल्याची ग्वाही दिली आहे. तात्पर्य, ज्ञानप्राप्ति करून देण्यासाठीं हे श्लोक प्रवृत्त झाले आहेत. त्यामुळें त्यांचे स्वाभाविक त्रिकांडात्मक विभाग पडतात. प्रत्येक विभागांत इतर दोन विभागांचा हि मधून मधून किंचित् स्पर्श झालेला दिसत असला, तरी स्थूल मानानें असें म्हणतां येईल कीं, १ ते ६६ श्लोक कर्मपर, ६७ ते १३१ उपासनापर व १३२ ते २०१ ज्ञानपर आहेत आणि २०२, २०३, २०४ या तीन श्लोकांत, झालेलें ज्ञान दृढ होण्याचा मार्ग दाखवून शेवटच्या म्हणजे २०५ व्या श्लोकांत फलश्रुति सांगितली आहे, म्हणजे राघवाच्या स्वरूपाचा साक्षात्कार झाल्याचें फळ काय, तें दर्शविलें आहे.

(७) तें फळ फार मोठें आहे. ते फळ म्हणजे

ज्ञान, वैराग्य आणि सामथ्य

या तीन गुणांची प्राप्ती आणि तद्वारा मुक्तिसुखाचा उपभोग.

मनाचीं शतें ऐकतां दोष जाती ।
 मतीमंद ते साधना योग्य होती ।
 चढे ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य आंगीं ।
 म्हणे दास विश्वासतां मुक्ति भोगी ॥ २०५ ॥

आपणांवर विश्वास टाकून आपण दर्शविलेल्या साधनमार्गानें गेल्यास साधकाच्या पदरीं वरील फळ पडल्यावांचून राहणार नाहीं, असें श्रीसमर्थ सांगत आहेत.

या फलश्रुतींत श्रीसमर्थहृदयाचा पूर्ण आविष्कार झालेला मला दिसत आहे. स्वतःच्या प्रत्ययास आलेली च फलश्रुति त्यांनीं सांगितली आहे. मनाच्या श्लोकांत प्रतिपादिलेलीं सर्व साधनें त्यांनीं स्वतः केलीं, ते स्वतः ज्ञानवैराग्य-सामर्थ्यसंपन्न झाले, त्या गुणांच्या बळावर स्वतंत्र झाले आणि त्या स्वातंत्र्यसुखांत अखंड मग्न होऊन राहिले ! जें त्यांनीं स्वतः केलें, साधलें, उपभोगिलें, तें च त्यांनीं या फलश्रुतींत सांगितलें आहे. जे अभागी असतील ते च तेवढे हें मानणार नाहींत.

प्रत्यंतराला त्यांनीं इतरांचीं हि उदाहरणें दिलीं आहेत. त्यांत प्रमुख उदाहरण म्हणजे शंकराचें होय. त्यांच्याइतका रामाचा ध्यास दुसऱ्या कोणी घेतला नव्हता.

विषा औषध घेतलें पार्वतीशें ।
 जिवा मानवा किंकरा कोण पूसे ॥ ८२ ॥
 विठोनें शिरीं वाहिला देवराणा ।
 तया अंतरीं ध्यास रे त्यासि नेणा ।
 निवाला स्वयें तापसी चंद्रमौळी ।
 जिवां सोडवी राम हा अंतकाळीं ॥ ८४ ॥
 तिन्ही लोक जाळूं शके कोप येतां ।
 निवाला हरु तो मुखें नाम घेतां ।
 जपे आदरें पार्वती विश्वमाता ।
 म्हणोनी म्हणा तें चि हें नाम आतां ॥ ९४ ॥

जर्गी धन्य वाराणसी पुण्यरासी ।
 तयेमाजि जातां गती पूर्वजांसी ।
 मुखें रामनामावळी नित्यकाळीं ।
 जिवा हीत सांगे सदा चंद्रमौळी ॥ ९९ ॥

इतकें च काय, पण फलश्रुतींत सांगितलेले ज्ञान-वैराग्य-सामर्थ्य हे तीन गुण मूळचे शंकराचे च होत, हें ८३ व्या श्लोकावरून स्पष्ट कळतें.

जेणें जाळिला काम तो राम ध्यातो ।
 उमेसीं अती आदरें गूण गातो ।
 वडू ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य जेथें ।
 परी अंतरीं नामविश्वास तेथें ॥ ८३ ॥

शंकरांच्या या तीन गुणांचा उल्लेख 'अंतर्भाव' आणि 'पंचसमासी' या दोन लघु काव्यांत हि करण्यांत आलेला आहे, तो आपल्या निदर्शनास पुढें येईल च.

तात्पर्य, विश्वासानें आचरणांत आणल्यास शंकराचें किंवा श्रीसमर्थाचें पद प्राप्त करून देण्याची ज्या श्लोकांतील शिकवणीची पात्रता, त्या श्लोकांनीं महाराष्ट्रीयानांच्या मनावर कायमची छाप बसवावी, हें स्वाभाविक होय.

(८) आतां आपण या श्लोकांत श्रीसमर्थांचीं उमटलेलीं पाउलें पहात पहात सर्व श्लोकांवरून नजर फिरवीत फलश्रुति गांठूं.

पुरुषप्रकृतीला नमन करून परब्रह्मस्वरूपाचा बोध व्हावा अशी प्रार्थना करून श्रीसमर्थ म्हणतात :

१

(१ ते १८) भक्तिपंथ धरावा, निंद्य असेल तें सोडावें, वंद्य असेल तें मनोभावे करावें, प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा, नंतर मंत्र जपावा, दुष्ट वासना नसावी, पापबुद्धि नसावी, धर्मनीति सोडूं नये, मन सदा विचारारूढ असावें, पापसंकल्प सोडावा, सत्यसंकल्प धरावा, विषयांचें चिंतन नसावें, षड्विपु जिकावे, धैर्य धरावें, दुसऱ्याचें नीच बोलणें सोसावें, पण आपण स्वतः नम्र बोलावें, सर्वांचा संतोष राखावा, मरणोत्तर हि भला होता असें लोक म्हणतील अशी क्रिया करावी, लोकसेवेंत चंदनाप्रमाणें देह झिजवावा,

कोणीकडून तरी सज्जनांचा संतोष होईल असे वागावे, परद्रव्याचा अभिलाष नसावा, पापाला कारणीभूत होणारी स्वार्थबुद्धि नसावी, पाप वाढ्याला येईल तें कर्म खोटे, तें मनांत हि आणूं नये, रामाच्या ठिकाणीं अखंड प्रेम असावे, दुःख करूं नये, उलट देहदुःख तें सुख च मानावे, विवेक करून रामस्वरूपीं सदा निमग्न असावे, नेहमीं सुखी असा जगांत कोणी नसतो, पूर्वसंचित असेल तसें प्रत्येकास भोगावे लागते, म्हणून कधीं दुःख वा शोक करूं नये, चिंता नसावी, विवेकानें देहममत्व सोडून विदेही व्हावे, तो च मोक्ष, दुष्ट वासना धरल्यामुळें रावण प्राण आणि राज्य यांना मुकला च कीं नाही? म्हणून कुडी वासना नसावी, मरण कोणाला टळलें आहे? कर्मानुसार जन्माला यावे आणि मरावे, लहान असोत थोर असोत, मरण सर्वांना आहे, आजवर किती जन्मले आणि मेले याची कोणी गणती केली आहे? हा मुळीं मृत्युलोक आहे, पण असे असतां जिवंतपणीं मनुष्य काय घमेंडींत असतो, जसा काहीं हा अमर च आहे! पण पहावे तों एकादे दिवशीं पटकन मरून जातो, घमेंड येथल्या येथेंच राहते, एक मेला म्हणून दुसरा शोक करतो, तों त्याची जाण्याची पाळी येते, मग कोणी कोणासाठीं शोक करावा? लोभ पुन्हा जन्माला कारण होतो, होणार तें होतें आणि हा उगीच चिंता करीत असतो! कर्मानुसार भोग भोगावे लागतात, तेव्हां कोणी मेला म्हणून दुःख करणें हें अज्ञानाचें लक्षण होय, हें सारें जाणून, मनुष्याचा लोभ सोडून, वेदशास्त्रपुराणांनीं ज्याची कीर्ति गायिली आहे त्या रामाला शरण जाणें, हें च युक्त ठरत नाही काय?

(१९-२४) सत्याची कांस धरावी, मिथ्याचार मांडूं नये, सत्य तें सत्य, तें च बोलवे, मिथ्य तें मिथ्य, तें सोडावे, जन्माचा विचार करून पहा, आईच्या उदरांत किती आणि कशा यातना असतील, त्या मनांत आणा, वासनांच्या योगानें आणि द्रव्यदारादिकाच्या लोभानें हें जन्ममरणाचें चक्र पाठीमागें लागते, तेव्हां त्या वासना आणि कामना सोडाव्या आणि गर्भवास चुकवावा, श्रीरामचरणीं चित्त ठेवावे, वायुसुताचा स्वामी आणि त्रैलोक्याचा नाथ जो राम, त्याला हृदयांत सांठवावे, रामावांचून काहीं बोलणें नको, वायफळ बोलण्यांत काय सुख आहे? क्षणाक्षणाला मरण जवळ येत चाललें आहे, त्या अंतकाळीं रामावांचून दुसरा कोण सोडविणार आहे? मग रामाला सोडून वृथा कां कष्टी व्हावे आणि सामान्य लोकांप्रमाणें बरळत

सुटावें? मुखांत नेहमीं रामनाम असावें म्हणजे हृदयांत प्रवेश करण्याला अहंतेला अवसर मिळणार नाहीं,

(२५-२७) मी हें जें सांगत आहे त्याचा वीट मानून त्याकडे दुर्लक्ष कराल, तर रामाची कृपा होणार नाहीं, सुखाची चाळू घडी निघून जाईल आणि मग रडत बसाल, देहरक्षणाचा किती हि यत्न केला तरी अखेरीस त्यावर काळाची झडप पडणार च, म्हणून म्हणतों रामाची भक्ति करा म्हणजे तुम्हांस संसाराची चिंता करणें नको, या संसाराला कां भिता? धीर धरा, धाक सोडा, तुमच्या शिरावर रामासारखा स्वामी आहे, तो तुमचें रक्षण करील, कृतांत काळ कोपला तरी राम तुमची उपेक्षा करणार नाहीं,

(२८-३७) आपल्या दासाचा रामाला मोठा अभिमान वाटत असतो, ते दासाची कधीं उपेक्षा करणार नाहींत, त्या रामाचा महिमा किती सांगावा, एका

दिनानाथ हा राम कोदंडधारी ।

पुढें देखतां काळ पोटीं थरारी ।

जना वाक्य नेमस्त हें सत्य मानी ।

जन हो, श्रीसमर्थ म्हणतात, मी जें आतां पुढें वाक्य उच्चारित आहे, तें निरपवाद सत्य आहे, असें निश्चित समजून चाला, माझा तसा अनुभव आहे, तुम्हांस हें कितीदां सांगूं म्हणजे तुम्ही तें मानाल, दहादां सांगतों, विश्वास ठेवा कीं

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ २८ ॥

दासाभिमानी राम भक्ताची कधीं उपेक्षा करीत नाहींत !

पर्दीं राघवाचे सदा ब्रीद गाजे ।

बळें भक्तरीपूशिरीं कांबि वाजे ।

पुरी वाइली सर्व जेणें विमानीं ।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ २९ ॥

अरे, समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे ।

असा सर्व भूमंडळीं कोण आहे ।

मग तुम्ही घाबरतां कां रे ? रामाचे अनन्य सेवक व्हा, मग तुमच्याकडे वाकड्या नजरेने पाहण्याची कोणाची प्राज्ञा आहे ?

जयाची लिळा वर्णित लोकां तीन्ही ।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३० ॥

ज्यानें रावणाच्या बांदिशाळेंतून देवांना सोडविलें, शंकरपार्वती ज्याचें चिंतन करितात, ज्यानें अहल्येचा उद्धार केला, ज्याचें वर्णन करतां करतां वेद हि थकले, असा राम तुमची केव्हां हि उपेक्षा करणार नाही. (३१-३२) ज्यानें

वसे मेरुमांदार हे सृष्टिलीळा ।

शशी सूर्य तारांगणें मेघमाळा ।

चिरंजीव केले जनीं दास दोन्ही ।

जोंवर मेरुमांदार पर्वत आहेत, जोंवर ही सृष्टि आहे, जोंवर आकाशांत चंद्र, सूर्य, तारा, मेघ आहेत, तोंवर ज्यानें मारुती आणि विभीषण या आपल्या दोघां भक्तांना चिरंजीव केलें, तो

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३३ ॥

मारुतीविभीषणांप्रमाणें तुम्ही रामाचें दास्य करा, तर तुम्ही हि त्यांच्या च प्रमाणें चिरंजीव व्हाल ! मग तुम्हांस दुसऱ्या कोणाचें दास्य पतकरावें लगणार नाही ! आपल्या भक्ताची उपेक्षा राम कालत्रयीं करणार नाहीत, एवढा विश्वास ठेवा ! असा तुमचा विश्वास बसत नाही आणि निश्चय होत नाही, म्हणून ह्या भोगीत आहां,

उपेक्षा कदा रामरूपीं असेना ।

परंतु जिवां मानवां निश्चये तो वसेना ।

तो निश्चय करा आणि अनुभव घ्या

शिरीं भार वाहेन बोले पुराणीं ।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३४ ॥

जसा भाव ठेवाल तसें फळ पावाल,

अनन्यास रक्षीतसे च्यापपाणी ।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३५ ॥

त्या रामाला शोधावयास कोठे दूर जावयास नको, जरा मनाचा हिऱ्या करून पहा,

सदा सर्वदा देव सन्नीध आहे ।

कृपालूपणें अल्प धारिष्ट पाहे ॥ ३६ ॥

त्या परीक्षेत एकदां उत्तीर्ण झालां म्हणजे मग

सदा चक्रवाकासि मार्तंड जैसा ।

उडी घालितो संकटीं स्वामि तैसा ।

तुमच्यासाठीं राम धांवून येतील ! कारण जो रामाला शरण गेला त्याची रामानें कधीं उपेक्षा केली नाहीं, असा सारखा डंका पिटला जात आहे,

हरीभक्तिचा घाव गाजे निशाणीं ।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ३७ ॥

(३८-४६) म्हणून आतां प्रार्थना इतकी च कीं, चक्रित होऊन रामाकडे लक्ष लावा, मन दुसरीकडे जाऊं देऊं नका, रामाचा सारखा निदिध्यास घ्या; मनाचें चांचल्य रामपदीं अर्पण करा; रामचरणीं लक्ष ठेवलेत, म्हणजे नाहीं नाहीं त्या कल्पना ज्या मनांत येत आहेत, त्या नाहींशा होतील; वणवण करीत हिंडण्यांत कांहीं सुख नाहीं, नुसता शीण आहे, अंतर्यामींच शोधून पहा, विचार करा, आपण च आपल्या मनाला हिताच्या गोष्टी सांगा; मुख्य म्हणजे हरएक प्रयत्नानें रघूनायका आपुलेंसें करावें। यांत च आपलें कल्याण आहे, रामावांचून दुसरें कांहीं बोलूं नका, बोलावयाचें च तर श्रीरामाच्या गोष्टी बोलाव्या, नाहीं पेक्षां मौन धारण करून असावें; घरीं दारीं, गांवांत प्रांतांत, देशांत राम असेल तर तेथें राहण्याची शोभा, नाहीं पेक्षां अरप्यवास पतकरावा; ज्यांच्या संगतींत राहून समाधान भंग पावतें, अहंता आंगीं जडते, रामावरील प्रेम उडतें, अशा संगतींत काय गोडी आहे ? रामावांचून एक क्षण गेला म्हणजे तो फुकट गेला, तेवढा आयुष्याचा नाश झाला, स्वहिताविषयीं जो दक्ष असेल त्याला आमचें हें म्हणणें पटण्यासारखें आहे,

(४७-५६) या दहा श्लोकांत श्रीसमर्थ आत्मचरित्र च सांगत आहेत, स्वतःकडे पाहून च बोलत आहेत, असें मला भासतें. त्यांच्या मनांत हि तें

आलें नसेल, पण त्यांना न कळत, त्यांच्या मुखावाटे आत्मचरित्र च बाहेर पडत आहे! अलीकडच्या काळांत श्रीरामाचा असा दुसरा कोणता दास होऊन गेला ?

मनी लोचनीं श्रीहरी तो चि पाहे ।
जनीं जाणता भक्त होऊनि राहे ।
गुणीं प्रीति राखे क्रमू साधनाचा ।
जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ४७ ॥
सदा देवकार्जीं झिजे देह ज्याचा ।
सदा रामनामं वेदे नित्य वाचा ।
स्वधर्मं चि चाले सदा उत्तमाचा ।
जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ४८ ॥

हे दुसऱ्या कोणाचें चरित्र आहे ?

सदा बोलण्यासारिखें चालताहे ।
अनेकीं सदा येक देवासि पाहे ।
सगुणीं भजे लेश नाहीं भ्रमाचा ।
जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ४९ ॥
नसे अंतरीं कामकारी विकारी ।
उदासीन जो तापसी ब्रह्मचारी ।
निवाला मनीं लेश नाहीं तमाचा ।
जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ५० ॥

असा दुसरा कोणता ब्रह्मचारी आपल्या ऐकण्यांत आलेला आहे ?

मदें मत्सरें सांडिला स्वार्थबुद्धी ।
प्रपंचीक नाहीं जयातें उपाधी ।
सदा बोलणें नम्र वाचा सुवाचा ।
जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ५१ ॥
क्रमी वेळ जो तत्त्वचिंतानुवादे ।
न लिपे कदा दंभवादे वेवादे ।
करी सूखसंवाद जो ऊगमाचा ।
जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ५२ ॥

हैं दुसऱ्या कोणाचें वर्णन चाललें आहे ?

सदा आर्जवी प्रीय जो सर्व लोकीं ।
 सदा सर्वदा सत्यवादी विवेकी ।
 न बोले कदा मिथ्य वाचा त्रिवाचा ।
 जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ५३ ॥
 सदा सेवि आरण्य तारुण्यकाळीं ।
 मिळेना कदा कल्पनेचेन मेळीं ।
 चळेना मनीं निश्चयो दृढ ज्याचा ।
 जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ५४ ॥

न कळत, श्रीसमर्थांच्या मुखांतून आत्मचरित्र च बाहेर पडत आहे, याविषयी कांहीं शंका राहते काय ?

नसे मानसीं नष्ट आशा दुराशा ।
 वसे अंतरीं प्रेमपाशा पिपाशा ।
 ऋणी देव हा भक्तिभावे जयाचा ।
 जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ५५ ॥

हें निर्विवाद त्यांचें च चरित्र होय. पडों नेदी शब्द त्यांचा भूमिवरी ।
 इतका देव त्यांचा ऋणी झालेला होता, हें आपणांस ठाऊक झालेलें आहे.

दिनाचा दयाळु मनाचा मवाळु ।
 स्नेहाळु कृपाळु जर्गी दासपाळु ।
 तया अंतरीं क्रोध संताप कैचा ।
 जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ५६ ॥

अशा दीनदयाळ सद्गुरूपुढें उभें राहून हे दहा श्लोक आपण नित्य म्हणत गेल्यास त्यांना आपली दया येईल, नाही ?

(५७-६६) नित्यनियमानें रामनामस्मरण, स्नानसंध्यादि कर्म, भक्ति, उपासना इत्यादि करीत गेल्यास अशी धन्यता प्राप्त होते; वृत्ति मोकळी

असावी, कशांत लिप्त होऊन राहूं नये; उदासीनता तत्त्वतः सार आहे। विषयांची वासना नसावी, पूर्वकर्माच्या योगानें वासना उत्पन्न होतात, म्हणून आतां तरी या जन्मांत निष्कामबुद्धीनें श्रीरामाचें चिंतन करावें; अनेक आशा करावयाच्या आणि रामाच्या भेटीची इच्छा असावयाची ! दोन्ही गोष्टी कशा साधणार ? एक कांहीं तरी होईल, ज्याच्या ठिकाणीं कामना आहे त्याच्या अंतःकरणांत निर्व्याज रामप्रेम असूं शकत नाहीं; रामकृपा झाली म्हणजे कामधेनु घरीं आली, कल्पवृक्षाचा आश्रय मिळाला, चिंतामणी हातीं लागला, असें समजावें; रामकृपेची योग्यता दुसऱ्या कशांत नाहीं; असें असतां अभागी जनाची स्थिति पहा -

उभा कल्पवृक्षातळीं दुःख वाहे ।
तया अंतरीं सर्वदा तें चि आहे ।
जनीं सज्जनीं वाद हा वाढवावा ।
पुढें मागुता शोक जीवीं धरावा ॥ ६१ ॥

निजध्यास तो सर्व तुटोनि गेला ।
बळें अंतरीं शोक संताप ठेला ।
सुखानंद आनंद भेदें बुडाला ।
मनीं निश्चयो सर्व खेदें उडाला ॥ ६२ ॥

घरीं कामधेनु पुढें ताक मागे ।
हरीबोध सांडूनि वेवाद लागे ।
करीं सार चिंतामणी काचखंडें ।
तया मागतां देत आहे उदंडें ॥ ६३ ॥

तेव्हां रामावर दृढ विश्वास टाकावा, वासना सोडाव्या, लोभ क्षोभाला च कारण होणार, विषयाची हांव असणें म्हणजे दैन्यवाणें जिणें होय; असलें दुःखदायक दैन्यवाणें जिणें काय कामाचें ? हें उमजून

धरी रे मना आदरें प्रीति रामीं ।
नको वासना हेमधामीं विरामीं ॥ ६५ ॥

घरदार, शेतीवाडी यांत कांहीं सार आहे काय ? छंद बायकापोरांचा आणि इच्छा रामदर्शनाची ! सेवन करावयाचें विषाचें आणि आशा असावयाची

चिरंतन सुखाची ! कसे साधवे ? रामदर्शन घडावे, चिरंतन सुख मिळावे,
अशी इच्छा असेल तर,

करीं रे मना ध्यान या राघवाचें ॥ ६६ ॥

आणि सहुरुकूपेसाठीं भुकेला असशील तर,

करीं रे मना ध्यान त्या पाउलांचें ॥

२

यापुढें श्रीसमर्थ सारखे रामाच्या गुणकथा च गात चालले आहेत :

(६७-७६) राम लावण्यरूपी आहेत, धीर, गंभीर, पूर्णप्रतापी आहेत, ते संकटकाळीं भक्ताचें रक्षण करितात, कोदंडधारी रामापुढें काळ हि चळचळ कांपतो, तेथें मनुष्याचा पाड किती ? राम भयाचें निवारण करितात, म्हणून भक्तिभावानें त्यांचें भजन करावें, विचारानें अनाचाराची आवड टाकावी; रामनामस्मरणानें आपदांचा अपहार होतो, म्हणून मदालस्य सोडून रामाचें चिंतन करावें; नामस्मरणानें महादोषांचें दहन होतें, सद्गति प्राप्त होते, पुण्यसंचय होतो; नामस्मरण करण्यांत कांहीं कष्ट हि करावे लागत नाहीत किंवा पदरचें कांहीं खर्च होत नाही, उलट संसाररूपी महावैरी जिकला जातो; उपास-तापास करण्यांत दुःख आहे, तें दुःख नामस्मरणापुढें रहात नाही, यासाठीं महादेव रामाचें चिंतन करीत असतात; इतर साधनें कष्टाचीं आहेत, व्रतें दान उद्यापनें यांना द्रव्य पाहिजे, नामस्मरणांत कांहीं संकट हि नाही व त्याला पैसा हि लागत नाही; तात्पर्य, सर्व साधनांत नामस्मरण हें श्रेष्ठ साधन आहे, विचार करून पहा, अकारण संशय मनांत आणूं नका, धड कर्म होत नाही, धड धर्म घडत नाही, योग साधत नाही, नाही भोग, नाही त्याग, नाही कांहीं, असें पाहून श्रीसमर्थ मोठ्या कळवळ्यानें सांगतात

म्हणे दास विश्वास नामीं धरावा ।

प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ ७६ ॥

(७७-८९) रामाची कृपा व्हावी एवढी एक च इच्छा असली कीं, बाकीच्या कामना नाहीशा होतात, रामाचा सारखा ध्यास लागला कीं, तद्रूपता प्राप्त होते, रामाचा छंद घेतला कीं, द्वैत मावळतें, विश्वास मात्र

पाहिजे; रामावर ज्याचा विश्वास नाही, त्याच्या पाठीमागे सर्व पीडा लागतात, कैवल्यदाता राम मस्तकीं असतां देहाची आणि संसाराची चिंता वाहणें वेडेपणा नव्हे? एका राघवाची आशा करावी आणि भवाची चिंता सोडावी, भ्रमांत पडूं नये, रामाचा निदिध्यास कधीं वायां गेला नाही; शंकराला ज्याचा ध्यास त्याची कांस धरून आपण दुस्तर असा भवसागर तरून जावें, पोटाची काळजी कशास पाहिजे? मत्सरांचा नायनाट करावा; सारखा ध्यास घ्यावा, नामस्मरणासारखें दुसरें साधन आहे कोणतें? अभाग्याला तें कळणार नाही, पण रामनाम अनुपम आहे, शंकरानें या औषधाचें सेवन केल्यानें त्यांची विषबाधा हरली, तेथें इतरांची कथा काय? कामारि शंकर रामाचें ध्यान करितात, पार्वतीपुढें रामाचें गुणगान करितात, स्वतः ज्ञानवैराग्यसामर्थ्यसंपन्न असून हि रामनामीं विश्वास ठेवतात, आणि तुम्ही काय करतां? तुम्ही विठ्ठलाची उपासना करतां ना? त्या विठ्ठलानें ज्या शंकाराची पिंडी मस्तकीं धारण केली आहे, त्या शंकरांनीं ज्या रामाचा ध्यास घेऊन शांतिसुख मिळविलें, त्या रामास तुम्ही विसरतां? काय म्हणावें? शंकर रामनामाचा जप करून शांत झाले, तुम्ही हि तो च जप करा, विश्वास ठेवा,

तुम्हां सोडवी राम हा अंतकाळीं ॥ ८५ ॥

(८६-१०१) पुन्हांपुन्हां श्रीरामनामाचा महिमा वर्णन करून सांगतांना श्रीसमर्थाना कंटाळा नाही, रामनामाचें महत्त्व परोपरीनें विब्रवीत ते चालले आहेत, आम्ही मात्र किती पापी म्हणावयाचे कीं, अनुभव न घेतां, क्रिया न करतां, नसते तर्क कुतर्क काढीत बसतो! ज्याला चिरशांतीची आणि सदानंदाची अपेक्षा असेल, त्यानें जिव्हाग्रीं रामनाम सारखें खेळावें! मारुतीला पुढें करून श्रीसमर्थ आपला च अनुभव सांगत आहेत, तो ऐका:

मुखीं राम त्या काम बाधूं शकेना ।

गुणें इष्ट धारिष्ट त्याचें चुकेना ।

हरीभक्त तो शक्त कामास मारी ।

जर्गी धन्य तो मारुती ब्रह्मचारी ॥ ८७ ॥

मारुतीच्या जागीं आपण निःशंकपणें सद्गुरूस नेऊन बसवावें, कारण दोघे एक च, 'तो मारुती' ऐवजीं 'ते सद्गुरू' म्हणावें!

बहू चांगलें नाम या राघवाचें ।
 अती साजिरें स्वल्प सोपें फुकाचें ।
 करी मूळ निर्मूळ घेतां भवाचें ।
 जिवां मानवां हें चि कैवल्य साचें ॥ ८८ ॥

हैं काय श्रीसमर्थ कांहीं तरी म्हणत आहेत, असें कोणास म्हणतां येईल काय ? नामस्मरण अखंड करावें, भोजन करतांना केल्यानें श्रीहरीची कृपा होते, आणखी काय सांगावें ? मुखांत रामनाम नसणें अपायकारक होय, वेद शास्त्रें पुराणें ज्या नामाची महती गातात, त्या नामीं प्रेम नसेल तर जन्म व्यर्थ गेला, असें समजावें; नामस्मरणाचा कंटाळा करूं नका, आदरपूर्वक नाम ध्या, त्याला कांहीं खर्च येत नाही, जय जय रघुवीर समर्थ असा नामाचा घोष करा; तो घोष ऐकून दोष पळ काढतील, राम आनंदानें जवळ येतील, म्हणून तर शंकराला रामनामाचें इतकें वेड लागलें होतें; प्राणिमात्राची चिंता करणारे श्रीराम, त्यांचें नुसतें फुकटचें नाम घेण्यांत आपलें काय खर्च होतें ? कोप आल्यास तिन्ही लोक भस्म करून टाकतील, इतकें ज्या शंकरांचें सामर्थ्य, ते हि नामस्मरणानें शांत होतात, त्यांचें ऐकून जगज्जननी पार्वती जप करूं लागते, तेव्हां आपण हि आतां तो च छंद घेतला पाहिजे: नामस्मरणानें ज्यांचें कल्याण झालें अशीं, दुराचारी अजामिल, पापिणी कुंटणी आणि दैत्यकुळांत जन्मास आलेले भक्त प्रल्हाद, यांची उदाहरणें आपल्यापुढें आहेत; त्यांच्यापासून बोध घ्यावा, मुखीं नाम नाही तर सद्गति नाही, अहंकारानें फुकट दुःखाचे वाटेकरी होऊं नका, अंतकाळीं जाणवेल

म्हणोनी म्हणा रे म्हणा देवराणा ॥ ९७ ॥

त्या रामनामानें पाषाण तारले, तेथें मानव तरतील यांत काय शंका ? ज्या नामस्मरणानें असंख्य मानव तरले, त्या नामाविषयीं शंका घेणें पाप होय; काशीस राहून विश्वेश्वर अहोरात्र स्वतः रामनामाचा जप करीत इतरांस स्वहिताचा मार्ग दाखवीत आहेत; आपल्या हातून यथासांग कर्म घडत नाही, कांहीं धर्म करावा तर हटकून पुण्य पदरीं पडतें च असें नाही, आंगीं भूतदया नाही आणि मुखीं फुकटचें नाम हि येत नाही, याला काय म्हणावें ? नामाविषयीं ज्याला प्रेम वाटत नाही त्याला यमाचा जाच सहन करावा लागेल;

जो तर्क कुतर्क काढीत बसेल तो नरकाचा धनी होईल, म्हणून तरी रामनामाचा जप करा, म्हणजे सर्व दोषांपासून आपोआप मुक्त व्हाल !

(१०२-११९) या श्लोकांत कोणते गुण संपादन करून व कोणती क्रिया करून भक्तिपंथाला लागावें, तें श्रीसमर्थ शिकवीत आहेत.

आंगीं लीनता असावी, सज्जनांना संतोषवाचें, देह परोपकारार्थं झिजवावा, सगुणोपासना करावी; रामाविषयीं प्रेम असावें, निरूपण करतांना आणि ऐकतांना देहाचा विसर पडावा, परद्रव्य आणि परकांता यांच्याकडे लक्ष हि जाऊं देऊं नये; क्रिया न करतां नुसतें बोलणें लाजिरवाणें होय, पाखांडानें देवाची भेट होत नसते; विचार करून आपल्या आचरणांत फरक पडत गेला पाहिजे, आचार शुद्ध असावा, बोलावें तसें चालावें, संसाराची चिंता न करावी; स्नानसंध्या मनापासून घडावी, मनाला आवरून धरून, ठिकाणावर ठेवावें, भूतमात्राविषयीं दया असावी, भक्तिप्रेमांत काय आनंद आहे त्याचा उपभोग घ्यावा; कोप नसावा, साधूच्या संगतींत असावें, नष्टांची आणि चांडाळांची संगति टाळावी, ही च मोक्षाची वाट आहे, त्या वाटेला लागावें; सज्जनसंगतींत आपली क्रिया पालटून आपल्या ठिकाणीं भक्तिभाव उत्पन्न होतो, केल्यावांचून बोलूं नये, कोठें वाद घालूं नये; वितंडवाद टाळावा, सुखसंवाद करावा, तर च आनंद आहे; अहंकार अपायकारक असतो तो जिंकावा; विचार करून पहा, आम्ही सत्य तें च सांगत आहोंत, पाखांडी बनूं नका; वितंडवाद कधीं संपत नाहीं, वितंडवादानें संशय आणि दंभ उत्पन्न होतात; आजवर अनेक पंडित अहंकारामुळें ब्रह्मराक्षस होऊन बसल्याचें आपण ऐकतों, अशा पंडितांपेक्षां तर आपण विद्वान् नाहीं ना, मग अकारण शहाणपणाची घमेंड कां असावी? नुसतें बोलून काय उपयोग, गर्व नष्ट झाला पाहिजे, विचार करा, अहंकार सोडा, बोलण्यासारखें आचरण ठेवा, हलुहलु कां होईना पण आपल्या वर्तनांत इष्ट असा फरक पडूं द्या, येथवर सांगितलें तें ध्यानीं आणा आणि भक्तिमार्गाला लागा,

(११६-१३१) या भक्तिमार्गानें जाऊन आजवर ज्यांनीं आपलें कल्याण करून घेतलें अशा अंबरीष, उपमन्यु, ध्रुव, गजेंद्र, अजामिल, विधी, प्रल्हाद, वज्रपाणी, द्विज, अहिल्या, रावणाच्या बंदिशाळेंतील देव, द्रौपदी,

इत्यादिकांची उदाहरणे, द्विरुक्ति होत आहे, तरी ते वैगुण्य पतकरून हि श्रीसमर्थानीं सांगितलीं आहेत, हेतु हा कीं,

नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी ॥

या सिद्धान्तावर श्रोत्यांचा विश्वास बसून त्यांनीं भक्तिमार्गाला लागावें, भक्तांच्या साहाय्यार्थ व अनाथांच्या रक्षणार्थ देवानें आजवर अनेक अवतार घेतले व पुढें हि तो घेईल, अशा परमात्म्याला

तया नेणती ते जन पापरूपी ।

दुरात्मे महा नष्ट चांडाल पापी ॥ १२६ ॥

परंतु, रामचरित्र ऐकतांना ज्यांना आनंद होतो, जे स्वतःला विसरतात, ज्यांची देहबुद्धि नष्ट होते आणि ज्यांच्या सर्व वासना रामरूपांत लय पावतात, ते धन्य होत; इतर वासना सोडून द्याव्या, रामकृपेची तेवढी इच्छा करावी, विषय-वासना नसावी; सज्जनांची संगति असली म्हणजे आपल्या मतींत पालट होऊन या गोष्टी साधतात, उन्मनी अवस्था प्राप्त करून घ्यावी म्हणजे मनोविकारांची बाध होण्याचा प्रश्न राहणार नाही; मन हें संकल्पविकल्पात्मक आहे, तें मन च ताब्यांत आल्यावर संकल्प कोठला आणि विकल्प हि कोठला, संकल्प करावयाचा च तर तो सत्य संकल्प असावा, यासाठीं

रमाकांत येकांत काळीं भजावा ॥ १३० ॥

भजाया जनीं पाहतां राम येकु ।

करीं बाण येकु मुखीं शब्द येकु ।

क्रिया पाहतां उद्धरे सर्व लोकु ।

धरा जानकीनायकाचा विवेकु ॥ १३१ ॥

३

(१३२-१४९) हा विवेक उमगायाला सज्जनाची संगति लाभली पाहिजे. सज्जन कसा ओळखावा? त्याचीं लक्षणें कोणतीं? जीं श्रीसमर्थींचीं तीं च त्याचीं!

विचारूनि बोले विवंचूनि चाले ।
 तयाचेनि संतप्त ते ही निवाले ।
 बरें शोधिल्यावीण बोलों नको हो ।
 जनीं चालणें शुद्ध नेमस्त राहो ॥ १३२ ॥

हरीभक्त वीरक्त विज्ञानरासी ।
 जेणें मानसीं स्थापिलें निश्चयासी ।
 तया दर्शनें स्पर्शनें पुण्य जोडे ।
 तया भाषणें नष्ट संदेह मोडे ॥ १३३ ॥

नसे गर्व आंगीं सदा वीतरागी ।
 क्षमा शांति भोगी दया दक्ष योगी ।
 नसे लोभ ना क्षोभ ना दैन्यवाणा ।
 यहीं लक्षणीं जाणिजे योगिराणा ॥ १३४ ॥

अशा लक्षणांनीं युक्त असलेल्या सज्जनाची संगति धरावी, म्हणजे मतींत पालट होईल, सद्बुद्धि सुचेल, सन्मार्ग लागेल आणि मग विक्राळ काळ हि आपल्यापुढें हात जोडून उभा राहील; सर्व ब्रह्मांड भयानें व्याप्त असलें तरी तें भय संतांना नसतें, भय द्वैतापासून असतें, तें द्वैत च संतांच्या ठिकाणीं नसल्यावर त्यांना भय कोठलें ? या सर्व गोष्टी सत्पुरुषांनीं स्पष्टपणें सांगितल्या आहेत, परंतु आमचें अज्ञान कायम च आहे, कां, तर आमची देहबुद्धि सुटत नाही आणि सिद्धान्त तर असा आहे

जुनें ठेवणें मीपणें आकळेना ॥ १३७ ॥

हा देहबुद्धि बळकट धरून बसल्यामुळें भ्रमांत पडला आहे आणि याचें आत्मरूपी धन याच्या अगदीं जवळ असून हि तें यास ठाऊक नसल्यामुळें हा जन्ममरणरूपी दारिद्र्य भोगीत आहे; तें रूप सर्वत्र भरलेलें असतां हा अभागी समोर पाहतो तो याला पाषाण भासतो, देव भासत नाही! कोठून भासेल ? भाव नाही; तें रूप जवळ असून याला दुरावळें आहे ! हा मायेंत गुरफटला जाऊन दुःख भोगीत आहे; आपलें स्वरूप आपल्याला कळावें म्हणून जाणत्याला शरण गेलें पाहिजे, त्याची सेवा केली पाहिजे, एरव्हीं

तें कळणार नाही; जोवर संशय नाहीसा झाला नाही आणि अहंता गळाली नाही, तोवर त्याची प्राप्ति होणें नाही; विषयामध्ये मग्न होऊन राहणाराला तें कळावें कसें ? मायेनें पछाडला गेल्यामुळें खरें आणि खोटे याला कळनासें होऊन हा खोटे नाणें च खरें मानून चालला आहे, पण जगांत सत्य काय आहे याचा हा विचार करील व एक एक असत्य बाजूस सारित जाईल, तर अखेरीस याला सत्यस्वरूप देवाचा शोध लागून याच्या ठिकाणचीं भ्रम, भ्रांति आणि अज्ञान हीं नाहीशी होतील; विषयांच्या चिंतनांत च याचा काळ सारखा जात असल्यामुळें अहंभाव आणि अज्ञान हीं च याच्या वांट्याला जन्मोजन्मी येणार ! परंतु हा स्वरूपाचा विचार करून पाहील तर आपण स्वभावतः मुक्त च आहोंत, असा याला प्रत्यय येईल ;

(१४६-१५१) स्वरूपाचा विचार कसा करावा ? असें पहा, जें जें दिसत असतें, ज्याला ज्याला आकार आहे, तें सर्व केव्हां ना केव्हां नाश पावणार च आणि स्वरूप तर फुटत नाही, तुटत नाही, चळत नाही, टळत नाही, तें अखंड संचलें आहे, त्याला दृष्टांत तरी कशाचा द्यावा ? त्याच्या सारखें तें च ; त्याचें वर्णन करतां करतां वेद हि थकले ; विचारानें आपण च तद्रूप होऊन रहावें ; तें डोळ्यांना दिसत नाही, बुद्धीला कळत नाही ; त्याला रंगरूप नाही, आकार नाही, कांहीं नाही, मग तें प्रत्ययास यावें तरी कसें ? शोधीत रहावें, मनाशीं विचार करीत रहावें, सद्गुरूला शरण जावें, त्यांची कृपा झाली म्हणजे प्रत्यय येईल ;

(१५२-१५६) पंचीकरण समजलें पण अंतःकरणांत उमज पडला नाही, तर कांहीं उपयोग नाही ; पिंडज्ञान, तत्त्वज्ञान, तानमान, योगयाग, भोगत्याग हीं सर्व झालीं तरी कांहीं समाधान प्राप्त होणार नाही, सज्जनाची कृपा होईल तर च समाधान होईल ; एकादास चंद्र दाखवावयाचा झाला तर जशी झाडाच्या फांदीची खूण सांगतां येते, तद्वत् महावाक्यें, पंचतत्त्वें, पंचीकरण इत्यादि, स्वरूपाचा बोध करून देणाऱ्या खुणा आहेत व या खुणांच्या द्वारे च सज्जन स्वरूपाची ओळख करून देतात ; तें स्वरूप सर्वत्र कोंदाटलें असून दिसत नाही, हातांत येत नाही ; मला तें समजलें असें कोणी म्हणेल तर त्याला समजलें नाही, असें समजावें, कारण समजलें असें म्हणणारा त्याहून कोणी निराळा असेल तेव्हां ना ?

(१५७-१६७) शाखें फार आहेत व त्यांच्यांत एकवाक्यता आढळत नाही, त्यामुळे उर्गीं च भांडणें मात्र लागतात व निश्चय कांहीं च होत नाही; श्रुति, स्मृति, न्याय, मीमांसा, तर्कशास्त्र, वेदांत यांच्यांत भिन्न भिन्न वाक्यें आढळतात, म्हणजे त्यांना हि नीट वर्णन करून सांगतां येत नाही, स्वतः शेष कुंठित होऊन मौन धारण करून बसला; तेथें इतरांची काय कथा? तात्पर्य, स्वरूपाचा बोध व्हावयाचा तर सर्व जाणीव म्हणजे अहंभाव गळाला पाहिजे; पोटांत माशी गेली म्हणजे जसें अन्न जिरत नाही, तद्वत् जाणीव-रूपी मक्षिका ज्ञानरूपी अन्न पचूं देणार नाही; अहंभाव पूर्ण नष्ट झाला पाहिजे, अहंकार आणि द्वैत हीं वादाला कारण होतात, तीं सोडा, आपणामध्ये जोंपर्यंत अहंकार आहे तोंपर्यंत दुसऱ्यास ज्ञानाच्या गोष्टी सांगण्याच्या भरीस शहाण्यानें पडूं नये; अहंकार दुःखाचें मूळ आहे, अहंकारी माणसाच्या ज्ञानगोष्टी पोकळ होत, आपल्या ठिकाणीं अहंकार आहे किंवा नाही, हें दुसऱ्या कोणीं सांगावयास नको, तें आपलें आपल्याला समजतें, अहंकार गेला कीं सुख च आहे; अहंकारामुळे नीति सुटते व अनीतीच्या जोरावर लोकांत जरी प्रतिष्ठा झाली, तरी विचारी माणसाचें मन त्याचें त्याला खात च असतें, परंतु सरळ विचार सोडून कांहीं तरी प्रमाणें शोधून काढून मनुष्य स्वतःची कशी तरी समजूत करून घेत असतो; तात्पर्य, अहंकारामुळे देहातीत जें हित तें होत नाही, म्हणून देहबुद्धि टाकून तिच्या जागीं आत्मबुद्धीची स्थापना केली पाहिजे, याचा अर्थ, देहाला च आपण आपण समजत असतो, त्याऐवजीं अहं ब्रह्मास्मि हा बोध झाला पाहिजे, सज्जनांच्या कृपेवांचून हें होणार नाही; सज्जन च आपणांस विषयांपासून सोडवितील, निर्गुण देवाची ओळख करून देतील, मनांत होणारी कल्पनांची गर्दी मोडतील; देह म्हणजे च मी असें हा मानूं लागल्यामुळे, स्त्रियापुत्रमित्रादिकें हा त्या देहाचा च पसारा असल्यामुळे तीं हि सर्व माझीं च, अशा लोभांत आणि मोहांत जो हा गुरफटला गेला आहे, त्यांतून त्याला सज्जन च सोडवूं शकतील, म्हणून

सदा संगती सज्जनाची धरावी ॥

त्यांच्या संगतींत शाश्वत काय आहे, याचा निवाडा करावा, संदेहाला पार घालवून द्यावें, आणि घडीनें घडी आपल्या जन्माचें सार्थक करावें;

(१६८-१७०) संत ओळखण्याची एक सोपी युक्ति आहे—

करी वृत्ति जो संत तो संत जाणा ।

दुराशागुणें जो नव्हे दैन्यवाणा ॥ १६८ ॥

कोणी याचा अर्थ, जो दुसऱ्याची वृत्ति शांत करतो, तो संत, असा करतात; मी तसा करीत नाहीं, जो स्वतःची वृत्ति शांत ठेवतो, ज्याला कसली च दुराशा नसते आणि त्यामुळें मग ज्याच्या ठिकाणीं कसलें च दैन्य नसतें, तो संत म्हणावा; आपल्यासारख्यांनीं उपाधी मार्गें लावून घेतल्या तर आपली देहबुद्धि वाढत च जाते, पण संतांनीं किती हि उपाधी केल्या तरी त्यांना त्या उपाधींची बाधा होऊं शकत नाहीं; श्रीसमर्थांच्याइतक्या उपाधी दुसऱ्या कोणीं केल्या होत्या? अशा संतांना शरण जाऊन 'राघवाचा पंथ' आम्हांस सांगा, असें त्यांना विचारावें, ते सांगतील; देहाचा जो अहंकारविस्तार वर सांगितला त्याची बाधा होऊं देऊं नका, देहबुद्धि विसरून निर्गुणाचें चिंतन करा, ज्ञानानें देहबुद्धि जिंका, म्हणजे तुम्हांस त्या स्वरूपाचा बोध होईल, तुमची वृत्ति स्वभावतः तदाकार नसल्यामुळें अखंड चिंतनावांचून तुम्हांस गत्यंतर नाहीं;

(१७१-१७४) जगांत तें च एक स्वरूप सत्य असून हि तें आपणांस अगम्य झालें आहे, या डोळ्यांनीं तें दिसत नाहीं, तें निराभास असल्यामुळें बुद्धीला त्याचें आकलन होत नाहीं, आपली अहंता आपणांस नडत आहे, अहंतेच्या योगानें त्या स्वरूपाची कल्पना होत नाहीं; अहंतेची तऱ्हा एक च — विषयांकडे तिचें लक्ष गेलें म्हणजे तिला अविद्या म्हणतात, ती ब्रह्माकडे वळली म्हणजे तिला च मूळमाया म्हणतात; द्वैतभाव नाहींसा होऊन ब्रह्मस्वरूपांत लीन होऊन गेलें पाहिजे; या अहंकाररूपी राहून स्वरूपाचा प्रास करून सर्वत्र अज्ञानरूपी अंधकार पसरविला आहे, विचार करून पहा; तें स्वरूप डोळ्यांना दिसत नाहीं, डोळ्यांना जें दिसतें तें सारें नाशिवंत आहे, स्वरूप अविनाशी आहे, तद्रूपता म्हणजे च मोक्ष, जे सावध साक्षपी आणि दक्ष असतात, त्यांना च तो प्राप्त होतो;

(१७५-१७९) साधक विचारतो — प्राणिमात्राच्या कपाळीं ब्रह्मा लिहितो, असें म्हणतात, त्या ब्रह्म्याचे कपाळीं कोण लिहितो? प्रळयकाळ आला कीं

शंकर विश्वाला जाळून ल्याचें भस्म करितात, असें म्हणतात, पण त्या शंकराला शेवटीं कोण जाळतो ? जगांत बारा सूर्य, अकरा रुद्र आणि असंख्य शक्र आहेत, असें म्हणतात, तेव्हां आतां या सर्वांत मुख्य देव कोणाला मानावें ? काहीं कळत नाहीं; या प्रश्नांचें तात्पुरतें उत्तर असें—तो देव या सर्वांहून निर्विवाद निराळा आहे, पण त्याचा शोध कोणी च करीत नाहीत ! जो तो आपल्या मनाला येईल त्या देवाची पूजा करीत आहे, पण असे देव कोट्यवधी आहेत ! ज्यानें तिन्ही लोक निर्माण केले त्या देवाचा छंद कोणी च घेत नाही ! तो देव न तुटणारा, न फुटणारा, न चळणारा, न ढळणारा असा आहे, तो या डोळ्यांनीं दिसत नाही, अहंता आहे तोंवर तो कळणार नाही ! याप्रमाणें तो थोरला देव सर्वांपासून चोरून राहिला आहे ! मग तो आम्हांस कळावा कसा ?

गुरूवीण तो सर्वथा ही न दीसे ॥ १७९ ॥

(१८०-१८९) साधक विचारतो—त्या सद्गुरूची आम्हांस ओळख करून द्या; जगांत जसे सावध आणि साबडे लोक असावयाचे, त्याप्रमाणें साधु आणि भोंदु हि असणार च; ते आतां आहेत आणि पूर्वी नव्हते, असें काहीं नाहीं; ते सर्व काळीं असणार ! कोणी किती हि सावध आणि दक्ष असला तरी त्याला आपण युक्तिप्रयुक्तीनें आपल्या जाळ्यांत गुरफटून घेऊं, अशी भोंदु, लबाड, पापी आणि समाजकंटक पण स्वतःस गुरु म्हणवून घेणाऱ्यांची महत्त्वाकांक्षा असते, यासाठीं खऱ्या आणि खोऱ्या गुरूचीं लक्षणें कृपा करून आम्हांस सांगा, कारण, गुरु आमची परीक्षा पाहणार, तर तत्पूर्वीं आधीं आम्हीं त्याची परीक्षा केली पाहिजे ! ऐका—

गुरु पाहतां पाहतां लक्ष कोटी ।
बहूसाल मंत्रावळी शक्ति मोठी ।
मनीं कामना चेटकें धातमाता ।
जनीं वेथ रें तो नव्हे मुक्तिदाता ॥ १८० ॥

नव्हे चेटकी चाळकु द्रव्यभोंदु ।
नव्हे निंदकु मछरु भक्तिमंदु ।
नव्हे उन्मतु वेसनी संगबाधु ।
जनीं ज्ञानिया तो चि साधु अगाधु ॥ १८१ ॥

नव्हे वाउगी चाहुटी काम पोटी ।
 क्रियेवीण वाचाळता ते चि मोठी ।
 मुखें बोलिल्यासारिखें चालताहे ।
 मना सद्गुरु तो चि शोधूनि पाहें ॥ १८२ ॥

शोधूनि पाहें ! श्रीसमर्थ हि सद्गुरूची परीक्षा पाहण्यास सांगत आहेत; ऐका सद्गुरूचीं लक्षणें —

जनीं भक्त ज्ञानी विवेकी विरागी ।
 कृपाळु मनस्वी क्षमावंत योगी ।
 प्रभु दक्ष वित्पन्न चातुर्य जाणे ।
 तयाचेन योगें समाधान बाणे ॥ १८३ ॥

भक्त, ज्ञानी, विवेकी, विरागी, कृपाळु, मनस्वी म्हणजे मन स्वाधीन ठेवणारे, क्षमावंत, योगी, प्रभु म्हणजे समर्थ, दक्ष, व्युत्पन्न आणि चतुर, या द्वादश लक्षणांनीं युक्त अशा सद्गुरूच्या कृपेनें

नव्हे तें चि जालें नसे तें चि आलें ।
 कळों लागलें सज्जनाचेनि बोलें ॥

याहून स्पष्ट अशा शब्दांनीं तें सद्गुरुपद सांगतां येण्यासारखें नाहीं; अशा अनिर्वाच्य स्वरूपीं आपण निर्भयपणें इतकें गुप्त होऊन जावें कीं, निराळें असें आपण कोणास सांपडूं च नये !

(१८६-१९०) वास्तविक श्रीराम आपणापासून केव्हां हि दूर नसतात, ते नेहमीं अति निकट असतात, आपण केव्हां हि त्यांच्या दृष्टीच्या आड नसतो च मुळीं, पण केवळ मीपणाच्या योगानें आपणांस याच भान नसतें; पंचभूतात्मक पिंड आहे आणि पंचभूतात्मक च ब्रह्मांड आहे, या दृष्टीनें त्या दोहोंत ऐक्य आहे, स्वरूप त्यांच्या पलीकडचें आहे, पिंडब्रह्मांडांचा संग सोडून पलीकडे जावें, तेव्हां निरपेक्ष सुखाची प्राप्ति होणार आहे; ज्ञानशस्त्र हातीं येईल तर च देहबुद्धीचा निःपात होईल, देहबुद्धि सोडावी, भक्तिमार्गाला लागावें, वैराग्याच्या जोरावर सर्वखाचा त्याग करून समाधान प्राप्त करून घ्यावें; ज्यानें हें ब्रह्मांड निर्माण केलें तो देव ओळखावा, त्याची ओळख

म्हणजे च मोक्ष ! सर्वत्र त्याला पहावे, पण सर्वांचा संग सोडून समाधानानें असावे; तो देव कांहीं करित नाही, सृष्टि चालवीत नाही, तो सर्वांच्या पलीकडचा आहे, तो कशांत गुंतून पडत नाही, तो निर्विकल्प आहे, तरी पण त्याची कल्पना केली च पाहिजे ! असें च ग्रन्थराजांत हि सांगितलें आहे :

निर्विकल्पास कल्पावें । कल्पना मोडे स्वभावे ।

मग नसोनि असावे । कल्पकोटी ॥ ७-३-४९ ॥

नसोनि असावे = संग सोडून सुखें रहावे .

(१९१-१९३) देह तो च मी, ही भावना नष्ट झाल्याशिवाय स्वरूपाचें ज्ञान होणार नाही, अहंभाव आहे तोंवर अज्ञानांधकार असणार, तोंवर परब्रह्माचें आकलन होणार नाही; जोंवर द्वैतभाव आहे तोंवर तें स्वरूप कळणार नाही; तें स्वरूप कसें आहे, हें दृष्टान्त देऊन सांगतां येणार नाही, त्याच्या ठिकाणीं संग नाही आणि निःसंग हि नाही, मग तें स्वरूप आहे तरी कसें ?

नव्हे जाणता नेणता देवराणा ।

न ये वर्णितां वेदशास्त्रां पुराणां ।

नव्हे दृश्य अदृश्य साक्षी तयाचा ।

श्रुती नेणती नेणती अंत त्याचा ॥ १९३ ॥

नव्हे जाणता नेणता देवराणा । या चरणाचा अर्थ, अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि । या केनोपनिषदांतील वचनाधारे, ब्रह्म जाणलें जात नाही व जाणलें जात नाही असें हि नाही, असा करावयाचा;

(१९४-१९५) बरें, प्रत्येकाच्या हृदयांत देव आहे म्हणतात, तर तो कसा आणि केवढा आहे आणि देह पडल्यावर तो देव कोठें जातो; असे दोन प्रश्न १९४ व्या श्लोकांत विचारून १९५ व्यांत त्यांचीं उत्तरे दिली आहेत; तीं उत्तरे अशीं — तो देव अंतःकरणांत आहे म्हणजे तो कांहीं एकाचा लहानशा मोहरीएवढा आहे, असें नव्हे, तर तो आकाशाप्रमाणें व्यापक आहे व देह जरी पडला तरी तो सर्वव्यापी देव कोठें जात नाही; जाणार कोठें ? तो सर्वत्र भरलेला च आहे, त्याला येणें जाणें कांहीं नाही; हुबेहूब हीं च प्रश्नोत्तरे छांदोग्योपनिषदांत आली आहेत.

प्रश्न—यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं ।

वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते ॥

यदैतज्जरा वाऽऽप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यते ॥

(छांदोग्य ८×१×२ व ४)

उत्तर—यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः ॥

न चास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते ॥

(८×१×३ व ९)

(१९६-२०१) सद्गुरुपुढें उमे राहून हात जोडून शिष्य नम्र भावानें विचारतो—आतां मला थोडक्यांत तें रामरूप कसें आहे तें कृपा करून सांगा, म्हणजे मी अखंड त्याचें च चिंतन करीत राहीन; श्रीसमर्थ सांगतात :

नभीं वावरे जो अनुरेणु कांहीं ।

रिता ठाव या राघवेंवीण नाहीं ।

तया पाहतां पाहतां तें चि जालें ।

तेथें लक्ष आलक्ष सर्वें बुडालें ॥ १९६ ॥

तात्पर्य, राघवाचें रूप नभासारिखें आहे, त्याचें ज्ञान झालें म्हणजे भवपाश तुटतात व देहबुद्धि मावळते; त्याला खरोखर नभाचा हि दृष्टांत शोभत नाहीं, त्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं च आहे, तेव्हां त्याला दृष्टांत कोठून द्यावा, त्यानें व्यापावें असें दुसरें कांहीं नसतां त्याला व्यापक हें विशेषण तरी कसें लावावें! तें रूप

अती जीर्ण विस्तीर्ण तें रूप आहे ।

तेथें तर्कसंपर्क तो ही न साहे ।

अती गूढ तें दृढ तत्काळ सोपें ।

दुजेवीण जे खूण स्वामीप्रतापें ॥ १९९ ॥

इतकें तें गूढ असलें तरी सद्गुरु कृपा करतील तर तें अति सोपें, तत्काळ प्राप्त होणारें आहे

कळे आकळे रूप तें ज्ञान होतां ।

तेथें आटली सर्वसाक्षी अवस्था ।

मना उन्मनीं शब्द कुंठीत राहे ।

तो गे तो चि तो राम सर्वत्र पाहे ॥ २०० ॥

याप्रमाणे, ज्या रामाच्या शोधाला आपण निघालों, तो शोध लागला! आतां दुसरे काहीं उरले नाही, द्वैतभाव समूळ नष्ट होऊन फारां दिवसांनीं म्हणजे अनेक जन्मजन्मांतरांनीं आज भाग्य उदयास आलें, सद्गुरूची भेट झाली, त्यांची कृपा झाली आणि माझी च मला ओळख पटून

विदेहीपणें सर्व काया निवाली ॥ २०१ ॥

(२०२-२०४) समारोप करतांना श्रीसमर्थ म्हणतात—२०१ श्लोक ऐकून स्वरूपाची ओळख पटून तूं कृतार्थ झालास, तरी तुझी ही वृत्ति कायम टिकण्यासाठीं तुला भगीरथ प्रयत्न केला पाहिजे; प्रयत्न कोणता करावा? दोन गोष्टी कराव्या, (१) अखंड श्रवण करून, झालेला निश्चय ढळूं द्यावयाचा नाही व (२) सज्जनांची संगति सोडावयाची नाही; सज्जनसंगतीत महादुःख भंग पावेल व साधनावांचून सन्मार्ग लागेल; महादुःख तुला ठाऊकच आहे! या संसारदुःखाऐसें दुःख। आणीक नाही ॥ २-१०-४० ॥; सत्संगाचा महिमा हा असा आहे, त्या योगें सर्व उपाधी सुटतात, द्वैतभाव नाहीसा होऊन तत्काळ मोक्षाची प्राप्ति होते, पुनरपि जननं पुनरपि मरणं या फेज्या चुकतात!

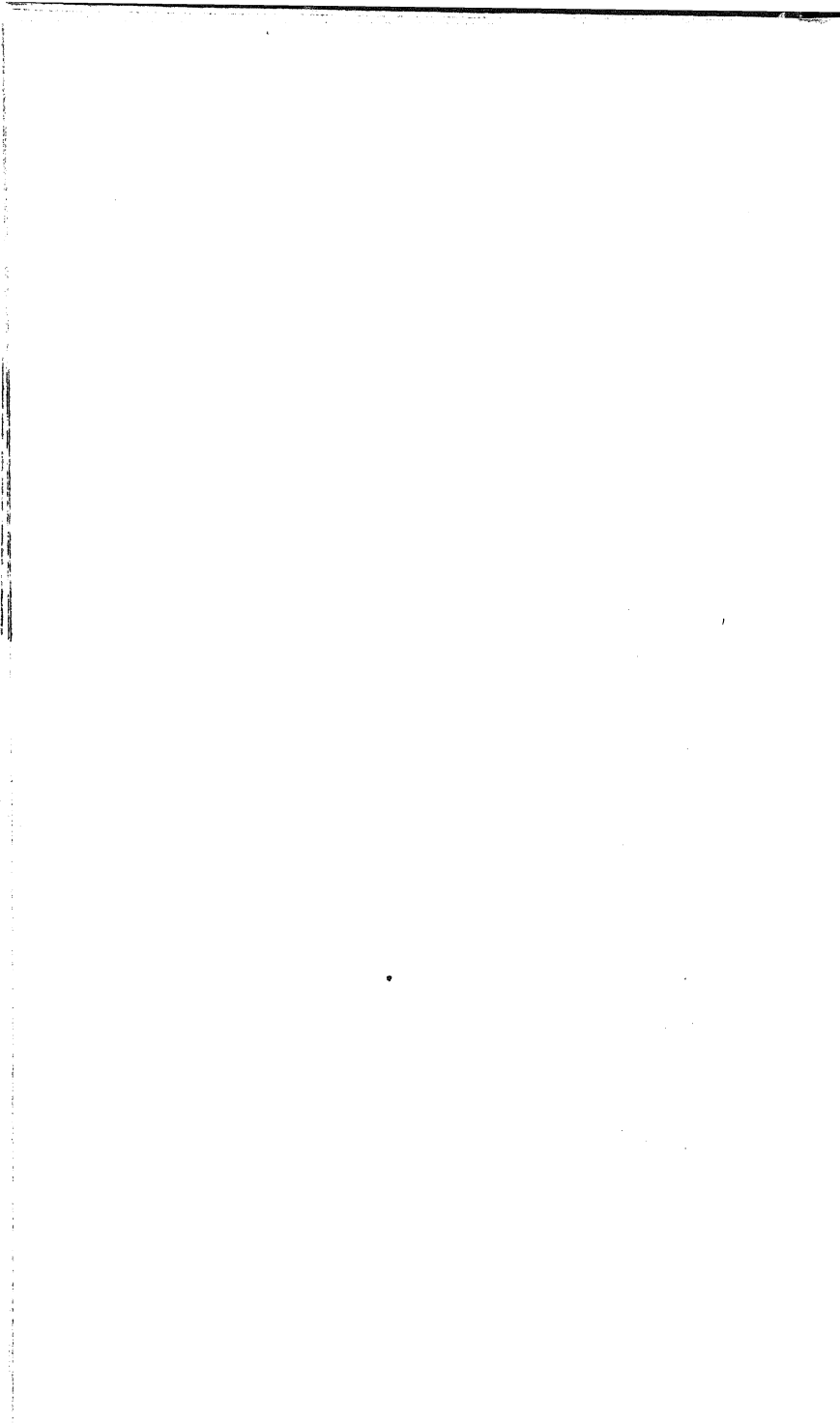
(२०५ फलश्रुति) असे हे मनाचे श्लोक एकांतांत बसून, अंतर्मुख होऊन, मननपूर्वक स्वतः वाचीत गेल्यास किंवा दुसऱ्यानें वाचलेले श्रवण करित गेल्यास, किती हि मूढ मनुष्य असला तरी त्याला पश्चात्ताप होईल, त्याचें मन हळुवार होईल, चित्त श्रीसद्गुरुचरणीं जडेल, त्याच्या ठिकाणचे दोष हळु हळु झडतील, तो साधनें करूं लागेल आणि अखेरीस शंकराप्रमाणें ज्ञानवैराग्यसामर्थ्यसंपन्न होऊन मोक्षाचा अधिकारी होईल! असें होण्याला श्रीसमर्थांची एक च शर्त आहे — श्रीसद्गुरुचरणीं पूर्ण विश्वास पाहिजे!

(९) आत्मकल्याणाचा मार्ग दाखविणाऱ्या या दोन शर्ते पांच श्लोकांचा, महाराष्ट्रांतील यच्चयावत् बाल वृद्ध नर नारी, सकल भक्त कुमारी कुमारी यांनीं सारखा छंद घ्यावा, याचें मला नवल वाटत नाही! जन्मदुःख, जरादुःख, संसाराची असारता, कर्मोपासनेचें अगत्य, राममहिमा, सद्गुरु-प्रताप, नाममाहात्म्य, सज्जनसंगति, स्वरूपसाक्षात्कार इत्यादि अनेक

महत्त्वाचे विषय, इतक्या सुलभ रीतीने आणि इतक्या थोड्या अवकाशांत प्रतिपादिलेले माझ्या पाहण्यांत अन्यत्र आलेले नाहीत! वाचकांची क्षमा मागून मी पुनरपि हेच म्हणेन की, श्रीसमर्थानीं आपल्या मार्गे आमच्यासाठीं इतर कोणती हि ग्रन्थसंपत्ति न ठेवतां ही २०५ रत्नांची नुसती माला ठेवली असती, तरी आम्हीं जन्मोजन्मी त्यांच्या चरणाचे दास होऊन त्यांच्या सेवेत देह झिजविले असते ! मग आम्हां मराठी भाषा बोलणारांचें आणि जाणणारांचें हें केवढें परम भाग्य म्हणावयाचें की, हीं नुसतीं मनाचीं शतें च नव्हत, तर त्यांच्या कवितेचा प्रचंड अर्णव महाराष्ट्रास पावन करण्यासाठीं आज उपलब्ध आहे !

ओवीबद्ध अकरा लघु काव्ये

- (१) पूर्वारंभ
- (२) जुनाट पुरुष
- (३) अंतर्भाव
- (४) आत्माराम
- (५) पंचसमासी
- (६) सप्तसमासी
- (७) सगुणध्यान
- (८) निर्गुणध्यान
- (९) मानसपूजा
- (१०) एकवीससमासी
—परिशिष्ट
- (११) जनस्वभाव

सामान्य विचार

श्रीसमर्थांचीं हीं रुद्रसंख्या लघु काव्ये एकाद्याला वेड लावतील इतकीं उद्बोधक आणि प्रेमळ आहेत. श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोधाला कमी लेखील इतका वेडा कोण आहे, पण या लघु काव्यांत विलक्षण गोडी भरलेली आहे, इतके खरे. ही गोडी कोठून, कशाने आलेली असावी ? काव्यांतील कांहीं कांहीं भाग हृदयांत सारखा भरून राहिला आहे, त्यावरून थोडीं कारणे सुचतात, तीं सांगतो.

(१) हीं बहुतेक प्रकरणे गुरुशिष्यसंवादात्मक आहेत. संवादात्मक प्रकरणे साहजिक जास्त चित्ताकर्षक असतात. श्रीसमर्थवाङ्मयांत गुरुची भूमिका प्रत्यक्ष श्रीसमर्थांनीं आपणांकडे घेतलेली आहे. शिष्य मात्र निरनिराळे आहेत, किंबहुना पुष्कळदां काल्पनिक हि असूं शकतील. प्रत्येक वाचक श्रीसमर्थांचे शिष्यत्व पतकरून च वाचावयास सुरुवात करतो. यामुळे वाचकांचे हृदय आदराने आधीं च भरून गेलेले असते. शिष्यांनीं विचारलेले प्रश्न आपले च आहेत कीं काय, असे वाचकास पुष्कळदां भासते. या प्रकरणांना गोडी येण्याला हें एक कारण झाले असावे. यांचे ठळक उदाहरण म्हणून पहिले च पूर्वारंभ प्रकरण सांगतां येईल.

(२) या लघु काव्यांत गुरु आणि शिष्य, या उभयतांचा संबंध फार लडिवाळपणाचा आहे. लडिवाळपणावांचून कोणता गुरु शिष्याला प्राणसख्या, बाळा, बापा म्हणून संबोधील ? या प्रेमाचे उत्कृष्ट उदाहरण अंतर्भाव प्रकरणाच्या पांचव्या समासांत पहावयास मिळते :

स्वामी म्हणती शिष्यासी । आतां संदेह धरिसी ।

तरी श्रीमुखावरी खासी । निश्चयेंसी ॥ १५ ॥

किती लडिवाळपणाची ही भाषा आहे ? प्रेमावांचून, चितेवांचून, आत्मौपम्य बुद्धीवांचून असली भाषा कोणाच्या मुखांतून बाहेर पडणार नाही ! असला लडिवाळपणा श्रीमत् दासबोधांत नाही, असे नाही, पण त्यांत तो क्वचित् आहे, तर या काव्यांत सर्वत्र भरलेला आहे.

(३) या काव्यांत श्रीसमर्थानीं शिष्याचा सर्व भार आपणांवर घेऊन त्याला निर्भय केलें आहे. मग या काव्यांत गोडी कां न येईल ? जातिवंत सिंह असतां लहानपणापासून मेंढरांच्या कळपांत वाढल्यामुळें स्वरूपाला विसरलेल्या सिंहाला दुसऱ्या सिंहानें त्याच्या स्वरूपाची ओळख पटवून दिल्यावर तो भय कां बाळगील ? आपण सिंहाचे बच्चे आहोंत, असा विश्वास शिष्याच्या ठिकाणीं बाणल्यावर त्याला डर कसली वाटणार ? शिष्याला आत्मस्वरूपाचें हें ज्ञान श्रीसमर्थानीं या काव्यांत करून दिलें आहे.

तूं मज सिंहाचें पिल्लुं ॥ ए. वी. स. १४-५२

(४) श्रीमत् दासबोधाचा ५x६ माझ्या लक्षांत आहे, तरी मी म्हणतो कीं, दासबोधापेक्षां हि या काव्यांत श्रीसमर्थानीं आपल्या पोटांतील पुष्कळ गोष्टी मोकळ्या मनानें शिष्यास सांगितल्या आहेत. दासबोधांत श्रीसमर्थानीं शिष्याला आपल्या समोर बसवून घेतलें आहे, तर या प्रकरणांत त्याला आपल्या मांडीवर घेऊन हृदयाशीं धरलें आहे. दासबोधांत श्रीसमर्थ संकेतें बोलिले आहेत, तर या प्रकरणांत उघड बोलिले आहेत. भाविक, साबड्या भक्तांना उघड बोललेलें जास्त प्रिय वाटतें.

(५) या प्रकरणांत एक विशेष गोष्ट अशी पाहिली कीं, साधनांवर श्रीसमर्थानीं वारंवार भर दिला आहे. या प्रकरणांत त्यांनीं साधनमार्ग जितका खुलासेवार आणि पुन्हःपुन्हा सांगितला आहे, तितका तो दासबोधांत कोठें आहे ?

(६) या प्रकरणांत श्रीरामनाममहिमा पदोपदीं वर्णिला असून वाचकांस त्याचा अतिशय चटक लागतो.

(७) कारण काय असेल तें असो, पण या काव्यांची भाषा जास्त जिव्हाळ्याची भासते, ओवी कानाला मधुर लागते आणि ती वाचकास मंत्रमुग्ध करून जागच्या जागीं खिळून टाकते. क्षणोक्षणीं वाचक देहभान विसरून तटस्थ होऊन आनंदांत मग्न होऊन बसतो.

(८) आपणासारख्या सामान्य माणसांच्या आटोक्यांत येणारा उपदेश या काव्यांत फार आहे.

(९) पण, या अकरा हि प्रकरणांत जो आनंद भरला आहे, त्याचा मूळ कंद म्हणून एकवीस समासीच्या पंधराव्या समासाचा उल्लेख करावासा वाटतो. त्या समासांत श्रीसमर्थानीं आपला सारा जीव घातला आहे, हृदय खुलें केले आहे ! कोण हे उपकार ? त्या एका समासांत जें प्रेम भरलें आहे, तें या अकरा हि काव्यांना पुरून उरलें आहे. त्या समासांत श्रीसमर्थानीं गुरुकृपेची किछी महाराष्ट्राच्या हवालीं केली आहे. यापुढें दुसऱ्या कोणाच्या हि तोंडाकडे मुमुक्षूला आशाळभूतपणानें पहावयास नको. महाराष्ट्राच्या राष्ट्रगुरूनें महाराष्ट्रावर कायमचा मंत्रानुग्रह करून ठेवला आहे.

अशीं हीं कांहीं थोडीं कारणें मला सुचतात, वाचकांस आणखी कांहीं सुचतील. आतां आपण एक एक काव्य हातीं घेऊन प्रत्यंतर पाहूं च.

(१) पूर्वारंभ

गुरुशिष्यसंवादात्मक काव्याचा, पूर्वारंभ हें लहानसें साठ ओव्यांचें प्रकरण, उत्कृष्ट नमुना होय. या प्रश्नोत्तरांनीं या काव्याला विलक्षण गोडी आली आहे. मला हा जन्म कां झाला व मी या जन्मदुःखापासून कसा सुटेन, या शिष्याच्या प्रश्नापासून प्रकरणाचा आरंभ होऊन, शिष्याला स्वरूपज्ञान करून देण्यांत त्याचा शेवट झाला आहे. श्रीसमर्थांच्या वाणींतील गोडीचा एक सहस्रांश मला माझ्या शब्दांत उतरवितां येणार नाहीं. म्हणून त्या भरीस न पडतां मी कांहीं मूळ च प्रश्नोत्तरे वाचकास सादर करितों.

शिष्य—शिष्य बोले लडिवाळपणें । म्यां संसार घेतला कोण्या गुणें ।
मज हें दुःख भोगणें । किंनिमित्त्य घडलें ॥ २ ॥

गुरु— विषयलोभें भगवंता । नेणोनि जालासी दुश्चिंता ।
तेणें गुणें मागुता । आलासी जन्मा ॥ ३ ॥

शिष्य—तरी हा जन्म कैसा तुटे । मज भगवंत कैसा भेटे ।
भवसागरु वोहटे । कोण्या गुणें दातारा ॥ ४ ॥

गुरु— जन्म तुटे संतसंगें । देव भेटे अंतरंगें ।
दृढ भक्तिचेनि योगें । भवसिंधु आटे ॥ ५ ॥

शिष्य—दृढ भक्ति करूं कैसी । काये धरावें मानसीं ।
सांगा स्वामी अज्ञानासी । मार्ग कांहीं ॥ ६ ॥

गुरु— सहजूसी जावें शरण । मनीं धरावें तें वचन ।
तेणें तुझें अज्ञान । जाईल वापा ॥ ७ ॥

तें वचन म्हणजे कोणतें, तें न सांगतां नुसतें त्याचें स्मरण करून दिलें आहे. यावरून तें वचन सर्व शिष्यमंडळींना व इतरांना ख्यात होतें, असें दिसतें. तें वचन म्हणजे दासबोधाच्या ५×६ त सांगितलेलें,

जें अत्यंत गहन । माझ्या स्वामीचें वचन ।
जेणें माझें समाधान । अत्यंत जालें ॥ ५-६-४१ ॥

तें वचन म्हणजे 'अहं ब्रह्मास्मि' हें महावाक्य होय.

शिष्य—सद्गुरु कैसा वोळखावा । तो मज दातारें सांगावा ।
कवण उपदेश घ्यावा । तयापासीं ॥ ८ ॥

गुरु— ऐक सद्गुरुची खूण । क्रियेसहित ब्रह्मज्ञान ।
आशारहित निराभिमान । तयासी मोक्ष मागावा ॥ ९ ॥

गुरूचा धंदा करणारे या ओवीकडे न पाहोत, पण गुरु करणारांनीं आपल्या
भावी गुरूच्या ठिकाणीं हीं लक्षणें आहेत, नाहीत, पाहिल्यावांचून कोणाचे
पाय धरूं नयेत ! आणि गुरूपासीं प्रापंचिक कांहीं मागावयाचें नसतें. तयासी
मोक्ष मागावा. श्रीसमर्थांच्या तोंडचें हें वाक्य ऐकून शिष्य तत्काळ त्यांच्यापाशीं
मोक्ष मागूं च लागला !

शिष्य—मोक्ष कवणासी म्हणावें । हें मज स्वामीनें सांगावें ।
दयासिंधु देवाधिदेवें । मज उपेक्षूं नये ॥ १० ॥

गुरु—अरे वेड्या, तूं तर अगदीं खणपटीस च बसला आहेस, पण ऐक,
अधिकारेंवीण सांगणें । अलभ्य होये तेणें गुणें ।

एकाद्याचा अधिकार नसतां त्यास सांगितलें तर त्याला तें कळणार हि नाही
व प्राप्त हि होणार नाही,

म्हणोनियां आधीं शाहाणे । अधिकार पाहाती ॥ ११ ॥

एवढ्यानें शिष्य दबला नाही. तो म्हणतो, ठीक आहे, सांगा अधिकार
कशानें येतो तें

शिष्य—तरी त्या अधिकाराची खूण । जी मज करावी श्रवण ।

गुरु— ऐक वापा लक्षण । तया अधिकाराचें ॥ १२ ॥

जेथें विश्वास आणि विरक्ति । नाहीं संसारीं आसक्ति ।

जया आवडे गुरुभक्ति । अंतरापासुनि ॥ १३ ॥

तें चि अधिकाराचें स्थळ । ज्ञान उपतिष्ठे प्रबळ ।

फिटे भ्रांतीचें पडळ । सद्गुरुबोधें ॥ १४ ॥

हें ऐकून मात्र शिष्य थक्कला, आपल्यांत हे गुण नाहीत असें मनांत येऊन
विरमला, तेव्हां काकुळतीस येऊन विनविता झाला —

शिष्य—स्वामी पतितपावन । ऐकोनि आलों जी शरण ।

न विचारितां दोष गुण । मज बोध करावा ॥ १५ ॥

कसा प्रेमळ संवाद चालला आहे ! इतका हृदयस्पर्शी संवाद वाचकांच्या वाचण्यांत अन्यत्र कोठे आलेला आहे काय ? माझ्या आलेला नाही, म्हणून विचारतो; असो.

शिष्याची अनन्य शरणागति पाहून श्रीसमर्थानीं त्याची उपेक्षा न करतां त्यास बोध केला आहे, तो वाचकांनीं मुळावरून च वाचणें इष्ट होईल.

अरे जें जालें चि नाहीं । त्याची वार्ता पुससी काई ॥

या सर्वतोमुखी झालेल्या चरणांवर श्रीसमर्थानीं प्रकाश पाडला आहे. तरी हि त्या प्रकाशांत आपणांस न दिसेल, तर तो दोष निरूपणाचा नसून आपल्या अपात्रतेचा समजावा. श्रीसमर्थ जणूं मेरुपर्वताच्या शिखरावरून बोलत आहेत आणि आपण मात्र त्यांच्याजवळ जाण्याचा प्रयत्न हि न करतां पर्वताच्या पायथ्याशीं च बसून ऐकण्याची हांव धरली आहे !

गुरु— माया सत्य जयासी वाटे । त्याचें ज्ञान परम खोटें ।

माईक दृष्टीनें भेटे । परमात्मा केवी ॥ २८ ॥

शिष्य—माया मिथ्या कैसी म्हणावी । प्राणीमात्रासी वेढा लावी ।

सकळ रूप आपुलें दावी । प्रत्यक्ष आतां ॥ २९ ॥

गुरु— प्रत्यक्षासी प्रत्यक्ष दिसे । अप्रत्यक्षा कोठें असे ।

अप्रत्यक्षेंविण नसे । पूर्ण समाधान ॥ ३० ॥

शिष्य—पूर्ण समाधान तें कोण । मायेचें कैसें लक्षण ।

ऐसें हें मज निरूपण । केलें पाहिजे ॥ ३१ ॥

गुरु— अभिन्न तें चि समाधान । मायेचें मिथ्या लक्षण ।

आत्मनिवेदनीं खूण । पावसील वापा ॥ ३२ ॥

सद्गुरुवचन अंजन ल्याला । माया भयानक न दिसे त्याला ।

अभिन्नपणें आत्मयाला । सर्वत्र देखे ॥ ३३ ॥

देव कांहीं आपणाहून निराळा नाही, तथापि त्याची ओळखण आपल्या अंतर्दामीं न पाहतां त्याच्या शोधार्थ शिष्य-अर्थात् मनानें-अष्टदिशा फिरला, वर अंतराळांत गेला, खालीं पाताळांत गेला, पुन्हा वर आला, अति शिणला, पण स्वरूपाचा कांहीं अंत लागला नाही, तेव्हां कष्टी होऊन बसला असतां श्रीसद्गुरुकृपेनें अकस्मात स्फूर्ति झाली !

गेलें होतें ज्याचे शुद्धीसी । पाहे तव तें आपणा चि पासीं ।
 मग तें विस्मीत मानसीं । आश्चर्य करी ॥ ५३ ॥
 जयासी इतुकें धुंडाळिलें । तें जवळि च देखिलें ।
 आपणाकडे पाहों गेलें । तव तें चि आपण ॥ ५४ ॥
 लवण अवघें सिंधु जालें । तैसें स्वरूपीं विरालें ।
 तेणें गुणें जोडलें । घनासी घन ॥ ५५ ॥
 ऐसी ही स्वरूपाची स्थिती । स्वानुभवी ते जाणती ।
 ऐसिये वस्तूची प्राप्ती । सद्गुरुबोधें ॥ ५६ ॥

मुखोद्गत करून बोध होई तों ज्याचें अखंड चिंतन करावें, असें हें अवध्या साठ ओव्यांचें गोड प्रकरण आहे.

(२) जुनाट पुरुष

ही जुनाट पुरुषाची कथा सांगण्याचें श्रीसमर्थांशिवाय कोणाचें सामर्थ्य आहे? मागील प्रकरणांतील ब्रह्मज्ञान च, या हि प्रकरणांत, एक भव्य कल्पना करून, समजावून सांगितलें आहे.

सर्वसत्ताधारी, चालक, सूत्रधार असून हि ज्याचा एकान्त कधी मोडला नाही, असें जें ब्रह्म, तो च जुनाट पुरुष होय. माया ही त्या पुरुषाची कन्या व काळ हा त्या कन्येचा पुत्र होय. कन्या आपल्या च नादांत खेळत असते, अनंतकोटी ब्रह्मांडांच्या उतरंडी रचीत असते आणि दमत असते. दमून जरा कोठें आंग टाकते तों तिचा पुत्र येऊन साऱ्या उतरंडी पाडीत आणि फोडीत असतो. कन्या जागी होऊन पहाते तों सारा खेळ बाळानें उद्ध्वस्त करून टाकलेला तिच्या नजरेस पडतो. ती पुन्हा खेळ मांडीत बसते. तिला ना आई, ना पति. खेळतां खेळतां मध्यें च बापाची आठवण होऊन त्याच्याकडे जाते, तों इकडे काळ मोडण्याफोडण्याचें आपलें काम करीत च असतो. असा हा विलक्षण खेळ सारखा चालला आहे. आपल्याला हें जें ब्रह्मांड दिसत आहे, तें तिनें प्रस्तुत रचलेल्या उतरंडींतील एक बोळकें आहे व त्या बोळक्यांत तिनें कोट्यनुकोटी जीव सांठविले आहेत. त्या बोळक्यांतून ती

प्राणी जावों नेदी बाहेरी । जीवऊन मागुतें मारी ।

चुकों नेदी येरझारी । वासनासूत्रें ॥ ३७ ॥

बहुत प्राणी केले गोळा । लाविला विषयटकळा ।

तेणें येती पूर्वस्थळा । स्वइच्छा प्राणी ॥ ३८ ॥

पेसे गोविले चि गोवी । मारुनि मागुता जन्म दावी ।

तयेपासुनि सोडवी । पेसा तो विरुळा ॥ ३९ ॥

या मायेच्या तडाख्यांतून केवळ विद्वत्तेच्या जोरावर किंवा बुद्धीच्या बळावर आपण सुटूं, अशी कोणीं घमंड बाळगूं नये.

बहुसाल वित्पत्ति आली । कां तें बुद्धि तीक्षण जाली ।
परी समाधानाची किल्ली । ते वेगळी च आहे ॥ ६ ॥

ती किल्ली कोणती ?

समूळ अहंता विराली । हे चि समाधानाची किल्ली ।
जेथें वित्पत्तीसी निमाली । तीक्षण बुद्धी ॥ १७ ॥

ती किल्ली आपल्या हातीं कशी यावी ? पूर्वजांची पुण्याई पाहिजे, आपण साधनें केलीं पाहिजेत, सद्गुरुकृपा झाली पाहिजे !

पूर्वजांची पुण्याई पूर्वजांना ठाऊक, कृपा केव्हां करावयाची तें सद्गुरूला ठाऊक, साधनें करणें तेवढें आपल्या हातीं आहे, तीं आपण केलीं पाहिजेत. पुढच्या च प्रकरणांत तीं साधनें सांगण्यांत आलीं आहेत.

(३) अंतर्भाव

या प्रकरणाचे सहा समास आहेत. त्यांत श्रीसमर्थांनीं नित्य नेम सांगितला आहे. मन मोकळें करून इतक्या खुलाशानें त्यांनीं दुसरीकडे कोठें साधनमार्ग आंखून दिल्याचें मला ठाऊक नाही. श्रीसमर्थांचे म्हणविणारांनीं हा नित्य नेम अक्षरशः पाळला पाहिजे.

समास १ ला—महाराज, संसारानें पीडलों आहें, काय केल्यानें मी या तापांतून सुटेन

हें मज दातारें सांगावें । कृपा करूनी ॥ १० ॥

समास २ रा—वेड्या, समाधान कांहीं कोठें दूर नाही, बसल्या जागीं तें सिद्ध च आहे, पण तूं देहबुद्धि उराशीं बाळगून बसला आहेस, म्हणून तूं त्रासला आहेस. साधनावांचून देहबुद्धि नष्ट होणार नाही. महाराज, सांगा

साधन तरी काय करूं ॥ १३ ॥

समास ३ रा—ऐक, आधीं स्वधर्मरक्षण, पुढें अद्वैतश्रवण करून नित्य नेम चालवीत जा, म्हणजे तुझी चित्तशुद्धि होऊन तुजवर भगवत्कृपा होईल. महाराज, नित्य नेम कोणता करूं ? ऐक,

मानसपूजा जप ध्यान । येकाग्र करूनिया मन ।

त्रिकाळ घ्यावें दर्शन । मारुतीसूर्याचें ॥ ११ ॥

हरिकथानिरूपण । प्रत्यईं करावें श्रवण ।

निरूपणीं ऊणखूण । केली पाहिजे ॥ १२ ॥

(ऊणखूण = मनाशीं विचार किंवा इतरांशीं चर्चा). शिष्य म्हणतो, महाराज, ऐकलें, पण हीं साधनें करतां करतां माझा जन्म चालला आहे, कोठवर आतां तीं करीत राहूं? समाधान होऊन माझ्या मागचीं हीं साधनें केव्हां सुटणार? मी सिद्ध केव्हां होणार?

शिष्य म्हणे जी ताता । जन्म गेला साधन करितां ।

कोणे वेळे आतां । पावों समाधान ॥ १६ ॥

समास ४ था—वेडा आहेस खरा च, अरे, साधनें केव्हां च सोडूं नयेत. सिद्ध होणें म्हणजे तूं काय समजतोस ? सिद्धाला खावें, प्यावें, निजावें लागत नाहीं का ? मग साधनांनीं च काय केलें आहे ? अरे,

जो सिद्धांचा मस्तकमणी । माहां तापसी शूळपाणी ।

तो हि आसक्त श्रवणीं । जपध्यानपूजेसी ॥ ३ ॥

अखंड वाचे रामनाम । अनुष्ठाता हि परम ।

ज्ञानवैराग्यसंपन्न । सामर्थ्यसिंधु ॥ ४ ॥

मनाच्या श्लोकांत पाहिलेंस ना ? असा ज्ञानवैराग्यसामर्थ्यसंपन्न महादेव

तो हि म्हणे मी साधक ॥

तेथें तुझ्यासारख्याची रे कथा काय ? म्हणून साधन कधीं सोडूं नये आणि नित्य नेमावांचून असूं नये, नाहींपेक्षां अंतीं निश्चित धोका आहे ! 'अंतीं धोका आहे' हे गुरूच्या मुखांतले शब्द ऐकून शिष्य दचकला, त्याला स्वतःचा च अंतकाळ दिसूं लागला आणि 'अंतीं मति ते चि गति' हा जनप्रवाद आठवून तो विचारिता झाला, महाराज, अंतीं हि अनुसंधान ढळणार नाहीं, हें कसे साधेल ?

या प्रश्नाचें उत्तर श्रीसमर्थानीं उरलेल्या दोन समासांत दिलें आहे .

समास ५ वा—प्रथम त्यांचें सांगणें हें कीं, जन्म आणि मृत्यु हीं मुदलांत नाहींत च .

जन्मला चि नाहीं अनंत । तयासी कैचा येईल अंत ।

आदिअंतीं निवांत । तो चि तूं आवघा ॥ १४ ॥

जें जन्मलें चि नाहीं । त्यासी मृत्य चिंतिसी काई ।

मृगजळाचा डोहीं । बुडों चि नको ॥ १५ ॥

महाराज, आपण सांगत असतां तेव्हां समजत असतें, पण

उठोनि जातां सर्वें चि मावळे । वृत्ती मागुती ॥ २६ ॥

सांगा यासी काय करूं । मज सर्वथा न घरे धीरु ॥

शिष्याची आतुरता पाहून, भक्तवत्सल श्रीसमर्थ, कंटाळा न करतां पुन्हा सांगतात .

समास ६ वा—याला उपाय एक च, जो पूर्वी सांगितला तो च नित्य नेम लावून घ्यावा,

पूर्वी पडला जो अभ्यास । तो चि अंतीं निजध्यास ॥

म्हणून नित्य नेम जीवें भावें सांभाळावा, त्याची हेळसांड करूं नये, ऐक पुन्हा सांगतो :

येकाग्र करूनियां मन । अंतरीं करावें ध्यान ।

सर्व सांग पूजाविधान । प्रत्यहीं करावें ॥ १९ ॥

नित्य नेमिला जो जप । त्रिकाळ दर्शनीं साक्षेप ।

आदित्यमारुतीचें रूप । अवलोकावें ॥ २० ॥

हरिकथानिरूपण । प्रत्यईं करावें श्रवण ।

हे चि जाणावी खूण । नित्य नेमाची ॥ २१ ॥

ध्यान, मानसपूजा, जप, आदित्यमारुतीचें त्रिकाळ दर्शन आणि ग्रन्थावलोकन अशीं हीं नित्य नेमाचीं पंचविध अंगें होत !

(४) आत्माराम

श्रीसमर्थांच्या मुखांतून निघालेल्या प्रत्येक च शब्दांत श्रीसमर्थभक्ताला त्यांचें स्वरूप प्रतीत झालें पाहिजे, मग त्यांतल्या त्यांत आत्माराम आणि दासबोध या दोन ग्रन्थांविषयीं तर बोलावयास च नको, कारण हे दोन ग्रन्थ म्हणजे साक्षात् आपलें च स्वरूप होय, असें त्यांनीं स्वतः म्हटलेलें प्रसिद्ध आहे. त्या दोन ग्रन्थांपैकीं प्रस्तुतचें काव्य हा एक ग्रन्थ होय. एकवीससमासी दासबोधानंतर आत्माराम ग्रन्थ निर्माण झाला.

दासबोधांचे समासी । निर्मूळ केलें मीपणासी ॥१-२०॥

हा या काव्यांतील उल्लेख एकवीससमासीला अनुलक्षून आहे. एकवीससमासींतील तेरावा समास 'मीपणाचा समास' होय व त्याला उद्देशून वरील उल्लेख आहे. एकवीससमासी म्हणजे आरंभींचा दासबोध ग्रन्थ होय, हें हि यावरून सिद्ध होतें; असो.

शिष्यानें विचारिलें नसतां त्याच्या कल्याणाची चिंता वाटून श्रीसमर्थ 'आत्माराम' या काव्यांत त्यास गुह्य ज्ञान सांगण्यास आपण होऊन प्रवृत्त झाले आहेत.

तुवां आशंका नाहीं घेतली । परंतु मज तुझी चिंता लागली ।
कां जे तुझी भ्रांती फिटली । नाहीं च अद्यापि ॥ १-१९ ॥

असें म्हणून एकदम आरंभ करतात :

अरे तूं कोण कोणाचा । कोठून आलासी कैचा ।
ऐसा विवेक पूर्वींचा । घेई बापा ॥ १-२५ ॥
अरे तां जन्मांतर घेतलें । काय मानितोसी आपुलें ।
ऐसें तुवां विचारिलें । पाहिजे आतां ॥ २६ ॥
येथें तुझे कोणी च नाहीं । मुलला आहेस काई ।
चुकोनी आलासी जाई । जेथींचा तेथें ॥ २७ ॥

कशी निरपवाद विचारसरणी आणि एकदम श्रोत्याच्या हृदयांत प्रवेश करणारी ही भाषा आहे !

तूं समर्थाचें लेंकरु । अभिमानें घेतला संसारु ।
 अभिमान टाकितां पैलपारु । पावसील बापा ॥ २८ ॥
 ईश्वरापासून जालासी । परी तूं तयासी चुकलासी ।
 म्हणोनी हें दुःख भोगिसी । वेगळेपणें उत्कट ॥ २९ ॥

तेव्हां तुझे जें मूळचें ठिकाण तेथें गेल्यावांचून तुला सुख लागणार नाही !
 श्रीसमर्थ म्हणतात, मी तुला त्या ठिकाणीं नेऊन पोंचवीन, पण त्याबद्दल तूं
 मला काय देणार ? मला फार नको आहे —

जितुकें कांहीं नासोन जाईल । जें अशाश्वत असेल ।
 तुज समागमें न येल । तितुकें च द्यावें मज ॥ ३२ ॥

या एका ओवीचा दूरवर पोंचणारा अर्थ समजेल आणि त्याप्रमाणें वागण्याची
 मनाची तयारी होईल, तर गुह्य ज्ञान व्हावयाचें कोठें शिल्लक राहणार आहे ?
 श्रीसमर्थ पुढें म्हणतात, अरे, तें तुझ्यापासून घेऊन मला तरी तें काय
 करावयाचें आहे, तुझ्यापासून तें टाकवावें, एवढा च माझा हेतु आहे.

श्रीसमर्थ काय मागत आहेत याचा फारसा विचार न करतां, शिष्यानें
 एकदम उत्तर केलें, देतों, दिलें. त्याचा अविचार पाहून स्वामी हि तितक्या
 च तत्परतेनें म्हणाले, बरें तर, तुझे पद हि तुला प्राप्त झालें, असें समज.
 आपल्यांत कांहीं फरक पडला नाही, आपण होतो तसे च आहोंत, हें
 पाहून, जरा शुद्धीवर येऊन शिष्यानें नम्रपणें म्हटलें, महाराज, काय देऊं,
 काय टाकूं, तें मला कृपा करून उलगडून सांगावें. दृष्टान्त देऊन श्रीसमर्थ
 सांगतात :

अग्निसंगें लोहो पिटे । पिटतां तयाचा मळ तुटे ।
 मग परिसेसीं झगटतां पालटे । लोखंडपण तयाचें ॥ ३३ ॥
 तयाचा मळ जळेना । आणि अभ्यांतर कळेना ।
 तरी तें सहसा पालटेना । मृत्तिकारूपें ॥ ८ ॥
 म्हणउनि नाशिवंत तितुका मळ । तुवां तजावा अमंगळ ।
 तो गेलिया तूं च सकळ । आहेस बापा ॥ ९ ॥

असें म्हणून 'अहं' या प्रथम स्फुरणापासून तों स्वतः शिष्यापर्यंत सारा
 मायेचा च विस्तार कसा आहे, तो श्रीसमर्थांनीं समजावून सांगितला आहे.
 दृश्य आणि अदृश्य, सारी माया.

नाशिवंत तें तूं जाण माया ॥

शिष्या, तूं हि त्या मार्येंत च आलास, तेव्हां आतां कशाची आशा न ठेवतां सर्वस्व मदर्पण कर आणि संगनिःसंगातीत होऊन रहा. हें कसें राहतां यावें, तें समजावें म्हणून श्रवणमननादि साधनें केलीं पाहिजेत ! कांहीं न करतां शिष्यांना एकदम ज्ञानी व्हावयास पाहिजे असतें. साधनांचें नांव काढलें म्हणजे त्यांचें डोकें उठतें. अंतर्भावांत आपण पाहिलें च. येथें हि श्रीसमर्थांनीं साधनें करावयास सांगतां च शिष्य म्हणतो, महाराज, सर्व नाशिवंताचा मजकडून त्याग करविलात आणि फिरून साधनें च करावयास सांगतां ? असें शिष्य म्हणतां च एका शब्दानें स्वामींनीं त्याचें तोंड बंद केलें. सर्व नाशिवंत मदर्पण केलेंस, मग मला हा उलट प्रश्न विचारणारा तूं निराळा कोण चोरून राहिलास ? शिष्य उमगला, श्रीसमर्थांच्या मुखानें झालेला मायाब्रह्माचा उलगडा त्यानें ऐकला, तेव्हां शेवटच्या समासांत कबुली देता झाला :

मी संसारींंहून सुटलों । मी पैलपार पावलों ।

मी च सकळ विस्तारलों । सर्वा भूर्ती ॥ ५-४ ॥

मी करून अकर्ता । मी परेहून पर्ता ।

मजमध्ये वार्ता । मीपणाची नाहीं ॥ ५ ॥

याप्रमाणें

जें स्वामीच्या हृदयीं होतें । तें शिष्यासी वाणलें अवचितें ॥ ५ ॥

असा हा श्रीसमर्थहृदयाचा कणवाळुपणा आहे !

(५) पंचसमासी

श्रीसमर्थकृत सारीं च लघु काव्ये सारखीं च गोड आणि महत्त्वाचीं असल्यामुळे हें गोड आणि तें गोड असें वारंवार आणि वेगळें वेगळें म्हणण्याची आवश्यकता नाही.

क्षय चि नाहीं कल्पांतीं । येक चि स्वयें आदिअंतीं ।
ऐसें सुख कृपामूर्तीं । प्रगट कीजे जी ॥ १-१५ ॥

अशी शिष्याची प्रार्थना. तें सुख, तो आनंद, तें शुद्ध ज्ञान, श्रीसमर्थहृदयींचें परम गुह्य श्रीसमर्थानीं या काव्यांत प्रकट केलें आहे.

आरंभीं त्यांनीं पाषांडाचा धिक्कार केला आहे. पाषांड हें दिसण्यांत ज्ञानाखारखें च दिसते, म्हणून पुष्कळ शहाणे या पाषांडाच्या पायीं स्वतःची फसवणूक करून घेत असतात व इतरांस भुरळ पाडीत असतात.

जें शास्त्रबाह्य घडलें । संतमहंतासी विघडलें ।
तें ज्ञान चि परी पडिलें । पाषांडमतीं ॥ १-२२ ॥

ही पाषांडाची व्याख्या लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. याप्रमाणें पाषांडाचा निषेध करून श्रीसमर्थानीं

सस्वरूपीं सावधपण । हें चि ज्ञानाचें लक्षण ॥ २-४ ॥

सांगितलें आहे. तें सावधपण ढळलें म्हणजे मोह, ममता, अहंता यांचा मनावर पगडा बसून जन्मभर 'माझे माझे' सुरू होतें. ती विषयासक्ति नाहीशी होऊन

आपण आत्मा चि तत्वता ॥ २-२२ ॥

ही स्कूण बाणली पाहिजे.

ती कशी बाणावी ? शिष्याला किती हि अवघड वाटत असलें तरी साधनावांचून अन्य मार्ग नाही. साधनें केल्यावांचून नुसत्या बोलण्यानें कधीं हि ज्ञान होणार नाही. झालेंसें वाटलें तर ती केवळ फसवणूक होय. चांगले

थोर थोर लोक याप्रमाणें आपली फसवणूक करून घेत असल्याचें आपण पहात असतो.

म्हणोनि जाणते पुरुषीं । सोडूं नये साधनासी ।

नाडूं नये आपणासी । सिद्धपणें सर्वथा ॥ ३-१६ ॥

असले शाब्दिक सिद्ध म्हणजे पाषांडा आपल्या स्वतःचा आणि इतरांचा कसा घात करतात, हें समजण्यासाठीं

तैसा मी सिद्ध ऐसें कल्पुनी । नित्य नेम न धरी मनीं ।

तत्पर होये अशनीं शयनीं । आत्महत्यारा ॥ ३-२१ ॥

इत्यादि ओव्या अवश्य पहाव्या. त्यांची शाब्दिक ज्ञानाची घमेंड अगदीं सींगेला पोंचलेली असते !

जप कोणाचा करावा । नेम कोणाचा धरावा ।

आवघा आत्मा च, भजावा । कोण सहुरु ॥ ३-२३ ॥

अशा अहंकारांत ते बुडालेले असतात.

तात्पर्य, साधनें कधीं सोडूं नयेत.

व्हावया ज्ञानाची प्राप्ती । आधीं केली पाहिजे भक्ती ॥ ३ ॥

ती नवविधा आहे. ती घडली म्हणजे शुद्धज्ञान होतें. शुद्धज्ञान झालें म्हणजे वैराग्य प्राप्त होतें आणि वैराग्याच्या योगानें वासनात्मक लिंगदेहाचें निरसन होतें.

हें सारें श्रवण होत असतां शिष्याच्या वृत्ति तल्लीन होऊन त्याच्या मुखांतून उद्गार निघतात

वाटे येकांतासी जावें । पुन्हां हें चि अनुभवावें ।

उगें चि निवांत असावें । कल्पकोडी ॥ ४-२६ ॥

नको वकृत्व उपाधी । स्वरूपीं पांगुळली बुद्धी ।

लागली सहज समाधी । हेतुरहित ॥ २७ ॥

गुरु शिष्य एक चि जाले । अनुभवबोधीं बुडाले ।

तयाचे शुद्धीस जे गेले । तयासी ते चि गती ॥ २८ ॥

अशा पुरुषाला सर्वत्र राम च कसे दिसतात, हे पहावयाचे असल्यास पांचवा समास संपूर्ण वाचावा. या सर्वांचे मूळ श्रीसद्गुरुचरण आणि सत्संग होय. श्रीसमर्थ इषारा देतात:

सद्गुरूसी जातां शरण । सीघ्र चि तुटे जन्ममरण ।
 सर्व मनोरथ पूर्ण । होती वचनमात्रे ॥ ५-२७ ॥
 सकळ श्रोतीं सावध होणे । अंतीं येकले लागेल जाणे ।
 येथील येथे राहिलीं सजणे । आणि संपत्ती ॥ ३१ ॥
 बहुतां जन्माचा शेवटीं । नरदेह आला पुण्य कोटी ।
 येथे भगवंताची भेटी । होत आहे सत्संगे ॥ ३२ ॥
 ऐसी खूण सकळांस । सांगोन गेला (ले) रामदास ।
 सत्संगे जगदीश । नेमस्त भेटे ॥ ३३ ॥

(६) सप्तसमासी

या समासीचे सात हि समास स्फुट आहेत, म्हणजे एका समासाचा दुसऱ्या समासाशी कांहीं संबंध नाही. सात हि समास स्वतंत्र आहेत. हे सात समास घेऊन, त्यांत आणखी तीन समासांची भर घालून त्यांचा 'एकविसावा दशक' बनवून कोणा प्रकाशकाने प्रसिद्ध केला होता. पण असा एकविसावा दशक श्रीसमर्थानीं कधी लिहिला च नव्हता. या सात समासांचे विषय पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) यांत दीपप्रकाश आणि मतिप्रकाश यांचें वर्णन आहे. दीपप्रकाशाला पदार्थप्रकाश म्हटलें आहे व मतिप्रकाशाला अंतरात्म्याचा ज्ञानप्रकाश म्हटलें आहे. पदार्थप्रकाश दृष्टीला दिसतो, आत्मप्रकाश मनाला भासतो. आत्मप्रकाश म्हणजे ज्ञानस्फूर्ति. त्याला जगज्जोती म्हटलें जातें, म्हणून त्यांत कांहीं ज्योत आहे, असा अर्थ नव्हे. हें समजावून सांगतांना श्रीसमर्थानीं एक दृष्टान्त दिला आहे, तो त्यांच्या स्वतःच्या चरित्रांतील च आहे. त्यामुळें त्याकडे मन वेधतें.

पर्वत कोरून स्थळ काढिलें । तेथें नाना प्रकाशा ठेविलें ।

आणि द्वार वोढून घेतलें । मग बाहेरी प्रकाश कैचा ॥ २७ ॥

श्रीसमर्थाना घर सुचलें नाहीं, पर्वत कोरून स्थळ काढलेलें म्हणजे डोंगरांतील घळ सुचली, कारण त्यांचें वास्तव्य बहुधा घळींत च होई व घळींत च लेखन-क्रिया हि चाले. अशा घळींत

तेथें जरी ठेविलें पुरुषा । तरी प्रकाश जातो दाही दिशा ।

द्वार आत्म्याच्या प्रकाशा । लागत नाहीं ॥ २८ ॥

असा हा घळींत बसून दाही दिशांना आपल्या मतीचा प्रकाश पाडणारा महापुरुष श्रीसमर्थशिवाय दुसरा कोणता ?

ब्रह्म या सर्वांहून विशेष आहे, तेथें प्रकाश वगैरे कांहीं नाहीं.

(२) या समासांत, देह कशाच्या बळावर चालतो, हें सांगण्यास सुरुवात करून, ब्रह्मांडाच्या उत्पत्तीकडे श्रीसमर्थ वळले आहेत. संकल्प म्हणजे इच्छा ही त्यांनीं महान शक्ति ठरविली आहे. सर्व सामर्थ्यांचें मूळ संकल्पांत

आढळते. जगदीशाचें सामर्थ्य, रामकृष्णादि अवतारांचें सामर्थ्य, अगस्त्यादि ऋषींचें सामर्थ्य वेगवेगळें व कमी अधिक आढळते, त्याचें हि कारण संकल्प च होय, असें प्रतिपादन करित असतां

आतां हि उदंड होतें ।

असें म्हणतांना ते स्वतःचें च सामर्थ्य सांगत आहेत, असें मला स्पष्ट भासतें.

आतां हि उदंड होतें । कल्पिल्यासारिखें घडतें ।

काळ साहे होत जातें । इच्छेसारिखें ॥ ३३ ॥

रंकाचे होती राजे । सामर्थ्य भूमंडळीं गाजे ।

अद्भुत कीर्ती उदंड माजे । देखत देखतां ॥ ३४ ॥

(३) या समासांत बंद म्हणजे नियम, शिस्त, मर्यादा, नियंत्रण याचें वर्णन आहे. स्मरणाचा बंद गेला म्हणजे मनुष्याला वेड लागतें, राजा बंद राखेनासा झाला म्हणजे देशाचा नाश होतो, घराचा दरवाजा बंद केला नाही तर चोर आंत शिरतात, मुंजिबंधन नाही केलें तर ब्राह्मण्य भ्रष्ट होतें, शरीराचा बंद ढळला म्हणजे फजिती होते, तद्वत् च साधन हें च परमार्थाचें बंधन होय, तें सुटलें कीं परमार्थ हि कोठला, इत्यादि उदाहरणें देऊन सामाजिक आणि धार्मिक बंधनें झुगारून देण्यांत घात आहे, असें श्रीसमर्थ वजावीत आहेत.

शास्त्राधार अवघा सोडिला । म्हणजे प्राणी पाषांडी जाला ।

मग कोण गती तयाला । कळत चि आहे ॥ १३ ॥

समाज निर्नायक होऊन स्वेच्छाचारी बनला म्हणजे त्याला कोण वाचवूं शकणार ! कालमहिमा म्हणावयाचा !

कैसी आली पापकळी । पतिव्रतेसी हासे मोकळी ।

भल्या मनुष्याची टवाळी । नष्ट लोक करिती ॥ १८ ॥

जो कर्मापासून चेवला । तो चि हासे सुशीलाला ।

कित्येक लोक भरंगळला । अधर्माकडे ॥ १९ ॥

राष्ट्राचा घात टळावा असें वाटत असेल, तर जाणल्यानें पवित्रपणाचा, कर्माचरणाचा, धार्मिक बंधनांचा कंटाळा करूं नये !

हैं किती म्हणोनि सांगावें । ज्यासी जें रुचेल तें बरवें ।
परी केल्या कर्माचें फळ भोगावें । लागेल पुढें ॥ १६ ॥

(४) अनादि ब्रह्म आणि अनादि च परंतु मिथ्या अशी माया, यांचें स्वरूप या समासांत वर्णिलें आहे.

शाश्वतपणें अनादि ब्रह्म । नासिवंतपणें अनादि भ्रम ।
अवघें चि अनादि वर्म । कळलें पाहिजे ॥ ८ ॥

(५) या समासांत संग आणि निःसंग, विकार आणि निर्विकार, सार आणि असार यांचें विवेचन जसें थोडक्यांत अत्यन्त सुलभ रीतीनें केलें आहे, तसें दुसरीकडे आढळावयाचें नाहीं. त्यांचा विचार एकांतांत करावा.

जयास येकांताची आवडी । येकांत सेवी घडीनें घडी ।
येकांतीं परमार्थ उघडी । विवेकाचा ॥ ९ ॥
उपाधी करितां योग । घडत नाहीं येथासांग ।
म्हणोनि करिती त्याग । उपाधीचा ॥ १० ॥

परंतु एकवार विचाराची बैठक दृढ झाली म्हणजे मग उपाधी बाधक होण्याचा संभव नसतो. किंबहुना मग,

उपाधीमध्ये चि असावें । परी विवेकें निघोनि जावें ।
मनापासून नसावें । उपाधीमध्ये ॥ १८ ॥
मनोगत अवघें परब्रह्मीं । शरीर वर्तें मायाभ्रमीं ।
तयास संसार उर्मीं । बाधूं न सकती ॥ १९ ॥

याला दृष्टांत देऊन समजावून सांगतात :

ठेवणें अवघें वांचलें । वरील वरदळेनें गेलें ।
तरी तयाचें काये गेलें । कांहीं च नाहीं ॥ २० ॥

जमिनींत पुरलेलें द्रव्य कायम राहून वर किती हि वरदळ झाली, तरी द्रव्य कांहीं कमी होत नाहीं.

तैसी वरदाळ हे उपाधी । परमार्थाची सदृढ बुद्धी ।
त्याची जाली कार्यसिद्धी । सकळ कांहीं ॥ २१ ॥

(६) इतरत्र अनेकदां केलेला आणि सोडविलेला प्रश्न
निर्गुण निर्विकार संचलें । कदापि नाही विकारलें ।
तरी हें येवढें उभारलें । कासयाचें ॥ १ ॥

असा प्रश्न करून

मूळ संकल्पीं अवघें आलें । त्या अवघ्याचें अवघें जालें ।
अष्टधा प्रकृतीचें बळावलें । सचराचर ॥ ३ ॥

असें त्याचें उत्तर देऊन

जाणिवेचा मूळ संकल्प ॥ ४ ॥

च कसा परिणत होत गेला व त्यानें पिंड आणि ब्रह्मांड हीं कशीं व्यापिलीं
आहेत, याचें सुलभ विवेचन या समासांत वाचावयास मिळतें.

ब्रह्मा विष्णु आणि हर । तेतिस कोटी सुरवर ।

अठ्याशी सहस्र ऋषेश्वर । सामर्थ्यरूपी ॥ ११ ॥

देहे धरायास सोडायास । तयास न लगती सायास ।

वायोरूपें सावकास । विचरती सदां ॥ १२ ॥

देव देवता देवतें भूतें । वायोचक्रीं असंख्यातें ॥ १५ ॥

ह्या आपल्या विश्वासाच्या गोष्टी सूक्ष्मदृष्टीनें पाहण्यास सांगून

मुळींची जाणीव चालिली । ब्रह्मांडींची पिंडास आली ।

नाना काया वर्तली । जाणीवरूपें ॥ १९ ॥

जे जे प्राणी मरोन जाती । वायोमध्ये वासना फिरती ।

गती आणि अवगती । कर्मानुसार ॥ २२ ॥

हे सिद्धान्त श्रीसमर्थानीं प्रस्थापित केले आहेत.

(७) पाट बांधून काढून नदीचें पाणी तळीं आणि कालवे यांच्याकडे
वळवून आणून त्यापासून नाना तऱ्हेचीं पिकें जर काढलीं नाहीत तर तें पाणी
जसें निरर्थक वाहात जातें, तद्वत्

तैसें हें आपुलें वय । विवेकेंविण वेर्थ चि जाये ।

विवेकी ते येथान्वयें । स्वहित साधिती ॥ ४ ॥

याप्रमाणें श्रीसमर्थांना उपदेश करण्याची त्या काळीं काय आवश्यकता भासली, सांगतां येत नाहीं. पण सांप्रत काळीं महाराष्ट्रांतील शिक्षित तरुण मंडळी श्रीसमर्थांच्या या उपदेशाकडे लक्ष पुरवितील तर त्यांचें तर हित होईल च, पण राष्ट्रावर त्यांचे केवढे उपकार होतील.

तरुणांनीं कोणता विवेक करावा, म्हणून श्रीसमर्थांचें सांगणें आहे ?

येहलोक आणि परलोक । उभय लोकीं सार्थक ।

शुद्ध ज्ञान शुद्ध विवेक । यासी म्हणावें ॥ ८ ॥

इहलोक म्हणजे संसार करावा । नाना येतलें आटोपावा ।

लोकामध्यें मिरवावा । पुरुषार्थ आपुला ॥

त्याला श्रीसमर्थांची ना नाहीं.

कन्या पुत्र योग्य जाले । समर्थ सोईरे पाहिले ।

पण त्याबरोबर च

ब्राह्मण्य विधियुक्त चाले । स्वहा स्वधा ॥ ९ ॥

लोक म्हणती भला भला । इतुकेन येहलोक साधला ।

लोकांकडून मले म्हणवून घेतलें म्हणजे इहलोक साधला, असें म्हणतां येईल, पण

आतां परलोक तो हि आणिला । पाहिजे मनां ॥ ११ ॥

जेणें सकळ निर्माण केलें । त्यास पाहिजे वोळखिलें ।

मुख्य देवास चुकले । त्या परलोक केंचा ॥ १२ ॥

पुनरागमन नाहीं चुकलें । तरी जन्मास येउनी काये केलें ।

पुढें लिगाड लांबलें । जन्ममृत्याचें ॥ २० ॥

ऐसें जालें न पाहिजे । कोण्ही येकें स्वहित कीजे ।

मुख्य परमेश्वरासी पाविजे । म्हणजे बरें ॥ २३ ॥

असा बहुमोल उपदेश या समासांत केलेला मीं संक्षेपानें सांगितला, तो कृपा करून सर्वांनीं मुळावरून पहावा.

सप्तसमासीचे सात हि समास स्वतंत्र असून महत्त्वाचे आहेत. ते सर्व च मुळावरून मननपूर्वक वाचण्याची बुद्धि वाचकांस झाल्यास मला उपकार वाटतील.

(७) सगुणध्यान

या ११९ ओव्यांच्या प्रकरणाचे तीन भाग पडतात. पहिला भाग १ ते ४० ओव्यांचा, त्यांत श्रीरामाच्या सगुणमूर्तीचें साद्यंत आणि विस्तृत वर्णन आहे. या च तऱ्हेचें वर्णन स्फुट ओव्यांत, रामायणांत व इतरत्र आलेलें आहे. जांब, चाफळ, सज्जनगड येथें ज्या मूर्ती आहेत, त्यांना हें वर्णन लागू पडत नाहीं. मग हें वर्णन कोणत्या मूर्तीचें ? याचें माझे उत्तर असें आहे, श्रीसमर्थांना वयाच्या अकराव्या वर्षी जांबेस च ज्या स्वरूपांत श्रीरामानें दर्शन दिलें, त्या स्वरूपाचें हें वर्णन होय. त्या प्रसंगाचें जें वर्णन स्वानुभव-दिनकरांत आलें आहे, त्याच्याशीं हें वर्णन बहुतांशीं जुळतें.

दुसरा भाग ४१ ते १०४ ओव्यांचा, त्यांत श्रीराम सिंहासनाधिष्ठित असतां जें वैभव होतें त्याचें वर्णन आहे. त्यांत हि ४१ ते ९० मंडपाचें वर्णन आहे, ९१ ते ७८ थाटमाटाचें व जमलेल्या मंडळीचें आणि त्यांच्या कार्यक्रमाचें वर्णन आहे व ७९ ते १०४ कीर्तन, सभा, आरती यांचें वर्णन आहे. यांत हि मला एक कल्पना सुचवावयाची आहे. ९१ ते ७८ जें वैभव वर्णिलें आहे, तें श्रीसमर्थ कोठें पहावयास गेले होते ? मला वाटतें, १९९६ च्या ज्येष्ठ शु. १३ ला जो थाट रायगडावर जगाच्या नजरेस पडला त्याचें च हें वर्णन असावें.

तिसरा शेवटचा, पण तितक्या च महत्त्वाचा भाग १०९ ते ११९ ओव्यांचा, यांत श्रीरामनामाची अपूर्व महती श्रीसमर्थांनीं वर्णिली आहे. त्यांतील रामाचें गुणवर्णन इतकें प्रेमभरानें केलेलें आहे व नाममाहात्म्य इतकें निश्चून सांगितलें आहे कीं, या पंधरा ओव्या पाठ करून नित्य म्हणाव्या, असें मला वाटतें. पैकीं श्रीसमर्थांचें प्रतिज्ञापूर्वक निश्चून जें बोलणें आहे, तें वाचकांच्या नजरेस या क्षणीं च पडलें पाहिजे, असें मनांत आल्यामुळें येथें सादर करतो. उधार कशास ठेवूं ? तुम्ही कोणी हि असा, मोठे ज्ञानसंपन्न असा, वैराग्यशील असा, महान् भगवद्भक्त असा, जीवन्मुक्त साधु असा, किंवा विचारे भोळे भांबडे भक्त असा, तुम्ही कोणी हि आणि किती हि लहान मोठे असा, तुम्हां सर्वास श्रीसमर्थ निश्चयपूर्वक बजावीत आहेत :

हो कां ज्ञाते विरक्त भक्त । हो कां साधु जीवन्मुक्त ।
हो कां भाविक सावडे भक्त । नामैवीण वृथा ॥ ११३ ॥
सकळांमध्ये थोर । तो नाम जपे शंकर ।
तेथें मानव ते किंकर । बापुडे किती ॥ ११४ ॥

त्या नामस्मरणाची फलश्रुति श्रीसमर्थ स्वानुभवानें सांगतात, ती ऐका —

नामें होय चित्तशुद्धी । नामें तुटे देहबुद्धी ।
नामें होय कार्यसिद्धी । निजध्यासें ॥ ११५ ॥
नामें स्वहित फावे । नामें निश्चयो दृढावे ।
नामस्मरणें सीघ्र पावे । देवाधिदेव ॥ ११६ ॥
ऐसें हें रामनाम । परम गुह्य विश्रामधाम ।
मथून काढिलें वर्म । शतकोटीचें ॥ ११७ ॥

अजून तरी सावध व्हा आणि श्रीसमर्थ आपल्या हृदयांतील परम गुह्य सांगत आहेत, तें ऐका :

सावध ऐका श्रोते जन । परम गुह्य माहां गहन ।
नाममात्रें होती दहन । पापरासी ॥ ११८ ॥

इतक्या उपर हि संशय आमचा पिच्छा सोडणार नाहीं, तर आपल्या कर्मांचे आपण च धनी होऊं !

येदर्थी संशयो धरी । तो माहां पापी दुराचारी ।
तयास प्राप्त येमपुरी । विकल्पें होये ॥ ११९ ॥

(८) निर्गुणध्यान

श्रीरामाच्या सगुणरूपावर निर्गुणध्यान रूपक आहे. त्याचा शेवट ऐक्यांत केला आहे.

राम लक्षण सीता । भरत शत्रुघ्न हनुमंता ।
सकळ भक्तांसी ऐक्यता । भेटी जाली ॥ १७० ॥
मागा जाले आतां होती । होउनी नाहीं पुनरावृत्ती ।
ऐसी अभंग ऐक्यस्थिती । वर्तत्यासहित जाली ॥ १७१ ॥
सकळ हि भक्त मिळाले । हरिहर ब्रह्मादिक आले ।
ऐक्यरूपें राम चि जाले । रामेंसहित ॥ १७२ ॥

प्रकरण काव्य या दृष्टीनें आधुनिकांनीं हि अवलोकन करण्यासारखें आहे. तें समजण्याला कठीण नाहीं, पण जगदाद्यकारणाशीं एकरूप झालेला अनुभवी महापुरुष ब्रह्मज्ञानविषयक जे बोल काढतो ते समजले तरी प्रत्ययास येणें अति दुर्घट होय. तथापि, हें नुसतें शब्दज्ञान घेऊन काय करावयाचें आहे, असें हि म्हणूं नये. शब्दज्ञान हवें च, पण त्याबरोबर क्रिया हवी, श्रवण-मननादि साधनें हवीत, आचारविचार हवा, सद्गुरुकृपेनें बोध व्हावयाचा तेव्हां होईल, हा विश्वास असावा. दुसरा मार्ग नाहीं.

श्रवण मनन निजध्यास । साक्षात्कारें जडे विश्वास ।
परमानंद सावकास । होइजे स्वयें ॥ १५५ ॥
मुमुक्षु साधक सिद्ध जाले । ते हि येणें चि मागें गेले ।
निखळ सुखें सुखावले । महानुभाव ॥ १५६ ॥
योगी वीतरागी उदास । चतुर्थाश्रम जो संन्यास ।
दिगंबर नाना तापस । येणें चि मागें ॥ १५७ ॥
जोगी जंगम आणि सोपी । फकीर कलंदर नानारूपी ।
येणें चि मागें स्वरूपीं । पावन होती ॥ १५८ ॥
ऋषी मुनी आणि सुरवर । आदिकरूनिया हरिहर ।
येणें चि मागें पैलपार । पावती सकळ ॥ १५९ ॥

त्या च मार्गीनें, विश्वास ठेवून, आपण हि जावें. तो मार्ग सोडून, भोंदूंच्या किंवा पाखंड्यांच्या नादीं लागून, आडमार्गीनें जाण्यानें आपलें कल्याण होणार नाहीं !

(९) मानसपूजा

या काव्याचे लहान लहान तेरा समास आहेत. त्यांत मानसपूजा वर्णिली आहे. पण मला वाटते, कोणाच्या मनांत कधीं हि न आलेली व न येणारी अशी ही भव्य आणि व्यापक मानसपूजा आहे. ताम्हनांत स्नान करणाऱ्या किंवा कांचेच्या आड चौकटींत बसणाऱ्या देवाची ही पूजा नसून एकाद्या सिंहासनाधिष्ठित राजाचें वैभव जसें असावें त्याहून शतपट वैभवशाली अशा ब्रह्मांडनायकाची ही पूजा होय. या काव्यांत ती मनानें केलेली असेल, पण मला वाटते, तशी पूजा, श्रीसमर्थकालीं चाफळास श्रीरामाची प्रत्यक्ष होत असावी. पहिल्या समासांतील वर्णन त्या वेळच्या चाफळचें असावें ! तें वाचा आणि आजचें चाफळ जाऊन पहा ! ज्या शहरीं देवाचें वास्तव्य तें शहर कसें असावें व त्या काळीं चाफळ कसें होते, याची कल्पना या समासावरून होते. या एकंदर काव्यावरून च श्रीसमर्थांच्या व्यापकपणाची, चौकसपणाची, प्रगल्भ बुद्धीची, महत्वाकांक्षेची, दक्षतेची, शिस्तीची इत्यादि त्यांच्या आंगच्या अनेक गुणांची आपणांस कल्पना होते.

काहीं बाडांतून या तेरा समासांचीं नांवें आढळतात. समासांतील वर्णनावरून तीं कोणीं तरी ठेवलेलीं असावीत. तीं उद्धोधक आहेत. तीं अशीं— १ स्थळ, २ पारपत्य, ३ स्वयंपाकिणी, ४ सामग्री, ५ पात्रें, ६ फलाहार, ७ स्वयंपाक, ८ देवार्चन, ९ वाढणें, १० भोजन, ११ समारंभ, १२ सायंकाळपूजा आणि १३ विसर्जन. सकाळपासून पहिल्या सात गोष्टी व्हाव्या तेव्हां आठव्यांत दुपारीं देवार्चनाची वेळ येते व तेराव्यांतील विसर्जनाला मध्यरात्र उलटून जाते ! या तेरा समासांत काहीं बाबी इतक्या सूक्ष्म आहेत कीं, त्या हि श्रीसमर्थांना ठाऊक असाव्यात व त्यांच्या नजरेंतून त्या निसटूं नयेत, याचें नवल वाटते. त्या मी येथें देत नाहीं. त्यासाठीं वाचकांनीं च मूळ प्रकरण अवलोकावें, अशी विनंति करतो. पहिल्या तीन समासांत मला थोडासा इतिहास भासतो, म्हणून तेवढ्यापुरता त्या तीन समासांचा विचार करतो .

पहिल्या समासांतील वर्णन मी चाफळचें मानतो. असें मनोहर स्वरूप श्रीसमर्थांनीं चाफळला प्राप्त करून दिलें होतें.

ऐसीं स्थळें परोपरीं । नाना युक्ती कळाकुंसरी ।
निष्काम बुद्धीनें करी । धन्य तो साधु ॥ ११ ॥

मठामठांत जे पारपत्याधिकारी असतात त्यांच्या ठिकाणीं कोणते गुण असावेत ते दुसऱ्या समासांत सांगितले आहेत. श्रीसमर्थांच्या वेळीं त्यांच्या मठांचा पारपत्याधिकार महाबळेश्वरचे दिवाकर गोसावी यांच्याकडे असे. दिवाकर हे जसे महाबळेश्वरचे राहणारे आहेत, तशी त्यांची बुद्धि हि महाबळ आहे, असा त्यांचा गुणगौरव प्रत्यक्ष श्रीसमर्थांनीं केला होता. म्हणून मी म्हणतो, दिवाकरांकडे पाहून च या समासांतील पारपत्याधिकाऱ्याचें गुणवर्णन श्रीसमर्थांनीं केलेलें असावे.

अगाध अवेग्र धारणा । मिळोन जाती राजकारणा ।
कार्यभागाची विचारणा । येथायोग्य योजिती ॥ ६ ॥

या ओवीवरून माझ्या कल्पनेविषयीं मला शंका वाटत नाही. श्रीशिवछत्रपतीकडे राजकारणपरत्वे जाण्यायेण्याचें काम श्रीसमर्थांनीं दिवाकरांकडे सोंपविलें होतें, हें श्रीरामदासी मालेंतील नवव्या भागांत आलेल्या कागदपत्रांवरून आपणा सर्वांच्या लक्षांत आलेलें च असेल. त्याचा च संदर्भ वरील ओवींत आला आहे आणि म्हणून मी म्हणतो कीं, या प्रकरणाचा रचनाकाल आपणांस निश्चित ठरवितां येईल, तर श्रीशिवसमर्थांच्या भेटीचा जो काल आपण मानतो, तो विरोधकांच्या हि गळीं उतरून देण्याला आपणांस मोठा आधार सांपडेल.

तिसऱ्या समासांतील वर्णन उमा, रमा हीं नांवे घेऊन असलें तरी तें श्री वेणाबाई व श्री आका महाराज इत्यादि स्त्रियांना उद्देशून आहे, असें म्हणतां येतें. श्री वेणाबाई यांच्याकडे स्वयंपाकगृहाचा अधिकार होता, त्या स्वयंपाक करण्यांत फार सुगरण होत्या, त्यांचा स्वयंपाक श्रीसमर्थांना फार आवडे, हें आपणांस ठाऊक आहे. या समासांतील

रोगी अत्यंत खंगलें । तेणें तें अन्न पाहिजे भक्षिलें ।
भोजनरुचीनें गेलें । दुखणें तयाचें ॥ ७ ॥

इत्यादि ओव्या श्री वेणाबाईंच्या च पाकसिद्धीला लागतात.

(१०) एकवीससमासी म्हणजे च जुना दासबोध

सर्व लघु काव्यांत हें काव्य मोठें आहे व तितकें च महत्त्वाचें हि आहे .
या काव्याचें मूळचें नांव काय, असा प्रश्न आहे . नवव्या समासाच्या पहिल्या
तीन ओव्या अशा :

वंदीन सहुरूचीं पाउलें । मज आपणा ऐसें केलें ।

उदारें नाम तें हि दिधलें । रामदास ऐसें ॥ १ ॥

रामदास ऐसें नांव । तरी मज कैचा ठाव ।

मीपणाचा अभाव । सहज चि जाला ॥ २ ॥

आतां कर्ता अकर्ता रामदास । इच्छा उद्भवली त्यास ।

नांव दिधलें ग्रन्थास । आपण नांवरूपावेगळा ॥ ३ ॥

या तीन ओव्यांच्या आधारे कोणी कोणी असें प्रतिपादन करितात कीं या
काव्यास श्रीसमर्थानीं 'रामदास' हें च नांव दिलें होतें. ही कल्पना हि
आजकालची नव्हे. शके १७१९ त बाडांक १९८ चा पोथा लिहिला गेला,
त्यांत या ग्रन्थाचें नांव 'श्री रामदास ग्रन्थ' असें दिलेलें आहे व त्याचे शेवटीं
मर्ढेमठाचे एका काळचे अधिपति अमृतेश्वर यांनी ज्या पांच ओव्या जोडल्या
आहेत, त्यांत हि 'ग्रंथा नाम श्रीरामदास.' असें च म्हटलें आहे. अमृतेश्वरांचा
समाधीशक १६९२ होय; तेव्हां या काव्याचें नांव च 'रामदास ग्रंथ' होय,
ही कल्पना बरी च जुनी आहे.

ही कल्पना करणारांनीं वरील तीन ओव्यांचा जो अर्थ लावला, तो
मंला तितकासा पटत नाही. मी त्यांचा अर्थ इतका च करतो कीं, रामानें
माझें नांव रामदास ठेवलें, तेव्हां मी आतां निराळा उरलों च नाही, त्यांचा
झालों, त्या मला ग्रन्थ करण्याची इच्छा होतां च मजकडे त्या ग्रन्थाचें कर्तृत्व
येत नाही, मी रामदास झालों म्हणजे मी रामांत मिसळलों, तेव्हां रामदासबोध
हा मीं केलेला बोध नसून रामानें च केलेला बोध होय, असें म्हणण्याचा
श्रीसमर्थांचा हेतु दिसतो. दहाव्या समासाच्या पहिल्या ओवींतून हि हा च
अर्थ निघतो :

रामदास येणें नामें । ग्रंथ केला आत्मयारामें ॥

म्हणजे माझ्या नांवावर रामानें च हा ग्रंथ केला .

मला सुचत असलेला हा अर्थ बरोबर असेल तर, दुसरें एक कोडें आपोआप उलगडेल . श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांत जी वाल्मीकिरामायणाची प्रत आहे, ती रामेण रामदासेन लिखितम् आहे . रामेण रामदासेन लिखितम् याचा अर्थ असा होतो कीं, रामदासांना निमित्त करून रामानें लिहिलेलें रामायण; असो .

एकवीससमासी या नांवापेक्षां जुना दासबोध हें च या काव्याचें नांव मला जास्त अन्वर्थक वाटतें . खुद्द श्रीसमर्थांनीं या एकवीससमासीचा उल्लेख 'दासबोध' या नांवानें केल्याचें आपण 'आत्माराम' ग्रंथांत पाहिलें च आहे, तेव्हां या प्रकरणाच्या नांवाविषयीं वाद नसावा .

श्रीसमर्थ जो जो स्फुट समास लिहीत, त्याचा शेवट 'इति श्री दासबोधे...' असा च करीत . ते जें जें सांगत, जो जो उपदेश करीत, तो सारा दासबोध च होता . पण त्यांतल्या त्यांत, 'दासबोध' नांवाचे त्यांच्या हयातींत च चार ग्रंथ निर्माण झाले . वाटल्यास असें म्हणावें कीं, त्यांच्या हयातींत च दासबोधाच्या चार आवृत्त्या निघाल्या . या अर्थानें एकवीससमासी ही दासबोधाची पहिली आवृत्ति होय . शेवटचा दोनशें समासांचा दासबोध तयार झाल्यावर या एकवीससमासी दासबोधाला 'जुना दासबोध' म्हणून संबोधूं लागले . इतर आवृत्तींचा विचार आपण पुढें करूं . एकवीससमासी ही दासबोधाची अगदीं पहिली आवृत्ति होय, असें मानण्याला दोन तीन कारणें पट्कन् सांगतां येतील . अगदीं आरंभीं म्हणजे जगविख्यात होण्यापूर्वीं श्रीसमर्थाची वृत्ति गूढ होती . हा पुरुष कोण असावा, असा लोकांना प्रश्न पडे . अकराव्या दशकाच्या दहाव्या समासांत वर्णन केल्याप्रमाणें आरंभीं आरंभीं त्यांचें वर्तन असावें . या वृत्तीला त्यांनीं पिसाटाची वृत्ति म्हटलें आहे . या आपल्या वृत्तीचा उल्लेख त्यांनीं एकवीससमासींत दोनदां केला आहे : एकदां दुसऱ्या च समासांत आणि दुसऱ्यांदां नवव्या समासांत .

तैसा मी हि येक पिसाट । उगी च करितों वटवट ॥ ९-८ ॥

असें नवव्या समासांत आहे. पण दुसऱ्या समासांत जो उल्लेख आहे, त्यावरून आणखी असें हि दिसते कीं, ते घर सोडून नुकतेच पंचवटीस आले असावेत.

ऐसा सर्वात्मा राजाधीश । सकळ पाहाती सावकाश ।
तेथें पिसाट रामदास । उभा असे दीनरूप ॥ ए. वी. स. ३ ॥

रामचंद्रा तुझा वियोग । ऐसा नको रे प्रसंग ।
तुजकारणें सर्व संग । त्यक्त केला ॥ २ ॥

रामा तुझिया स्वामीपणें । मीं हें ब्रह्मांड मानी ठेंगणें ।
स्वामी तुजविण कोण जाणे । अंतर आमचें ॥ ३ ॥

तुजविण मज माया । कांहीं नाहीं रे रामराया ।
आम्हां अनाथा कासया । उपेक्षिसी ॥ ४ ॥

तुज समुद्राव दासांचा । परी आम्हांसी स्वामी आणिक कैचा ।
तुजकारणें जिवलगांचा । संग सोडिला ॥ ५ ॥

सगुण रघुनाथ मुदल । माझें इतुकें चि भांडवल ।
कास धरुनि टाकीन पैल- । पार या भवाचा ॥ ६ ॥

जगविल्यात झाल्यावर, ते पिसाटासारखे कोणाला भासणार ? व त्यांना दीनरूपानें कोण उभे राहूं देणार ? जिवलगांचा संग सोडण्यास थोडे च दिवस झाले असावेत. आपल्या हृदयांतील गुह्य विचार या ओव्यांत ते रामास कळवीत आहेत. 'रामा, तुझ्यासाठीं रे मीं घर सोडलें, तुझी कृपा व्हावी म्हणून मातुःश्रीला, बंधूला आणि इतरांना टाकून आलों, रामचंद्रा, आतां तुमचे चरण मीं सोडणार नाहीं, तुमच्या कृपेपुढें त्रिभुवनाची काय किंमत आहे, आपण माझा अंगिकार केला म्हणजे हें सारें ब्रह्मांड तुच्छ समजून मी पायाखालीं तुडवीन, मला दुसरे कांहीं नको, आपल्या चरणांशिवाय मला दुसऱ्या कशाची आशा नाहीं, तेव्हां आतां माझी उपेक्षा करून कसें चालेल, आपल्याशिवाय मला आतां कोण आहे, आपले चरण हें च आतां माझें सारें भांडवल आहे व त्या भांडवलाच्या बळावर भवसागर ओलांडून पार होण्याची मी उमेद बाळगीत आहे.' आपणांस येथें इतकें च पहावयाचें होतें कीं, एकवीससमासी ही श्रीसमर्थांच्या पूर्व वयांतील असावी, पण तसें करीत असतां आपणांस त्यांच्या हृदयांत हि डोकावून पाहाण्याची संधि मिळाली, हा लाभ अचानक झाला !

हा एकवीससमासींतील चार समास वीसदशकी दासबोधांत आढळतात. एकवीससमासी हें प्रकरण जर दासबोधाची पहिली आवृत्ति, तर ते चार समास मूळचे एकवीससमासींतील असून वीस दशकी दासबोधांत त्यांचा नंतर समावेश करण्यांत आला असला पाहिजे. तसें च घडलें, हें सिद्ध करण्याला एक गमक उपलब्ध आहे. एकवीससमासींतील सहावा समास हा च तिसऱ्या दशकाचा दहावा समास होय. त्यांतील दोन ओव्यांवरून स्पष्ट होतें कीं, हा समास मूळचा एकवीससमासींतील. विषयसुख दुःखाला च कारण होतें, तें

एकोनि बोले भाविक। कैसेनि घडे जी सार्थक ।

सांगा स्वामी येम लोक । चुके जेणें ॥ ६८ ॥

देखोन शिष्याची अनन्यता । भावें वोळला सहुरु दाता ।

स्वानंद तुंबळेल आतां । पुढिले समासीं ॥ ६९ ॥

हा समास मूळचा वीसदशकी दासबोधांतला असता, तर 'पुढिले समासीं' ऐवजीं 'पुढिले दशकीं' असतें. पण या हि पेक्षां बलवत्तर प्रमाण म्हणजे या समासांत भाविकानें केलेल्या प्रश्नाचें उत्तर म्हणून एकवीससमासीच्या सातव्या समासाचा आरंभ

एकोनि भाविकाचा प्रश्न । स्वामी देती प्रतिवचन ।

ते चि आतां श्रोते जन । परिसोत कां ॥ ७-१ ॥

या ओवीनें करण्यांत आला आहे. तेव्हां निर्विवाद सिद्ध होतें कीं, सहावा समास मूळचा एकवीससमासींतील असून तो वीसदशकी दासबोधांत घेण्यांत आला आहे; असो.

या दोन चार प्रमाणांवरून सिद्ध होतें कीं, एकवीससमासी हें काव्य दासबोध ग्रन्थाचा पहिला अवतार होय. हा पहिला अवतार तारुण्यांत झाला आणि तो चौथा अवतार पोक्त वयांत झाला. दोन्ही अवतारांची भाषा, विषय आणि प्रतिपादनशैली पाहून मला असें म्हणावेंसें वाटतें कीं, पहिल्या अवतारांत तारुण्याची सहजसुलभता आणि जोम हीं आहेत, तर शेवटच्या अवतारांत प्रौढ वयाची प्रगल्भता आणि गांभीर्य हीं उतरलीं आहेत.

परमार्थ हा च एकवीससमासीचा हि मुख्य विषय आहे. तदनुरोधाने त्यांत इतर लहान मोठे अनेक विषय आले आहेत. आत्मज्ञान ही कांहीं सोपी गोष्ट नव्हे, कीं पूर्वतयारीवांचून, दीर्घ प्रयत्नावांचून, अनेक साधनें केल्याशिवाय ती सहज प्राप्त व्हावी ! म्हणून या ग्रन्थाचा प्रतिपाद्य विषय आत्मज्ञान असला तरी त्याच्या प्राप्तीसाठीं तळमळणाऱ्या जीवानें कोणते गुण आपल्या आंगां आणावे, प्रयत्न कसकसा करावा, साधनें कोणतीं अवलंबावीं, इत्यादि शिकवण अवश्य असल्यामुळे या सर्व प्रश्नांचा विचार श्रीसमर्थानीं एकवीससमासींत केला आहे. नुसते ते व इतर आनुषंगिक विषय नमूद करावे, असें म्हटलें, तरी ते शेंकडों भरतील. तेव्हां उदाहरणार्थ थोड्या च विषयांची नोंद येथें करावी व बाकीचा उद्योग साक्षपी वाचकांवर च सोंपवावा, असें म्हणतां. श्रीसमर्थांचीं वचनें सुभाषितवजा असतात. त्यांची वाणी सहज स्फूर्तीची असल्यामुळे व तिला कृत्रिमतेचा स्पर्श हि झालेला नसल्यामुळे त्यांच्या ओव्यांत आणि ओव्यांतील शब्दांत जादु भरलेली असते, असें वाटतें. हे सारे मंत्र च आहेत कीं काय, असें भासतें. त्यांच्यांत यांकिंचित् बदल केला तर त्या मंत्रांतील सामर्थ्य निघून जाईल कीं काय, अशी मला भीति वाटत असते. *

(१) आत्मज्ञानाच्या दृष्टीनें एक च समास वाचावयाचा असेल, तर चौदावा समास शंभरदां वाचावा आणि कृतार्थ व्हावें ! मायेच्या भयानक पसाऱ्याचें वर्णन ऐकून शिष्य कावराबावरा झालेला पाहून श्रीसमर्थ त्यास धीर देऊन म्हणतात :

अरे शिष्या माया कैची । हे कन्या वंध्यापुत्राची ।
 पुत्र चि नाहीं मा त्या कन्येची । वार्ता कोठें ॥ १४-३३ ॥
 अरे ऐक, घाबिरा कां जालासी । अंतरूं नको विवेकासी ।
 उतावळी करूं नको, आम्हासी । बोलों दे क्षणभरी ॥३४॥
 जरी आम्ही तुझे जीवीचें । जाणोनि सांगितलें अंतरीचें ।
 तरी मग तुझ्या वोलाव्याचें । कोण काज आहे ॥ ३५ ॥
 किंचित धीरत्व धरावें । तुवा सादर होउनी ऐकावें ।
 तुझी आशंका स्वभावें । निरसोन जाईल ॥ ३६ ॥

माया माईक आभासे । तुझिये कल्पनेसी च दिसे ।
 देहीं देहबुद्धि वसे । म्हणोनियां ॥ ३७ ॥
 तुज जें कांहीं सांगितलें । तें तुज इतुकें च कळलें ।
 क्षणामधें डगमगिलें । चीत तुझें ॥ ३८ ॥

तरी, शिष्या, ऐक, घाबरूं नकोस, मी तुला निदानींचा विचार सांगतों.

अरे आधीं आपणासी जाळावें । मग रघुनार्थी मिळावें ।
 आपणासी राखतां जीवें । राम कैचा जोडे ॥ ३९ ॥

इतकें जीवावर उदार व्हावें. अभिमान, अहंकार, मीपण, देहबुद्धि जळून
 खाक झाली पाहिजे ! या अभिमानाचे हास्यास्पद प्रकार किती असतात, ते
 पहावयाचे असल्यास विसाव्या समासाच्या ३३ ते ५३ ओव्या अवश्य पहाव्या.
 शिष्या, तूं एवढा भितो आहेस कशाळा ?

मोठें भय या स्थूळासी । तरी तूं काये स्थूळ होसी ।
 क्षणक्षणा भ्रांत होतोसी । अविवेकसंगती ॥ ४९ ॥
 तुज कैचें रे लिंगदेहे । मा तें विघडोनि नव जाये ।
 हें तूं विचारूनियां पाहे । खरें किंवा खोटें ॥ ५० ॥
 संग न साहे जेथें । मन बापुडें कैचें तेथें ।
 तुज पाहावया काळातें । शक्ती कैची रे ॥ ५१ ॥
 अरे तूं निःसंग आणि निर्मळ । तेथें काये रे बापुडें काळ ॥ ५२ ॥
 काळ मायेचें अंगभूत । आणि तुझें स्वरूप मायातीत ॥ ६० ॥

असा संवाद चालतां चालतां दोघे हि गुरु आणि शिष्य एकरूप होऊन
 ब्रह्मानंदांत मग्न होऊन निवांत राहिले !

नेत्रीं टकमकां पाहाती । परंतु कांहीं च न बोलती ।
 देहेबुद्धीची भ्रांति । पडोनि गेली ॥ ७६ ॥
 पातीयासी पातें न लगे । तेणें जळ वाहों लागे ।
 मंद वायुचेनि संगें । गळती अश्रुपात ॥ ७७ ॥

देहाचें स्मरण नाहीं । निचेष्टित जाले विदेही ।
स्वरूपावभास तो हि । मोडोनि गेला ॥ ७८ ॥

ते आनंदजळीं बुडाले । गुरुशिष्यपणावेगळे जाले ।
प्रपंच सांडुनी मुकले । परमार्थासी येकसरे ॥ ७९ ॥

ऐसे ते तटस्त घटिका च्यारी । उपरी आले देहावरी ॥
परी स्वसुखाची अंतरीं । कळा बाणोनि गेली ॥ ८० ॥

दोधे येक रूपें चालती । ब्रह्मानंदेंकरूनि डुलती ।
ते खून स्वानुभवी जाणती । येरां अतर्क्य ॥ ८१ ॥

(२) उपासनेच्या दृष्टीनें एक च समास वाचावयाचा असेल, तर पंधरावा वाचावा, वाटल्यास एकदां च वाचावा, पण विश्वास ठेवून वाचावा, त्याप्रमाणें वागावें आणि जन्माचें सार्थक करून घ्यावें ! या समासांत श्रीसमर्थांनीं त्रयोदशाक्षरी मंत्र उघडा करून सांगितला आहे. मंत्र उघडा आहे, पण जपणारानें तो कोणास च न कळत जपावयाचा असतो, तर च त्याचें फळ पदरांत पडतें. फळ पदरांत पडल्यावर हि तें आळकेपणें ज्याच्यात्याच्यापुढें मांडून प्रौढी मिरवावयाची नसते, तसें केल्यास दृष्ट लागून तें फळ नासतें. याचें तात्पर्य इतकें च कीं, कांहीं साक्षात्कार झाला तर लोकांनीं बरें म्हणावें म्हणून त्याची दवंडी पिटूं नये, तसें केल्यास पुन्हा साक्षात्कार होत नसतो. असा श्रीसमर्थ आपल्या जीवींचा अनुभव सांगत आहेत. हा समास अथपासून इतिपर्यंत पाठ करण्यासारखा आहे. त्यांत सगुणनिर्गुणाची व्यवस्था लावली आहे, श्रीरामनाममहिमा वर्णिली आहे आणि विशेष म्हणजे श्रीसमर्थांनीं आपल्या शिष्याला आजोबाच्या म्हणजे श्रीरामाच्या मांडीवर नेऊन बसविलें आहे. श्रीसमर्थांचे-गुरु प्रत्यक्ष राम कशावरून, असा प्रश्न शंकेखोर विचारीत असतात, त्याचा निकाल श्रीसमर्थांच्या च मुखानें येथें लागत आहे.

राम स्वामी जाण माझा । तरी तो तुज होये आज्ञा ।
तुझें लडिवाळपण वोजा । चालवील आत्मरामु ॥ ५३ ॥

राम दासासी भिन्नत्व नाहीं । तरी राम होये मी हि ।
तूं त्याचा दास तरी तूं हि । राम चि होसी ॥ ५४ ॥

शिष्या शब्दज्ञान सोडी । श्रीरामा ऐसी धुर जोडी ।
मग राम चि हा तडातोडी । करील तुझिया भेदाची ॥ ५५ ॥

समर्थें ज्याचा अंगिकार केला । कोण बोलों शके तयाला ।
माझ्या रामासी जो शरण गेला । तो कळीकाळासी वंच ॥५६॥

इतकें निश्चयपूर्वक श्रीसमर्थ बोलत असतां आपण संशयांत च राहून मरणें योग्य होईल काय ? श्रीसमर्थ सांगतात :

आतां हि जयासी वाटे भेटावें । रामें मज सांभाळीत जावें ।
ऐसें दृढ घेतलें जीवें । तरी एका मी सांगेन ॥ ३७ ॥

श्री राम जय राम जय जय राम ।
ऐसा कांहीं येक धरूनि नेम ।
जप कीजे तेणें आत्माराम ।
जोडेल नेमें ॥ ३८ ॥

जयासी राम चि व्हावा । तेणें लोकिक सोडावा ।
राम कैवारी करावा । जो संकटीं नुपेक्षी ॥ ५० ॥

तेव्हां आपणा सर्वास श्रीसमर्थांची शेवटची आज्ञा आहे कीं, आतां नुसतें शब्दज्ञान पुरें झालें, आतां प्रत्यक्ष क्रिया करण्यास सुरुवात केली पाहिजे

शब्दज्ञान उदंड बोलती । परी क्रिया कोणहीच न करिती ।
तैसा तूं हि गा व्युत्पत्ती । करूं नको ॥ ५७ ॥

(३) सगुणसाक्षात्कार केव्हां होतो ?

देहे पडे कां देव जोडे । ऐसी हांव आंगीं जडे ।
तेणें गुणें वैराग्य चढे । माहा प्रबळ ॥ ७-१७ ॥
देहपांग निःशेष भंगे । तेव्हां प्राप्तीसी वेळ न लगे ।
देव भक्तां पाठीं लागे । नाभि नाभि म्हणोनी ॥ १८ ॥
बाळक आपणासी रक्षूं नेणे । म्हणोनि मातेसी लागे रक्षणें ।
तें चि बाळक शाहाणें । होतां माता विसंबे ॥ १९ ॥
तैसा भक्त भगवंतीं प्रेमा । लाऊनि उलंघी देहसीमा ।
तयाचा सांभाळ आत्मयारामा । करणें घडे नेमस्त ॥ २० ॥

सर्वस्वाची आस सुटे । तरी च सगुणमूर्ती प्रगटे ।
सगुण लाभ होतां तुटे । दुःख संसारीचें ॥ २१ ॥

(४) वस्तूची प्राप्ति केव्हां होते ? स्वतःची आहुती द्यावी तेव्हां !
सर्वाचा अर्थ एक च, देहबुद्धि समूळ नष्ट झाली पाहिजे.

व्हावया वस्तूची प्राप्ती । साधक साधनें करिती ।
तंव ते वस्तु आहुती । साधकाची मागे ॥ २१-४४ ॥
जेहीं विवेकें आपुली । वस्तूसी आहुती दिधली ।
तयासी च वस्तु लाधली । येरां अप्राप्त ॥ ४५ ॥
येथीचा विपरीत विचार । करितां आपुला संव्हार ।
तेणें अक्षई अपार । सुख लाभे ॥ ४६ ॥
जेणें जीवावरी उठावें । तेणें चि आनंदासी लुटावें ।
आनंद भोगुनी असावें । कल्पकोटी ॥ ४७ ॥
जो कां आपुली कुर्वडी । वोवाळुनी परती सांडी ।
तयासी च वस्तूची जोडी । इतरां न घडे ॥ ४८ ॥

(५) राम आणि रामदास यांचें साम्य,

किंबहुना रामदासांचा वरचढपणा. श्रीसमर्थ रामासी कसें घिटार्हेनें बोलत
आहेत, पहा. हें धैर्य त्यांना कोठून आलें ? त्यांनीं केलेल्या सर्वस्वाच्या
त्यागामुळें, त्यांच्या निस्पृहतेमुळें, त्यांच्या उदासीनतेमुळें. ज्यानें सारें वैभव
तृणतुच्छ केलें, त्याच्या धैर्याला मर्यादा कोण घालणार ? श्रीसमर्थ म्हणतात,
हे रामा !

तूं राज्य सांडुनी जालासी उदास । तरी आम्ही हि तुझे चि दास ।
तां काये वरें केलें बापास । तैसें आम्ही हि तुज करूं ॥ १६-४ ॥
तुवां पाषाण तारिले । तरी आम्ही जडजीव उद्धरिले ।
तुवां देव मुक्त केले । बंधनापासुनी ॥ ५ ॥
तरी आम्ही हि भाविकांसी । सोडउनियां मोक्षपदासी ।
पाठविलें तयांसी । मागुता जन्म नाहीं ॥ ६ ॥

तुवां जरामरण केलें दुरी । तें मुळींच नाहीं आमुचा घरीं ।
 तूं राजा अक्रा सहस्रवरी । तरी आम्हांसी संख्या चि नाहीं ॥ ७ ॥
 तुवां पुरी नेली वैकुंठा । तरी आम्ही वैकुंठीच्या बारा वाटा ।
 करूनि मांडिला चोहटा । तया वैकुंठाचा ॥ ८ ॥

ऐसें बोलती रामदास । निघडे सर्वस्वें उदास ।
 वैभव वाटे जयास । कसपट जैसें ॥ ९ ॥

आधीं केलें मग सांगितलें । या त्यांच्या तत्वाला अनुसरून, त्यांनीं इतरांस केलेल्या उपदेशावरून त्यांच्या चरित्राची कल्पना करणें, हें वेगळें, पण जेथें ते प्रत्यक्ष च आपण काय काय केलें तें सांगत आहेत, तेथें तें त्यांचें खरें च आत्मचरित्र होय व त्याचें महत्त्व विशेष आहे. त्यांच्या वाङ्मयांत अशीं जीं कांहीं थोडीं स्थळें आहेत, त्यांपैकीं प्रस्तुतचें एक स्थळ होय. ते रामाशीं लडिवाळपणानें बोलूं गेले, पण त्यांत च त्यांचें चरित्र त्यांच्या च तोंडून आपणांस ऐकावयास मिळत आहे, हें आपलें भाग्य होय ! “रामा, तुझ्यांत आणि माझ्यांत काय फरक आहे रे, किंबहुना माझी बाजू तुझ्यापेक्षां थोडी सरस च नाहीं काय ? तूं राज्य सोडून वनवास पतकरलास, आम्ही तरी तुझे दास च आहोंत, आही काय कमी आहोंत, आम्ही हि घरदार, शेती, वतनवाडी सोडून घराबाहेर पडलों, तूं म्हणे पाषाण तारलेस, आम्ही पाषाणवत् जड जीवांचा उद्धार केला ; तूं देवांना बंदिवासांतून मुक्त केलेस, तर आम्ही हि भाविक जनास जन्मापासून कायमचे सोडवून मोक्षपदवीस चढविले ; तुझ्या राज्यांतून तूं वृद्धपण आणि मरण यांना हद्दपार केलेंस, आमच्या राज्यांत तीं कधीं नव्हतीं च मुळीं ; तूं सारें अकरा हजार वर्षे च राज्य केलेंस, आम्ही राज्य करण्याला केव्हां आरंभ केला हें कोणास ठाऊक नाहीं व त्याला अंत नाहीं ; तूं सारी एक अयोध्यानगरी वैकुंठाला नेलीस, तर आम्ही तुझ्या त्या वैकुंठाच्या बारा वाटा मोकळ्या करून त्याचा बाजार करून सोडला आहे ! आम्ही तुझे म्हणवितों, ते मार्गे कसे राहूं ! ” हें श्रीसमर्थांचें आत्मचरित्र तुम्हां आम्हांला गोड वाटावें व तें ऐकतांना आपलीं हृदयें प्रेमानें भरून यावीत यांत काय नवल आहे, पण तें ऐकून रामानें मंदहास्य केलें आणि

धांवोनियां हृदईं धरिलें । आपुल्या निजदासा ॥ १० ॥

ऐसा भक्ताचा वेळार्हत । दासां भोवतां भोवत ।

येक क्षण हि न विसंभत । भावार्थ देखोनि भुलला ॥ ११ ॥

प्रिय श्रीसमर्थभक्तांनो, हें आपण श्रीसमर्थांच्या तोंडून त्यांचें चरित्र ऐकत आहोंत, हें ध्यानीं आणा, त्याचें महत्त्व जाणा आणि स्वतः आपण काय करावें तें ठरवा, मी काय सांगणार ! 'आपण पाषाणवत् जड जीव उद्धरिले' हें श्रीसमर्थांच्या च तोंडून तुम्हीं ऐकलेंत ना ? आतां याला प्रत्यंतराची अपेक्षा नाही ना ? असल्यास, बाडांक ४५ तील या च शब्दांनीं उद्धवस्वामींनीं दिलेली कबुली तुमच्या स्मरणांत आहे ना ?

पाषाणीं अवेव नाना कमावीले । तैसे लोक केले समर्थाहीं ॥ १ ॥

काष्टीं हि अवेव नाना कमावीले । तैसे लोक केले समर्थाहीं ॥ २ ॥

धातुला अवेव नाना कमावीले । तैसे लोक केले समर्थाहीं ॥ ३ ॥

लोक हि पाषाण जड जीव जाण । कमावूनि पूर्ण नीट केले ॥ ४ ॥

आम्ही हि पाषाण श्रीनें कमावीलों । शिवराम जालों पावन चि ॥ ५ ॥

(६) प्रपंच आणि परमार्थ, विवेक आणि वैराग्य, भेद आणि अभेद यांची मोठी सांगड आहे व तिचा उलगडा अठराव्या समासांत, आपणां सर्वास समजेल असा श्रीसमर्थांनीं करून दाखविला आहे. प्रपंच करावा कां न करावा, प्रपंच करीत असतां हि परमार्थ साधेल किंवा नाही, वैराग्यावांचून परमार्थ होईल काय, विवेकाच्या वांचून वैराग्य शोभेल काय, विवेकाचें स्वरूप काय, जगांत भेद मानावा कां न मानावा, भेद आहे कां नाही, इत्यादि महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित करून त्यांचीं श्रीसमर्थांनीं या समासांत उत्तरे दिलीं आहेत.

(श्री) प्रपंचपरमार्थांत एक कोणतें तरी साधेल, दोन्ही साधणें दुर्घट आहे.

अरे जयासी परमार्थ व्हावा । तेणें प्रपंच हा त्यजावा ।

प्रपंचीं परमार्थ करावा । तो ठाकेना सर्वथा ॥ १८ ॥

या दोघांचा परस्परविरोध च आहे.

प्रपंच म्हणजे उदास नागवणा । आणि परमार्थ म्हणजे प्रपंचबुड परस्परें या दोघां जणां । सर्वथा न पडे ॥ २१ ॥

प्रपंच परमार्थाला नागवितो आणि परमार्थ प्रपंचाला बुडवितो. एकदां मनुष्याला परमार्थ कळला, आपण कोण याची त्यास ओळख पटली, जगांत कोणी कोणाचें नाहीं, इतकें समजलें, तरी फिरून प्रपंचांत च तो गुरफटून रहात असेल, तर त्याची पढतमूर्खांत च गणना केली पाहिजे.

आपण आपणिया वोळखिलें । कोण्ही कोण्हाचें नव्हेसैं कळलें ।

आणि प्रपंच करितां चि मेले । ते पढतमूर्ख जाणावे ॥ २५ ॥

पण मग एकाद्यास प्रपंच सोडवत नसला तर त्यानें परमार्थाचें नांव हि काढूं नये काय ? तसें करूं नये. तशा स्थितींत हि त्यानें

प्रपंचीं असोनि वासना । परमार्थाकडे वोढावी ॥ ४७ ॥

त्यानें निदान दोन गोष्टींना तरी जपावें :

जेणें प्रपंचीं असावें । तेणें दों विषयां वेगळें व्हावें ।

काये म्हणाल तरी चित्त द्यावें । कनक आणि कांता ॥ ५० ॥

पण प्रपंच च म्हणजे कनक आणि कांता, तेव्हां या ठिकाणीं कनक आणि कांता यांचा अर्थ

परद्रव्य आणीक कांता परावी ॥

असा करावयाचा व तसा च श्रीसमर्थानीं या ठिकाणीं केला हि आहे. तेव्हां प्रपंच सुटत च नसेल, तर असा प्रपंच करावा, पण, श्रीसमर्थ म्हणतात, माझ्या पोटांतील इच्छा विचाराळ तर मी स्पष्ट सांगेन

नाहीं तरी नेमस्त त्यजावा । हे चि आज्ञा पोटस्ते ॥ ५४ ॥

असें पहा,

असतां सुखमये संसार । तरी कां टाकिते थोर थोर ॥ २०-८ ॥

(रा) प्रपंचाची आसक्ती सुटल्यावांचून आणि वैराग्य आंगीं बाणल्यावांचून परमार्थ होणें नाहीं. श्रीसमर्थासारखे

उपजत चि वैराग्य जोडे । ऐसे परमार्थी थोडे ॥ २८ ॥

विचारानें च आंगीं वैराग्य बाणून घेतलें पाहिजे. देशासाठीं वा धर्मासाठीं वैराग्य धारण करावें असें पुष्कळ तरुणांच्या मनांत येऊन ते थोर

कार्यकर्त्यांना विचारीत सुटतात. ते विचारीत सुटतात, याचा च अर्थ त्यांचा निश्चय झालेला नसतो. इतरांना काय विचारतां, श्रीसमर्थाना विचारा. त्यांचा सल्ला असा आहे :

जयासी वाटे वैराग्य करावें । तेणें कांहीं च न विचारारवें ।
उठोनि वाटा चि लागावें । दिगांतराप्रती ॥ २४ ॥

हें वैराग्य विवेकयुक्त असावें. विवेकयुक्त वैराग्यशील मनुष्याची जगांत प्रतिष्ठा होणार च. अशा वेळीं प्रतिष्ठेच्या नादीं लागून पुष्कळांचा विवेक सुटतो आणि वैराग्य डळमळतें. पण अशा च वेळीं प्रतिष्ठेची प्रतिष्ठा न ठेवण्यांत च खरें वैराग्य प्रकट होत असतें. चवरेचाळीसावी ओवी मोठी महत्त्वाची आहे. तिच्यांत वैराग्य आणि विवेक यांच्या, जणूं, व्याख्या दिल्या आहेत.

प्रतिष्ठा जालिया लालुची न करी । ते चि जाणावी वैराग्यसामग्री ।
आणि स्वधर्माचा सांभाळ करी । तो विवेक जाणावा ॥ ४४ ॥

या ओवींत विवेक आणि वैराग्य यांच्या श्रीसमर्थानीं मर्यादा घालून दिल्या आहेत. परमार्थाला वैराग्य पाहिजे आणि वैराग्याच्या पाठीशीं विवेक पाहिजे. विवेक म्हणजे स्वधर्मरक्षण. नाहीपेक्षां तें पाखंड मत होईल.

(म) पाखंडी लोकांना आचारविचार, भेदाभेद कांहीं नसतो. त्यांचें तत्त्वज्ञान भ्रामक आणि विपरीत असतें. ते ज्ञानाच्या च गोष्टी बोलत असतात, पण त्या समाजाच्या नाशाला कारणीभूत होत असतात.

शब्दीं सर्व आत्मा म्हणावें । आणि आचार सांडुनी भलतें चि करावें ।
तें पाषांड मत जाणावें । विवेकी असेल तेणें ॥ ५८ ॥

एका परब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं भेद नाही, तेथून खालीं उतरतां च भेद आला. तो मग कोणाच्या बापाला टळत नाही.

भेद आणि प्रपंची मोडे । ऐसें हें कही च न घडे ।
डोळे झांकिते ते रोकडे । नागवले स्वहितासी ॥ ५९ ॥

एकंकारप्रवर्तक पाषांड मतानें आत्मनाश कसा होतो, तें अनेक दृष्टान्त देऊन श्रीसमर्थ सिद्ध करीत आहेत.

रासर्भी सोहोळे भोगावे । आणि मनुष्यीं उकरडे भुरकसावे ।
 ऐसैं घडेल तरी च फावे । अभेद प्रपंची ॥ ६० ॥
 कां सुरी हातीं घ्यावी । आंगोळीची लेखणी करावी ।
 करितां प्रशस्त वाटे जीवीं । तरी प्रपंचीं भेद नाहीं ॥ ६१ ॥
 कां युक्षदंड जैसा खावा । तैसा चि नेत्रीं खोवावा ।
 कां कपालमोक्ष करावा । नारीकेळ म्हणोनी ॥ ६२ ॥

हीं उदाहरणें देऊन श्रीसमर्थ विचारतात, असें करणें योग्य होणार नाहीं, हें
 जर तुम्हांस पटतें, तर मग केवळ

शब्दज्ञानें चि भेद तुटे । ह काये बरें ? ॥ ६३ ॥
 अरे या शरीराकारणें । ठायाठायें विचारणें ।
 आणि परमार्थाची च भाल्य करणें । हें बरें नव्हे हो ॥ ६४ ॥

सिद्धान्त सांगतात—

भेद तुटायाचें स्थळ । तें येक स्वरूप निर्मळ ।
 तेथें हा मायेचा खेळ । समूळ मिथ्या ॥ ६५ ॥

(७) स्वधर्म कोणीं टाकूं नये. समाजांत शहाणे म्हणून मान्यता
 पावलेले थोर लोक च जेव्हां अविचारानें पाखंडांत शिरतात, तेव्हां भाविकांची
 दिशाभूल होते.

जाणते चि पुरुष अविचार । धरूनि घेती मतांतर ।
 तेणें संगें इतर । भाविक चळती ॥ २०-२४ ॥

म्हणून स्वधर्मरक्षणाची जबाबदारी अशा जाणत्या लोकांवर च पडते. त्यांनीं
 स्वधर्म उडवूं नये.

स्वधर्मकर्म उडवणें । या नांव परमार्थ बुडवणें ।
 म्हणोनी स्वधर्म करणें । अगत्य आर्धी ॥ २०-२८ ॥
 आदरें भोगावा भोग । आणि स्वधर्माचा कीजे त्याग ।
 या नांव शरीरपांग । केवळ विषई ॥ २१ ॥

कोणत्या हि काळीं विषयासक्त पाखंडी शहाणे च स्वधर्म बुडविण्यास कारणी-
भूत होत असतात. परंतु शुद्ध क्रियेवांचून आणि स्वधर्माचरणावांचून
परमार्थ साधवयाचा नाही, हा सिद्धान्त समजावा.

असो शुद्ध क्रियेवीण । परमार्थीं तरला कोण ।

देहेपांगें नागवण । नेमस्त आहे ॥ २७ ॥

सत्क्रिया नसतां परमार्थ । शब्दज्ञान सांगणें व्यर्थ ।

असत्क्रियेनें अनर्थ । वोढवेळ पुढें ॥ २८ ॥

(८) करावें आणि मग सांगावें .

आपण करूनि दाखवावें । तरी च दुसऱ्यासी सांगावें ।

ठाकेना तरी राहावें । मेलेंसें आपुले ठाई ॥ १७-६८ ॥

झांकावें आपणासी । आणि शिकवावें पुढिलांसी ।

ऐसा हा सकळ सृष्टीसी । दंडक चि आहे ॥ ६९ ॥

तो च दंडक आपण पुढें चालवूं नये .

अभिमान तुजपासीं जागतो । तुझे कोण मानूं पाहातो ।

जन हि सकळ जाणतो । तुझे अंतरींचें ॥ ७३ ॥

म्हणोनि जें कांहीं दुसऱ्यासी सांगावें । तें तुवां स्वयें चि करावें ।

ऐसें केलिया स्वभावं । समाधान सकळिकां ॥ ७४ ॥

तात्पर्य, क्रिया पाहिजे, नुसते शब्द नकोत. ज्याला स्वतःच्या समाधानापेक्षां
केवळ लौकिकाची च चाड असेल, त्यानें च तेवढें शब्दज्ञानाच्या पाठीमागे
लागावें.

तुज समाधान व्हावें । किंवा लोकीं बरें म्हणावें ।

लौकिक पाहिजे तेणें शिकावें । पुस्तकींचें शाब्दिक ॥ १९-४८ ॥

(९) वक्ते आणि श्रोते मुख्यतः कसे असावेत आणि कसे नसावेत

वक्ता पाहिजे अनुभवाचा । ज्ञाता नसावा पुस्तकींचा ।

पुस्तकज्ञानें श्रोतयाचा । भ्रम तुटेना सर्वथा ॥ ३-२९ ॥

जे अत्यंत विषयासक्त । जे कुटुंबाचे निजभक्त ।

जयांपासीं पाषांड मत । निरंतर वसे ॥ ८७ ॥

जे वैराग्ये कनिष्ठ । जे शब्दज्ञाने वरिष्ठ ।

ऐसे श्रोते परम नष्ट । सर्वथा नको ॥ ८८ ॥

(१०) पण कलियुगाचा मामला कसा आहे, तो पहा —

ये कलयुगीं आत्मबोध । तयाचा मांडला विनोद ।

चबढव जाली उदंड । वर्णसंकर आरंभिला ॥ ११-२० ॥

सत्त्वगुण निःशेष बुडाला । आणि अभिमान प्रगट जाला ।

शांति क्षमा सद्वृत्तीला । कोणही च आपंगिना ॥ २१ ॥

दुष्काळ पडिला भावार्थाचा । विश्वास सढढ कैचा ।

विवेक आणि वैराग्याचा । फड मोडोनि गेला ॥ २२ ॥

स्वधर्माचा लोप जाला । अधर्मीं जन प्रवर्तला ।

स्वइच्छा गोंदळ घातला । कळीनें सावकाश ॥ २३ ॥

* * *

शब्दज्ञान उदंड जालें । कवित्व घरोघरीं केलें ।

समाधान निःशेष गेलें । हारपोनियां ॥ २७ ॥

ज्ञानियासी जाली वादशक्ति । राहिली सप्रेम भक्ति ।

भक्ति च नाहीं मां मुक्ति । कैची असेल तेथें ॥ २९ ॥

* * *

भक्त भाविक तितुके निमाले । सत्वाचे सज्जन विभ्रंति पावले ।

ईश्वरें हि डोळे झांकिले । बौध्य होउनी वैसला ॥ ३१ ॥

स्त्रिया भर्तारिंसीं सदा । सेवा न करूनि पेटती द्वंदा ।

पुत्रीं टाकिली मर्यादा । मायेबापांची ॥ ३२ ॥

वाचकांना कांहीं पडताळा येतो का ? हें कांहीं च नाहीं, अजून पुष्कळ व्हावयाचें आहे !

ऐसें अवघें चि पालटलें । पूर्वं वर्तमान तितुकें राहिलें ।

पुढें या हि हूनि होईल, जालें । नाहीं च अद्यापि ॥ ३४ ॥

तथापि, हें ऐकून घाबरण्याचें कांहीं कारण नाहीं. अशा परिस्थितीला हि उलथून पाडून स्वधर्माची संस्थापना करणारे संत त्या त्या काळीं अवतार घेत च असतात.

(११) त्या संतांचा महिमा सांगून आपण शेवटचें लघु काव्य हातीं घेऊं. मीं आरंभीं च म्हटलें होतें कीं, परमार्थदृष्टीनें आवश्यक वाटतील असे कैंक विषय एकवीससमासींत आले आहेत. पण माझी मति ती कित्ती ! मी फार च थोड्या विषयांकडे पाहूं शकलों. वाचकांची दृष्टि श्रीसमर्थ-वाङ्मयाकडे वळून ते स्वतः त्यांत श्रीसमर्थाना धुंडूं लागले म्हणजे माझें काम संपलें. एवढी च माझी अल्प आकांक्षा आहे. संतांचा महिमा —

संत विश्वाचे मायबाप । संतासी नाहीं पारिखे आप ।
रूप आणि अरूप । या हि वेगळे जे ॥ १२-१४ ॥
संतासी गर्व नाहीं । संत निंदा न करिती कांहीं ।
संत निष्ठुर कधीं हि । प्राकृतासारिखें नव्हेती ॥ १५ ॥
संत वेदशास्त्रसंपन्न । तयांपुढें बोलतां अज्ञान ।
श्रवण होतां धरिती मौन्य । आदरें सादर ऐकती ॥ १६ ॥

ही ओवी वाचतांना मला मंद हंसूं आलें, कां कोण जाणे.

संत दोष आच्छादिती । आपण स्वयें न करिती ।
मर्यादा उलंघितां न येती । देहबुद्धीसी सर्वथा ॥ १७ ॥
संत शांतीचे सागर । संत सर्वस्वें उदार ।
ज्ञानवरुषते जळधर । सर्वस्वावरी ॥ १८ ॥
संत अभावाचे काळ । संत वैराग्याचे वडवानळ ।
संतासी हा भवमळ । स्वप्नीं हि लागों न शके ॥ १९ ॥
अहंकारगज डुलती । जोंवरी संतसिंहाचे चपेटे न येती ।
थाप हाणोनि विदारिती । गंडस्थळें त्यांचीं ॥ २० ॥

अहंकारी पाखांड्यांना म्हणावें, तोंवर तुमचा धिंगाणा चालूं द्या. हें वर्णन करतांना श्रीसमर्थांच्या मनश्चक्षूपुढें कोणकोणाच्या मूर्तिं येऊन गेल्या असतील; सांगतां येत नाहीं. पण आज आपणांस त्यांत श्रीसमर्थ च पहावयास मिळत आहेत.

या प्रकरणाच्या शेवटीं जे चार समास परिशिष्ट म्हणून दिले आहेत, ते चतुःसमासी अशा स्वतंत्र नांवाखालीं मोडतात.

(११) जनस्वभाव किंवा बहुधा गोसावी

प्रत्ययज्ञानशून्य आचरट गुरु आणि त्यांचे बावळट शिष्य यांवर या प्रकरणांत श्रीसमर्थानीं निर्भोडपणें कोरडे ओढले आहेत. स्वार्थ साधण्यासाठीं ढोंगी गुरूंची सांथ त्या काळीं होती, आतां आहे आणि या देशांत नेहमीं च असणार असें दिसतें. लोकांत जोंवर अज्ञान आणि चिकित्सेचा अभाव आहे तोंवर त्यांच्या भोळेपणाचा फायदा घेणाऱ्या भोंदु गुरूंचें पीक नेहमीं च येत जाणार. श्रीसमर्थांच्या वेळीं हि

जिकडे तिकडे ज्ञानी जाले । उदंड गोसावी उतले ।

तयाचे संगतीनें जाले । बाष्कळ प्राणी ॥ ७ ॥

काशापासुनी काय जालें । ब्रह्मांड कोणें निर्मिलें ।

कांहीं न कळतां चि भुंकिलें । गाढव जैसें ॥ १० ॥

वेदशाखांसी मिलेना । अध्यात्म कांहीं च कळेना ।

माजला बोका वळेना । रेडा जैसा ॥ ११ ॥

कोण दीक्षा आहे कैसी । विवेकाची स्थिति कैसी ।

न पाहातां चि वसवसी । श्वान जैसें ॥ १२ ॥

ऐसे प्रकारीचे जन । अंतरीं अवघा चि अनुमान ।

प्रचीतीविण बाष्कळ ज्ञान । उगें चि बोले ॥ १३ ॥

इतकी कठोर भाषा श्रीसमर्थानीं अन्यत्र काचित् च काढली असेल. लबाड गुरु आणि सात लबाड शिष्य यांची जोडी जमली म्हणजे किती श्रद्धालु जनांना खड्ड्यांत नेऊन घालून ते आपली तुंबडी भरीत असतील, याची कल्पना करवत नाहीं. केवढें पाप हें ! शिष्य श्रद्धेच्या जोरावर कदाचित् सद्गतीला जात असेल, पण ढोंगी गुरूच्या कपाळची निरयगति मात्र टळत नसेल ! धर्माच्या नांवावर चाललेलें असलें पापाचरण पाहून श्रीसमर्थांच्या मुखांतून या प्रकरणांत सात्त्विक संतापाचे शब्द निघाले आहेत.

अनीति अविवेकी अन्याई । अभक्त अधर्म लंडाई ।

वेदशास्त्र करील काई । तया मूर्खाला ॥ १ ॥

असला मूर्ख गुरु असला म्हणजे तो शिष्याला कोणतें वळण लावील आणि कोणतें नाही, याचा नेम च नाही.

येक लोक उपदेश घेती । देवार्चन टाकूनि देती ।

धर्म नीति बुडविती । महापाषांडी ॥ १५ ॥

येक म्हणती आमुचा गुरु । तयाचा अगाध विचार ।

तेथें अवघा येकंकार । भेद चि नाही ॥ १६ ॥

असलीं पाखंडी मते पढविलीं जावयाचीं. गुरु भ्रमिष्ट च असला, तर त्या वेड्याचें आचरण च शिष्यांच्या कौतुकाचा विषय होऊन बसतें.

येक म्हणती गुरु आमुचा । करी अंगिकार विष्टेचा ॥ १७ ॥

येक म्हणती येक चि तो । अखंड वोक वर्पतो ॥ १८ ॥

पाहा गोसावी आमुचा । गोहाडींत लोळे ॥ १९ ॥

इत्यादि वेड्यांचीं घाणेरडीं कृत्यें साधुत्वाचीं लक्षणें म्हणून गणलीं जातात. परंतु असल्या

वोंगळपणाची स्तुति । स्वयें वोंगळ चि करिती ।

शुचिभंत महापांडिती । यासी मानिजेना ॥ २१ ॥

चेडें चेटकें करणारा गुरु असला, तर त्याच्या त्या च कृत्यांची प्रतिष्ठा गाथिली जाते.

गुरूची स्तुति करण्याचा एक तिसरा प्रकार आढळतो, तो म्हणजे असंभाव्य, अस्वाभाविक, अनैसर्गिक गोष्टी गुरूच्या मार्थी मारल्या जातात.

आमुचा गुरु गैब चि होतो । पुन्हा दुसरे दिसीं उमटतो ।

अचेतनें चालवितो । मोठा ज्ञानी ॥ ३३ ॥

व्याघ्रावरी बैसे निशंक । हातीं सर्पाचा चाबुक ।

वांचले होते सहस्र येक । सामर्थ्यबळें ॥ ३४ ॥

ह्या असल्या चमत्काराच्या गोष्टी घडत असतील किंवा नसतील, पण त्यांचा आणि शुद्ध ज्ञानाचा अर्थाअर्थी संबंध नसतो, म्हणून असल्या प्रकारांची श्रीसमर्थानीं किंचित् चेष्टा च केली आहे.

आमुचे गुरु भविष्य सांगती । रेड्याकरवीं वेद म्हणविती ।
गधड्याकरवीं पुराण सांगविती । सामर्थ्यबळें ॥ ४३ ॥
कुतन्याकरवीं रागोद्धार । कोंबड्याकरवीं तत्त्वविचार ।

इत्यादि . या असल्या अस्वाभाविक चमत्काराच्या गोष्टींत, खुद्द श्रीसमर्थांच्या चरित्रांत त्यांच्यासंबंधानें प्रचलित केलेल्या गोष्टींचा हि श्रीसमर्थांनीं समावेश केला आहे . उदाहरणार्थ

लोकां देखतां फुलें करिती । मद्यमांसाचीं ॥ ६१ ॥
येक गोसावी महा भला । पोरीं वाळवंटीं पुरिला ॥ ६३ ॥
थोड्या द्रव्याचें उदंड करिती ॥ ६६ ॥
थोडें अन्न पुरवावें । बहुत जनासी ॥ ६७ ॥

म्हणजे इतकें खरें कीं, श्रीसमर्थांनीं स्वतःसकट कोणाची च पत्राज ठेवली नाहीं .

त्यांचें म्हणणें असें कीं, या साऱ्या गौण गोष्टी होत . त्यांवर च आपली दृष्टि खिळून राहिली तर आपण झुद्ध ज्ञानाला मुकूं . म्हणून त्यांचा सर्वांना शेवटचा इषारा आहे कीं,

ऐसें उदंड वर्तलें लोकिकीं । परी येणें सार्थक नव्हे कीं ।
अध्यात्मविद्या विवेकीं । जाणिजेते ॥ ६८ ॥

असें हें सत्तर ओव्यांचें लहानसें चटका लावणारें प्रकरण म्हणजे

माझे उपासनेचा बडिदार । ज्ञान सांगावें साचार ॥१०-८-२७॥

ही जी श्रीसमर्थांची प्रतिज्ञा, तिचें उत्कृष्ट उदाहरण होय .

श्रीसमर्थहृदयाचा पूर्वार्ध

येथें संपला . आपण श्रीसमर्थवाङ्मयोदधीच्या बरोबर मध्यावर येऊन पोंचलो आहोंत . चौफेर नजर फेंकून पहा , येथें आतां श्रीसमर्थाच्या शिवाय दुसरे कोणी च दृष्टीस पडणार नाहीं . त्यांनीं च आपणांस येथवर सुरक्षित आणलें व ते च शेवटपर्यंत नेऊन पोहोंचवितील , हा विश्वास असूं द्या . त्यांच्या चरणावर अचल दृष्टि ठेवून आपण पुढें जाऊं या . श्रीसमर्थाचा प्राणभूत ग्रन्थ—श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोध—त्यांत आतां पोहावयास लागावयाचें . एकीकडे आनंद होत आहे , तर दुसरीकडे मनांत किंचित् भय हि उभें रहात आहे . अशी मनाची विलक्षण अवस्था झाली आहे . थोडा वेळ त्यांच्या चरणापाशीं विश्रांति घेऊन मग आपण पुढें मार्ग आक्रमण्यास सुरुवात करूं . श्रीसमर्थाच्या च शब्दांत थोडा फेरफार करून म्हणतो , वाचकांपैकीं

कंटाळले तेहीं पुरें करावें । उरले तेहीं पुढें चलावें ।
आतां येथून यथेच्छ लुटावें । गुरुकृपेचें भांडार ॥

[६]

श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोध

- (१) पूर्वार्ध—दशक १ ते ८
(२) उत्तरार्ध—दशक ९ ते २०

(१) पूर्वार्ध—दशक १ ते ८

सामान्य विचार, ग्रन्थाचें स्थूल स्वरूप, दशक पहिला, दशक दुसरा, दशक तिसरा, दशक चौथा, दशक पांचवा, दशक सहावा, दशक सातवा, दशक आठवा

सामान्य विचार

श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोध म्हणजे प्रत्यक्ष श्रीसमर्थांचें च स्वरूप होय. प्रस्तुतचें वीस दशकी स्वरूप सिद्ध होण्यापूर्वी त्याचे तीन अवतार झाले. पहिला अवतार एकवीससमासीचा, त्याचा विचार लघुकाव्यांत आपण नुकताच संपविला. त्यानंतरचा दुसरा अवतार म्हणजे ग्रन्थराजाचे पहिले सहा च दशक होत. या सहा दशकांची जन्मभूमि शिवतरची घळ होय. त्या घळींत शके १५७६ ते १५८६ ग्रन्थलेखनार्थ जाऊन राहण्याचा श्रीसमर्थांचा विचार झाला होता. नंतर हि जाऊन येऊन ते त्या घळींत असत. सहाव्या दशकाच्या चवथ्या समासांत गतकली

च्यारि सहस्र सातसैं साठी ।

असा उल्लेख आहे. गतकली ४७६० म्हणजे शके १५८१ होय. त्या वेळीं श्रीसमर्थ शिवतरच्या घळींत होते. हे सहा दशक त्या घळींत रचले गेले, याला आणखी एक लहानसैं प्रमाण आहे. श्रीसांग्रदायिक विविध विषय—लेखांक ८२—यांत हें सिद्ध करून दाखविण्यांत आलें आहे कीं, शिवतरची घळ म्हणजे च श्रीसमर्थांचा सुंदरमठ होय. श्रीसमर्थप्रतापाच्या आठव्या समासांतील

समर्थें सुंदरमठीं गणपति केला । दोनी पुरुष सिंधुरवर्ण अर्चिला ॥

या ओवीवरून असें दिसतें कीं, सुंदरमठीं म्हणजे शिवतरच्या घळींत श्रीसमर्थांनीं दोन पुरुष उंचीची सिंदूरचर्चित अशी गणपतीची भव्य आणि प्रचंड मूर्ति स्थापन केली होती. मला असें दिसतें कीं, दासबोधांत ग्रन्थारंभीं दुसऱ्या समासांत जें गणेशस्तवन केलें आहे, तें करतांना श्रीसमर्थांच्या पुढें ही च गणेशाची मूर्ति होती.

भव्यरूप वितंड । भीममूर्ति माहा प्रचंड ।

विस्तीर्ण मस्तकीं उदंड । सिंधूर चर्चिला ॥ १-२-१० ॥

दासबोधांतील या वर्णनांत आणि प्रतापांतील मूर्तीच्या वर्णनांत कितीतरी पूर्ण साम्य आहे ! शंका वाटत नाही कीं, पहिले सहा दशक शिवतरच्या घळींत लिहिले गेले. सुंदरमठ हें नांव ठाऊक नव्हतें, अशा वेळीं ती घळ मीं प्रथम पाहिली तेव्हां च मला ती स्वर्गतुल्य भासून 'पृथ्वीवरील स्वर्ग' असें मीं तिच वर्णन केलें; आणि आतां तर आपण जाणतो कीं, श्रीसमर्थांच्या वास्तव्याने त्या घळीला पवित्रपणा येऊन दासबोधाच्या पहिल्या सहा दशकांची निर्मिती त्या घळींत झाली ! दासबोधाचे हे पहिले सहा दशक म्हणजे दासबोधाचा दुसरा अवतार होय. या दुसऱ्या अवतारांत पहिल्या अवतारांतील तीन समास जसेच्या तसे घेण्यांत आल्याचें आपण पाहिलें च आहे.

दासबोधाचा तिसरा अवतार म्हणजे एकटा सातवा दशक होय. हा दशक पाहिला असतां तो स्वयंपूर्ण दिसतो. त्यांत आरंभी स्वतंत्र विस्तृत नमन असून पहिला समास मंगलाचरणाचा च आहे. त्यांत प्राकृतभाषेची तरफदारी आहे, प्रमाणग्रन्थांचा उल्लेख केला आहे, सद्गुरुकृपेची महती आहे, ब्रह्मनिरूपण आहे, साधनमार्ग दाखविला आहे, मुक्तावस्था वर्णिली आहे आणि शेवटीं परमार्थाला आरंभ सद्गुरुभजनापासून च होतो, असें सांगून

म्हणौन सद्गुरूचें भजन । जयासी घडे तो चि धन्य ।

सद्गुरुविण समाधान । आणीक नाही ॥ ७-१०-४१ ॥

सरली शब्दाची खटपट । आला ग्रंथाचा शेवट ॥

असा ग्रन्थाचा शेवट केला आहे. याप्रमाणें श्रीसमर्थांनीं सातवा दशक हा स्वतंत्र ग्रन्थ च कल्पिला आहे व तशी त्याची स्वयंपूर्ण रचना हि आहे.

या दशकाचें मूळचें नांव 'दासबोध' असें च होतें, असें दिसतें. कुबडीकारांनीं त्याचें नांव दासबोध असें च मानलें आहे. कुबडीकारांना होऊन शंभर वर्षे होऊन गेलीं. श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांतील बाडांक ३८४ यांत एका स्वतंत्र प्रकरणांत सातव्या आणि आठव्या दशकांचा अनुक्रमें दासबोध आणि ज्ञानदशक अशा नांवांनीं निर्देश करून त्यांतील प्रत्येक समासांतील

विषयांचीं नांवे दिलीं आहेत. नेमक्या सातव्या आणि आठव्या दशकांतील च समासांचा संकेत दिला जावा, यावरून हि हे दोन दशक स्वतंत्र असावेत, या आपल्या अनुमानाला बळकटी येते.

याप्रमाणें सातवा दशक एके काळीं स्वतंत्र ग्रन्थ मानला गेला असला आणि त्याचें नांव दासबोध असलें, तरी तो ग्रन्थ सहादशकी दासबोधानंतर रचला गेला असला पाहिजे, असें अंतःप्रमाणांवरून म्हणतां येतें. सातव्याच्या पहिल्या समासांतील विषयाचे धागे सहाव्याच्या शेवटच्या समासांत आढळतात, यावरून निश्चित वाटतें कीं, सातव्या दशकाची रचना सहाव्या दशकानंतर च झाली असली पाहिजे. सहाव्याच्या दहाव्यांत

मुक्यानें गूळ खादला । गोडी न ये सांगाव्याला ॥

असें आहे, तर तो च धागा सातव्याच्या पहिल्यांत

मुकेपणाचें बोलणें । हें जयाचें तो चि जाणे ॥

असा पुढें ओढला आहे. एवढेचसें काय, पण ६ × १० तील च कथानुसंधान ७ × १ त पुढें चालविलें आहे.

स्वप्नीं स्वप्नाचा विचार । तो तूं जाण हा संसार ॥

असा विषय ६ × १० त आला आहे, तो च विषय

संसार हा चि दीर्घ स्वप्न ॥

असें सांगून ७ × १ त पुढें चालविला आहे.

आठव्या स्थानीं स्थापिलेला ज्ञानदशक हा मध्यंतरीं च केव्हां तरी स्वतंत्रपणें रचला गेलेला दिसतो. तो सहा दशकांच्या पूर्वीं च रचला असावा.

मुळीं ब्रह्म निराकार । तेथें स्फूर्तिरूप अहंकार ।

तो पंचभूतांचा विचार । ज्ञानदशकीं बोलिला ॥ ४-१०-१ ॥

असा ज्ञानदशकाचा उल्लेख चवथ्या दशकांत करण्यांत आला आहे. पण या हि पेशां ९ × १० त सिद्धांचीं लक्षणें सांगतांना

तथापि ज्ञानदशकीं बोलिलें । म्हणौनि वक्तृत्व आटोपिलें ॥

‘ज्ञानदशकांत विस्तारपूर्वक बोललों च आहे, म्हणून येथे आटोपते घेतो’ असा त्या समासाचा शेवट करीत आहेत, तो पाहून माझी खात्री होते की, सहा दशकांच्या आधी च ज्ञानदशक तयार होता.

अखेरीस, कोणी सांगावे, तंजावरमठपति भीमस्वामी यांनी श्रीसमर्थांच्या निर्याणाच्या वर्णनांत (श्री सांप्रदायिक विविध विषयांक २९ वा) म्हटल्याप्रमाणे १६०३ च्या मार्गशीर्षांत, पहिले सहा दशक, नंतर सातवा दशक, नंतर आठवा ज्ञानदशक व नंतर, सांचलेले अनेक स्फुट समास एकत्र करून, त्यांत च एकवीससमासींतील आठवा समास सामील करून, त्यांची विल्हे लावून व दशक पाडून, नऊ ते वीस असे दशक जोडले व याप्रमाणे एकंदर वीस दशक दोनशें समासांचा ग्रन्थराज दासबोध, श्रीसमर्थांनीं महाराष्ट्राच्या हवालीं केला ! आणि नंतर दोन च महिन्यांनीं माघ वद्य ९ स

माझी काया आणि वाणी । गेली म्हणाल अंतःकर्णी ।

परी मी आहे जगज्जीवनीं । निरंतर ॥ १ ॥

आत्माराम दासबोध । माझे स्वरूप स्वतःसिद्ध ।

असतां न करावा हो खेद । भक्तजनीं ॥ २ ॥

याप्रमाणे भक्तजनांना प्रेमपूर्वक आश्वासन देऊन आणि आपली वाङ्मयमूर्ति मागे ठेवून श्रीसमर्थांनीं आपल्या स्थूल देहाचा त्याग केला !

श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोध म्हणजे आपण च स्वतः, असे त्यांनीं शेवटीं सांगून भक्तांचे समाधान केले, तसें पूर्वी हि एकदां सांगितलें होतें. श्रीवेणाबाईंनीं एकदां श्रीसमर्थांस प्रेमानें विचारिलें, महाराज, श्रीरामापुढें आम्ही केव्हां केव्हां आपलें हितगुज सांगतो व श्रीराम हि आमच्या जीवींच्या गोष्टी ऐकून घेऊन आम्हांस धीर देतात, पण महाराज, याप्रमाणे आम्हीं आमचीं सुखदुःखे श्रीसमर्थग्रन्थार्चनीं निवेदन केलीं, तर त्यापासून कांहीं साक्षात्कार होतील काय ? त्यावर श्रीसमर्थांनीं वेणाबाईस म्हटलें, आम्ही जाणतो तुम्हांला हें सर्व माहीत आहे व तुम्ही हा प्रश्न स्वतःसाठीं करीत नसून लोकसंग्रहार्थ करीत आहां, तथापि तुमच्या प्रश्नाचें उत्तर इतकें च कीं, याविषयीं कोणी हि लवमात्र शंका बाळगण्याचें कारण नाही !

श्रीरामदेवार्चन सिद्ध चि आहे ।

श्रीग्रंथराजदासबोधसामर्थ्य सिद्ध चि पाहे ।

जो जो महंत येथें निश्चयें राहे ।

तो तो लाहे साक्षात्कार ॥ स. प्र. ९-३८ ॥

श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोध म्हणजे श्रीसमर्थ च या भावनेनें जो जो कोणी दासबोध मस्तकीं धारण करील, त्याला हृदयाशीं धरील, त्यांतील शिकवण पाहील, ती आचरणांत आणील, त्याला त्याला आपल्या स्वरूपाचा साक्षात्कार झाल्यावांचून राहणार नाही ! असें ग्रन्थराजाचें सामर्थ्य प्रत्यक्ष श्रीसमर्थांनीं वेणाबाईस सांगितलें, तें वेणाबाईनीं आपल्या सांप्रदायिकांना निवेदन केलें, तें गिरिधरांनीं ऐकलें आणि श्रीसमर्थप्रतापांत लिहून ठेवलें, तें तुम्हांआम्हांपर्यंत येऊन पोचलें आहे ! कोण अविश्वास धरील ? गिरिधर हे वेणाबाईच्या परंपरेतील खरे, पण ते कैक वर्षे श्रीसमर्थांच्या सहवासांत होते, ते याप्रमाणें सांगत आहेत, हें लक्ष्यांत घ्या. वरील ओवींत श्रीसमर्थमुखांचीं वचनें नमूद केलेलीं आहेत, तीं कोण खोटीं करील ? उणीव असेल तर ती केवळ आपल्या निष्ठेची आहे ! गिरिधर म्हणतात, श्रीसमर्थवचनांची प्रतीति आजपर्यंत अनेक निष्ठावंत गुरुभक्तांना आलेली आहे.

समर्थसद्गुरुनिजबोध ।

दासबोधरूपें सर्वत्र प्रसिद्ध ।

नाना साक्षात्कार होती विविध ।

येकनिष्ठ गुरुभक्तांसी ॥ स. प्र. २०-३३ ॥

काहीं वेळ येथें च थांबू या. पुढें सरकण्याला एकदम धैर्य होत नाही.

ग्रन्थाचें स्थूल स्वरूप

प्रसंगानुसार वेळोवेळीं लिहिल्या गेलेल्या समासांचे ९ ते २० पर्यंतचे दशक पाडण्यांत आल्यामुळें एकंदर ग्रन्थाचे सरळ-दोन भाग होतात. पहिल्या आठ दशकांचा पूर्वार्ध व पुढच्या बारा दशकांचा उत्तरार्ध होय. पहिल्या आठ दशकांची ओवीसंख्या क्रमशः ३२६, ४७०, ५८१, २९९, ५७३, ४१३, ५६४ व ६४४ एकूण ३८६६ आहे व पुढच्या बारांची ४२७, ३५४, २८७,

२९४, ३००, ४०६, ३३७, ३०२, २९७, २८८, २८९ व ३०८ एकूण ३८८९ आहे व पूर्वार्ध उत्तरार्ध मिळून संपूर्ण ग्रन्थराजाची ओवीसंख्या ७७९१ भरते.

एकंदर ग्रन्थाचा मुख्य विषय अध्यात्म होय. पहिल्या आठ दशकांचा तर तो एक च विषय सर्वस्वी आहे, पण पुढचे बारा दशक, निरनिराळ्या प्रसंगी सांगितलेल्या समासांचे बनलेले असल्यामुळे त्यांत अध्यात्माबरोबर च राजकारण, समाजकारण, व्यवहार, महंतलक्षणें, चातुर्यलक्षणें, कवित्वलक्षणें, कीर्तनलक्षणें, निस्पृहवर्तणूक, लेखनक्रिया, बुद्धिवाद, यत्नवाद इत्यादि राष्ट्रधारणेला आवश्यक असे अनेक विषय आले आहेत.

पहिल्या आठ दशकांचे हि विषयप्रतिपादनाच्या धोरणानें मी दोन भाग मानतो. पहिल्या आठ दशकांचा, पहिले चार दशक हा पूर्वार्ध व पुढचे चार दशक हा उत्तरार्ध होय.

पूर्वार्धाच्या पूर्वार्धानें पूर्वार्धाच्या उत्तरार्धाचा जो विषय, त्यांत साधकाचा प्रवेश व्हावा म्हणून पूर्वतयारी केली आहे.

पूर्वार्धाच्या उत्तरार्धाचा विषय कोणता ? राजकारण ? नव्हे. परमार्थाच्या तुलनेनें राजकारण ही अति लहान बाब आहे. राजकारण तुच्छ मानावयाचें नाहीं. तसें करणें हि चूक होईल. पण तें च सर्वस्व मानणें योग्य नव्हे. राजकारणाच्या अनंत पटीनें परमार्थाचें महत्त्व आहे. राजकारण एकपट कठीण आणि आवश्यक असेल तर खरा परमार्थ त्याच्या सहस्रपट कठीण आणि आवश्यक आहे. ज्याला परमार्थ साधला, त्यानें राजकारण च काय, सर्व कांहीं साधलें. राजकारण हा, जो परमार्थी आहे, त्याच्या हातचा मळ आहे. तो त्याचा खेळ आहे. तो जसा श्रीसमर्थ खेळले, तसा तो, ज्ञानेश्वर-एकनाथ-तुकारामादि संतांनीं मनांत आणलें असतें तर त्यांना हि खेळतां आला असता. आपण आपल्या हल्लींच्या परिस्थितींत राजकारणाला विशेष महत्त्व देऊन श्रीसमर्थाकडे सर्वस्वी ओढलें जातो, हें ठीक च आहे, पण राजकारणाच्या पायीं परमार्थ अवघा च विसरला जावा, हें विहित नव्हे. श्रीसमर्थाकडे केवळ राजकारणाच्या दृष्टीनें पाहणें, हें एकांगी पाहणें होय. तसें च त्यांची केवळ परमार्थाची च बाजू घेऊन बसणें, तें हि चूक होईल. श्रीसमर्थ एकदेशी

नव्हते. त्यांच्या नुसत्या राजकारणावर च लुब्ध होणें, किंवा नुसती पारमार्थिक च शिकवण पाहणें, हें त्यांचें एकांगी दर्शन होईल.

माझ्या म्हणण्याचा आशय इतका च कीं, त्यांनीं राजकारणाचा हि पुष्कळ उपदेश केलेला आहे, पण तो सारा प्रसंगोपात आहे. प्रपंचांत राजकारणाचें स्थान कोणतें तें त्यांनीं दर्शविलें आहे, त्याची आवश्यकता हि पटविली आहे, पण राजकारण हें त्यांच्या जीविताचें सर्वस्व नव्हतें. ईश्वरी संकेतानुसार ती त्यांच्या हातून सहज घडलेली गोष्ट होय. परमार्थाच्या सिंहासनावरून बोलतांना राजकारण त्यांच्या दृष्टिपथांत येऊं च शकलें नाहीं.

तात्पर्य, पूर्वाधीच्या उत्तराधीचा विषय राजकारण नसून अध्यात्मविद्येचा परमार्थ हा आहे. ग्रन्थारंभी च

बहुधा अध्यात्मनिरोपण । निरोपिलें ॥ १-१-३ ॥

अशी त्यांनीं प्रतिज्ञा केली आहे,

वांछया धरून चिर्ती । परमार्थाची ॥ १-२-३० ॥

गणेशस्तवन केलें आहे, आणि पुन्हां परमार्थाचें साधन सांगण्यास सुरुवात करतांना

अध्यात्मविद्येच्या परमार्था । मज बोलवावें ॥ ४-१-१ ॥

अशी गणेशाची प्रार्थना केली आहे.

तेव्हां, इतकें खरें कीं, ग्रन्थराजाच्या पूर्वाधीचा विषय निवळ परमार्थ होय, याविषयी शंका नाहीं. त्या परमार्थाकडे सर्वांची प्रवृत्ति व्हावी, म्हणून पूर्वाधीच्या पूर्वाधीतील दुसऱ्या आणि तिसऱ्या दशकांत प्रपंचाची करुण काहाणी सांगून श्रीसमर्थानीं आपल्या श्रोत्यांना अगदीं विव्हल करून सोडलें आहे. ग्रन्थराजाच्या पूर्वाधीचें हें असें स्थूल स्वरूप आहे. आतां आपण त्याचा दशकवार विचार करूं.

दशक पहिला

निवळ स्तवनाचा दिसतो, पण अति महत्त्वाचा आहे.

प्रथम प्रास्ताविक समास । त्यांत करिती विषयोपन्यास ।
आणि सांगती आधारग्रन्थांस । फलश्रुतीसहित ॥ १ ॥

मुख्य आधार आत्मप्रचीतीचा । श्रीसद्गुरुसमर्थचरित्राचा ।
चरित्रानुरोधे अर्थाचा । निवाडा करावा ॥ २ ॥

पहिला समास प्रस्तावनारूप आहे. या ग्रन्थाचा विषय कोणता, त्याला आधार कोणते आणि त्याची फलश्रुति कोणती, अशा तीन प्रश्नांची उत्तरे या समासांत दिली आहेत.

बहुधा अध्यात्मनिरूपण हा या ग्रन्थाचा विषय असून त्यांत
भक्तिचेन योगें देव । निश्चयें पावती मानव ॥ १-१-४ ॥

हा सिद्धान्त प्रस्थापित केला आहे.

त्याला आधार

शिवगीता रामगीता । गुरुगीता गर्भगीता ।
उत्तरगीता अवधूतगीता । वेद आणि वेदांत ॥१-१-१८ ॥
भगवद्गीता ब्रह्मगीता । हंसगीता पांडवगीता ।
गणेशगीता यमगीता । उपनिषदें भागवत ॥ १९ ॥

इत्यादि नाना ग्रन्थांचा असला, तरी त्याचा भार आत्मप्रचीतीवर आहे.

यावर कोणी कोणी एक आक्षेप असा घेत असतात किंवा मनांत आणीत असतात कीं, मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, दासोपंत इत्यादिकांचे ग्रन्थ श्रीसमर्थांनीं अवलोकिले असतां, इतकें च नव्हे, तर ते आधारास हि घेतले असतां चुकून सुद्धां ते कोठें त्या ग्रन्थकारांचा किंवा त्यांच्या ग्रन्थांचा उल्लेख करित नाहींत किंवा त्यांच्या ग्रन्थांतील वचनें आधारासाठीं उद्धृत करित नाहींत, हें कसें ? याचें उत्तर सरळ आणि सोपें आहे, तें असें कीं, त्या काळीं परमार्थांत संस्कृत ग्रन्थ हेच प्रमाणग्रन्थ मानले जात. संस्कृत ग्रन्थांच्या आधारें प्राकृतांत ग्रन्थरचना होऊं लागली होती. प्रश्न असे, प्राकृत ग्रन्थाला आधार काय ? एका प्राकृत ग्रन्थाला दुसऱ्या प्राकृत ग्रन्थाचा च आधार दाखविल्यानें प्रश्न सोडविला जात नाहीं. त्या दुसऱ्या प्राकृत ग्रन्थाला आधार कोणता, असा प्रश्न उद्भवतो च. आधार संस्कृतग्रन्थापर्यंत नेऊन मिडविला तर च तो आधार. प्राकृताला प्राकृताचा च आधार काय होय ? आधार संस्कृताचा पाहिजे. ती

दशक पहिला

देववाणी आहे. भगवंत त्या वाणींत बोलले. तींत भगवद्वाक्ये आहेत. तिचा आधार पाहिजे, म्हणून प्राकृत ग्रंथांचा उल्लेख करण्यांत आला नाही.

ग्रंथाची फलश्रुति २८ ते ३७ या दहा ओव्यांत सांगितली आहे. त्या दहा ओव्यांकडे पाहून माझी जी कल्पना होते, ती समजण्यासाठी त्या ओव्या उद्धृत करणे अगत्याचें वाटतें.

आतां श्रवण केलियाचें फळ । क्रिया पालटे तत्काळ ।
 तुटे संशयाचें मूल । येकसरां ॥ १-१-२८ ॥
 मार्ग सांपडे सुगम । न लगे साधन दुर्गम ।
 सायोज्यमुक्तीचें वर्म । ठाई पडे ॥ २९ ॥
 नासे अज्ञान दुःख भ्रांती । शीघ्र चि येथें ज्ञानप्राप्ती ।
 ऐसी आहे फळश्रुती । ईये ग्रंथीं ॥ ३० ॥
 योगियांचें परम भाग्य । आंगीं वाणे तें वैराग्य ।
 चातुर्य कळे यथायोग्य । विवेकेंसहित ॥ ३१ ॥
 भ्रांत अवगुणी अवलक्षण । ते चि होती सुलक्षण ।
 धूर्त तार्किक विचक्षण । समयो जाणती ॥ ३२ ॥
 आळसी ते चि साक्षपी होती । पापी ते चि प्रस्तावती ।
 निंदक ते चि वंदूं लागती । भक्तिमार्गासी ॥ ३३ ॥
 बद्ध चि होती मुमुक्ष । मूर्ख होती अति दक्ष ।
 अभक्त चि पावती मोक्ष । भक्तिमार्गें ॥ ३४ ॥
 नाना दोष ते नासती । पतित ते चि पावन होती ।
 प्राणी पावे उत्तम गती । श्रवणमात्रें ॥ ३५ ॥
 नाना धोके देहबुद्धीचे । नाना किंत संदेहाचे ।
 नाना उद्वेग संसाराचे । नासती श्रवणें ॥ ३६ ॥
 ऐसी याची फलश्रुती । श्रवणें चुके अधोगती ।
 मनास होय विश्रांती । समाधान ॥ ३७ ॥

फलश्रुतीचे दोन भाग पडतात. एकदां ३० व्या ओवींत फलश्रुति पुरी केली असतां पुन्हां ३१ व्या ओवीपासून सुरू करून ३७ व्या ओवींत ती संपविली

आहे. यावरून माझ्या मनांत कल्पना येते कीं, या प्रस्तावनेच्या समासावरून श्रीसमर्थानीं दोनदां हात फिरविला असावा. पहिली सहा दशकांची आवृत्ति तयार झाली तेव्हां २८ ते ३० ओव्यांची, एवढी च फलश्रुति सांगितली असावी, पण पुढें सातवा आणि आठवा दशक जोडून आणि विशेषतः अनेक स्फुट समास घेऊन नऊ ते वीस दशक जोडून संपूर्ण ग्रन्थाची रचना झाली तेव्हां ३१ ते ३७ अशा फलश्रुतीच्या ओव्या समासांत अंतर्भूत केल्या असाव्यात. त्या च वेळीं, ग्रन्थांत कोणते विषय आले आहेत याविषयी ज्या ३ ते १२ ओव्या आहेत, त्यांत हि इष्ट तो फेरफार केला असावा, असें विशेषतः १० ते १२ या ओव्या पाहून मला वाटतें.

ग्रन्थाला मुख्य आधार जसा आत्मप्रचीतीचा, तशी फलश्रुतींत मुख्य फलश्रुति म्हणजे

मनास होय विश्रांती । समाधान ॥

ही फलश्रुति आपल्या पदरांत पडली नाही, तर दासबोध वाचून हि तो जसा वाचावा तसा आपण वाचला नाही, तो आपणांस समजला नाही, समजलासा वाटला तरी उमगला नाही, असें समजावें. नोकरी लागेल, लग्न होईल, अपत्ये होतील, पैसा मिळेल या कोटींतील ही फलश्रुति नाही. ही फलश्रुति म्हणजे आशीर्वाद नव्हे. हा प्रत्ययाचा ग्रन्थ आहे व त्याचा प्रत्यय च आला पाहिजे!

दोन ते दहा या नऊ समासांत क्रमशः

गणेश शारदा सद्गुरु । सज्जन श्रोते कवेश्वरु ।

सभा परमार्थ नरदेह थोरु । स्तवन त्यांचें ॥ १ ॥

या नवांचें स्तवन आहे. गणेशस्तवनांतील दहाव्या ओवीवरून सुचलेली कल्पना वर सामान्य विचारांत साधार निवेदन केली च आहे. तिसऱ्या समासांत शारदेला नमन आहे. शारदा म्हणजे माया च.

ऐसी बहुवेषें नटली । माया शारदा येकली ॥ १३ ॥

तिच्या संपूर्ण स्वरूपाचें वर्णन चौविसाव्या ओवींत आलें आहे.

जें जें दृष्टीनें देखिलें । जें जें शब्दें वोळाखिलें ।

जें जें मनास भासलें । तितुकें रूप जयेचें ॥ २४ ॥

चवथ्यांत सद्गुरुस्तवन आहे. तें सगुणाचें नसून अविनाशी अशा सद्गुरुपदाचें आहे.

आतां सद्गुरु वर्णवेना । जेथें माया स्पर्शां शकेना ।

तें स्वरूप मज अज्ञाना । काय कळे ॥ १-४ १ ॥

ते दिसतात, बोलतात, आपली चिंता करितात, पण त्यांचें स्वरूप अगम्य आहे.

न कळे न कळे नेति' नेति । ऐसें बोलतसे श्रुती ।

तेथें मज मूर्खांची मती । पवाडेल कोठें ॥ २ ॥

दिसून दिसत नाहीत, कळून कळत नाहीत, बोलून बोलत नाहीत, असें हें जगाच्या विरहित स्वरूप आहे, त्यांना नमन तरी कसें करावें ? दुरून करावें, त्यांना पावेल !

मज न कळे हा विचार । दुःह्नि माझा नमस्कार ॥ ३ ॥

असें म्हणून मायायोगें सद्गुरूचा महिमा वर्णन करण्यास श्रीसमर्थ प्रवृत्त झाले आहेत. सद्गुरुस्वरूप कशासारखें आहे म्हणून एक एक दृष्टान्त देऊन पाहिला पण साऱ्या उपमा फिकक्या पडल्या, असें पाहून शेवटीं म्हणतात

म्हणौनि सद्गुरु वर्णवेना । हे गे हे चिं माझी वर्णना ॥

ज्याचें वर्णन होत नाही, हें च ज्याचें वर्णन, असलें हें विचित्र वर्णन समजेल तरी कोणाला ?

अंतरस्थितीचिया खुणा । अंतर्निष्ठ जाणती ॥ ३१ ॥

न बोलतां, न ऐकतां, न पाहतां तें स्वरूप नुसतें जाणावयाचें आहे.

श्रीसमर्थांच्या अध्यात्माला येथून च सुरुवात झाली, म्हणावयाचें. पांचव्या समासांत संतसज्जनांचें हि वर्णन या च प्रकारचें आहे.

वस्तूसी वर्णिलें नवचे । तें चि स्वरूप संतांचें ।

या कारणें वचनाचें । कार्य नाही ॥ १-५-१५ ॥

सहाव्यांत श्रोत्यांना नमन असून आठव्यांत पुन्हां सभेला नमन आहे, त्यांत फरक इतकाच, सहाव्यांतील नमन व्यक्तिशः आहे व आठव्यांतील सामुदायिक रीतीनें आहे.

वेद श्रुती बोलों म्हणती । ज्यांच्या मुखें ॥ १-७-२६ ॥

अशा कवींचें सातव्या समासांत वर्णन आहे . आणि नवव्यांतील परमार्थस्तवन म्हणजे पुढील साऱ्या तत्त्वज्ञानाचा आणि अध्यात्माचा पाया च होय, असें मला वाटतें . हा नववा एक समास समजेल तरी जन्माचें सार्थक होईल . हा नववा एक समास समजला, तर संपूर्ण दासबोध च काय, सकल वेदांतग्रन्थ समजले असें म्हणतां येईल . हा एकटा नववा समास हृदयांत भिनला, म्हणजे येथें च दासबोध ग्रन्थ बाजूस ठेवला तरी चालेल, त्यापुढें वाचावयाचें कांहीं उरत च नाही . असा हा महत्त्वाचा, अवघ्या २७ ओव्यांचा समास आहे .

आतां स्तऊं हा परमार्थ । जो साधकांचा निजस्वार्थ ।

नांतरी समर्थांमध्ये समर्थ । योग हा ॥ १-९-१ ॥

मागा योगिये समर्थ । त्यांचा हि निजस्वार्थ ।

यासी बोलिजे परमार्थ । परम गुह्य म्हणौनि ॥ ११ ॥

असा हा साधकांचा आणि महान् योग्यांचा निजस्वार्थ असलेला परमार्थ जो जो करील त्याचा त्याचा स्वार्थ साधेल, तेव्हां त्याचें महत्त्व किती सांगावें ?

ऐसा हा परमार्थ । जो करी त्याचा निजस्वार्थ ।

आतां या समर्थास समर्थ । किती म्हणौनि म्हणावें ॥ १८ ॥

असा हा स्वार्थ साधून देणारा आणि जन्माचें सार्थक करणारा परमार्थ असतां तो न साधतां परार्धाविधि जीव पुन्हपुन्हा जन्माला येतात आणि मरतात पण परमार्थाकडे वळून जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून आपली सुटका करून घेत नाहीत, यावरून असें वाटतें, परमार्थ हा अति कठीण असला पाहिजे, अशी शिष्यास शंका येतांच श्रीसमर्थ म्हणतात, नव्हे रे, तो अति सुगम आहे, पण सत्समागमाचें, गुरुकृपेचें, शोधनाचें, सत्संगाचें वर्म न समजल्यामुळें अनंत जीव आपला सत्यानास करून घेत आले, घेत आहेत, आणि घेत राहतील, याला काय करावें !

आहे तरी परम सुगम । परी जनासी जाला दुर्गम ।

कां जयाचें चुकलें वर्म । सत्समागमाकडे ॥ २ ॥

नातरी पाहातां दिसेना । गुरुअंजनैविण ॥ १० ॥

जेहीं शोधून पाहिला । त्यासी अर्थ सांपडला ।

येरां असोनि अलभ्य जाला । जन्मोजन्मीं ॥ १२ ॥

म्हणून श्रीसमर्थ म्हणतात, सदुरुस शरण जावें, त्यांची संगति धरावी, त्यांची सेवा करावी, कृपा संपादन करावी आणि परमार्थ साधावा.

परमार्थ सकळांस विसावा । सिद्ध साधु माहानुभावां

सेखीं सात्विक जड जीवां । सत्संगेंकरूनि ॥ २० ॥

अशा या परमार्थाची अपूर्वता किती सांगावी, आणि योग्यता किती वर्णावी !

अपूर्वता या परमार्थाची । वार्ता नाहीं जन्ममृत्याची ।

आणि पदवी सायोज्यतेची । सन्निध चि लाभे ॥ १३ ॥

परमार्थी तो राज्यधारी । परमार्थ नाहीं तो भिकारी ।

या परमार्थाची सरी । कोणास द्यावी ॥ २३ ॥

जेणें परमार्थ वोळखिला । तेणें जन्म सार्थक केला ।

येर तो पापी जन्मला । कुलक्षयाकारणें ॥ २५ ॥

असें पाप तुमच्या आमच्या हातून घडूं नये, म्हणून दहाव्या समासांत श्रीसमर्थ नरदेहाची अपूर्वता सांगून देहाचें सार्थक करून घेण्याविषयीं आग्रहपूर्वक बजावीत आहेत.

या नरदेहांत अनेकांनीं अनेक साधनें करून आपलें हित साधल्याचीं श्रीसमर्थांनीं उदाहरणें दिलीं आहेत. त्यांत तुम्हांआम्हांला साधेल असा सोपा मार्ग म्हणजे निष्ठापूर्वक नामस्मरणाचा होय.

येक अखंड नामस्मरणें । निष्ठावंत राहिले ॥१-१०-३॥

येकीं देव ठाई पाडिला । भावार्थबळें ॥ ५ ॥

हा मार्ग आपण आक्रमावा. हा नवविधा भक्तीचा राजमार्ग होय. त्या मार्गानें जाऊन आपण आपलें सार्थक करून घ्यावें.

येक नवविधाभक्तिराजपंथें । गेले तरले परलोकींच्या निजस्वार्थें ॥१३॥

याप्रमाणें

देह परमार्थी लाविलें । तरी च याचें सार्थक जालें ।

नाहीं तरी हें वेर्थ चि गेलें । नाना आघातें मृत्यपंथें ॥ ६१ ॥

असा हा स्तवनाचा दशक आहे, पण स्तवनाचें मिष करून श्रीसमर्थानीं सांगावयाचें काय शिल्लक ठेवलें आहे? मला तर दासबोध ग्रन्थाचा, पहिला दशक हा पाया वाटतो व पुढील एकूणवीस दशक हे त्यावरील एकूणवीस मजले होत !

श्रीसमर्थचरण घट्ट हृदयाशीं धरून आपण एकएक मजला चढत जाऊं . निदान आठव्या मजल्यापर्यंत एक एक मजला पाहत जाऊं व मग ९ ते २० दशकांचे मजले विहंगमदृष्टीनें अवलोकूं .

दशक दुसरा

हा मूर्खांच्या लक्षणांचा आहे . क्षणभर विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, हा काय चमत्कार म्हणावा कीं, पहिला दशक बोलून चालून स्तवनाचा होता, तो वगळला तर दासबोध ग्रन्थाला खरा आरंभ दुसऱ्या दशकापासून होतो आणि तो कशापासून होतो, तर मूर्खांचीं लक्षणें सांगण्यापासून ! ठीक च आहे म्हणावयाचें ! राष्ट्रगुरूंनीं चौफेर नजर फिरविली तर त्यांना राष्ट्रांत मूर्खांचा बाजार भरलेला दिसला ! त्यांना शहाणे करून सोडण्याचा त्यांनीं निश्चय केला आणि म्हणून आरंभीं मूर्खांना त्यांचीं लक्षणें पटवून देण्याचा त्यांनीं उद्योग आरंभिला . दुसऱ्या दशकाचा पहिला समास केवळ मूर्खलक्षणांचा आहे .

मूर्ख कोण ? याचें उत्तर पहिला दशक संपवितांना

असो जे प्रपंचिक मूर्ख । ते काये जाणती परमार्थसुख ॥

असें ध्वनित केलें होतें, तें या दशकाला आरंभ करतांना स्पष्ट केलें आहे :

जे प्रपंचिक जन । जयांस नाही आत्मज्ञान ।

जे केवळ अज्ञान । त्यांचीं लक्षणें ॥ २-१-७ ॥

आत्मज्ञानशून्य आणि अज्ञानसंपन्न अशा अवस्थेंत केवळ प्रपंचांत गर्क होऊन राहणारे, ते श्रीसमर्थांच्या या व्याख्येप्रमाणें मूर्ख होत ! आणि माझ्या मनांत कुतूहल उत्पन्न झालें कीं, अशा मूर्खांतला पहिला कोणता मूर्ख श्रीसमर्थांच्या मनांत प्रथम आला ! तो पहिला मूर्ख ऐका,

जन्मला जयांचे उदरीं । तयांसी जो विरोध करी ।

सखी मानिली अंतुरी । तो येक मूर्ख ॥ २-१-८ ॥

हा पहिला मूर्ख आणि त्याच्यानंतर अनेक मूर्खांची रांग श्रीसमर्थानीं उभी केली आहे. ते एकंदर १९२ भरतात ! ही या एका समासाची कथा झाली. पुढे त्यांनीं एकएका समासांत कुविद्येचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत, पदतमूर्खाचीं सांगितलीं आहेत, रजोगुणाचीं आणि तमोगुणाचीं सांगितलीं आहेत, हीं मूर्खाचीं प्रत्यक्ष च लक्षणें होत, पण कांहीं समासांत उत्तम-लक्षणें, सद्विद्येचीं लक्षणें, सत्त्वगुणाचीं लक्षण, विरक्ताचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत, तीं आंगीं नसणारा मनुष्य मूर्खांत च मोडतो, या दृष्टीनें पाहतां या दशकांत आलेलीं सरसकट मूर्खलक्षणें मीं एकदां आंकडे घालून मोजून पाहिलीं, तर तीं ११०० अकराशें भरलीं ! आणि मग मीं मजकडे पाहिलें ! तर मला असें दिसून आलें कीं, शेंकडा ६० हून जास्त लक्षणें मजमध्ये असून मी सहज पहिल्या वर्गांत येऊं शकेन ! वाचकांनीं आपआपला क्रम लावावा ! ३० हून कमी गुण मिळाल्यामुळें हिरमुसले होऊन बसण्याइतके अभागी हल्लींच्या काळीं आम्हा सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या महाराष्ट्रीयानां किती निघतील, कोण जाणे !

मजकडे पाहून मला हा सुचलेला विनोद बाजूस सारून दुसरा दशक वाचून पाहिला म्हणजे श्रीसमर्थानें समाजनिरीक्षण किती सूक्ष्म होतें आणि कोणत्या अंतिम ध्येयासाठीं होतें याची वाचकांस बरोबर कल्पना होईल.

पहिल्या समासांतील १९२ मूर्खलक्षणें, दुसऱ्या समासांतील ११९ उत्तम लक्षणांचा अभाव आणि विशेषतः तिसऱ्या समासांतील कुविद्येचीं २९३ कुलक्षणें सांगितल्यावर स्वतः श्रीसमर्थानें हृदय इतकें कळवळलें कीं, तो त्यांचा कळवळा चवथ्या समासाच्या रूपानें त्यांच्या मुखांतून बाहेर पडला आहे. त्यांना वाटलें, मोठ्या भाग्यानें एकाद्यास नरदेह लाभावा, त्यांत हि ब्राह्मणकुळांत त्याचा जन्म व्हावा आणि केवळ अविचारामुळें, भ्रामक समजुतीमुळें, पाखंड मतांना बळी पडून किंवा परिस्थितीपुढें मान वांकवून त्यानें तो फुकट दवडावा, याला काय म्हणावें ! म्हणून मोठ्या कळवळ्यानें

नरदेहीं आलियां येक । कांहीं करावें सार्थक ॥ ५ ॥

जन्मा आलियाचें फळ । कांहीं करावें सफळ ॥ १२ ॥

नरदेहाचें उचित । कांहीं करावें आत्महित ॥ १३ ॥

असें तीनतीनदां विनवून, कांहीं तरी करा रे कीं जेणेंकरून जन्माचें सार्थक होईल, स्नानसंध्यादि ब्रह्मकर्म करा, भगवंताचें नुसतें भजन तरी करा, सत्संग धरा, शास्त्रें पहा, तीर्थें करा, पुरश्चरण करा, परोपकारांत देह झिजवा, दीन जनांची दया येऊं द्या, कांहीं तरी करा रे, एकांतांत नुसता विचार कां करा ना, हें नाहीं तर तें, जें साधेल तें, पण कांहीं तरी देहाचें चीज करा, पण

हें कांहीं च न धरी मनीं । तो मृत्युप्राय वतें जनीं ।

जन्मा येऊन तेणें जननी । वायां च कष्टविली ॥ २-४-१४ ॥

असें म्हणून हजारों जीव यांतलें कांहीं च न करतां आपला अमोल जन्म निरर्थक दवडीत असतात, हें पाहून श्रीसमर्थानीं १५ ते २५ या अकरा ओव्यांत अत्यंत दुःखाचे उद्गार काढले आहेत.

या चवथ्या समासाशिवाय या दशकांतील सत्त्वगुणाचा सातवा समास व विरक्तलक्षणांचा नववा समास मला फार आवडतात व वारंवार वाचावेसे वाटतात, कारण त्यांत मला

येका भगवंताकारणें । सर्व सुख सोडिलें जेणें ॥ ४-७-५८ ॥

त्या श्रीसमर्थांचें प्रकट स्वरूप दिसतें व तें कोणाला हि दिसेल. पांचवा, सहावा, सातवा, या समासांत क्रमानें रजोगुण, तमोगुण आणि सत्त्वगुण यांचें वर्णन आहे. वाचून पहा म्हणजे पटेल कीं, स्वतः श्रीसमर्थांचें हि चित्त सत्त्वगुणाच्या वर्णनांत विशेष रमलेंलें दिसतें.

बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें ।

दुसऱ्याचें अभिळाषावें । तो रजोगुण ॥ २-५-७ ॥

यावरून असें दिसतें, रजोगुणाचें मूळ आसक्तींत, लोभांत आहे.

उगें चि खावें उगें चि असावें । स्तब्ध होऊन बैसावें ।

कांहीं च स्मरेना स्वभावे । तो तमोगुण ॥ २-६-२७ ॥

यावरून म्हणतां येतें कीं, अज्ञान, अविचार, दुश्चित्तपण हें तमोगुणाचें मूळ होय.

कांहीं करावा उपाये । संसारीं गुंतोन काये ।
उकलवी ऐसें हृदये । तो सत्त्वगुण ॥ २-७-४३ ॥

यावरून अनुमान करतां येतें कीं, अनुताप हा सत्त्वगुणाचा पाया आहे.

रजोगुणाच्या ४२, तमोगुणाच्या ४१, तर एकट्या सत्त्वगुणाच्या ८८ ओव्या आहेत. कोणाला अन्य कोणत्या ओवींत वाटेल, मला

अंतरीं देवाचें ध्यान । तेणें निडारले नयन ।
पडे देहाचें विस्मरण । तो सत्त्वगुण ॥ २-७-३९ ॥

या ओवींत सत्त्वगुणाचा कडेलोट झालेला वाटतो.

विरक्तलक्षणांचा तर संपूर्ण समास म्हणजे श्रीसमर्थांचें आत्मचरित्र च होय. या समासाच्या पहिल्या सहा ओव्यांत विरक्ताचा 'म्हणजे' माझ्या म्हणण्याप्रमाणें श्रीसमर्थांचा च प्रताप वर्णिला आहे, तो असा:

एका विरक्ताचीं लक्षणें । विरक्तें असावें कोण्या गुणें ।
जेणें आंगीं सामर्थ्य बाणे । योगियाचें ॥ २-९-१ ॥
जेणें सद्कीर्ति वाढे । जेणें सार्थकता घडे ।
जेणें करितां महिमा चढे । विरक्तासी ॥ २ ॥
जेणें परमार्थ फावे । जेणें आनंद हेलावे ।
जेणें विरक्ती दुणावे । विवेकेंसहित ॥ ३ ॥
जेणें सुख उचंबळे । जेणें सद्विद्या वोळे ।
जेणें भाग्यश्री प्रबळे । मोक्षेंसहित ॥ ४ ॥
मनोरथ पूर्ण होती । सकळ कामना पुरती ।
मुखीं राहे सरस्वती । मधुर बोलावया ॥ ५ ॥
हे लक्षणें श्रवण कीजे । आणी सदृढ जीवीं धरिजे ।
तरी मग विख्यात होईजे । भूमंडळीं ॥ ६ ॥

हैं सर्व स्वतःस घडलें, स्वतःच्या अनुभवास आलें तें च श्रीसमर्थांनीं सांगितलें आहे. हा च अनुभव जो कोणी विरक्त असेल त्यास येईल, असें श्रीसमर्थांचें आश्वासन आहे. फक्त विरक्तानें, या समासांत ७ ते ३९ ओव्यांत सांगितलेलीं १०९ लक्षणें आपल्या आंगीं बाणून घेतलीं पाहिजेत ! त्यांत एका ठिकाणीं 'संसार सुखाचा करावा' असें म्हटलें आहे, तेथें संसार म्हणजे केवळ बायकापोरांचा लोळ, असें न मानतां राष्ट्रप्रपंच असा अर्थ केला म्हणजे हीं १०९ च्या १०९ लक्षणें श्रीसमर्थांच्या आंगीं विलसत होतीं, असें वाचकांच्या प्रत्ययास येईल. मी किती सांगणार ?

विरक्तें करावीं पुरश्चरणें । विरक्तें फिरावीं तीर्थाटणें ॥

हें दुसऱ्या कोणीं आपल्या आचरणांत आणलें होतें ? कडकडीत वैराग्य हें आमच्या समर्थांचें भाग्य होतें व त्या भाग्यांत या १०९ गोष्टी येतात. हे सर्वच्या सर्व १०९ गुण कोण उचलील, अशी शंका वाटून श्रीसमर्थ म्हणतात :

इतुकें बोलिलें स्वभावें । त्यांत मानेल तितुकें घ्यावें ।

श्रोतीं उदास न करावें । बहु बोलिलें म्हणौनि ॥ ४१ ॥

असा हा महत्त्वाचा, श्रीसमर्थांच्या आत्मचरित्राचा समास मुळावरून च प्रत्यकानें वाचला पाहिजे व त्यापासून अधिकारपरत्वे बंध हि घेतला पाहिजे. असें आपण न करूं तर ?

परंतु लक्षणें नेघतां । अवलक्षणें बाष्कळता ।

तेणें त्यास पढतमूर्खता । येवों पाहे ॥ ४२ ॥

'शाहाणे असोनि मूर्ख' अशी पढतमूर्खाची व्याख्या करून शेवटच्या समासांत त्याचीं लक्षणें सांगून हा मूर्खलक्षणांचा दशक संपविण्यांत आला आहे. पुढचा दशक स्वगुणपरीक्षेचा म्हणजे संसाराचा, त्याची प्रस्तावना करून ठेवावी म्हणून मूर्खांतला हि मूर्ख कोण तो सांगतात :

परम मूर्खामाजी मूर्ख । जो संसारिं मानी सुख ।

या संसारदुःखाऐसें दुःख । आणीक नाहीं ॥ २-१०-४० ॥

दशक तिसरा

स्वगुणपरीक्षेचा. याच्या पहिल्या पांच समासांत श्रीसमर्थानीं संसाराची एक काहाणी रंगविली आहे. ती रंगविण्यांत त्यांचा हेतु, संसार कसा दुःखमूळ आहे, हें दाखविण्याचा होता. स्वतः श्रीसमर्थ लग्नसमारंभांतून निसटले, पण या काहाणींत एका मूर्खाला हातीं धरून त्याचीं त्यांनीं तीन लग्नें करून सोडलीं आहेत. काहाणीला आरंभ त्याच्या जन्माच्या हि पूर्वीपासून केला आहे. तो क्रम असा—गर्भवासाच्या विपत्ती, जन्मदुःख, बालपण, खेळाचा लोभ, तारुण्य, भार्येचा छंद (३-२-४८ ते ५७).

येके स्त्रियेचेनि गुणें । ब्रह्मांड मानिलें टेंगणें ।

जिवलगें तीं पिसुणें । ऐसीं वाटलीं ॥ ३-२-५७ ॥

भार्येचा मृत्यु, शोक, द्वितीय संबंध, परद्वार, दरबडा, अनपत्यत्वदुःख, नवस, उदंड लेंकुरें, दारिद्र्य, ऋण, परदेशगमन, तेव्हां मातेचें स्मरण,

ते समई माता आठवली । म्हणे धन्य धन्य ते माउली ।

मजकारणें बहुत कष्टली । परी मी नेणे चि मूर्ख ॥ ३-४-३५ ॥

आजी जरी ते असती । तरी मजला कदा न विसंभती ।

वियोग होतां आक्रंदती । ते पोटागी वेगळी च ॥ ३६ ॥

पुत्र वैभवहीन भिकारी । माता तैसा चि अंगिकारी ।

दगदला देखोनि अंतरीं । त्याच्या दुःखें दुःखवे ॥ ३७ ॥

प्रपंच विचारें पाहातां । हें सकळ जोडे न जोडे माता ।

हें शरीर जयेकरितां । निर्माण जालें ॥ ३८ ॥

लांव तरी ते माया । काय कराधिया सहस्र जाया ।

परी भुलोन गेलों वायां । मकरध्वजाचेनी ॥ ३९ ॥

या येका कामाकारणें । जिवलगांसीं छंद घेणें ।

सखीं तीं च पिसुणें । ऐसीं वाटलीं ॥ ४० ॥

मातेची ही केवढी थोरवी ! पण चांडाळाला आई मेल्यावर ती सुचली ! आईबापें प्रत्यक्ष होतीं, तेव्हां भार्येचा कैवार घेऊन आईबापांना दुरुत्तरे करून

त्यांच्यापासून वेगळा निघाला होता ! (३-२-४९) आणि आतां आईचें स्मरण होऊन दुःख करीत आहे ! म्हणून श्रीसमर्थ म्हणतात, सर्वांनीं बोध घ्यावा,

म्हणौन धन्य धन्य ते प्रपंची जन । जे मायेबापाचें भजन ।
करिती, न करिती मन । निष्ठुर जिवलगंसीं ॥ ४१ ॥

आवर्षण, द्वितीयभार्यामरण, तृतीय संबंध, बापलेकांचें भांडण, परचक्र
अकस्मात धाडी आली । कांता बंदीं धरून नेली ॥ २८ ॥
तव तिची वार्ता आली । तुमची कांता भ्रष्टली ॥ ३० ॥

खंगत चालला, पश्चात्ताप वाटला,

द्रव्य नाहीं कांता नाहीं । ठाव नाहीं शक्ति नाहीं ।
देवा मज कोणी च नाहीं । तुजवेगळें ॥ ३४ ॥

पण आतां काय उपयोग, उशीर झाला,

पूर्वीं देव नाहीं पूजिला । वैभव देखोन भुलला ।
सेखीं प्राणी प्रस्तावला । वृद्धपर्णी ॥ ३५ ॥

वृद्धावस्थेचे हाल कपाळीं आले (३६ ते ५१), पुन्हा, पुनरपि जननं पुनरपि मरणं, हें रहाटगाडगें सुरू झालें.

तत्कालीन देशाची आणि समाजाची स्थिति सामान्यपणें कशी होती, त्याची निदर्शक ही काहाणी आहे. सर्वांचीं च तीन तीन लग्नें नसतील होत, पण आवर्षण, दारिद्र्य, धाडी, स्त्रीहरण आणि वित्तहरण या नेहमींच्या गोष्टी होऊन बसल्या होत्या.

पाहिल्या पांच समासांत संसाराची ही काहाणी सांगितल्यावर पुढच्या तीन समासांत आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि आधिदैविक या त्रिविध तापांचें निरूपण केलें आहे; हेतु हा कीं, संसाराचें दुःखदायक स्वरूप व त्रिविध ताप पाहून साधकाचें चित्त परमार्थाकडे वळावें.

देह इंद्रिय आणि प्राण । यांचेनि योगें आपण ।

सुखदुःखें शिणे जाण । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३-६-१३ ॥

सर्व भूतांचेनि संयोगें । सुख दुःख उपजों लागे ।
 ताप होतां मन भंगे । या नांव आदिभूतिक ॥ ३-७-२ ॥
 शुभाशुभ कर्मानें जना । देहांतीं येमयातना ।
 स्वर्ग नर्क भोग नाना । या नांव आदिदैविक ॥ ३-८-२ ॥

अशा श्रीसमर्थानीं संस्कृताधारे त्रिविध तापांच्या केलेल्या व्याख्या आहेत. श्रीसमर्थांच्या लेखनांतला एक गुण त्यांच्या सर्व काव्यांतून आढळतो, तो वाचकांच्या लक्ष्यांत आलेला च असणार कीं, कोणत्या हि शारीरिक वा मानसिक, भौतिक किंवा दैविक, मनबुद्धीला गोचर किंवा अगोचर अशा कोणत्या हि वस्तूचें किंवा प्रसंगाचें वर्णन श्रीसमर्थ करूं लागले म्हणजे तें वर्णन विस्तृत, व्यापक आणि संपूर्ण असावयाचें. त्यांच्या वाङ्मयांतून याचीं खरोखर च शेंकडों उदाहरणें देतां येतील. प्रस्तुतचें त्रिविध तापांचें च वर्णन पहा. त्यांत आणखी कांहीं सांगावयाचें त्यांनीं शिल्लक ठेवलेलें नाहीं. श्रीसमर्थ हे स्वतः च शब्दसृष्टीचे ईश्वर, नाना शब्दरत्नांचे वैरागर किंवा सागर होते. या त्रिविध तापांच्या समासांतील कांहीं कांहीं शब्द तर आपणांस लागत हि नाहींत. पण ते लागोत न लागोत, हे त्रिविध ताप ऐकून आणि वाचून आपल्या अंगावर शहारे आले पाहिजेत. आधिभौतिक तापाच्या समासांत ६३ ते ७८ ओव्यांत राजदंडाचे जे अनन्वित प्रकार वर्णिले आहेत ते पाहिले म्हणजे तत्कालीन शिक्षेच्या तऱ्हा किती अमानुष होत्या याची बरोबर कल्पना होईल !

पहिल्या पांच समासांतील काहाणीनें श्रीसमर्थानीं संसाराची असारता दर्शविली, पुढच्या त्रिविधतापाच्या तीन समासांत संसाराचें तापदायक स्वरूप प्रकट केलें आणि आतां नवव्या समासांत त्याची क्षणभंगुरता पटवीत आहेत.

संसार म्हणिजे सर्वेच स्वार । नाहीं मरणास उधार ।
 मापीं लागलें शरीर । घडीनें घडी ॥ ३-९-१ ॥

मागें, पुढें, पण

जन्मा आले तितुके प्राणी । मृत्य पावती ॥ ३७ ॥

तुम्ही कोणी हि असा, उदाहरणार्थ, राव असा, रंक असा, बलाढ्य असा धनाढ्य असा, धूर्त असा पंडित असा, शास्त्री असा वैदिक असा, योगी

असा संन्यासी असा, संत असा महंत असा, लोकमान्य असा राजमान्य असा, कोणी हि असा, लहान असा वा मोठे असा, मृत्यु कोणास ओळखीत नाही, त्याच्यापाशीं कोणाची प्रतिष्ठा चालत नाही,

सरतां संचिताचें शेष । नाहीं क्षणाचा अवकाश ।
भरतां न भरतां निमित्त्य । जाणें लागे ॥ ३ ॥

चालले च आहेत सर्व जण, मार्गाला लागलेले च आहेत, कोणी प्रवासास नुकता च आरंभ केला आहे, कोणाची अर्धी वाट चालून झाली, कोणी शेवटाच्या जवळ जवळ गेले आहेत. सर्वांचीं पाउलें पुढें च पडत आहेत, थांबण्याची सोय नाही, मार्गें परतण्याची गोष्ट च नको. असें आहे, तर मग केव्हां तरी याचा विचार करून शुद्धीवर यावयास नको काय? इतर सर्व जण चाललेले, गेलेले आपण पाहतों आणि ऐकतो, असें असतां आपण कशाच्या घमेंडींत असतो, कोण जाणे! घमेंड या संसाराची, अहंकाराची, अहंपणाची!

संसार म्हणिजे माहापूर । मार्जीं जळचरें अपार ।
डंखूं धावती विखार । काळसर्प ॥ ३-१०-१ ॥
आशा ममता देहीं बेडी । सुसरी करिताती तडातोडी ।
नेऊन दुःखाचे सांकडी- । मार्जीं घालिती ॥ २ ॥
अहंकारनक्रें उडविलें । नेऊन पाताळीं बुडविलें ।
तेथुनियां सोडविलें । नवचे प्राणी ॥ ३ ॥

काममगरमिठी सुटेना । तिरस्कार लागला तुटेना ।
मद मत्सर वोहटेना । भूलि पडिली ॥ ४ ॥
वासनाधामिणी पडिली गळां । घालून वेंटाळें वमी गरळा ।
जिव्हा लाळी वेळोवेळां । भयानक ॥ ५ ॥

तात्पर्य माथां प्रपंचाचें वोडें । घेऊन म्हणे माझें माझें ।
बुडतां हि न सोडी, फुंजे । कुळाभिमानें ॥ ६ ॥

अशी अवस्था होऊन वहात चालला आहे, बुडतो आहे, मरतो आहे, पण डोक्यावरचें गांठोडें दूर झुगारून देऊन 'रामा धांव' म्हणून कळवळून एक

आरोळी ठोकीत नाहीं ! केवढी ही प्रपंचाची भूल म्हणावयाची ! कोट्यवधी जीवांची ही च गती ! पण

जेंहीं भगवंतासी बोभाईलें । भावार्थबळें ॥ ८ ॥

देवें आपण घालूनि उडी । तयांसी नेलें पैलथडी ।

येर तें अभाविकें वापुडीं । वाहात चि गेलीं ॥ ९ ॥

या भावाचें सामर्थ्य केवढें आहे, पण कपाळकरंद्याला कळेल तेव्हां खरें ! कृपा करून हा गोड समास संबंध वाचा. या एका समासावरून त्रिभुवन ओवाळून टाकण्यास मी सिद्ध आहे ! हा एक समास जन्मोजन्मीं वाचावयास मिळावा म्हणून मी अनेक जन्म घेण्यास तयार आहे ! पण, या एका समासांत वर्णिलेली स्थिति, तुमची आणि माझी होईल तर आपणांस पुन्हा जन्म चव्यावा लागणार नाहीं. या समासाचा शेवट पहा. आपण श्रीसमर्थाचे चरण च घट्ट धरून बसूं ! मग पुन्हा जन्म कोठला ? एक भाव पाहिजे, आणखी कांहीं नको. भगवंत आणि समर्थ एक च.

भगवंत भावाचा भुकेला । भावार्थ देखोन भुलला ।

संकटीं पावे भाविकाला । रक्षितसे ॥ १० ॥

भावे भजनीं जे लागले । ते ईश्वरीं पावन जाले ।

भावार्थबळें उद्धरिले । पूर्वज तेहीं ॥ २१ ॥

परंतु आपली बहुतेकांची काय अवस्था होत आहे !

बहुतां जन्माचे सेवटीं । जेणें चुके आटाटी ।

तो हा नरदेह भेटी । करी भगवंतीं ॥ २५ ॥

आवचटें निधान जोडलें । तें कवडीच्या बदल नेलें ।

तैसें आयुष्य निघोनि गेलें । अभाविकाचें ॥ ३४ ॥

अभाविकाचा प्रचंड संसार, त्याचा अफाट पसारा आणि त्याचें डोळे दिपविणारें वैभव, श्रीसमर्थ कवडीच्या मोलाचें ठरवीत आहेत. तो माझे माझे करीत च मरणार !

जयास वाटे सीण व्हावा । तेणें विषयो चिंतीत जावा ॥ ६१ ॥

आणि जयास वाटे सुख चि असावें । तेणें रघुनाथभजनीं लागावें ।

आणि खरें म्हणजे श्रीसमर्थाप्रमाणें

स्वजन सकळ हि त्यागावे । दुःखमूळ जे ॥ ६३ ॥

हैं सर्व निरूपण ऐकून भाविक शिष्याचें हृदय प्रेमानें आणि नेत्र पाण्यानें भरून आले .

एकोनि बोले भाविक । कैसेनि घडे जी सार्थक ।

सांगा स्वामी येमलोक । चुके जेणें ॥ ६८ ॥

घडपुडी भगवत्प्राप्ती । होऊन चुके अधोगती ।

ऐसा उपाये कृपामूर्ती । मज दीनास करावा ॥ ७० ॥

कैसें करावें भगवद्भजन । कोठें ठेवावें हैं मन ।

भगवद्भजनाचें लक्षण । मज निरोपावें ॥ ७२ ॥

ऐसा म्लानवदनें बोले । धरिले सदृढ पाडलें ।

कंठ सद्गदित गळाले । अश्रुपात दुःखें ॥ ७३ ॥

शिष्याची अशी अनन्यता पाहून दयाळ गुरुरायाचें चित्त कळवळलें, त्यांनीं कृपा केली आणि त्या कृपेचेंच फळ म्हणून येथून पुढें सारखा आनंद च तुंबळणार आहे !

दशक चवथा

नवविधा भक्तीचा होय . ज्यांचा आपल्या पूर्वजांवर विश्वास नसेल , सत्पुरुष स्वानुभवानें जें सांगतात , तें हि ज्यांना मानावयाचें नसेल , अशा स्वच्छंदी लोकांना चार हि वाटा मोकळ्या आहेत , पण ज्यांचा आपल्या थोर पूर्वजांवर आणि सद्गुरुवचनावर विश्वास असून ज्यांना जन्माचें सार्थक व्हावें असें वाटत असेल , त्यांनीं भक्तीच्या या नऊ पायऱ्या चढत जाऊन श्रीरामदर्शन घ्यावें , रामरूपांत मिळून जावें , आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार करून घ्यावा . निष्काम बुद्धीनें साधक पहिल्या आठ पायऱ्या चढून गेला कीं , शेवटची नववी पायरी चढणें सुलभ होतें . आत्मनिवेदन ही जी नववी भक्ति ती च खरी भक्ति होय . इतर भक्तींत भक्त आणि देव निरनिराळे असतात , समोरा-समोर असतात , एकमेकांकडे पाहतात , एकमेकांशीं बोलतात , पण आत्मनिवेदन

भक्ति घडली म्हणजे ते दोघे एकरूप होतात ! त्या नवव्या भक्तीत सांगितल्याप्रमाणे

भक्त म्हणजे विभक्त नव्हे ।

त्या उभयतांतील विभक्तपणा नाहीसा होऊन भक्त निराळा राहात नाही !

श्रवणं कीर्तनं विष्णोःस्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

हा श्लोक मूळचा श्रीमत् भागवतांतील, पण संस्कृतप्राकृतज्ञ पंडित असे सांगतात की, या नवविधा भक्तीचे विवरण श्रीसमर्थानीं जसे व्यापक आणि प्रांजळ केले आहे, तसे अन्य कोणत्या हि संस्कृतप्राकृत ग्रन्थांत केल्याचे आढळत नाही !

श्रीसमर्थींचे हे विवरण विशिष्ट प्रकारचे आहे, हे खरे आहे. श्रीसमर्थींची दृष्टि विशाल, दूरवर पोंचणारी, सर्व दिशांकडे पाहणारी होती. स्थल आणि काळ त्यांच्या दृष्टीला प्रतिबंध करू शकले नाहीत. म्हणून त्यांचे बोलणे नेहमीं सर्वग्राही असे. या च प्रसंगीं असे नव्हे, त्यांच्या लेखनांत आपणांस सर्वत्र असा च व्यापकपणा पहावयास मिळतो. त्यांच्या वाङ्मयाचा जेवढा प्रांत आपण आतांपर्यंत पहात आलों, त्यांत श्रीसमर्थींच्या दृष्टीचा व्यापकपणा पदोपदीं आपल्या प्रत्ययास आला आहे आणि तसा तो शेवटपर्यंत येईल. या त्यांच्या सहजगुणाला अनुसरून च त्यांचे नवविधा भक्तीचे विवेचन आहे.

पहिली च श्रवणभक्ति घेतली तरी तींत त्यांनीं काय वगळले आहे, हे सांगणे कठीण आहे. प्राचीन आणि अर्वाचीन सर्व च शाखें पहावीं आणि एकावीं, असे त्यांच्या श्रवणभक्तीचे लक्षण दिसते. कर्ममार्ग उपासनामार्ग, ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग, योगमार्ग वैराग्यमार्ग इत्यादि नाना मार्ग, व्रतें तीर्थे दाने, नाना महात्मे, देहदंडाचे नाना प्रकार, भूगर्भ आणि आकाशवास, योगाच्या तऱ्हा, पिंडब्रह्मांडाची रचना, आकाशांतील चंद्रसूर्यतारामंडळे, नाना स्थाने, संगीताचे प्रकार, काळवेळ, सामुद्रिक लक्षणें, मंत्र तंत्र यंत्र, तोडगे, रसायन, नाडीज्ञान, नाना औषधी, वेद शाखें पुराणें, नाना मते, इत्यादि सर्व-सर्व काहीं-पहावे, एकावे, शोधावे, याला श्रीसमर्थ श्रवणभक्ती च म्हणतात. मला तर असे दिसते, त्यांच्या श्रवणभक्तीत हरिकथापुराणश्रवण

आणि अध्यात्मनिरूपण येतात, यांत कांहीं च नवल नाही, पण तींत भूत भविष्य वर्तमान सर्व शास्त्रे, चौदा विद्या आणि चौसष्ट कळाचशा काय, त्याहून हि आणखी असतील किंवा उदयास येतील त्या सर्व विद्या आणि कला यांचा अंतर्भाव होतो.

ऐसें हें अवघें चि ऐकावें । परंतु सार शोधून घ्यावें ।

असार तें जाणोनि त्यागावें । या नांव श्रवणभक्ती ॥४-१-२९॥

दुसरी भक्ति कीर्तन. या समासांत, कीर्तन कोणीं करावें, कसें करावें आणि कीर्तनकारानें मुख्य कोणत्या गोष्टी सांभाळाव्या, याविषयीं केलेल्या सूचना सदैव लक्ष्यांत बाळगणें आवश्यक होय. कीर्तनकार कसा असावा ?

वक्ता पाहिजे साचार । अनुभवाचा ॥ ४-२-२४ ॥

ही त्यांची पहिली महत्त्वाची सूचना होय. नुसतें पाठ केलेलें म्हणून दाखविणारा कीर्तनकार काय कामाचा ? अनुभवाच्या नांवानें ज्याच्यापाशीं शून्य आहे अशा कीर्तनकाराचा किंवा वक्त्याचा श्रोत्यांच्या मनावर काय परिणाम घडणार आहे ? अनुभवावांचून उपदेशकाचें बोलणें आणि कुत्र्याचें हवेंत भुंकणें, या दोहोंत काय फरक आहे ?

कीर्तन कसें करावें ?

करुणाकीर्तनाच्या लोटें । कथा करावी घडघडाटें ।

श्रोतयांचीं श्रवणपुटें । आनंदें भरावीं ॥ ४-२-१२

हें मुख्य धोरण असावें.

बहुधा बोलणें अव्यावेस्त । बोलों चि नये ॥ १८ ॥

कीर्तनकारानें पथ्यें कोणती सांभाळावी ?

ब्राह्मण्य रक्षावें आदरें । उपासनेचीं भजनद्वारें ।

गुरुपरंपरा निर्धारें । चळों च नेदावी ॥ २० ॥

करावें वैराग्यरक्षण । रक्षावें ज्ञानाचें लक्षण ।

परम दक्ष विचक्षण । सर्व हि सांभाळी ॥ २१ ॥

सर्व च सदाचाराच्या गोष्टींना जपावें, पण त्यांतल्या त्यांत ब्राह्मण्यरक्षण, उपासनेची पद्धति, गुरुपरंपरा, वैराग्यरक्षण आणि ज्ञानाचें लक्षण या पांच गोष्टींना फार जपावें, कारण त्या श्रीसमर्थींना फार जिव्हाळ्याच्या वाटत. या च पांच गोष्टी, या च क्रमांत नसल्या, तरी बरोबर त्या च, श्रीसमर्थींनीं पंचवटीच्या पुजाऱ्यांस कृष्णातटाकाहून पाठविलेल्या पत्रांत आल्या आहेत व त्यांना त्या पत्रांत त्यांनीं पंचविध शुद्ध मार्ग म्हणून म्हटलें आहे :

शुद्ध उपासना विमल ज्ञान । वीतराग आणि ब्राह्मण्यरक्षण ।
गुरुपरंपरेचें लक्षण । शुद्ध मार्ग ॥

तिसरी भक्ति नामस्मरणाची. तिचें वर्णन तिसऱ्या समासांत आहे. तो समास इतका गोड, सुलभ, प्रेमळ, हृदयभेदक आहे कीं, महाराष्ट्रांतील सदाचारसंपन्न धार्मिक प्रवृत्तीच्या बाळबोध घराण्यांतील हजारों स्त्रीपुरुषांच्या तो पाठांत असतो. सर्व काळीं, सर्व स्थळीं, सर्व स्थितींत नामस्मरण करतां येतें - नव्हे - केलें पाहिजे. त्याचें फळ फार मोठें आहे.

कांहीं च न करूनि प्राणी । रामनाम जपे वाणी ।
तेणें संतुष्ट चक्रपाणी । भक्तांलागीं सांभाळी ॥ २१ ॥
चहुं वर्णा नामाधिकार । नामीं नाहीं लाहानथोर ।
जड मूढ पैलपार । पावती नामें ॥ २४ ॥

असें हें दिसण्यांत अति सोपें, पण आचरण्यांत आणण्यास अति कठीण, पण रावापासून रंकापर्यंत सर्वांना खुलें आणि साध्य होण्यासारखें साधन आहे. त्याची उपेक्षा करणारे अकारण आत्मघात करून घेत असतात.

चवथी भक्ति पादसेवन ही होय. या भक्तीच्या पूर्वीच्या तीन व पुढच्या चार मिळून सात हि प्रकारच्या भक्तीवर ताण करणारी अशी ही भक्ति आहे.

पादसेवन चौथी भक्ती । पावन करितसे त्रिजगती ।
जयेकरितां सायोज्यमुक्ती । साधकास होये ॥ २५ ॥
म्हणौनि थोराहूनि थोर । चौथे भक्तीचा निर्धार ।
जयेकरितां पैलपार । बहुत प्राणी पावती ॥ २६ ॥

अशी ही भक्ति सर्व भक्तीत श्रेष्ठ होय .

पादसेवन तें चि जाणावें । कायावाचामनोभावें ।

सद्गुरूचे पाय सेवावे । सद्गतिकारणें ॥ २ ॥

सद्गुरुकृपेविण कांहीं । भवतरणोपाव तो नाही ।

याकारणें लवलाहीं । सद्गुरुपाय सेवावे ॥ ४ ॥

इतर भक्ति घडल्या आणि ही भक्ति न घडली तर सार्थकता होणार नाही .

संगत्याग आणि निवेदन । विदेहस्थिती अलिप्तपण ।

सहजस्थिती उन्मनी विज्ञान । हे सप्त हि येकरूप ॥ ८ ॥

ती स्थिती सद्गुरुकृपेवांचून प्राप्त होणें सर्वथैव अशक्य .

नाना समाधानें पाहातां । बाणती सद्गुरु करितां ।

सद्गुरुविण सर्वथा । सन्मार्ग नसे ॥ १८ ॥

प्रयोग साधनें सायास । नाना साक्षेपें विद्याअभ्यास ।

अभ्यासें कांहीं गुरुगम्यास । पाविजेत नाही ॥ १९ ॥

याकारणें ज्ञानमार्ग । कळाया धरावा सत्संग ।

सत्संगेविण प्रसंग । बोलों चि नये ॥ २१ ॥

अतएव सेवावे सद्गुरूचे चरण ॥ २२ ॥

त्या चरणांची अखंड सेवा करावी, कृपा झाल्यावांचून राहणार नाही .

पांचवी अर्चन भक्ति होय .

पांचवी भक्ति तें अर्चन । अर्चन म्हणिजे देवतार्चन ।

शास्त्रोक्त पूजाविधान । केलें पाहिजे ॥ ४-५-२ ॥

त्या च प्रमाणें सर्वांनीं आपआपले कुळधर्म हि पाळावे, ते सोडूं नयेत . ती अर्चन भक्ती च होय .

या हि वेगळे कुळधर्म । सोडूं नये अनुक्रम ।

उत्तम अथवा मध्यम । करीत जावे ॥ १५ ॥

जाखमाता मायराणी । बाळा बगुळा मानविणी ।
पूजा मांगिणी जोगिणी । कुळधमें करावीं ॥ १६ ॥

कुलाचार, कुलधर्म जे चालत आले असतील, ते कसे हि असले, तरी ते पुढे चालविले पाहिजेत, अशी श्रीसमर्थांची आज्ञा आहे. परंपरेचा ते एवढा बोज ठेवतात. याप्रमाणे

काया वाचा आणि मनं । चित्तें वित्तें जीवें प्राणें ।
सद्भावें भगवंत अर्चणें । या नांव अर्चनभक्ति ॥ २९ ॥

आणि ही जशी देवाची पूजा करावयाची, तशी च सद्गुरूची हि करावी.

ऐसें चि सद्गुरूचें भजन । करून असावें अनन्य ॥ ३० ॥

पण प्रश्न असा, मी पडलों धुळ्यास आणि माझे कुलदैवत कोल्हापुरास आणि इष्टदैवत चाफळास आणि सद्गुरू सज्जनगडावर शेवटचे राहिले आणि दृष्टीच्या आड झाले, तर मी पूजा कशी करावी ?

ऐसी (म्हणजे प्रत्यक्ष) पूजा न घडे बरवी । तरी मानसपूजा करावी ।
मानसपूजा अगत्य व्हावी । परमेश्वरासी ॥ ३१ ॥
मनं भगवंतास पूजावें । कल्पून सर्व हि समर्पावें ।
मानसपूजेचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ ३२ ॥
जें जें आपणास पाहिजे । तें तें कल्पून वाहिजे ।
येणें प्रकारें कीजे । मानसपूजा ॥ ३३ ॥

सहावी भक्ति वंदन. ती हि या च प्रमाणें.

सहावी भक्ति तें वंदन । करावें देवासी नमन ।
संत साधु आणि सज्जन । नमस्कारीत जावे ॥ ४-६-२ ॥
सूर्यासी करावे नमस्कार । देवासी करावे नमस्कार ।
सद्गुरूस करावे नमस्कार । साष्टांग भावें ॥ ३ ॥
पशुपति श्रीपति आणि गभस्ति । यांच्या दर्शनें दोष जाती ।
तैसा चि नमावा मारुती । नित्य नेमं विशेष ॥ ६ ॥

पण सहुरु प्रत्यक्ष समोर नाहीत, असे आपण मानून चाललो आहोत, मग नमस्कार कोणास करावा ? मुख्य जसा एक भगवंत आणि इतर तेहतीस कोटी देव ही त्या भगवंताची अधिष्ठाने, तद्वत् मुख्य एक आपले सहुरु आणि अन्य ज्यांच्या ज्यांच्या ठिकाणी कांहीं हि विशेष गुण आढळतील तीं सर्व सहुरुचीं अधिष्ठाने मानून त्यांना नमन करावे.

जेथें दिसती विशेष गुण । तें सहुरुचें अधिष्ठान ।

याकारणें त्यासी नमन । अत्यादरें करावे ॥ ९ ॥

ज्याप्रमाणें, सर्व देवांस नमस्कारिलें । तें येका भगवंतास पावलें ॥ तद्वत् च, विशेष गुणवंतांना केलेला नमस्कार आणि त्यांचा राखलेला आदर सहुरुस पावतो. तात्पर्य,

देव देवाचीं अधिष्ठानें । सत्पात्रें सहुरुचीं अधिष्ठानें ।

याकारणें नमस्कार करणें । उभय मार्गी ॥ १३ ॥

शेवटीं इतकें च म्हणावयाचें कीं, प्रपंचाचें ओझें मस्तकीं असतां व अनेक उपाधींनीं मन व्याप्त असतां, एकवार मनाचा धडा करून सहुरुपदापुढें एकदां च देहानें असें लोटांगण घालावें कीं, उठून पहावें तों तें ओझें आणि त्या उपाधी सर्व नाहींशा होऊन सहुरुपदाशिवाय डोळ्यांना कांहीं दिसूं नये आणि कानांना कांहीं ऐकूं येऊं नये, सर्व च कर्मेन्द्रियें आणि ज्ञानेन्द्रियें त्या चरणीं लीन होऊन जावींत - नव्हे - अष्ट हि देहांचें निरसन व्हावें ! जन्मांत केव्हां तरी असा एकदां च एक नमस्कार घालतां यावा, घालावा ! मग आपलें काम संपलें, पुढची सर्व चिंता त्यांची त्यांना, आपण निश्चित व्हावें !

साधक भावें नमस्कार घाली । त्यासी चिंता साधूस लागली ।

सुगम पंथें नेऊन घाली । जेथील तेथें ॥ २४ ॥

या च एका ओवीवर, लघु काव्यांपैकीं आत्माराम प्रकरण, जणूं भाष्यरूपानें आहे. वाटल्यास पुन्हा वाचून पहा.

सातवी भक्ति दास्य. असें वाटतें, एक एका भक्तीचा विचार चालला आहे तों आपण एक एक पायरी खरोखर च वर चढून जात आहोत कीं.

काय, न कळे! देवाचें आणि सद्गुरूचें सर्वतोपरी दास्य करण्याला तत्पर होऊं या.

सातवें भजन तें दास्य जाणावें। पडिलें कार्य तितुकें करावें।

सदा सन्निध चि असावें। देवद्वारीं ॥ ४-७-२ ॥

देवाचें वैभव सांभाळावें। न्यूनपूर्ण पडों चि नेदावें।

चढतें वाढतें वाढवावें। भजन देवाचें ॥ ३ ॥

शके १९८१ च्या पूर्वी, चाफळच्या श्रीरामाला अनुलक्षून आणि सर्व शिष्यांना - विशेषतः - श्रीशिवरायाला उद्देशून श्रीसमर्थानीं हे उद्गार काढले आहेत, असें निश्चित समजा. हें वाक्य मी लिहीत नसून माझ्या हातून लिहिलें जात आहे, असें हि कृपा करून माना.

चढतें वाढतें वाढवावें। भजन देवाचें ॥

या श्रीसमर्थींच्या आज्ञेत रामराज्याच्या त्यांच्या सर्व इच्छा सांठविलेल्या आहेत. ही त्यांची आज्ञा आशीर्वादरूपानें फलद्रूप झाल्याचा प्रत्यय महाराष्ट्रास लवकर च आला. ती आज्ञा झाल्यापासून तिचें स्मरण पुढें चाळीस पन्नास वर्षे तरी महाराष्ट्रानें ठेवले होते, असें दिसतें. आज हि आपण ती समजून घेऊन पाळूं, तर आपला भविष्यकाळ उज्ज्वल करूं. या आज्ञेतील गूढार्थ श्रीशिवरायांना समजला होता. या आज्ञापालनाचें सामर्थ्य श्री छत्रपति राजाराम महाराज, रामचंद्र नीळकंठ अमात्य वगैरेंच्या प्रत्ययास आलें होतें.

चढतें वाढतें वाढवावें। भजन देवाचें ॥

या १९८१ च्या पूर्वी केलेल्या आज्ञेला पुढें ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झालें. श्री रामदास आणि रामदासी ग्रन्थमालेंतील नववा भाग श्रीसंप्रदायाचीं कागदपत्रें असा आहे. त्यांतील लेखांक २६ चें पत्र शक १९९९ च्या सुमारास दत्ताजी त्रिमल वाकनीस यांनीं दिवाकरभटास लिहिलेलें आहे. त्यांत “श्री स्वामीची तों उदासीन स्थिती परंतु त्यांची आज्ञा पूर्वी च आपणासी आहे कीं (चाफळ येथील) श्री रघुनाथ देवाचा समारंभ उतरोतर वृद्धीतें पावावा तैसें च राज्य हि उतरोतर अभीवृद्धीतें पावेळ” असें राजश्री छत्रपति यजमान श्री शिवराय आपणाजवळ बोलल्याचें दत्ताजी त्रिमल

दिवाकरभटास कळवीत आहेत. या आशीर्वादाचें स्मरण श्री राजाराम छत्रपति, रामचंद्र नीळकंठ अमात्य वगैरेना हि होतें असें शक १६१८ तीळ ८१, ८२, ८३, ८५, ८६ या लेखांकांवरून दिसतें. लेखांक ८६ हें रामचंद्र नीळकंठ अमात्य यांनीं १६१८ फाल्गुन शु. ३ स कऱ्हाड प्रांताचे मुख्य देशाधिकारी व लेखक भानजी गोपाळ यांस लिहिलेलें पत्र आहे. त्यांत “राजश्री कैलासवासी स्वामीस (म्हणजे श्री शिवरायास) उतरोतर चढता वाढता श्री देवाचा भक्तिमोहत्सव चालवावा तैसें च चढतें वाढतें राज्य अभिवृद्धीतें पावेल हें श्रीचे (म्हणजे श्रीसमर्थांचें) कृपापूर्वक आशीर्वादवाक्य आहे तरी हें धर्मराज्य श्रीचे कृपेकरून वृद्धीतें पावलें ” याप्रमाणें रामचंद्र नीळकंठ श्रीसमर्थांचें वचन उद्धृत करून तसा प्रत्यय आल्याचें हि कळवीत आहेत.

असा या दास्यभक्तींत थोडासा इतिहास हि आहे. ज्यांना कळेल आणि मानवेल त्यांनीं स्वतःच्या, समाजाच्या, राष्ट्राच्या अभिवृद्धीसाठीं श्रीसमर्थांच्या या आज्ञेचें अखंड पालन केलें पाहिजे. त्यांनीं

भंगलीं देवालयें करावीं । मोडलीं सरोवरें बांधावीं ।
सोफे धर्मशाळा चालवावीं । नूतन चि कायें ॥ ४ ॥
नाना रचना जीर्ण जर्जर । त्यांचे करावे जीर्णोद्धार ।
पडिलें कार्य तें सत्वर । चालवीत जावें ॥ ५ ॥

ही हि दास्यभक्ती च होय. देवाच्या संनिध राहून दास्य करणारांची वाणी किती मृदु असावी !

वचनें बोलावीं करुणेचीं । नाना प्रकारें स्तुतीचीं ।
अंतरें निवती सकळांचीं । ऐसें वदावें ॥ २६ ॥

याप्रमाणें श्रीसमर्थसेवकांनीं आणि भक्तांनीं हरएक प्रकारें देवाचें वैभव चालवावें आणि देवगृहीं नीच दास्यत्व पतकरावें आणि पडेल तें काम करावें. जशी देवाची सेवा करावयाची, तशी च ती सद्गुरूची करावी. प्रत्यक्ष घडण्याचा योग नसेल तर मानसपूजेच्या द्वारें करावी.

ऐसें दास्य करावें देवाचें । येणें चि प्रकारें सद्गुरूचें ।
प्रत्यक्ष न घडे तरी मानसपूजेचें । करीत जावें ॥ २८ ॥

आठवी भक्ति, सातवीच्या हि पुढची वरचढ, सख्य भक्ति होय.

देवासी परम सख्य करावें । प्रेम प्रीतीनें बांधावें ।

आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ ४-८-२ ॥

या भक्तीत पादसेवनभक्तीची परमावधि होत आहे . आपण आपल्याला देवाला किती वाहून घ्यावें, त्याला मर्यादा च नाही !

देवास जयाची अत्यंत प्रीति । आपण वर्तावें तेणें रीती ।

येणें करितां भगवंतीं । सख्य घडे नेमस्त ॥ ३ ॥

भक्ति भाव आणि भजन । निरूपण आणि कथाकीर्तन ।

प्रेमळ भक्तांचें गायन । आवडे देवा ॥ ४ ॥

आपण तैसें चि वर्तावें । आपणासी तें च आवडावें ।

मनासारिखें होतां स्वभावें । सख्य घडे नेमस्त ॥ ५ ॥

ओवी उद्धृत करतां करतां वाटते, सर्व च ओव्या उद्धृत कराव्या. हात आंखडण्याचें नुसतें मनांत आलें तरी वाईट वाटते. पुढच्या निदान तीन ओव्या उद्धृत न करून कसे चालेल ? त्यांत श्रीसमर्थहृदयाचें प्रतिबिंब पडलेलें स्पष्ट दिसत आहे !

देवाच्या सख्यत्वाकारणें । आपलें सौख्य सोडून देणें ।

अनन्यभावें जीवें प्राणें । शरीर तें हि वेंचावें ॥ ६ ॥

सांडून आपली संसारवेथा । करीत जावी देवाची चिंता ।

अनन्य भक्ताचा कसा उलटा न्याय आहे ! भक्तानें देवाची चिंता करावयाची !

निरूपण कीर्तन कथा वार्ता । देवाच्या चि सांगाव्या ॥ ७ ॥

देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलगंसी तुटी ।

हें कोण बोलत आहे ? घरदार, शेतीवाडी, सोयरेधायरे, सर्वांना सोडून चालते झालेले श्रीसमर्थ सांगत आहेत ! दुसरें कोण सांगू शकेल ?

सर्व अर्पावें, सेवटीं । प्राण तो हि वेचावा ॥ ८ ॥

या समासाच्या प्रत्येक ओवींत श्रीसमर्थहृदयाचें प्रतिबिंब पडलेलें आहे. जीवावर उदार होऊन भक्त देवाची चिंता करूं लागला म्हणजे मग देवाला

भक्ताची चिंता लागते. तेव्हां देवावर सर्वस्वीं भार टाकून असावे. याचा अर्थ आपण हात पाय हालवावयाचे नाहीत, असा नव्हे. पण सर्वस्वीं देवावर विसंबून प्रयत्न चालू असला म्हणजे देवाच्या इच्छेनें जें घडेल, त्यांत च आपलें हित आहे, असें मानून चालावे.

देवाचें जें मनोगत । तें चि आपुलें उचित ।

इच्छेसाठीं भगवंत । अंतरूं नये कीं ॥ २२ ॥

देवाचे इच्छेनें वर्तावे । देव करील तें मानावे ।

मग सहज चि स्वभावे । कृपालु देव ॥ २३ ॥

पाहातां देवाचे कृपेसी । मातेची कृपा कायेसी ।

माता वधी बाळकासी । विपत्तिकाठीं ॥ २४ ॥

परंतु देवें भक्त कोण वधिला । कधीं देखिला ना ऐकिला ।

शरणागतास देव जाला । वज्रपंजरु ॥ २५ ॥

देव कृपेचा सागरु । देव करुणेचा जळधरु ।

देवासी भक्ताचा विसरु । पडणार नाहीं ॥ २६ ॥

सख्य देवाचें तुटेना । प्रीती देवाची विटेना ।

देव कदा पालटेना । शरणागतासी ॥ ३० ॥

असें त्रिवार श्रीसमर्थ आश्वासनपूर्वक सांगत असतां ध्यावर कोण विश्वास ठेवणार नाहीं ? समासाच्या शेवटच्या ओवींत

जैसा देव तैसा गुरु । शास्त्री बोलिला हा विचारु ।

म्हणौन सख्यत्वाचा प्रकारु । सहुरूसीं असावा ॥ ३२ ॥

अशी श्रीसमर्थांची आज्ञा आहे. ती शिरसा मान्य करून या समासांत जेथें जेथें देव आहे, तेथें तेथें 'सद्गुरु' योजून समास वाचून पहावा. पहावा म्हणजे आपल्या ठिकाणीं किती अल्पांशानें अनन्य भक्ति उतरली आहे व ती पूर्णांशानें कशी उतरेल, याचा विचार करावा !

या समासांतील देव कोण-प्रत्यक्ष कां मूर्ति-असा प्रश्न करावासा वाटतो. देवार्शीं सख्य करावे, म्हणजे च मुळीं कोणार्शीं ? देवाची आवड, देवाला चिंता, देवाचा सहवास, देवाचें मनोगत, देवाची इच्छा, त्याची

कृपा, देवाला आपलें स्मरण, देवाची मैत्री, देवाला वाटणारी प्रीति, इत्यादि जे शब्दप्रयोग या समासांत आहेत, ते काय मूर्तीला उद्देशून समजावयाचे ? आपल्या मनांतील

हितगुज तयासि सांगावें ॥ २१ ॥

तें काय मूर्तीला ? केवळ मूर्तीला उद्देशून हा समास आहे, असें मला वाटत नाही. श्रीराम श्रीसमर्थापुढें प्रत्यक्ष होते. ते श्रीसमर्थांना सोडून केव्हां हि दूर झाले नाहीत. समर्थांसी रक्षित दोनी धनुर्वारी । हें सत्य आहे. जनीं आणि वनीं राम आणि लक्ष्मण दोघे श्रीसमर्थांच्या दोन्ही बाजूंस असत.

श्रीसमर्थांनीं स्वहस्ताक्षरें लिहिलेल्या त्या एकमेव उपलब्ध असलेल्या पत्रांत 'आपण जाला समाचार रघुनाथजीस विदित केला' असें त्यांनीं म्हटलें आहे, म्हणजे काय झालेला सर्व वृत्तान्त त्यांनीं मूर्तीला निवेदन केला, असें मानावयाचें ? मला तसें वाटत नाही.

स्वानुभवदिनकराच्या १६ व्या कलापांतील ४ थ्या किरणांत, श्री क्षेत्र जांब येथें वयाच्या अकराव्या वर्षी ज्यांनीं निजमुद्रांकित पत्र समर्थांच्या हातांत दिलें, हर्मुजी रंगाच्या दिव्य वखानें श्रीसमर्थांचें अंग वेष्टिलें आणि त्यांच्या मस्तकीं कृपाहस्त ठेवून कर्णी महावाक्याचा उपदेश केला आणि हनुमंतास निरविलें, किंवा श्रीसमर्थप्रतापाच्या तिसऱ्या समासांत गिरिधरांनीं वर्णिल्याप्रमाणें, हिमालयकुंडीं बुडी देण्यास श्रीसमर्थ सिद्ध झाले असतां ज्यांनीं त्यांना वरच्या वर धरलें, त्या प्रत्यक्ष श्रीरामाशीं श्रीसमर्थांनीं सख्य केलें होतें आणि या समासांत त्याप्रमाणें करण्यास ते आपणांस आज्ञा करीत आहेत ! अनेक जन्मांत अनेक साधनें करून हि न साधणारी अशी ही कठीण गोष्ट आपल्या अगदीं हातची आहे, असें श्रीसमर्थ म्हणतात.

देव सख्यत्वे राहे आपणासी । तें तों वर्म आपणा चि पासीं ॥ १२ ॥

तें वर्म कोणतें ? अनन्य भाव !

आपण असतां अनन्य भावें । देव तत्काळ चि पावे ॥ १३ ॥

तत्काळ चि ! ल्याला विलंब नाही ! काय करावें ? जीव कासावीस होतो. हा सारा च समास वाचकांस विव्हल करून सोडणारा आहे. चित्त इतकें विव्हल झाल्यावर शेवटची

नववी भक्ति आत्मनिवेदन साधावयाला थोडा च उशीर होणार आहे ?

एका निवेदनाचें लक्षण । देवासी वाहावें आपण ।
 करावें तत्त्वविवरण । म्हणजे कळे ॥ ४-९-३ ॥
 तस्मात् विचार करावा । देव कोण तो वोळखावा ।
 आपला आपण शोध घ्यावा । अंतर्यामीं ॥ ७ ॥
 मी कोण ऐसा निवाडा । पाहों जातां तत्त्वज्ञाडा ।
 विचार करितां उघडा । आपण नाहीं ॥ ८ ॥
 तत्त्वे तत्त्व जेव्हां सरे । तेव्हां आपण कैचा उरे ।
 आत्मनिवेदन येणें प्रकारें । सहज चि जालें ॥ ९ ॥

आत्मनिवेदन म्हणजे 'अहं ब्रह्मास्मि' चा साक्षात्कार. साक्षात्कार हि नव्हे, ब्रह्म च होऊन राहणें, ब्रह्माहून निराळें न उरणें, देव आणि भक्त एक च होऊन असणें, सायुज्यता मुक्ति प्राप्त होणें. अशी ही

नवमी भक्ति आत्मनिवेदन । न होतां न चुके जन्ममरण ।

हें वचन सत्य प्रमाण । अन्यथा नव्हे ॥ २५ ॥

ऐसी हे नवविधा भक्ति । केल्यां पाविजे सायोज्यमुक्ति ॥ २६ ॥

स्वलोकता, समीपता, स्वरूपता आणि सायोज्यता, अशा चार मुक्ति आहेत, पैकीं पहिल्या तिहींचा, केव्हां ना केव्हां, अंत होतो, फक्त चवथी सायुज्यता मुक्ति ही च खरी अविनाशी मुक्ति होय. पहिल्या तीन मुक्तींचें स्वरूप मोठें मोहक असतें. देवलोकीं सुखाला पार नाहीं. सुखाच्या ज्या ज्या कल्पना कराव्या त्या पूर्ण होण्याची अनुकूलता तेथें असते. पण केव्हां तरी त्या नाश होणार च. तेव्हां त्या तिन्ही मुक्ति झिडकारून चवथी मुक्ति शहाण्यानें प्राप्त करून घेतली पाहिजे.

तात्पर्य, माझ्या समजुतीप्रमाणें, श्रवण, कीर्तन, स्मरण, अर्चन, वंदन, दास्य आणि सख्य अशीं हीं सात हि, पादसेवन भक्ति घडण्याचीं साधनें मानून पादसेवन भक्ति करावी, ती च सर्व भक्तींत श्रेष्ठ आहे, ती घडली कीं, आत्मनिवेदन हें तिचें फळ आपोआप पदरीं पडेल !

असा हा पूर्वार्धाच्या पूर्वार्धाचा मतलब आहे. आतां पूर्वार्धाच्या उत्तरार्धात प्रवेश करण्याला आपण अधिकारी झालों. श्रीसद्गुरुचरणापार्शी थोडी विश्रांति घेऊन पुढें जाऊं.

जय जय जी सद्गुरु पूर्णकामा । परमपुरुषा आत्मयारामा ।
अनुर्वाच्य तुमचा महिमा । वर्णिला न वचे ।

दशक पांचवा

या दशकाच्या चवथ्या समासांत उपदेशाचे अनेक प्रकार आणि मंत्र यांचा उल्लेख आला असल्यामुळे या दशकाचें नांव 'मंत्रांचा दशक' पडलें असलें तरी या दशकाचा मुख्य विषय आत्मज्ञानाचा आहे. आत्मज्ञान म्हणजे आपण कोण, याचें ज्ञान.

एक ज्ञानाचें लक्षण । ज्ञान म्हणिजे आत्मज्ञान ।

पाहावें आपणासी आपण । या नांव ज्ञान ॥ ५-६-१ ॥

इतर सर्व प्रकारचें ज्ञान तें नुसतें कौशल्य किंवा बहुधा ज्ञान होय. बहुधा ज्ञानाचे विषय अनंत आहेत. त्यांची लहानशी यादी पांचव्या समासांत श्रीसमर्थानीं दिली आहे. हल्लींच्या काळीं तर, ती कितीतरी पटीनें वाढवितां येईल. परंतु काय उपयोग ? यांपैकीं एकाच्या हि योगानें सर्व संशयांचा निरास होऊन मोक्षाची प्राप्ति होणार नाहीं. अगदीं दुसऱ्याच्या मनांतलें जाणतां आलें, तर आपणांस मोठा चमत्कार वाटेल, पण तें हि कांहीं खरें ज्ञान नव्हे.

जाणावें दुसऱ्याचे जीवीचें । हें ज्ञान वाटे साचें ।

परंतु हें आत्मज्ञानाचें । लक्षण नव्हे ॥ ५-५-३४ ॥

ग्रन्थराजाच्या संपूर्ण वीस दशकांत मी या पांचव्या दशकाला श्रेष्ठ मानीत आलों आहे, कारण त्यांत श्रीसमर्थानीं, ज्या योगें आपलें अत्यंत समाधान झालें तें आपल्या स्वामीचें वचन उघड सांगितलें आहे. तें वचन म्हणजे

अहं ब्रह्मास्मि

हें होय. यावर पुष्कळ प्रश्न उद्भवतात आणि उद्भवतील, पण त्यांचा विचार आपण पुढें करूं. तूर्त इतकेंच मानावयाचें कीं, मी ब्रह्म आहे आणि

तत्त्वमसि

तू हि तें च आहेस, तेव्हां तू आणि मी एक च आहोंत. भरतखंडांत जन्माला आलेला आणि वैदिक संस्कृतींत वाढलेला प्रत्येक जण हें मानतो, पण तें ज्याच्या प्रत्ययास आलें, त्याचा ज्याला साक्षात्कार झाला व ज्याच्या वर्तनावरून त्याला झालेला साक्षात्कार जगाच्या हि निदर्शनास आला, असा पुरुष विरळा !

मनुष्याच्या चार कोटी आहेत: बद्ध, मुमुक्षु, साधक आणि सिद्ध. कोटींत एकादा च सिद्ध असेल, दोन चारशें साधक निघतील, हजार दोन हजारांच्या ठिकाणीं मुमुक्षुत्व उत्पन्न होत असेल, बाकी सोरे बद्ध असतात. बद्ध म्हणजे ज्याला संसाराशिवाय दुसऱ्या कशाचें भान नसतें तो. बद्ध म्हणजे ज्याच्या ठिकाणीं प्रपंचाचा अत्यादर आणि परमार्थाचा अनादर असतो तो. श्रीसमर्थांच्या भाषणांत पुष्कळदां विनोद हि असे. त्याचें एक ठळक उदाहरण म्हणजे त्यांनीं बद्धाचें केलेलें विनोदपूर्ण वर्णन होय.

हार्तीं द्रव्याची जपमाळ । कांताध्यान सर्वकाळ ।

सत्संगाचा दुष्काळ । या नांव बद्ध ॥ ५-७-३९ ॥

नेत्रीं द्रव्य दारा पाहावी । श्रवणीं द्रव्य दारा ऐकावी ।

चितनीं द्रव्य दारा चिंतावी । या नांव बद्ध ॥ ४० ॥

काया वाचा आणि मन । चित्त वित्त जीव प्राण ।

द्रव्यदारेचें करी भजन । या नांव बद्ध ॥ ४१ ॥

इंद्रियें करून निश्चळ । चंचळ होऊं नेदी पळ ।

द्रव्यदारेसी लावी सकळ । या नांव बद्ध ॥ ४२ ॥

द्रव्य दारा तें चि तीर्थ । द्रव्य दारा तो चि परमार्थ ।

द्रव्य दारा सकळ स्वार्थ । म्हणे तो बद्ध ॥ ४३ ॥

वेर्थ जाऊं नेदी काळ । संसारचिंता सर्वकाळ ।

कथा वार्ता ते चि सकळ । या नांव बद्ध ॥ ४४ ॥

घटिका पळ निमिष्यभरी । दुश्चीत नव्हतां अंतरीं ।

सर्वकाळ ध्यान करी । द्रव्यदाराप्रपंचाचें ॥ ४६ ॥

तीर्थ यात्रा दान पुण्य । भक्ति कथा निरूपण ।

मंत्र पूजा जप ध्यान । सर्व हि द्रव्य दारा ॥ ४७ ॥

जागृति स्वप्न रात्रि दिवस । ऐसा लागला विषयध्यास ।

नाहीं क्षणाचा अवकाश । या नांव बद्ध ॥ ४८ ॥

आपण हें काय चालविलें आहे, इकडे एकाद्याचें च दैववशात् लक्ष जातें. संसारदुःखांनीं दुःखवला, त्रिविध तापांनीं पोळला, भाग्यानें सत्पुरुषाच्या तोंडून चांगल्या गोष्टी ऐकाव्यास मिळाल्या आणि एके दिवशीं सहज स्वतःकडे लक्ष गेलें, आपले दोष दिसूं लागले, नाहीं नाहीं ते दोष आपल्या हातून घडले असें वाटलें, दुःख झालें, सारें चरित्र आठवलें, क्षणभर मन विरघळलें, विषाद वाटला, पश्चात्ताप झाला, यापुढें

आतां कांहीं आयुला काळ । सार्थक करूं ॥ ५-७-५ ॥

असें मनांत आलें, म्हणजे त्या क्षणीं बद्धाचा मुमुक्षु झाला, असें समजावें. मुमुक्षूचें मुख्य लक्षण म्हणजे आपले अवगुण दिसूं लागून, दुसऱ्याची निंदा करण्याचा आजवर चालविलेला धंदा सोडून तो स्वतःची निंदा करूं लागतो.

म्हणे मी पतित चांडाळ । म्हणे मी दुराचारी खळ ।

म्हणे मी पापी केवळ । या नांव मुमुक्षु ॥ २८ ॥

म्हणे मी अभक्त दुर्जन । म्हणे मी हीनाहूनि हीन ।

म्हणे मी जन्मलों पाषाण । या नांव मुमुक्षु ॥ २९ ॥

म्हणे मी कांहीं च नेणे । म्हणे मी सकळाहूनि उणें ।

आपलीं वर्णी कुलक्षणें । या नांव मुमुक्षु ॥ ३३ ॥

म्हणे मी अवगुणाची रासी । म्हणे मी वेर्थ आलों जन्मासी ।

म्हणे मी भार जालों भूमीसी । या नांव मुमुक्षु ॥ ३६ ॥

अशी कांहींशी जागृति होऊन कांहीं साधनें करूं लागतो, पोथ्यापुस्तकें वाचूं लागतो, तीर्थक्षेत्रें पाहूं लागतो, प्रपंचाचा ध्यास कमी होत जाऊन परमार्थाचा हव्यास वाढत जातो, पण समाधान कांहीं होत नाहीं, अशा अवस्थेंत, एकदम प्रकाश पडावा त्याप्रमाणें,

अंकित होईन सज्जनाचा ॥ ४३ ॥

अशी बुद्धि उत्पन्न होते. अशी बुद्धि झाली म्हणजे बद्धदशा संपली, असें समजावे !

सद्गुरूवांचून ज्ञान नाही. ते हि एकदम कृपा करतील, असें समजू नका. श्रीसमर्थांचे च पहाना, त्यांनी आपल्या जीवींचे गुज एकदम कोठे सांगितले आहे. मला मोठी मौज वाटते.

असो पूर्वी थोर थोर । जेणें ज्ञानें पैलपार ।

पावले ते साचार । ऐक आतां ॥ ५-६-२२ ॥

‘ऐक आतां’, असें म्हटल्यावर सांगावे कीं नाही ? पण नाही, पुन्हा त्या ज्ञानाची च प्रतिष्ठा सांगू लागले ! पुन्हा कांहीं वेळानें

साधु संत आणि सज्जन । भूत भविष्य वर्तमान ।

सर्वत्रांचें गुह्य ज्ञान । तें सांगिजेल आतां ॥ २८ ॥

असें म्हणून तरी सांगितले का ? नाही ! पुन्हा ज्ञानाची च महती सुरू झाली ! तें ज्ञान तुला पुराणें वाचून होणार नाही, वेद सांगू शकणार नाहीत, तें मी च

तें चि आतां ये चि क्षणीं । बोधीन गुरुकृपें ॥ ३२ ॥

ह्या च क्षणीं सांगतो असें म्हणून हि, स्वतःवर झालेल्या गुरुकृपेची आठवण झाल्यामुळे ज्ञान सांगण्याचें बाजूस च राहून गुरुकृपेकडे च चित्त वळले. ह्या गुरुकृपेच्या ओव्या कोणाच्या हि हृदयाचें पाणी करतील ! त्या ओव्यांत श्रीसमर्थ बोलले नाहीत, त्यांचें हृदय बोललें आहे !! मधून मधून, सांगतो म्हणतात, पण न सांगतां गुरुकृपेंत दंग होतात. शिष्याची आतुरता सारखी वाढत चालली ! श्रीसमर्थांच्या मुखानें आपणांस ज्ञान व्हावें म्हणून तो अति उतावीळ झाला, हे सांगणार का नुसते च चाळविणार, असें वाटून शिष्यानें म्लान होऊन श्रीसमर्थांचे पाय च घट्ट धरले, तेव्हां कोठे त्यांना दया आली आणि बोलूं लागले ! त्या गुरुकृपेच्या अकरा ओव्या, म्हणजे प्रत्यक्ष श्रीसमर्थहृदय च ! तें हृदय आपण आपल्या हृदयाशीं धरूं ! त्या ओव्या आपण आपल्या हृदयांत साठवूं ! ज्ञान पलीकडे च राहिलें, पण या अकरा ओव्यांनीं च माझे कार्य होत आहे ! माझे कार्य कोणतें श्रीसमर्थभक्तिप्रेम. मी दुसरें कांहीं जाणत नाही !

सद्गुरुकृपा

पाहिलें नस्तां संस्कृतीं । रीग नाहीं मन्हाष्टग्रन्थीं ।
हृदई वसल्या कृपामूर्तीं । सद्गुरुस्वामी ॥ ५-६-३३ ॥

आतां नलगे संस्कृत । अथवा ग्रन्थ प्राकृत ।
माझा स्वामी कृपेसहित । हृदई वसे ॥ ३४ ॥

न करितां वेदाभ्यास । अथवा श्रवणसायास ।
प्रेतेंविण सौरस । सद्गुरुकृपा ॥ ३५ ॥

ग्रन्थ मात्र मन्हाष्ट । त्याहून संस्कृत श्रेष्ठ ।
त्या संस्कृतामर्घें पष्ट । थोर तो वेदांत ॥ ३६ ॥

त्या वेदांतापरतें कांहीं । सर्वथा श्रेष्ठ नाहीं ।
जेथें वेदगर्भ सर्व ही । प्रगट जाला ॥ ३७ ॥

असो ऐसा जो वेदांत । त्या वेदांताचा हि मथितार्थ ।
अति गहन जो परमार्थ । तो तूं ऐक आतां ॥ ३८ ॥

अरे गहनाचें हि गहन । तें तूं जाण सद्गुरुवचन ।
सद्गुरुवचनें समाधान । नेमस्त आहे ॥ ३९ ॥

सद्गुरुवचन तो चि वेदांत । सद्गुरुवचन तो चि सिद्धांत ।
सद्गुरुवचन तो चि धादांत । सप्रचीत आतां ॥ ४० ॥

जें अत्यंत गहन । माझ्या स्वामीचें वचन ।
जेणें माझे समाधान । अत्यंत जालें ॥ ४१ ॥

तें हें माझे जीवीचें गुज । मी सांगैण म्हणतों तुज ।
जरी अवधान देसी मज । तरी आतां ये च क्षणीं ॥ ४२ ॥

असें पांच वेळां, सांगतो म्हणून हि न सांगतां शिष्याची आतुरता इतकी
वाढली कीं, अखेरीस,

शिष्य म्लानवदनें बोले । धरिले सदृढ पाउलें ।

तेव्हां कोठें दया येऊन

मग बोलों आरंभिलें । गुरुदेवें ॥ ४३ ॥

आपल्या गुरूपासून जें ज्ञान प्राप्त झालें होतें, तें मग श्रीसमर्थानीं ४४ आणि ४५ या दोन च ओव्यांत सांगून पुढच्या सहा ओव्यांत त्याचें स्पष्टीकरण केलें आहे आणि हें ज्ञान एकदां झालें म्हणजे त्याचें दृढीकरण होण्याचा उपाय दोन ओव्यांत सांगून पुढच्या म्हणजे अकराव्या ओवींत समारोप केला आहे. फार तर यापुढें आपण उतारे घेतांना संकोच करूं, पण या हि अकरा ओव्या सतत डोळ्यांपुढें पाहिजेत, म्हणून त्यांना ओलांडून पुढें जाणें योग्य होणार नाहीं.

आत्मज्ञान

अहं ब्रह्मास्मि माहांवाक्य । येथीचा अर्थ अतर्क्य ।
तो हि सांगतो ऐक्य । गुरुशिष्य जेथें ॥ ४४ ॥
एक शिष्या येथीचें वर्म । स्वयें तूं चि आहेसि ब्रह्म ॥
ये विषई संदेह भ्रम । धरूं चि नको ॥ ४५ ॥

स्पष्टीकरण

नवविधा प्रकारें भजन । त्यांत मुख्य तें आत्मनिवेदन ।
तें समग्र प्रकारें कथन । कीजेल आतां ॥ ४६ ॥
निर्माण पंचभूतें यीथें । कल्पांतीं नासतीं येथान्वयें ।
प्रकृति पुरुष जीयें । ते हि ब्रह्म होती ॥ ४७ ॥
दृश्य पदार्थ आटतां । आपण हि नुरे तत्वतां ।
ऐक्यरूपें ऐक्यता । मुळीं च आहे ॥ ४८ ॥
सृष्टीची नाहीं वार्ता । तेथें मुळीं च ऐक्यता ।
पिंड ब्रह्मांड पाहों जातां । दिसेल कोठें ॥ ४९ ॥
ज्ञानवन्ही प्रगटे । तेणें दृश्यकेर आटे ।
तदाकारें मूळ तुटे । भिन्नत्वाचें ॥ ५० ॥
मिथ्यत्वं वृत्ति फिरे । तों दृश्य असतां च वोसरे ।
सहज चि येणें प्रकारें । जालें आत्मनिवेदन ॥ ५१ ॥

दृढीकरण

असो गुरूचे ठाई अनन्यता । तरी तुज कायसी रे चिंता ।
वेगळेपणें अभक्ता । उरों चि नको ॥ ५२ ॥

आतां हें चि दृढीकरण । व्हावया करी सद्गुरुभजन ।
सद्गुरुभजनें समाधान । नेमस्त आहे ॥ ५३ ॥

समारोप

या नांव शिष्या आत्मज्ञान । येणें पाविजे समाधान ।
भवभयाचें बंधन । समूळ मिथ्या ॥ ५४ ॥

एकांतांत बसावें, याचें अखंड श्रवण मनन करावें, भाग्योदयाचा दिवस उजाडल्यावांचून राहणार नाही ! मुख्य म्हणजे श्रीसद्गुरुवचनां पूर्ण विश्वास पाहिजे .

सद्गुरुविण ज्ञान कांहीं । सर्वथा होणार नाही ॥ ५-१-२१ ॥

हा सिद्धान्त आहे . इतर पुष्कळ साधनें केलीं, तरी गुरुकृपेवांचून तीं फोल होत . हा सिद्धान्त निरपवाद आहे . पहिल्या समासाच्या ३३ ते ४४ या ओव्यांत तो सर्वथैव निःसंदिग्ध आणि अत्यंत हृदयभेदक शब्दांत श्रीसमर्थानीं प्रतिपादिला आहे . त्यांचा ठाम सिद्धान्त कीं ,

सद्गुरुविण जन्म निर्फळ । सद्गुरुविण दुःख सकळ ।

सद्गुरुविण तळमळ । जाणार नाही ॥ ३९ ॥

सद्गुरुविण मोक्ष पावावा । हें कल्पांतीं न घडे ॥ ४४ ॥

कोणाला आवडो, न आवडो, त्यांचा दुसरा सिद्धांत असा आहे,

गुरु तों सकळांसी ब्राह्मण । जन्हीं तो जाला क्रियाहीन ।

तरी तयासी च शरण । अनन्यभावे असावे ॥ ५-१-६ ॥

फार काय, पण

जरी ब्राह्मण मूढमती । तरी तो जगद्वंच ॥ १५ ॥

ब्राह्मण्य हें एक अविनाशी तत्व दिसतें . एरव्हीं श्रीसमर्थानीं त्याची एवढी प्रतिष्ठा ठेवली नसती . जगाच्या आरंभापासून सारें जग जरी त्यावर उलटलेलें असलें, तरी तें टिकून च आहे, कां, तर तें अविनाशी आहे म्हणून !

मी ब्राह्मण पडलों म्हणून मला हा सिद्धान्त पटत असेल, नाही म्हणतां येत नाही, पण या सिद्धान्ताच्या पाठीशीं हजारों हजार वर्षांची परंपरा उभी आहे आणि म्हणून तात्त्विक दृष्टि बाजूस ठेवली तरी समाजशास्त्राच्या दृष्टीनें तो मला सत्य आणि हितावह वाटतो. पण यांत ब्राह्मणांनीं शेफारून जाण्यासारखें कांहीं नाही. क्रियाहीन आणि मूढमति ब्राह्मण असला तरी तो त्याच्या परंपरेमुळें वंघ होय. येथें श्रीसमर्थ परंपरेला महत्त्व देत आहेत, हें ब्राह्मणांनीं ओळखिलें पाहिजे. ही क्रियाहीनत्वाला आणि मूढमतित्वाला श्रीसमर्थाकडून सनद मिळाली, असें नव्हे. तत्कालीन ब्राह्मणांच्या आचार-विचारभ्रष्टतेबद्दल व मूर्खपणाबद्दल त्यांनीं अन्यत्र काढलेले दुःखोद्गार प्रसिद्ध आहेत. दासबोधग्रन्थाधारे तत्कालीन लोकस्थिताच्या खुणा पाहतांना ते दुःखोद्गार आपल्या कानांवर येतील च.

तात्पर्य, गुरुत्वाचा अधिकार ब्राह्मणांचा आहे, पण तो मानावयाचा नसेल तर, निदान गुरु स्वयातीचा तरी असावा. (९-२-६४)

सद्गुरूवांचून ज्ञान नाही आणि ज्ञानावांचून मोक्ष नाही, हे सिद्धान्त खरे असले, तरी अज्ञानामुळें त्या सिद्धान्तांच्या योगानें महाराष्ट्रसमाजांत, पुरुषांत आणि त्यांच्या हि पेश्यां स्त्रियांत विपरीत घडल्याचें निदर्शनास येत आहे. सद्गुरूवांचून ज्ञान नाही आणि ज्ञानावांचून मोक्ष नाही, तेव्हां जो कोणी भेटेल आणि सद्गुरु म्हणविल आणि मिरवीत असेल त्याच्या नादीं, बेसावधपणा, अज्ञान, भोळेपणा यांच्या योगें लागून स्त्रिया आणि पुरुष आपलें सारखें च अकल्याण करून घेत असतात. सद्गुरु किती दुर्मिळ आहेत. पण हल्लीं त्यांचें पीक किती तरी फोफावलेलें दिसतें. महाराष्ट्रांत तालुक्याचें असें क्वचित च ठिकाण असेल कीं, जेथें एकाद्या सद्गुरूनें आत्मज्ञान विकण्याचें दुकान थाटलेलें नसेल. दहा पांच खेडीं मिळून एकादा तरी मंत्र देणारा बुवा असतो च. बुवांना बोलून काय उपयोग, तो त्यांच्या चरितार्थाचा धंदा असतो. चालत आहे तोंपर्यंत ते आपला धंदा चालविणार च. लोकांनीं च सावध झालें पाहिजे आणि ओळखिलें पाहिजे.

यासाठीं, दुसऱ्या समासांत श्रीसमर्थांनीं सद्गुरु काय करूं शकतात म्हणून जें वर्णन केले आहे, त्याची कसोटी लावून आपण च आधीं सद्गुरूची परीक्षा केली पाहिजे.

जो ब्रह्मज्ञान उपदेसी । अज्ञानअंधारें निरसी ।
 जीवात्मयां परमात्मयांसी । ऐक्यता करी ॥ ५-२-९ ॥
 बिघडले देव आणि भक्त । जीवशिवपणें द्वैत ।
 तया देवभक्तां येकांत । करी तो सद्गुरु ॥ १० ॥
 भवव्याघ्रें घालूनि उडी । गोवत्सास तडातोडी ।
 केली देखोनि सीघ्र सोडी । तो सद्गुरु जाणावा ॥ ११ ॥
 प्राणी मायाजाळीं पडिले । संसारदुःखें दुःखवले ।
 ऐसे जेणें मुक्त केले । तो सद्गुरु जाणावा ॥ १२ ॥
 वासनानदीमाहांपुरीं । प्राणी बुडतां ग्लांती करी ।
 तेथें उडी घालूनि तारी । तो सद्गुरु जाणावा ॥ १३ ॥
 गर्भवास अति सांकडी । इच्छाबंधनाची बेडी ।
 ज्ञान देऊन सीघ्र सोडी । तो सद्गुरु स्वामी ॥ १४ ॥
 फोडूनि शब्दाचें अंतर । वस्तु दाखवी निजसार ।
 तो चि गुरु माहेर । अनाथांचें ॥ १५ ॥
 जीव येकदेसी वापुडें । तयास ब्रह्म चि करी रोकडें ।
 फेडी संसारसांकडें । वचनमात्रें ॥ १६ ॥
 जें वेदांचे अभ्यांतरीं । तें काढून अपत्यापरी ।
 शिष्यश्रवणीं कवळ भरी । उद्गारवचनें ॥ १७ ॥

या कसोटीला उतरणारे सद्गुरु काय वाटेवर पडले आहेत ? परंतु याच्या उलट

शिष्यास न लविती साधन । न करविती इंद्रियेदमन ।
 ऐसे गुरु आडक्याचे तीन । मिळाले तरी त्यजावे ॥ २१ ॥

या सद्गुरुच्या बाबतींत आणखी एक मोठा धोका असतो. तो चांगल्या चांगल्या चिकित्सकांना हि मोहांत पाडूं शकतो. ब्रह्मज्ञानाची भाषा सुलभ असल्यामुळें ती एकाद्याच्या मुखांत बसलेली आढळली तर फसगत होण्याचा फार संभव असतो.

अद्वैतनिरूपणें अगाध वक्ता । परी विषई लोलंगता ।
 ऐसिया गुरुचेनि सार्थकता । होणार नाहीं ॥ ३१ ॥

असले हि लोभी, केवळ शब्दज्ञानी गुरु टाळले पाहिजेत. मग सद्गुरु ओळखावा तरी कसा, हा मोठा प्रश्न पडतो. त्याचें उत्तर दोन ओव्यांत, सर्व लक्षणें एकत्र करून देण्यांत आलें आहे :

म्हणोनि ज्ञान वैराग्य आणि भजन । स्वधर्मकर्म आणि साधन ।
कथा निरूपण श्रवण मनन । नीति न्याये मर्यादा ॥ ५२ ॥

या ओवींतील बारा लक्षणें आणि समासाच्या शेवटच्या ओवींत दिलेलें

या हि वरी कृपाळुपण ।

हें तेरावें लक्षण, मिळून या तेरा लक्षणांच्या कसोटीवर जो उतरेल तो च खरा सद्गुरु होय.

असले सद्गुरु दुर्मिळ होत ! यावर माझा एक च तोडगा आहे. त्याचा उल्लेख स्फुट ओव्यांच्या निरूपणांत ब्रह्मज्ञानप्राप्तीचीं साधनें सांगतांना मीं मार्गें एकदां केला आहे. तो तोडगा मीं अनेकदां प्रवचनांत हि बोलून दाखविला आहे. तो ऐकून खऱ्याला उलट बरें वाटतें, पण गुरुपणाचा धंदा करणारे कांहीं जण मजवर रागावल्याचें हि मला कळलें आहे. पण एका बाजूस अशांचा राग व दुसऱ्या बाजूस भाविक स्त्रीपुरुषांची फसवणूक, यांत गुरूचा धंदा करणाऱ्यांचा राग पतकरणें मला इष्ट वाटतें.

माझें म्हणणें असें. ब्रह्म आणि सद्गुरुपद हीं एक च होत. ब्रह्मपदास पोचलेले असे साक्षात्कारी सद्गुरु हल्लींच्या अवनतीच्या, धर्मभ्रष्टेच्या, वर्ण-संकराच्या काळांत कोठें दिसावे ? तेव्हां माझा तोडगा असा, श्री ज्ञानेश्वर, श्री नामदेव, श्री एकनाथ, श्री तुकाराम आणि श्री रामदास कोठें गेले नाहींत, किंवा फार दूर नाहींत, यांपैकीं कोणाची हि कांस धरावी. ती घट्ट धरावी, इतकीं कीं,

कोसळोनि पडो हें आकाश । आणिकाची वास न पाहूं ॥

इतर कोणाला निंदूं नये. भले असोत नष्ट असोत, सर्वांना नमस्कार करावा, सर्वांच्या पायां पडावें, पण कोणाची हि आशा करूं नये !

तात्पर्य, बद्धाचा मुमुक्षु झाला म्हणजे च तो सद्गुरूच्या शोधाला लागतो. सद्गुरूचीं लक्षणें आपण वर पाहिलीं च आहेत. त्या च प्रमाणें

सच्छिष्याचीं लक्षणें कोणतीं तीं समजून घेऊन तीं आपण स्वतःच्या ठिकाणीं बाणून घेतलीं पाहिजेत. नुसता पश्चात्ताप झाला, एवढ्यानें च भागावयाचें नाहीं. हीं लक्षणें श्रीसमर्थानीं तिसऱ्या समासांत विस्तारानें सांगितलीं आहेत. त्या समासाच्या १०४ ओव्या आहेत. एवढा मोठा समास दासबोधांत दुसरा नाहीं. याचा अर्थ मी असा करतो, श्रीसमर्थाना सच्छिष्यांची इतकी काळजी वाटे. आपण सारे च सच्छिष्य होण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगून आहोंत. तेव्हां आपल्यापैकीं प्रत्येकानें स्वतःकडे पहात तो समास शांतपणें वाचला पाहिजे आणि बोध घेतला पाहिजे. बुवांत जसे ढोंगी बुवा असतात, तसे शिष्यांत हि ढोंगी शिष्य असतात. ढोंगी शिष्य आपल्या एकट्याचा च घात करून घेतो, पण ढोंगी गुरु अनेकांच्या नाशाला कारण होतो. म्हणून ढोंगी गुरुचें ढोंग बाहेर काढण्यास धूर्त लोक जसे टपलेले असतात, तसे ढोंगी शिष्याच्या मार्गें ते लागत नाहींत, त्यावरून शिष्यांत कोणी ढोंगी नसतात च असें होत नाहीं. गुरु होऊन पोट भरणें, हा जसा एक धंदा आहे, तसा शिष्य होऊन तुंबडी भरणें हा हि एक चरितार्थाचा मार्ग आहे. असल्या नष्ट शिष्यांचें हि वर्णन अत्यंत निषेधपूर्वक केलेलें आपणांस त्या च समासांत आढळेल. त्या समासाच्या ५४ ते ९७ ओव्या या असच्छिष्यांनीं च अडविल्या आहेत. त्या लक्षणांत आपण कोठें येत नाहीं ना, हें आपण सर्वांनीं फार दक्षतेनें पाहिलें पाहिजे.

कठीण आहे, पण सर्व गोष्टी जुळून आल्या पाहिजेत. शेतीचा दृष्टान्त घेऊन श्रीसमर्थानीं हें समजावून दिलें आहे. भूमि चांगली पाहिजे, पेरवयाचें बीं चांगलें पाहिजे, वेळच्या वेळीं पाऊस पाहिजे आणि पीक आलें तरी निगा ही केली च पाहिजे. अगदीं तद्वत्, उत्तम भूमिकेचा सच्छिष्य पाहिजे, शुद्ध ज्ञानाचें बीज पेरणारा सद्गुरु पाहिजे, अध्यात्मनिरूपणाचा पाऊस अखंड पडत राहिला पाहिजे आणि परमार्थाचें पीक वायां जाऊं नये म्हणून साधनें चाळू च ठेवलीं पाहिजेत.

म्हणौन साधन अभ्यास आणि सद्गुरु ।

सच्छिष्य आणि सच्छास्त्रविचार ।

सत्कर्म सद्वासना पारु । पाववी भवाचा ॥ ५-३-१२ ॥

सद्गुपासना सत्कर्म । सत्क्रिया आणि स्वधर्म ।

सत्संग आणि नित्य नेम । निरंतर ॥ १३ ॥

ऐसें हैं अवर्धे चि मिले । तरी च विमळ ज्ञान निवळे ।
 नाही तरी पाषांड संचरे बळें । समुदाई ॥ १४ ॥

आधीं काय विचार करावयाचा असेल तो करावा, काय कसोटी लावावयाची असेल ती लावावी, परीक्षा पहावयाची असेल ती पहावी, पण एकदां सद्गुरु म्हणून शरण गेल्यावर

लागतां सद्गुरुवचनपंथें । जालें ब्रह्मांड पालथें ।
 तरी जयाच्या शुद्ध भावार्थें । पालट न धरिजे ॥ ५१ ॥

इतका विश्वास पाहिजे. हें तर सच्छिष्याचें मुख्य लक्षण गणलें गेलें आहे :

मुख्य सच्छिष्याचें लक्षण । सद्गुरुवचनीं विश्वास पूर्ण ।
 अनन्यभावे शरण । या नांव सच्छिष्य ॥ ५-३-१९ ॥

पश्चात्ताप करण्याची पाळी येऊं नये म्हणून मी वर सांगितलेला तोडगा मानावा. आपला महाराष्ट्र मोठा भाग्यवान् आहे. इतकें भाग्य दुसऱ्या कोणत्या हि देशाचें किंवा प्रांताचें असेल, असें वाटत नाहीं. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास या पंचकांतून बेलाशक कोणाची निवड करा, रामदास, केशव, आनंदमूर्ति, रंगनाथ, जयराम या पंचायतनांपैकीं कोणाचे हि पाय धरा, कल्याण, उद्धव, दिनकर, दिवाकर, वासुदेव या पंचकांपैकीं कोणाची हि कांस धरा, किंवा अशीं पंचकें जीं तुम्हांस आणखी सुचतील तीं विचारांत घ्या, पण गुरुविरहित राहूं नका,

येक गुरु येक देव । कोठें तरी असावा भाव ।

म्हणजे आपलें काम संपलें, मग आपली काळजी त्या गुरूला आणि त्या देवाला लागली.

असें झालें म्हणजे च मुमुक्षुचा साधक होतो :

जो संतासी शरण गेला । संतजनीं आश्वासिला ।
 मग तो साधक बोलिला । ग्रन्थांतरीं ॥ ५-९-३ ॥
 उपदेशिलें आत्मज्ञान । तुटलें संसारबंधन ।
 दृढतेकारणें करी साधन । या नांव साधक ॥ ४ ॥

हा समास मुळावरून पुढें पुढें वाचीत च जा, सारखा प्रवाह चालला आहे. त्यांत तुम्हांस आढळेल कीं, साधक हा लावी ऐक्यतेची समाधी। बळें चि स्वरूपाकार होतो। स्वरूपीं लावी निजध्यास। सदा स्वरूपीं मिसळें। आत्म-स्थितीची धारणा धरी। वस्तु साधी लागवेगें। स्वरूपीं करी दृढ बुद्धी। फार काय, तो वस्तु च होऊन राहिलेला असतो, आपणांस दिसत असतो तो तो नसतो च मुळीं ! मग दिसत असतो तो कोण असतो ? तो तो नसतो ! तो

विवेकबळें गुप्त जाला। आपेंआप मावळला।

दिसतो परी देखिला। नाहीं च कोणीं ॥ ५-९-२५ ॥

आपल्या समर्थांची हि अशी च स्थिति आहे. ज्याला त्याला वाटतें, मी समर्थांना पाहिलें, मी त्यांना ओळखिलें, पण, खरें बोद्धें, त्यांना नाहीं हो कोणी पाहिलें किंवा ओळखिलें !

५ × ३ त जितक्या कडक रीतीनें श्रीसमर्थांनीं असच्छिष्याचा धिक्कार केला आहे, तितक्या च उत्साहानें आणि जोरानें ५ × ९ च्या ३३ ते ९८ ओव्यांत त्यांनीं साधकाचा जयजयकार केला आहे. त्या ओव्यांत अनायासें श्रीसमर्थांचा भाषाविलास हि पहावयास मिळतो. उतारा मोठा होईल, म्हणून त्या ओव्या मुळावरून वाचण्याची वाचकांस विनंति करितों.

अशा साधकापासून सिद्धाची पायरी फारशी दूर नसते. साधकाच्या ठिकाणीं आरंभीं संशय असतो (५-९-७) आणि नंतर त्याची निवृत्ति होते आणि सिद्ध हा आरंभापासून च निःसंदेह असतो. याचा अर्थ, साधक निःसंदेह झाला म्हणजे तो च सिद्ध होतो.

साधकासी संदेहवृत्ती। पुढें होतसे निवृत्ती।

या कारणें निःसंदेह श्रोतीं। साधु वोळखावा ॥ ५-१०-१२ ॥

सिद्ध संदेहरहित असतात व त्यांना निश्चयाचें समाधान प्राप्त झालेलें असतें, असें म्हणतात. तो निश्चय कोणता ? आत्मबुद्धीचा !

आत्मबुद्धि निश्चयाची। ते चि दशा मोक्षश्रीची।

अहमात्मा हें कधीं चि। विसरों नये ॥ ५-१०-३८ ॥

याप्रमाणें हा दशक अहं ब्रह्मास्मि या महावाक्याचा आहे. त्यांत सर्व आत्मज्ञान आलें. या वचनाचा च पुढच्या दशकांत विस्तारपूर्वक विचार केला आहे, तिकडे आतां आपण वळूं.

दशक सहावा

देवशोधनाचा. मागील दशकांत अहं ब्रह्मास्मि हें जें ज्ञानाचें सूत्र सांगितलें तें या दशकांत विस्तारपूर्वक समजावून दिलें आहे.

‘मी ब्रह्म आहे’ यांत मी कोण, ब्रह्म काय आहे व माझें आणि त्याचें तादात्म्य कसें आहे, हे तीन मुख्य प्रश्न व एक ब्रह्म तेवढें खरें बाकी सर्व मिथ्या आहे, तर हें सारें दिसतें तें काय खोटें आहे, हें गहन ज्ञान मला कसें होईल व एकदां तें ज्ञान झाल्यावर मग मला कांहीं करावयाचें उरत नाही ना, असे तीन उपप्रश्न उद्भवतात. या सर्व प्रश्नांचा या दशकांत साकल्यानें विचार केला आहे. हे च प्रश्न पुढें हि वारंवार उद्भवले आहेत, तेव्हां ते येथें च एकवार चांगले समजून घेतलेले असलेले बरे, म्हणजे वारंवार त्यांचा विचार करणें नको.

पोट भरण्याच्या विद्येला हि व्यवहारांत ज्ञान म्हणतात, पण तें कांहीं खरें ज्ञान नव्हे. परमेश्वर ओळखणें, ब्रह्म समजणें हें खरें ज्ञान.

तो देव ठाई पडेना । तरी यमयातना चुकेना ।

ब्रह्मांडनायक चोजवेना । हें बरें नव्हे ॥ ६-१-१३ ॥

जेणें संसारीं घातलें । आवघें ब्रह्मांड निर्माण केलें ।

त्यासी नाहीं वोळखिलें । तो चि पतित ॥ १४ ॥

तेव्हां हरएक प्रयत्न करून आपण त्याची ओळख करून घेतली पाहिजे.

मी कोण आणि ब्रह्म काय आहे, असा आपल्यापुढें प्रश्न आहे आणि मी ब्रह्म च असल्यामुळें ब्रह्माचा शोध लागला म्हणजे माझ्या स्वरूपाचा उलगडा आपोआप च होणार आहे, म्हणून आपण आधीं ब्रह्म जाणण्याच्या उद्योगास लागूं.

ब्रह्मस्वरूप

निर्गुण आत्मा तो निर्मळ । जैसे आकाश अंतराळ ।
घनदाट निर्मळ निश्चळ । सदोदित ॥ ६-३-१ ॥
जें खंडलें चि नाही अखंड । जें उदंडाहूनि उदंड ।
जें गगनाहूनि वाड । आणि सूक्ष्म ॥ २ ॥
जें दिसेना ना भासेना । जें उपजेना ना नासेना ।
जें येयना ना जायना । परब्रह्म तें ॥ ३ ॥
जें चळेना ना ढळेना । जें तुटेना ना फुटेना ।
जें रचेना ना खचेना । परब्रह्म तें ॥ ४ ॥
जें सन्मुख चि सर्वकाळ । जें निःकळंक आणि निखळ ।
सर्वांतर आकाशपाताळ । व्यापूनि असे ॥ ५ ॥
अविनाश तें ब्रह्म निर्गुण । नासे ते माया सगुण ।
सगुण आणि निर्गुण । कालवलें ॥ ६ ॥

अशा या सगुणनिर्गुण मायाब्रह्माच्या कर्दमांतून आपणांस ब्रह्माची ओळख करून घ्यावयाची आहे. या मायाब्रह्माचें अति सरस विवरण पांचव्या समासांत आहे. मला तो समास फार आवडतो व मला वाटतें, तो सर्वांना मुखोद्गत असावा. तो भूपाळीसारखा म्हणतां येतो. पाठ झाला म्हणजे प्रत्यहीं सकाळीं उठल्यावर तो शांत वेळीं शांतपणें भूपाळीसारखा म्हणावा. मला तरी तो समास एक भूपाळी च वाटतो. श्रीसमर्थानीं तो भूपाळी म्हणून च रचला असेल काय? या समासाला आपण भूपाळी च मानूं. ती स्वतंत्र आहे, तिचा शेवट हि फलश्रुतींत झाला आहे. वाचक मुळावरून जरूर पाहतील, मुखोद्गत करतील, या विश्वासानें उतरून घेत नाहीं.

त्या भूपाळीचा आरंभ

श्रोते पुसती ऐसें । माया ब्रह्म तें कैसें ।
श्रोत्यां वक्त्यांच्या मिसें । निरूपण ऐका ॥ ६-५-१ ॥
ब्रह्म निर्गुण निराकार । माया सगुण साकार ।
ब्रह्मासि नाहीं पारावार । मायेसि आहे ॥ २ ॥

आणि तिचा शेवट

मायाब्रह्माचें विवरण । करितां चुके जन्ममरण ।

संतांस गेलियां शरण । मोक्ष लाभे ॥ २५ ॥

अरे या संतांचा महिमा । बोलावया नाहीं सीमा ।

जयांचेनि जगदात्मा । अंतर चि होये ॥ २६ ॥

दिक्, काल आणि गुण या तिन्ही दृष्टींनीं ब्रह्माची व्याप्ति किती ती विचार करण्यासारखी आहे. या दशकांत कालापुरती व्याप्ति सांगितली आहे, सातव्या दशकांत दिग्दृष्ट्या सांगितली आहे, आणि नवव्यांत गुणांपुरती आली आहे. ब्रह्मस्वरूप एका च वेळीं आपल्या नजरेत भरावें, म्हणून या तिन्ही दृष्टींनीं आपण येथे च पाहूं.

कालाच्या दृष्टीनें ब्रह्माची व्याप्ति ६×४ त दाखविली आहे, ती आपण आपल्या भाषेत मांडूं. तें गणितांतील एक उदाहरण आहे. गणितज्ञांनीं तें उदाहरण सोडवून उत्तराचा आंकडा काढावा.

एकंदर युगे चार. कलियुगाचीं वर्षे ४,३२,०००, द्वापाराचीं ८,६४,०००, त्रेतायुगाचीं १२,९६,००० आणि कृताचीं १७,२८,००० मिळून चार हि युगांचीं ४३,२०,००० वर्षे होतात. इतकीं वर्षे लोटलीं म्हणजे चार युगांचा एक फेरा होतो. असे १००० फेरे झाले म्हणजे ब्रह्मदेवाचा अवघा एक दिवस होतो. मग असे किती फेरे झाले म्हणजे त्याचें एक वर्ष होणार आणि किती फेरे झाले म्हणजे ४३,२०,००० वर्षे होणार यांचें गणित करा ! या हिशोबानें ब्रह्मदेवाच्या चारी युगांचे हजार फेरे झाले म्हणजे विष्णूची ती एक घटिका होते. सोडवा विष्णूच्या चारी युगांच्या हजार फेर्यांचें गणित. कारण विष्णूच्या युगांचे हजार फेरे झाले म्हणजे शंकराचें एक पळ होणार आहे आणि शंकराच्या युगांचे हजार फेरे झाले म्हणजे शक्तीचें तें अर्ध पळ होय ! आणि

ऐशा अनंत शक्ती होती । अनंत रचना होती जाती ।

तरी परब्रह्म जसेच्या तसे असतें.

तरी अखंड खंडेना स्थिती । परब्रह्माची ॥ ६-४-५ ॥

आणि मी जर तें च परब्रह्म असेन, हें वर्णन जर माझ्या च स्वरूपाचें असेल, तर केवढें आश्चर्य म्हणावयाचें कीं, अनंत काळ टिकणाऱ्या त्या माझ्या शाश्वत स्वरूपाची यत्किंचित् चिंता न करतां, प्रस्तुत मला जें, फार फार तर, शंभर वर्षांचें आयुष्य लाभलें आहे, त्यापायीं मी अहोरात्र धडपडत आणि तळमळत असावें

दिग्दृष्ट्या हि असेंच आश्चर्य वाटतें. ७×४ त त्या दृष्टीनें परब्रह्माची म्हणजे माझ्या च स्वरूपाची व्यापकता सांगितली आहे.

ब्रह्म नभाहून निर्मळ । पाहातां तैसें चि पोकळ ।
 अरूप आणि विशाल । मर्यादेवेगळें ॥ ७-४-१ ॥
 येकवीस स्वर्गें सप्त पाताळ । मिळोन येक ब्रह्मगोळ ।
 ऐसीं अनंत तें निर्मळ । व्यापून असे ॥ २ ॥
 अनंत ब्रह्मांडांखालतें । अनंत ब्रह्मांडावरुतें ।
 तेणेंविण स्थळ रितें । अणुमात्र नाहीं ॥ ३ ॥

इतका मी व्यापक असतां, काय नवल म्हणावें कीं, त्या माझ्या विशाल प्रांताला विसरून मीं माझ्या टीचभर घट्यासाठीं आणि वीतभर शेतासाठीं, हातभर जहागिरीसाठीं आणि गजभर राज्याकरितां आयुष्यभर चिंतेंत मग्न होऊन बसावें !

नवव्या दशकाच्या पहिल्या समासांत माझ्या स्वरूपाचा गुणगौरव आहे. परब्रह्म कसें आहे ? तें निराकार, निराधार, निर्विकल्प; निरामय, निराभास, निरावेव; निःप्रपंच, निःकलंक, निरोपाधी; निरोपम्य, निरालंब, निरापेक्ष; निरंजन, निरंतर, निर्गुण; निःसंग, निर्मळ, निश्चळ; निःशब्द, निर्दोष, निवृत्ति; निःकाम, निर्लेप, निःकर्म; अनाम्य, अजन्मा, अप्रत्यक्ष; अगणीत, अकर्तव्य, अक्षै; अरूप, अलक्ष, अनंत; अपार, अढळ, अतर्क्य; अद्वैत, अदृश्य, अच्युत; अछेद, अदाह्य, अक्लेद; असें आहे. म्हणजे तात्पर्य,

परब्रह्म म्हणजे सकळांपरतें ।

आहे. आणि मी कोण आहे ? तर

तयास पाहातां आपण चि तें ॥ ९-१-२९ ॥

असें माझे वास्तविक स्वरूप असतां, त्या गुणांकडे दुर्लक्ष्य करून षड्रिपूंच्या तावडींत सांपडून मीं नाना वेडेचार करावे, यास काय म्हणावें ?

याप्रमाणें ब्रह्म दिक्कालाद्यनवच्छिन्न आहे .

ब्रह्म प्रळयावेगळें । ब्रह्म नांवरूपानिराळें ।

ब्रह्म कोणी येका काळें । जैसें तैसें ॥ ६-४-२३ ॥

परब्रह्माचें असें वर्णन करीत असतां श्रीसमर्थांच्या मुखांतून सहजगत्या ब्राह्मणाची व्याख्या बाहेर पडली :

करिती ब्रह्मनिरूपण । जाणती ब्रह्म संपूर्ण ।

ते चि जाणावे ब्राह्मण । ब्रह्मविद् ॥ ६-४-२४ ॥

बाकीचे सारे नांवाचे ब्राह्मण !

देवाचें वास्तविक स्वरूप हें असें आहे :

जें शस्त्रें तोडितां तुटेना । जें पावकें जाळितां जळेना ।

कालवितां कालवेना । आपेंकरूनी ॥ ६-२-१६ ॥

जें वायोचे नि उडेना । जें पडेना ना झडेना ।

जें घडेना ना दडेना । परब्रह्म तें ॥ १७ ॥

ज्यासी वर्ण चि नसे । जें सर्वाह्मनि अनारिसें ।

परंतु असत चि असे । सर्वकाळ ॥ १८ ॥

तात्पर्य, तें

पृथ्वी नव्हे आप नव्हे । तेज नव्हे वायु नव्हे ।

वर्णवेक्त ऐसें नव्हे । अव्यक्त तें ॥ २६ ॥

तयासी म्हणावें देव । वरकड लोकांचा स्वभाव ।

जितुके गांव तितुके देव । जनाकारणें ॥ २७ ॥

लोकांच्या देवाचें स्वरूप

परंतु लोकांच्या देवाचें स्वरूप भिन्न असतें आणि तें दुःखाला कारण होत असतें :

पाषाणाचा देव केला । येके दिवसीं भंगोन गेला ।
 तेणें भक्त दुखवला । रडे पडे आक्रंदे ॥ ६-६-३३ ॥
 देव हारपला घरीं । येक देव नेला चोरीं ।
 येक देव दुराचारीं । फोडिला बळें ॥ ३४ ॥
 येक देव जापाणिला । येक देव उदकीं टाकिला ।
 येक देव नेऊन घातला । पायातळीं ॥ ३५ ॥

त्या काळीं हे असले प्रकार फार घडत ! मंदिरें उध्वस्त होत होतीं, मूर्ति फोडल्या जात होत्या किंवा भ्रष्ट केल्या जात होत्या, त्या नेऊन मशिदींत जाण्यायेण्याच्या वाटेवरच्या पायऱ्यांच्या पायातळीं घातल्या जात होत्या ! हे असले अनन्वित कैक प्रकार इतिहासग्रन्थांत नमूद आहेत .

धातु पाषाण सृष्टिका । चित्रलेप काष्ठ देखा ।
 तेथें देव कैचा मूर्खा । भ्रांति पडिली ॥ ४४ ॥
 हे आपुली कल्पना । प्रातोऐसीं फळें जाणा ।
 परी त्या देवाचिया खुणा । वेगळ्या चि ॥ ४५ ॥
 म्हणौनि हें मायाभ्रमणें । सृष्टि मिथ्या कोटिगुणें ।
 वेद शास्त्रें पुराणें । ऐसीं च बोलती ॥ ४६ ॥
 साधु संत मानुभाव । त्यांचा ऐसा चि अनुभव ।
 पंचभूतातीत देव । सृष्टि मिथ्या ॥ ४७ ॥
 सृष्टीपूर्वीं सृष्टि चालतां । सृष्टि अवधी संव्हारतां ।
 शाश्वत देव तत्त्वता । आदिअंतीं ॥ ४८ ॥

हें तात्त्विक पण कठोर निरूपण ऐकून शिष्य विचारिता झाला, तर मग काय आतां आम्ही सगुणोपासना सोडून द्यावी ? श्रीसमर्थ उत्तर देतात, नाही, तर

सगुणीं भजावें निश्चित । निश्चयालागीं ॥ ६-६-५४ ॥
 सगुणाचेनि आधारें । निर्गुण पाविजे निर्धारें ।
 सारासारविचारें । संतसंगें ॥ ५५ ॥

एवढ्यानें समाधान न होऊन शिष्यानें भीत भीत पण स्पष्ट शब्दांत आपली शंका प्रदर्शित केली :

ज्ञानोत्तर कर्म कां करावें

ज्ञानें दृश्य मिथ्या जालें । तरी कां पाहिजे भजन केलें ।
तेणें काये प्राप्त जालें । हें मज निरोपावें ॥ ६-७-१ ॥

सर्व कांहीं नाशिवंत आहे, मिथ्या आहे, तर मग भजनपूजनाचा मिथ्याचार कशास हवा ? मला कळलें सर्व नश्वर आहे, मला ज्ञान झालें, मग आतां पुन्हा साधनें कां करूं ?

या प्रश्नाचें श्रीसमर्थानीं पहिलें उत्तर दिलें तें असें, माझी आज्ञा तुला प्रमाण आहे ना, मग मी म्हणतो म्हणून भजनपूजनादि कर्म सोडूं नकोस.

शिष्य म्हणतो, महाराज, आपली आज्ञा कोण अमान्य करील, पण आपण तरी आम्हांस असें कां सांगतां ?

श्रीसमर्थ उत्तर देतात - तूं ज्ञानी झालास, मग तूं सर्व कांहीं सोडलें असशील ? तूं खात पीत नसशील, आपला परका हा तुला भेद उरला नसेल, फार काय, मळमूत्रत्याग हि तुला करावा लागत नसेल ? पण हीं सर्व कर्में तुझीं सुटलीं नसतील, तर मग एकट्या भजनानें च असें काय केलें कीं त्यावर तूं उदार व्हावेंस ?

ज्ञानविवेकें मिथ्या जालें । परंतु अवघें नाही टाकलें ।

तरी मग भजनें चि काय केलें । सांग बापा ॥ ६-७-१८ ॥

साहेबास लोटांगणीं जावें । नीचासारिखें व्हावें ।

आणि देवास न मनावें । हें कोण ज्ञान ॥ १९ ॥

शिवाय, श्रीसमर्थ स्वतःचा अनुभव सांगून व जगांत प्रत्यक्ष काय चाललें आहे तिकडे शिष्याचें लक्ष वेधून घेऊन त्यास खडखडीत बजावतात :

ज्ञानबळें उपासना । आम्ही भक्त जरी मानूं ना ।

तरी या दोषाच्या पतना । पावों अभक्तपणें ॥ ४० ॥

श्रीसमर्थाचा अनुभव ऐका :

आमुचे कुळीं रघुनाथ । रघुनाथें आमुचा परमार्थ ।

जो समर्थाचा हि समर्थ । देवां सोडविता ॥ ६-७-२१ ॥

त्याचे आम्ही सेवक जन । सेवेकरितां जालें ज्ञान ।
तेथें अभाव धरितां पतन । पाविजेल कीं ॥२२॥

शिष्याला म्हणतात, तूं जी शंका विचारलीस, ती ज्ञान्याच्या भूमिकेवरून विचारली च नाहीस. ज्ञान्याला असली शंका येणार च नाही. तुला धड ज्ञान नाही आणि भाव हि नाही, तूं केवळ देहाचा अभिमान घेऊन बोलत आहेस. तरी माझे ऐक, असें करूं नकोस, सगुणोपासना सोडूं नकोस, तर च तुला खरें ज्ञान होईल.

तरी आतां ऐसें न करावें । रघुनाथभजनीं लागावें ।
तेणें चि ज्ञान बोलावें । चळेना ऐसें ॥ २८ ॥

प्रत्यक्ष चालू घटकेला आपल्या हातून घडणारा रोकडा चमत्कार त्यास सांगून अनन्य भक्ताच्या सामर्थ्याची प्रतीति स्वतः घेऊन पाहण्यास श्रीसमर्थ शिष्यास उद्युक्त करीत आहेत:

करी दुर्जनाचा संव्हार । भक्तजनासी आधार ।

ऐसा हा तों चमत्कार । रोकडा चाले ॥ २९ ॥

मनीं धरावें तें होतें । विघ्न अवघें चि नासोन जातें ।

कृपा केलियां रघुनाथें । प्रचित येते ॥ ३० ॥

रघुनाथभजनें ज्ञान जालें । रघुनाथभजनें महत्त्व वाढलें ।

म्हणौनियां तुवां केलें । पाहिजे आधीं ॥ ३१ ॥

हें तों आहे सप्रचित । आणि तुज वाटेना प्रचित ।

तरी साक्षात्कारें नेमस्त । प्रत्ययो करावा ॥ ३२ ॥

मी कोण ?

ब्रह्म पाहिलें, देवाची ओळख झाली, आतां मी कोण आहे, तें पाहूं.

शरीर हें पंचभूतांचें एक गांठोडें आहे. मेल्यावर स्मशानांत तें सुटणार च आहे. पण जिवंतपणीं च तें विचारानें सोडून पाहिल्यास कळेल कीं, तत्त्वांत तत्त्वे उडून गेल्यावर शिल्लक जो आत्मा उरला, तो मी. त्याला जन्ममरण, पापपुण्य कांहीं नसतें.

तत्त्वं तत्त्व मेळविलें । त्यासी देह हें नाम ठेविलें ।
 तें जाणते पुरुषीं शोधिलें । तत्त्वं तत्त्व ॥ ६-३-२० ॥
 तत्त्वझाडा निशेष होतां । तेथें निमाली देहअहंता ।
 निर्गुण ब्रह्मीं ऐक्यता । विवेकें जाली ॥ २१ ॥
 विवेकें देहाकडे पाहिलें । तों तत्त्वं तत्त्व वोसरलें ।
 आपण कांहीं नाहीं, आलें । प्रत्ययासी ॥ २२ ॥
 आपला आपण शोध घेतां । आपली तों माईक वार्ता ।
 तत्त्वांतीं उरलें तत्त्वता । निर्गुण ब्रह्म ॥ २३ ॥
 आपणाविण निर्गुण ब्रह्म । हें चि निवेदनाचें वर्म ।
 तत्त्वासरिसा गेला भ्रम । मीतूपणाचा ॥ २४ ॥

दृश्य मिथ्या, तर दिसतें कां ?

या प्रश्नाचीं श्रीसमर्थानीं दोन उत्तरें दिलीं आहेत. एक, जें जें दिसतें
 तें सारें खरें च असतें असें नव्हे, हें अनेक दृष्टान्त देऊन श्रीसमर्थानीं सिद्ध
 केलें आहे. दुसरें, दृश्य अविद्यात्मक असतें, तसा च पहाणाराचा देह हि
 अविद्यात्मक च असतो. तेव्हां अविद्येनें अविद्या पाहिली आणि खरी मानली,
 म्हणून ती खरी थोडी च होणार आहे ?

दृश्यभास अविद्यात्मक । तुझा हि देहो तदात्मक ।
 म्हणौनि हा अविवेक । तेथें संचरला ॥ ६-८-३८ ॥
 अविद्येनें अविद्या देखिली । म्हणोनि गोष्टी विश्वासली ।
 तुझी काया अवघी संचली । अविद्येची ॥ ४० ॥
 इकडे सत्य मानिला देहो । तिकडे दृश्य सत्य हा निर्वाहो ।
 दोहींमध्ये माहां संदेहो । पैसावला बळें ॥ ४२ ॥
 देहबुद्धि केली बळकट । आणि ब्रह्म पाहों गेला धीट ।
 तों दृश्यानें रुधिली वाट । परब्रह्माची ॥ ४३ ॥

हे सारे शब्द समजतात, पण प्रत्यय येणें कठीण आहे ! कठीण तर खरें च,
 पण मग पुरुषार्थ तो काय उरला ?

जें उमजेना तें उमजावें । जें दिसेना तें पाहावें ।
जें कळेना तें जाणावें । विवेकबळें ॥ ६-२-२२ ॥
वेद विरंची आणि शेष । जेथें सिणले निशेष ।
तें चि साधावें विशेष । परब्रह्म तें ॥ २४ ॥

तें कोणेपरी साधावें ?

विवेक, विचार, हें फार प्रभावी साधन आहे. कठीण मानून आपण आधीं च हातपाय गाळतो, हें खोटें कर्म होय. एकांतांत विचार केल्यानें हळुहळु प्रकाश पडत जाईल. विचार करण्याची आपण कधीं संवय च लावून घेत नाहीं ! खूप वाचावें, ऐकावें, त्याचा खूप विचार करावा, इतका कीं देहाचा विसर पडला पाहिजे. मग केव्हां तरी सद्गुरु भेटतील च, त्यांचे पाय घट्ट धरावे, त्यांची कृपा होईल आणि आरंभीं जें कठीण वाटलें होतें, तें च साध्य होईल ! हा च क्रम आहे.

आधीं अध्यात्मश्रवण । मग सद्गुरुपादसेवन ।

पुढें आत्मनिवेदन । सद्गुरुप्रसादें ॥ ६-२-४० ॥

अशा पायच्या च आहेत. कोणी म्हणेल श्रवण, मनन हें आपल्या हातचें आहे, पण सद्गुरुकृपा होईल च, हा काय विश्वास धरावा ? सद्गुरुकृपा ही हि आपल्या हातची गोष्ट आहे. श्रीसमर्थानीं शंभरदां सांगितलें असेल, सद्गुरु वाट पहात असतात, आपल्या च ठिकाणीं अनन्य भक्तीचा अभाव असतो. सद्गुरुकृपा न होईल तर जिणें व्यर्थ जाईल. निदिध्यास घेतला पाहिजे.

सद्गुरुपाय सेवावे

हें या एका दशकांत अकरा ठिकाणीं, जवळ जवळ प्रत्येक समासांत एकदां तरी श्रीसमर्थानीं सांगितलें आहे :

न कळे तरी सत्संग धरावा । म्हणिजे कळे ॥ १-१५ ॥

ऐसें जयापासीं ज्ञान । तो चि जाणावा सज्जन ।

तयापासीं समाधान । पुसिलें पाहिजे ॥ १-२४ ॥

याकारणें ज्ञाता पाहावा । त्याचा अनुग्रह घ्यावा ।
 सारासारविचारें जीवा । मोक्ष प्राप्त ॥ १-३१ ॥
 प्रगट तें जाणावें असार । आणि गुप्त तें जाणावें सार ।
 गुरुमुखें हा विचार । उमजों लागे ॥ २-२१ ॥
 मी पाहातां आडलेना । निर्गुण ब्रह्म तें चळेना ।
 आपण तें चि परी कळेना । सद्गुरुविण ॥ ३-२५ ॥
 आपुलाली उपासना । अभिमान लागला जना ।
 याचा निश्चयो निवडेना । साधुविण ॥ ४-१२ ॥
 मायाब्रह्माचें विवरण । करितां चुके जन्ममरण ।
 संतांस गेलियां शरण । मोक्ष लाभे ॥ ५-२५ ॥
 वेदशास्त्राचें भांडण । शस्त्रें तोडी ऐसा कोण ।
 हें निवडेना साधुविण । कदा कल्पांतीं ॥ ६-२७ ॥
 दृश्य मिथ्या साधुजना । कळों आलें ॥ ७-४४ ॥
 दिसेना जें गुप्त धन । तयासि करणें लागे अंजन ।
 गुप्त परमात्मा सज्जन-। संगतीं शोधावा ॥ ९-१९ ॥
 सांगतां न ये तें सांगणें । गोडी कळाया गूळ देणें ।
 ऐसें हें सद्गुरुविणें । होणार नाही ॥ १०-१० ॥

याप्रमाणें श्रीसमर्थांनीं दहादां सांगितलेली गोष्ट आपण ऐकली पाहिजे,
 नाही ? त्यांचें ऐकल्यानें आत्मनिवेदन घडेल आणि मग

आत्मनिवेदनाउपरी । निखळ वस्तु निरंतरी ।
 आपण आत्मा अंतरीं । बोध जाला ॥ ६-२-४१ ॥
 त्या ब्रह्मबोधें ब्रह्म चि जाला । संसारखेद तो उडाला ।
 देहो प्रारब्धीं टाकिला । सावकाश ॥ ४२ ॥
 यासी म्हणिजे आत्मज्ञान । येणें पाविजे समाधान ।
 परब्रह्मीं अभिन्न । भक्त, चि जाला ॥ ४३ ॥

आणि आतां होणार तें होयेना कां । आणि जाणार तें जायेना कां ।
 तुटली मनांतील आशंका । जन्ममृत्याची ॥ ४४ ॥

इतकी निर्भयता प्राप्त होईल ! मला जन्म नाही, मरण नाही, मी नव्हतो कधी असा काळ नव्हता, नसेन असा काळ कधी येणार नाही, मी जेथे नाही असे ठिकाण नाही, इतके ज्ञान झाल्यावर भय कसले उरणार ?

वेदांताने राष्ट्र बुडविले, असे म्हणत असतात ! राष्ट्र बुडाले आहे, हे खरे आहे, पण ते वेदांताने बुडविले नसून वेदांताच्या अज्ञानाने बुडविले आहे. ते तारावयाचे असेल तर, ज्या योगे अंगी अशी निर्भयता बाणते, तो वेदांत श्रीसमर्थांच्या चरणापाशी बसून समजावून घेतला पाहिजे.

आपल्या उपासनेची शपथ घेऊन श्रीसमर्थ सांगत आहेत :

या चि जन्में येणें चि काळें । संसारीं होइजे निराळें ।

मोक्ष पाविजे निश्चळें । स्वरूपाकारें ॥ ६-९-२९ ॥

ये गोष्टीस करी अनुमान । तो सिद्ध चि पावेल पतन ।

मिथ्या वदे त्यास आण । उपासनेची ॥ ३० ॥

हें येथार्थ चि आहे बोलणें । विवेकें सीघ्र चि मुक्त होणें ।

असोनी कांहीं च नसणें । जनामधें ॥ ३१ ॥

देवपद आहे निर्गुण । देवपदीं अनन्यपण ।

हा चि अर्थ पाहातां पूर्ण । समाधान बाणे ॥ ३२ ॥

देव कोण आणि मी कोण, हे कळावे म्हणून या दशकाला आपण सुरुवात केली, ते कळले कीं, देव आणि आपण एक च आणि कळून पूर्ण समाधान झाले !

ते समाधान ज्याचे त्याला, ते बोलून दाखवितां येत नाही !

दृढ करूनियां बुद्धी । आधीं घ्यावी आपशुद्धी ।

तेणें लागे समाधी । अकस्मात् ॥ ६-१०-१२ ॥

समाधि आणि समाधान एक च

म्हणोनि ते समाधान । बोलतां चि न ये ऐसें जाण ।

निशब्दाची ऐसी खूण । बौळखावी ॥ ६-१०-६० ॥

दशक सातवा

पांचव्या दशकाच्या आरंभी मी म्हटलें आहे खरें, कीं सर्व दशकांत पांचवा दशक श्रेष्ठ होय, कारण त्यांत श्रीसमर्थानीं आपल्या हृदयांतील गुजगोष्ठ सांगितली आहे. तें माझे म्हणणें कायम ठेवून मी आज असें म्हणतो कीं, पांचवा, सहावा आणि सातवा, हे एकाहून एक वरचढ दशक होत. पांचव्यांत श्रीसमर्थानीं ब्रह्मज्ञानमंदिराचा पाया घातला, सहाव्यांत त्यावर ब्रह्मज्ञानाची इमारत उठविली आणि सातव्यांत तीवर मोक्षाचा कळस चढविला. पांचव्यांत अहं ब्रह्मास्मि सांगितलें, सहाव्यांत त्या तिन्ही पदांचें विवरण केलें आणि सातव्यांत त्याचा अनुभव आपून दिला. पांचव्यांत महावाक्य कर्णो पडलें, सहाव्यांत देवाचा शोध लागला आणि सातव्यांत देव पावला. असे हे श्रेष्ठ, श्रेष्ठतर, श्रेष्ठतम दशक होत.

या दशकाच्या रचनेविषयी आरंभीच्या सामान्य विचारांत माझी कल्पना सविस्तर सांगितली च आहे. सर्व प्रमाणांचा विचार करतां, मला असें दिसतें, सहा दशक झाल्यावर ग्रन्थ पुरा झाला, सातवा दशक स्वतंत्र म्हणून च लिहिला गेला, पण तो सहाव्यानंतर च लिहिला गेला असावा. एक बाब मनांत वागविली पाहिजे ती अशी कीं, विशिष्ट नांवें योजून श्रीसमर्थानीं जीं प्रकरणें लिहिलीं, तीं खेरीज करून बाकी जे जे स्फुट समास त्यांच्या मुखांतून बाहेर पडले त्या सर्वांचा शेवट बहुधा 'इति श्री दासबोधे' असा च केलेला आढळतो. श्रीसमर्थ जें काहीं बोलले, तो सारा दासबोध च. त्यामुळें एकवीससमासी हि दासबोध, एक ते सहा दशक हि दासबोध, सातवा दशक हि दासबोध आणि इतर असंख्य स्फुट समास हि दासबोध च. आठवा दशक मात्र ज्ञानदशक म्हणून च स्वतंत्र लिहिला गेला होता. अखेरीस एकवीससमासी बाजूस ठेवून, पहिले सहा, पुढें सातवा, नंतर आठव्याच्या जागीं ज्ञानदशक आणि स्फुट समासांची विल्हे लावून नऊ ते वीस दशक पाडून वीसदशकी ग्रन्थराज दासबोध सिद्ध झाला. त्यामुळें च स्वतंत्रपणें लिहिल्या गेलेल्या सातव्या दशकाचें नांव च 'दासबोध' म्हणून आढळावें, हें युक्त च होय.

या दशकाचें, तो रचला गेला त्या वेळीं जरी दासबोध असें नामाभिधान असलें, तरी वीसदशकी दासबोधांत समाविष्ट होतांना तो 'चतुर्दश ब्रह्म'

असें नामाभिधान पावला. या दशकांत वेदाधारे चौदा ब्रह्मांचें विवरण केलें असून, एक एक ब्रह्म खोडीत तेरा ब्रह्मांचें खंडन करून शेवटचें अनुर्वाच्य असें सत्य, किंवा केवळ, किंवा विमळ ब्रह्म श्रीसमर्थानीं प्रस्थापित केलें आहे. असें करतांना Reductio ad Absurdum म्हणजे खंडन करीत करीत आपला सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याची जी सत्यान्वेषणाची पद्धति, तिचा अवलंब श्रीसमर्थानीं केलेला पाहून मला मोठें कौतुक वाटतें.

खोटें निवडितां येकसरें । उरलें तें जाणिजे खरें ॥ ७-२-५५ ॥

किंवा आधीं मिथ्या उभारावें । मग तें वोळखोन सांडावें ।

पुढें सत्य तें स्वभावें । अंतरीं वाणे ॥ ७-३-४ ॥

या पद्धतीचें जणूं, वरील लॅटिन शब्दांत भाषांतर च आहे, असें म्हणतां येईल ; असो.

या पद्धतीप्रमाणें तेरा ब्रह्मांचें खंडन करतांना त्यांनीं जी कसोटी लावली ती शाश्वतपणाची. जें शाश्वत तें ब्रह्म आणि जें अशाश्वत ती माया, हा सिद्धान्त मानून तेरांचा अशाश्वतपणा दाखवून त्यांचें त्यांनीं खंडन केलें आहे. आणि मग चवथ्या आणि पांचव्या समासांत केवळ किंवा विमळ ब्रह्मांचें केलेलें निरूपण आणि तें ब्रह्म अनुभवण्यासाठीं कल्पनेचा च आश्रय करून कल्पना हि कशी दूर सारावी किंवा ती तद्रूप च कशी होते याचें केलेलें विवेचन, हीं इतकीं गुंगविणारीं झालीं आहेत कीं, तीं तन्मयतेनें ऐकून श्रोत्यानें उल्लसित मनानें कबुली दिली कीं, महाराज,

क्षण येक तदाकार केलें । मज या निरूपणें ॥ ७-६-१ ॥

इतका ज्या दोन समासांचा प्रभाव, ते दोन समास तितक्या च तन्मयतेनें आणि चिंतनपूर्वक मुळावरून वाचण्यासाठीं आमचे वाचक उत्सुक होणार नाहीत काय ? त्या दोन समासांचा सारांश सांगण्याचा तरी अधिकार कोणास आहे ? शंभर वेळां जरी श्रीसमर्थाना ब्रह्मनिरूपण करावें लागलें— आणि तसें त्यांनीं केलें च आहे— तरी प्रत्येक वेळेला निरूपणाची निरनिराळी तऱ्हा आढळेल ! परब्रह्म कसें आहे ? तें आपल्या सर्वांगास लिंगटलेलें आहे,

अति निकट परी चोरलें । सकळांसि जें ॥ ७-४-८ ॥

तयामधें चि असिजे । परी तयास नेणिजे ।

उमजे भास, नुमजे । परब्रह्म तें ॥ ९ ॥

जवळि च दुरावलें । नवल कैसें ॥ ३३ ॥

जो जो पदार्थ दृष्टी पडे । तें त्या पदार्था ऐलिकडे ॥ ३७ ॥

पोथी वाचूं जातां पाहे । मातृकांमधें चि आहे ।

नेत्रीं निघोनि राहे । मृदपणें ॥ ४२ ॥

श्रवणें शब्द ऐकतां । मनें विचार पाहातां ।

मना सबाह्य तत्वता । परब्रह्म तें ॥ ४३ ॥

त्याच्या व्यापकतेची येथें हद्द झाली ! मनानें विचार करीत असतां तें मनाला हि आंतबाहेर व्यापून असतें, याहून त्याची जास्त व्यापकता कशी सांगावी ! अज्ञान, ज्ञान, विज्ञान मुखून मन हि उन्मन व्हावें, तेव्हां तें अनुभवावें ! त्याचा अनुभव यावा म्हणून आरंभ.तर मनानें कल्पना करण्यापासून च केला पाहिजे ना ? कल्पनेचें साहाय्य घेतलें च पाहिजे. अद्वैत ब्रह्माची कल्पना करावी, ती शुद्ध कल्पना व द्वैताची कल्पना करावी ती शबल, अशुद्ध कल्पना होय. कल्पनेनें कल्पना उडवावी. प्रथम शुद्ध कल्पनेनें अशुद्ध कल्पना उडवावी आणि शेवटीं शुद्ध कल्पना हि

स्वरूप कल्पितां तद्रूप । होये आपण ॥ ७-५-३९ ॥

श्रीसमर्थांच्या मुखांतून तें सारें निरूपण ऐकून श्रोता इतका कांहीं आनंदला कीं, त्याला वाटलें, आतां दुसरें कांहीं करणें नको, या आनंदांत च अखंड मग्न होऊन रहावें !

मनं अंतरिक्ष जावें । क्षण येक ब्रह्म चि व्हावें ।

पुन्हा तेथून कोंसळावें । वृत्तीवरी मागुतें ॥ ७-६-५ ॥

याचें त्याला दुःख वाटूं लागलें, त्यानें विचारलें,

प्रत्यावृत्ती सैरावैरा । किती करूं येरझारा ।

पाईं लाउनियां दोरा । कीटक जैसा ॥ ६ ॥

त्याच्या मनानें घेतलें कीं, एकदां ब्रह्मरूप झाल्यावर शरीर निपचित पडून राहिलें पाहिजे, कांहीं पाहिलें न पाहिजे, ऐकलें न पाहिजे, कळलें न पाहिजे ! असें न होतां, उलट,

ब्रह्म होऊन संसार करणें ॥ ७-६-८ ॥

हैं त्याला विपरीत वाटूं लागलें. कळकळून तो म्हणतो :

जो स्वयें ब्रह्म चि जाला । तो मागुता कैसा आला ।
 ऐसैं ज्ञान माझें मजला । प्रशस्त न वटे ॥ ७-६-९ ॥
 ब्रह्म चि होऊन जावें । कां तें संसारिं च असावें ।
 दोहीकडे भरंगळावें । किती म्हणूनी ॥ १० ॥
 निरूपणीं ज्ञान प्रवळे । उठोन जातां तें मावळे ।
 मागुता कामक्रोध खवळे । ब्रह्मरूपासी ॥ ११ ॥
 ऐसा कैसा ब्रह्म जाला । दोहीकडे अंतरला ।
 वोडगस्तपणें चि गेला । संसार त्याचा ॥ १२ ॥
 घेतां ब्रह्मसुखाची गोडी । संसारिक मार्गें वोडी ।
 संसार करितां आवडी । ब्रह्मीं उपजे मागुती ॥ १३ ॥
 ब्रह्मसुख नेलें संसारें । संसार गेला ज्ञानद्वारें ।
 दोनीं अपुरीं, पुरें । येक हि नाहीं ॥ १४ ॥
 याकारणें माझें चित्त । चंचळ जालें दुश्चीत ।
 काये करणें निश्चीत । येक हि नाहीं ॥ १५ ॥
 ऐसा श्रोता करी विनती । आतां राहावें कोणे रीतीं ।
 म्हणे अखंड माझी मती । ब्रह्माकार नाहीं ॥ १६ ॥

म्हणजे अगदीं हुबेहूब गीतारहस्यांत लोकमान्यांच्या पुढें जो प्रश्न होता, तो च प्रश्न या ठिकाणीं श्रोत्यानें श्रीसमर्थांपुढें उभा केला.

लोकमान्यांच्या सिद्धान्ताला बहुतांशीं पोषक असें च उत्तर श्रीसमर्थांनीं दिलें आहे.

श्रीसमर्थांनीं दोन्ही मार्ग मोकळे ठेवले आहेत: ज्ञानोत्तर कर्म करावें वा न करावें, पण आपण तर काय ज्ञानी, तेव्हां आपणांस कर्म कशास हवें, साधनें काय करावयाचीं, असा अहंभाव उत्पन्न होऊन जर कोणी कर्म सोडील किंवा साधनें करणार नाहीं, तर तो सिद्धपणें बद्ध झाला, असें समजावें.

तात्पर्य, ज्ञानी झाला तरी त्याने साधने करीत च राहणें, हा च मार्ग श्रेयस्कर होय.

ब्रह्म चि होऊन पडिले । ते चि मुक्तपदास गेले ।
येर ते काये बुडाले । व्यासादिक ॥ ७-६-१८ ॥

शुको मुक्तो वामदेवो वा । या श्रुतीचा आधार घेऊन

जो ब्रह्माकार जाला । तो काष्ठ होऊन पडिला ॥ ४० ॥

असे म्हणशील तर, शुक कांहीं काष्ठ होऊन पडला नव्हता.

शुक तो हि अनुवादला । नाना निरूपणें ॥ ७-६-३७ ॥

शुक मुक्त ऐसे वचन । वेद बोलिला हें प्रमाण ।

परी तो नव्हता अचेतन । ब्रह्माकार ॥ ३८ ॥

शुक भागवत बोलिला । परीक्षितीपुढें ॥ ४० ॥

तात्पर्य, म्हणोनी बोलतां चालतां । निचेष्टित पडिलें नस्तां ।

मुक्ति लाभे सायोज्यता । सद्गुरुबोधें ॥ ४४ ॥

निचेष्टित पडणें, ही देहाची अवस्था आहे. तिचा आणि मोक्षाचा संबंध च काय ?

स्वरूपबोधें स्तब्धता । ते जाणावी ताटस्तता ।

ताटस्तता आणि स्तब्धता । हा देहसमंभु ॥ ४७ ॥

येथें अनुभवासी कारण । येर सर्व निःकारण ।

तृप्ती पावावी आपण । आपुल्या स्वानुभवें ॥ ४८ ॥

आपण सिद्ध असतां, हा साधन करतो म्हणून कोणीं दूषण लावले, तरी त्या योगें आपल्या अवस्थेला काय बाध येणार आहे ? फक्त आपल्या ठिकाणीं अहंभाव नसला म्हणजे झालें.

मीपणापासून सुटला । तो चि एक मुक्त जाला ॥ ५४ ॥

मग तो बोलो अथवा मुखस्तंभ राहो.

मुख्य म्हणजे अशी सिद्धावस्था च प्राप्त होणें कठीण आहे. सिद्धानें कर्म करावें कां सोडावें हा गौण प्रश्न आहे. तो कर्म करो वा न करो. त्यानें

अहंकार जडूँ देऊं नये, म्हणजे झालें. त्यानें कर्म न केलें तरी कदाचित् चालेल, पण मी तर ब्रह्म झालों, आतां साधनें कां करूं, अशी कल्पना हि मनांत येऊं देऊं नये. किंवाहुना, त्यानें साधनें सोडूं च नयेत. कारण,

साधनेंविण ब्रह्म होतां । लागों पाहे देहप्रमता ।
आळस प्रवळे तत्वता । ब्रह्मज्ञानमिसें ॥ ७-७-६४ ॥
साधन करितां च सिद्धपण । हातींचें जाईल निघोन ।
तेणें पुणें साधन । करूं च नावडे ॥ ७० ॥
लोक म्हणती हा साधक । हे चि लज्या वाटे येक ।
साधन करिती ब्रह्मादिक । हें ठाउकें नाहीं ॥ ७१ ॥

असो; सिद्धावस्था प्राप्त करून घेण्याचें साधन म्हणून श्रीसमर्थांनीं अद्वैतग्रन्थांचें श्रवण हें एक च साधन सांगितलें आहे.

एका परमार्थाचें साधन । जेणें होये समाधान ।
तें तूं जाण गा श्रवण । निश्चयेंसीं ॥ ७-८-१ ॥

तथापि त्या श्रवणाच्या पाठोपाठ मनन येतें, मननानंतर निदिध्यास लागतो, निदिध्यास लागला कीं सदुरु भेटतात च, ते कृपा करतात आणि अहं ब्रह्मास्मि । हा बोध होतो, अशी च एकाहून एक बरचढ साधनपरंपरा श्रीसमर्थांनीं प्रतिपादिली आहे, असें मी मानतां. श्रवण हें पहिलें साधन, श्रवणापासून आरंभ होतो, म्हणून त्याची प्रतिष्ठा, असा च मी या ओवीचा आणि या समासाचा अर्थ करतां.

तस्मात् श्रवण करावें । साधन मनीं धरावें ।
नित्य नेमें तरावें । संसारसागरीं ॥ ७-८-४६ ॥
सेविलें चि सेवावें अन्न । घेतलें चि घ्यावें जीवन ।
तैसें श्रवणमनन । केलें चि करावें ॥ ४७ ॥
श्रवणाचा अनादर । आळसें करी जो नर ।
त्याचा होये अपहार । स्वहितविषई ॥ ४८ ॥

तात्पर्य, पूर्वतयारी सगळी आपली आपण करावी, परंतु सदुरु-कृपेचांचून व्यर्थ आहे! सदुरुची ओळख पटणें आधीं च कठीण, त्यांत

नाना तन्हेच्या भ्रामक कल्पना समाजांत वावरत असल्यामुळे साधु ओळखणें अधिक च कठीण होऊन बसलें आहे. अशा स्थितींत आशाळभूतपणानें दुसऱ्या कोणाच्या तोंडाकडे कशास पहा ? श्रीसमर्थ कोठें गेले आहेत ? ते कोठें नाहीं ?

जो जन्मला च नाहीं ठाईचा । त्यास मृत्यु येईल कैचा ।
विवेकबळें जन्ममृत्याचा । घोट भरिला जेणें ॥ ७-१०-२८ ॥
तो जीत चि असतां मेला । मरणास मारून ज्याला ।

(ज्याला म्हणजे जिआला, जगला)

जन्ममृत्यु न स्मरे त्याला । विवेकबळें ॥ ३० ॥
तो जनीं दिसतो परीं वेगळा । वर्ततां भासे निराळा ।
दृश्य पदार्थ त्या निर्मळा । स्पर्शला चि नाहीं ॥ ३१ ॥

तेव्हां आतां आपणांकडे एवढें च उरलें कीं, आपण विश्वासानें हांक मारली पाहिजे, चरण धरिले पाहिजेत ! येथून च आपण आपल्या परमार्थाला आरंभ करूं ! श्रीसमर्थांचें च हें सांगणें आहे.

परमार्थांचें जन्मस्थान । तें चि सद्गुरूचें भजन ।
सद्गुरुभजनें समाधान । अकस्मात वाणे ॥ ३८ ॥
देह मिथ्या जाणोनि जीवें । याचें सार्थक चि करावें ।
भजनभावें तोषवाचें । चित्त सद्गुरूचें ॥ ३९ ॥

याप्रमाणें सद्गुरुभजनापासून आरंभ केला म्हणजे

सद्गुरुकृपा ते चि किल्ली ॥ ७-२-१५ ॥

हातीं येऊन सर्व सुखाचें भांडार हस्तगत होईल !

दशक आठवा

हा ज्ञानदशक होय. याला च मायोद्भव असें दुसरें जोडनांव आहे. मायोद्भव म्हणजे ब्रह्माच्या ठिकाणीं झालेला मायेचा उद्भव. ब्रह्मस्वरूप ओळखलें पाहिजे आणि हें सारें दिसतें तें काय आहे व तें कसें उद्भवलें याचें

ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. त्यासाठीं काय करावें? शाखें पहावीं म्हटलें तर तीं अनंत आहेत आणि त्यांच्यांत तरी मेळ कोठें आहे, त्यांच्यांत हि आम्हां प्राकृतांसारखीं भांडणें लागलेलीं च आहेत, तेव्हां कोणाचें खरें मानावें? तीर्थयात्रा करीत हिंडूं म्हणावें, तर तीं तरी काय थोडीं आहेत आणि सुखाचीं आहेत? तीं हि किती अवघड आहेत. शिवाय शाखें पाहण्याला आणि तीर्थे हिंडण्याला आपल्याला इतकें आयुष्य कोठें आहे? तप, दान, योग इत्यादि साधनें करावीं म्हटलें, तरी त्यांचे श्रम काय थोडे असतात? मग काय करावें कीं, जेणेंकरून, हें सारें ब्रह्मांड ज्यानें निर्माण केलें त्या देवाची आपणांस ओळख होईल? तो देव साऱ्या जगाचा - नव्हे - साऱ्या विश्वाचा एक च असला पाहिजे नाहीं? पण जगांत पहावें तर

बहुविध उपासना । ज्याची जेथें पुरे कामना ।

तो तेथें चि राहिला मना । सहड करूनि ॥ ८-१-२ ॥

या हि पलीकडे कित्येक तर

देवें निर्मिली हे क्षिती । तिचे पोटीं पाषाण होती ।

तयास चि देव म्हणती । विवेकहीन ॥ ८-१-२९ ॥

काय, आपल्या देवघरांत देव्हान्यांत जो देव असतो त्यानें उठून हें सारें विश्व निर्माण केलें, असें मानतां येईल काय? खऱ्या देवाचें स्वरूप सांगावयाचें तर

जग मिथ्या साच आत्मा । सर्वांपर जो परमात्मा ।

अंतर्बाह्य अंतरात्मा । व्यापूनि असे ॥ ८-१-४४ ॥

तयास म्हणावें देव । येर हें अवघें चि वाव ।

ऐसा आहे अंतर्भाव । वेदांतीचा ॥ ४५ ॥

याच्या पुढचा प्रश्न असा, ब्रह्म निर्गुण, निराकार, निरावेव असतां त्याच्या ठिकाणीं हें चराचर झालें च कसें?

याचें ऐसें प्रतिवचन । ब्रह्म जें कां सनातन ।

तेथें माया मिथ्याभान । विवर्तरूप भासे ॥ ८-२-२ ॥

कर्ता ठाईचा अरूप । केलें तें हि मिथ्यारूप ॥ ८-२-५५ ॥

तेव्हां, हें कसें झालें हा प्रश्न च उरत नाहीं.

अरे जें जालें चि नाहीं । त्याची वार्ता पुससी काई ॥८-३-१॥

आपल्या या बुद्धीला हें कळण्यासारखें नाहीं. मूळमायेच्या पलीकडेच्या भूमिकेवरून हें बोलणें आहे. मूळमाया ओलांडून जो पलीकडे जाऊन मार्गें वळून पाहील, त्याला सारें मिथ्या च आहे, काहीं च झालेलें नाहीं ! मूळमायेच्या कर्तृत्वांत गुरफटलेले जे आपण, त्यांना हें सारें सत्य आहे. हें सारें करणें मूळमायेचें आहे. त्याच्या योगें ब्रह्माच्या निर्गुणतेला बाध येत नाहीं. तें कसें हें दृष्टान्त देऊन श्रीसमर्थ समजावून सांगत आहेत :

आकाश अज्ञतां निश्चळ । नथें वायो जाला चंचळ ।

तैसी जाणावी केवळ । मूळमाया ॥ ८-३-२७ ॥

रूप वायोचें जालें । तेणें आकाश भंगलें ।

ऐसें हें सत्य मानलें । नवचे किं कदा ॥ २८ ॥

तैसी मूळमाया जाली । आणि निर्गुणता संचली ॥ २९ ॥

आणि मग पुढचें सगळें करणें त्या मूळमायेचें. त्या मूळमायेला च, फारसा विचार न करतां व शब्द तोळून न पाहतां, परमात्मा, परमेश्वर, ईश्वर, मूळपुरुष इत्यादि नांवांनीं संबोधण्यांत येतें. ब्रह्म वेगळें आणि मूळमायारूपी परमात्मा, परमेश्वर वेगळा, हें लक्षांत बाळगिलें पाहिजे.

आणखी एक गोष्ट विचारांत घेतली पाहिजे, ती अशी कीं, मूळमाया, गुणमाया, त्रिगुण, पंचभूतें असा क्रम सांगण्यांत येत असतो खरा, पण खरें पाहूं गेल्यास मूळमायेत च अव्यक्तरूपानें त्रिगुण आणि पंचभूतें असतात.

एकोऽहं बहुःस्याम् । ही ब्रह्माच्या ठिकाणीं झालेली स्फूर्ति, इच्छा, ती च मूळमाया ना ? मग,

तत्त्वं मुळीं च आहेती । वोंकार वायोची गती ।

तेथींचा अर्थ जाणती । दक्ष ज्ञानी ॥ ८-३-५५ ॥

तो च अर्थ विशद करून श्रीसमर्थ पुढें सांगतात :

मूळमायेचें चळण । तें चि वायोचें लक्षण ।

सूक्ष्म तत्त्वं तें चि जाण । जडत्वा पावलीं ॥ ५६ ॥

ऐसीं पंच साहांभूतें । पूर्वीं होतीं अवेक्तें ।
 पुढें जालीं वेक्तें । लुष्टिरचनेसी ॥ ५७ ॥
 मूलमायेचें लक्षण । तें चि पंचभूतिक जाण ।
 त्याची पाहें वोळखण । सूक्ष्मदृष्टीं ॥ ५८ ॥
 आकाशवायोविण । इच्छाशब्द करी कोण ।
 इच्छा शक्ति ते चि जाण । तेजस्वरूप ॥ ५९ ॥
 मृदपण तें चि जळ । जडत्व पृथ्वी केवळ ।
 ऐसी मूलमाया सकळ । पंचभूतिक जाणावी ॥ ६० ॥

पंचभूतांपैकीं प्रत्येक भूतांत बाकीच्या चार हि भूतांचा अंश असतो.

जें जें जड आणि कठिण । तें तें पृथ्वीचें लक्षण ।
 मृद आणि बोलेपण । तितुकें आप ॥ ८-४-१० ॥
 जें जें उष्ण आणि सतेज । तें तें जाणावें पै तेज ।
 आतां वायो हि सहज । निरोपिजेळ ॥ ११ ॥
 चैतन्य आणि चंचळ । तो हा वायो चि केवळ ।
 शून्य आकाश निश्चळ । आकाश जाणावें ॥ १२ ॥

या व्याख्या विचारांत घेऊन प्रत्येक भूताकडे पाहिलें म्हणजे प्रत्येकांत बाकीचीं चार हि भूतें आढळतील.

आतां वास्तविक जडत्वास आलेलीं पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि
 आकाश हीं पंचभूतें समजावून द्यावयास नकोत, परंतु
 केवळ सूर्ख तें नेणे । म्हणौन घडलें सांगणें ।
 पंचभूतांचीं लक्षणें । विशद करुनि ॥ ८-५-१ ॥

असें म्हणून ८×५ त स्थूल पंचभूतांचीं उदाहरणें देऊन श्रीसमर्थानीं तीं समजावून सांगितलीं आहेत आणि त्या समासाच्या शेवटीं आकाश आणि स्वरूप यांच्यातील भेद विशद केला आहे.

आकाश तमापासून जालें । म्हणौन कामक्रोधें वेष्टिलें ।
 अज्ञान सुन्यत्व बोलिलें । नाम तयाचें ॥ ८-५-५५ ॥

अज्ञानें कामक्रोधादिक । मोहो भये आणि शोक ।
 हा अज्ञानाचा विवेक । आकाशागुणें ॥ ५६ ॥
 आकाश वेगळेपणें पाहावें । स्वरूपीं स्वरूप चि व्हावें ।
 वस्तूचें पाहाणें स्वभावें । ऐसैं असे ॥ ६६ ॥

आतांपर्यंत हें जें आपण विवेचन करीत आलों, त्याचा शांतपणें विचार केल्यास तें समजल्यासारखें वाटेल, पण खरें म्हटलें म्हणजे श्रीसद्गुरुचरणापारीं बसून च तें सारें समजावून घेतलें पाहिजे.

सकळ माया गथागोवी । संतसंगें हे उगवावी ।
 पाविजे मोक्षाची पदवी । सत्समागमें ॥ ८-५-७० ॥

श्रीसमर्थांच्या मुखांतून निघालेली ही ओवी ऐकतां च शिष्यानें प्रश्न केलाः
 धरितां साधूची संगती । कितां दिवसां होते मुक्ती ॥ ५-६-२ ॥
 यांकिंचित् विलंब न लावतां श्रीसमर्थांनीं उत्तर दिलें

मुक्ती लाभे तत्क्षणीं । विश्वासतां निरूपणीं ॥ ३ ॥

श्रवण होत असतां दुश्चित्त नसावें. दुश्चित्तपण आलें तर तें तत्काळ दवडावें.
 मनाच्या तोडून वोढी । श्रवणीं वैसावें आवडीं ।
 सावधपणें घडीनें घडी । काळ सार्थक करावा ॥ ५ ॥

श्रोता सावध, साक्षपी, दक्ष, प्रज्ञावंत आणि अनन्य असेल तर, खरोखर च त्याला मोक्षाची प्राप्ति होण्याला क्षणाचा हि विलंब लागणार नाही. या पांच गुणांतला प्रत्येक गुण दुर्मिळ आहे. या पांच हि गुणांनीं युक्त अशा सच्छिष्याला सद्गुरु भेटले म्हणजे मोक्षाला काय उशीर आहे ?

लोहो परीसेसीं लागला । थेंबुटा सागरीं मिळाला ।
 गंगे सरिते संगम जाला । तत्क्षणीं ॥ ४३ ॥

तद्वत्

सावध साक्षपी विशेष (दक्ष) । प्रज्ञावंत आणि विश्वास ।
 तयास साधनीं सायास । करणें चि नलगे ॥ ४९ ॥

या पांच गुणांचा सकलार्थ जाणावा आणि ते गुण आपल्या ठायीं विवचून
व्यावे आणि मग सद्गुरूचा प्रताप पहावा.

शिष्याकडून पुढचा प्रश्न आला, मोक्ष कशाला म्हणतात ? श्रीसमर्थ
उत्तर देतात :

प्राणी संकल्पें बांधला । जीवपणें बद्ध जाला ।
तो विवेकें मुक्त केला । साधुजनीं ॥ ८-७-४ ॥
मी जीव ऐसा संकल्प । दृढ धरितां गेले कल्प ।
तेणें प्राणी जाला अल्प । देहबुद्धीचा ॥ ५ ॥
मी जीव मज बंधन । मज आहे जन्ममरण ।
केल्या कर्मांचें फळ आपण । भोगीन आतां ॥ ६ ॥

हें संकल्पाचें बंधन ताडकन तोडून झुगारून देतां आलें पाहिजे ! सत्संगति
असेल तर च तें शक्य आहे. नाहीपेक्षां जीव युगानुयुगे बंधनांत पडून
जन्ममरणाचे फेरे भोगीत च राहतो. इतर योनींत ज्ञान होणें शक्य नाहीं.
नरदेह हि वारंवार प्राप्त होईल, अशी खात्री देतां येत नाहीं. तेव्हां दैवशात्
नरदेह प्राप्त झाला असतां मनुष्यानें दुश्चित्त राहून आयुष्य दवडावें, यासारखा
घोर अपराध कोणता आहे ! जीवाला सारखी तळमळ लागली पाहिजे.
घटाकाश, मठाकाश, महदाकाश, आणि चिदाकाश यांच्या दृष्टान्तानें
जीवात्मा, शिवात्मा, परमात्मा किंवा विश्वात्मा आणि निर्मळात्मा असे हे चारी
आत्मे श्रीसद्गुरूपासून समजून घेऊन जन्ममृत्यूपासून सुटका करून घेतली
पाहिजे. आपण आपलें निर्मल स्वरूप जाणलें पाहिजे.

आत्मयाचा ठाई कांहीं । बद्ध मोक्ष दोनी नाहीं ।
जन्ममृत्यु हें सर्व हि । आत्मर्तवीं न घडे ॥ ८-७-६६ ॥

हें ज्ञान आत्मनिवेदन भक्ति घडल्यानें होतें. आत्मनिवेदन भक्तीची श्रेष्ठ
पायरी चढून गेलेले भक्त फार थोडे असतात. जन्मास येऊन ती पायरी
गांठावी. यासाठीं श्रीसमर्थांना शरण जावयाचें. यासाठीं श्रीमत् दासबोधादि
अद्वैतग्रन्थ चिंतनपूर्वक अवलोकावयाचे. यासाठीं इतर साधनें करावयाचीं.
नाहींपेक्षां फुकट च कां मरावें !

आत्मनिवेदनाचे अंती । जे कां घडली अभेद भक्ती ।
 तये नांव सायोज्यमुक्ती । सत्य जाणावी ॥ ८-८-१९ ॥
 जो संतास शरण गेला । अद्वैतनिरूपणें बोधला ।
 मग जरी वेगळा केला । तरी होणार नाही ॥ २० ॥
 नदी मिळाली सागरीं । ते निवडावी कोणेपरीं ।
 लोहो सोनें होतां माघारी । काळिमा न ये ॥ २१ ॥
 तैसा भगवंतीं मिळाला । तो नवचे वेगळा केला ।
 देव भक्त आपण जाला । विभक्त नव्हे ॥ २२ ॥

असा आत्मसाक्षात्कारी पुरुष कसा असतो त्याचें वर्णन नवव्या समासांत केलें आहे.

सदा स्वरूपानुसंधान । हें मुख्य साधूचें लक्षण ।
 जनीं असोन आपण । जनावेगळा ॥ ८-९-९ ॥
 स्वरूपीं स्वरूप चि जाला । मग तो पडोनि च राहिला ।
 अथवा उडोनि पळाला । तरी चळेना ॥ १६ ॥
 येथें कारण अंतरस्थिती । अंतरीं च पाहिजे निवृत्ती ।
 अंतर लागलें भगवंतीं । तो चि साधु ॥ १७ ॥

अशा पुरुषापुढें पड्डिपु गर्भगळित होतात, यांत काय आश्चर्य आहे ? अशा पुरुषाला काय मिळवावयाचें राहिलें असतें ? तो कां आणि कोणावर रागावेल ? कठोर वचनें त्याच्या मुखांतून कां येतील ? त्याला चिंता कसली असणार ? मानापमानाची त्याला काय पर्वा असणार ?

याप्रमाणें साधुलक्षणें आंगीं बाणून न घेतल्यास, मतामतांचा जो गलबला माजलेला असतो त्यांत च आपण हि कोठें तरी गुरफटून जाऊं. जग हें बोद्धून चालून त्रिविध आहे. सर्वांचा च अनुभव कांहीं एकसारखा नसतो. सर्वांचे अनुभव पाहिले, तर त्यांचे तीन प्रकार दिसतात. (१) **येक साक्षत्वे वर्तती**. म्हणजे दृश्य आणि द्रष्टा हीं भिन्न भिन्न होत, असें मानतात. हे द्वैतवादी दिसतात, (२) दुसरे, **द्रष्टा आणि दृश्य**। अवघा **येक चि**

जगदीश। असे मानतात. हे सर्वब्रह्मवादी होत, आणि (३) तिसरे, प्रपंच सारूनियां सर्व। कांहीं नाही तो चि देव। ऐसे म्हणती. हे शून्यवादी होत. परंतु

आपण वस्तु सुळीं येक। ऐसा ज्ञानाचा विवेक ॥ ८-१०-८१ ॥

हा श्रीसमर्थाचा सिद्धान्त सदृढ जीवीं धरून साधकानें वर्तावें, हा च कल्याणाचा मार्ग होय.

येथें श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोधाचा पूर्वार्ध संपतो. पूर्वार्धांत बहुधा अध्यात्मनिरूपण होतें, हें निर्विवाद आहे, तसें च केवळ तें उत्तरार्धांत नाही. उत्तरार्धांत विविधता आहे. त्यामुळे त्यांत गोडी हि विशेष च असणार आणि सर्व तज्हेच्या मनोवृत्तीच्या लोकांचें त्यांत चित्त रमणार, हें उघड आहे.

(२) उत्तरार्ध — दशक ९ ते २०

प्रस्तावना, (१) श्रीसमर्थांच्या अंतरंगाच्या कांहीं खुणा, (२) तत्कालीन लोकस्थिति, (३) श्रीसमर्थांचीं कांहीं मते आणि विश्वास, (४) अध्यात्म, (५) ब्रह्मांडाची उभारणी आणि संहारणी, (६) पंचीकरण, (७) अंतरात्मा, (८) त्याची उपासना, (९) त्या उपासनेतून उद्भवलेलें राजकारण आणि समाजकारण, (१०) तदनुरोधानें श्रीसमर्थांनीं केलेल्या कांहीं आज्ञा, (११) ग्रन्थराजाची अपूर्वता.

प्रस्तावना

योजून सूत्रबद्ध अशी रचना आठ दशक अखेरपर्यंत झाली. त्यांत बहुधा कां, सर्वथा अध्यात्मनिरूपण आहे. येथवरचा ग्रन्थ शके १५८१ त पूर्ण झाला. आपली कल्पना अशी आहे कीं, १५८१ च्या पूर्वी आणि नंतर अनेक स्फुट समास सांगण्यांत आले होते, ते सर्व गोळा करून, त्यांतील कांहीं निवडून, त्यांचे दशक पाडून १६०३ च्या मार्गशीर्षांत नऊ ते वीस दशक पूर्ण करण्यांत आले. यांत केव्हां केव्हां एकादा च समास स्फुट असेल, केव्हां लागोपाठ दोन चार समास स्फुट असतील आणि क्वचित् एकाद्या दशकाचे दहाचे दहा समास एका च वेळीं, पण स्फुट म्हणून च लिहिले गेले असतील. ग्रन्थराजाच्या उत्तरार्धाविषयीं माझी कल्पना याप्रमाणें असल्यामुळें एक एक दशक विवेचनाला न घेतां, कांहीं महत्त्वाचे विषय मनांत आणून त्यांचें विवरण करावें, असें वाटतें. असें करतांना पुनरुक्ति टाळली तर आठ दहा सदरांखालीं सर्व विषयांचा समावेश करतां येईल. असें करतांना माझे लक्ष प्रथम श्रीसमर्थांच्या अंतरंगाच्या खुणांनीं वेधलें जाईल, हें उघड आहे. म्हणून मी त्या खुणा आधीं पाहिन, त्याबरोबर च तत्कालीन लोकास्थितीचें अवलोकन करीन आणि श्रीसमर्थांचीं कांहीं मते आणि विश्वास नमूद करीन. नंतर अध्यात्माकडे वळन व त्याच्या पोटांत च ब्रह्मांडाची उभारणी आणि संहारणी आणि पंचीकरण यांचा विचार करीन. तदनंतर आतांपर्यंत वरा च परिचय झालेल्या अंतरात्म्याची पूर्ण ओळख करून घेऊन श्रीसमर्थांनीं त्याच्या केलेल्या उपासनेचें स्वरूप पाहूं व त्या अंतरात्म्याच्या उपासनेतून च श्रीसमर्थांचें

राजकारण आणि समाजकारण हीं कशीं उद्भवतात, याचा विचार करून व तदनुरोधानें श्रीसमर्थांनीं केलेल्या कांहीं आज्ञा सांगून ग्रन्थराजाच्या अपूर्वतेत उत्तरार्धाची समाप्ति करूं. श्रीसमर्थांनीं कृपा करावी आणि हेतु सिद्धीस न्यावा, अशी प्रार्थना आहे.

(१) श्रीसमर्थांच्या अंतरंगाच्या कांहीं खुणा

(खून पहिली) नवव्या दशकाच्या दुसऱ्या समासांत

। करून कांहीं च न करावें ।

असोन निशेष नसावें । विवेकबळें ॥

असा ब्रह्मनिरूपणाचा शेवट केलेला पाहून आडरानांत शिखन किंचित् चेष्टेनें च श्रोता बडबडूं लागला

जन्म मृत्य भोगिले च भोगी । परी तो भोगून अभोक्ता योगी ।

यातना हि तयालागीं । येणें चि पाडें ॥ ९-३-४ ॥

कुटून नाहीं कुटिला । रडोन नाहीं रडला ।

कुंथोन नाहीं कुंथिला । योगेश्वर ॥ ५ ॥

जन्म नसोन घातला । पतित नसोन जाला ।

यातना नसोन पावला । नानापरी ॥ ६ ॥

यावर त्या चेष्टेखोराला श्रीसमर्थ म्हणतात, योगी तुला कोठून कळणार ? तूं हे आपले स्वतःचे च अनुभव सांगत आहेस !

योगी वोळखावा योगेश्वरें । ज्ञानी वोळखावा ज्ञानेश्वरें ।

माहाचतुर तो चतुरें । वोळखावा ॥ ११ ॥

असें सांगून आणि कांहीं दृष्टान्त देऊन शेवटीं

प्रचित बोलों कांहीं हेत ॥ १६ ॥

असें स्पष्ट म्हणून त्यांनीं जें प्रचीतीनें साधूंचें वर्णन केलें आहे, तें त्यांचें आत्मचरित्र नव्हे असें कोण म्हणेल ?

जो जो ज्ञानें गुप्त जाला । जो विवेकें विराला ।

जो अनन्यपणें उरला । नाहीं च कांहीं ॥ १७ ॥

तयास कैसें गवसावें । शोधूं जातां तो चि व्हावें ।
किती कर्म कठीण आहे ! त्यांच्या अंतरंगांत भिसळून जाऊं तर च त्यांचें
अंतरंग कळणार आहे !

तो चि होतां म्हणावें । नलगे कांहीं ॥ १८ ॥
देहीं पाहातां दिसेना । तवें शोधितां भासेना ।
ब्रह्म आहे निवडेना । कांहीं केल्यां ॥ १९ ॥
दिसतो तरी देहधारी । परी कांहीं च नाहीं अंतरीं ।
तयास पाहातां वरिवरी । कळेल कैसा ॥ २० ॥
कळायो शोधायें अंतर । तंव तो नित्य निरंतर ।
जयास धुंडितां विकार । निर्विकार होती ॥ २१ ॥
तो परमात्मा केवळ । तयास नाहीं मायामळ ।
अखंड हेतूचा विटाल । जाला च नाहीं ॥ २२ ॥
ऐसा जो कां योगीराज । तो आत्मा सहर्जा सहज ।
पूर्णब्रह्म वेदवीज । देहाकारें कळेना ॥ २३ ॥

आपण हि देहभानावर राहून त्यांचें स्वरूप पाहूं म्हटलें तर तें आपणांस
कळणार नाहीं, किंवा त्यांच्या हि देहाकडे पाहून त्यांच्या अंतरंगाची
आपणांस कल्पना होणार नाहीं !

देह भावितां देह चि दिसे । परी अंतर अनारिसें असे ।
तयास शोधितां नसे । जन्ममरण ॥ २४ ॥

निंदकांनीं खुशाल निंदा करावी, चेष्टेखोरांनीं चेष्टा करण्यांत आनंद मानावा,
मत्सरी असतील त्यांनीं मत्सर करण्यांत चूर होऊन राहवें व सर्वांनीं आपल्या
कर्माचीं फळें भोगावीं !

माध्यानीं धुंकितां सूर्यावरी । तो धुंका पडेल आपणा च वरी ।
दुसऱ्यास चिंतितां अंतरीं । आपणास घडे ॥ २७ ॥
समर्थ रायाचें महिमान । जाणतां होतें समाधान ।
परंतु भुंकां लागलें स्वान । तरी तें स्वान चि आहे ॥ २८ ॥

ज्ञानी तो सत्यस्वरूप । अज्ञान देखे मनुष्यरूप ।
 भावासारिखा फलद्रूप । देव तैसा ॥ २९ ॥
 देव निराकार निर्गुण । लोक भाषिती पाषाण ।
 पाषाण फुटतो, निर्गुण । फुटेल कैसा ॥ ३० ॥
 देव सदोदित संचला । लोकीं बहुविध केला ।
 परंतु बहुविध जाला । हें तों बडेना ॥ ३१ ॥
 तैसा साधु आत्मज्ञानी । कोधें पूर्ण समाधानी ।
 विवेकें आत्मनिवेदनी । आत्मरूपी ॥ ३२ ॥

या खुणेंत आपणांस श्रीसमर्थीचें ब्रह्मरूप पहावयास मिळतें.

(दुसरी) दहाव्याच्या सहाव्यांत

गत ज्ञात्याचे चमत्कार । या नांव भ्रम ॥ १०३६ ॥

असें श्रीसमर्थीनीं म्हणतां च शिष्यानें दोन शंका काढल्या.

- (१) ज्ञात्याची समाधी पूजिली ।
 तेथें कांहीं प्रचित आली । किंवा नाही ॥ १०३६ ॥
- (२) तैसे चि अवतारी संपले ।
 त्यांचें हि सामर्थ्य उदंड चाले ।
 तरी ते काये गुंतले । वासना धरुनी ॥ ३९ ॥

पुढच्या च समासांत श्रीसमर्थ प्रथम दुसऱ्या शंकेचें उत्तर देऊन मग पहिल्या शंकेचें समाधान सांगतात :

ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । मागें त्यांचें सामर्थ्य चाले ।
 परंतु ते नाही आले । वासना धरुनी ॥ १०३७ ॥

आणि

ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । त्यांचें सामर्थ्य उगें चि चाले ।
 कां जे पुण्यमार्गें चालिले । म्हणोनियां ॥ १०३९ ॥
 याकारणें पुण्यमार्गें चालावें । भजन देवाचें वाढवावें ।
 न्याये सांडून न जावें । अन्यायमार्गें ॥ १२ ॥

तो पुण्यमार्ग कोणता ? ज्या मार्गाने श्रीसमर्थ गेले तो .

नाना पुरश्चरणें करावीं । नाना तीर्थाटणें फिरावीं ।

नाना सामर्थ्यें वाढवावीं । वैराग्यबळें ॥ १३ ॥

या एका ओवीत श्रीसमर्थांचें सारें चरित्र आलें आहे, नाही ? पहिलीं बारा वर्षे ब्राह्मणांचीं गेल्यानंतर बारा वर्षे श्रीसमर्थांनीं पुरश्चरण केलें, नंतर बारा वर्षे तीर्थाटणाच्या निमित्तानें सर्व भरतखंडभर पर्यटन केलें आणि नंतर दक्षिणेंत येऊन आपल्या वैराग्याच्या बळावर पुढचीं छत्तीस वर्षे महाराष्ट्रास रामराज्याची प्राप्ति करून देऊन त्याचें सामर्थ्य वाढविण्यांत खर्च केलीं .

पुरश्चरण आणि तीर्थाटण यांपैकीं श्रीसमर्थांना एकाचें स्मरण झालें म्हणजे दुसऱ्याचें बहुधा व्हावें, हें स्वाभाविक होय .

येक फिरती तीर्थाटणें । येक करिती पुरश्चरणें ।

येक अखंड नामस्मरणें । निष्ठावंत राहिले ॥ १-१०-३ ॥

नाना शास्त्रें धांडोळावीं । अथवा तीर्थें तरी करावीं ।

अथवा पुरश्चरणें बरवीं । पापक्षयाकारणें ॥ २-४-८ ॥

विरक्तें करावीं पुरश्चरणें । विरक्तें फिरावीं तीर्थाटणें ।

विरक्तें करावीं नाना स्थानें । परम रमणीय ॥ २-९-२५ ॥

स्वतः करून बोलण्याचा ज्यांचा बाणा, ते जें इतरांस करावयास सांगतात तें त्यांचें आत्मचरित्र च असतें, तें हें असें .

(तिसरी) अकराव्याचा सहावा समास महंतलक्षणांचा आहे . समास लहान आहे, अवघ्या १९ ओव्यांचा आहे . त्यांतील सारीं लक्षणें श्रीसमर्थांना लागतात . तो संबंध समास च म्हणजे श्रीसमर्थांचें आत्मचरित्र होय . मी यथें शेवटच्या सहा ओव्या सादर करतो :

आहे तरी सर्वां ठाई । पाहों जातां कोठें चि नाही ।

जैसा अंतरात्मा ठाईचा ठाई । गुप्त जाला ॥ ११-६-१४ ॥

त्यावेगळें कांहीं च नसे । पाहों जातां तो न दिसे ।

न दिसोन वर्तवीतसे । प्राणीमात्रासी ॥ १५ ॥

तैसा च हा हि नानापरी । बहुत जनास शाहाणे करी ।
 नाना विद्या त्या विवरी । स्थूल सूक्ष्मा ॥ १६ ॥
 आपणाकरितां शाहाणे होती । ते सहज चि सौये धरिती ।
 जाणतेपणाची महंती । ऐसी असे ॥ १७ ॥
 राखों जाणे नीतिन्याय । न करी न करवी अन्याये ।
 कठीण प्रसंगीं उपाये । करूं जाणे ॥ १८ ॥
 ऐसा पुरुष धारणेचा । तो चि आधार बहुतांचा ।
 दास म्हणे रघुनाथाचा । गुण घ्यावा ॥ १९ ॥

प्रचंड व्याप करून श्रीसमर्थीनीं गुप्तपणें महाराष्ट्राचीं सूत्रें कशीं हालविलीं, याची प्रतीति या खुणेवरून येते.

(चवथी) श्रीसमर्थींचें आत्मचरित्र या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचा समास म्हणजे अकराव्या दशकाचा दहावा समास होय.

आधीं केलें मग सांगितलें ।

ही आवालवृद्धांस ठाऊक झालेली श्रीसमर्थींची प्रतिज्ञा या समासांतील होय. त्यांची ही प्रतिज्ञा मी त्यांच्या सर्व च शिकवणीला लावतो, पण प्रत्यक्ष ज्या समासांत च ती आली आहे, त्या समासांतील प्रत्येक क्रिया श्रीसमर्थींच्या हातून घडलेली असली पाहिजे, हें कोणी हि मान्य करील. तीर्थाटणाचीं बारा वर्षे आणि त्यानंतरचीं एक दोन वर्षे म्हणजे शके १९९४ ते १९६८ या तेरा चवदा वर्षांच्या काळांतील हें श्रीसमर्थचरित्र होय, असें मी मानतो. कां तें सांगतो. पण आधीं तें साद्यन्त चरित्र त्यांच्या मुखांतून आपण श्रवण केलें पाहिजे.

आत्मचरित्र ११ × १०

मूर्ख येकदेसी होतो । चतुर सर्वत्र पाहातो ।
 जैसा बहुधा होऊन भोगितो । नाना सुखें ॥ १ ॥
 तो चि अंतरात्मा महंत । तो कां होईल संकोचित ।
 प्रशस्त जाणता समस्त । विख्यात योगी ॥ २ ॥

कर्ता भोक्ता तत्त्वता । भूमंडळीं सर्व सत्ता ।
 त्यावेगळा त्यास ज्ञाता । पाहेसा कवणु ॥ ३ ॥
 ऐसें म्हणें असावें । सर्व सार शोधून घ्यावें ।
 पाहों जातां न संपडावें । येकायेकीं ॥ ४ ॥
 कीर्तिरूपें उदंड ख्यात । जाणती लाहान थोर समस्त ।
 वेश पाहातां शाश्वत । येक हि नाही ॥ ५ ॥
 प्रगट कीर्ति ते ढळेना । बहुत जनास कळेना ।
 पाहों जातां आडळेना । काये कैसें ॥ ६ ॥
 वेषभूषण तें दूषण । कीर्तिभूषण तें भूषण ।
 चालणेविण येक क्षण । जाऊं च नेदी ॥ ७ ॥
 त्यागी बोळखीचे जन । सर्वकाल नित्य नूतन ।
 लोक शोधून पाहाती मन । परी इच्छा दिसेना ॥ ८ ॥
 पुतें कोणाकडे पाहेना । पुतें कोणासीं बोलेना ।
 पुतें येके स्थळीं राहेना । उठोन जातो ॥ ९ ॥
 जातें स्थळ तें सांगेना । सांगितलें तेथें तरी जायेना ।
 आपुली स्थिती अनुमाना । येवों च नेदी ॥ १० ॥
 लोकीं केलें तें चुकावी । लोकीं भाविलें तें उलथवी ।
 लोकीं तर्किलें तें दावी । निर्फळ करुनी ॥ ११ ॥
 लोकांस पाहाचा आदर । तेथें याचा अनादर ।
 लोक सर्वकाल तत्पर । तेथें याची अनिच्छया ॥ १२ ॥
 एवं कल्पितां कल्पेना । ना तर्कितां हि तर्केना ।
 कदापी भावितां भावेना । योगेश्वर ॥ १३ ॥
 ऐसें अंतर सांपडेना । शरीर ठाई पडेना ।
 क्षण येक विशंभेना । कथाकीर्तन ॥ १४ ॥
 लोक संकल्प विकल्प करिती । ते अवघे चि निर्फळ होती ।
 जनाची जना लाजवी वृत्ति । तेव्हां योगेश्वर ॥ १५ ॥

बहुतीं शोधून पाहिलें । बहुतांच्या मनास आलें ।
 तरी मग जाणावें साधिलें । महत्कृत्य ॥ १६ ॥
 अखंड येकांत सेवावा । अभ्यास चि करीत जावा ।
 काळ सार्थक चि करावा । जनासहित ॥ १७ ॥
 उत्तम गुण तितुके घ्यावे । घेऊन जनास सिकवावे ।
 उदंड समुदाये करावे । परी गुप्तरूपें ॥ १८ ॥
 अखंड कामाची लगवग । उपासनेस लावावें जग ।
 लोक समजोन मग । आज्ञा इच्छिती ॥ १९ ॥
 आधीं कष्ट मग फळ । कष्ट चि नाहीं तें निर्फळ ।
 साक्षेपेंविण केवळ । वृथापुष्ट ॥ २० ॥
 लोक बहुत शोधावे । त्यांचे अधिकार जाणावे ।
 जाणजाणोन धरावे । जवळी दुरी ॥ २१ ॥
 अधिकारपरत्वे कार्य होतें । अधिकार नस्तां वेर्थ जातें ।
 जाणोनि शोधावीं चित्तें । नाना प्रकारें ॥ २२ ॥
 अधिकार पाहोन कार्य सांगणें । साक्षेप पाहोन विश्वास धरणें ।
 आपला मगज राखणें । कांहींतरी ॥ २३ ॥
 हें प्रचितीचें बोलिलें । आधीं केलें मग सांगितलें ।
 मानेल तरी पाहिजे घेतलें । कोणीयेकें ॥ २४ ॥
 महंतें महंत करावे । युक्तिबुद्धीनें भरावे ।
 जाणते करून विखरावे । नाना देसीं ॥ २५ ॥

त्यांच्या आयुष्यांतील अनोळखी म्हणून हिंडण्याचा काळ म्हणजे तीर्थाटणाचा काळ होय. कृष्णातटाकीं आल्यानंतर वर्ष दोन वर्षांत च ते जनविल्यात होऊन उत्साही आणि महत्त्वाकांक्षी राष्ट्रधर्मभक्त तरुणांचा घोळका त्यांच्याभोंवती जमूं लागला असला पाहिजे. त्यांना हाताशीं धरून, नाना युक्तिबुद्धीनें भरून, त्यांच्या भिन्न भिन्न अधिकाराप्रमाणें त्यांच्यावर कामगिरी सोंपवून, कोणास उत्तरेकडे तर कोणास दक्षिणेकडे, कोणास अंतर्वेदींत तर कोणास तेलंगणांत, कोणास सह्याद्रींत तर कोणास विंध्याद्रींत

पाठवून सर्वत्र आपल्या शिष्यांचें जाळें त्यांनीं पसरविलें असलें पाहिजे. स्वतःच्या तीर्थाटणांत प्रचीति घेऊन त्या काळाला आवश्यक अशी ठरविलेली कार्यपद्धति या समासांत त्यांनीं आपल्या शिष्यांना उपदेशिलेली दिसते. समासांतील प्रत्येक ओवी घेऊन आपण चिंतन करीत बसलों तर वेळ कारणीं लागेल, पण ग्रंथ अंदाजाबाहेर वाढेल. म्हणून वाचकांची च प्रार्थना करतो कीं, या समासाच्या प्रत्येक ओवींत आणि शब्दांत योगेश्वर श्रीसमर्थ नटून राहिले आहेत, त्यांना आपण च शोधून काढा आणि पहा ! उदाहरणार्थ एक च ओवी :

बहुतीं शोधून पाहिलें । बहुतांच्या मनास आलें ।

तरी मग जाणावें साधलें । महत्कृत्य ॥ १६ ॥

अंतःकरणांत कांहीं महत्कृत्य साधावयाचा विचार होता, म्हणून त्यांचा हा सारा खटाटोप होता, नाही ?

(पांचवी) विवेक आणि वैराग्य यांची महती आणि परमार्थाला त्यांची आवश्यकता ही श्रीसमर्थानीं कितीतरी वेळां प्रतिपादिली आहेत.

वैराग्यें करावा त्याग । तरी च परमार्थयोग ।

प्रपंचत्यागें सर्व सांग । परमार्थ घडे ॥ १२-७-९ ॥

वैराग्यापरतें नाही भाग्य । वैराग्य नाही तें अभाग्य ।

वैराग्य नस्तां योग्य । परमार्थ नव्हे ॥ १७ ॥

प्रत्ययज्ञानी वीतरागी । विवेकबळें सकळ त्यागी ।

तो जाणिजे माहायोगी । ईश्वरी पुरुष ॥ १८ ॥

हा महायोगी ईश्वरी पुरुष दुसरा कोण ? नुसता विवेक किंवा नुसतें वैराग्य निरर्थक होय. विवेकयुक्त वैराग्य पाहिजे. बाराव्याच्या चवथ्या समासांत हा विवेक आणि वैराग्य यांचा योग त्यांनीं समजावून सांगितला आहे व त्यांत च त्यांचें आत्मचरित्र आपोआप प्रकट झालें आहे.

विवेकें अंतरीं सुटला । वैराग्यें प्रपंच तुटला ।

अंतर्बाह्य मोकळा जाला । निःसंग योगी ॥ १२-४-१२ ॥

दुसरा कोण ?

जैसें मुखें ज्ञान बोले । तैसी च सर्वें क्रिया चाले ।
 दीक्षा देखोनी चकित जाले । सुचिस्मंत ॥ १३ ॥
 आस्था नाहीं त्रैलोक्याची । स्थिती बाणली वैराग्याची ।
 येत्नविवेकधारणेची । सीमा नाहीं ॥ १४ ॥
 संगीत रसाळ हरिकीर्तन । ताळबद्ध तानमान ।
 प्रेमळ आवडीचें भजन । अंतरापासुनी ॥ १५ ॥
 तत्काळ चि सन्मार्ग लागे । ऐसा अंतरीं विवेक जागे ।
 वकृत्व करितां न भंगे । साहित्य प्रत्ययाचें ॥ १६ ॥
 सन्मार्गें जगास मिळाला । म्हणिजे जगदीश वोळला ।
 प्रसंग पाहिजे कळला । कोणीयेक ॥ १७ ॥
 प्रखर वैराग्य उदासीन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।
 स्नानसंध्या भगवद्भजन । पुण्यमार्ग ॥ १८ ॥

मला मोठें नवल वाटतें. या सात ओव्या वाचतांना कोणाचें हि हृदय प्रेमानंदानें भरून येईल. या सात हि ओव्यांतील कोणतें विधान त्यांना लागत नाहीं? महाराज, आपण कोणता प्रसंग मनांत आणून बोलून गेलां, हें तीनशें वर्षांनंतर आज आम्हांस कसें कळावें? आम्ही इतकें च जाणतो कीं, आपली कृपा ती च जगदीशाची कृपा होय! ती कृपादृष्टि एकवार महाराष्ट्राकडे वळली होती, ती पुन्हां कां नाहीं वळणार?

(सहावी,) श्रीसमर्थ जो उपदेश करीत तो नेहमीं स्वतःचें च उदाहरण डोळ्यापुढें ठेवून करीत कीं काय, न कळे. किंवा आत्मप्रचीति हा त्यांच्या प्रतिपादनाचा मुख्य आधार असल्यामुळें, स्वाभाविकपणें च असें घडे कीं, ते प्रचीतीच्या गोष्टी बोलत आणि तें च आपणांस त्यांचें आत्मचरित्र वाटतें. महंताचीं त्यांनीं जीं शेंकडों लक्षणें ठिकठिकाणीं सांगितलीं आहेत, तीं सर्व त्यांच्या च ठायीं विलसत असल्यामुळें, अशा लक्षणानीं युक्त असलेल्या महंताच्या भोंवतीं

नभामाजी तारांगणें । तैसे लोक ॥ १२-२-२७ ॥

गोळा होतात म्हणून जें ते सांगतात, तें स्वतःविषयीं च होय, असें मी मानतो. हें विधान मी त्यांच्या लोकप्रियतेची आणि लोकसंप्रहाची खूण समजतो.

(सातवी) बाराव्याच्या दहाव्या समासांत १ ते ३१ ओव्यांत महापुरुषाचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत. तीं सर्व लक्षणें दुसऱ्या कोणाचीं नसून श्रीसमर्थाचीं च होत. कृपा करून वाचून पहा. उतारे तरी कोठवर ध्यावे? निमा दासबोध तरी उतरून काढावा लागेल! श्रीमत् ग्रन्थराज दासबोध म्हणजे श्रीसमर्थांचें आत्मचरित्र च होय, असें जें मी म्हणत आलों, त्याची सत्यता सारखी प्रत्ययास येत आहे. या ३१ ओव्यांतील लक्षणांनीं युक्त

ऐसा जो माहानुभाव । तेणें करावा समुदाव ।

भक्तियोगें देवाधिदेव । आपुला करावा ॥ १२-१०-३२ ॥

आपण अवचितें मरोन जावें । मग भजन कोणें करावें ।

याकारणें भजनास लावावे । बहुत लोक ॥ ३३ ॥

आमची प्रतिज्ञा ऐसी । कांहीं न मगावें शिष्यासी ।

आपणामागें जगदीशासी । भजत जावें ॥ ३४ ॥

हीं जर दुसऱ्या कोणाचीं लक्षणें असतीं तर मध्यें च श्रीसमर्थांनीं आपला संबंध कशास आणला असता? भोंवतालीं शिष्यांचा पाळा पडला असतां, मध्यभागीं बसून श्रीसमर्थ शिष्यांशीं बोलत आहेत, असें मला दिसतें.

याकारणें समुदाव । जाला पाहिजे मोहोछाव ।

हातोपार्ती देवाधिदेव । वोळेसा करावा ॥ ३५ ॥

याप्रमाणें समुदाय करणाराच्या ठिकाणीं दोन गुण पाहिजेत: एक, प्रबोधशक्ति व दुसरा गुण म्हणजे वर १ ते ३१ ओव्यांत सांगितलेले सारे उत्तम गुण. प्रबोधशक्तीची व्याख्या कोठें दिलेली नाही, पण तिचें कार्य सांगितलें आहे.

जेणें बहुतांस घडे भक्ति । ते हे रोकडी प्रबोधशक्ति ।

बहुतांचें मनोगत हातीं । घेतलें पाहिजे ॥ ३७ ॥

प्रस्तुतच्या खुणेंत श्रीसमर्थांच्या अंतरंगांतील समुदायाविषयींची आतुरता प्रकट होत आहे.

(आठवी) या च प्रबोधशक्तीचें कार्य पंधराव्याच्या दुसऱ्या समासांत विस्तारानें सांगितलें आहे. तें सारें च एका धूर्त तार्किक विचक्षण महापुरुषाचें चरित्र आहे. काय हो तो महापुरुष करीत असतो ?

प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें । जाणे सकळांचीं अंतरें ।
 निरूपणें तदनंतरें । चटक लागे ॥ १५-२-१६ ॥
 मतें मतांतरें सगट । प्रत्यय बोलोन करी सपाट ।
 दंडक सांडून नीट । वेधी जना ॥ १७ ॥
 नेमकें भेदकें वचनें । अखंड पाहे प्रसंगमानें ।
 उदास वृत्तीच्या गुमानें । उठोन जातो ॥ १८ ॥
 प्रत्यय बोलोन उठोन गेला । चटक लागली लोकांला ।
 नाना मार्ग सांडून त्याला । शरण येती ॥ १९ ॥
 परी तो कोठें आडलेना । कोणे स्थळीं सांपडेना ।

श्रीशिवरायांची च अशी स्थिति झाली होती, श्रीसमर्थांना धुंडीत त्यांना हिंडावें लागलें होतें, असें आपण वाचलें आहे !

वेष पाहातां हीन दीना- । सारिखा दिसे ॥ २० ॥
 उदंड करी गुप्तरूपें । भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपें ।
 तेथें यशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ॥ २१ ॥
 ठाईं ठाईं भजन लावी । आपण तेथून चुकावी ।
 मछरमतांची गोवी । लागों च नेदी ॥ २२ ॥
 खनाळामधें जाऊन राहे । तेथें कोणी च न पाहे ।

मी वाचकांस विचारूं इच्छितों, कोणाचें तरी चरित्र पाहून आणि मनांत आणून श्रीसमर्थ ही रेखाटणी करीत आहेत, इतकें तर खरें ना ! हें कांहीं काल्पनिक वर्णन नव्हे ! या अकरा ओव्यांत वाचकांस श्रीसमर्थहृदयाचा साक्षात्कार झाला पाहिजे !

सर्वत्रांची चिंता वाहे । सर्वकाळ ॥ २३ ॥
 अवघड स्थळीं कठीण लोक । तेथें राहणें नेमक ।

वाचकांस विनंति केल्यावांचून मला कोठें राहवतें ? निदान हेळवांकची घळ व शिवतर खोप्यांतील घळ या दोन घळी अवश्य पाहून या, अशी वाचकांस माझी विनंति आहे !

सृष्टीमधें सकळ लोक । धुंडीत येती ॥ २४ ॥

तेथें कोणाचें चालेना । अनुमात्र अनुमानेना ।

कट्ट घालून राजकारणा । लोक लावी ॥ २५ ॥

किती लोक ? अगणित ; नभामाजी जितके तारे तितके लोक. ही अतिशयोक्ति नव्हे.

लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जाले ।

भूमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपें ॥ २६ ॥

असा इतिहास आहे कीं, श्रीसमर्थांच्या हयातींत च त्यांची शिष्यपरंपरा अकराव्या पुरुषापर्यंत पोचली होती ! म्हणजे त्यांचा शिष्य, त्या शिष्याचा शिष्य, त्या शिष्याचा शिष्य, अशा परंपरेनें, जणूं, श्रीसमर्थांचा अकरावा वंशज त्यांच्या हयातींत च विद्यमान होता ! विचार करा, ही ओवी किती सार्थ आहे. श्रीसमर्थांचे हजारों शिष्य, त्या हजारों शिष्यांचे हजारों शिष्य, त्या हजारोंचे आणखी अनेक शिष्य, अशा रीतीनें शिष्यप्रशिष्यांची संख्या अमर्याद होऊन त्या काळीं भूमंडळीं सत्ता चालली आमच्या श्रीसमर्थांची, पण तिचा सुगावा कोणास लागला नव्हता !

(नववी) संसार मिथ्या ऐसा कळला ।

ज्ञान समजोन निघोन गेला ॥ १४-७-२५ ॥

कोण ? स्वतः श्रीसमर्थ च. ऐन लग्नसमारंभांतून निसटले, गंगा ओलांडली, दक्षिण कांठानें गंगेच्या उगमाकडे पंचवटीस गेले, श्रीरामाचें दर्शन घेतलें, त्यास आपला हेतु निवेदन केला, जवळ टाकळीस एकांत स्थळीं राहिले, बारा वर्षे तीव्र तप केलें, पुरश्चरणादि साधनें केलीं, देह अत्यंत कष्टविला, याचें च वर्णन १४ व्याच्या ७ व्यांत मला भासतें.

पुरश्चरणी कायाक्लेसी । दृढव्रती परम सायासी ।

जगदीशाचेगळें जयासी । थोर नाहीं ॥ १४-७-७ ॥

काया वाचा जीवें प्राणें । कष्टे भगवंताकारणें ।
मनें घेतलें धरणें । भजनमार्गी ॥ ८ ॥

ऐसा भगवंताचा भक्त । विशेष अंतरीं विरक्त ।
संसार सांडून जाला मुक्त । देवाकारणें ॥ ९ ॥

इत्यादि, हें दुसऱ्या कोणाचें चरित्र आहे ?

जनास दिसे हा दुश्चित । परी तो आहे सावचित ।
अखंड जयाचें चित्त । परमेश्वरीं ॥ १५ ॥

शेजारच्या पाजारच्या लोकांना वाटे, हा मुलगा असा कसा, याचें चित्त
आहे तरी कोणीकडे ? ते आपल्या नादांत असत. त्यांचा नाद कोणता ?

उपासनामूर्तिध्यानीं । अथवा आत्मानुसंधानीं ।
नाहीं तरी श्रवणमननीं । निरंतर ॥ १६ ॥

मला असें वाटतें, या च काळांत वेद आणि वेदांत, अनेक गीता, भागवतादि
नाना ग्रन्थ यांचें त्यांना अध्ययन घडलें असावें. वाल्मीकिरामायणाचीं कांहीं
कांडें त्यांनीं उतरलीं, तीं या च काळांत होत. हा काळ १५४२ ते १५५४
चा होय.

(दहावी) सभांतून काय किंवा इतर प्रसंगीं काय, प्रमुख नेत्यांनीं
आणि सज्जनांनीं क्षमाशांति धारण करून विवेकाच्या योगानें लोकांचीं अंतःकरणें
सांभाळीत जावीं, हें त्यांचें कर्तव्य होय. समेंत कलह माजला, तर त्याचा
बोल नेत्यावर येतो. तसा बोल न यावा म्हणून नेत्यानें कसें वागावें, हें १८
व्याच्या १० व्यांत ३३ व्या ओवीपासून तों ४२ व्या ओवीपर्यंत सामान्यतः
सांगून ४३ ते ५० ओव्यांत स्वतःचें उदाहरण देऊन दाखविलें आहे, असें
समजण्यास हरकत नाही.

पृथ्वीमध्ये उदंड जन । जनामध्ये असती सज्जन ।
जयांकरितां समाधान । प्राणीमात्रासी ॥ १८-१०-४३ ॥
तो मनोगताचीं आंगें जाणे । मान प्रसंग समये जाणे ।
संतमालागीं निवडुं जाणे । नाना प्रकारें ॥ ४४ ॥

ऐसा तो जाणता लोक । समर्थ तयाचा विवेक ।
 त्याचें करणें कांहीं येक । जनास कळेना ॥ ४५ ॥
 बहुत जनास चालवी । नाना मंडळें हालवी ।
 ऐसी हे समर्थपदवी । विवेकें होतें ॥ ४६ ॥
 विवेक येकांतीं करावा । जगदीश धारणें धरावा ।
 लोक आपला आणि परावा । म्हणों चि नये ॥ ४७ ॥
 येकांतीं विवेक ठाई पडे । येकांतीं येत्न सांपडे ।
 येकांतीं तर्क वावडे । ब्रह्मांडगोळीं ॥ ४८ ॥
 येकांतीं स्मरण करावें । चुकलें निधान पडे ठावें ।
 अंतरात्म्यासरिसैं फिरावें । कांहीं तरी ॥ ४९ ॥

प्रत्येक ओवीचें च मनन झालें पाहिजे. ही राष्ट्रगुरूची शिकवण आहे. पण त्यांतल्या त्यांत हि, येकांतीं बसून डोळे मिटून अंतरात्म्याबरोबर ब्रह्मांडांत संचार कसा करावा, याचा प्रत्येकानें विचार केला पाहिजे. हें श्रीसमर्थांचें अंतरंग आहे. श्रीसमर्थ याप्रमाणें फिरत, हें उघड आहे. आपण अभ्यास करावा.

जयास येकांत मानला । अवध्या आधीं कळे त्याला ।
 त्यावेगळें वडिलपणाला । ठाव चि नाही ॥ ५० ॥

‘त्यावेगळें’ याचा अर्थ मी ‘अंतरात्म्यावेगळें’ असा करतो.

तस्मात् वडिल अंतरात्मा । जेथें चेतला तेथें महिमा ।
 हें तों प्रगट चि आहे आम्हा । शब्द नाही ॥ १५-३-१९ ॥

(अकरावी) १९ × ४ म्हणजे श्रीसमर्थांचें आत्मचरित्र होय.

जितुके कांहीं उत्तम गुण । तें समर्थांचें लक्षण ॥ ३१ ॥

असा त्या समासाचा शेवट केलेला आहे. तेव्हां हा समास आत्मचरित्राचा आहे, असें मानण्याला आणखी निराळा आधार नको आहे. समासाच्या प्रत्येक ओवींत श्रीसमर्थांच्या अंतरंगाची एक एक खूण उमटली आहे. पैकीं कांहीं महत्त्वाच्या खुणा पहा:—

जो मानला बहुतांसी । कोणी बोलों न शके त्यासी ।
 धगधगीत पुण्यरासी । माहांपुरुष ॥ १९-४-९ ॥
 तो परोपकार करितां चि गेला । पाहिजे तो ज्याला त्याला ।
 मग काये उणें तयाला । भूमंडळीं ॥ १० ॥
 बहुत जन वास पाहे । वेळेसी तत्काळ उभा राहे ।
 उणें कोणाचें न साहे । तया पुरुषासी ॥ ११ ॥
 उत्तमगुणें शृंगारला । तो बहुतांमधें शोभला ।
 प्रगट प्रतापें उगवला । मार्तंड जैसा ॥ १५ ॥
 प्रपंचीं जाणे राजकारण । परमार्थी साकल्य विवरण ।
 सर्वामधें उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ॥ १७ ॥

राजकारण हें प्रपंचाचें श्रेष्ठ स्वरूप होय, असा बोध अनायासें या ओवीवरून होत आहे .

दुसऱ्याच्या दुःखें दुखवे । दुसऱ्याच्या सुखें सुखावे ।
 आवघे चि सुखी असावे । ऐसी वासना ॥ २३ ॥
 उदंड मुलें नानापरी । वडिलांचें मन अवघ्यांवरी ।
 तैसी अवघ्यांची चिंता करी । माहांपुरुष ॥ २४ ॥

(बारावी) तीर्थाटणाच्या निमित्तानें श्रीसमर्थांना जें परिभ्रमण घडलें, त्यांत त्यांनीं अत्यन्त सूक्ष्म रीतीनें लोकस्थितीचें कसें निरीक्षण केलें, हें १९×८ वरून चांगलें कळतें. सामान्य लोकांपासून तों असामान्य कर्तृत्ववान् पुरुषापर्यंत ते आपली दृष्टि पोचवीत. या निरीक्षणांत त्यांचें अंतरंग हि प्रकट होत आहे .

सृष्टिमधें बहु लोक । परिभ्रमणें कळे कौतुक ।
 नाना प्रकारीचे विवेक । आडळों लागती ॥ १९-८-१ ॥
 किती प्रपंची जन । अखंड वृत्ति उदासीन ।
 सुखदुखें समाधान । दंडळेना ॥ २ ॥
 स्वभावें चि नेमक बोलती । सहज चि नेमक चालती ।
 अपूर्व बोलण्याची स्थिती । सकळांसी माने ॥ ३ ॥

सहज चि ताळज्ञान येतें । स्वभावे चि रागज्ञान उमटतें ।

सहज चि कळत जातें । न्यायनीतिलक्षण ॥ ४ ॥

येखादा आडळे गाजी । सकळ लोक अखंड राजी ।

सदा सर्वदा आवडी ताजी । प्राणीमात्राची ॥ ५ ॥

परिश्रमण करीत असतां श्रीसमर्थांचें लक्ष कोणीकडे असे, याचें किंचित् अनुमान होतें.

(तेरावी) साऱ्या ब्रह्मांडाचा व्याप करीत असतां हि वृत्ति निश्चल कशी राखावी, याची गुरुकिल्ली या च १९ × ८ समासांत आढळते. व्याप करणें हें अंतरात्म्याचें काम होय. अंतरात्मा चंचळ आहे. चंचळ होऊन व्याप करावा, निश्चल होऊन विश्रांति घ्यावी, हें श्रीसमर्थांचें अंतरंग होय.

अंतरात्म्याकडे सकळ लागे । निर्गुणीं हें कांहीं च न लगे ।

नाना प्रकारांचे दगे । चंचळामधें ॥ १९-८-२४ ॥

शुद्ध विश्रांतीचें स्थळ । तें एक निर्मळ निश्चळ ।

तेथें विकार चि सकळ । निर्विकार होती ॥ २५ ॥

उद्वेग अवघे तुटोनी जाती । मनासी वाटे विश्रांती ।

ऐसी दुल्लभ परब्रह्मस्थिती । विवेकें सांभाळावी ॥ २६ ॥

किती कठीण आहे ! श्रीसमर्थांच्या अंतरंगाचें दर्शन काय सहजासहजा घडणार आहे ?

आपणास उपाधी मुळीं च नाही । रुणानुबंधें मिळालें सर्व हि ।

आल्यागेल्याची क्षिती नाही । ऐसें जालें पाहिजे ॥ २७ ॥

जो उपाधीस कंटाळला । तो निवांत होऊन बैसला ।

आटोपेना तो गल्बला । कासयासी ॥ २८ ॥

कांहीं गल्बला कांहीं निवळ । ऐसा कंठीत जावा काळ ।

जेणेंकरितां विश्रांतीवेळ । आपणासी फावे ॥ २९ ॥

(चौदावी) १९ × १० हें निवळ श्रीसमर्थांचें आत्मचरित्र आहे. त्यांचा व्याप केवढा मोठा आणि अनेकांगी होता, याची त्यावरून कल्पना होते,

त्यांची कार्य करण्याची पद्धति कळते. त्यांच्या उपस्थितीत त्यांच्या नेतृत्वाखालीं अखंड चाळणा आणि चर्चा चाले. ती चाळणा आणि चर्चा प्रपंचाची आणि परमार्थाची, राजकारणाची आणि धर्मकारणाची, दोहोंची चालावयाची. राजकारण आणि धर्मकारण या दोहोंचा, या समासांत, जणू गोफ च विणला आहे.

उपासना करूनियां पुढें । पुरवलें पाहिजे चहुंकडे ।

भूमंडळीं जिकडे तिकडे । जाणती तया ॥ १९-१०-८ ॥

तया म्हणजे कोणाला ? हें कांहीं काल्पनिक वर्णन दिसत नाही किंवा हा कांहीं केवळ तात्त्विक उपदेश वाटत नाही.

जाणती परी आडलेना । काये करितो तें कळेना ।

नाना देसीचे लोक नाना । येऊन जाती ॥ ९ ॥

कशाला ? हें कल्पनेनें च जाणलें पाहिजे.

तितुक्यांचीं अंतरें धरावीं । विवेकें विचारें भरावीं ।

कडोविकडीचीं विवरावीं । अंतःकर्णें ॥ १० ॥

किती लोक तें कळेना । किती समुदाव आकळेना ।

सकळ लोक श्रवणमनना- । मध्यें घाली ॥ ११ ॥

ते लोक कसे असत आणि त्यांना कोणता मंत्र मिळे ?

धकाधकीचा मामला । कैसा घडे अशकाला ।

नाना बुद्धि शकाला । म्हणोनी सिकवाव्या ॥ २२ ॥

व्याप होईल तों राहावें । व्याप राहातां उठोन जावें ।

आनंदरूप फिरावें । कोठें तन्ही ॥ २३ ॥

उपाधीपासुनी सुटला । तो निस्पृहपणें बळावला ।

जिकडे अनकूळ तिकडे चालिला । सावकास ॥ २४ ॥

अशा त्यांच्या अंतरंगाच्या खुणा आपण किती देत बसणार ? संबंध ग्रन्थ च जेथें त्यांचें स्वरूप मानलें जातें, तेथें आपण पुरे कसे पडणार ? ज्या कांहीं उत्तान खुणा आपण येथवर पाहिल्या तेवढ्यांवरून श्रीमत् ग्रन्थराज

दासबोध म्हणजे श्रीसमर्थांचे आत्मचरित्र होय, हे विधान वाचकांस पटले म्हणजे पुरे आहे. प्रत्येक वाचकाने आपआपल्या परीने दासबोधांत श्रीसमर्थांना पाहिले पाहिजे.

(२) तत्कालीन लोकस्थिति

श्रीसमर्थांच्या काळीं भरतखंडांतील आणि विशेषतः आपल्या महाराष्ट्रांतील लोकांची स्थिति कशी होती, तिचे अनुमान करतां येईल असे कांहीं उल्लेख आपण पूर्वार्धांत पाहिले च आहेत. उत्तरार्धांतील तीन ठळक उल्लेख माझ्या नेहमीं स्मरणांत असतात, ते आतां आपण पाहूं. त्या योगें तत्कालीन समाज-स्थितीवर तर प्रकाश पडेल च, पण तशा स्थितींत श्रीसमर्थांसारख्या महापुरुषाचा अवतार झाला तो किती वेळेवर झाला, याचा हि आपणांस बोध होईल.

(श्री) पहिला उल्लेख समाजाच्या निर्णायक स्थितीचा दर्शक आहे. समाजाला आळा घालणारा कोणी सामर्थ्यावान् पुरुष नव्हता. कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाही, अशी स्थिति झाली होती. ऐका —

नाना मते निर्माण जालीं । नाना पाषांडें वाढलीं ।

नाना प्रकारीचीं उठिलीं । नाना बंडें ॥ ११-२-१६ ॥

जैसा प्रवाह पडिला । तैसा च लोक चालिला ।

कोण वारील कोणाला । येक नाही ॥ १७ ॥

पृथ्वीचा जाला गलांठा । येकाहून येक मोठा ।

कोण खरा कोण खोटा । कोण जाणे ॥ १८ ॥

आचार बहुकचित पडिला । कित्येक पोटासाठीं बुडाला ।

अवघा वरपंग चि जाला । साभिमानें ॥ १९ ॥

देव जाले उदंड । देवांचें मांडलें भंड ।

भूतादेवतांचें थोतांड । येक चि जालें ॥ २० ॥

मुख्य देव तो कळेना । काशास कांहीं च मिळेना ।

येकास येक वळेना । अनावर ॥ २१ ॥

ऐसा नासला विचार । कोण पाहातो सारासार ।
 कैचा लाहान कैचा थोर । कळे चि ना ॥ २२ ॥
 शाखांचा बाजार भरला । देवांचा गलबला जाला ।
 लोक कामनेच्या व्रताला । झोंबोन पडती ॥ २३ ॥
 ऐसैं अवधें नासलें । सत्यासत्य हारपलें ।
 अवघे अनायेक जाले । चहूंकडे ॥ २४ ॥
 मतामतांचा गलबला । कोणी पुसेना कोणाला ।
 जो जे मतीं सांपडला । तयास तें चि थोर ॥ २५ ॥
 असत्याचा अभिमान । तेणें पाविजे पतन ।

तें पतन टाळण्यासाठीं श्रीसमर्थांचा अवतार झाला !

म्हणोनियां ज्ञाते जन । सत्य शोधिती ॥ २६ ॥

महाराष्ट्राची आज काय स्थिति आहे, तिचा विचार वाचकांनीं करावा.

(रा) दुसऱ्या उल्लेखांत महाराष्ट्राच्या भांबावलेल्या स्थितीचें वर्णन आहे —

कित्येक म्लेंच होऊन गेले । कित्येक फिरंगणांत आटले ।
 देशभाषानें रुधिले । कितीयेक ॥ १५-२-३ ॥

म्हणजे परकी भाषा बोलूं लागले !

मन्हाष्टदेश थोडा उरला । राजकारणें लोक रुधिला ।
 अवकाश नाही जेवायाला । उदंड कामें ॥ ४ ॥
 कित्येक युद्धप्रसंगीं गुंतले । तेणें गुणें उन्मत्त जाले ।
 रात्रंदिवस करूं लागले । युध्यचर्चा ॥ ५ ॥
 उदिम्यास व्यासंग लागला । अवकाश नाहीसा जाला ।
 अवघा पोटधंदा च लागला । निरंतर ॥ ६ ॥
 शडदर्शनें नाना मतें । पाषांडें वाढलीं बहुतें ।
 पृथ्वीमधें जेथतेथें । उपदेसिती ॥ ७ ॥

स्मार्थी आणि वैष्णवीं । उरलीं सुरलीं नेलीं आघवीं ।
 ऐसी पाहातां गथागोवी । उदंड जाली ॥ ८ ॥
 कित्येक कामनेचे भक्त । ठाईं ठाईं जाले आसक्त ।
 युक्त अथवा अयुक्त । पाहातो कोण ॥ ९ ॥

तेव्हांपासून आतांपर्यंत ज्या कामनेच्या ग्रंथाची महाराष्ट्रांतील लोकांच्या मनावर छाप बसलेली आढळते, त्याला अनुलक्षून ही ओवी आहे काय ?

या गलबल्यामधें गलबला । कोणीं कोणीं वाढविला ।
 त्यास देखों सकेनासा जाला । वैदिक लोक ॥ १० ॥

कर्माचा त्याग करून एकाद्या सुलभ भासणाऱ्या साधनावर जोर देणाऱ्या अशा एकाद्या पंथाविषयी हा उल्लेख आहे काय ? नाहीपेक्षां वैदिक लोकांना पाहवेनासें काय झालें ?

त्या हि मधें हरिकीर्तन । तेथें वोढले कित्येक जन ।
 प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान कोण पाहे ॥ ११ ॥

तें प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान निस्पृहपणें सांगण्यासाठीं श्रीसमर्थांचा अवतार झाला.

(म) तिसरा उल्लेख ब्राह्मणांच्या निकृष्टावस्थेबद्दलचा आहे. वरील दोन उल्लेखांत वर्णन केल्याप्रमाणें जरी महाराष्ट्राची स्थिति झाली होती, तरी हि ब्राह्मणांची बुद्धि ठिकाणावर असती, तर आशा करण्याला कांहीं जागा झाली असती ! पण ते हि अति च बहकले होते ! गुरुत्व ब्राह्मणांकडे असावयाचें तें खालच्या जातींकडे गेलें होतें, ऐहिक वैभवाचें आद्यस्थान जें राज्य तें बहुतेक म्लेंच्छांकडे गेलें होतें, फार च थोडें क्षत्रियांकडे उरलें होतें. ब्राह्मण हे दोहींकडून नागविले गेले होते. ते अन्नाला हि महाग झाले होते. जुलूमजबरदस्तीनें काय बाटविले जात असतील ते वेगळे, पण ब्राह्मण आपण होऊन परधर्मांतील आचार स्वीकारीत आणि धर्मांतर करण्यास प्रवृत्त होत. अशा रीतीनें ज्यांचा आचारविचार सुटला होता त्या ब्राह्मणांविषयीं शूद्रांना स्वाभाविक च आदर वाटेनासा झाला होता. याप्रमाणें ब्राह्मण आपल्या ऐहिक आणि पारलौकिक स्थानापासून जरी हुसकून लावण्यांत येत होते, तरी

त्यांचा मूर्खपणाचा अभिमान मात्र सुटला नव्हता ! या संबंधांत श्रीसमर्थींच्या हृदयापासून अति कळवळ्याचे दुःखोद्गार बाहेर पडले आहेत :

नीच प्राणी गुरुत्व पावला । तेथें आचार चि बुडाला ।
वेदशास्त्रब्राह्मणाला । कोण पुसे ॥ १४-७-२९ ॥

ब्रह्मज्ञानाचा विचार । त्याचा ब्राह्मणासी च अधिकार ।
वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । ऐसें वचन ॥ ३० ॥

परंतु

ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले ।
गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्यांचे ॥ ३१ ॥
कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती ।
कित्येक तुरुक होती । आपले इछेनें ॥ ३२ ॥
ऐसा कलयुर्गांचा आचार । कोठें राहिला विचार ।
पुढें पुढें वर्णसंकर । होणार आहे ॥ ३३ ॥

ती वेळ येऊन ठेपलेली दिसत आहे !

गुरुत्व आले नीचयाती । कांहींयेक वाढली महंती ।
शूद्र आचार बुडविती । ब्राह्मणाचा ॥ ३४ ॥
हें ब्राह्मणास कळेना । त्याची वृत्ति च वळेना ।
मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा ॥ ३५ ॥
राज्य नेलें म्लेंचि क्षेत्रीं । गुरुत्व नेलें कुपात्रीं ।
आपण अरत्रीं ना परत्रीं । कांहीं च नाहीं ॥ ३६ ॥
ब्राह्मणास ग्रामणीनें बुडविलें । विष्णूनें श्रीवत्स मिरविलें ।
त्या च विष्णूनें श्रापिलें । फरशरामें ॥ ३७ ॥

हृदयाला पीळ पडून श्रीसमर्थ म्हणतात :

आम्ही हि ते चि ब्राह्मण । दुःखें बोलिलें हें वचन ।
वडिल गेले ग्रामणी करून । आम्हां भोंवते ॥ ३८ ॥

आतांचे ब्राह्मणीं काये केलें । अन्न मिळेना ऐसें जालें ।
तुम्हा बहुतांचे प्रचीतीस आलें । किंवा नाहीं ॥ ३९ ॥

श्रीसमर्थांच्या अंतःकरणापासून पिळवटून निघालेले हे उद्गार वाचून ब्राह्मणांचे डोळे उघडावेत, पण संभव दिसत नाहीं ! ईश्वरी संकेत कोण टाळूं शकेल ? तथापि धडपडलें पाहिजे च ! धडपड हा च ईश्वर ! येईल त्याला दया ! करील तो कृपा !

(३) श्रीसमर्थांचीं कांहीं मते आणि विश्वास

(१) मेल्यावर प्राण येणें, श्रापदेह, परकाया प्रवेश

कित्येक प्राणी निःशेष मरती । पुन्हां मागुतें जीव येती ।
ढकलून दिव्हें तेंणें दुखवती । हस्तपादादिक ॥ ९-८-६ ॥
सर्पदृष्टी जालियांवरी । तीं दिवसां उठवी धन्वंतरी ।
तेव्हां ते माघारी । वासना येते कीं ॥ ७ ॥

कित्येक शवें होऊन पडती । कित्येक तयांस उठवती ।
येमलोर्काहून आणित्ती । माघारे प्राणी ॥ ८ ॥
कित्येक पूर्वीं श्रापिले । ते शापें देह पावले ।
उश्रापकाळीं पुन्हां आले । पूर्वदेहीं ॥ ९ ॥
कित्येकीं बहु जन्म घेतले । कित्येक परकाया प्रवेशले ।
ऐसे आले आणि गेले । बहुत लोक ॥ १० ॥

(२) राहाण म्हणजे अंगांत दैवत आणवून बोलविणें .

राहाणें ब्राह्मणसमंघ जाती । राहाणें ठेवणीं सांपडती ।
नाना गुंतले उगवती । प्रत्यक्ष राहाणें ॥ ९-८-३१ ॥

(३) मंत्रसामर्थ्य

मंत्रें देव प्रगटती । मंत्रें भूतें अखरकिती ।
बाजीगरी वोडंवरी करिती । मंत्रसामर्थ्यें ॥ ९-८-३३ ॥

राक्षसांची मावरचना । ते हे देवादिकां कळेना ।
 विचित्र सामर्थ्यें नाना । स्तंवनमोहनादिकें ॥ ३४ ॥
 धड चि पिसें करावें । पिसें च उमजवावें ।
 नाना विकार सांगावे । किती म्हणोनी ॥ ३५ ॥
 मंत्रां संग्राम देवाचा । मंत्रां साभिमान ऋषीचा ।
 महिमा मंत्रसामर्थ्याचा । कोण जाणे ॥ ३६ ॥
 मंत्रां पक्षी आटोपिती । मूशकें स्वापदें बांधती ।
 मंत्रां माहांसर्प खिलिती । आणि धनलाभ ॥ ३७ ॥

(४) नाना देह

येक नाना सामर्थ्यें केले । येक इछेपासून जाले ।
 येक शब्दासरिसे पावले । श्रापदेह ॥ १५-८-२२ ॥
 येक देह बाजीगरीचे । येक देह वोडंबरीचे ।
 येक देह देवतांचे । नाना प्रकारें ॥ २३ ॥
 येक क्रोधापासून जाले । येक तपापासून जन्मले ।
 येक उश्रापें पावले । पूर्वदेह ॥ २४ ॥
 ऐसें भगवंताचें करणें । किती म्हणौन सांगणें ।
 विचित्र मायेच्या गुणें । होत जातें ॥ २५ ॥

(५) भ्रम

- (१) येक परब्रह्म संचलें । कदापी नाहीं विकारलें ।
 त्यावेगळें भासलें । तें भ्रमरूप ॥ १०-६-९ ॥
 निर्गुण ब्रह्मावेगळें अघवें । भ्रमरूप ॥ १०-६-३६ ॥
- (२) आतां जें जें देइजेतें । तें तें पुढें पाविजेतें ।
 मेळें माणुस भोजना येतें । या नांव भ्रम ॥ १०-६-२४ ॥
- (३) ब्रह्मा लिहितो अदृष्टीं । आणि वाचून जाते सटी ।
 ऐशा प्रकारीच्या गोष्टी । या नांव भ्रम ॥ १०-६-३४ ॥
- (४) गत ज्ञात्याचे चमत्कार । या नांव भ्रम ॥ १०-६-३७ ॥

(६) आचारविचार

आचाराविचाराच्या शुद्धतेवर श्रीसमर्थांचा फार कटाक्ष असे.

(१) १४ × १ त निस्पृह शिष्यांना जी शिकवण आहे, तीत आचारभ्रष्ट होऊं नये। १४-१-७ अशी स्पष्ट ताकीद आहे.

(२) १५-१-२४ त आचारविचारेंविण। जें जें करणें तो तो सीण ॥ असा सिद्धांत सांगितला आहे.

(३) आर्थीं राखावा आचार। मग पाहावा विचार।

आचारविचारें पैलपार। पाविजेतो ॥ १७-१०-२५ ॥

इतकें आचाराविचाराचें महत्त्व आहे.

(४) १८ × ६ त श्रीशिवरायाचे गुण घेतांना त्यांना आचाराविचाराचा विसर पडला नाही.

देव ब्राह्मण आचार विचार। कितेक जनासी आधार।

(७) भेद ईश्वर करून गेला

(१) रायापासून रंकवरी। अवध्या मनुष्यांचिया हारी।

सगट समान सरी। कैसी करावी ॥ १३-१०-८ ॥

देव दानव मानव। नीच योनी हीन जीव।

पापी सुकृति अभिप्राव। उदंड आहे ॥ ९ ॥

येकांशें जग चाले। परी सामर्थ्य वेगळालें।

येकासंगें मुक्त केलें। येकासंगें रवरव ॥ १० ॥

सांकर माती पृथ्वी होये। परी ते माती खातां न ये।

गरळ आप नव्हे काये। परी तें खोटें ॥ ११ ॥

पुण्यात्मा आणि पापात्मा। दोर्हीकडे अंतरात्मा।

साधु भोंडु सीमा। सांडूं च नये ॥ १२ ॥

अंतर येक तों खरें। परी सांगातें घेऊं न येती माहारें।

पंडित आणि चाटें पोरें। येक कैसीं ॥ १३ ॥

यासाठी याकारणें आचार शुद्ध । त्याउपरी विचारशुद्ध ।
वीतरागी आणि सुबुद्ध । ऐसा पाहिजे ॥ १६ ॥

असें जरी आहे तरी

(रा) वर्तायाचा विवेक । राजी राखणें सकळ लोक ।
हळुहळु पुण्यश्लोक । करित जावें ॥ २३ ॥

(म) मुख्य मनोगत राखणें । हें चि चातुर्याचीं लक्षणें ॥ २५ ॥

(दा) प्राणीमात्राचा अंतरंग । होऊन जावें ॥ २७ ॥

(स) याकारणें मनोगत । राखेल तो मोठा महंत ।
मनोगत राखतां समस्त । वोढोन येती ॥ २९ ॥

(२) भेद ईश्वर करून गेला । त्याच्या बाचेन नवचे मोडिला ।
मुखामधें घांस घातला । तो अपानीं घालावा ॥ १७^{३७} ॥

(३) ईश्वरें नाना भेद केले । भेदें सकळ सृष्टी चाले ॥ १७^{३८} ॥

यामुळें एककाराच्या प्रवृत्तींत समाजाचें हित नाहीं.

(८) हठयोग

श्रीसमर्थ महान् योगी होते. हठयोग ते जाणत, त्यावर त्यांचा विश्वास होता, पण शिष्यांची परिस्थिति पाहून त्यांना ते हठयोगापासून परावृत्त करित, असें स्वानुभवदिनकरावरून दिसते. अजपानिरूपणांत (१७×९) हठयोगाचें महत्त्व त्यांनीं मान्य केलें आहे.

सहज समजायाकारणें । नाना हठयोग करणें ।

परंतु येकायेकीं समजणें । घडत नाहीं ॥ १७-५-१९ ॥

हठयोगानें सिद्धी प्राप्त होतात, असें ते मानीत (पहा १×१०×६ ते ११).

(९) वायुरूप देव देवता देवतें भूतें

(१) वायुरूपें देवतें भूतें । आंगीं भरती अकस्मातें ।
वीध केलियां प्रेतें । सावध होती ॥ ९-८-२० ॥

- (२) देव देवता देवतें भूतें । पृथ्वीमध्ये असंख्यातें ।
परंतु या समस्तांतें । वायोस्वरूप बोलिजे ॥ १०-३-९ ॥
वायोस्वरूप सदा असणें । प्रसंगें नाना देह धरणें ।
गुप्त प्रगट होणें जाणें । समस्तांसीं ॥ १० ॥
वायोस्वरूपें विचरती । वायोमध्ये जगज्जोती ।
जाणतीकळा वासना वृत्ति । नाना भेदें ॥ ११ ॥
- (३) देव देवता देवतें भूतें । मिथ्या म्हणों नये त्यांतें ।
आपलाल्या सामर्थ्ये ते । सृष्टीमध्ये फिरती ॥ १०-९-२० ॥
सदा विचरती वायोस्वरूपें । स्वइच्छा पालटिती रूपें ।
अज्ञान प्राणी भ्रमें संकल्पें । त्यास वाधिती ॥ २१ ॥
- (४) भूतें देवतें नाना शक्ती । वायोरूप त्यांच्या वेक्ती ।
नाना जीव नेणों किती । भूमंडळीं ॥ १६-६-२२ ॥

(१०) वायुस्वरूप ब्रह्मा विष्णु महेश

वायोमध्ये विष्णु होता । तो वायोस्वरूप चि तत्वता ।
पुढें जाला देहधर्ता । चतुर्भुजु ॥ १०-४-२१ ॥
तैसा च ब्रह्मा आणि महेश । देह धरिती सावकास ।
गुप्त प्रगट होतां तयांस । वेळ नाहीं ॥ २२ ॥
आतां रोकडी प्रचिती । मनुष्यें गुप्त प्रगटती ।
मां त्या देवांच्या च मूर्तीं । सामर्थ्यवंत ॥ २३ ॥
देव देवता भूतें देवतें । चढतें सामर्थ्य आहे तेथें ।
येणें चि न्यायें राक्षसांतें । सामर्थ्यकळा ॥ २४ ॥
झोटींग वायोस्वरूप असती । सर्वें च खुळखुळां चालती ।
खोबरीं खारिका टाकून देती । अकस्मात ॥ २५ ॥
अवघें चि न्याल अभावें । तरी हें बहुतेकांस ठावें ।
आपुलाल्या अनुभवें । विश्वलोक जाणती ॥ २६ ॥

मनुष्ये धरिती शरीरवेष । नाना परकायाप्रवेश ।
 मां तो परमात्मा जगदीश । कैसा न धरी ॥ २७ ॥
 म्हणोनि वायोस्वरूपें देह धरिले । ब्रह्मा विष्णु महेश जाले ।
 पुढें ते चि विस्तारले । पुत्रपौत्रिं ॥ २८ ॥

(११) ज्ञानी मुक्त होऊन गेले ।

ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । मागें त्यांचें सामर्थ्य चाले ।
 परंतु ते नाहीं आले । वासना धरूनी ॥ १०-७-३ ॥
 लोकांस होतो चमत्कार । लोक मानिती साचार ।
 परंतु याचा विचार । पाहिला पाहिजे ॥ ४ ॥
 जीत अस्तां नेणों किती । जनामधें चमत्कार होती ।
 ऐसियाची सद्यप्रचिती । रोकडी पाहावी ॥ ५ ॥
 तो तरी आपण नाहीं गेला । लोकां प्रत्यक्ष देखिला ।
 ऐसा हा चमत्कार जाला । यास काये म्हणावें ॥ ६ ॥
 तरी हा लोकांचा भावार्थ । भाविकां देव येथार्थ ।
 अनेत्र कल्पना वेर्थ । कुतर्काची ॥ ७ ॥
 ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । त्यांचें सामर्थ्य उगें चि चाले ।
 कां जे पुण्यमागें चालिले । म्हणोनियां ॥ ११ ॥

(४) अध्यात्म

माया ब्रह्म वोळखावें । तयास अध्यात्म म्हणावें ॥ ७-१-५४ ॥

अध्यात्म हा दासबोधाचा मुख्य च विषय होय . पूर्वार्धाचा तो एक च एक विषय होता, पण उत्तरार्धात हि तो इतर विषयांबरोबर प्रामुख्याने आहे च . ब्रह्म म्हणजे काय, माया म्हणजे काय, ती ब्रह्मान्या ठिकाणीं कशी उद्भवली, मी कोण, इत्यादि प्रश्नांचा विचार आपण पूर्वार्धात केला च आहे . प्रश्न जरी ते च ते असले, तरी श्रीसमर्थ हे शब्दसृष्टीचे ईश्वर असल्यामुळें आणि प्रत्ययानें बोलत असल्यामुळें, ते च प्रश्न आणि त्यांचीं तीं च उत्तरें

त्यांनीं शंभरदां सांगितलीं तरी प्रत्येक वेळीं त्यांची सांगण्याची तऱ्हा भिन्न भिन्न आढळते. त्या सर्व तऱ्हा वाचकांनीं मूळ ग्रन्थावरून च अवलोकिल्या पाहिजेत.

(१) ब्रह्म

ब्रह्मापुरता च विचार करावयाचा तर आपण अगदीं शेवटचा च समास पाहूं. ७×४ त जें विवेचन आहे, तें च यांत हि आहे, शब्द वेगळे, तऱ्हा वेगळी. तो समास संपूर्ण येथें देण्याचा मीं विचार केला आहे. वाचतांना आपण नुसते शब्द वाचूं, अर्थ प्रतीत होईल च असें नाहीं. पण दुसरा मार्ग नाहीं. शांतपणें वाचलें पाहिजे, शतशः वाचलें पाहिजे, बोध होई तों वाचलें पाहिजे, मनन केलें पाहिजे. कोणत्या क्षणीं अर्थ स्फुरेल याचा नेम नाहीं.

धरूं जातां धरितां न ये। टाकूं जातां टाकितां न ये।

जेथें तेथें आहे च आहे। परब्रह्म तें ॥ २०-१०-१ ॥

जिकडे तिकडे जेथें तेथें। विन्मुख होतां सन्मुख होतें।

सन्मुखपण चुकेना तें। कांहीं केल्या ॥ २ ॥

बैसलें माणुस उठोन गेलें। तेथें आकाश चि राहिलें।

आकाश चहुंकडे पाहिलें। तरी सन्मुख चि आहे ॥ ३ ॥

जिकडे जिकडे प्राणी पळोन जातें। तिकडे आकाश चि भोंवतें।

बळें आकाशाबाहेर तें। कैसें जावें ॥ ४ ॥

जिकडे जिकडे प्राणी पाहे। तिकडे तें सन्मुख चि आहे।

समस्तांचे मस्तकीं राहे। माध्यानीं मार्तंड जैसा ॥ ५ ॥

परी तो आहे येकदेसी। दृष्टांत न घडे वस्तुसी।

कांहीं येक चमत्कारासी। देउनी पाहिलें ॥ ६ ॥

नाना तीर्थें नाना देसीं। कष्टत जावें पाहाव्यासी।

तैसैं नलगे परब्रह्मासी। बैसले ठाई ॥ ७ ॥

प्राणी बैसोनी च राहातां। अथवा बहुत पळोन जातां।

परब्रह्म तें तत्वता। समागमें ॥ ८ ॥

पक्षीं अंतराळीं गेला । भोंवतें आकाश चि तयाला ।
 तैसें ब्रह्म प्राणीयाला । व्यापून आहे ॥ ९ ॥
 परब्रह्म पोकळ घनदाट । ब्रह्म सेवटाचा सेवट ।
 ज्यासी त्यासी ब्रह्म नीट । सर्वकाळ ॥ १० ॥
 दृश्या सवाहे अंतरीं । ब्रह्म दाटलें ब्रह्मांडोदरीं ।
 आरे त्या विमळाची सरी । कोणास द्यावी ॥ ११ ॥
 वैकुण्ठकैळासस्वर्गलोकीं । इंद्रलोकीं चौदा लोकीं ।
 पन्नगादिक पाताळलोकीं । तेथें हि आहे ॥ १२ ॥
 कासीपासून रामेश्वर । आवघें दाटलें अपार ।
 परता परता पारावार । त्यास नाहीं ॥ १३ ॥
 परब्रह्म तें येकलें । येकदां चि सकळांसी व्यापिलें ।
 सकळांस स्पर्शान राहिलें । सकळां ठाईं ॥ १४ ॥
 परब्रह्म पाउसैं भिजेना । अथवा चिखलानें भरेना ।
 पुरामघें परी वाहेना । पुरासमागम ॥ १५ ॥
 येकसरें सन्मुख विमुख । वाम सव्य दोहिकडे येक ।
 आर्धऊर्ध्व प्राणी सकळीक । व्यापून आहे ॥ १६ ॥
 आकाशाचा डोहो भरला । कदापि नाहीं उचंबळला ।
 असंभाव्य पसरला । जिकडे तिकडे ॥ १७ ॥
 येकजिनसी गगन उदास । जेथें नाहीं दृश्यभास ।
 भासैविण निराभास । परब्रह्म जाणावें ॥ १८ ॥
 संतसाधुमाहानुभावां । देवदानवमानवां ।
 ब्रह्म सकळांसी विसांवा । विश्रांतिठाव ॥ १९ ॥
 कोणेकडे सेवटा जावें । कोणेकडे काये पाहावें ।
 असंभाव्य तें नेमावें । काये म्हणोनी ॥ २० ॥
 स्थूल नव्हे सूक्ष्म नव्हे । कांहीं येकासारिखें नव्हे ।
 ज्ञानदृष्टीविण नव्हे । समाधान ॥ २१ ॥
 पिंडब्रह्मांडनिरास । मग तें ब्रह्म निराभास ।
 येथून तेथवरी अवकास । भकास्वरूप ॥ २२ ॥

ब्रह्म व्यापक हैं तौ खरें । दृश्य आहे तौ हैं उत्तरें ।
 व्यापैविण कोण्या प्रकारें । व्यापक म्हणावें ॥ २३ ॥
 ब्रह्मासी शब्द चि लागेना । कल्पना कल्पूं शकेना ।
 कल्पनेतीत निरंजना । विवेकें वोळखावें ॥ २४ ॥
 शुद्ध सार श्रवण । शुद्ध प्रत्ययाचें मनन ।
 विज्ञानीं पावतां उन्मत्त । सहज चि होतें ॥ २५ ॥

हे नुसते शब्द नव्हत. ते श्रीसमर्थानीं सांगितलेले प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान आहे. ते आपण 'विवेकें वोळखावें' असें ते म्हणतात. ते सांगतात

मतीसारिखा मतिप्रकाश । अंतरीं वाढे ॥ ९-९-२९ ॥
 मती करितां विशाल । कवळों लागे अंतराल ।
 पाहातां भासे ब्रह्मगोल । कवीट जैसें ॥ ३० ॥
 वृत्ति त्याहून विशाल । करितां ब्रह्मांड बद्रिफल ।
 ब्रह्माकार होतां केवळ । कांहीं च नाहीं ॥ ३१ ॥
 आपण विवेकें विशालला । मर्यादेवेगळा जाला ।
 मग ब्रह्मगोल देखिला । वटबीजन्यायें ॥ ३२ ॥
 होतां त्याहून विस्तीर्ण । वटबीज कोटिप्रमाण ।
 आपण होतां परिपूर्ण । कांहीं च नाहीं ॥ ३३ ॥
 आपण भ्रमें लाहानालला । केवळ देहधारी जाला ।
 तरी मग ब्रह्मांड त्याला । कवळेल कैसें ॥ ३४ ॥
 वृत्ति ऐसी वाढवावी । पसरून नाहीं च करावी ।
 पूर्णब्रह्मास पुरवावी । चहुंकडे ॥ ३५ ॥

पण इतका मतिप्रकाश आणि इतके विवेकबळ आमच्याजवळ कोठें आहे ? श्रीसमर्थ सहज बोलून जातात आणि आमचा जीव कासावीस होतो.

शाश्वतास शोधीत गेला । तेणें ज्ञानी साच जाला ।
 विकार सांडून मिळाला । निर्विकारीं ॥ १५-१०-२५ ॥

दुःस्वप्न उदंड देखिलें । जागे होतां लटिकें जालें ।
 पुन्हां जरी तें आठविलें । तरी तें मिथ्या ॥ २६ ॥
 प्रारब्धयोगें देह असे । असे अथवा नासे ।
 विचार अंतरीं बैसे । चळेना ऐसा ॥ २७ ॥
 बीज अग्नीनें भाजलें । त्याचें वाढणें खुंटलें ।
 ज्ञात्यास तैसें जालें । वासनाबीज ॥ २८ ॥
 विचारें निश्चळ जाली बुद्धि । बुद्धिपासीं कार्यसिद्धि ।
 पाहातां वडिलांची बुद्धि । निश्चळीं गेली ॥ २९ ॥
 निश्चळास ध्यातो तो निश्चळ । चंचळास ध्यातो तो चंचळ ।
 भूतास ध्यातो तो केवळ । भूत होये ॥ ३० ॥
 जो पावला सेवटवरी । तयास हें कांहीं च न करी ।
 अंतरनिष्ठां वाजीगरी । तैसी माया ॥ ३१ ॥
 मिथ्या ऐसें कळों आलें । विचारानें सडढ जालें ।
 अवघें भये चि उडालें । अकस्मात ॥ ३२ ॥
 उपासनेचें उत्तीर्ण व्हावें । भक्तजनें वाढवावें ।
 अंतरीं विवेकें उमजावें । सकळ कांहीं ॥ ३३ ॥

केवढा श्रीसमर्थांचा विवेकावर आणि विचारावर भर ! आपण त्यांचे
 म्हणवितों, त्यांच्यावर पूर्ण विश्वास टाकतो, तर निराश होतां कामा नये.
 जें कठीण आहे तें त्यांच्या कृपेनें सोपें होईल, जें दुर्लभ वाटतें तें सुलभ
 होईल. सर्वकाळ मनन केलें पाहिजे. श्रीसमर्थांच्या तोंडून ऐकलें म्हणजे
 वाचकांना धीर येईल व केव्हां तरी साधेल, असें वाटूं लागेल.

(२) मायेचें स्वरूप कसे आहे ?

मायेचें वर्णन ग्रन्थराजांत अनेक ठिकाणीं अनेक प्रकारांनीं करण्यांत
 आलें आहे. तथापि सामान्य वाचकांना तर रिझवील च, पण कवींना हि
 कौतुक वाटेल असें मायेचें तीन ठिकाणचें वर्णन मला अपूर्व वाटतें. एका
 ठिकाणीं गुप्त गंगा म्हणून, दुसऱ्या ठिकाणीं भ्रामक कल्पना म्हणून व

तिसऱ्या ठिकाणीं कड्यावरील वेल म्हणून मायेचें वर्णन केलेलें आहे. हीं तिन्ही वर्णनें पाहिलीं म्हणजे मायेच्या स्वरूपाची यथार्थ कल्पना आपणांस होईल.

(एक) गुप्त गंगा ११ × ७

चंचळ नदी गुप्त गंगा । स्मरणें पावन करी जगा ।
 प्रचित रोकडी पाहा गा । अन्यथा नव्हे ॥ ११-७-१ ॥
 केवळ अचंचळीं निर्माण जाली । अधोमुखें बळें चालिली ।
 अखंड वाहे परी देखिली । नाहीं च कोणी ॥ २ ॥
 वळणें वांकाणें भोवरे । उकळ्या तरंग झरे ।
 लादा लाटा कातरे । ठाईं ठाईं ॥ ३ ॥
 शुष्क जळाचे चळाळ । धारा धवावे खळाळ ।
 चिपळ्या चळक्या भळाळ । चपळ पाणी ॥ ४ ॥
 फेण फुगे हेलावे । सैरावैरा उदक धावे ।
 थेंब फुई मोजावें । अणुरेणु किती ॥ ५ ॥
 वोसाणे वाहाती उदंड । झोतावे दर्कुटे दगड ।
 खडकें बेटें आड । वळसा उटे ॥ ६ ॥
 मृद भूमी तुटोन गेल्या । कठीण तैश्या चि राहिल्या ।
 ठाईं ठाईं उदंड पाहिल्या । सृष्टीमधें ॥ ७ ॥
 येक ते वाहत चि गेले । येक वळशामधें पडिले ।
 येक सांकडीत आडकले । अधोमुख ॥ ८ ॥
 येक आपटआपटों च गेलीं । येक चिरडचिडों च मेलीं ।
 कितीयेक तें फुगलीं । पाणी भरलें ॥ ९ ॥
 येक बळाचे निवडले । ते पोहत चि उगमास गेले ।
 उगमदर्शनें पवित्र जाले । तीर्थरूप ॥ १० ॥
 तेथें ब्रह्मादिकांचीं भुवनें । ब्रह्मांडदेवतांचीं स्थानें ।
 उफराटी गंगा पाहातां मिळणें । सकळांस तेथें ॥ ११ ॥

त्या जळा ऐसें नाहीं निर्मळ । त्या जळा ऐसें नाहीं चंचळ ।
 आपोनारायण केवळ । बोलिजे त्यासी ॥ १२ ॥
 माहानदी परी अंतराळीं । प्रत्यक्ष वाहे सर्वकाळीं ।
 स्वर्गमृत्यपाताळीं । पसरली पाहा ॥ १३ ॥
 अधोर्ध अष्ट हि दिशा । तिचें उदक करी वळसा ।
 जाणते जाणती जगदीशा । सारिखी च ते ॥ १४ ॥
 अनंत पात्रीं उदक भरलें । कोठें पाझपाझरां च गेलें ।
 कितीयेक तें वेचलें । संसारासी ॥ १५ ॥
 येक्यासंगें तें कडवट । येक्यासंगें तें गुळचट ।
 येक्यासंगें तें तिखट । तुरट क्षार ॥ १६ ॥
 ज्या ज्या पदार्थास मिळे । तेथें तद्रूप चि मिसळे ।
 सखोल भूमीस तुंबळे । सखोलपणें ॥ १७ ॥
 विषामधें विष चि होतें । अमृतामधें मिळोन जातें ।
 सुगंधीं सुगंध तें । दुर्गंधीं दुर्गंध ॥ १८ ॥
 गुणीं अवगुणीं मिळे । ज्याचें त्यापरी निवळे ।
 त्या उदकाचा महिमा न कळे । उदकेंविण ॥ १९ ॥
 उदक वाहे अपरांपर । न कळे नदी कीं सरोवर ।
 जळवास करून नर । राहिले कितीयेक ॥ २० ॥
 उगमापैलिकडे गेले । तेथें परतोन पाहिलें ।
 तंव तें पाणी च आटलें । कांहीं नाहीं ॥ २१ ॥
 वृत्तिशून्य योगेश्वर । याचा पाहावा विचार ।
 दास म्हणे वारंवार । किती सांगों ॥ २२ ॥

मायेचें इतकें भव्य आणि भयानक वर्णन दुसरा कोण करूं शकेल ?

(दोन) भ्रामक कल्पना १४ × १०

माया दिसे परी नासे । वस्तु न दिसे परी न नासे ।
 माया सत्य वाटे परी मिथ्या असे । निरंतर ॥ १४-१०-१ ॥

करंटा पडोनी उताणा । करी नानापरी कल्पना ।
 परी तें कांहीं च घडेना । तैसी माया ॥ २ ॥
 द्रव्यदारेचें स्वप्नवैभव । नाना विळासें हावभाव ।
 क्षणीक वाटे परी माव । तैसी माया ॥ ३ ॥
 गगनीं गंधर्वनगरें । दिसताती नाना प्रकारें ।
 नाना रूपें नाना विकारें । तैसी माया ॥ ४ ॥
 लक्ष्मी रायेविनोदाची । बोलतां वाटे साची ।
 मिथ्या प्रचित तेथीची । तैसी माया ॥ ५ ॥
 दसऱ्याचे सुवर्णाचे लाटे । लोक म्हणती परी ते कांटे ।
 परी सर्वत्र राहाटे । तैसी माया ॥ ६ ॥
 मेल्याचा मोहोछाव करणें । सतीचें वैभव वाढवणें ।
 मसणीं जाउनी रुदन करणें । तैसी माया ॥ ७ ॥
 राखेसी म्हणती लक्ष्मी । दुसरी भारदोरी लक्ष्मी ।
 तिसरी नाममात्र लक्ष्मी । तैसी माया ॥ ८ ॥
 मुळीं बाळविधवा नारी । तिचें नांव जन्मसावित्री ।
 कुबेर हिंडे घरोघरीं । तैसी माया ॥ ९ ॥
 दश अवतारांतील कृष्णा । उपजे जीर्ण वस्त्राची तृष्णा ।
 नदी नामें पीयुष्णा । तैसी माया ॥ १० ॥
 बहुरूपांतील रामदेराव । ग्रामस्तांपुढें दाखवी हावभाव ।
 कां माहाराज म्हणोनी लाघव । तैसी माया ॥ ११ ॥
 देव्हारां असे अनपूर्णा । आणी गृहीं अन्न चि मिळेना ।
 नामें सरस्वती सिकेना । शुभावळु ॥ १२ ॥
 सुण्यास व्याघ्र नाम ठेविलें । पुत्रास इंद्रनामें पाचारिलें ।
 कुरूप परी आळविलें । सुंदरा ऐसें ॥ १३ ॥
 मूर्ख नामें सकळकळा । राशभी नामें कोकिळा ।
 नातरी डोळसेचा डोळा । फुटका जैसा ॥ १४ ॥

मातांगीचें नाम तुळसी । चर्मिकीचें नाम कासी ।
 बोलती अतिशूद्रिणीसी । भागीरथी ऐसें ॥ १५ ॥
 साउली आणी अंधकार । येक होतां तेथीचा विचार ।
 उगा चि दिसे भासमात्र । तैसी माया ॥ १६ ॥
 श्रवण बोटें संधी करतळ । रविरश्में दिसती इंगळ ।
 रम्य आरक्तकल्होळ । तैसी माया ॥ १७ ॥
 भगवें वस्त्र देखतां मनाला । वाटे अन्न चि लागला ।
 विवंचितां प्रत्ये आला । तैसी माया ॥ १८ ॥
 जळीं चरणकरांगुळें । आखुड लांबें किरकोळें ।
 विपरीत काणें दिसती जळें । तैसी माया ॥ १९ ॥
 भोवंडीनें पृथ्वी कलथली । कामिणीनें पिवळी जाली ।
 सन्यपातस्थां अनुभवली । तैसी माया ॥ २० ॥
 कोणीयेक पदार्थदिकार । उगा चि दिसे भासमात्र ।
 अनन्याचा अन्य प्रकार । तैसी माया ॥ २१ ॥

(तीन) कड्यावरील वेल १५×७

पाहातां कोणीयेक वेल । त्याच्या मुळ्या असती खोल ।
 पत्रें पुष्पें फळें केवळ । मुळा च पासीं ॥ १५-७-५ ॥
 या हि वेगळे नाना रंग । आकार विकार तरंग ।
 नाना स्वाद अंतरंग । मुळामध्ये ॥ ६ ॥
 तें चि मूळ फोडून पाहातां । कांहीं च नाहीं वाटे आतां ।
 पुढें वाढतां वाढतां । दिसों लागे ॥ ७ ॥
 कड्यावरी वेल निघाला । अधोमुखें वळें चालिला ।
 फांपावोन पुढें आला । भूमंडळीं ॥ ८ ॥
 तैसी मूळमाया जाण । पंचभूतें आणी त्रिगुण ।
 मुळीं आहेत हें प्रमाण । प्रत्ययें जाणावें ॥ ९ ॥

अखंड वेल पुढें वाढला । नाना विकारीं शोभला ।
 विकारांचा विकार जाला । असंभाव्य ॥ १० ॥
 नाना फडगरें फुटलीं । नाना जुंबाडें वाढलीं ।
 अनंत अग्रें चालिलीं । सृष्टीमधें ॥ ११ ॥
 कित्येक फळें तीं पडती । सर्वें चि आणीक निघती ।
 ऐसीं होती आणी जाती । सर्वकाळ ॥ १२ ॥
 येक वेल चि वाळले । पुन्हां तेथें चि फुटले ।
 ऐसे आले आणी गेले । कितीयेक ॥ १३ ॥
 पानें झडती आणी फुटती । पुष्पें फळें तेणें चि रीतीं ।
 मध्यें जीव हे जगती । असंभाव्य ॥ १४ ॥
 अवघा वेल चि कर्पतो । मुळापासून पुन्हा होतो ।
 ऐसा अवघा विचार जो तो । प्रत्यक्ष जाणावा ॥ १५ ॥
 मूळ खाणोन काढिलें । प्रत्ययेज्ञानें निर्मूळ केलें ।
 तरी मग वाढणें चि राहिलें । सकळ कांहीं ॥ १६ ॥

(३) ती ब्रह्माच्या ठिकाणीं कशी उद्भवली ?

जैसा गगनीं चालिला पवन । तैसें निश्चळीं जालें चळण ।
 इच्छा स्फूर्तिलक्षण । स्फूर्णरूप ॥ १०-१०-१२ ॥
 अहंपणें जाणीव जाली । ते चि मूळप्रकृति बोलिली ।
 महाकारणकाया रचली । ब्रह्मांडीची ॥ १३ ॥
 महामाया मूळप्रकृती । कारण ते अव्याकृती ।
 सूक्ष्म हिरण्यगर्भ म्हणती । विराट ते स्थूळ ॥ १४ ॥
 ऐसें पंचीकर्ण शास्त्रप्रमये । ईश्वरतनुचतुष्टये ।
 म्हणोन हें बोलणें होये । जाणीव मूळमाया ॥ १५ ॥

(४) एक ब्रह्म आणि दुसरी माया मधला मी कोण ?

येक मुख्य परमेश्वर । दुसरी प्रकृति जगदाकार ।
 तिसरी आपण कैचा चोर । आणिला मधें ॥ ४-९-११ ॥

एक ब्रह्म आणि दुसरी माया, आपण कोण मधले? आपण एक तर ब्रह्मांत मिसळू किंवा मार्येत मोडू, निराळे कोटून उरू? आमचा पंचभूतात्मक देह मायेचा आहे आणि आम्ही ब्रह्माचे आहोत.

देह तरी पांचा भूतांचा । जीव तरी अंश ब्रह्मींचा ।
 परमात्मा तरी अनन्याचा । ठाव पाहा ॥ १-१०-२१ ॥
 प्रकृतिनिरासें अवघें चि गेलें । विकारवंत ॥ २६ ॥
 उरलें तें निखळ निर्गुण । विवंचितां तें चि आपण ।
 ऐसी हे परमार्थाची खूण । अगाध आहे ॥ २७ ॥
 वेद शास्त्रें पुराणें । नाना साधनें निरूपणें ।
 सिद्ध साधु ज्याकारणें । नाना सायास करिती ॥ ३० ॥
 तें ब्रह्मरूप आपण चि आंगें । सारासारविचारप्रसंगें ।
 करणें न करणें वाउगें । कांहीं च नाहीं ॥ ३१ ॥

हें च उत्तर निराळ्या शब्दांत आणखी एका ठिकाणीं दिलें आहे:

सकळ देहाचा शोध घेतां । मीपण दिसेना पाहातां ।
 मीतूपण हें तत्वता । तत्वीं मावळलें ॥ १२-३-२४ ॥
 दृश्य पदार्थ चि वोसरे । तत्वे तत्व तेव्हां सरे ।
 मीतूपण हें कैचें उरे । तत्वता वस्तु ॥ २५ ॥
 पंचीकर्ण तत्वविवर्ण । माहावाक्यें वस्तु आपण ।
 निसंगपणें निवेदन । केलें पाहिजे ॥ २६ ॥
 देवाभक्ताचें मूळ । शोधून पाहातां सकळ ।
 उपाधीवेगळा केवळ । निरोपाधी आत्मा ॥ २७ ॥
 मीपण तें बुडालें । विवेकें वेगळेपण गेलें ।
 निवृत्तिपदास प्राप्त जालें । उन्मनीपद ॥ २८ ॥
 विज्ञानीं राहिलें ज्ञान । ध्येये राहिलें ध्यान ।
 सकळ कांहीं कार्याकारण । पाहोन सांडिलें ॥ २९ ॥
 जन्ममरणाचें चुकलें । पाप अवघें चि बुडालें ।
 येमयातनेचें जालें । निसंतान ॥ ३० ॥

निर्बंद अवघा चि तुटला । विचारें मोक्ष प्राप्त जाला ।
जन्म सार्थक चि वाटला । सकळ कांहीं ॥ ३१ ॥
संपलें, मी आतां कोणी निराळा उरलों च नाही !

मी लटिका माझे बोलणें लटिकें । मी लटिका माझे चालणें लटिकें ।
मी माझे अवघें चि लटिकें । कल्पनिक ॥ ९-२-३७ ॥

मज मुळीं च नाहीं ठाव । माझे बोलणें अवघें चि वाव ।

हा प्रकृतीचा स्वभाव । प्रकृती लटिकी ॥ ३८ ॥

प्रकृति आणि पुरुष । यां दोहींस जेथें निरास ।

तेथें मीपण विशेष । हें केवि घडे ॥ ३९ ॥

(५) अशा स्थितींत माझे कर्तव्य काय ?

ब्रह्म समजलें, मायेचा पत्ता लागला, मी कोणतें कळलें, अशा स्थितींत आतां माझे कर्तव्य काय, तेवढें कृपा करून सांगा, म्हणजे त्या कर्तव्याच्या पाठीमागें लागतो.

प्रत्ययज्ञानी जे श्रीसमर्थ त्यांच्या हृदयाशीं समरस होऊन जाणें, एवढें च आतां तुझे काम उरलें !

अधोमुखें भेद वाढतो । ऊर्ध्वमुखें भेद तुटतो ।

निःसंगपणें निर्गुणी तो । माहायोगी ॥ २०-४-२२ ॥

माया मिथ्या ऐसी कळली । तरी मग भीड कां लागली ।

मायेचे भिडेनें घसरली । स्वरूपस्थिती ॥ २३ ॥

लटकें मायेनें दपटावें । सत्य परब्रह्म सांडावें ।

मुख्य निश्चयें हिंडावें । कासयासी ॥ २४ ॥

पृथ्वीमधें बहुत जन । त्यामध्ये असती सज्जन ।

परी साधूस वोळखतो कोण । साधुवेगळा ॥ २५ ॥

श्रीसमर्थहृदय जाणावयाचें तर स्वतः समर्थ च झालें पाहिजे !

म्हणौन संसार सांडावा । मग साधूचा शोध घ्यावा ।

फिरफिरों ठाई पाडावा । साधुजन ॥ २६ ॥

उदंड हुडकावे संत । सांपडे प्रचीतीचा महंत ।
 प्रचीतीविण स्वहित । होणार नाहीं ॥ २७ ॥
 प्रपंच अथवा परमार्थ । प्रचीतीविण अवघें वेर्थ ।
 प्रत्ययेज्ञानी तो समर्थ । सकळांमध्ये ॥ २८ ॥
 रात्रदिवस पाहावा अर्थ । अर्थ पाहेल तो समर्थ ।
 परलोकींचा निजस्वार्थ । तेथें चि घडे ॥ २९ ॥
 म्हणौन पाहिलें च पाहावें । आणि शोधिलें चि शोधावें ।
 अवघें कळतां स्वभावें । संदेह तुटती ॥ ३० ॥

(५) ब्रह्मांडाची उभारणी आणि संहारणी

हा विषय ग्रन्थराजांत ९×६, १०×२, १०×३, १०×४, १०×५, १०×९, ११×१, १२×६, १३×३, १३×४, १३×५, १५×४, १७×२, २०×२, २०×३ इत्यादि ठिकाणीं आला आहे. पैकीं एका ठिकाणचा तरी येथें पाहिला पाहिजे. जो एका ठिकाणचा तो च सर्व ठिकाणचा. शिवाय पूर्वीच्या काहीं प्रकरणांत हि तो आला आहे.

१२×६

ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । शाश्वत सार अमळ विमळ ।
 अवकाश घन पोकळ । गगना ऐसें ॥ १२-६-१ ॥
 तयास करणें ना धरणें । तयास जन्म ना मरणें ।
 तेथें जाणणें ना नेणणें । शून्यातीत ॥ २ ॥
 तें रचेना ना खचेना । तें होयेना ना जायेना ।
 मायातीत निरंजना । पार चि नाहीं ॥ ३ ॥
 पुढें संकल्प उठिला । षड्गुणेश्वर बोलिजे त्याला ।
 अर्धनारीनटेश्वराला । बोलिजेतें ॥ ४ ॥
 सर्वेश्वर सर्वज्ञ । साक्षी द्रष्टा ज्ञानघन ।
 परेश परमात्मा जगजीवन । मूळपुरुष ॥ ५ ॥

ते मूलमाया बहुगुणी । अधोमुखें गुणक्षोभिणी ।
गुणत्रये तिजपासूनि । निर्माण जाले ॥ ६ ॥

पुढें विष्णु जाला निर्माण । जाणतीकळा सत्वगुण ।
जो करिताहे पाळण । त्रैलोक्याचें ॥ ७ ॥

पुढें जाणीवनेणीवमिश्रित । ब्रह्मा जाणावा नेमस्त ।
त्याच्या गुणें उत्पत्ति होत । भुवनत्रै ॥ ८ ॥

पुढें रुद्र तमोगुण । सकळ संव्हाराचें कारण ।
सकळ कांहीं कर्तेपण । तेथें चि आलें ॥ ९ ॥

तेथून पुढें पंचभूतें । पावलीं पष्ट दशेतें ।
अष्टधा प्रकृतीचें स्वरूप तें । मुळीं च आहे ॥ १० ॥

निश्चळीं जालें चळण । तें चि वायोचें लक्षण ।
पंचभूतें आणि त्रिगुण । सूक्ष्म अष्टधा ॥ ११ ॥

आकाश म्हणिजे अंतरात्मा । प्रत्ययें पाहावा महिमा ।
त्या आकाशापासून जन्मा । वायो आला ॥ १२ ॥

तया वायोच्या दोनी झुळुका । उष्ण सीतळ एका ।
सीतळापासून तारा मयंका । जन्म जाला ॥ १३ ॥

उष्णापासून रवि वन्ही । विद्युल्यता आदिकरूनि ।
सीतळ उष्ण मिळोनि । तेज जाणावें ॥ १४ ॥

तया तेजापासून जालें आप । आप आळोन पृथ्वीचें रूप ।
पुढें औषधी अमूप । निर्माण जाल्या ॥ १५ ॥

औषधीपासून नाना रस । नाना बीज अन्नरस ।
चौन्यासी लक्ष योनीचा वास । भूमंडळीं ॥ १६ ॥

ऐसी जाली सृष्टिरचना । विचार आणिला पाहिजे मना ।
प्रत्ययेंविण अनुमाना । पात्र होइजे ॥ १७ ॥

ऐसा जाला आकार । येणें चि न्यायें संव्हार ।
सारासारविचार । यास बोलिजे ॥ १८ ॥

जें जें जेथून निर्माण जालें । तें तें तेथें चि निमालें ।

येणें चि न्यार्यें संहारलें । माहाप्रळई ॥ १९ ॥

वरील सर्व ठिकाणांच्या आधारानें ब्रह्मांडाच्या उभारणीचा क्रम मांडून दाखवितां येतो तो असा:—

ब्रह्म — त्या निश्चळ ब्रह्माच्या ठिकाणीं स्मरण चेतलें किंवा चळण झालें ती **मूळ माया**, तिच्यांत पंचभूतें आणि त्रिगुण गुप्त रूपानें असतात, ती मुख्यतः वायुरूप आहे, तिला च अंतरात्मा, ईश्वर, परमात्मा, अर्धनारी-नटेश्वर, द्रष्टा, साक्षी, शिवशक्ति, आदिशक्ति, इत्यादि नांवें दिलेलीं आढळतात, इतकीं कीं, तिच्या नांवांत आणि परब्रह्माच्या नांवांत अगदीं साम्य आढळून आपला घोंटाळा होतो, (10×10 त आलेलीं मायेचीं नांवें व 7×2 तील परब्रह्माचीं नांवें पहावीं), संदर्भावरून च ओळखावें लागतें—
गुणक्षोभिणी—**त्रिगुण** म्हणजे पालनकर्ता जाणीवरूप सत्त्वगुणी विष्णु, उत्पत्तिकर्ता जाणीवनेणीवमिश्रित रजोगुणी ब्रह्मा आणि संहारकर्ता नेणीवरूप तमोगुणी रुद्र—शब्दगुण **आकाश**, त्याला च अंतरात्मा हि म्हटलें आहे—
वायु—**तेज**—**आप**—**पृथ्वी**—**औषधी** वगैरे

ही झाली उभारणी, याची च उलट क्रमांत संहारणी होते.

जें जें जेथें निर्माण होतें । तें तें तेथें लया जातें ॥ १५-४-२२ ॥

या उभारणीचा विचार केला म्हणजे असें दिसतें, मूळमायेंत च जर पंच भूतें आणि त्रिगुण आहेत, तर मग हा क्रम अकारण कां लावला ? अशा अर्थाच्या श्रीसमर्थाच्या हि दोन ओव्या आहेत. याचा अर्थ इतका च कीं, मूळमायेंत पंचभूतें आणि त्रिगुण गुप्त, सूक्ष्मरूपानें असतात तीं पुढें जडरूपानें प्रकट होतात.

येकापासून एक जालें । हें एक उगें चि दिसोन आलें ।

स्वरूप मुळीं च भासलें । त्रिगुणभूतांचें ॥ ९-६-१४ ॥

ऐसा हा मुळींचा कर्दमु । पुढें पष्टतेचा अनुक्रम ।

सांगतां येकापासून एक उगमु । हें हि खरें ॥ १५ ॥

या एकंदर उभारणींत त्रिगुणांचा च पराक्रम विशेष दिसतो. साऱ्या जगांत या त्रिगुणांनीं च सारखा हुतुतु घातलेला आढळतो. चालू घटकेची जगाची स्थिति पहा, पौराणिक किंबहुना वेदकाळापासूनची स्थिति आठवा, भावी स्थितीची कल्पना करा, तुम्हांस असें दिसून येईल कीं, तेराव्या दशकाच्या पांचव्या समासांत या त्रिगुणांच्या खेळाला श्रीसमर्थानीं जें काहाणीचें रूप दिलें आहे, त्या काहाणींत जगाच्या उत्पत्तीपासून अंतापर्यंतचा इतिहास भरला आहे. हा ईश्वरानें लिहून ठेवलेला इतिहास आहे. त्या इतिहासाच्या सारख्या आवृत्त्या निघत आहेत. आजपर्यंत कितीतरी निघाल्या व पुढें निघत च राहणार आहेत. त्या इतिहासाचें आपण चिंतन केलें पाहिजे, ती काहाणी ऐकली पाहिजे, ऐकून स्वतःच्या ठिकाणी जागृत होऊन बोध घेतला पाहिजे. आधीं कृपा करून लक्षपूर्वक काहाणी ऐका, मग बोध पाहूं.

या काहाणींतील स्त्रीपुरुषें म्हणजे प्रकृतिपुरुष, त्यांचा पुत्र म्हणजे सत्त्वगुणात्मक जाणीवरूप प्रतिपालक विष्णु, नातु म्हणजे रजोगुणी जाणीव-नेणीवमिश्रित उत्पत्तिकर्ता ब्रह्मा आणि पणतु म्हणजे तमोगुणी नेणीवरूप संहारकर्ता शंकर, हीं नातीं लक्ष्यांत घेऊन आतां काहाणी ऐका :

काहाणी १३×५

कोणी येक दोघे जण । पृथ्वी फिरती उदासीन ।

काळक्रमणें लागून । कथा आरंभिली ॥ १ ॥

श्रोता पुसे वक्त्यासी । काहाणी सांगा जी बरवीसी ।

वक्ता म्हणे श्रोतयासी । सावध ऐकें ॥ २ ॥

येकें स्त्रीपुरुषें होतीं । उभयेतांमधें बहु प्रीति ।

येकरूपें चि वर्तती । भिन्न नाहीं ॥ ३ ॥

ऐसा कांहीं येक काळ लोटला । त्यांस येक पुत्र जाला ।

कार्यकर्ता आणि भला । सर्वविषीं ॥ ४ ॥

पुढें त्यास हि जाला कुमर । तो पित्याहून आतुर ।

कांहीं तदर्ध चतुर । व्यापकणें ॥ ५ ॥

तेणें व्याप उदंड केला । बहुत कन्यापुत्र व्याला ।
 उदंड लोक संचिला । नाना प्रकारें ॥ ६ ॥
 त्याचा पुत्र जेष्ठ । तो अज्ञान आणि रागिट ।
 अथवा चुकतां नीट । संहार करी ॥ ७ ॥
 पिता उगा च वैसला । लेंकें बहुत व्याप केला ।
 सर्वज्ञ जाणता भला । जेष्ठ पुत्र ॥ ८ ॥
 नातु त्याचें अर्ध जाणे । पणतु तो कांहीं च नेणे ।
 चुकतां संहारणें । माहा क्रोधी ॥ ९ ॥
 लेंक सकळांचें पाळण करी । नातु मेळवी वरिचावरी ।
 पणतु चुकल्या संहार करी । अकस्मात ॥ १० ॥
 नेमस्तपणें वंश वाढला । विस्तार उदंड चि जाला ।
 ऐसा बहुत काळ गेला । आनंदरूप ॥ ११ ॥
 विस्तार वाढला गणवेना । वडिलांस कोणी च मानीना ।
 परस्परें किंत मना । बहुत पडिला ॥ १२ ॥
 उदंड घरकळ्हो लागला । तेणें कित्येक संहार जाला ।
 विपट पडिलें थोरथोरांला । बेबंद जालें ॥ १३ ॥
 नेणपणें भरीं भरले । मग ते अवघे च संहारले ।
 जैसे यादव निमाले । उन्मत्तपणें ॥ १४ ॥
 बाप लेंक नातु पणतु । सकळांचा जाला निपातु ।
 कन्या पुत्र हेतु मातु । अणुमात्र नाहीं ॥ १५ ॥
 ऐसी काहाणी जो विवरला । तो जन्मापासून सुटला ।
 श्रोता वक्ता धन्य जाला । प्रचितीनें ॥ १६ ॥
 ऐसी काहाणी अपूर्व जे ते । उदंड वेळ होत जाते ।
 इतुकें बोलोन गोसावी ते । निवांत जाले ॥ १७ ॥

असा हा इतिहास युगायुगाचे ठायीं घडत आहे. त्यांत प्रत्येकाच्या वांढ्याला जें काम नियोजित असेल तें त्यानें पार पाडलें च पाहिजे. पण तसें करीत असतां हि या कलहांत शाश्वत अशी जी एक वस्तु आहे, ती-

ओळखून तिचें प्रत्येकानें सारखें अनुसंधान राखलें पाहिजे. असें अनुसंधान जो ठेवील, तो च तेवढा शहाणा, जाणता, मुक्त होय.

आद्य मध्य अवसान । जें शाश्वत निरंजन ।

तेथें लावावें अनुसंधान । जाणते पुरुर्षी ॥ १२-६-२० ॥

या काहाणीपासून हा बोध प्रत्येकानें घ्यावा .

(६) पंचीकरण

(१) सूक्ष्मदेह

$$५ \times ५ = २५$$

अंतःकरणपंचक = अंतःकरण	मन	बुद्धि	चित्त	अहंकार	आकाशाचे गुण
प्राणपंचक = व्यान	समान	उदान	अपान	प्राण	वायूचे गुण
ज्ञानेंद्रियपंचक = श्रोत्र	त्वचा	चक्षु	जिह्वा	नासिक	तेजाचे गुण
कर्मेंद्रियपंचक = वाचा	पाणी	पाद	शिस्न	गुद	आपाचे गुण
विषयपंचक = शब्द	स्पर्श	रूप	रस	गंध	पृथ्वीचे गुण

	आकाश	वायु	तेज	आप	पृथ्वी	
(२) स्थूल देह $५ \times ५ = २५$	काम	चळण	क्षुधा	शुक्लीत	अस्थि	
	क्रोध	वळण	तृषा	श्रोणीत	मांस	
	शोक	प्रासारण	आलस्य	लाळ	त्वचा	
	मोह	निरोध	निद्रा	मूत्र	नाडी	
	भय	अकोचन	मैथुन	स्वेद	रोम	

(३) कारण देह = अज्ञान

(४) महाकारण देह = ज्ञान

हे चार देह पिंडाचे व हिरण्यगर्भ, विराट, अव्याकृत आणि मूलप्रकृति हे चार देह ब्रह्मांडाचे होत. मिळून अष्ट देह

पिंडाच्या देहांचीं तत्त्वे

४ देह	= स्थूल	सूक्ष्म	कारण	महाकारण
४ अवस्था	= जागृति	स्वप्न	सुषुप्ति	तुर्या
४ अभिमान	= विश्व	तैजसं	प्राज्ञ	प्रत्यगात्मा
४ स्थाने	= नेत्र	कंठ	हृदय	मूर्धन्
४ भोग	= स्थूल	प्रविविक्त	आनंद	आनंदावभास
४ मात्रा	= अकार	उकार	मकार	अर्धमात्रा
४ गुण	= तम	रज	सत्त्व	शुद्धसत्त्व
४ शक्ति	= क्रिया	द्रव्य	इच्छा	ज्ञान

ऐसी हे बत्तिस तत्त्वे । दोहीचीं पन्नास तत्त्वे ।

अवधीं मिळोन व्यासि तत्त्वे । अज्ञान आणि ज्ञान ॥१७-१-७॥

हा विषय अष्टाक्षरी लघु काव्यांपैकीं पंचीकरणयोगांत पूर्वी किंचित् येऊन गेला आहे. हा विषय ग्रन्थराजाच्या सतराव्या दशकाच्या आठव्या आणि नवव्या समासांत आला आहे, व त्यांच्या च आधारे, श्रीसमर्थांच्या आज्ञेप्रमाणें वरील कोठे केले आहेत. आठव्या समासाचें नांव 'तत्त्वनिरूपण' दिलेलें आहे, परंतु प्रत्यक्ष समासांत शेवटून दुसऱ्या म्हणजे ३३ व्या ओवींत 'इति श्री पंचीकर्ण' असें च म्हटलेलें आहे.

हे कोठे पाहून कांहीं शंका उद्भवतात.

पहिली शंका — सूक्ष्म देहांत पृथ्वीच्या रूपांत प्राणपंचकापैकीं 'प्राण' याला स्थान दिलें आहे, त्याऐवजीं त्या जागीं 'अपान' घेऊन प्राणाला आपाच्या रूपांत घेणें योग्य होणार नाही काय ?

दुसरी शंका — बत्तिस तत्त्वांत स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण या तीन देहांच्या वांट्याला तम, रज आणि सत्त्व असे तीन गुण येतात, ते रज, सत्त्व आणि तम या क्रमांत असणें सयुक्तिक होणार नाही काय ?

तिसरी शंका — बत्तिस तत्त्वांत कारणदेहाच्या वांट्याला इच्छाशक्ति येते व सूक्ष्मदेहाच्या वांट्याला द्रव्यशक्ति जाते, तो क्रम उलटा करून

कारणाच्या वांट्याला द्रव्य व सूक्ष्माच्या वांट्याला इच्छा देणें इष्ट होणार नाही काय ?

तिन्ही शंकांचें समाधान— देहांचे घटक देतांना त्यांचा क्रम लक्ष्यांत न घेतल्यामुळें शंका येण्याला जागा झाली आहे, इतकेंच. उदाहरणार्थ, आठव्या समासांत व्यान, समान, उदान, अपान आणि प्राण असा प्राणपंचकाचा क्रम दिला असला, तरी लागलीं च पुढच्या च नवव्या समासांत व्यान, समान, उदान, प्राण आणि अपान असा क्रम दिला आहे. यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, तत्त्वांचा उल्लेख श्रीसमर्थांनीं क्रमांत च केला आहे, असें नव्हे. हें जें आपण आपलें समाधान करून घेत आहोंत, त्याला आपणांस श्रीसमर्थांचा च प्रत्यंतर आधार मिळत आहे. तडवळेमठांतील १६१ व २१९, आपचंदमठांतील ११८४ व येक्केहाळीमठांतील १०६७ व १११६ या बाडांकांत “श्रीरामदासकृत पंचीकरण” म्हणून प्रकरण आहे, त्यांपैकीं कांहीं बाडांत प्राणपंचकाचा क्रम व्यान, प्राण, उदान, समान आणि अपान असा दिला आहे व इतर हि ज्या शंका वर घेण्यांत आल्या आहेत त्यांना पोषक असा च गुणांचा आणि शक्तींचा क्रम दिला आहे. वरील कोठे आपण त्या दोन समासांना अनुसरून केले आहेत, त्यांत वरील समाधानानुसार फरक करण्यास हरकत नाही.

आणखी एक शंका— चारी देहांचीं बत्तीस तत्त्वे सांगतांना त्या बत्तीसांत चार देहांची गणना न करतां चत्वार वाणींचा समावेश करणें इष्ट होणार नाही काय ? या शंकेचा पाठपुरावा करण्याला ग्रन्थराजाच्या पूर्वप्रकाशित कांहीं प्रतींचा आधार घेण्यांत येत असतो. त्या कांहीं प्रतींत ९ व्या समासांतील ६ व्या ओवीनंतर

परा पश्यंती मध्यमा वैखरी । चौ देहांच्या वाचा चारी ।

सूक्ष्म दृष्टीनें चिवरी । धन्य तो साधु ॥

अशी ७ वी ओवी आढळते. मला वाचकांनीं क्षमा करावी, पण या पूर्वप्रकाशकांचें प्रकाशन पाहून माझ्या अंगावर शहारे येत असतात. तें प्रकाशन, डोळे मिटून मान्य करण्यास मी तयार नसतो. ८ व्या समासाच्या आरंभीं चारी वाणींचा श्रीसमर्थांनीं उल्लेख केला आहे, तेवढा पुरे आहे. ग्रन्थराजाच्या

मूळ प्रतीत किंवा श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांत निरनिराळ्या मठांतील आणि शंकांतील ज्या सतरा हस्तलिखित प्रती आहेत, त्यांपैकी कोणत्या हि प्रतीत ही ओवी नाही. ती ओवी म्हणजे कोणा तरी प्रकाशकाची करामत होय. ती त्याज्य मानली पाहिजे. श्रीसमर्थकृत पंचीकरणांत हि बत्तीस तत्वांत वाणींना स्थान दिलेले नाही. अर्थात् श्रीसमर्थांच्या मते ही शंका अस्थानी होय.

या शंका केवळ शाब्दिक आणि विद्वत्तेच्या आहेत, अनुभवाच्या नाहीत. मुख्य मुद्दा घटकांचा नसून पिंडाचे चार व ब्रह्मांडाचे चार, अशा अष्ट देहांचे साधकाने विवेकाने निरसन करावे, हा आहे. तिकडे साधकांचे लक्ष असावे!

पहिला देह स्थूलकाया । आठवा देह मूलमाया ।

अष्ट देह निर्शालियां । विकार कैचा ॥ ११-४-११ ॥

अष्ट देह समजून घेऊन त्यांचा निरास करतां येईल तर च परब्रह्मी अनन्य आत्मनिवेदन घडणार आहे! पंचप्रळयांची वाट न पाहतां विवेकप्रळय साधला पाहिजे. त्या प्रयत्नाला लागावे.

विचारें चौदेहावेगळें केलें । मीपण तत्वांसरिसें गेलें ।

अनन्य आत्मनिवेदन जालें । परब्रह्मी ॥ १७-८-३१ ॥

विवेकें चुकला जन्ममृत्य । नरदेहीं साधिलें महत्कृत्य ।

भक्तियोगें कृत्यकृत्य । सार्थक जालें ॥ ३२ ॥

(७) अंतरात्मा

आत्मा जगज्जोती सर्वज्ञपण । तिनी मिळोन येक चि जाण ।

अंतःकरण चि प्रमाण । ज्ञेसिमात्र ॥ १०-१०-३३ ॥

(१) श्रीसमर्थवाङ्मयांत हा अत्यंत महत्त्वाचा विषय आहे. संबंध श्रीसमर्थवाङ्मय अवलोकन करून ज्याचे अंतरात्म्याकडे लक्ष वेधले नाही, तो समुद्रांत बुडून कोरडा बाहेर पडला, असे समजावे. श्रीसमर्थवाङ्मयाच्या अभ्यासकाला मी एक च विनंति करीन, अंतरात्मा समजून घ्या आणि मला समजावून द्या. मला असे म्हणावेसे वाटते, अंतरात्मा म्हणजे श्रीसमर्थहृदय

च! ज्याला श्रीसमर्थहृदयाचा ठाव घ्यावयाचा असेल, त्याने अंतरात्म्याचा विचार करावा. अंतरात्मा समजणार नाही तर श्रीसमर्थहृदयाचा ठाव लागणार नाही! मोठा च विकट प्रसंग आहे. विषय कठीण आहे. आणि श्रीसमर्थहृदयाचा ठाव लागणे तरी कोठे सोपे आहे? त्यांची कृपा भाकीत प्रयत्न करावयाचा आहे.

(२) श्रीमत् दासबोधाची पहिली आवृत्ति जी एकवीससमाप्ती तीत अंतरात्मा शब्द हि आला नाही. दुसरी आवृत्ति म्हणजे पहिले सहा दशक, तीत हि अंतरात्मा नाही. सातव्या दशकाला आपण स्वतंत्र तिसरी आवृत्ति मानतो, पण तीत हि अंतरात्मा नाही! हे आश्चर्य नव्हे? आठव्या दशकांत त्याचा एकदा उल्लेख आला आहे:

म्हणोनि जग मिथ्या साच आत्मा । सर्वापर जो परमात्मा ।

अंतर्बाह्य अंतरात्मा । व्यापूनि असे ॥ ८-१-४४ ॥

तयास म्हणावें देव । येर हें अवघें चि वाव ।

ऐसा आहे अंतर्भाव । वेदांतीचा ॥ ४५ ॥

पुन्हां नवव्यांत अंतरात्मा नाही. पण नंतर दहाव्या दशकापासून तो शेवटच्या विसाव्या दशकापर्यंत अंतरात्म्याशिवाय प्रतिपाद्य दुसरा विषय च नाही, असे म्हटले तरी चालेल! दशक १० ते २० हा स्वतंत्र ग्रन्थ कल्पून त्याचे नांव 'अंतरात्मा' ठेवले, तरी शोभेल, इतके ते अकरा हि दशक अंतरात्म्याने व्यापिले आहेत! पहिल्या तीन आवृत्तींत अंतरात्मा कां नाही व पुढे तो श्रीसमर्थांना सोडून क्षणभर हि दूर झाला नाही, असे कां, हे माझ्या चांगलेसे लक्ष्यांत येत नाही. एक कारण वाटते. दासबोधाचा उत्तरार्ध स्फुट समासांचा बनला आहे. स्फुट समासांत श्रीसमर्थांना लोकांच्या जीवनाच्या बहुविध अंगांचा विचार करावा लागे. कोणी हि एकटा जीव आपल्या खोलींत बसून जगाच्या लक्ष्यांत हि न येऊ देतां, आपल्या एकट्याचें कल्याण करून घेईल, देव आपलासा करून घेईल, समाधानाने जगू शकेल आणि मरू शकेल. श्रीसमर्थांना जगांत येऊन जगाचें इहपरलोकी कल्याण साधून द्यावयाचें होतें. म्हणून त्यांना अंतरात्म्याचें स्वरूप विशद करून जगाला आत्मकल्याणाचा मार्ग दाखवावा लागला असेल.

(३) अंतरात्मा म्हणजे काय व त्याचें ज्ञान इहपरलोकीं आपल्या कल्याणाचें साधन कसें आहे, याचा आतां विचार करावयाचा.

मुळीं मुळींचें स्फुरण । हें चि अंतरात्म्याचें लक्षण ॥ १६-७-४ ॥

अशी अंतरात्म्याची व्याख्या आढळते. अंतरात्मा म्हणजे अहं ब्रह्मास्मि । एकोऽहं बहुः स्याम् । हें निर्गुण ब्रह्माचे ठिकाणीं चेतलेलें स्मरण किंवा ज्ञालेलें पहिलें स्फुरण होय. मूळमाया ती ती च. हा अंतरात्मा अनेक नांवांनीं ओळखला जातो. जीवात्मा, शिवात्मा, परमात्मा, जगदात्मा, विश्वात्मा, गुप्तात्मा, नादरूप, ज्योतिरूप, साक्षरूप, सत्तारूप, चैतन्यरूप, सस्वरूप, द्रष्टा, नरोत्तमु, वीरोत्तमु, पुरुषोत्तमु, रघोत्तमु, सर्वोत्तमु, उत्तमोत्तमु, ज्ञानात्मा, षड्गुणेश्वर, जगदीश्वर, शिवशक्ति, क्षेत्रज्ञ, कूटस्थ, शुद्धसत्त्व, महत्तत्त्व, महद्भूत, जगज्जोती, जाणती कळा, देव, भगवंत, नारायण, परमेश्वर इत्यादि त्यांचीं अनेक नांवां असलीं, तरी आपण गोंधळून जाण्याचें कारण नाहीं. निर्गुणीं स्मरण चेतलें । मुळीं मुळींचें स्फुरण । ती मूळमाया आणि तो च अंतरात्मा हीं खूणगांठ आपण पक्की ध्यानांत ठेवावी. त्या अंतरात्म्याचे घटक दोनः वायु आणि जाणीव, म्हणजे च प्रकृति आणि पुरुष. तो अंतरात्मा सूक्ष्मरूपांत असतो. पुढचा सारा पसारा तदंगभूत होय. पंचभूतें आणि त्रिगुण त्याच्या पोटांत च असतात. त्याला केव्हां केव्हां पांचवें भूत म्हणजे आकाश हि म्हटलें जातें. पहिलें स्फुरण झालें आणि मग पुढचें सारें दृश्यादृश्य कर्तृत्व त्या स्फुरणाचें म्हणजे अंतरात्म्याचें. त्यानें च हें विश्वाचें चक्र प्रवर्तित केलें आहे. तो चंचल आहे, ब्रह्म निश्चल आहे. तो विकार आहे, ब्रह्म निर्विकार आहे. तो

युगानुयुगें येकटा येक । चालवितो तिनी लोक ॥ १७-३-१२ ॥

युगानुयुगें तिन्ही लोक । येक चि चालवी अनेक ।

हा निश्चयाचा विवेक । वेदशास्त्रीं पाहावा ॥ १८-८-९ ॥

आज काल च नव्हे, तर युगायुगाचे ठायीं हा च विश्वाचीं सूत्रें चालविता झाला ! रामरावणाचें युद्ध याचा च खेळ होता. कृष्णलीलांत याचा च हात होता. तो जो पूर्वींच्या तीन युगांत होता तोच आज हि चालू युगांत आहे. सिंध प्रांतांत मोहनजो डेरो येथें उत्खननानें उघडकीस आलेल्या त्या प्रचंड घरांत

आणि खोल्यांत हजारों वर्षांमार्गे जीं कुटुंबें नांदलीं त्यांच्या जीवनाचा चालक आणि सुखदुःखाचा साक्षी त्या वेळीं जो अंतरात्मा होता, त्यानें च आज हि जगांत खणाखणी आणि दणादणी चालविली आहे आणि मोडतोड मांडली आहे. फार काय सांगावें, हें जें काहीं कागदावर लिहिलें जात आहे, तें मी म्हणजे तो च लिहित आहे. माझेंचसें असें नाहीं. तुम्हां आम्हां सर्वांच्या, फार काय, प्राणिमात्राच्या सर्व क्रियांचा चालक तो आहे.

सकळ चाळिता येक । अंतरात्मा वर्तवी अनेक ।
 मुंगीपासून ब्रह्मादिक । तेणें चि चालती ॥ १०-१०-३५ ॥
 तो अंतरात्मा आहे कैसा । प्रस्तुत वोळखाना आमासा ।
 नाना प्रकारींचा तमासा । येथें चि आहे ॥ ३६ ॥
 तो कळतो परी दिसेना । प्रचित येते परी भासेना ।
 शरीरीं असे परी वसेना । येके ठाई ॥ ३७ ॥
 तीक्षणपणें गगनीं भरे । सरोवर देखतां च पसरे ।
 पदार्थ लक्षून उरे । चहुंकडे ॥ ३८ ॥
 जैसा पदार्थ दृष्टीस दिसतो । तो त्यासारखा चि होतो ।
 वायोहूनि विशेष तो । चंचळविषई ॥ ३९ ॥
 कित्येक दृष्टीनें देखे । कित्येक रसनेनें चाखे ।
 कित्येक ते वोळखे । मनेंकरूनि ॥ ४० ॥
 श्रोत्रीं बैसोन शब्द ऐकतो । घ्राणेंद्रियें वास घेतो ।
 त्वचेइंद्रियें जाणतो । सीतोष्णादिक ॥ ४१ ॥
 ऐशा जाणे अंतर्कळा । सकळांमधें परी निराळा ।
 पाहातां त्याची अगाध लीळा । तो चि जाणे ॥ ४२ ॥

(४) याप्रमाणें सर्व प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं तो एकटा एक च आहे—समस्तांमध्ये जीवेश्वरें । वस्ति कीजे ॥ १५-८-५ ॥—तर मग जगांत भेदाभेद कां माजलेला दिसावा ?

येक चि जगाचा जिव्हाळा । परी देहलोभाचा आडताळा ।
 देहसमंधें वेगळा । अभिमान धरी ॥ ११-९-१६ ॥

देहप्रकृतीनें जाला । भिन्न भिन्न ॥ १४-८-९ ॥

शरीरभेदे आहारभेदे । वाचाभेदे गुणभेदे ॥

अंतरां वसिजे अभेदे । येकरूपे ॥ १५-८-१२ ॥

मूळचा अभेद अंतरात्मा देहादिपरत्वे भेद धरतो. परंतु जाणीवरूपाने तो एकटा एक च जगांत वावरतो. तो दुष्टामध्ये दुष्ट आणि सुष्टामध्ये सुष्ट होतो.

दुर्जन प्राणी त्यांतील देव । त्याचा लाताड स्वभाव ।

रागास आला जरी राव । तरी तंडों नये कीं ॥ १४-८-१६ ॥

जाणत्यानें हें ओळखून सर्वांशीं वागलें पाहिजे. देहसंबंधामुळें लोक विपरीत वर्तन करितात. पण आपण जर अंतरात्मा ओळखत असूं, तर आपण क्षमाशील च असलें पाहिजे.

आत्मत्वीं दिसतो भेद । हा अवघा चि देहसमंघ ।

येका जीवनें नाना स्वाद । औषधीभेदे ॥ १४-८-१८ ॥

गरळ आणि अमृत जालें । परी आपण नार्ही गेलें ।

साक्षत्वे आत्मयास पाहिलें । पाहिजे तैसें ॥ १९ ॥

आत्म्याची ज्याला ओळख पटली असा पुरुष वर्दळीवर कधीं येणार नार्हीं. दुष्टाला देखील ताब्यावर आणण्याची तो वाट पाहील.

अंतरनिष्ठ जो पुरुष । तो अंतरनिष्ठेनें विशेष ।

जगामधें जो जगदीश । तो तयास वोळखे ॥ २० ॥

(९) अंतरात्मा म्हणजे मूळप्रकृति. पिंडाचा चवथा देह महाकारण व ब्रह्मांडाचा चवथा देह मूळप्रकृति. दोन्ही एक च, म्हणजे ज्ञान किंवा जाणीव. ही जाणीव ज्या प्रमाणांत ज्यापार्शीं असते, त्या प्रमाणांत तो मोठा, अवतारी, ईश्वराच्या जवळ गेलेला होय.

विवेकें बहुत पैसावले । म्हणौन अवतारी बोलिले ॥ १५-३-५ ॥

किंवा देहेसामर्थ्यानुसार । सकळ करी जगदेश्वर ।

थोर सामर्थ्ये अवतार । बोलिजेती ॥ २०-८-२१ ॥

तेव्हां मनुष्यानें आपल्या ठिकाणचा अंतरात्मा चेतविला पाहिजे. ज्या व्यक्तीचा, समाजाचा, राष्ट्राचा अंतरात्मा सदा जागृत, ती व्यक्ति, तो समाज, तें राष्ट्र भाग्यवान् होय.

जेथें उदंड जाणीव । ते चि तितुके सदेव ।

थोडे जाणीवेनें नर्देव । होती लोक ॥ १५-३-६ ॥

सदेव आणि नर्देव म्हणजे सदैव आणि निर्देव म्हणजे भाग्यवान् आणि अभागी.

व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती ।

तेणें प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ॥ ७ ॥

आपण पहातो, आपल्या डोळ्यादेखत, व्यक्ति आणि राष्ट्रें प्रयत्नानें वैभवाचें शिखर गांठतात आणि मूर्ख लोक नुसते पहात च राहतात.

ऐसें हें आतां वर्ततें । मूर्ख लोकांस कळेना तें ।

परंतु विवेकी मनुष्य समजतें । सकळ कांहीं ॥ ८ ॥

जागृत अंतरात्मा, त्याची उपासना, ज्ञान, जाणीव, विवेक, व्याप, प्रयत्न हीं भाग्याचीं कारणें होत.

(६) अंतरात्मा वायुस्वरूप आहे व देवाचे रामकृष्णादि जे अनेक अवतार झाले त्या सर्वांचें मूळ अंतरात्मा च होय. वायुरूपांत देव, देवता, देवते, भूतें संचार करीत असतात, हें आपण, श्रीसमर्थांच्या मतांचा आणि विश्वासाचा मार्गें विचार केला, तेव्हां पाहिलें च आहे. ब्रह्मा, विष्णु, महेश आणि त्यांचे सोरे अवतार या अंतरात्म्याच्या पोटांत आले. एका अंतरात्म्याचें स्वरूप जाणलें म्हणजे सर्व देवादिकांचें स्वरूप जाणल्यासारखें होणार आहे. तें जाणण्याला पदरीं अगाध पुण्य पाहिजे.

अरे या आत्मयाची चळवळ पाहे । ऐसा भूमंडळीं कोण आहे ।

असा भाग्यवान्, सामर्थ्यवान् त्यांना कोणी दिसेना, म्हणून श्रीसमर्थांनीं हा प्रश्न केला आहे ! खरें आहे. श्रीसमर्थ आणि त्यांच्या सारखे च दुसरे ईश्वरी महापुरुष याशिवाय, अंतरात्म्याला ओळखणारे कोण असणार ? अंतरात्म्याचें सारखें अनुसंधान ठेवण्या इतकी पुण्याई दुसऱ्या कोणाची असणार ?

अगाध पुण्ये अनुसंधान राहे । कांहीं येक ॥ १८-१-२२ ॥

त्या अनुसंधानासरिसैं । जळोनि जाईजे किल्मषें ।

अंतरनिष्ठ ज्ञानी ऐसैं । विवरोन पाहाती ॥ २३ ॥

असे जे अंतर्निष्ठ ज्ञानी, ज्यांनीं अंतरात्मा ओळखला, तो त्यांनीं ओळखल्याची साक्ष ज्यांच्या चरित्रावरून च जगास पटली, तेवढे च काय ते तरले व तरतील, बाकी सर्व बाह्याचारांत च घुटमळत राहिले व राहतील! बाह्याचार म्हणजे स्नान, संध्या, टिळे, माळा, बाह्याचार म्हणजे व्याख्यान, प्रवचन, संशोधन, लेखन, इत्यादि बाह्याचाराचें अवडंबर पुष्कळ माजविलें आणि अंतरात्म्याचें दुरून नुसतें दर्शन हि नाही, मग अनुसंधान लांब च राहिलें, तर सारा बाह्याचार फुकट, कवडीमोल होय !

अंतरनिष्ठ तितुके तरले । अंतरभ्रष्ट तितुके बुडाले ।

बाह्यात्कारें भरंगळले । लोकाचारें ॥ २४ ॥

(७) आपण कोणी बुडतां आणि भरंगळतां कामा नये. मी त्यास कबूल नाहीं आणि कोणी हि कबूल होऊं नये. आपण श्रीसमर्थांचे म्हणवितों, ग्रन्थराज दासबोध श्रीसमर्थांचें च स्वरूप मानून त्यास मस्तकीं धारण करतो, तर आपण कोणी, अंतरात्म्याची ओळख करून घेतल्यावांचून राहूं नये, मरूं नये. अंतरात्म्याची ओळख झाल्याशिवाय दासबोधाचा वियोग कोणी सहन करूं नये. दासबोधाला शरण असावें. १६०३ त जें त्याच्यांत सत्त्व होतें तें च आज १८६४ त त्यांत कायम आहे. तुम्हांस उपासनेची आण आहे, हें असत्य मानूं नका.

बोलविशी तैसैं आणी अनुभवा ।

नाहीं तरी देवा विटंबना ॥

(८) एकदम समजणार नाहीं म्हणून, अंतरात्म्याची ओळख करून घेण्याचा सोपा मार्ग १६×९ त लहानशा संवादरूपानें सुचविण्यांत आला आहे.

वक्ता - अंतरात्मा प्राणिमात्रांत आहे, तेव्हां आपण प्राणिमात्राची सेवा केली म्हणजे सर्वांचें मूळ जो अंतरात्मा त्यास ती पावेल.

सकळ जनासी मानावें तें । येका अंतरात्म्यास पावतें ॥ १६-९-५ ॥

श्रोता—हें मला उलटें वाटतें, मुळाला पाणी घालावें तेव्हां तें आपोआप पानोपान जाऊन पोंचतें.

श्रोता म्हणे हा अनुमान । मुळीं घालावें जीवन ।

तें पावे पानोपान । हे सध्या प्रचिती ॥ ६ ॥

वक्ता—असें कां म्हणतोस ? तुळशीच्या झाडावर पाणी घातलें म्हणजे तें क्षणभर हि वर न राहतां जमिनीत मुळास जाऊन पटकन् पोंचतें च कीं नाहीं ?

वक्ता म्हणे तुळसीवरी । उदक घालावें पात्रभरी ।

परी न थिरे निमिषभरी । भूमीस भेदे ॥ ७ ॥

श्रोता—मोठ्या झाडावर कसें पाणी घालणार ?

थोरा वृक्षास कैसें करावें । सेंड्या पात्र कैसें न्यावें ।

याचा अभिप्राव देवें । मज निरोपावा ॥ ८ ॥

वक्ता—त्याला पावसाचें पाणी मिळतें. तें वर पडून मुळाकडे च जातें कीं नाहीं ?

प्रजन्याचें उदक पडतें । तें तों मुळाकडे येतें ।

हात चि पावेना तेथें । काये करिती ॥ ९ ॥

असा हा लहानसा संवाद आहे. वक्ता म्हणजे दुसरे कोण ? श्रीसमर्थ च. ते अखेरीस म्हणतात, श्रोत्याच्या विचारसरणीत कांहीं तथ्यांश आहे असें मानलें तरी या ब्रह्मांडवृक्षाचें मूळ जो अंतरात्मा तो गवसण्याचें भाग्य किती जणांचें असतें ? यासाठीं या ब्रह्मांडवृक्षाला जीं पुढें फडगरें फुटलेलीं आहेत, त्यांची जोपासना केली म्हणजे वृक्षाचें मूळ जो अंतरात्मा तो प्रसन्न होईल.

(९) याचा सरळ अर्थ असा होतो कीं, अंतरात्मा प्रसन्न करून घ्यावयाचा तर अंतरात्म्याचें वास्तव्य ज्या प्राणिमात्रांत असतें त्या प्राणिमात्रांचा संतोष राखला पाहिजे. या च रीतीनें श्रीसमर्थानीं स्वतः अंतरात्म्याची उपासना केली आणि इतरांस शिकविली. तिचा प्रकार आतां आपण पाहूं.

(८) अंतरात्म्याची उपासना

माझे उपासनेचा बडिवार । ज्ञान सांगावें साचार ।

मिथ्यां बोलतां उत्तर । प्रभूस लागे ॥ १०-८-२७ ॥

(१) श्रीसमर्थांची उपासना अंतरात्म्याची. अंतरात्म्याचा विचार आपण इतक्यांत च संपविला. ज्यानें ब्रह्मांडाचा हा सारा पसारा मांडला आहे, जो वायुरूप आहे, जो कळतो पण दिसत नाही, जाणवतो पण भासत नाही, अशा अंतरात्म्याची उपासना श्रीसमर्थांनीं केली. ती कठीण असली पाहिजे, हें उघड आहे. ज्याला रूप नाही, आकार नाही, त्याची उपासना कशी करावी? त्याला स्नान कसे घालावे? गंध कोठें लावावे? फुलें कशी वाहावी? त्याचें ध्यान कसे करावे? ज्याला देह च नाही, त्याला हे उपचार कसे करावे?

देहेंविण देव कैसा भजावा । देहेंविण देव कैसा पुजावा ।

देह्याविण मोहलाव कैसा करावा । कोण्या प्रकारें ॥ १९-५-९ ॥

अत्र गंध पत्र पुष्प । फल तांबोल धूप दीप ।

नाना भजनाचा साक्षेप । कोठें करावा ॥ १० ॥

देवाचें तीर्थ कैसे घ्यावें । देवासी गंध कोठें लावावें ।

मंत्रपुष्प तरी वावें । कोणे ठाई ॥ ११ ॥

(२) सामान्य माणसांच्या आटोक्याच्या बाहेरची ही उपासना आहे. म्हणून मग अंतरात्म्याच्या अंगभूत असलेल्या त्रिगुणात्मक ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांच्याकडे लक्ष गेलें. पण ते हि जगदीश्वर अंतरात्म्याप्रमाणें वायुरूप च, तेव्हां त्यांचा हि काय उपयोग ?

ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । चौथा आपण जगदेश्वर ।

वायोस्वरूप विचार । विवेकी जाणती ॥ १६-६-१९ ॥

तेव्हां मग रामकृष्णादि जे विष्णूचे अवतार, त्यांच्याकडे दृष्टि वळली.

रामकृष्णादि अवतार । त्यांचा महिमा अपार ।

उपासनेस बहुत नर । तत्पर जाले ॥ १८-१-१५ ॥

पण ते हि प्रत्यक्ष कोठे आहेत ? ते होऊन गेले. त्यांचीं स्थाने उरलीं. त्या स्थानीं त्यांच्या मूर्ति स्थापण्यांत आल्या व नंतर तशा मूर्ति गांवोगांवी आणि घोघरीं होऊन उपासना करणें सोपें झालें ! याप्रमाणें वरून खालीं या किंवा आतां खालून वर जा, एवढें खरें कीं, असे तीन प्रकारचे देव जगांत पूजा पावत आहेत. प्रतिमादेवांचें मूळ तरी अवतार च होत. त्या अवताराहून थोर ब्रह्मा, विष्णु, महेश हे होत. त्या तिन्ही देवांवर सत्ता अंतरात्म्याची. तेव्हां आपण देवाची कोणत्या हि स्वरूपांत उपासना केली, तरी ती जाऊन पावते अंतरात्म्यास च.

देव क्षत्रीं पाहिला । त्यासारिखा धातूचा केला ।
 पृथ्वीमध्ये दंडक चालिला । येणें रीतीं ॥ १८-८-४ ॥
 नाना प्रतिमादेवांचें मूळ । तो हा क्षत्रदेव चि केवळ ।
 नाना क्षत्रे भूमंडळ । शोधून पाहावें ॥ ५ ॥
 क्षत्रदेव पाषाणाचा । विचार पाहातां तयाचा ।
 तंत लागला मुळाचा । अवताराकडे ॥ ६ ॥
 अवतारी देव संपले । देहे धरुनी वर्तोन गेले ।
 त्याहून थोर अनुमानले । ब्रह्मा विष्णु महेश ॥ ७ ॥
 त्या तिही देवांस ज्याची सत्ता । तो अंतरात्मा चि पाहातां ।
 कर्ता भोक्ता तत्वता । प्रतक्ष आहे ॥ ८ ॥

प्रतिमापूजन करा कीं अवतारांना माना, तुमचें भजनपूजन जाऊन पोंचावयाचें आहे अंतरात्म्याला, मग एकदम च त्या अंतरात्म्याची भेट कां न घ्या ? तथापि खालपासून आरंभ करावयाचा असेल तर त्यास श्रीसमर्थांची हरकत मुळीं च नाही, पण मध्ये च थांबू नका, वरपर्यंत जाऊन भिडा.

(३) वरपर्यंत जाऊन भिडा, म्हणजे केवळ अंतरात्म्यापर्यंत च नव्हे, तर त्याच्या हि पलिकडे निर्गुणापर्यंत पोंचले पाहिजे.

येक नाना प्रतिमा । दुसरा अवतारमहिमा ।

तिसरा तो अंतरात्मा । चौथा तो निर्विकारी ॥ ११-२-३३ ॥

त्या निर्विकारी चौथ्या देवाची उपासना करावयाची नसते. अंतरात्म्यापाशीं उपासना थांबते

महत्तत्त्व महद्भूत । तो चि जाणावा भगवंत ।

उपासना हे समाप्त । येथून जाली ॥ १५-५-३१ ॥

उपासनेला उपास्य आणि उपासक असें द्वैत लागते. ते द्वैत त्या चवथ्या देवापाशीं नसते. तेथें दोघे एकरूप झालेले असतात. अंतरात्म्याची उपासना तरी एवढ्याचसाठीं करावयाची.

च्यारी देह निरसावे । साधकें देहातीत व्हावें ।

देहातीत होतां जाणावें । अनन्य भक्त ॥ १०-१०-४७ ॥

देहमात्र निरसुनी गेला । तेथें अंतरात्मा कैसा उरला ।

निर्विकारीं विकाराला । ठाव नाहीं ॥ ४८ ॥

(४) तात्पर्य, अंतरात्म्याची उपासना केली पाहिजे. तेव्हां अंतरात्म्याच्या देवळांचा शोध केला पाहिजे, कारण देव कोठें तरी देवळांत असणार.

देव पाहावयाकारणें । देउळें लागती पाहाणें ।

कोठें तरी देउळाच्या गुणें । देव प्रगटे ॥ १७-१-१२ ॥

अंतरात्म्याचीं देवळें कोणतीं ? प्राणिमात्राचीं शरीरें तीं सारीं अंतरात्म्याचीं देवळें होत ! प्राणिमात्राचीं न तु मनुष्यमात्राचीं.

पृथ्वीमधें जितुकीं शरीरें । तितुकीं भगवंताचीं घरें ॥ २०-४-४ ॥

देउळें म्हणिजे नाना शरीरें । तेथें राहिजे जीवेश्वरें ।

नाना शरीरें नाना प्रकारें । अनंत भेदें ॥ १७-१-१३ ॥

चालतीं बोलतीं देउळें । त्यामधें राहिजे राउळें ।

जितुकीं देउळें तितुकीं सकळें । कळलीं पाहिजे ॥ १४ ॥

त्यांची गणती कोण करूं शकेल ? कोटीच्या कोटीच्या कोटी संख्या कमी पडेल. इतक्या सगळ्या देवळांतील देव जो अंतरात्मा त्याची श्रीसमर्थानीं उपासना केली आणि आपणांस करावयास ते आज्ञापितात. स्वतःचें उदाहरण देऊन ते शिकवितात :

नारायण असे विश्वां । त्याची पूजा करीत जावी ।

साऱ्या विश्वांत भरलेल्या नारायणाची पूजा कशी करावी ?

याकारणें तोषवावी। कोणी तरी काया ॥ १५-९-२५ ॥

लक्ष्यांत घ्या, कोणी तरी. आपल्या बोलण्यानें, चालण्यानें कोणत्या हि जीवाला आपण संतोषवूं शकलों म्हणजे ती भगवंताची पूजा होते. अडचणींत सांपडलेल्या गाढवाचा प्राण वांचवितां आला तरी ईश्वराची पूजा होईल! घडलेली गोष्ट आहे. दोन दरडीच्या मध्यभागी चारी पाय अडकून पडलेल्या गाढवाला बाहेर काढतां च तें संतोषानें फुरफुरलें आणि प्राणीमात्रांत परमेश्वराला पाहणारा मित्र म्हणाला, हें गाढव फुरफुरलें नाही, त्याच्या देहांत वास करणारा जो परमेश्वर त्यानें आशीर्वाद दिला, 'तुम्ही मला जीवदान दिलें, देव तुमचें भलें करो.' गाढवाहून नीच प्राणी कोण आहे? त्याचा हि संतोष ही जर ईश्वराची पूजा होत असेल, तर माणसासारख्या जीवांची सेवा करणें ही ईश्वराची पूजा होणार नाही काय? पूजा म्हणजे केवळ गंध, पत्र, पुष्प आणि दुरून नैवेद्य नव्हे. श्रीसमर्थाची उपासना ही अशी होती:

नारायण असे विश्वीं। त्याची पूजा करीत जावीं।

याकारणें तोषवावी। कोणी तरी काया ॥ १५-९-२५ ॥

उपासना शोधून पाहिली। तों ते विश्वपाळिती जाली।

न कळे लीळा परीक्षिली। न वचे कोणा ॥ २६ ॥

देवाची लीळा देवेंविण। आणीक दुसरा पाहे कोण।

पाहाणें तितुकें आपण। देव चि असे ॥ २७ ॥

उपासना सकळां ठाई। आत्माराम कोठें नाहीं।

याकारणें ठाईं ठाईं। रामें आटोपिलें ॥ २८ ॥

पेसी माझी उपासना। आणितां न ये अनुमाना।

पण तिचा प्रभाव केवढा मोठा आहे?

नेऊन घाली निरंजना। पैलिकडे ॥ २९ ॥

पेसी माझी उपासना। असें म्हणून ही च उपासना त्यांनीं २०×८ त हि सांगितली आहे.

देह्यामध्ये आत्मा असतो । देहे पूजितां आत्मा तोष्टतो ।
 देहे पीडितां आत्मा क्षोभतो । प्रतक्ष आतां ॥ १८-४-३४ ॥
 देह्यावेगळी पूजा पावेना । देह्याविण पूजा फावेना ।
 जनीं जनार्दन म्हणोनी जना । संतुष्ट करावें ॥ ३५ ॥

गाढवाचें उदाहरण दिलें म्हणून कांहीं उद्यांपासून गाढवांच्या सेवेला लागावयाचें नाहीं. तो मूर्खपणा च होईल. सारासारविचार केव्हां च सुटतां कामा नये. पूजा, अधिकार पाहून च करावयाची असते. संतोष, प्राणिमात्राचा राखावयाचा असतो. दुःख, कोणाच्या हि जीवाला द्यावयाचें नसतें.

सगट भजन करूं येतें । तरी मूर्खपण आंगीं लागतें ।

श्रीसमर्थ हि गाढवाचें च उदाहरण घेऊन म्हणतात,

गाढवासी पूजितां कळतें । काये त्याला ॥ ३७ ॥

तेव्हां, नियम करावयाचा तो असा :

पूज्य पूजेसी अधिकार । उगे चि तोषवावे इतर ।

दुखऊं नये कोणाचें अंतर । म्हणिजे बरें ॥ ३८ ॥

(५) अशी त्या अंतरात्म्याची उपासना घडली पाहिजे. ब्रह्माच्या ठिकाणीं जो पहिला संकल्प उद्भवला, त्याला जाऊन भिडलें पाहिजे.

उपासनायोगें मिठी । तेथें घातली पाहिजे ॥ १७-३-२५ ॥

हा पहिला, अंतरात्म्यापर्यंतचा च पल्ला फार अवघड आहे. तेथून पुढचा टप्पा मग सोपा आहे.

मग त्यापैलिकडे जाण । निखळ ब्रह्म निर्गुण ।

निर्मळ निश्चळ त्याची खूण । गगनासारिखी ॥ २६ ॥

तेथें मग एकांत, निवांत, शांत आहे. त्या स्थितीची कल्पना कोणी करावी !

उपासनेचे सेवटीं । देवां भक्तां अखंड भेटी ।

अनुभवी जाणेल गोष्टी । प्रत्ययाची ॥ १८-२-३० ॥

(६) तें सुख श्रीसमर्थानीं भोगिलें, हें आपण काय बोलवें ! तें जगदंतराशीं म्हणजे अंतरात्म्याशीं एकजीव झाले होते. ते आपला च अनुभव सांगत आहेत —

जो जगदांतरें मिळाला । तो जगदांतर चि जाला ।

अंतरात्म्याच्या उपासनेचें हें केवढें सामर्थ्य आहे ! अंतरात्म्याची उपासना करणारा जगाचा अंतरात्मा होतो, मग

अरत्रीं परत्रीं तयाला । काये उणें ॥ १५-१-१४ ॥

श्रीसमर्थचरित्रांत आपण हें पाहिलें च आहे. ही अंतरात्म्याची उपासना आणि ती करण्याची त्यांची पद्धति, इतक्या स्पष्ट आणि असंदिग्ध रीतीनें आणखी कोणी प्रतिपादिलेली आहे किंवा नाही, याची मला कल्पना नाही, कारण माझें वाचन फार थोडें आहे. पण जें थोडें वाचन झालें आहे, त्याच्या आधारानें मी इतकें च म्हणतों कीं या उपासनेंत श्रीसमर्थांच्या तत्त्वज्ञानाचा पूर्ण विकास झाला आहे. या उपासनेंत च त्यांच्या अतुल सामर्थ्याचें रहस्य आहे. या उपासनेच्या योगानें च महाराष्ट्राला त्यांचें अद्वितीयत्व पटलें आणि म्हणून च, त्या काळीं, सारा महाराष्ट्र आणि विशेषतः महाराष्ट्रांतील तरुण त्यांच्या चरणापाशीं गोळा झाले. फार काय बोलूं, या त्यांच्या उपासनेंतून च त्यांची राजकारणाची आणि समाजकारणाची शिकवण उद्भवली आहे.

(७) या उपासनेचें सामर्थ्य फार मोठें आहे. १६ व्या दशकाच्या १० व्या समासांतील शेवटच्या त्या चार ओव्या या उपासनेला अनुलक्षून आहेत.

उपासना प्रगट जाली । तरी हे विचारणा कळली ।

याकारणें पाहिजे केली । विचारणा देवाची ॥ १६-१०-२८ ॥

उपासनेचा मोठा आश्रयो । उपासनेविण निराश्रयो ।

उदंड केलें तरी तो जयो । प्राप्त नाही ॥ २९ ॥

समर्थाची नाही पाठी । तयास भलता च कुटी ।

याकारणें उठाउठी । भजन करावें ॥ ३० ॥

भजन साधन अभ्यास । येणें पाविजे परलोकास ।

दास म्हणे हा विश्वास । धरिला पाहिजे ॥ ३१ ॥

हें भजन कोणतें, तें आपण मार्गें करुणाष्टकांतील एका सवाईत पाहिलें च आहे.

(९) अंतरात्म्याच्या उपासनेतून च

उद्भवलेली

श्रीसमर्थाची समाजराजकारणपर शिकवण

प्रस्तावना, (१) इहलोक आणि परलोक दोन्ही साधावीं, (२) प्रपंचाचें स्वरूप, (३) परमार्थाचें स्वरूप, (४) प्रमुख साधन कोणतें, (५) समुदाय करावा, (६) समुदाय करणाराच्या ठिकाणीं कोणते गुण असावेत, (७) बहुतांला राजी राखावें, (८) मृदु भाषण, (९) परोपकार, (१०) परोपकारार्थ देह झिजवावा, (११) सांडा अवघे करंटपण, (१२) म्हणून आळस नसावा, (१३) अत्यंत साक्षपी व्हावे, (१४) अखंड सावधान असावें, (१५) अखंड येकांत सेवावा, (१६) प्रतीति, (१७) म्हणोन सद्गुरु करावा, (१८) निस्पृहपणें विख्यात व्हावें.

प्रस्तावना

श्रीसमर्थाची उपासना आणि ती करण्याची त्यांची पद्धति आपण पाहिली. प्राणिमात्राचा संतोष राखण्यानें अंतरात्म्याची उपासना करी घडते, याचा विचार झाला. श्रीसमर्थाच्या आत्मारामानें सारें ब्रह्मांड व्यापलें होतें आणि त्याचे ते उपासक होते. म्हणून च, आवघे चि सुखी असावे। ऐसी वासना ॥ हा श्रीसमर्थाच्या तत्त्वज्ञानाचा ध्रुवाचा तारा होय, असें मी मानीत आलों आहे. अशा त्यांच्या उपासनेच्या विश्वव्यापक स्वरूपांतून च स्वाभाविकपणें त्यांची भूतदया, त्यांचें राजकारण, धर्मकारण, त्यांची समाजसेवा, लोककल्याणाविषयीं वाटणारी चिंता इत्यादिविषयक शिकवण उद्भवलेली आहे. त्या शिकवणीच्या कांहीं प्रमुख अंगांचें यथे विवेचन करावयाचें आहे.

(१) इहलोक आणि परलोक दोन्ही साधावीं

श्रीसमर्थाच्या पोटांतली इच्छा अगदीं वेगळी. तीं त्यांनीं एकवीससमासींत व्यक्त केलेली आपण मागें पाहिली च आहे. पण जगाच्या राहाटीकडे पाहून प्रपंच आणि परमार्थ हीं दोन्ही साधावीं, असा त्यांनीं उपदेश केला आहे.

पृथ्वीमध्ये बहुत लोक । तेहीं पाहावा विवेक ।

इहलोक आणि परलोक । बरा पाहावा ॥ १२-३-१ ॥

नरदेह कांहीं वारंवार प्राप्त होत नाहीं . तो परम भाग्यानें लाभला असतां निष्काळजीपणानें वायां दवडूं नये .

तरी आतां ऐसें न करावें । बहुत विवेकें वर्तावें ।

इहलोक परत्र साधावें । दोहीकडे ॥ ११-३-२ ॥

प्रपंच हि करावा आणि परमार्थ हि पाहावा . बायकापोरांचा प्रपंच करूं नका असें श्रीसमर्थ सर्वांना सांगत नाहीत . ते जग जाणतात . त्यांचें सांगणें इतकेंच कीं, प्रपंच करावयाचा तर तो सुखानें करा, पण परमार्थ हि अगदीं च बुडवूं नका . प्रपंच परमार्थापैकीं कोणती एक च गोष्ट करावयाची असेल तर ती परमार्थाची होय . सामान्यपणें लोकप्रवृत्ति पाहून च श्रीसमर्थ सांगतात :

आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग घ्यावें परमार्थ विवेका ।

येथें आळस करूं नका । विवेकी हो ॥ १२-१-१ ॥

प्रपंच सांडून परमार्थ कराल । तेणें तुम्ही कष्टी व्हाल ।

प्रपंच परमार्थ चालवाल । तरी तुम्ही विवेकी ॥ २ ॥

प्रपंच सांडून परमार्थ केला । तरी अन्न मिळेना खायाला ।

मग तया करंठ्याला । परमार्थ कैचा ॥ ३ ॥

परमार्थ सांडून प्रपंच करिसी । तरी तूं येमयातना भोगिसी ।

अंतीं परम कष्टी होसी । येमयातना भोगितां ॥ ४ ॥

*

*

*

म्हणौन सावधानपणें । प्रपंच परमार्थ चालवणें ।

ऐसें न करितां भोगणें । नाना दुःखें ॥ १० ॥

तारुण्याच्या ऐन उमेदींत पुष्कळांच्या मनांत, श्रीसमर्थांचें चरित्र आठवून, संसार सोडून दूरदेशीं कोठे तरी दऱ्याखोऱ्यांत एकांतांत आयुष्य कंठावें व परमेश्वरास आळवावें, असें येतें . पण हें वैराग्य इतकें सोपें असतें तर आजपर्यंत सांगण्याला आणि ऐकण्याला एकट्या श्रीसमर्थांचेंच उदाहरण कां झालें असतें ? विवेकयुक्त वैराग्य ही दुर्घट गोष्ट आहे !

वेडें संसार सांडून गेलें । तरी तें कष्टकष्टों चि मेलें ।
दोहीकडे अंतरलें । इहलोक परत्र ॥ १४-७-२० ॥
निघोन गेला परी अज्ञान । त्याचे संगती लागले जन ।
गुरु शिष्य दोघे समान । अज्ञानरूपें ॥ २२ ॥

तसें च पुष्कळदां आपण असें पाहतों कीं, लौकिकासाठीं, प्रतिष्ठेसाठीं परमार्थाची बतावणी केली जाते. ही वाईट गोष्ट आहे. तीत अधःपात आहे. परमार्थ हा लौकिकाचा विषय च नव्हे. लौकिकाची चाड आणि परमार्थाची आवड एका ठायीं नांदूं शकत नाहींत. तात्पर्य,

बहुतां जन्मांचा शेवट । नरदेह सांपडे अवचट ।
येथें वर्तावें चोखट । नीतिन्यायें ॥ ११-३-१ ॥
प्रपंच करावा नेमक । पाहावा परमार्थ विवेक ।
जेणें करितां उभय लोक । संतुष्ट होती ॥ २ ॥

यांत च नरजन्माची सफलता आहे.

संसारा आलियाचें सार्थक । जेथें नित्यानित्यविवेक ।
येहलोक आणि परलोक । दोनी साधिले ॥ १७-१-२१ ॥

(२) प्रपंचाचें स्वरूप

जें स्वतः केलें नाहीं, तें श्रीसमर्थानीं दुसऱ्यास करावयास सांगितलें नाहीं. प्रपंच आणि परमार्थ हीं दोन्हीं साधावीं, असें त्यांनीं उपदेशिलें आणि तीं दोन्हीं त्यांनीं उत्कृष्ट रीतीनें करून दाखविलीं. त्यांनीं हि प्रपंच केला, पण तो एकट्याचा न करतां सर्वांचा केला, राष्ट्राचा केला, किंबहुना जगाचा केला ! प्रपंचाचीं अंगें अनेक आहेत. त्यांतील श्रेष्ठ जें अंग तें त्यांनीं आचरणांत आणून दाखविलें. तें कोणतें ?

एकोणविसाव्या दशकाच्या चवथ्या समासांत श्रीसमर्थानीं महापुरुषाचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत. तीं सारीं त्यांचीं स्वतःचीं च लक्षणें होत. जे कांहीं थोडे समासच्या समास श्रीसमर्थचरित्रपर आहेत, त्यांपैकीं हा एक समास आहे, हें आपण मार्गें पाहिलें च आहे. प्रपंचाच्या उत्कृष्ट अंगाचा बोध या

समासांतील सतराव्या ओवीवरून होतो, याचा उल्लेख मार्गे येऊन गेलाच आहे. पुनरुक्ति क्षम्य असावी.

श्रीसमर्थांच्या अंतरंगाच्या ज्या हजारों खुणा त्यांच्या वाङ्मयांत आढळतात, त्यांपैकी ही एक ओवी आहे. तिचा सरळ अर्थ असा: प्रपंचाची जी अनेक अंगे आहेत, त्यांतील सर्वोत्तम अंग म्हणजे राजकारण होय व परमार्थाची जी अनेक साधने आहेत, त्यांपैकी श्रेष्ठ साधन म्हणजे पंचीकरणमहावाक्याचें विवरण होय आणि या दोन्ही गोष्टी महापुरुष साधीत असतो !

ज्यानें राजकारण केलें त्यानें च खरा प्रपंच केला, इतका व्यापक बोध या ओवीवरून होत आहे. भगवद्गीतेच्या दहाव्या अध्यायांत भगवंताच्या अनेक स्वरूपांचें किंवा विभूतींचें वर्णन करतांना, हरएक प्रकारच्या वस्तूतील मुख्य वस्तु सांगून ती आपलें स्वरूप होय, हें जसें भगवंतांनीं म्हटलें आहे, तद्वत् च जणू या ओवींत श्रीसमर्थ ध्वनित करीत आहेत कीं, राजकारण हें प्रपंचाचें मुख्य स्वरूप होय व तें भगवंताची विभूति आहे.

श्रीसमर्थांनीं असला श्रेष्ठ प्रतीचा प्रपंच केला. त्यांनीं राष्ट्राचा प्रपंच केला. त्यांनीं राजकारण केलें. राजकारण करून त्यांना काय साधावयाचें होतें ?

धर्माचा उच्छेद होण्याची वेळ येऊन ठेपली होती, देवालयें जमीनदोस्त होत होती, देवांच्या मूर्ति भंग पावत होत्या, धातूच्या मूर्ति वितळून त्यांच्या तोफा ओतल्या जात होत्या, आपल्या आयाबहिर्णांच्या अब्रूचें रक्षण करण्याचें सामर्थ्य लोकांत उरलें नव्हतें ! असा एकंदरीत भयंकर, कल्पनातीत, कल्पना केली च तर अंगावर शहारे आणणारा संकटकाळ प्राप्त झाला होता ! त्या स्थितीचा शेवट झाला पाहिजे, असा श्रीसमर्थांनीं संकल्प केला. धर्माच्या, देवांच्या, ब्राह्मणांच्या, अनार्थांच्या रक्षणार्थ महाराष्ट्राज्याची स्थापना झाली पाहिजे, अशी त्यांना चिंता लागली होती.

ऐसा पाहिजे कीं राजा । कैपक्षी परमार्थी ॥ १९-९-२५ ॥

परमेश्वरानें त्यांचे कोड पुरविले ! परमेश्वरानें नियोजित केलेलें हें त्यांचें अवतारकार्य होतें. पडत्या काळांत करंट्यांनीं खुशाल वाद घालावा, पण त्या

काळीं राजांना आणि मुत्सद्यांना, वीरांना आणि सरदारांना, देशाधिकाऱ्यांना आणि कारकुनांना, राज्यकारभारांतील वरपासून तळापर्यंतच्या सर्वांना, महाराष्ट्रराज्य म्हणजे काय, याची पूर्ण कल्पना होती. श्रीरामदास आणि रामदासी ग्रन्थमालेंतील श्रीसंप्रदायाच्या अपूर्व कागदपत्रांचा जो नववा भाग, त्यांतील कांहीं लेखांकावरून ही गोष्ट सिद्ध होत आहे. त्यांपैकीं कांहीं लेखांकांचा, अन्य कारणासाठीं आपण पूर्वीं उपयोग केला च आहे. तो ग्रन्थ दुर्मिळ झाला असल्यामुळें, त्या लेखांकांतील जरूर तो भाग, वाचकांच्या प्रत्यक्ष अवलोकनांत असावा म्हणून उद्धृत करणें आवश्यक वाटतें.

लेखांक ८० १६१८ मार्गशीर्ष वद्य २

आनाजी जनार्दन देशाधिकारी व लेखक
प्रांत वाई यांस
क्षत्रियकुलावतंस श्री राजाराम छत्रपति
यांजकडून

“....श्री (रामदासस्वामी) चे कृपेकरून महाराजाचे राज्य वृद्धीतें पावले याउपरी श्री (रघुनाथदेवा) चा समारंभ विशेष चालवीला पाहीजे येविसी पूर्वी श्री (रामदासस्वामी) चे वचन राजश्री (श्रीशिवछत्रपति) कैलासवासी यासी आहे कीं श्री देवाचा चढता वाढता महोत्सव चालवावा तैसे च चढते वाढते राज्य अभिवृद्धीते पावेल हे श्रीचे कृपापूर्वक आसीर्वादरूप वाक्य आहे.....श्री सत्पुरुषाचे देवस्थान बहुत थोर व हे महाराष्ट्रराज्य म्हणजे देवाब्राह्मणांचे आहे...”

लेखांक ८४ १६१८ मार्गशीर्ष वद्य ९

आणाजी जनार्दन देशाधिकारी व
देशलेखक प्रांत वाई यांस
शंकराजी नारायण सचीव
यांजकडून

“...देवस्थान परम थोर व स्वामी सत्पुरुष बहुत थोर हे राज्य देवा ब्राह्मणाचे आसीर्वादाचे आहे ...”

लेखांक ८५ १६१८ मार्गशीर्ष व्रद्य १०

उधो बाबाजी हवालदार व कारकून
समत नीव यासी

अनाजी जनार्दन सुभेदार व कारकून
सुभा प्राा वाई याजकडून

“ ... हे मन्हाटे राज्य म्हणजे देवा ब्राह्मणांचे आहे ... ”

लेखांक ८६ १६१८ फाल्गुन शुद्ध ३

भानजी गोपाल मुख्य देशाधिकारी
व लेखक प्रांत कन्हाड यांस

रामचंद्र नीलकंठ अमात्य
याजकडून

“ ... उतरोतर चढता वाढता श्री (रघुनाथ देवा) चा
भक्तिमोहत्सव चालवावा तैसैं च चढतैं वाढतैं राज्य अभिवृधीतैं
पावेल हें श्री (रामदासस्वामी) चे कृपापूर्वक आसीर्वाद्वाक्य
आहे तरी हे धर्मराज्य श्रीचे कृपेकरून वृधीतैं पावलें... श्री
सतपुरुषांचें देवस्थांन बहुत थोर आणि हें महाराष्ट्रराज्य
म्हणजे देवा ब्राह्मणांचे आहे... ”

लेखांक ८८ १६१८ फाल्गुन शुद्ध ३

माहादाजी सामराज नामजाद व लेखक
प्रांत जाउली यांसी

क्षत्रियकुलावतंस श्री राजाराम
छत्रपती यांजकडून

“ हें राज्य म्हणजे देवाब्राह्मणांचे आहे धर्मस्थापना
विशेषात्कारे चालवणे हे स्वामीस अगत्य आहे ”

लेखांक ९४ १६१९ ज्येष्ठ वद्य १४

खंडो आपाजी हवालदार व
कारकून सा वारामुरें यासी

माहादाजी सामराज नामजाद व कारकून
सुभा जावली याजकडून

“..... हे महाराष्ट्र राज्य म्हणजे देवाब्राह्मणाचे.....”

इत्यादि.

हे सारे उतारे अस्सल कागदपत्रांतील असून तीं अस्सल पत्रें श्रीसमर्थ-
वाग्देवतामंदिरांत कोणास हि पाहतां येतील. या पत्रांत मराठ्यांचें राज्य
म्हणजे देवांब्राह्मणांचें राज्य, असें जें त्या राज्याचें स्वरूप प्रकट करण्यांत
आलें आहे, त्याचा धागा थेट श्रीसमर्थापर्यंत जाऊन पोचतो.

त्या वेळीं उलटा डाव पडता तर केवढा अनर्थ होता, याची नुसती
कल्पना हि करवत नाहीं! अफझुलखानाच्या मनांत काय आहे, याची
बरोबर परीक्षा करून व धारिष्ट धरून त्याच्या वधासारखें अद्भुत आणि अचाट
कार्य करून १९८१ च्या मार्गशीर्षांत श्रीशिवछत्रपति श्रीसमर्थांच्या दर्शनास
आले असतां श्रीशिवरायाला जणूं पोटाशीं धरून अठराव्या दशकाच्या सहाव्या
समासांत परमेश्वराच्या उपकाराचें स्मरण करीत श्रीसमर्थांनीं श्रीशिवरायाचें
जें कौतुक केलें आहे - त्यांच्यावरून जणूं निंबलोण उतरून टाकलें आहे -
त्यांत भावी महाराष्ट्रराज्याच्या स्वरूपाचा पाया घातलेला कोणाला हि स्पष्ट
दिसेल.

सकळकर्ता तो ईश्वर । तेणें केला आंगिकार ।

तया पुरुषाचा विचार । विरुळा जाणे ॥ १८-६-१३ ॥

न्याय नीति विवेक विचार । नाना प्रसंगप्रकार ।

परीक्षिणें परांतर । देणें ईश्वराचें ॥ १४ ॥

माहायेत्न सावधपणें । समई धारिष्ट धरणें ।

अद्भुत चि कार्य करणें । देणें ईश्वराचें ॥ १५ ॥

येश कीर्ति प्रताप महिमा । उत्तम गुणासी नाही सीमा ।
 नाही दुसरी उपमा । देणें ईश्वराचें ॥ १६ ॥
 देव ब्राह्मण आचार विचार । कितेक जनासी आधार ॥
 सदा घडे परोपकार । देणें ईश्वराचें ॥ १७ ॥
 येहलोक परलोक पाहाणें । अखंड सावधपणें राहाणें
 बहुत जनाचें साहाणें । देणें ईश्वराचें ॥ १८ ॥
 देवाचां कैपक्ष घेणें । ब्राह्मणाची चिंता वाहाणें ।
 बहु जनासी पाळणें । देणें ईश्वराचें ॥ १९ ॥
 धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।
 जाले आहेत पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥ २० ॥

“तुम्ही देवब्राह्मणांना मानता, आचार विचार पाळता, परोपकारांत देह
 झिजविता, इहलोक आणि परलोक पाहाता, अखंड सावध असता, लोकांचें
 कष्ट सोसता, देवांचा कैवार घेता, ब्राह्मणांची चिंता वाहाता, सर्वांचें पालन
 करता, ही तुम्हावर ईश्वराची कृपा होय. उभयलोकीं तरून जाण्याचा हा च
 मार्ग होय.”

श्रीसमर्थांच्या प्रपंचाचें हें असें स्वरूप होतें. महाराष्ट्राज्याची स्थापना
 धर्मासाठीं होती. महाराष्ट्राज्य म्हणजे नीतिन्यायाचें, देवाब्राह्मणांचें राज्य
 होय. महाराष्ट्राज्य म्हणजे रामराज्य च. त्या राज्याची स्थापना होऊन
 श्रीशिवछत्रपति सिंहासनीं विराजमान झालेले पाहून श्री समर्थांना जी कृतार्थता
 वाटली, जो आनंद झाला, तो आनंदवनभुवनी प्रकरणांत शब्दांचें रूप
 धारण करून प्रकट झालेला आपण पूर्वी च पाहिला आहे.

श्रीसमर्थांच्या उपदेशाप्रमाणें महाराष्ट्रधर्माच्या ज्या पायावर श्रीशिव-
 छत्रपतींनीं महाराष्ट्राज्याची उभारणी केली होती, तो पाया पुढें ढांसळला
 आणि त्यावर उभारलेली महाराष्ट्राज्याची इमारत स्वाभाविक च कोसळली !

(३) परमार्थाचें स्वरूप

राजकारण हें प्रपंचाचें जसें श्रेष्ठ स्वरूप, तद्वत् पंचीकरणमहावाक्याचें
 साकल्य विवरण होऊन “अहं ब्रह्मास्मि” चा साक्षात्कार होणें, ही

परमार्थाची उच्च पायरी - नव्हे - शिखर होय. प्रपंचपरमार्थाला हिमालयाची उपमा दिल्यास रामराज्य आणि ब्रह्मसाक्षात्कार हीं त्याचीं दोन परमोच्च शिखरें म्हणतां येतील. जन्मास आलेल्या प्रत्येकानें हीं शिखरें गांठावीं, अशी श्रीसमर्थाची आज्ञा आहे. पण कोटींत एकाद्याला तरी तीं गांठतां येतात काय ? हिमालयाचीं शिखरें गांठण्याचा दांडगा प्रयत्न क्वचित् केव्हां केव्हां कोणी धाडसी व्यक्ती करीत असतात. त्या प्रयत्नांत आजपर्यंत अनेक प्राणास मुकले, पण अजून कोणास यश आलें नाहीं. त्याच्या मानानें रामराज्य आणि ब्रह्मसाक्षात्कार हीं दोन शिखरें गांठणें किती तरी पटीनें कठीण आहे.

परमार्थाचें म्हणजे ब्रह्मानुभवाचें महत्त्व श्रीसमर्थांनीं ग्रन्थराजांत किती तरी वेळां सांगितलेलें आहे, पण त्या सर्वांत आरंभीच्या च स्तवनदशकाच्या नवव्या समासांत परमार्थाची जी महती वर्णिली आहे ती च माझे समाधान होण्यास मला पुरेशी वाटते. वर्णन करून श्रीसमर्थ जणू थकले म्हणून मग म्हणतात,

या परमार्थाची सरी । कोणास द्यावी ॥ २३ ॥
 अनंत जन्मींचें पुण्य जोडे । तरी च परमार्थ घडे ।
 मुख्य परमात्मा आतुडे । अनुभवासी ॥ २४ ॥
 जेणें परमार्थ वोळखिला । तेणें जन्म सार्थक केला ।
 येर तो पापी जन्मला । कुलक्षयाकारणें ॥ २५ ॥

श्रीसमर्थांच्या शब्दांकडे लक्ष न देतां आम्ही क्षणभर राहूं तर खरे च पापी ठरूं. हें कर्तव्य मुख्यतः ब्राह्मणांचें आहे !

(४) प्रमुख साधन कोणतें

कठीण आहे म्हणून हातपाय गाळून बसूं नये. श्रीसमर्थांच्या राज्यांत अशक्य, निराशा इत्यादि निरुत्साह करणाऱ्या दौर्बल्यदर्शक गुणांना खरोखर च स्थान नव्हतें. यत्न हा च ज्यांचा देव त्यांच्या राज्यांत निराशेला थारा कोठून मिळणार ?

घालून अकलेचा पवाड । व्हावें ब्रह्मांडाहून जाड ।
तेथें कैचें आणिलें द्वाड । करंटपण ॥ १२-९-२९ ॥

मनुष्यानें केव्हां हि हताश होऊं नये. आपआपल्या अधिकाराप्रमाणें प्रत्येकानें प्रयत्न करावा. काय करावें म्हणता ? जें श्रीसमर्थानीं केलें तें च करावें. आधीं भगवंताचें अधिष्ठान प्राप्त करून घेतलें पाहिजे. हा मार्ग त्यांनीं सिद्ध करून दाखविलेला आहे. यशस्वी म्हणून सिद्ध झालेल्या त्या मार्गानें न जातां इतर असिद्ध मार्गांचे प्रयोग करण्यांत आपण आयुष्याचा नाश कां करावा ? सबंध दासबोध धुंडाळला तरी हें च आटळेल.

सामर्थ्य आहे चळवळीचें । जो जो करील तयाचें ।
परंतु येथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २०-४-२६ ॥

भगवंत म्हणजे ज्याचा आपण नुकता च विचार केला तो अंतरात्मा. हा अर्थ सरळ आणि संदर्भाला धरून असतां त्याच्या अर्थाविषयींचा वाद अकारण होय. श्रीसमर्थानीं सिद्ध करून दाखविलेल्या मार्गानें जाण्यांत च आपलें कल्याण आहे.

(५) समुदाय करावा

याप्रमाणें मार्गाला लागून उपासना प्रकट झाली म्हणजे समुदाय करण्याच्या उद्योगाला लागावें. समुदायावांचून राजकारणात्मक प्रपंच होऊं च शकणार नाही, हें उघड आहे, पण स्वतः तरून दुसऱ्याचे तारक व्हावयाचें असेल तर परमार्थात हि समुदाय करणें आवश्यक च होय. समुदाय करणें हे श्रीसमर्थसंप्रदायाचें पहिलें बाह्य लक्षण होय. समुदाय करण्यावर त्यांचा मोठा कटाक्ष असे. श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांतील बाडांक ३५ मध्ये जें एक श्रीसमर्थाचें अप्रतिम आज्ञापत्र आहे व जें आम्हां शके १८३७ च्या श्रीदासनवमीच्या निमित्तानें श्रीसांप्रदायिक विविध विषयांक २४ त प्रथम च प्रसिद्ध केलें होतें, तें प्रस्तुत विषयासंबंधानें अति महत्त्वाचें आहे च, पण त्यांत समुदाय कसा करावा, मुलें कोठून आणावीं, तीं कशीं असावीं, त्यांच्यांशीं कसें बोलावें, त्यांचीं मनें आपलींशीं कशीं करावीं, इत्यादि जी अवांतर शिकवण आहे, तिच्या योगें आपला श्रीसमर्थहृदयांत प्रवेश होऊन

तेथील किंचित् हार्द जाणण्याची आपणांस संधी मिळणार आहे, म्हणून तें पत्र येथें देतो.

विवेक जालियां देवाचा योग । मग होणार नाहीं वियोग ।
 देव सर्वांचें अंतरंग । अखंडित भेटी ॥ १ ॥
 या समाधानें असावें । निरूपणीं विचरावें ।
 मानसपूजनें आठवावें । सकळ कांहीं ॥ २ ॥
 रुणानुबंधें भेटी होईल । परस्परें समाचार कळेल ।
 सहज वर्तमान निवळेल । ते प्रसंगां ॥ ३ ॥
 कांहीं समुदाव करणें । येविशीं आलस्य न करणें ।
 आलस्य करितां उदंड उणें । दिसेल परमार्थी ॥ ४ ॥
 पोहोणारें बुडते तारावे । सामर्थ्यें बुडों नेंदावे ।
 मूर्ख ते शाहाणे करावे । विवेकी पुरुषें ॥ ५ ॥
 आपणाहून जो धोंग । त्यासीं करूं नये प्रसंग ।
 आपणाधीन जो प्रसंग । तो चि करावा ॥ ६ ॥
 सोईऱ्याधाईऱ्याचीं मुलें । तिक्षण बुधीचीं सखोलें ।
 तयासी बोलणें मृद बोलें । करीत जावें ॥ ७ ॥
 त्याचा संसार समाचार । पुसत जावा विस्तार ।
 उदंड सांगतां तत्पर । होऊनि अैकावें ॥ ८ ॥
 दुःख अैकतां दुःख जातें । त्याचें दुःख हळु होतें ।
 मग तें सर्वें चि धरितें । मित्रभावे ॥ ९ ॥
 निकट मित्रि बरी होतां । मग त्यासी न्यावें येकांता ।
 म्हणावें रे भगवंता । कांहीं तऱ्हीं भजावें ॥ १० ॥
 पूर्वीं देव पूजिला नव्हता । म्हणोनि आली दरिद्रता ।
 या कारणें अनंता । कांहीं तऱ्हीं भजावें ॥ ११ ॥
 मान्य होतां जप सांगावा । मग तो इकडे पाठवावा ।
 मग तयाचा सकळ गोवा । उगऊं आम्हीं ॥ १२ ॥

पत्रांतील प्रत्येक ओवी गूढार्थपूर्ण आहे. पहिल्या तीन ओव्यांवरून असे दिसते, कोणी एकाच भेटीची इच्छा दर्शविली असता, आपली नेहमीच भेट आहे, तेव्हा तुटीविण भेटी। इच्छितसा ॥ मानसपूजनं आठवावे। सकळ काहीं ॥ असे श्रीसमर्थानीं सुचविलें आहे. भूत, भविष्य, वर्तमान काळीं ज्यांना ज्यांना त्यांच्या भेटीची तळमळ वाटेल त्या सर्वांना त्यांची भेट होण्याचा श्रीसमर्थानीं यांत मार्ग सुचविला आहे, असे आपण समजू या. सर्वांच्या अंतरंगांत श्रीसमर्थ आहेत च, अशा समाधानाने राहून मानसपूजेने त्यांच्या सर्व लीला आठवाव्या, ऋणानुबंधानुसार प्रत्यक्ष कृपा व्हावयाची असेल तेव्हा होईल. पहिल्या तीन ओव्यांत हा औपचारिक पण महत्त्वाचा विचार प्रकट करून श्रीसमर्थ एकदम पहिली आज्ञा करतात ती, **काहीं समुदाव करणे**। ही होय. या बाबतीत आळस मुळीं च कामाचा नाही. आळसाने परमार्थास उणेपणा येईल. स्वतःस परमार्थी समजावयाचें आणि इतरांस तारावयाचें नाही, हें श्रीसमर्थीना विसंगत वर्तन वाटते. ज्याला पोहतां येतें त्याने दुसरा बुडत असतां नुसतें पहात राहून कसे चालेल, त्याने स्वसामर्थ्याने बुडणाराला तारलें पाहिजे, जो विवेकी असेल त्यानें मूर्खाना शहाणे करून सोडले पाहिजे, तर च तो खरा पोहणारा आणि विवेकी होय, असे श्रीसमर्थीचें तत्त्वज्ञान आहे.

समुदाय करावा म्हणता, तर मुलें कोठून आणावीं ? जे आढ्यताखोर असतील त्यांच्या वांट्यास जाऊं नये, तर आपल्या वळणांतील जीं माणसें असतील, त्यांचीं मुलें मिळवावीं, आपल्या सोयऱ्याभायऱ्यांचीं मुलें मिळवावीं. मड मुलांचा काय उपयोग ? त्या मुलांत जीं तीक्ष्ण बुद्धीचीं आणि खोल अंतःकरणाचीं असतील, तेवढी च जवळ करावीं.

मनांत असें येतें, हा काय निवळ परमार्थाचा च मार्ग असेल काय ? मड मुलांना तारावयाचें नसतें काय ? तीक्ष्ण आणि खोल बुद्धीचीं तेवढीं च मुलें घेऊन काय करावयाचें होतें ?

त्या मुलांशीं गोड बोलावें, त्यांना सर्व काहीं पुसावें, तीं सांगतील तें सारें सहानुभूतिपूर्वक ऐकावें, उतावीळपणाने पुरें पुरें म्हणून त्यांना थांबवूं नये, त्यांना हिडिस फिडिस करूं नये, बोद्धे द्यावें, म्हणजे जगांत आपल्या

जिऱ्हाळ्याचे कोणी तरी आहेत, असें वाटून तीं आपले सारे दुःख तुम्हांपुढें ओकतील आणि त्यांना हलकें वाटूं लागेल, तीं तुमचीं होतील. याप्रमाणें त्यांचीं मनें तुमच्या पूर्ण कर्ह्यांत आल्यावर. त्यांना एकांत स्थळीं—जणूं गांवाबाहेरच्या एकाद्या निर्जन अशा मोडक्या देवळांत—न्या, तुमचें हृद्गत त्यांना सांगा, त्यांना सांगा कीं, विश्वांत भरलेल्या नारायणाला आपण विसरलों म्हणून ही अवदशा आली, ती आतां घालवावयाची असेल तर त्या नारायणाच्या पूजेला लागले पाहिजे ! तुमचें आणि त्यांचें मन एक झालें म्हणजे त्यांना मंत्रोपदेश द्या आणि इतकें झाल्यावर, श्रीसमर्थ म्हणतात, त्यांस आमच्या कडे पाठवा,

मग त्याचा सकळ गोवा । उगळूं आम्हीं ॥

मग आम्ही त्यांच्या ठिकाणीं कांहीं किलिमिष राहिलें असल्यास तें ठोकून ठाकून साफ करूं आणि आमच्या मनास येईल तिकडे मग त्यांना आम्ही जगदुद्धारार्थ पाठवूं !

वाचक हो, यंत्रांतून बाहेर पडल्याप्रमाणें अशा शिकवणीनें तरबेज झालेले हजारों शिष्य सर्व देशभर संचार करीत असतां त्यांनीं राष्ट्राची आणि धर्माची केवढी कामगिरी बजाविली असेल, याची कल्पना करा. मी काय सांगूं !

हें पत्र म्हणजे

जीव जीवांत घालाचा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ॥ १५-१-४ ॥

म्हणजे काय करावें, याचा श्रीसमर्थांनीं घालून दिलेला धडा च होय.

महंतें महंत करावे । युक्तिबुद्धीनें भरावे ।

जाणते करून विखरावे । नाना देसीं ॥ ११-१०-२५ ॥

याचें हें पत्र म्हणजे प्रात्यक्षिक च होय !

श्रीसमर्थांना श्रीसमर्थ ही पदवी त्यांच्या ह्या मंडळीकरणामुळें च प्राप्त झाली असावी, असें त्यांच्या च वचनाधारे म्हणावेसें वाटते :

वहुत जनास चालवी । नाना मंडळें हालवी ।

ऐसी हे समर्थपदवी । विवेकें होते ॥ १८-१०-४६ ॥

इतिहास असा आहे, त्या काळांत एकट्या दुकट्यानें च काय, पण पांच पंचवीस जण मिळून सुद्धां प्रवास करणें, यात्रा करणें धोक्याचें होतें. म्हणून त्या काळीं शक्य तितक्या मोठ्या जमावानें लोक यात्रांना निघत. दोन दोन चार चार हजार लोक एकत्र जमून जात, असे दाखले आहेत. श्रीसमर्थ बहुधा जमाव करून जात असावेत किंवा जमावांत मिसळत असावेत. यांत केवळ सुरक्षितपणा एवढा च त्यांचा हेतु नसावा. त्यांना शोध व्यावयाचा असे, लोकांची परीक्षा करावयाची असे, प्रचीतीचे संत हुडकावयाचे असत.

ब्राह्मणमंडळ्या मेळवाव्या। भक्तमंडळ्या मानाव्या।

संतमंडळ्या शोधाव्या। भूमंडळीं ॥ १९-६-१४ ॥

यांतील तीन निरनिराळीं क्रियापदें एका च अर्थाचीं दिसत नाहींत. स्वतः समुदाय करावे व आयते असतील त्या समुदायांची परीक्षा करावी. हें शोध घेण्याचें आणि संघटणेचें धोरण त्यांच्या जीवनाचें एक अंग च बनलें होतें.

कुग्रामें अथवा नगरें। पाहावीं घरांचीं घरें।

भिक्षामिसें लाहानथोरें। परीक्षून सोडावीं ॥ १५-६-२४ ॥

ही त्यांची आज्ञा प्रख्यात आहे. नुसतें कोठें कथेला गेलें तरी तेथें हि हें मुख्य धोरण सुटूं नये.

जगामधें जगमित्र। जिव्हेपासीं आहे सूत्र।

कोठें तन्ही सत्पात्र। शोधून काढावें ॥ १९-२-१९

कथा होती तेथें जावें। दुरी दीनासारिखें बैसावें।

तेथील सकळ हरद्र ध्यावें। अंतर्यामीं ॥ २० ॥

तेथें भले आडळती। व्यापक ते हि कळों येती।

हळु हळु मंदगती। रीग करावा ॥ २१ ॥

सर्वत्र बारिक शोध ठेवून निवडक माणसें एकत्र करण्याची उत्सुकता किती होती, ती स्पष्ट दिसत आहे.

याप्रमाणें दृष्टि ठेवून जे मुख्य मुख्य असतील त्यांच्याशीं संधान बांधून त्यांना अनुकूल करून घेतलें, म्हणजे त्यांचे जे अनुयायी असतात, ते आपोआप येऊन मिळतात, त्यांच्यासाठीं निराळा प्रयत्न करावा लागत नाहीं.

धूर्त आणि विचक्षण । ते चि शोधावे ॥ १५-१-२४ ॥
 उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तें चि आळिले ।
 धूर्तापासीं कांहीं न चले । बाजान्यांचें ॥ २५ ॥
 याकारणें मुख्य मुख्य । तयांसी करावें सख्य ।
 येणें करितां असंख्य । बाजारी मिळती ॥ २६ ॥
 धूर्तासी धूर्त चि आवडे । धूर्तें धूर्तीं च पवाडे ।
 उगें चि हिंडती वेडे । कायेंविण ॥ २७ ॥

या सूचना करणारे महापुरुष स्वतः किती धूर्त आणि विचक्षण असतील आणि त्यांनीं कां, कसा आणि केवढा व्याप केला असेल आणि समुदाय मिळविला असेल, याची कल्पना करावी. यांत हि आणखी एक इषारा आहे.

धूर्तासी धूर्तपण कळलें । तेणें मनास मन मिळालें ।
 परी हें गुप्तरूपें केलें । पाहिजे सर्वें ॥ २८ ॥

ही सूचना त्या काळीं आवश्यक च होती. ती त्यांनीं अनेकदां देऊन ठेवली आहे.

उदंड समुदाये करावे । परी गुप्तरूपें ॥ ११-१०-१८ ॥
 उदंड करी गुप्तरूपें । भिकान्यासारिखा स्वरूपें ॥ १५-२-२१ ॥

इत्यादि. आपल्या करण्याचा आणि समुदायाचा कोणाला पत्ता लागूं देऊं नये

उपासना करूनियां पुढें । पुरवलें पाहिजे चहुंकडे ।
 भूमंडळीं जिकडे तिकडे । जाणती तया ॥ १९-१०-८ ॥

तया म्हणजे कोणाला ? दुसऱ्या कोणाला ? हें आत्मचरित्र नव्हे तर दुसरें काय आहे ?

जाणती परी आडळेना । काये करितो तें कळेना ।
 नाना देसीचे लोक नाना । येऊन जाती ॥ ९ ॥
 तितुक्यांचीं अंतरें धरावीं । विवेकें विचारें भरावीं ।
 कडोविकडीचीं विवरावीं । अंतःकर्णें ॥ १० ॥

किती लोक तें कळना । किती समुदाव आकळेना ।
सकळ लोक श्रवणमनना । मध्यें घाली ॥ ११ ॥

श्रीसमर्थांचीं वचनें आपण सारखीं उद्धृत करीत चाललों अहोंत. पण तसें करतांना आपण हळु हळु त्यांच्या हृदयांत प्रवेश करीत आहोंत, असा अनुभव तुम्हांस येत आहे ना ? ते शोधीत होते लोकांना आणि आपण शोध चालविला आहे त्यांच्या हृदयाचा. त्यांना त्यांच्या कार्यांत गुप्तपणा राखावा लागे आणि आम्हांला हि आमचें काम श्रीसमर्थांना न कळत च करावें लागत आहे. त्यांना कळल्यास ते आपल्या हृदयाचा ठाव लागूं देणार नाहीत, अशी भीति आहे !

(६) समुदाय करणाराच्या ठिकाणीं कोणते गुण असावेत

ते १२×१० त श्रीसमर्थांनीं एका ठिकाणीं दिले आहेत

उत्तम गुण स्वयें घ्यावें । ते बहुतांस सांगावे ।

वर्तल्याविण बोलावे । ते शब्द मिथ्या ॥ १२-१०-३ ॥

असा श्रीसमर्थांचा दंडक असल्यामुळें, या समासांत जी गुणमालिका दिली आहे, ती त्यांच्या स्वतःच्या ठिकाणीं विराजमान होती, असें मी मानतो. शिवाय

जितुके कांहीं उत्तम गुण । तें समर्थांचें लक्षण ॥ १२-४-३१ ॥

असें त्यांनीं स्पष्ट च म्हटलेलें असल्यामुळें, असें मानण्यांत आपण चुकत नाहीं, अशी खात्री वाटते.

या समासाच्या पहिल्या दोन ओव्यांत, आपण ज्ञानोत्तर कसें वागावें, जगाकडे पाहावें कां पाहूं नये, कर्म करावें कां करूं नये, आपण ज्ञानी झालों आतां जग बुडेना कां, अशी बेफिकीर वृत्ति धारण करावी, कां आपलें कल्याण ज्या मार्गानें झालें तो मार्ग जगास सांगावा, याविषयीं श्रीसमर्थांचा अभिप्राय स्पष्ट शब्दांत आला आहे. मागच्या आज्ञापत्रांत पोहणाराचा जो दृष्टांत आला आहे तो च येथें हि आहे.

समाजराजकारणपर शिकवण

आपण येथेष्ट जेवणें । उरलें तें अन्न वाटणें ।

परंतु वाया दवडणें । हा धर्म नव्हे ॥ १२-१०-१ ॥

तैसें ज्ञानें तृप्त व्हावें । तें चि ज्ञान जनास सांगावें ।

तरतेन बुडों नेदावें । बुडतयासी ॥ २ ॥

अशी प्रस्तावना करून श्रीसमर्थ उत्तम गुण सांगत आहेत, त्यांचें आपणांस चिंतन घडावें :

(१) स्नान संध्या देवार्चन, (२) येकाग्र करावें जपध्यान, (३) हरिकथा निरूपण, (४) शरीर परोपकारी लावावें, (५) आडलें जाकसलें जाणावें, (६) मृदवचनें बोलत जावें, (७) दुसऱ्याच्या दुःखें दुखवावें, (८) परसंतोषें सुखी व्हावें, (९) बहुतांचे अन्याय क्षमावे, (१०) बहुतांचे कार्यभाग करावे, (११) आपल्यापरीस व्हावे पारखे जन, (१२) दुसऱ्याचें अंतर जाणून तदनुसार वर्तावें, (१३) लोकांस परीक्षित जावें, (१४) नेमक चि बोलावें, (१५) तत्काळ चि प्रतिवचन द्यावें, (१६) कदापि रागास न यावें, (१७) आलस्य अवघा च दवडावा, (१८) यत्न उदंड चि करावा, (१९) शब्दमत्सर न करावा कोणीयेकाचा, (२०) उत्तम पदार्थ दुसऱ्यास द्यावा, (२१) शब्द निवडून बोलावा, (२२) सावधपणें करीत जावा संसार आपुला, (२३) मरणाचें स्मरण ठेवून हरिभक्तीस नेहमीं सादर असावें, (२४) मरोन कीर्तीस उरवावें, (२५) चळों नेदावी शांति, (२६) ज्ञानवैराग्यें शोभावें, (२७) स्वयें आपण कष्टून बहुतांचें सोसावें, (२८) परांतरास न लावावा ढका, (२९) प्रसंगीं कामास चुकवूं नये, आणि (३०) आपणावरून दुसऱ्याला राखत जावें.

या गुणांनीं जो संपन्न असेल, त्याच्या मागें जग जाईल, यांत काय शंका आहे ? ज्याला समुदाय करावयाचा असेल, त्याच्या ठिकाणीं हे गुण असावेत. शिवाय त्याच्या वाणींत प्रबोधशक्ति असावी, एरव्हीं त्याला लोकांचीं मनें आपल्याकडे खेंचून घेतां येणार नाहीत.

तात्पर्य, समुदाय करावयाचा तर

बहुतांचें मनोगत हातीं । घेतलें पाहिजे ॥ १२-१०-३७ ॥

आणि बहुतांचें मनोगत हातीं घेतां यावें,

याकारणें बहुतांला । राजी राखावें ॥ १२-१०-४३ ॥

(७) बहुतांला राजी राखावें

लोक राजी राखोन कीजे । सकळ कांहीं ॥ १९-७-१० ॥

लोक मिळवावयाचें तर लोकांचें मनोगत जाणून त्यांना राजी राखलें पाहिजे. श्रीसमर्थांच्या शिकवणींत ही फार महत्त्वाची शिकवण आहे... अध्यात्माच्या पायावर च या व्यावहारिक शिकवणीची उभारणी केली आहे. सर्वांच्या च देहांत देवाचें वास्तव्य असतें, तेव्हां सर्वांना राजी राखणें म्हणजे च देव अनुकूल करून घेणें होय. दुसऱ्याचें मनोगत जाणून तदनुसार वर्तावें, हें श्रीसमर्थांनीं शंभर वेळां सांगितलें असेल. कठीण आहे. जगांत सुष्ट दुष्ट असतात, सज्जन दुर्जन आहेत, सर्वांत च देव आहे, पण सर्वांना च राजी राखणें कसें शक्य आहे ? जनीं जनार्दन वोळला म्हणजे मग कांहीं कमी नाहीं, पण तो जनार्दन वोळावा कसा ?

कठीण आहे जनार्दन । राजी राखणें ॥ १९-६-३ ॥

परांतर रक्षायार्चीं कामें । बहुत कठीण विवेकवर्में ॥ १२ ॥

हें काम करणाराच्या चातुर्यावर अवलंबून राहिल. प्रथम दुसऱ्याचा कल पाहून च वागलें पाहिजे आणि मग हळु हळु उमज पाडीत च त्याला सरळ मार्गावर आणलें पाहिजे. हें कसें करावें, त्याचे नियम घालून देतां येणार नाहीं, पण कांहीं सूचना देतां येतील. अशा सूचना श्रीसमर्थांनीं दोन ठिकाणीं दिल्याचें माझ्या पाहण्यांत आहे.

(१) मुलाचे चालीनें चालावें । मुलाच्या मनोगतें बोलावें ।

तैसें जनास शिकवावें । हळुहळु ॥ १३-१०-२४ ॥

मुख्य मनोगत राखणें । हें चि चातुर्याचीं लक्षणें ।

चतुर तो चतुरांग जाणे । इतर तीं वेडीं ॥ २५ ॥

वेड्यास वेडें म्हणों नये । वर्म कदापि बौलों नये ।

तरी च घडे दिग्विजये । निस्पृहासी ॥ २६ ॥

- (२) माणुस हेंकाड आणि कच्चें । मान्य करावें तयाचें ।
 येणें प्रकारें बहुतांचें । अंतर राखावें ॥ १५-६-१३ ॥
 मिळोन जाऊन मेळवावें । पडी घेऊन उलथावें ।
 कांहीं च कळों नेदावें । विवेकवळें ॥ १६ ॥
 दुसऱ्याचे चालणीं चालावें । दुसऱ्याचे बोलणीं बोलावें ।
 दुसऱ्याचे मनोगतें जावें । मिळोनियां ॥ १७ ॥

पण आपण जर हेंकाडाबरोबर हेंकाड बनलों तर मग एकजीव होण्याची
 आशा च नको

हेंकाडास हेंकाड मिळाला । तेथें गल्बला चि जाला ।
 कळहो उठतां चातुर्याला । ठाव केंचा ॥ २० ॥
 तात्पर्य धके चपेटे सोसावे । नीच शब्द साहात जावे ।
 प्रस्तावोन परावे । आपले होती ॥ २२ ॥

याप्रमाणें आरंभीं पड खाऊन च दुष्ट, दुर्जन, हेंकाड, कच्चें, या सर्वांना
 आपल्या मार्गावर आणून सोडावे.

लोकांना राजी राखून त्यांना आपलेसे करून घेण्याला आणखी काय
 काय करावें, त्याचे नियम घालून देतां येणार नाहीत. तथापि समुदाय
 करण्यावर श्रीसमर्थांचा मोठा कटाक्ष असल्यामुळें, माझ्या समजुतीप्रमाणें
 समुदाय होण्याला उपकारक होतील अशा, आणखी अकरा ठळक गुणांचा
 विचार करण्याचें मी मनांत आणीत आहे.

(८) मृदु भाषण

सुशब्दें राजी राखावा । सकळ लोक ॥ ११-३-१८ ॥

पहिला गुण म्हणजे भाषण मृदु असावें. हें साधन जितकें सोपें आहे
 तितकें तें गुणकारी आहे. क्रिया हवी, पण ती नंतर. आधीं नुसत्या गोड
 बोलण्यानें च लोक वळतात. दुसरा कोणता हि गुण अंगीं नसला, तरी
 निदान वाणी गोड असावी. कार्यकर्त्यानें हें स्वतःवरून च ओळखावें.

बरें बोलतां सुख वाटतें । हें तो प्रत्यक्ष कळतें ।
 आत्मवत परावें तें । मानीत जावें ॥ १२-१०-२२ ॥
 कठिण शब्दें वाईट वाटतें । हें तों प्रत्ययास येतें ।
 तरी मग वाईट बोलावें तें । काये निमित्त ॥ २३ ॥
 आपणास चिमोटा घेतला । तेणें कासाविस जाला ।
 आपणावरून दुसऱ्याला । राखत जावें ॥ २४ ॥

शस्त्रानें केलेली जखम लवकर बरी होते, पण शब्दानें केलेली जखम सारखी
 डांचत राहते, खुटखुट करीत असते.

जे दुसऱ्यास दुःख करी । ते अपवित्र वैखरी ।
 आपणास घात करी । कोणी येके प्रसंगी ॥ २५ ॥
 पेरिलें तें उगवतें । बोलण्यासारिखें उत्तर येतें ।
 तरी मग कर्कश बोलावें तें । काये निमित्त ॥ २६ ॥

(९) परोपकार

लोकांचीं मनें आकर्षून घेण्याला मृदु भाषण हें जसें पहिलें आणि सोपें
 साधन, तसें दुसरें पण कठीण साधन म्हणजे आत्मौपम्य बुद्धीनें अखंड
 परोपकार करीत राहणें, हें होय. मनाच्या त्रिगुणात्मक अनंत वृत्ति असतात,
 त्यांत परोपकार करण्याची उपजत बुद्धि असणें महान् सुकृताचें फळ होय.
 तशी बुद्धि उपजत नसली तर विचारानें ती निर्माण होऊं शकते. कार्यकर्त्याच्या
 ठिकाणीं ती हवी, हें खरें. लोकांना तत्काळ आपलेसे करून घेण्याचें तें
 अमोघ साधन आहे. प्रापंचिक माणसाला इतर बंधनें असल्यामुळें त्याच्या
 परोपकारबुद्धीला कांहीं तरी आळा बसतो, पण जो निस्पृह आहे, लोकांचें
 सुख हें च ज्याचें ध्येय आहे, विश्व हें च ज्याचें कुटुम्ब आहे, श्रीसमर्थासारखा
 जो धगधगीत पुण्यरासी महापुरुष आहे

तो परोपकार करित चि गेला । पाहिजे तो ज्याला त्याला ।
 मग काये उणें तयाला । भूमंडळीं ॥ १९-४-१० ॥

डोमगांव प्रतीत 'करितां चि गेला' असें आहे, पण १६०६ तील महाबळेश्व-
 रच्या प्रतीत 'करित चि गेला' असा पाठ आहे व तो च श्रीसमर्थांना अभिप्रेत
 असावा.

बहुत जन वास पाहे । वेळेसी तत्काळ उभा राहे ।

उणें कोणाचें न साहे । तया पुरुषासी ॥ ११ ॥

हा दुसऱ्या कोणाचें उणें पडूं देत नाहीं, वेळेवर सर्वांच्या मदतीस धांवून जातो, तेव्हां साहजिक च याच्या हाकेला लोक हि ओ देतात.

आपल्या कार्यास तत्पर । लोक असती लाहान थोर ।

तैसा चि करी परोपकार । मनापासुनी ॥ २२ ॥

तात्पर्य, परोपकाराची फलश्रुति समुदाय किंवा समुदायाची किल्ली परोपकार होय.

परोपकार कोणावर करावा आणि कोणावर करूं नये, असा भेदाभेद मुळीं च नसावा. दुर्जनांना सुद्धां दूर राहूं देऊं नये, अपाय करीत राहतील. त्यांच्या वर हि परोपकार करून त्यांना मिथे करून ठेवावे.

दुर्जन सांपडोन सोडावे । परोपकार करूनी ॥ ११-५-१० ॥

तेथें सज्जनांविषयीं बोलावयास च नको.

परोपकार करण्याचे मार्ग अनंत आहेत. ते गरजवंताच्या गरजेवर आणि कार्यकर्त्याच्या अनुकूलतेवर अवलंबून राहतील. महंताला सूचना देतांना श्रीसमर्थ म्हणतात, स्वतःचें पाठांतर तर अपार असावें च व तें शांतिसुखार्थ इतरांना हि ऐकवावें, इतकें च नव्हे, तर त्यांपैकीं कोणी कांहीं लिहून मागितलें तरी तें लिहून द्यावें. हा हि उपकार च व तो महंतानें करावा. ज्याला जें पाहिजे असेल तें पुरवावें.

नाना जिनसपाठांतरें । निवती सकळांचीं अंतरें ।

लेहोन देतां परोपकारें । सीमा सांडावी ॥ १५-६-२७ ॥

जैसैं जयास पाहिजे । तैसैं तयास दीजे ।

तरी मग श्रेष्ठ चि होइजे । सकळां मान्ये ॥ २८ ॥

कवित्व सुद्धां परोपकार बुद्धीनें करावें, असें जेव्हां श्रीसमर्थ सांगतात, तेव्हां ते परोपकार करण्याच्या तऱ्हा मर्यादित समजत नाहीत, हें उघड आहे. ज्याला जशी अनुकूलता असेल, तसा त्याच्या कडून परोपकार घडेल, पण सर्वांना देहाची तर अनुकूलता असते च ना ? तेव्हां प्रत्येक महंताच्या आणि

कार्यकर्त्याच्या हातची ही गोष्ट आहे की, त्यानें परोपकारांत आपला देह झिजवावा. समुदाय व्हावा एतदर्थ प्रत्येकानें

शरीर परोपकारिं लावावें ॥ १२-१०-५ ॥

(१०) परोपकारार्थ देह झिजवावा आणि उदंड कष्ट करावे

परोपकार करावयाचा तर देह सारखा झिजविला पाहिजे व अहर्निश कष्ट केले पाहिजेत. या दोन गोष्टींचा विचार मनांत आला म्हणजे माझ्या डोळ्यांपुढें श्रीसमर्थांचें सारें चरित्र उभें राहतें. बाळपण आईच्या मांडीवर आणि नजरेखालीं जें काय मातृसुखांत गेलें असेल तें व श्रीशिवराज्याभिषेकानंतर शेवटचीं सहा सात वर्षे समाधानानें स्नानसंध्या करित स्वराज्यसुखांत जीं काय गेलीं असतील तीं वगळून म्हणजे वयाच्या १२ व्या वर्षापासून तो ६६ व्या वर्षापर्यंतचा ५४ वर्षांचा काळ श्रीसमर्थांचा अत्यंत कष्ट करण्यांत गेला ! पुरश्चरणाचे कष्ट, तीर्थाटणाच्या काळांतील नुसते कष्ट च नव्हत तर अनेक घोर प्रसंग, पर्यटणाचे कष्ट, मठस्थापनेचे कष्ट, इत्यादि कष्ट करण्यांत, प्रसंग सहन करण्यांत आणि अहोरात्र चिंता वाहण्यांत त्यांचा काळ गेला. श्रीसमर्थांचें चरित्र एका लहानशा शब्दांत सांगावयाचें झाल्यास मी म्हणून त्यांनीं राष्ट्रसाठीं आणि धर्मासाठीं सारखे कष्ट, कष्ट, कष्ट केले ! त्या अवधीत क्षणाचा हि त्यांचा काळ सुखांत आणि विश्रांति घेण्यांत गेला नसेल. हें मी आपल्या लौकिक कल्पनेप्रमाणें म्हणतो. त्यांच्या दृष्टीनें त्यांच्या सर्व समाधानाचें मूळ कष्टांत च होतें.

तनें मनें झिजावें, अहोरात्र सारखें झिजावें.

दुसऱ्यास सुखी करावें । तेणें आपण सुखी व्हावें ॥ १३-६-२३ ॥

आपलें सुख निराळें नसावें. दुसऱ्याचें सुख तें च आपलें सुख असावें. उदात्त कल्पना आहे. चंदनाप्रमाणें तनमनधनें करून आपण झिजलों च नाही, तर आपण कोण आणि लोक आपले कोण, हें समजावें च कसें ? आणि समजल्यावांचून लोक तरी आपल्या जवळ येतील कसे ?

जंवरी चंदन झिजेना । तंव तो सुगंध कळेना ।

चंदन आणि वृक्ष नाना । सगट होती ॥ १२-२-१७ ॥

जंव उत्तम गुण न कळे । तो या जनास काये कळे ।
 उत्तम गुण देखतां निवळे । जगदांतर ॥ १८ ॥
 जगदांतर निवळत गेलें । जगदांतरीं सख्य जालें ।
 मग जाणावें वोळले । विश्व जन ॥ १९ ॥

याप्रमाणें त्या काळीं श्रीसमर्थांचे कष्ट पाहून सारा महाराष्ट्रदेश त्यांच्या भजनीं लागला होता .

झिजल्यावांचुनी कीर्ति कैची । मान्यता नव्हे कीं फुकाची ॥ १९-३-२४ ॥

झिजल्यावांचून मनुष्य लोकमान्य होत नाहीं . झिजण्यांत उदंड कष्ट होतील , पण ते केले पाहिजेत -- नव्हे -- त्यांत च सुख मानलें पाहिजे .

कष्ट केल्यावांचून कोणती च लहान मोठी गोष्ट होत नाहीं , पोट भरत नाहीं , समुदाय होत नाहीं , लोक जवळ येत नाहीत , देव ऋणी होत नाहीं , राज्य मिळत नाहीं , कांहीं च होत नाहीं . इहलोकींचें कर्तव्य पार पाडावयाचें असो किंवा परलोकाची प्राप्ति करून घ्यावयाची असो ,

कष्टेंविण फळ नाहीं । कष्टेंविण राज्य नाहीं ।

केल्याविण होत नाहीं । साध्य जनीं ॥ १८-७-३ ॥

येहलोक अथवा परलोक । दोहींकडे सारिखा चि विवेक ॥ ६ ॥

या सरळ आणि न्यायाच्या गोष्टी आहेत , त्या वारंवार सांगावयास नकोत .

जेहीं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले ।

हें आपण जगांत सर्वत्र सर्व काळीं पाहतों . तरी पण , श्रीसमर्थ म्हणतात , जे करंटे असतात ते नुसते बडबडत च राहतात --

येर ते बोलत चि राहिले । करंटे जन ॥ १६ ॥

यासाठीं ,

(११) सांडा अवघे करंटपण

एकाद्याची पाठ थोपटाव्याची असल्यास धूर्त तार्किक विचक्षण हे शब्द श्रीसमर्थांच्या मुखांतून एकत्र बाहेर पडत , तद्वत् एकाद्याविषयीं असमाधान

किंवा तिरस्कार व्यक्त करावयाचा झाल्यास पापी, चांडाळ, करंटा यांपैकीं एकाद्या शब्दानें त्याची संभावना व्हावयाची !

सुंदर, सोन्यासारखा, अमोलिक, अव्यंग नरदेह प्राप्त झाला असतां जे तो वायां दवडतात, ते करंटे होत. ईश्वरपद प्राप्त करून घेण्याची ज्या देहांत शक्यता, तो देह बाष्कळपणांत व्यर्थ दवडणारा, तो करंटा होय. करंटा म्हणजे भाग्यहीन, वैभवहीन, अवगुणांचें केवळ कोठार. जगांत एक मनुष्य संपन्न असतो, तर दुसरा दरिद्री असतो, एकादें राष्ट्र प्रबळ असतें तर दुसरें दुर्बळ असतें, एक स्वतंत्र असतें तर दुसरें परतंत्र असतें, असें कां? याचें श्रीसमर्थांचें उत्तर सरळ आहे —

हैं सकळ गुणापासीं गती । सगुण भाग्यश्री भोगिती ।
अवगुणास दरिद्रप्राप्ती । येदर्थी संदेह नाहीं ॥ ९-४-४ ॥
विद्येवीण करंटा वसे । विद्या तो भाग्यवंत ॥ ७ ॥

पुढच्या दहाव्या ओवींत करंट्याची, जणूं, संपूर्ण व्याख्या च दिली आहे.

विद्या नाहीं बुद्धि नाहीं । विवेक नाहीं साक्षेप नाहीं ।
कुशळता नाहीं व्याप नाहीं । म्हणौन प्राणी करंटा ॥ १० ॥

या अवगुणांचा च विस्तार केलेला १९×३ त आढळतो. वैभवाची अपेक्षा करणाऱ्या कोणत्या हि व्यक्तीनें, समाजानें, राष्ट्रानें ते अवगुण समजून घेऊन आपल्या अंगीं जडलेलें करंटपण झाडून टाकलें पाहिजे. तसें आपण न करूं तर करंट्याचे करंटे च राहूं.

समजले आणि वर्तले । ते चि भाग्यपुरुष जाले ।
यावेगळे उरले । ते करंटे पुरुष ॥ १४-६-२५ ॥

अवगुण समजून आल्यावर आणि पटल्यावर त्यांचा त्याग न करणाऱ्याच्या हि वरची एक कडी असते. माझे अवगुण म्हणून जे तुम्ही म्हणता, ते अवगुण नाहींत च, ते गुण च आहेत, असा अभिमान बाळगणारा प्राणी असूं शकतो ! असा दुरभिमान वाटूं लागला म्हणजे कपाळीं करंटपणाचा शिक्षा कायमचा च बसला म्हणून समजावें.

सकळ अवगुणांमधें अवगुण । आपले अवगुण वाटती गुण ।
मोठें पाप करंटपण । चुकेना कीं ॥ १९-८-८ ॥

अशा स्थितींत मग मनांत येतें, देवानें च करंटे निर्माण करून ठेविले कीं काय, न कळे !

उत्तमांसी उत्तम माने । कनिष्ठांस तें न माने ।

म्हणौन करंटे देवानें । करून ठेविले ॥ १३-१०-२१ ॥

जीवाला किती लावून घेऊन श्रीसमर्थीनीं हे उद्गार काढलेले दिसतात ! अवगुणांचा त्याग करा रे, असें कळवळून सांगतांना श्रीसमर्थीना पाहिलें, म्हणजे या राष्ट्रगुरूचें हृदय समाजाच्या कल्याणासाठीं किती तळमळत असलें पाहिजे, याची कल्पना होऊन एकादास भक्तिप्रेमानें गहिवर यावा, हें स्वाभाविक आहे.

या सर्व अवगुणांचें म्हणजे च करंटपणाचें उगमस्थान केवळ आळस होय.

आळस उदास नागवणा । आळस प्रेत्नबुडवणा ।

आळसें करंटपणाच्या खुणा । प्रगट होती ॥ ११-३-१२ ॥

(१२) म्हणौन आळस नसावा

आळस आणि दुश्चित्तपण या दुर्गुणांची जोडी असते. ती मूर्खाला हटकून पछाडते. करंट्याला आळस आवडतो.

येथें जेणें आळस केला । तो सर्वस्वें बुडाला ॥ २०-५-२७ ॥

सर्वस्वें म्हणजे सर्व बाबतींत. त्याचा प्रपंच हि धड होत नाही आणि परमार्थाविषयीं तर बोलावयास च नको.

ही सामान्य शिकवण आहे, पण चहुंकडे आपण काय पहात असतो ? या दोषांच्या पायीं किती तरी बुद्धिवंतांची बुद्धि वाया जात असते ! पटण्याला कठीण नसतां हि जी शिकवण पाळली जात नाहीं, तिला सामान्य तरी कसें म्हणावें ? आठव्या दशकाच्या सहाव्या समासांत मुख्य प्रश्न बाजूस सारून या दुर्गुणांच्या योगानें शहाणीं माणसें हि आपलाः

सर्वस्वीं कसा घात करून घेत असतात, याचें विवेचन श्रीसमर्थांनीं विस्तारानें केलें आहे, तें पहावें. आधीं मनुष्य दुश्चित्त असतो. त्या दुश्चित्तपणांतून च आळस उद्भवतो. आळसानंतर साहजिक च त्याच्यावर निद्रेचा अंमल बसतो, आणि निद्रा संपली तरी अशा माणसाचें दुश्चित्तपणाचें जें मूळचें स्वरूप तें च पुनरपि प्रकट होतें. मिळून दुश्चित्तपण, आळस, निद्रा, असें रहाटगाडगें सुरूं होतें व त्यांतून त्या माणसाची केव्हां च सुटका न होतां, तो न कळत जसा जन्माला येतो तसा न कळत वाढतो आणि तसा च न कळत चालता होतो. सारा जन्म जातो, पण तो शुद्धीवर केव्हां च आलेला नसतो! काय हें जीवन ! असल्या जीवनाला श्रीसमर्थसंप्रदायांत कोठून थारा मिळणार ? समुदाय करून सामुदायिक हित साधणें हें ज्या संप्रदायाचें ध्येय, त्या संप्रदायांत आळसाला स्थान कोठून मिळणार ?

आळसें आळस केला । तरी मग कारवार चि बुडाला ।

अंतरहेत चुकत गेला । समुदायाचा ॥ १९-९-७ ॥

ही सामान्य शिकवण, पण ती हि अनेकदां सांगावी लागली आहे.

जितुकें होईल तितुक्याला । आळस करूं नये ॥ १९-१०-१८ ॥

येत्नीं आळसाचें दर्शन । होऊं च नये ॥ १८-३-१२ ॥

राजकारणांत तर आळस करणें म्हणजे राष्ट्राचा घात च करणें होय.

चाळणेचा आळस केला । तरी अवचिता पडेल घाला ।

ते वेळे सावरायाला । अवकाश कैचा ॥ १२-१-१५ ॥

ग्रन्थराजाच्या श्रवणमनननिदिध्यासानें

आळसी ते चि साक्षपी होती ॥

अशी एक फलश्रुति सांगितली आहे. ती प्रत्ययाला आली पाहिजे. यासाठीं

(१३) अत्यंत साक्षपी व्हावें

अत्यंत साक्षपी व्हावें । न व्हावें आळसी कदा ।

ध्यावा या देहाचा लाहो । जायाचे हे म्हणोनिया ॥

साक्षेप आणि यत्न हे दोन्ही शब्द श्रीसमर्थब्राह्म्यांत पुष्कळदां एका च अर्थी योजिलेले दिसतात, तथापि कांहीं ठिकाणीं त्यांच्यांत सूक्ष्म अर्थभेद केलेला दिसतो. उदाहरणार्थ १२×९×८ त येत साक्षेपे जोडावा। असें म्हटलें आहे. येथें दोहोंत स्पष्ट भेद मानला आहे. यत्न या अर्थी साक्षेप शब्द पुष्कळदां योजिलेला असला, तरी साक्षेप म्हणजे निर्धार, निश्चय, निग्रह आणि यत्न हि.

प्रयत्नाविषयीं ठिकठिकाणीं श्रीसमर्थांनीं जें प्रतिपादन केलेलें आहे तें सर्व विचारांत घेतां, मला श्रीसमर्थांचा एक सिद्धान्त असा दिसतो कीं, प्रयत्न करून साध्य न होणारी जगांत कोणती च वस्तु नाहीं. कोणाच्याशा शब्द-कोशांत अशक्य हा शब्द नव्हता, असें म्हणण्यांत येतें, मला तें श्रीसमर्थांपुरतें खरें वाटतें. जें मनांत आणावें तें झालें च पाहिजे, असा त्यांचा सिद्धान्त होता. कोणती हि स्थिति प्राप्त करून घेण्याचा मनुष्यानें किंवा समाजानें संकल्प केला कीं, ती स्थिति प्राप्त झाली च पाहिजे, असें तें मानीत. इच्छा आणि संकल्प, या ते शक्ति मानीत. त्यांना अपयश ठाऊक नव्हतें. त्यांच्या इच्छेंत एवढें सामर्थ्य आलें होतें, हें खरें आहे.

येतन केल्या कार्य साधतें ॥ १७-७-३० ॥

हा त्यांचा सिद्धान्त आहे. त्याला त्यांनीं कोठें अपवाद सांगितला नाहीं. प्रयत्नानें न होणारें सुद्धां होतें, झालें पाहिजे, असें ते मानीत.

नव्हे तें चि करावें कार्य। दीर्घ प्रेत्नं ॥ ११-५-११ ॥

नव्हे म्हणजे न होणारें.

असें जर आहे, तर जगांत पुष्कळदां प्रयत्न करून हि पदरीं अपयश येतें, तें कां ? श्रीसमर्थांच्या मते त्याला कारणें दोन च संभवतात: एक तर, योग्य तो प्रयत्न होत नसावा, किंवा दुसरें, कार्याच्या मानानें जितका प्रयत्न व्हावयास पाहिजे असेल तितका होत नसेल. प्रारब्ध हें खोटें कारण, तें श्रीसमर्थ मानीत नाहीत. योग्य प्रयत्न याला श्रीसमर्थांचा शब्द अचुक प्रयत्न असा आहे.

अचुक येतन करवेना। म्हणौन केलें तें सजेना।

आपला अवगुण जाणवेना। कांहीं केल्या ॥ १२-२-६ ॥

हैं एक कारण, आणि दुसरें, कार्याच्या मानानें प्रयत्न जेव्हां अपुरा पडतो, तेव्हां अपयश येतें.

अंतरीं नाहीं सावधानता । येत्न ठाकेना पुरता ।

सुखसंतोषाची वार्ता । तेथें कैची ॥ १२-९-७ ॥

आणि असें झालें म्हणजे आपणाकडे बोल न घेतां

प्रारब्धावरी घालिती ॥ १२-२-५ ॥

अशी सामान्यपणें लोकप्रवृत्ति आढळते. तात्पर्य, जें कार्य साधावयाचें असेल तें साधण्याला अचूक आणि आवश्यक तितका पुरता प्रयत्न हवा. साधाव्याचें असावें राज्य आणि त्यासाठीं उद्योग आरंभिला असावा शाई करण्याचा किंवा त्या च तज्हेचा दुसरा एकादा. शाई तयार करणें किंवा इतर लहानसहान उद्योग करणें वाईट कोण म्हणेल, पण त्या उद्योगाचा आणि राज्य मिळविण्याचा संबंध काय ? तो उद्योग करून शाई तयार होईल किंवा दुसरें काहीं होईल, पण राज्य मिळणार नाहीं. राज्य मिळविण्याला शाईच्या उद्योगाचा दाखला श्रीसमर्थानीं च दिलेला आहे.

थोर व्यापार ठाकेना जनीं । म्हणोनि केली रखतवानी ।

राजसंपदा तयाचेनी । प्राप्त कैची ॥ २०-९-१० ॥

रखतवानी म्हणजे शाईचा व्यापार. तो करून कोठें राज्य मिळणार आहे ? कार्य आणि कारण, साध्य आणि साधन यांच्यांत सर्वस्वीं मेळ पाहिजे. तसा मेळ असला म्हणजे कोणतें हि कार्य असाध्य असत नाहीं, मग तें कार्य प्रपंचाचें असो, किंवा परमार्थाचें असो. कार्याचें जसें स्वरूप असेल तशीं साधनें योजिलीं पाहिजेत. त्यांत कष्ट असतील, कष्ट होतील, पण कष्टावांचून फळ हि नाहीं.

आधीं कष्ट मग फळ । कष्ट चि नाहीं तें निर्फळ ।

साक्षेपें विण केवळ । वृथापुष्ट ॥ ११-१०-२० ॥

प्रपंचांत कष्ट करावें, सुखानें जेवावें.

साक्षेप करितां कष्टती । परंतु पुढें सुरवाडती ।

खाती जेविती सुखी होती । येत्नें करूनी ॥ ११-३-११ ॥

परमार्थासाठी कष्ट करावे आणि मोक्ष मिळवावा.

सावध साक्षपी आणि दक्ष । तयास तत्काळ चि मोक्ष ॥ ८-६-४४ ॥

प्रयत्नावांचून प्रपंच होत नाही आणि परमार्थ साधत नाही. तसें च कोणती हि गोष्ट साध्य करावयाची तर प्रयत्न अचुक आणि पुरता पाहिजे, हें हि ठरलें. पण नुसतें एवढें मोघम सांगण्यानें मंद शिष्याचें समाधान न होऊन, प्रयत्न कोणता करूं, हा त्याचा प्रश्न शिल्लक राहिला च. श्रीसमर्थांनीं कोणाची च उपेक्षा केली नाही, पण त्यांतल्या त्यांत भाविक आणि साबडे भक्त त्यांना जास्त प्रिय असत. अशांच्या समाधानासाठीं, अगदीं सकाळीं उठण्यापासून आणि दिशेकडे जाण्यापासून ११×३ व १२×९ या दोन समासांत या प्रश्नाचें श्रीसमर्थांनीं उत्तर देऊन ठेवलें आहे, ते समास पहावे. त्यांतील दिनचर्येचा कांहीं भाग सर्वांना सारखा लागूं असला तरी तो उपदेश मुख्यतः त्यांच्या भाविक मोळ्या शिष्यांना आहे, महंतांना किंवा राजकारणी पुरुषांना नाही.

जाणायाचें सांगतां न ये । हें सूत्र लक्ष्यांत ठेवून प्रज्ञावंत महंतशिष्यांच्या प्रयत्नाचें ११×६ त श्रीसमर्थांनीं मोघम दिग्दर्शन केलें आहे. तो हि समास अवश्य अवलोकनांत यावा.

राजकारणांत प्रयत्न कोणता करावा, याची शिकवण, अप्रत्यक्ष आणि गर्भित अशी, सर्वत्र विखुरलेली आहे, पण प्रत्यक्ष आणि उघड अशी ११×९ व १९×९ या दोन समासांत आली आहे.

११×९ हा समास राजकारणाचा असला तरी त्यांतील तिसऱ्या ओवीच्या आधारानें तो समास श्रीसमर्थसंप्रदायाच्या एकंदर लक्षणांचा च समास होय, असें मी मानीत आणि प्रतिपादित आलों आहे.

अनन्य राहे समुदाव । इतर जनास उपजे भाव ।

ऐसा आहे अभिप्राव । उपायाचा ॥ ११-५-३ ॥

या ओवीचा सरळ अर्थ हा च होतो कीं, जे आधीं च आमचे आहेत ते आमचे कायमचे व्हावेत, त्यांची निष्ठा दृढ व्हावी व जे आमच्यांत अजून आले नाहीत, जे बाहेर च घुटमळत आहेत व बाहेर राहून च पहात आहेत, त्यांना आमच्यांत येऊन मिसळण्याची बुद्धि व्हावी, असा दुहेरी हेतु मनांत

आणून आम्ही पुढील उपाय सुचवीत आहोंत, असें श्रीसमर्थ म्हणत आहेत. अशी प्रस्तावना करून ज्या गोष्टी श्रीसमर्थांनी सांगितल्या आहेत, तीं श्रीसमर्थसंप्रदायाचीं लक्षणें समजावयाचीं नाहींत तर काय समजावयाचीं ?

नंतर त्या प्रख्यात ओवीपासून लक्षणें सांगण्यास श्रीसमर्थांनी आरंभ केला आहे :

मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण ।

तिसरें तें सावधपण । सर्वे विषई ॥ ४ ॥

चौथा अत्यंत साक्षेप । फेडावे नाना आक्षेप ।

अन्याये थोर अथवा अल्प । क्षमा करीत जावे ॥ ५ ॥

येथें एक, दोन, तीन, चार असा उल्लेख केलेला असल्यामुळें व श्रीमत् आचार्यांची चतुःसूत्री, श्रीमत् लोकमान्यांची चतुःसूत्री अशा कांहीं चतुःसूत्री जगविख्यात असल्यामुळें, या चार गोष्टीस श्रीसमर्थांची चतुःसूत्री म्हणण्याचा प्रघात कोणी आदरानें पाडला असला तरी तो अकारण दिशाभूल करणारा आहे. ही खरोखर चतुःसूत्री नाहीं. पुढें पांच, सहा, सात, आठ असे अंक घातले नाहींत, इतकें च, पण चारानंतर बाबी सांगण्याच्या संपल्या असें नव्हे. सूत्री म्हणावयाचें च असल्यास हिला श्रीसमर्थांची चत्वारिंशत्सूत्री म्हणावें. तीत बरोबर चाळीस सूत्रें भरतात. श्रीसमर्थभक्तांना हा समास मुखोद्गत असावा व त्यांचें चिंतन घडावें.

या हि पेशां १९×९ त प्रयत्नवादाची आणि चातुर्याची पराकाष्ठा केली आहे. त्यांतील शिकवण हि सांप्रदायिकांना च आहे. त्यांचे सर्व च सांप्रदायिक राजकारणांत भाग घेत असें नव्हे. अधिकारपरत्वे कामें सांगितलेलीं असत. जे शिष्य राजकारण करण्याला योग्य असत आणि राजकारणाची ज्यांना हौस असे, अशांना च ते राजकारणाची परवानगी देत व अशांसाठीं च १९×९ तील शिकवण आहे. श्रीसमर्थहृदयाचा ठाव व्यावयाचा तर ती शिकवण आपण साबंत पाहिली पाहिजे आणि तिचें चिंतन केलें पाहिजे. श्रीसमर्थ शिकवितात :

(१) जो कोणी आमचा शिष्य, ज्ञानी आणि निस्पृह आहे आणि ज्याला समुदाय करण्याचा हव्यास आहे, त्यानें अखंड एकांत सेवावा.

एकांतांत अनेक मार्ग सुचतात आणि कोण कसा, कोण कसा, याची बरोबर कल्पना होते. आपलें दिवाळें निघूं नये म्हणून सावकारास हिशोबाच्या कामांत जशी दक्षता बाळगावी लागते, त्याच प्रमाणें राजकारणी पुरुषानें अखंड चाळणा केली पाहिजे. तसें तो न करील तर खरा कोण आणि खोटा कोण, कोणावर भरंवसा टाकावा किंवा टाकूं नये, हें त्यास समजणारच नाहीं.

(२) दुसऱ्याचा खोटेपणा आपल्या आधींच लक्षांत आला म्हणजे त्याचें खोटेपण आपोआपच खुंटतें.

(३) एकाच ठिकाणीं फार दिवस राहिल्यानें अति परिचय होतो व अति परिचयाचें पर्यवसान अवज्ञेत होते. यासाठीं सारखें एकाच ठिकाणीं राहूं नये.

(४) आळस करूं नये. आळसानें काम नासतें, घात होतो. आपल्या अनुयायांच्या अंतरंगाकडे सारखें लक्ष असावें.

(५) अनुयायांना हि रिकामपण सांपडूं देऊं नये. त्यांच्या मार्गे सारखीं कामें लावून दिलेलीं असावीं. लबाड्या आणि खोड्या करण्याला त्यांना सवडच मिळूं देऊं नये.

(६) चोराच्या हातीं च भांडाराच्या किल्ल्या द्याव्या, घसरूं लागला तर त्यास शुद्धीवर आणावें आणि याप्रमाणें हळु हळु त्याला चोराचा साव करून सोडावे.

(७) यांत आम्ही कांहीं नवीन सांगत आहोंत, असें नव्हे. कोणाला हि कष्टी न होऊं देतां, सर्वांना राजकारणामध्ये गोवून घ्यावें.

(८) आपला संशय न येईल अशा रीतीनें नष्टाला नष्टाकडूनच ताळ्यावर आणावे व बडबड्याचें तोंड बडबड्याकडूनच बंद पाडावें.

(९) भांडखोरपणाचा दोष आपणावर न येऊं देतां, कांट्यानें कांटा काढावा त्याप्रमाणें भांडखोराला भांडखोराकडूनच उडवावा.

(१०) एकादी मसलत षट्कर्णीं झाली म्हणजे ती स्वाभाविक विघडते. कोणास न कळतां कार्य केलें तर तें तत्काळ साधतें.

(११) आपले जे सेवक असतील त्यांच्या कानावर आपल्या गोष्टी जाऊन त्यांना आपल्याविषयी प्रेम वाटावे, जवळ आल्याने ते प्रेम दृढ व्हावे व सलगीने त्यांचे आणि आपले सेव्यसेवकपणाचे नाते कायम व्हावे.

(१२) आज करावयाचे काम उद्यावर टाकू नये. असल्या दिलेपणा मुळीं च नसावा. जे करावयाचे ते तत्काळ करावे. ते एकदां मार्गे पडले की, कायमचे च मार्गे पडते.

(१३) जो दुसऱ्यावरी विश्वासला। त्याचा कार्यभाग बुडाला। जो आपण चि कष्टत गेला। तो चि भला ॥

(१४) सर्वांच्या च कानावर सर्व कांहीं गोष्टी जाऊ लागल्या, म्हणजे समजावे, यांतले कांहीं च होणे नाही. असे होऊ देऊ नये.

(१५) मुख्य सूत्र आपल्या हातीं ठेवून इतरांकडून कामे घ्यावीं. सुष्ट, दुष्ट, सर्वांना च राजकारणामध्ये राववावे, ज्याचा जितका उपयोग तेवढा करून घ्यावा.

(१६) दुर्जन झाले म्हणून काय, राजकारण आडून पडू द्यावे ? त्या सर्व बोलक्यांना, पहिलवानांना, भांडखोरांना वठणीवर आणून कामास लावावे.

(१७) गांवोगांवीं गांवगुंड असतात, त्यांचे वर्म ओळखून त्यांना अगदी जेरीस आणावे पण अजिबात नाहीसे करू नये, अखेरीस सांवरून च धरून कामास लावावे.

(१८) लोक दुष्ट आहेत, म्हणून काय राजकारण सोडून द्यावयाचे असते ? तसे केले तर उलट आपली च बाजू लंगडी पडून आपण च उघडे पडू.

(१९) तंबु ताणून धरणारे दोर जितके मजबूत तितकी जशी तंबूला बळकटी जास्त, त्याप्रमाणे आपला समुदाय खूप प्रचंड असावा, अशी महत्त्वाकांक्षा असेल तर आपला अनुयायी वर्ग हि खंबीर असला पाहिजे व आपण हि स्वतः मठपतीच्या च तोऱ्यांत न राहतां सर्वत्र नजर पुरविली पाहिजे.

(२०) दुर्जन नसतात कोठे ? पण आपण त्यांना ओळखतो हे त्यांना कळू देऊ नये, इतके च नव्हे, तर उलट आपण त्यांना सज्जन समजतो,

असा च त्यांचा ग्रह होऊं द्यावा. तूं दुर्जन आहेस असें एकाद्यास म्हटलें म्हणजे तें भांडणाला आमंत्रण दिल्यासारखें च होणार. त्या वाटेस च जाऊं नये.

(२१) गनीमाच्या देखतां फौजा । रणशूरांच्या फुर्फुरिती भुजा । ऐसा पाहिजे कीं राजा । कैपक्षी परमार्थी ॥ २५ ॥ तयास देखतां दुर्जन धाके । बैसवी प्रचीतीचे तडाखे । ब्रंडपाषांडाचे वाखे । सहज चि होती ॥ २६ ॥

(२२) हीं कामें सोपीं नाहींत, फार सावधगिरीनें आणि हुषारीनें केलीं पाहिजेत. हें राजकारण आहे, तें शिस्तीनें झालें पाहिजे, त्यांत दिलेपणा मुळीं च नसावा.

(२३) सर्व गोष्टी करवाव्या, पण आपण मात्र लोकांच्या नजरेस न पडावें. लोक आपल्या गोष्टी मोठ्या कौतुकानें बोलत रहावे ! आपली वाणी इतकी गोड, मोहक, भारदस्त असावी कीं, तिनें सर्वांचीं मनें आकर्षून ध्यावीं.

(२४) जगांत हुंब्रे आहेत, टोणपे आहेत, लौढ आहेत ; धट असतात, उद्धट असतात, खटनट असतात ; या सर्वांच्या तोंडाला कोणी लागावें ? त्यांची त्यांच्या सारख्यांशीं च गांठ घालून द्यावी, म्हणजे बरें, एरव्हीं ते वठणीवर येणें शक्य नव्हे. जशास तसा भेटला म्हणजे च रंग चढतो आणि निकाल लागतो. हें सारें घडवावें, पण हें कोण घडवून आणतो, त्याचा पत्ता नसावा !

इतुकें होतें परी धनी कोठें । दृष्टीस न पडे ॥ ३१ ॥

तो धनी, तो महापुरुष, तो सूत्रचालक कोठें तरी खनाळांत सर्वत्रांची चिंता करीत बसलेला असतो.

(१४) अखंड सावधान असावें

श्रीसमर्थांच्या चरित्राला आरंभ सावधानतेपासून झाला म्हटलें तरी चालेल. त्यांच्या सर्व शिकवणींत ही सावधानता अनुस्यूत भरलेली आहे. सर्वविषयीं सावधपण, हें संप्रदायाच्या लक्षणांपैकीं तिसरें लक्षण होय. श्रीशंभुरायाला श्रीसमर्थांनीं उपदेशपर पत्र पाठविल्याचें प्रसिद्ध आहे, त्यांत

अखंड सावधान असावें । दुश्चित्त कदापि नसावें ।

ही सूचना प्रथम केलेली आहे. अशा गुणाचें महत्त्व किती सांगावें. प्रपंच-परमार्थांत त्याची सारखी च आवश्यकता आहे, राजकारणांत विशेष च. त्या

काळीं श्रीशिवरायाला जें राजकारण करावयाचें होतें, त्याचा विचार मनांत येऊन

म्लेंच दुर्जन उदंड । बहुतां दिसाचें माजलें बंड ।
याकारणें अखंड । सावधान असावें ॥ १८-६-१२ ॥

अशी च सूचना श्रीसमर्थांनीं केली आहे. कोणत्या हि काळीं सावधानता हवी च, कठीण काळीं विशेष च.

जन्मास येऊन जें साधावयाचें असेल तें साधण्याविषयीं नेहमीं च सावध राहिलें पाहिजे, कारण देह केव्हां पडेल याचा काय नेम आहे ?

नाहीं देह्याचा भरंवसा । केव्हां सरेल वयसा ।
प्रसंग पडेल कैसा । कोण जाणे ॥ १९-६-२५ ॥
याकारणें सावधान असावें । जितुकें होईल तितुकें करावें ।
भगवत्कीर्तीनें भरावें । भ्रमंडळ ॥ २६ ॥

सावधानतेचा पर्यायशब्द दीर्घसूचना आहे. सावध किती असावें असें विचाराल, तर पुढें काय होणार आहे, याचें आज अनुमान करतां आलें पाहिजे व त्या प्रसंगीं कसें वागावयाचें याची तरतूद करून ठेवतां आली पाहिजे.

म्हणौन असावी दीर्घसूचना । अखंड करावी चाळणा ।
पुढील होणार अनुमाना । आणून सोडावें ॥ १२-१-१२ ॥

(१५) अखंड येकांत सेवावा

ज्ञानी आणि उदास । समुदायाचा हव्यास ।
तेणें अखंड सावकाश । येकांत सेवावा ॥ १९-९-१ ॥

असा सकृदर्शनीं विसंगत वाटणारा श्रीसमर्थांचा उपदेश आहे. समुदाय करण्याचा हव्यास असणारानें एकांत सेवावा, एकांतांत समुदाय कोठला ?

अखंड येकांत सेवावा । अभ्यास चि करीत जावा ।
काळ सार्थक चि करावा । जनासहित ॥ ११-१०-१७ ॥

एकांत सेवावा, एकांतांत अभ्यास करावा, स्फूर्ति मिळवावी, विचारांची ठाम बैठक व्हावी आणि नंतर लोकांत येऊन आयुष्याचें सार्थक करावें! यांत विसंगतपणा कांहीं नसून एकांताचा गुण केवढा मोठा आहे तो दर्शविला आहे. आपल्या सर्वांना हा सामान्य अनुभव आहे कीं, एकादी वस्तु सांपडत नसली तर क्षणभर स्तब्ध होऊन आपण विचार करतो, म्हणजे ती वस्तु आपण च कोठें ठेवलेली असते, त्याचें स्मरण होतें. हें स्तब्ध होऊन बसणें म्हणजेच एकांत सेवणें होय. मनाच्या सर्व वृत्ति एकत्रित करून एका च गोष्टीचें चिंतन करणें याचें नांव एकांत. याप्रमाणें, लोक भोंवताली असून हि, किंवा इतर भयंकर गडबड चालली असून हि, आपण एकांताचा अनुभव घेऊं शकूं.

प्रपंचांत काय आणि परमार्थांत काय, या एकांताचें महत्त्व फार आहे. आपल्या लक्ष्यांत त्याचा गुण येत नाहीं, पण कोणी हि अनुभव घेतलेला मनुष्य सांगूं शकेल कीं, माणसाच्या हातून दुसरीं कोणती हि साधनें न झालीं, तरी तो जर नियमितपणें प्रत्यहीं कांहीं काळ एकांतांत बसून नुसतें आत्मनिरीक्षण करील, उपास्याचें चिंतन करील, ध्येयाचा विचार करील, तरी दिवसानुदिवस त्याची प्रगति होत जाईल, त्याची समाधानवृत्ति बळावत जाईल, आनंद वाढत जाईल!

आणि साधनें फलप्रद व्हावीं, अशी इच्छा असेल तर, तीं खरोखर एकांतांत च केलीं पाहिजेत. त्यांचा कधीं बाजार मांडूं नये. तसा त्यांचा बाजार मांडण्यांत मग हेतु च निराळा असला पाहिजे व तो निराळा हेतु कदाचित् साध्य हि होत असेल, पण ईश्वराची कृपा, सद्गुरूचा साक्षात्कार असला कांहीं पारलौकिक हेतु असेल तर, बाजार मांडून कालत्रयीं तो सफल होणार नाहीं. खरें म्हणजे मानसपूजा, ध्यान, जप इत्यादि नित्याचीं आत्मिक साधनें एकांतांत च घडलीं पाहिजेत.

विवेक हि एकांतीं च करावा, तर च विवेक सुचेल.

येकांतीं विवेक ठाई पडे। येकांतीं येत्न सांपडे।

येकांतीं तर्क वावडे। ब्रह्मांडगोळीं ॥ १८-१०-४८ ॥

एकांतांत विचार केला तर च तो अचुक सुचतो. एकांतांत विचार केल्यास अंधार नाहीसा होतो, पुढचा पुढचा मार्ग दिसू लागतो, कोडीं उलगडत जातात.

एकांत आणि विवेक हे महत्त्वाचे श्रीसांप्रदायिक शब्द आहेत. येकांताचा स्थूल अर्थ एकाग्रचित्त आणि सूक्ष्म अर्थ म्हटला तर ब्रह्माशीं एकरूप होणें असा होऊं शकेल. या सूक्ष्म अर्थाचा अनुभव योगी आणि सिद्ध पुरुष हे च घेऊं शकतील. या अर्थानें हा शब्द ९-२-१०, ७-४-९२, १४-१-२४ इत्यादि ठिकाणीं आलेला आढळतो. पण सामान्यपणें एकांत म्हणजे मनाच्या सर्व वृत्ति दूर होऊन चित्ताची एकाग्रता होणें.

आणि विवेक करणें म्हणजे हृदयांत वास करणारा जो अंतरात्मा, त्याच्या संगतींत काळ कंठणें, त्याच्याशीं बोलत राहणें, त्याचें बोलणें ऐकत राहणें. एकांतांत विवेक करावा, याचा अर्थ

अंतरात्म्यासरिसैं फिरावें । कांहीं तरी ॥ १८-१०-४९ ॥

असा येकांत ज्याला मानवतो व विवेक करतां येतो, त्याला अतर्क्य किंवा अगम्य कांहीं राहत नाहीं.

विवेकामधें सांपडेना । ऐसैं तों कांहीं च असेना ।

येकांतीं विवेक अनुमाना । आणून सोडी ॥ १९-६-२८ ॥

अखंड तजवीजा चाळणा जेथें । पाहातां काये उणें तेथें ।

येकांतेविण प्राणीयातें । बुद्धि कैची ॥ २९ ॥

येकांतीं विवेक करावा । आत्मराम वोळखावा ।

येथून तेथवरी गोवा । कांहीं च नाहीं ॥ ३० ॥

एका च ध्येयाचे, विचाराचे, मार्गाचे, अनुभवाचे असे अनेक जण एकत्र जमून विचारविनिमय करीत बसतील, तरी तो येकांत च म्हणावा, किंबहुना तो येकांताहून हि येकांत समजावा ! असे एका च उपासनेचे अनेक जण एकत्र जमण्यानें विवेकाला विशेष च चालना मिळण्याचा संभव असतो. हा च भावार्थ मनांत आणून श्रीसमर्थ म्हणतात.

मिळतां प्रत्ययाचे संत । येकांतापरीस येकांत ।

केली पाहिजे सावचीत । नाना चर्चा ॥ २०-७-२४ ॥

तूर्त आपण व्यक्तिशः आपल्यापुरता श्रीसमर्थांची पुढील आज्ञा पाळण्याचा निश्चय करू या,

शिष्या एकांती बैसावें । स्वरूपीं विश्रांतीस जावें ॥ ५-६-५८ ॥

आणि स्वरूपीं म्हणजे श्रीसमर्थस्वरूपीं असा अर्थ मानून चालूं. ग्रन्थराज दासबोध म्हणजे च श्रीसमर्थस्वरूप होय. तेव्हां ग्रन्थराजाला हृदयाशीं धरून त्याच्याशीं एकांतांत हितगुज करण्यांत प्रत्यहीं प्रत्येकानें कांहीं काळ नियमानें कठीत जावा आणि

प्रचित येईल तो घ्यावा । अर्थ मनीं ॥ १८-३-२० ॥

(१६) प्रचीति

प्रचीति म्हणजे प्रतीति, प्रत्यय, अनुभव यावर श्रीसमर्थांचा फार भर. जणूं, बाहु उभारून ते सर्वांना बजावीत आहेत, प्रत्ययावांचून कांहीं मानूं नका, नुसत्या अनुमानावर जाऊं नका, घात करून घ्याल ! प्रतीति तीन प्रकारच्या आहेत : शास्त्रप्रतीति, गुरुप्रतीति, व आत्मप्रतीति.

वेदांत. सिद्धांत धादांत । याची पाहावी प्रचित ॥ १४-९-१७ ॥

वेदांत सिद्धांत धादांत । प्रचित प्रमाण नेमस्त ॥ १५-९-३४ ॥

वेदांत, सिद्धान्त आणि धादांत म्हणजे अनुक्रमें शास्त्रप्रतीति, गुरुप्रतीति आणि आत्मप्रतीति. या तिहींचें ऐक्य झालें पाहिजे.

येक गुरु येक देव । कोठें तरी भाव ठेवला पाहिजे. पण ती निवड करतांना शंभर वेळां विचार करावा. जगांत आपण पाहतो च ना ? पोहणारा च गटंगळ्या खातो, तो दुसऱ्यास काय तारणार ? गुरु म्हणून वावरणारे च संशयग्रस्त असतात, ते इतरांचे संशय काय फेडणार ? स्वतः आंधळा, दुसऱ्यास निवडण्यास काय मदत करणार ? प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ज्यास झालें तो च तेवढा डोळस, बाकी सारे आंधळे, ते दुसऱ्यास वाट काय दाखविणार ?

श्रीसमर्थांच्या वेळीं हि प्रत्ययज्ञानाची वाण पडली होती, तेथें नंतरच्या काळाविषयीं बोलावयास च नको. १९ × २ त तत्कालीन समाजस्थितीचें श्रीसमर्थांनीं जें चित्र रेखाटलें आहे, त्यांत प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान कोणी पहात नाहीत असे त्यांनीं दुःखोद्गार काढल्याचें आपण मागें पाहिलें च आहे.

प्रखर वैराग्य उदासीन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।

स्नान संध्या भगवद्भजन । पुण्यमार्ग ॥ १२-४-१८ ॥

तो पुण्यमार्ग जेथें सुटला, जेथें

वैराग्य मुळींहून नाही । ज्ञान प्रत्ययाचें नाही ।

शुचि आचार तो हि नाही । भजन कैचें ॥ १२-७-१२ ॥

ऐसे प्रकाराचे जन । आपणास म्हणती सज्जन ।

असले हे आचारविचारहीन पाखंडी सज्जन इतरांस उगमापर्यंत कसें नेऊन पोचविणार ?

अशा परिस्थितींत वारंवार सांगण्याचा मला कंटाळा येणार नाही, अशा धोक्याच्या काळांत आत्महितासाठीं तळमळणारांनीं ग्रन्थराज दासबोध म्हणजे च श्रीसमर्थ होत, असें मानून त्यास शरण जावें. तो प्रत्ययाचा ग्रन्थ आहे. त्याला मुख्य आधार आत्मप्रचीतीचा आहे. त्याच्या श्रवणाची जी फलश्रुति पहिल्या दशकाच्या पहिल्या च समासांत सांगण्यांत आली आहे तिचा प्रत्यय घेऊन पहावा.

ग्रन्थाचें करावें स्तवन । स्तवनाचें काय प्रयोजन ।

येथें प्रत्ययास कारण । प्रत्ययो पाहावा ॥ २०-१०-३३ ॥

श्रीसमर्थ अर्धवट कधीं बोलले नाहीत.

प्रवृत्ती अथवा निवृत्ती । प्रचीतीविण अवघी भ्रांती ।

गळंग्यामधील जगज्जोती । चेतेल कोठें ॥ १९-२-५ ॥

गळंग्यामध्ये पडलेला अग्नि जसा धुमसतो पण चेतत नाही, तद्वत् प्रत्ययावांचून, नुसत्या अनुमानधपक्यानें केलेल्या व्यवहारांत, राजकारणांत, प्रपंचपरमार्थांत कधीं यश येणार नाही. दहाव्याच्या आठव्या समासांत

निर्भीड बोलण्याची श्रीसमर्थानीं पराकाष्ठा केली आहे. संशय, अनुमान, अज्ञान यांनीं कधीं कोणाचें हित झालें नाहीं किंवा कोणास परमार्थ कळला नाहीं.

पापाची खंडणा जाली । जन्मघातना चुकली ।
 ऐसी स्वयें प्रचित आली । म्हणिजे बरें ॥ १०-८-२१ ॥
 परमेश्वरास वोळखिलें । आपण कोणसें कळलें ।
 आत्मनिवेदन जालें । म्हणिजे बरें ॥ २२ ॥
 ब्रह्मांड कोणें केलें । कासयाचें उभारलें ।
 मुख्य कर्त्यास वोळखिलें । म्हणिजे बरें ॥ २३ ॥
 येथें अनुमान राहिला । तरी परमार्थ केला तो वायां गेला ।
 प्राणी संशई बुडाला । प्रचीतीविण ॥ २४ ॥
 हें परमार्थाचें वर्म । लटिकें बोले तो अधम ।
 लटिकें मानी तो अधमोधम । येथार्थ जाणावा ॥ २५ ॥
 येथें बोलण्याची जाली सीमा । नेणतां न कळे परमात्मा ॥
 असत्य नाहीं सर्वोत्तमा । तूं जाणसी ॥ २६ ॥
 माझे उपासनेचा बडिवार । ज्ञान सांगावें साचार ।
 मिथ्या बोलतां उत्तर । प्रभूस लागे ॥ २७ ॥

श्रीरामाला साक्षी ठेवून श्रीसमर्थ सांगतात, निःसंदेह प्रत्ययज्ञान हें च परमार्थाचें मुख्य वर्म होय. अनुमानाचें आणि संशयाचें सारें करणें निरर्थक होय. (९-१०-१० ते २७ पाहणें.)

- (१) जितुकें अनुमानाचें बोलणें । तितुकें वमनप्राये त्यागणें ।
 निश्चयात्मक तें चि बोलणें । प्रत्ययाचें ॥ ९३^५/_६ ॥
- (२) प्रचित पाहेल तें शाहाणें ।
 येर वेडे दैन्यवाणे । प्रचीतीविण ॥ १०^६/_६ ॥
- (३) म्हणोनी अनुमानाचें कार्य । भल्यानीं कदापि करूं नये ।
 उपाय पाहातां अपाये । नेमस्त घडे ॥ १०^६/_६ ॥
- (४) तैसें प्रचीतीविण ज्ञान । तेथें नाहीं समाधान ।
 करून बहुतांचा अनुमान । अन्हीत जालें ॥ १०^६/_६ ॥

- (५) प्रत्ययाविण सिणावें । तें चि पाप ॥ १०^{३३} ॥
- (६) प्रचीतीविण जें ज्ञान । तो अवघा चि अनुमान ।
तेथें कैचें परत्रसाधन । प्राणीयासी ॥ १४^{४८} ॥
- (७) जें प्रचीतीस आलें खरें । तें चि घ्यावें अत्यादरें ।
अनुभवेंविण जें उत्तरें । तें फलकटें जाणावीं ॥ १८^{५६} ॥
- (८) प्रचीतीविण जें केलें । तें तें अवघें वेर्थ गेलें ।
प्राणी कष्टकष्टों चि मेलें । कर्मकचाटें ॥ १८^{६०} ॥

दास म्हणे वारंवार । किती सांगों ॥ ते किती हि सांगून गेले, तरी आमचें
दैन्य, पाप आणि कर्म कांहीं सुटावयाचें नाहीं ! ज्ञानाच्या गोष्टी बोलणारांनीं,
स्वतःला यत्किंचित् हि अनुभव नसतां दुसऱ्यास ज्ञानदान करणारांनीं हि
यापासून बोध घ्यावा ! स्वतः बुडलेले असून ज्ञानाचा आभास उत्पन्न करून
दुसऱ्यास भ्रमांत पाडावें, हें केवढें पाप आहे, याचा विचार करावा.

प्रचीतीविण ज्ञान सांगणें । या नांव भ्रम ॥ १०^{३३} ॥

त्या भ्रमांत स्वतः पडण्याचें आणि इतरांस पाडण्याचें खोटें कर्म कोणी करूं
नये. अध्यात्मासारख्या महत्त्वाच्या विषयांत

उगें च बोलणें अनुमानाचें । अनुमानाचें कोण्या कामाचें ।
येथें सगट विचाराचें । काम नाहीं ॥ २०-७-२९ ॥

सगट विचार म्हणजे गोंधळ, हें हि खरें आणि तें हि खरें अशी
अनिश्चयात्मक भाषा.

सगट विचार तो अविचार । कित्तेक म्हणती येकंकार ।
येकंकार भ्रष्टाकार । करूं नये ॥ ३० ॥

समाजांत जसा येकंकार भ्रष्टाकार नसावा, तसा तो विचारांत हि नसावा.

कार्यकर्ता महंत अनुभवाचा पाहिजे. दुसऱ्यास तारावयास निघालेला
मनुष्य स्वतः तरलेला पाहिजे. समुदाय करण्यास प्रवृत्त होणारा स्वतः सिद्ध
पाहिजे. परमार्थांतला अनुभव कसा असतो, तो एका :

एक अनुभवाचें लक्षण । अनुभव म्हणिजे अनन्य जाण ।
एक अनन्याचें लक्षण । ऐसैं असे ॥ २३ ॥

अनन्य म्हणिजे अन्य नसे । आत्मनिवेदन जैसैं ।
संगभंगें असत चि असे । आत्मा आत्मपणें ॥ ३० ॥

आत्म्यास नाहीं आत्मपण । हें चि निःसंगाचें लक्षण ।
हें वाच्यांशें बोलिलें जाण । कळावया कारणें ॥ ३१ ॥

येरवीं लक्ष्यांश तो वाच्यांशें । सांगिजेल हें घडे कैसैं ।
वाक्यविवरणें अपैसैं । कळों लागे ॥ ३२ ॥

करावें तत्वविवरण । शोधावें ब्रह्म निर्गुण ।
पाहावें आपणास आपण । म्हणिजे कळे ॥ ३३ ॥

हें न बोलतां च विवरिजे । विवरोन विरोन राहिजे ।
मग अबोलणें चि साजे । महापुरुषीं ॥ ३४ ॥

शब्द चि निशब्द होती । श्रुति नेति नेति म्हणती ।
हें तों आलें आत्मप्रचिती । प्रत्यक्ष आतां ॥ ३५ ॥

प्रचित आलियां अनुमान । हा तों प्रत्यक्ष दुराभिमान ।
तरी आतां मी अज्ञान । मज कांहीं च न कळे ॥ ३६ ॥

मी लटिका माझें बोलणें लटिकें । मी लटिका माझें चालणें लटिकें ।
मी माझें अवघें चि लटिकें । कल्पनिक ॥ ३७ ॥

मज मुळीं च नाहीं ठाव । माझें बोलणें अवघें चि वाव ।
हा प्रकृतीचा स्वभाव । प्रकृती लटिकी ॥ ३८ ॥

प्रकृति आणि पुरुष । या दोहींस जेथें निरास ।
तेथें मीपण विशेष । हें केवि घडे ॥ ३९ ॥

जेथें सर्व हि अशेष जालें । तेथें विशेष केंचें आलें ।
मी मौनी म्हणतां भंगलें । मौन्य जैसैं ॥ ४० ॥

आतां मौन्य न भंगावें । करून कांहींच न करावें ।
असोन निशेष नसावें । विवेकबळें ॥ ४१ ॥

१७×३ या समासाची पहिली च ओवी वाचतांना माझ्या डोळ्यापुढे तत्कालीन एक चित्र उभे राहते. शिष्यगणाने वेष्टिलेले व मध्यभागी विराजमान झालेले श्रीसमर्थ त्या समासांत मला दिसतात.

राष्ट्रगुरु श्रीसमर्थांचा असा परिपाठ दिसतो की, सकाळ, सायंकाळ, फावेल तेव्हां शिष्यमंडळीपुढे बसून एकाद्या ग्रन्थाधारे अध्यात्माचे निरूपण करावयाचे. अशा प्रसंगी क्वचित् राजकारणाच्या, व्यवहाराच्या, आत्मचरित्राच्या हि गोष्टी निघत असतील. श्रीसमर्थांची आज्ञा झाली म्हणजे शिष्यमंडळी आपआपल्या पोथ्या घेउन गोळा होत असत व पोथ्या पुढे ठेवून बसत असत. एकदां याप्रमाणे सर्व मंडळी बसून श्रीसमर्थ येण्याची वाट पहात होती. तिकडून श्रीसमर्थ येताहेत, असे पाहतां च मंडळी आपआपल्या पोथ्या सोडून लागली. श्रीसमर्थ आले आणि शिष्यांना पोथ्या सोडतांना पाहून आसनावर बसतां बसतां च त्यांना म्हणाले, थांबा, इतक्यांत पोथ्या सोडून नका, मी काय सांगतो तें आधीं नीट लक्ष लावून ऐका, मग पोथ्या सोडून पडताळा पहा:

थांबा थांबा ऐका ऐका । आधीं च ग्रन्थ सोडून नका ।
सांगितलें तें ऐका । सावधपणें ॥ १७-३-१ ॥

ग्रन्थ सोडणें म्हणजे काय, याचा अर्थ हल्लींच्या काळीं कदाचित् सर्वांच्या एकदम लक्ष्यांत येणार नाही. ग्रन्थ सोडणें म्हणजे अभ्यासक्रम संपला, परीक्षा झाली, आतां ग्रन्थाचे दर्शन हि नको, असा अर्थ नव्हे. पूर्वी पोथ्यापुस्तके बासनांत, वर गोफ गुंडाळून ठेवीत असत (१९-१-२० पहा.) त्याप्रमाणे या प्रसंगी मंडळी गोफ उलगडावयास लागली असतां राष्ट्रगुरूनें थांबण्यास सांगितलें आणि काय सांगितलें ?

हे पहा, सामान्य व्यवहार करतांना किंवा व्यवहारांतील महत्त्वाच्या आणि नाजुक गोष्टी करतांना आपणांस किती तरी सावधगिरी बाळगावी लागते. मग व्यवहारांतील त्या अत्यंत महत्त्वाच्या बाबीपेक्षां कोटीगुणे ज्या अध्यात्माचे महत्त्व, त्याचे निरूपण चाललें असतां आपलें चित्त किती एकाग्र असावयास पाहिजे, याचा विचार करा. मी सांगतो तें ऐका, त्याचें चिंतन करा, त्याचा निदिध्यास घ्या, तुम्हांला साक्षात्कार झाल्यावांचून राहणार नाही.

हैं माझे उधारीचें बोलणें आहे, असें समजू नका. हा रोखीचा व्यवहार आहे. हा रोखठोक अनुभव आहे.

श्रवणमननाचा विचार । निजध्यासें साक्षात्कार ।

रोकडा मोक्षाचा उधार । बोलों चि नये ॥ ३ ॥

प्रत्यय घेऊन पहा. श्रीरामकृष्णादिकांचीं चरित्रें ऐकण्यांत पुण्य असेल, पण त्याचें फळ तत्काळ हातीं येत नाहीं,

तैसें नव्हे अध्यात्मसार । हा प्रचीतीचा विचार ।

कळतां अनुमानाचा संव्हार । होत जातो ॥ १० ॥

पहा, बाकी साऱ्या गोष्टी झाल्या आणि गेल्या, अवतार झाले आणि गेले, होतील आणि जातील, पण युगायुगांचे ठायीं जो अंतरात्मा तिन्ही लोकांस चालवितो, तो एकटाच कायम आहे. त्याचें ज्ञान आपण करून घेऊं तर आपण खरे विवेकी. पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, गुणमाया, मूलमाया या चढत्या खांजणीभांजणीपैकीं पृथ्वी, आप, तेज आणि कदाचित् वायु यांचें ज्ञान होणें सुलभ आहे, त्यांच्या वरच्या ज्या पायऱ्या त्या समजणें कठीण आहे, पण

वायोपासून पैलिकडे । जो कोणी विवेकें पवाडे ।

जवळी च आत्मा सांपडे । तया पुरुषासी ॥ १७ ॥

हें ज्ञान होण्याचें मुख्य साधन विवेक, विचार. मी सांगतो तें ऐका व तुमचा तुम्हीच विचार करा.

विचारें ऊर्ध्व चढती । तयासी च उर्ध्वगती ।

येरां सकळां अधोगती । पदार्थज्ञानें ॥ २१ ॥

पदार्थ आतां असतील, क्षणानें नसतील, ते क्षणभंगुर होत. एक एक पायरी वर चढत जा.

मूलमायेचे सेवटीं । हरिसंकल्प मुळीं उठी ।

तो अंतरात्मा, तो मार्गें सांगितलाच आहे, त्याची उपासना घडली पाहिजे,

उपासनायोगें मिठी । तेथें घातली पाहिजे ॥ २५ ॥

तेथें उपासना संपते.

मग त्यापैलिकडे जाण । निखळ ब्रह्म निर्गुण ॥ २६ ॥

त्याचें ज्ञान होण्याला पिंडब्रह्मांडाचा संहार तरी झाला पाहिजे, किंवा हें विवेकानें जाणलें पाहिजे !

इतकें बोलून श्रीसमर्थ म्हणाले, आतां सुखानें आपआपले ग्रन्थ सोडा आणि पहा.

ज्यांनीं असले प्रसंग कैक अनुभविले आणि प्रत्यक्ष श्रीसमर्थांच्या मुखांतून तत्त्वज्ञानाच्या, राजकारणाच्या आणि क्वचित् आत्मचरित्राच्या गोष्टी ऐकल्या ते कल्याणउद्भवदिवाकारादि शिष्य किती भाग्यवान् म्हणावयाचे!

तांब्यर्ष, समुदायाचा हव्यास बाळगणारा प्रत्ययज्ञानी पाहिजे. प्रपंच-परमार्थांत कोणती हि गोष्ट केवळ अनुमानानें करूं नये, अनुभवावांचून सारें कर्म फोड होय. समजलें, उमजलें, आणि तदनुसार वर्तलें पाहिजे. एकदम साधणार नाही, यासाठी

म्हणे दास सायास त्याचे करावे ।

जनीं जाणता पाय त्याचे धरावे ॥

(१७) म्हणोन सद्गुरु करावा । सत्संग शोधून घरावा ।

प्रत्ययाचा मनुष्य भेटणें दुरापास्त आणि स्वतःला प्रत्यय येणें त्याहून दुरापास्त. प्रत्ययावांचून परमार्थाचा उपदेश करणारे मात्र बहुत असतात. ते स्वतः तरलेले नसतात आणि इतरांस अज्ञानांत ठेवण्यास कारणीभूत होत असतात. अशांच्या नादीं लागून पुष्कळ लोक आपलें अनहित करून घेत असतात.

लोकांचें बोलीं जो लागला । तो अनुमानें च बुडाला ।

याकारणें प्रत्ययाला । पाहिलें च पाहावें ॥ १५-४-३१ ॥

हें च पुन्हां अशा च शब्दांत सांगितलें आहे.

बहुतांचे बोलीं लागलें । तें प्राणी अनुमानां बुडालें ।

मुख्य निश्चये चुकलें । प्रत्ययाचा ॥ १५-६-१० ॥

ज्ञानाचा आविर्भाव आणून दुसऱ्यांस भुरळ पाडणारे फार.

उगी च करी गथागोवी । तो लोकांस कैसें उगवी ॥ १७-४-१४ ॥

भ्रमास म्हणे परब्रह्म । परब्रह्मास म्हणे भ्रम ।

ज्ञातेपणाचा संभ्रम । बोलोन दावी ॥ १५ ॥

घाली शास्त्रांची दडपण । प्रचीतीविण निरूपण ।

पुसो जातां उगाच सीण । अत्यंत मानी ॥ १६ ॥

प्रचीति आलेले आणि प्रचीतीनें बोलणारे दुर्लभ असतात. मुळीं च नसतील; असें कसें म्हणतां येईल, पण दुर्मिळ असतात. ते हुडकून काढावे लागतात. पुष्कळ धुंडावे तेव्हां एकादा आढळावयाचा. जेवढे स्वतःस बुवा, साधु किंवा महाराज म्हणवून घेतात, तेवढे सर्व कां त्या नांवांना पात्र असतात? नव्हे.

उदंड हुडकावे संत । सांपडे प्रचीतीचा महंत ॥ २०-३-२७ ॥

स्वतःचें अज्ञान ज्ञांकण्यासाठीं कोणी मौन धारण केलेलें असतें, ज्ञानी पुरुषाच्या चेहऱ्यावरील गांभीर्याचें कोणी अनुकरण करितात, असंबद्ध बोलणें हें च साधुत्वाचें लक्षण मानून कोणी कांहीं तरी बरळत असतात. अशीं नाना तऱ्हेचीं सोंगें ढोंगें पहावयास मिळतात, पण त्यांतच एकादा खरा हिं असावयाचा, तो हुडकून काढावा लागतो. अशांच्या सहवासांत कांहीं काळ घालविला म्हणजे त्यांची तेव्हांच परीक्षा होते. त्यांत ज्ञाता आढळला म्हणजे त्याची संगति घरावी. अशी संगति लाभण्याला पदरीं पुष्कळ पुण्याई असावी लागते.

प्रत्ययज्ञाता सावधान । त्याचें एकावें निरूपण ।

आत्मसाक्षात्काराची खूण । तत्काळ वाणे ॥ १७-४-३० ॥

ही सावधगिरी परमार्थांत तशी प्रपंचांत हि घेतली पाहिजे. प्रपंचांत जाणत्यांना पुसावें आणि परमार्थांत सद्गुरूला शरण जावें.

इहलोक साध्याकारणें । जाणत्याची संगती घरणें ।

आणि परलोक साध्याकारणें । सद्गुरु पाहिजे ॥ १२-३-२ ॥

जाणत्याशीं आपण कसें वागावें, त्याच्यापाशीं काय काय शिकावें याचें सविस्तर विवरण १८ × २ त वाचावयास मिळतें. निरनिराळ्या विषयांतील जाणत्यांपाशीं त्यांच्या त्यांच्या गुणांचा अभ्यास करावा. या सर्वांत

जाणत्याचे स्फूर्तीचे तरंग । अभ्यासावे ॥ १८-२-१२ ॥

या श्रीसमर्थांच्या आज्ञेचें मला फार कौतुक वाटलें. जाणत्याच्या अंतरंगांतील तरंग हि अभ्यासावे, अशी श्रीसमर्थांची आज्ञा आहे. तो च उद्योग आपण आज तीनशें वर्षांनीं, अर्थात् आपल्या अल्प बुद्धीप्रमाणें, आरंभिला आहे !

जाणता येक अंतरात्मा ॥ १८-२-२३ ॥

तो च परमेश्वर आणि ते च श्रीसमर्थ. त्यांनीं आतांपर्यंत कृपा केली, तशी ती शेवटपर्यंत करावी, अशी प्रार्थना आहे.

(१८) निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमंडळीं ॥

श्रीसमर्थांचे शिष्य दोन प्रकारचे असतः एक संसारी आणि दुसरे निस्पृह. निस्पृह बहुधा ब्रह्मचारी असत. त्यांची सारी शिकवण या दोन्ही प्रकारच्या शिष्यांना आहे, पण तींत हि त्यांचा विशेष कटाक्ष निस्पृहावर आहे. समुदाय करण्याची विशेष जबाबदारी त्यांच्यावर च असे. ११×१०, १४×१ व १९×२ हे तीन समास केवळ निस्पृहांस उद्देशून आहेत. इतर हि कांहीं असतील. या तिन्ही समासांतील शिकवण ते प्रचीतीनें देत आहेत. या तीन समासांत श्रीसमर्थांचें अंतरंग स्पष्ट दिसतें. हे तीन समास वाचीत असतां आपण श्रीसमर्थहृदयांत प्रवेश करीत आहोंत, असें भासतें. या तीन समासांत आपण त्यांचें आत्मचरित्र वाचीत आहोंत, असें च वाटतें. श्रीसमर्थ-जीवन कशा प्रकारचें होतें, याची कल्पना या तीन समासांवरून बरोबर होण्यासारखी आहे. असें मानण्याला मला आधार इतका च कां, या तिन्ही समासांतील शिकवण आपल्या प्रत्ययाची आहे, असें त्यांनीं दोन समासांत स्पष्ट म्हटलें आहे व तिसऱ्यांत ध्वनित केलें आहे.

हें प्रचीतीचें बोलिलें । आर्घीं केलें मग सांगितलें ॥

हें ११×१० तील त्याचें वचन सुप्रसिद्ध च आहे.

साधें बोलणें सप्रचीत । तैसे माझें ॥

अशी प्रस्तावना करून च १४×१ ला त्यांनीं आरंभ केला आहे व १९×२ त

प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । कोण पाहे ॥

असा खेद व्यक्त करून स्वतःचें प्रत्ययज्ञान ध्वनित केलें आहे.

तात्पर्य, या तिन्ही समासांत श्रीसमर्थचरित्र आहे व त्यांतील शिकवण निस्पृहांना आहे, याविषयी शंका रहात नाही. या तिन्ही समासांतील शिकवणांचा पाया तीन गोष्टींत आहे; (१) निस्पृहानें सर्व कांहीं करून स्वतः अलिप्त रहावें, (२) भ्रमण करावें, (३.) भिक्षेवर रहावें.

(१) निस्पृहानें येकदेशी नसावें, अंतरात्मा ज्याप्रमाणें बहुधा होऊन भोगितो । नाना सुखें ॥ ११-१०-१ ॥ त्याप्रमाणें निस्पृहानें असावें, सर्व सार शोधून घ्यावें, परंतु स्वतः

पाहों जातां न संपडावें । येकायेकी ॥ ११-१०-४ ॥

अशी च सूचना १४ × १ त हि आहे.

निस्पृहें अवघें चि करावें । परी आपण तेथें न संपडावें ।

परस्परें उभारावें । भक्तिमार्गासी ॥ १४-१-५९ ॥

तात्पर्य, ब्रह्मांडाचा व्याप करून हि निस्पृहानें अलिप्त असावें.

(२) त्यानें एका जागीं राहूं नये, परिभ्रमण करावें. १४ × १ × ६, १९, २९

उपाधीपासुनी सुटला । तो निस्पृहपणें बळावला ।

जिकडे अनकूळ तिकडे चालिला । सावकास ॥ १९-१०-२४ ॥

हा च बोध

निस्पृह आणि नित्य नूतन ॥ १५-१-३२ ॥

यांत ध्वनित केला आहे आणि

(३) तिसरी गोष्ट म्हणजे पोटासाठीं त्यानें प्रत्यहीं भिक्षा करावी. १४ × १ × ८, ५६. कृपा करून १४ × २ हा समास हि या च वेळीं पहा. ही भिक्षा निस्पृहाला सांगितली आहे. तो चरितार्थाचा धंदा नव्हे. सांप्रदायिक वेष धारण करून बायकापोरांचा प्रपंच चालविण्यासाठीं भिक्षा मागणारे संप्रदायाला कमीपणा आणतात.

सुखरूप भिक्षा मागणें । ऐसी निस्पृहतेचीं लक्षणें ।

मृद वाग्विळास करणें । परम सौख्यकारी ॥ १४-२-२१ ॥

आणि याप्रमाणें भिक्षा करीत परिभ्रमण करावयाचें तें तरी लोकांची परीक्षा करण्याची संधी मिळावी म्हणून.

पण आतां कार्य कांहीं उरलें नाहीं, श्रीसमर्थाप्रमाणें हातांत वेताची छडी घेऊन विचारणारा कोणी उरला नाहीं, स्वतःवर कांहीं जबाबदारी आहे, याची जाणीव राहिली नाहीं आणि पोटासाठीं भिक्षा मात्र राहिली आहे.

ज्याला समुदाय करून कांहीं कार्य करावयाचें असेल, त्याच्या ठिकाणीं निस्पृहता अवश्य पाहिजे. निस्पृहतेशिवाय कोणी लोकमान्य होऊं शकत नाहीं.

स्वतः निस्पृह असेना । त्याचें बोलणें चि मानेना ॥ १९-६-३ ॥
कोणता तरी एकांदा गुण उच्च कोटीला पोचला पाहिजे, तर च लोकप्रियता आणि लोकमान्यता हीं प्राप्त होतात.

उत्कट भक्ति उत्कट ज्ञान । उत्कट चातुर्य उत्कट भजन ।

उत्कट योग अनुष्ठान । ठाई ठाई ॥ १९-६-२२ ॥

उत्कट निस्पृहता धरिली । त्याची कीर्ति दिगांतो फांकली ।

उत्कट भक्तीनें निवाली । जनमंडळी ॥ २३ ॥

कांहीं येक उत्कटे विण । कीर्ति कदापि नव्हे जाण ॥

निस्पृह शिष्यांना शिकवण देण्यावर श्रीसमर्थांचा मोठा कटाक्ष असे, असें वर म्हटलें, त्याबरोबर हें हि सांगितलें पाहिजे की, निस्पृह शिष्यावर त्यांची फार करडी नजर असे. निस्पृह शिष्याला अपराधाची क्षमा नसे.

एक प्रसंग आठवतो तो सांगतो. त्यांत आपणांस श्रीसमर्थ आणि श्रीकल्याण या दोघांचें हि दर्शन घडतें. श्री रामदास आणि रामदासी ग्रन्थमालेंतील नववा भाग - श्रीसंप्रदायांचीं कागदपत्रें - यांतील लेखांक ९० यांत हा प्रसंग स्वतः श्रीकल्याणांनीं सांगितला आहे.

एकदां श्रीसमर्थ शिवतरच्या घळींत असतां श्रीशिवछत्रपति यांस शरीर-व्यथा बहुत कठीण झाली आहे असें ऐकून त्यांनीं श्रीकल्याणस्वामींस आज्ञा केली कीं, तुझे नांव च कल्याण आहे, तेव्हां कल्याणार्थ प्रसाद घेऊन राजे यांजकडे त्वां जावें. त्याप्रमाणें प्रसाद घेऊन कल्याणस्वामी गेले. साताच्यास वाड्याच्या

समाजराजकारणपर शिकवण

बाहेर दरवाजापाशी थांबले. त्या च समयास छत्रपतींना स्वप्नसाक्षात्कार झाला की, श्रीसमर्थकडून कल्याण गोसावी कल्याणार्थ प्रसाद घेऊन आले आहेत. जागृत होऊन खरें की काय हे पाहण्यासाठी छत्रपतींनी दरवाजापाशी सेवक पाठविला, तो कल्याणस्वामी दरवाजावर बसलेले त्यास आढळले. सेवकाबरोबर कल्याणस्वामी राजदर्शनास आंत गेले. पलंगावरून उठून उभे राहून, पुढे येऊन, वंदनपूर्वक प्रसाद घेऊन छत्रपति त्रिवार म्हणाले की, श्रीसमर्थांचा प्रसाद कल्याणगोसावियाबरोबर आला, आतां कल्याण आहे. श्रीसमर्थांची आणखी काय आज्ञा आहे म्हणून छत्रपतींनी विचारलें आणि कांहीं आज्ञासंकेत होता तो कल्याणांनीं निवेदन केला, पण त्याबरोबर आपल्या स्वतःचा कांहीं कार्यभाग होता तो हि कल्याणांनीं उरकून घेतला. कल्याण श्रीसमर्थाकडे परत फिरले. ते वेळीं श्रीसमर्थ "सिवथर प्रांतीं नवलवाडीयाचा कोड तेथे जाभलीच्या चउथरीयावर संतोषरूप बसले होते." तेथील माती कपाळास लावावी म्हणून ती जागा खुंडून काढून पाहण्यास आम्ही मागे गेलों होतो व त्या जागेचें महत्त्व, तेथील एकादोघांनीं विचारल्यावरून त्यांस सांगितलें होतें. अगदीं अलिकडे त्या जागीं तत्रस्थांनीं स्वयंस्फूर्तीनें श्रीसमर्थांच्या मूर्तीची स्थापना केल्याचें कळलें आहे, असो. श्रीसमर्थांना नमन करून छत्रपतींचा भावार्थ, चमत्कार कौतुक वगैरे निवेदन करून आपण आपलें हि कोणतें कार्य करून घेतलें तें कल्याणांनीं सांगितलें. त्यावर श्रीसमर्थ कल्याणांस म्हणाले "... तुम्ही निस्पृह हे प्रयोजन तुम्हास बोलिले नाही..... आर्जववृत्तीनें मागणे निस्पृहाचा धर्म नव्हे...."

असो, ११×१० हा समास आपण मागे च संपूर्ण सादर केला आहे व १५×२ चा उल्लेख पूर्वी अनेकदां करण्यांत आला आहे. येथें आतां १४×१ त श्रीसमर्थांनीं निस्पृहाचा जो धर्म निवेदन केला आहे, जी लक्षणे सांगितली आहेत, ज्या आज्ञा केल्या आहेत, त्या सविस्तर द्याव्या असें मनांत येतें. त्यांत आपणांस श्रीसमर्थांचें दर्शन घडेल, त्यांच्या हृदयाची ओळख पटेल व तेणेंकरून आपणा सर्वांचें त्यांच्या चरणीं चित्त जडेल, असा विश्वास वाटतो.

(१) तुम्ही निस्पृहतेनें वागा अशी तुमच्यावर कोणाची सक्ती नाही, पण एकवार निस्पृहता अंगिकारली म्हणजे ती सोडूं नये, आणि सोडली तर मग ओळखीच्या लोकांना तोंड दाखवूं नये

- (२) द्रव्य दारा पाहों नये । आळकेपर्णे ॥
- (३) पुसतां हि देऊं नये । वोळखी आपली ॥
- (४) प्रसंग पाहून वागावें, दुराग्रह करूं नये
- (५) भोगीं मन असों नये ।
- (६) देहदुःखें त्रासों नये ।
- (७) जीवाची पर्वा करूं नये ।
- (८) विरक्ति गळों देऊं नये ।
- (९) समयीं धीर सांडूं नये ।
- (१०) करुणाकीर्तन सोडूं नये । अंतर्ध्यान मोडूं नये ।
प्रेमतंतु तोडूं नये । सगुणमूर्तीचा ॥
- (११) पोटी चिंता धरूं नये ।
- (१२) कष्ट करण्याचा खेद मानूं नये
- (१३) कोणी अपमान केला किंवा धिःकार केला तरी कार्यावर
नजर ठेवून मनाला लावून घेऊं नये
- (१४) कोणी लाजविलें किंवा खिजविलें तरी पर्वा नसावी
- (१५) शुद्ध उपासना विमल ज्ञान । वीतराग आणि ब्राह्मण्यरक्षण ।
गुरुपरंपरेचें लक्षण । शुद्ध मार्ग ॥ असा हा पंचलक्षणात्मक
शुद्ध मार्ग सोडूं नये
- (१६) दुर्जन आणि चांडाळ यांच्याशीं संबंध येऊं देऊं नये
- (१७) तपीळपण म्हणजे संताप येऊं देऊं नये. रागाच्या किंवा
क्रोधाच्या भरांत समजून उमजून भलत्या च गोष्टी करूं नये
- (१८) आपलें धोरण निश्चित असावें, त्यापासून आपणास कोणी हि
सहज च्युत करावें, असें नसावें. आपली भूमिका ठाम असावी ..
कोणी भांडविलें, हांसविलें, बोलविलें, चालविलें तर आपली
भूमिका सुटूं नये
- (१९) भ्रमण करावयाचें आहे, तर एकच एक वेष नसावा
- (२०) कोणासी फार सलगी करूं नये

- (२१) नित्यनेम सांडूं नये, पण सारखें भ्रमण करावयाचें असल्यामुळें फार नेम लावून घेऊं हि नये
- (२२) परतंत्र होऊं नये। कांहीं केल्या ॥
- (२३) वारंवार दुसऱ्याची अपेक्षा करून आपलें स्वातंत्र्य गमावून बसूं नये
- (२४) कोणत्या हि उपाधींत गुरफटून जाऊं नये, कोठें हि आसक्त होऊन राहूं नये, केव्हां हि आंग झाडून मोकळे होतां यावे
- (२५) स्वरूपानुसंधान सुटूं नये. येकांत मोडूं देऊं नये। स्वरूपांस्थितीचा ॥
- (२६) अनर्गळता म्हणजे स्वेच्छाचार करूं नये
- (२७) आपलें कर्म, उपासना, ज्ञान, वैराग्य, साधन, भजन इत्यादि परंपरेनें करावयाच्या गोष्टी कदाकाळीं म्हणजे केव्हां हि सोडूं नये
- (२८) आपल्या घमंडींत कोणाशीं हि अतिवाद करूं नये. कोठें वाद घालूं नये
- (२९) जो आपलें मानीत नाहीं त्यास सांगत बसूं नये
- (३०) साधे रहावें, अभिमान जडूं देऊं नये, आपण मोठे आहोंत अशी आपली कल्पना च करून घेऊं नये व, कांहीं मान इच्छूं नये। कोठेंतरी ॥
- (३१) आपला परमार्थ काय वाट्यावर पडला आहे? अधिकारावांचून कोणास सांगूं नये, दाटून उपदेश देऊं नये
- (३२) वैराग्य प्रखर असावें
- (३३) अभ्यास दांडगा असावा
- (३४) कोणाशीं हि निष्ठुर होऊं नये
- (३५) शिष्यांना कठिण आज्ञा करूं नये व त्यांच्यापाशीं फार मागूं हि नये
- (३६) केल्यावीण सांगों नये

- (३७) इंद्रियस्मरण करूं नये
- (३८) शाक्तमार्गें भरो नये । मुक्तपणें भरीं ॥ ३७ ॥
- (३९) काम हलकें असलें तरी तें करण्यास लाजू नये
- (४०) वैभव प्राप्त झालें तरी उन्मत्त होऊं नये, आपल्या मोठेपणाच्या घमेंडींत न्यायनीति सोडूं नये व अप्रमाण वर्तों नये
- (४१) स्वतःस कळल्यावांचून दुसऱ्यास सांगूं नये, नुसत्या अनुमानानें निश्चय करूं नये, दुसरा कोणी आपणांस सांगूं लागला तर दुःख करणें हा मूर्खपणा होईल
- (४२) सदा सावध असावें, दृष्टि व्यापक असावी, निसुगपणाचें म्हणजे आळसाचें केव्हां सुख मानूं नये
- (४३) दुसऱ्या कोणाविषयीं आपण विकल्प म्हणजे संशय धरूं नये व आपणाविषयीं दुसऱ्यास विकल्प पडूं देऊं नये
- (४४) केवळ आपल्या स्वतःपुरती कोणास स्वार्थआज्ञा करूं नये
- (४५) प्रसंगावांचून बोलूं नये, संबंधावांचून गाऊं नये, विचारावांचून राहूं नये, अविचार करूं नये
- (४६) परोपकार सांडूं नये, परपीडा करूं नये
- (४७) महंतपण न सोडतां नेणतेपण स्वतःकडे घ्यावें
- (४८) द्रव्यासाठीं हिंडों नये । कीर्तन करीत ॥
मोलें कीर्तन करूं नये । कोठें तरी ॥
- (४९) संशयात्मक बोलूं नये, पण अगदीं ठांसून हि बोलूं नये व स्वतःला समजल्यावांचून दुसऱ्याला समजून सांगण्यासाठीं केव्हां हि ग्रन्थ हातीं धरूं नये
- (५०) स्वतःला ठाऊक असतां दुसऱ्यास विचारूं नये, त्यांत अहंकार दिसून येतो, तो दिसूं नये
- (५१) सांगेन असें अभिवचन हि कोणास देऊं नये
- (५२) ज्ञानानें फुगूं नये, वादांत कोणाची छळणा करूं नये, वाद घालूं च नये

- (५३) स्वार्थबुद्धि नसावी
- (५४) कोणाच्या कारभारांत पडूं नये, राजद्वारीं तर कार्यकर्ते होऊं च नये
- (५५) कोणास भर्वसा देऊं नये
- (५६) जड भिक्षा मागूं नये, भिक्षेसाठीं आपली परंपरा सांगूं नये, वारानें अन्न खाऊं नये, आपली भिक्षा सोडूं नये.
- (५७) कोणाच्या सोयरीकींत पडूं नये, मध्यस्ती करूं नये, प्रपंचाची उपाधी आपल्यामार्गे लावून घेऊं नये, जेथें प्रपंचाचें विशेष प्रस्थ असतें तेथें आपण जाऊं नये
- (५८) बाष्कळ अन्न म्हणजे कुठलें हि कसलें हि कोणी हि कशाचें हि शिजविलेलें अन्न खाऊं नये. यासाठीं पाड्डण्यासरिसें घेऊं नये । आमंत्रणें कदा ॥
- (५९) श्राद्ध पक्ष सटी सामासें । शांती फळशोभन बारसें ।
भोग राहाण बहुवसें । नवस व्रतें उद्यापनें ॥
तेथें निस्पृहें जाऊं नये । त्याचें अन्न खाऊं नये ।
येळिलवाणें करूं नये । आपणासी ॥
येळिलवाणें म्हणजे ओशाळे
- (६०) लग्नमुहूर्ती जाऊं नये
- (६१) पोटासाठीं गाऊं नये
- (६२) कोणतेंच पुण्यकर्म मोलानें करूं नये. कीर्तन, गाणें, पूजा, यात्रा मोल घेऊन घडूं नये, इतकें च काय, पण आपण कोणाच्या उपयोगीं पडलों म्हणून त्यानें इनाम देण्यास काढला तरी तो घेऊं नये
- (६३) आपलें मुख्य कर्तव्य परिभ्रमण असल्यामुळें निस्पृहानें मठपति होऊन बसूं नये
- (६४) जीवांत जीव आहे तोंवर उपासनेंत अंतर पडूं देऊं नये
- (६५) तसेंच दुश्चित्तपणामुळें किंवा मूर्खपणामुळें भजनमार्गांत हि खंड पडूं देऊं नये

(६६) अतिः सर्वत्र वर्जयेत्. उपाधी, सगुणभक्ति, वणवण, कष्ट, बोलणें, भोजन, निद्रा, नेम, जनसंगति, आरण्यवास, देहाचे चोचले, संग, कर्मठपण, लौकिक, प्रीति, संशय, साधनें, विषयभोग, देहलोभ, अनुभव, आत्मस्थितिप्रतिपादन, उन्मनावस्था, अलक्ष, जाणीव, ज्ञातेपण, तर्क, दृश्यस्मरण, चर्चा, भेद, धर्माचरण, बोलणें, लिहिणें, वाचणें, या कोणत्या च गोष्टी केल्यावांचून राहतां येत नाहीं, पण त्या परमावधीला हि नेऊन भागत नाहीं. तात्पर्य, कार्याकारण सर्व कांहीं करावें

(६७) निस्पृहें-वकृत्व सांडूं नये, आशंका घेतां भांडों नये, श्रोतयांचा मानूं नये । वीट कदा ॥

अशी ही श्रीसमर्थांची निस्पृहांना शिकवण आहे. ती किती व्यापक, दीर्घसूचनेची आणि कल्याणाची आहे, याचा विचार करावा. या शिकवणीची फलश्रुति शेवटच्या ओवींत श्रीसमर्थ सांगतात-

हे शिकवण धरितां चिर्त्तीं । सकळ सुखें चोळगती ।

आंगीं बाणे महंती । अकस्मात् ॥ १४-१-८० ॥

अशा शिक्षेखालीं तयार झालेले हजारों शिष्य आणि त्या शिष्यांचे शिष्य राष्ट्रांत संचार करीत असतील, तेव्हां लोकजागृतीचें त्यांनीं केवढें कार्य केलें असेल, याची कल्पना करा. वर आकाशांत चंद्र आणि तारे आणि खालीं भूतलावर श्रीसमर्थ आणि त्यांचे शिष्य, यांची गणती कोण करूं शकेल ?

(१०) श्रीसमर्थांनीं केलेल्या कांहीं आज्ञा

आज्ञाशतक

आपण पाहिलें आहे कीं, अंतरात्म्याच्या उपासनेंतून च श्रीसमर्थांचें समाज-राज-कारण उद्भवलें, त्या समाजराजकारणाला समुदायाची आवश्यकता भासली, आणि कांहीं विशिष्ट गुण अंगीं असल्यावांचून समुदाय करण्याची पात्रता येत नाहीं. त्यांपैकीं कांहीं ठळक गुणांचा विचार झाला. त्या गुणांना

पोषक होतील अशा श्रीसमर्थांच्या कांहीं आज्ञा आतां आपण पाहूं. असें करतांना पुनरुक्ति होण्याचा संभव फार आहे. पण पुनरुक्ति झाली म्हणून काय बिघडणार आहे ? एकदां ऐकल्यावर ताळ्यावर येण्याचा आमचा स्वभाव असता, तर आम्हांस श्रीसमर्थानां ८×६ मध्ये पाषाणाहून हि कमी कां लेखले असतें ? तरी पुनरुक्ति होईल त्याबद्दल क्षमा असावी.

- (१) हरिकथानिरूपण करावें, ११-९, ११-६, १२-९, १२-१०, १३-१०
- (२) राजकारण करावें, ११-९, ११-६, १८-६, १९-४, १९-९
- (३) लोकांच्या शंका, कुशंका फेडाव्या, ११-९.
- (४) लहान मोठ्या अपराधांची क्षमा करावी, ११-९, १२-१०-८, कदापि रागास न यावें। क्षमा रूपें ॥ १२-१०-१०॥
- (५) दुसऱ्याचें अंतर म्हणजे मनोगत जाणावें ११-९
- (६) पण आपल्या अंतरंगाचा ठाव दुसऱ्यांस लागूं देऊं नये. ११-१०
- (७) सदा रामदासी उदासीन व्हावा, कोठें लिप्त होऊं नये. ११-९, उदास वृत्तीस मानवे जन १२-९-२६
- (८) नीतिन्यायाला सोडून वागूं नये १३-३-१, ११-९, ११-६, १२-९-१६, १३-१०-२२, १४-१-३९, १९-४-१४ वगैरे
- (९) आपल्या उपदेशानें लोकांचीं मनं आपल्या कार्याकडे वेधून घ्यावीं ११-९
- (१०) प्रपंच यथाशक्ति करावा, त्यांत गुरफटलें जाऊं नये, प्रपंचांतील बरे वाईट प्रसंग ओळखून वागावें ११-९, १२-१, १९-१०-२७ ते ३०
सावधपणें करीत जावा। संसार आपला ॥ १२-१०-१२
- (११) प्रपंचांतील संकटें धैर्याने सोसावीं ११-९ निस्पृहानें तर कठीण धीरत्व सोडूं नये। कांहीं केल्या ॥ १४-१-३९ ॥

- (१२) उपाधी विस्ताराव्या, पण त्यांत सांपडूं नये, किंवा सुख मानून गुरफटले जाऊं नये, अलग रहावे ११-९, १४-१-२४, १९-८-२८, १९-१० २० ते २४
- (१३) आधीं च आपणांकडे नीचत्व, मूर्खपण, नेणतपण घ्यावे, लीनता धरून जावे। जेथ तेथे ॥ ११-९, १४-१-४९, १९-६-२३
- (१४) दुसऱ्याचे दोष कळाले तरी झांकावे, अवगुण अखंड न बोलावे ११-९
- (१५) दुर्जन ओळखावे, पण त्यांच्यावर हि परोपकार करून त्यांस शरमिधे करावे ११-९ सज्जनापरसि आळवावे। महत्त्व देउनी ॥ १९-९-२३
- (१६) हट्ट धरून वसूं नये, ध्येय मुख्य-उपाय गौण, हा नाही तो उपाय करून पहावा, तऱ्हे भरो च नये ११-९
- (१७) प्रयत्न दीर्घ असावा, यत्न उदंड चि करावा, सहसा न होण्यासारखीं अवघड कार्ये हि दीर्घ प्रयत्नानें साधावीं
११-९-११, १२-१०-११
—अचुक असावा १२-२-६
—पुरता असावा १२-९-७

(१८) फड नासूं देऊं नये; नासण्याचे प्रसंग येतील पण ते सांवरावे ११-९. आपल्या समुदायांत केव्हां कशानें विघाड होईल, याचा नियम नसतो. पुष्कळदां असें होईल कीं, आपली बाजु खरी असून हि तिचा फार आग्रह धरला तर वितुष्टपणा उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. सर्वांशीं च भांडत सुटण्यांत मतलब नसतो. तात्पर्य, प्रसंग पाहून वातांवे

प्रसंग जाणावा नेटका। बहुतांशीं जाड्यु घेऊं नका।

खरें असतां चि नासका। फड होतो ॥ १९-२-११ ॥

- (१९) अतिवाद कोणाशीं हि करूं नये, वाद विकोपाला जाऊं देऊं नये ११-९

(२०) दुसऱ्याचें अभीष्ट जाणावें ११-९

(२१) लोकांचे बोल सोसावे, कष्ट सोसावे ११-९

—आपलें महत्त्व मात्र गमावूं नये १२-१०-१८

(२२) दुसऱ्याचें दुःख जाणावें, दुसऱ्याचें सुखदुःख तें च आपलें सुखदुःख मानावें ११-९

म्हणोन दुसऱ्यास सुखी करावें । तें आपण सुखी व्हावें ॥ १४-६-२३ ॥

(२३) पाठांतर अपार असावें ११-९-१९

(श्री) नाना जिनसपाठांतरे । निवती सकळांचीं अंतरे ॥ १९-३-३, १९-३-३

(रा) राखे सकळांचें अंतर † उदंड करी पाठांतर ॥ १९-४-७ ॥

(म) प्रबंदाचीं पाठांतरे । उत्तरासी संगीत उत्तरे ।

नेमक बोलतां अंतरे । निववी सकळांचीं ॥ १९-१०-६ ॥

(२४) विचार अखंड संनिध असावा, विचार केल्यावांचून पाऊल टाकूं नये, कीं तोंडावाटें शब्द काढूं नये ११-९

(२५) शांति स्वतः राखावी व दुसऱ्याकडून राखवावी ११-९

उदंड धिःकारून बोलती । तरी चळों नेदावी शांति ।

दुर्जनास मिळोन जाती । धन्य ते साधु ॥ १२-१०-१६ ॥

(२६) कोणास अपाय करूं नये, पण

करणें असेल अपाये । तरी बोलोन दाखऊं नये ।

परस्परे चि प्रत्यये । प्रचीतीस आणावा ॥ ११-५-१७ ॥

(२७) परपीडेवरी नसावें अंतःकरण ११-९, १४-१-४४

(२८) लोकांची नेहमीं परीक्षा करीत असावें, कोण कसा कोण कसा हें ठाऊक असावें, अधिकारपरत्वे त्यांच्या कडून कामें घ्यावीं ११-९, ११-१०-२३, १२-१-१८ ते २०, १२-१०-९

—भिक्षामिसें लहानथोरें । परीक्षून सोडावीं ॥ १९-६-२४ ॥

—शोध घेतां आळसों नये ॥ १९-२-१२ ॥

—ठाईं ठाईं शोध घ्यावा । मग ग्रामीं प्रवेश करावा ।

प्राणीमात्र बोलवावा । आत्मपणे ॥ १९-२-१७ ॥

(२९) **परोपकार** करण्याला नेहमीं तत्पर असावे ११-९, १२-१०-८, १४-१-४४, १९-४-२ वगैरे

(३०) विचार-उच्चार-आचार यांत **मेळ** असावा, जसें बोलावे तसें चालावे, जसें चालावे तसें बोलावे आणि स्वतः क्रिया करून इतरांकडून करवावी ११-९, १२-९-२३, १२-१०-३९, १९-४-८

परंतु बोलण्याचालण्यांत मेळ नसला तर तो हीन विवेक होय १२-७-३

(३१) **हिरवट**, कचरट, अशा लोकांशीं संबंध ठेवूं नये ११-९

(३२) **अभिलाष** नसावा कीर्तीचा, वैभवाचा किंवा कशाचा च ११-९, १४-१-२४

(३३) **लिहिणें-वाचणें** प्रत्येकास यावे, सुंदर अक्षर असणें, चपळ शुद्ध वाचतां येणें हें सदैवपणाचें एक लक्षण होय, परोपकार करण्याचें तें एक साधन समजावे ११-६-१, १९-६-२७, १९-१, १९-४-३, १९-६-१६

मला वाटत नाहीं, लेखनक्रियेविषयीं तत्कालीन अन्य कोणा संतकवीनें इतकें अगत्य दाखविलें असेल. श्रीसमर्थांना लेखनाची आवश्यकता स्वाभाविक भासली. त्यांनीं सर्व भरतखंडभर हजारां मठ स्थापन केले होते आणि तेथें लेखनाक्रिया अखंड चाले. त्या सर्व मठांतून श्रीसमर्थवाङ्मय तर संपूर्ण असे च व जो नवीन मठपति होई तो पुन्हा तें वाङ्मय लिहून काढी च, पण तत्पूर्वकालीन होऊन गेलेल्या इतर हि ग्रन्थकारांच्या ग्रन्थांच्या प्रती असत. या सर्व मठांतून लेखनाची ही प्रथा शंभर वर्षांपूर्वीपर्यंत चालत होती.

(३४) पुढें काय होणार त्याची **अटकळ** आज व्हावी, इतकी बुद्धि प्रखर असावी ११-६-६

(३५) **महंत** बुद्धिवंत, जाणता असावा, हरएक प्रसंगीं-संकटांत-कसें वागावे हें त्यास सुचलें पाहिजे, परंतु ज्यास हें साधणार नाहीं त्यांनीं महंती करूं नये, महंती करून घाण करूं नये ! ११-६, ११-१०, १२-९, १४-१, १९-७, १९-८

- (३६) चाळणा अखंड करावी ११-१० .
- (३७) निलय नूतन हिंडावें, परिभ्रमण करावें, ओळखीच्या लोकांत च सारखें राहूं नये ११-१०, १४-१, १५-१, १५-६, १९-७, १९-८, १९-९, १९-१०.
- (३८) लोकांच्या कसोटीस उतरावें-तरी मग जाणावें साधलें । महत्कृत्य ॥ ११-१०-१६ ॥
- (३९) नुसता येकांत हें एक फार मोठें साधन आहे, येकांत सेवावा ११-१०-१७, १८-३-२०, १८-१०-४७ ते ५०, १९-६-२८ ते ३०, १९-९-१, २ सत्य आहे, दुसरें कांहीं घडलें नाहीं, नुसते एकांतांत विचारमग्न होऊन कांहीं काळ बसण्याचें साधलें तरी पुष्कळ आहे.
- (४०) अभ्यास सारखा करावा, केव्हां च सोडूं नये ११-१०.
- (४१) उत्तम गुण स्वतः ध्यावे व लोकांना सांगावे ११-१०
- (४२) समुदाय उदंड करावा, परी गुप्तरूपें ११-१०
- (४३) उपासनेस लावावें जग ११-१०-१९, १७-३-२५, १९-१०-८ देह आहे तोंवर उपासनेंत अंतर पडूं देऊं नये १४-१-६०
- (४४) विश्वास कोणाचा हि एकदम धरूं नये ११-१०-२३
- (४५) आपला मगज राखून कार्यकर्त्यांनीं काम करावे, ११-१०-२३, मगज म्हणजे बोज, प्रतिष्ठा, महत्त्व
- (४६) दुश्चित्त कदापि नसावें १२-९-८
- (४७) आळस नसावा ११-३-१० ते १३, १२-९-८, १२-१०-११, १८-७-४
- निस्पृहानें तर दृष्टीसमोर आणूं नये १४-१-६०
- राजकारणी पुरुषानें आळस कोला,
तरी मग कारबार चि बुडाला ॥ १९-९-७ ॥
- (४८) दिनचर्या कशी असावी ११-३, १२-९

(४९) प्रत्यय ध्यावा - अकरादां सांगतात

- प्रचीतीवीण जें बोलणें । तें अवघें चि कंटाळवाणें ॥ ९-५-१५ ॥
- प्रचीतीवीण ज्ञान सांगणें । या नांव भ्रम ॥ १०-६-३२ ॥
- प्रचित पाहेल तें शाहाणें ॥ १०-८-१ ॥
- प्रचित नस्तां अवघा शोक हो ॥ १०-१०-६८ ॥
- प्रत्ययेविण बोलवें । तें चि पाप ॥ १२-९-१५ ॥
- वेदशास्त्रें पुराणें । प्रत्यये ध्यावीं ॥ १३-३-१७ ॥
- प्रचीतीवीण जें ज्ञान । तो अवघा चि अनुमान ॥ १४-७-१८ ॥
- उदंडाचें उदंड ऐकावें । परी तें प्रत्यये पाहावें ॥ १५-६-११ ॥
- प्रचीतीवीण जें केलें । तें तें अवघें वेर्थ गेलें ॥ १८-८-२० ॥
- प्रचीतीवीण अवघी भ्रांती ॥ १९-२-५ ॥
- प्रपंच अथवा परमार्थ । प्रचीतीवीण अवघें वेर्थ ॥ २०-३-२८ ॥

(५०) रामकथा ब्रह्मांड भेदून । पैलाड न्यावी ॥ १२-९-२६ ॥

रामकथेच्या प्रभावावर श्रीसमर्थांचा केवढा हा विश्वास !

(५१) प्रयत्नाला अकलेची जोड पाहिजे १२-९-२८, २९

(५२) आधीं आपण उत्तम गुण ध्यावें, ज्ञान संपादन करावें आणि मग इतरांस सांगावें

—वर्तल्याविण बोलवे । ते शब्द मिथ्या ॥ १२-१०-३ ॥

—क्रियेविण शब्दज्ञान । तें चि श्रानाचें वमन ॥ १२-१०-३० ॥

(५३) स्नानसंब्यादि आचार सोडूं नये १२-४-१८, १२-१०-४,
१३-१०-१६, १४-१-७

आचार उपासना सोडिती । ते भ्रष्ट अभक्त दिसती ।

जळो तयांची महंती । कोण पुसे ॥ ५-२-५६ ॥

आधीं राखावा आचार । मग पाहावा विचार ।

आचारविचारें पैलपार । पाविजेतो ॥ १७-१०-२५ ॥

(५४) येकाग्र करावें जपध्यान १२-१०-४ सामुदायिक किंवा चवाठ्यावर जप करण्यास श्रीसमर्थानीं कोठें सांगितलें असल्याचें माझ्या आढळांत नाही. उलट तसा प्रतिबंध केलेला आहे.

(५५) बोलावें कसें ? (१) जे दुसऱ्यास दुःख करी। ते अपवित्र वैखरी ॥ १२-१०-२५ ॥ व (२) जगामध्ये जगमित्र। जिव्हेपासीं आहे सूत्र ॥ १९-२-१९ ॥ हे दोन सिद्धान्त लक्ष्यांत ठेवून नेमकें, मृदु, प्रसंग जाणोन, नम्र बोलावें; कठिण, उद्धट, कळल्यावांचून, प्रसंगावांचून, संशयात्मक बोलूं नये १२-१०, १४-१, १४-२, १५-६-२३, १९-४-१३

(५६) शब्दमत्सर न करावा। कोणी येकाचा ॥ कोणाचें वर्म काढूं नये १२-१०-११

(५७) ज्ञानोत्तर कसें वागावें ? याविषयीं श्रीसमर्थानीं फार उत्कृष्ट नियम घालून दिला आहे —

प्रकृतीसारखें चालावें। परी अंतरीं शाश्वत वोळखावें।

सत्य होऊन वर्तावें। लोकां ऐसें ॥ ११-२-४० ॥

(५८) मरणाचें स्मरण असावें. आपणांस मरावयाचें आहे याचें स्मरण मनुष्य अखंड ठेवील, तर त्याच्या हातून सहसा वाईट कर्म होणार नाही. १२-२-२६, १२-१०-१३

(५९) भेद ईश्वरनिर्मित आहे, हें जाणून च वागलें पाहिजे. मुळीं देह त्रिगुणाचा। सत्त्वरजतमाचा ॥ असा भेद ईश्वरनिर्मित असल्यामुळें कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत मनुष्यामनुष्यांत भेद हा राहणार च आणि जगाच्या अंतापर्यंत वादाचें हें मूळ कायम राहून समाजासमाजांत आणि राष्ट्रां राष्ट्रांत कलह माजत राहणार. ब्रह्मज्ञानी पुरुषांत मात्र भेदाला आणि कलहाला वाव मिळत नाही. याचें कारण उघड आहे. ब्रह्मज्ञान्याची दृष्टि उर्ध्वमुख असते, इतरांची अधोमुख असते, ब्रह्मांत भेद नाही, मायेंत भेद आहे.

सकळ करणें ईश्वराला। म्हणोनी भेद निर्माण केला।

उर्ध्वमुख होतां भेदाला। ठाव कैचा ॥ २०-८-१६ ॥

सृष्टिकर्णी अगत्य भेद। संव्हारें सहच चि अभेद।

भेद अभेद हा संवाद। मायागुणें ॥ १७ ॥

१३-१०-८ ते २१, १७-४-२७, १७-१०-२० ते ३० या विचारसरणीने पाहतां व्यवहारांत वागणारांनीं भेद मानून च सलोख्याचा मार्ग काढला पाहिजे. तसें न करतां ते तंडत च राहतील, तर कोणास च समाधान प्राप्त होणार नाही. समाधानाचा मार्ग त्या सर्वांत श्रीसमर्थानीं दाखवून ठेवला आहे.

भेटो कोणी येक नर धेड माहार चांभार

त्याचें राखावें अंतर याचें नांव भजन ।

दुःख नेदावें कोणाला उंच नीच जरी जाला

अंतरात्मा वोळखिला तो चि जाणा सज्जन ॥

(६०) वखानें शरीर शृंगारण्यापेक्षां चातुर्यानें मन शृंगारणें जास्त श्रेयस्कर होय. १४-६-१९, १५-१-३१, १८-६-१, २

(६१) भाग्य कशानें प्राप्त होतें ?

समजले आणि वर्तले । ते चि भाग्यपुरुष जाले ।

यावेगळे उरले । ते करंटे पुरुष ॥ १४-६-२५ ॥

जो न्याय व्यक्तीला लागतो, तो च समाजाला आणि राष्ट्राला

(६२) बाष्कळ अन्न खाऊं नये ॥ १४-१-५२, बाष्कळामध्यें बैसों नये ॥ १९-२-९, भ्रष्ट लोकीं बैसों नये १९-२-१२

(६३) उद्धट माणसाच्या तोंडाला लागूं नये. १९-२-९

(६४) केव्हां हि स्वतःकडे नेणतेपण घ्यावें, शहाणपणानें फुगूं नये, मृदु भाषण असावें १९-२-१०

(६५) सर्वांना सारखे लेखावे. १९-२-१८

(६६) नेमस्तपणाचा केव्हां हि विसर पडूं देऊं नये. नेमस्तपणा म्हणजे नियमबद्धता, निश्चितपणा, सूत्रबद्धता. १९-४-७

(६७) अमर्याद ज्ञानलालसा असावी १९-४-१२

(६८) स्वगुणाविषयीं आत्मविश्वास इतका दांडगा असावा कीं, कोणी निंदिलें वा धिःकारिलें तरी शांति ढळूं नये १९-४-२५

(६९) एकाद्याच्या इच्छेविरुद्ध आपण होऊन त्यास उपदेश देणें किंवा कोणाच्या मध्यस्थीनें शिष्य मिळविणें ही किती निंद्य गोष्ट आहे ! त्यांत महत्त्व आणि निस्पृहपणा कोठें राहिला ! १९-६-४ इतकें च काय, पण ओळखीच्या लोकांत सुद्धां आपलें प्रचारकार्य करूं नये. १९-६-६. लालुचीत पडूं नये.

(७०) उत्कटता ही यशाची किल्ली आहे. हा गुण दुर्मिळ झाला आहे. उथळपणा वाढला आहे. कोणती च गोष्ट मनाला लागेनाशी झाली आहे. भावना तीव्र राहिल्या नाहींत. हें निर्जीवतेचें लक्षण होय. याच्या उलट, उत्कट भव्य तें चि ध्यावें। मळमळीत अवघें चि टाकावें ॥ १९-६-१५ ॥

(७१) कोणापाशीं कांहीं मागूं नये. कोणाच्या मार्गे कसला हि तगादा लावूं नये. निष्कांचन वासना असावी. कार्यें करीत असतां हि आत्मस्वरूपीं रत होऊन असावें. आनंद भोगावा. श्रीसमर्थांची तर अशी प्रतिज्ञा च होती -

आमची प्रतिज्ञा ऐसी । कांहीं न मगावें शिष्यासी ।

मागणें एक च, तुमच्या च कल्याणासाठीं

आपणामार्गे जगदीशासी । भजत जावें ॥ १२-१०-३४ ॥

पहा १९-६-११, १९-७-११

(७२) दूरदृष्टि असावी, सहसा चुकूं नये. राजकारणांत काय किंवा इतर प्रापंचिक व्यवहारांत काय, अभिमानामुळें, अज्ञानामुळें, अदूरदृष्टीमुळें, बावळटपणामुळें किंवा अशा च अन्य कारणामुळें मनुष्याच्या हातून चुक्या घडतात आणि फजिती होती. दूरदृष्टीनें अशा चुक्या टाळाव्या. १९-८-११ ते १८

(७३) आयुष्य कसें कंठावें, याचा एक सुंदर नियम श्रीसमर्थानां घालून दिला आहे. एकसारखी दगदग, धांवपळ, चळवळ, व्याप, उद्योग उपयोगाचा नाहीं किंवा हें सर्व सोडून देऊन नुसतें ध्यानस्थ बसून हि भागावयाचें नाहीं. तर, लोकांत राहून व्यापआटोप हि करावा व एकांतांत बसून समाधान हि प्राप्त करून घ्यावें.

कांहीं गल्बला कांहीं निवळ । ऐसा कंठित जावा काळ ।

जेणेंकरितां विश्रांतीवेळ । आपणासी फावे ॥ १९-८-२९ ॥

(७४) शास्त्राधारावांचून कांहीं बोलूं, चालूं नये. खरें खोटे निवडण्याला शास्त्राधाराची कसोटी लावावी. १९-१०-३

(७५) आपल्या अनुयायांच्या मनांत कांहीं कृत्रिम आलें तर तें आपल्या लक्षांत आधीं च यावें, म्हणजे त्यांचें कृत्रिम आपोआप खुंटतें. १९-९-९. वास्तविक त्यांच्या मार्गें इतकीं कामें लावून द्यावीं कीं, कृत्रिम करण्यास त्यास अवसर च मिळूं नये. १९-९-८

(७६) जैशास तैसा बरा हा न्याय व्यवहारांत आणि राजकारणांत त्रिकालाबाधित आहे. दुष्टाला दुष्ट जसा बरा, तसा च सुष्टाला सुष्ट बरा. २४६ व्या करुणाष्टकांत याचीं श्रीसमर्थानीं पुष्कळ उदाहरणें दिलीं आहेत. ग्रन्थराजांत हि राजकारणाच्या दोन्ही समासांत तो च सिद्धान्त त्यांनीं प्रतिपादिला आहे. सुष्टाला सुष्ट भेटला म्हणजे त्याचा आनंद दुणावतो व दुष्टाला दुष्ट भेटला म्हणजे, आपणाहून कोणी वरचढ आहे हें त्यांस कळून येऊन त्याचा दुष्टपणा जागच्या जागीं जिरतो. इतकें सर्व करून हि स्वतःस अलिप्त च राखावें. १९-९-११, १२, २९ ते ३१

(७७) एकादें महत्त्वाचें कार्य घडवून आणावयाचें असेल तर तें सहसा षट्कर्णीं होऊं देऊं नये. त्या कार्याशीं जेवढ्यांचा जेवढा संबंध तेवढ्यांना तेवढे च कळलेले असावें. ज्यांचा संबंध नाही अशांच्या कानावर तें गेल्यास अनेक विघ्न उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. सामान्य व्यवहारांत लहानसहान गोष्टींत नेहमीं हा अनुभव येतो, मग राजकारणाविषयीं बोलावयासच नको. १९-९-१३, १७

(७८) काम करण्यांत दिलेपणा, हलगर्जीपणा नसावा. आजचें काम उद्यावर टाकूं नये. १९-९-१९. राजकारणांत तर अति दक्षता पाहिजे, दिरंगाई मुळीं च खपावयाची नाही. १९-९-२७.

(७९) स्वतः कष्ट करावे, सहसा दुसऱ्यावर विसंबून राहूं नये. याचें नांव स्वावलंबन. परावलंबी नसावें. ती ओवी आचरणांत किती जणांनीं आणली असेल तें सांगतां येणार नाही, पण पाठ मात्र आतां सर्वांना झाली आहे —

जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला ।

जो आपण चि कष्टत गेला । तो चि भला ॥ १९-९-१६ ॥

(८०) पाषांडावर श्रीसमर्थींचा फार कटाक्ष, पाषांडाची व्याख्या ५-१-१७ त आली आहे :

जें जनावेगळें केलें । तें वेदें अब्हेरिलें ।

म्हणोनि तयासि नाम ठेविलें । पाषांडमत ॥

पंचसमासींत हि सुंदर व्याख्या आली आहे. कांहीं क्रिया न करतां, अनुभव न घेतां, नुसतें शब्दज्ञान झालें म्हणजे मनुष्यांत पाषांडाचा संचार होण्याचा फार संभव असतो. नुसता शब्दज्ञानी आपल्या तोऱ्यांत च संशया-खालीं मरत असतो. यांत काय आहे त्यांत काय आहे, स्नानांत काय आहे संध्येंत काय आहे, आचारांत काय आहे विचारांत काय आहे, सोवळ्यांत काय आहे ओवळ्यांत काय आहे, जानव्यांत काय आहे शेंडींत काय आहे, नामस्मरणानें काय होणार जपानुष्ठानानें काय होणार, असे नुसते अनेक संशय उभे करून केवळ शब्दज्ञानी मनुष्य पाषांडी बनत जातो. यासाठीं श्रीसमर्थींनीं क्रम लावून दिला आहे, त्या मार्गांनीं आपण जावें. नित्य नेम, साधन, अभ्यास, सत्कर्म, उपासना, वैराग्य, निदिध्यास, सद्गुरुकृपा, ज्ञान, मोक्ष असे हे त्या मार्गावरील टप्पे आहेत. त्या मार्गांनीं जाऊन च

नीतिन्यायें वाट रोधावी । पाषांडाची ॥ १५-१-३० ॥

(८१) वेद, शास्त्रें, संत, महंत यांच्या आज्ञा पाळल्या तर च समाधान प्राप्त होणार आहे. २-४-१०, ११-३-३०

(८२) सगुणाची उपेक्षा करूं नये. वाचून आणि ऐकून वाटूं लागतें कीं, आपण ज्ञानी झालों, आपणांस सगुणोपासनेची काय जरूरी आहे. पण तें वाटणें भ्रामक होय. तें केवळ शब्दज्ञान असतें. वृत्ति तद्रूप झालेली नसते. म्हणून सगुणाची उपासना केव्हां हि सोडूं नये.

निर्गुणीं ज्ञान जालें । म्हणोन सगुण अलक्ष केलें ।

तरी तें ज्ञातें नागवलें । दोर्हिकडे ॥ १०-७-१६ ॥

नाहीं भक्ति नाहीं ज्ञान । मधें च पैसावला अभिमान ।

म्हणोनियां जपध्यान । सांडूं च नये ॥ १७ ॥

सांडील सगुणभजनासी । तरी तो ज्ञाता परी अपेसी ।

म्हणौनियां सगुणभजनासी । सांडूं चि नये ॥ १८ ॥

(८३) भजन निष्काम असावें. सर्व च फळें ज्या देवाच्या चरणापाशीं, त्या चरणांची उपेक्षा करून एकाद्या क्षुल्लक फळाची अपेक्षा करणें, हें कोठलें शहाणपण ? १०-७-१९ ते २५

फळभगवंता कोणीकडे । महदांतर ॥

(८४) आयुष्य म्हणजे काळ. तो काळ व्यर्थ दवडणें म्हणजे आत्महत्या च करणें होय. काय करतां, म्हणून एकाद्या रिकामटेकड्याला विचारल्यास तो इंग्रजींत जें उत्तर देतो त्याचा मराठींत अर्थ, मी आत्महत्या करीत आहे, असा होतो. अशी आत्महत्या कोणी करूं नये व दुर्मिळ काळ व्यर्थ दवडूं नये. सोपी गोष्ट पण आपण किती जण आणि कितीदां तिचें उल्लंघन करीत असतो. एक क्षण रिकामा जाऊं न देणें हें भाग्याचें लक्षण होय. ११-३-२४ ते २६

दुल्लभ शरीरीं दुल्लभ आयुष्य । याचा करूं नये नास ।

दास म्हणे सावकास । विवेक पाहावा ॥ १८-३-१ ॥

(८५) उद्विग्नता वाटावी, असे प्रसंग प्रपंचांत फार येतात. सुखदुःखाचे प्रसंग मिळून च प्रपंच बनलेला असतो. त्यांतलें एक हवें आणि दुसरें नको, असें म्हणून चालणार नाहीं. सुखापेक्षां दुःखाचे प्रसंग फार. अशा वेळीं उद्विग्नता वाटणें स्वाभाविक होय. ती उद्विग्नता जिंकण्याचा सुलभ उपाय श्रीसमर्थानीं सांगितला आहे.

आहे तितुकें देवाचें । ऐसे वर्तणें निश्चयाचें ।

मूळ तुटे उद्वेगाचें । येणें रीतीं ॥ ११-३-२८ ॥

(८६) परोपकारासाठीं कवित्व करावे, प्रबंध लिहावें, भाषणें करावीं. पण आधीं देव प्रसन्न करून घ्यावा आणि मग लिहावें, बोलावें, सांगावें. १४-३-३ ते ६

(८७) गृहस्थाश्रम उत्तम खरा, पण तो यथासांग झाला तर स्वधर्माचरण आणि भूतदया यावर गृहस्थाश्रम उभारला गेला तर च तो भूषणावह होतो. १४-७-१ ते ५

(८८) सर्व साधनांतलें पाहिलें साधन **अनुताप** हें होय. अनुतापानें सर्व पापें दग्ध होतात, पाऊळ सन्मार्गावर पडतें, देव प्रसन्न होतो. १२-७-१४, १४-३-५, ४८, १६-१-१२

(८९) जन्मास येऊन देव आपलासा करून घेतला नाही, तर जन्म वाया गेला, असें समजावें. प्रपंच करावा पण उदासपणें. खरी तळमळ **भगवत्प्राप्तीची** लागावी. १२-८-२९ ते ३४, १३-७-२३ ते २८, २०-५-२५ ते २९

(९०) सर्वत्र परमेश्वर भरला आहे, हें एरव्हीं कळणार नाही. **उपासना** प्रकट झाली पाहिजे १६-१०-२७ ते ३१

(९१) ती उपासना एरव्हीं प्रकट होणार नाही. जगदांतरीं भरलेल्या देवाचें **ध्यान** घडलें पाहिजे.

जगदांतरीं अनुसंधान । बरें पाहाणें हें चि ध्यान ।

ध्यान आणि तें ज्ञान । येकरूप ॥ २०-४-१२ ॥

(९२) तें ध्यान घडलें नाही, **अंतर्निष्ठा** जडली नाही, तर नुसता बाह्याकार आणि लोकाचार यांचा कांहीं उपयोग नाही.

बाह्याकार केला अधीक । परी तो अवघा लोकिक ।

येथें पाहिजे मुख्य येक । अंतरनिष्ठा ॥ ९-१०-८ ॥

लोकिक बरा संपादिला । परी अंतरीं सावध नाही जाला ।

मुख्य देवास चुकला । तो आत्मघातकी ॥ ९ ॥

(९३) परमार्थाचें मूळ म्हणजे पंचीकरण व **महावाक्य** यांचें विवरण होय. त्या महावाक्याचा विचार करावा, त्यांत प्रवेश करावा, तें प्रत्ययाला आणावें. ११-३-२९, १४-४-१०, ११-९-१९, १२-३-५, २६, १५-१०-१५, १८-५-३३

(९४) श्रीशिवसमर्थां सारख्या महापुरुषांनीं धर्माची चिंता केली आणि **धर्मस्थापना** केली. ते परमेश्वराचेच अंश होते.

जे सत्कीर्तीचे पुरुष । ते परमेश्वराचे अंश ।

धर्मस्थापनेचा हव्यास । तेथें चि वसे ॥ १७-१-२९ ॥

ती च चिंता श्रीशिवसमर्थांचे म्हणविणारांनीं आपआपल्या शक्तीप्रमाणें आज हि करावी. म्हणजे केव्हां तरी परमेश्वराला दया येईल आणि अवतार घ्यावा लागेल ! १०-४-४१, ४२

(९५) श्रीसांप्रदायिकांनीं पुण्यमार्ग केव्हां हि सोडतां कामा नये. पुण्यमार्गाची व्याख्या श्रीसमर्थांनीं केली आहे.

प्रखर वैराग्य उदासीन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।

स्नानसंध्या भगवद्भजन । पुण्यमार्ग ॥ १२-४-१८ ॥

या च मार्गांनीं आपले थोर पूर्वज गेले, साधुसंत गेले आणि म्हणून च आज आपण त्यांचे गुणानुवाद गात आहोंत. १०-७-११, १२

(९६) श्रवण-मनन-निदिध्यास यांच्या पाठोपाठ साक्षात्कार आहे म्हणून निश्चित समजा. श्रवणाचें मनन करावें आणि मननानें जो प्रत्यय येईल त्याचा निदिध्यास घ्यावा म्हणजे साक्षात्कार रोकडा ठेवलेला असतो. १०-९-३०, ११-१-४१, १७-३-३ वगैरे.

(९७) अहंता किंवा गर्व याचा मनाला स्पर्श होऊं देऊं नये. अहंतेचा स्पर्श म्हणजे परमार्थाचें खग्रास ग्रहण च. अंतरात्म्यापुढें गर्व कोणी कसचा करावा ? १५-८-२७ ते ४०

(९८) रूप, लावण्य, यासारखे जे उपजत गुण असतात, ते बदलणें, नाहीसें होणें किंवा प्राप्त करून घेणें, अशक्य आहे, पण आतांपर्यंत ज्या गुणांचा आपण विचार केला आहे, ते सारे आगांतुक गुण आहेत, म्हणजे ते प्रयत्नानें साध्य होणारे आहेत, तेव्हां ते गुण आपल्या अंगीं आणण्याचा प्रत्येकानें प्रयत्न केला पाहिजे.

रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहज गुणास न चले उपाये ।

काहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥

या ओवीनें दुसऱ्या दशकाच्या आठव्या समासाचा शेवट केला आहे, पण चवदाव्याच्या सहाव्या समासाचा आरंभ त्या ओवीपासून च करून तिचें विवेचन त्या समासांत केलें आहे.

(९९) या बऱ्याचशा आज्ञा महंतांना आहेत. प्रत्येक जण महंत होऊं च शकेल असें नाहीं. महंती कांहीं फुकाची नाहीं. ज्याला साधणार नाहीं, त्यानें त्या भानगडींत पडूं नये, त्यानें आपल्या एकट्या जीवाचें काय करून घ्यावयाचें असेल तें करून घ्यावें. पण एकदां महंतीला आरंभ केला म्हणजे शिस्तीचा यत्किंचित् भंग होता कामा नये. महंती केली नाहीं तर दोष नाहीं, पण करून घाण केली, संप्रदायाला दूषण आणलें, म्हणजे तें मोठें पाप होय. स्वतःस महंत म्हणवून अशी घाण करणारे संप्रदायाचे शत्रु होत! त्यांना जबाब विचारणारा आज भूतलावर कोणी नसला, तरी केव्हां च आणि कोठें च जबाब द्यावा लागणार नाहीं असें त्यांनीं समजूं नये. १९-७-१९ ते १७, १९-८-१९ ते २३

(१००) या सर्व आज्ञा आणि शिकवणी कोणासाठीं आहेत? प्रपंच साधावयाचा असो किंवा परमार्थ साधावयाचा असो, तो तारुण्यांत च साधला पाहिजे, निदान त्यास आरंभ तरी तरुणपणीं च केला पाहिजे, श्रीसमर्थांचा मामला धकाधकीचा होता. त्याला सशक्त च माणसें पाहिजे होती.

धकाधकीचा मामला। कैसा घडे अशक्ताला।

नाना बुद्धि शक्ताला। म्हणोनि शिकवाव्या ॥ १९-१०-२२ ॥

तसें च मार्गे उल्लेखिलेल्या आज्ञापत्रांत आपण पाहिलें, श्रीसमर्थीना जीं मुलें हवीं होतीं तीं तीक्ष्ण बुद्धीचीं आणि खोल अंतःकरणाचीं पाहिजे होतीं. तात्पर्य वृद्धांचा व तरुणांपैकीं हि मठ मुलांचा त्यांना कांहीं उपयोग नव्हता. त्यांच्या प्रपंचाला आणि परमार्थाला शरीरानें आणि मनानें खंबीर अशीं च माणसें पाहिजे होतीं. त्यांचा संप्रदाय तरुणांसाठीं होता. संप्रदायांत येऊन वृद्ध व्हावें, पण वृद्धपणीं च संप्रदायांत प्रथम येऊं म्हणाल तर त्यांना अशांचा कांहीं उपयोग नव्हता!

श्रीसमर्थांच्या अशा हजारों आज्ञा आहेत, पण त्या सर्वांचा या एका आज्ञाशतकांत समावेश करतां येईल. राष्ट्रगुरु ही पदवी त्यांना च शोभते, हें सिद्ध करण्याला हें आज्ञाशतक व त्याच्या च पाठीशीं असलेली समाजराजकारणपर शिकवण हीं पुरेशीं आहेत, असें मला वाटतें.

(११) ग्रन्थराजाची अपूर्वता

चाळीस वर्षे होत आलीं ! डोमगांव येथील मठांत असलेल्या श्रीकल्याण-स्वामींच्या हातच्या प्रतीवरून या ग्रन्थाचे संपादन करित असतां मला त्याची जी अपूर्वता वाटली, ती पुढें सारखी दृढ च होत गेली. त्या वेळीं ग्रन्थराजाच्या पहिल्या आवृत्तीला जोडलेल्या प्रस्तावनेच्या शेवटीं ज्या शब्दांत त्याची अपूर्वता प्रकट केली, त्यांतील प्रत्येक शब्द आज हि खरा ठरत आहे व अखंड कायम राहणार आहे. म्हणून सुमारे चाळीस वर्षां मागचे तेच शब्द आज जसेच्या तसे वाचकांच्या सेवेशीं सादर करितों.

“ सर्वतोपरि निकृष्ट स्थितीला पोंचलेल्या समाजाला ऐहिक आणि पारमार्थिक कर्तव्याची दिशा स्पष्ट रीतीनें आखून देऊन, शाश्वत सुखाची जोड करून देणें, हें च या ग्रंथाचें प्रयोजन होय. ऐहिक आणि पारमार्थिक कर्तव्याची संगति या ग्रंथांत जशी घातून देण्यांत आली आहे, तशी दुसऱ्या कोणत्या हि ग्रंथांत क्वचित् च असेल. स्वतःचें घरदार, धंदा, स्वतःचीं बायकामुलें, यांच्या संबंधानें आपलें जें कर्तव्य आहे तेवढें च काय तें ऐहिक कर्तव्य, असें समजावयाचें नाहीं. प्रपंच म्हणजे हा वर दिलेला स्वतःचा प्रपंच अधिक राष्ट्राचा प्रपंच. स्वतःचा प्रपंच प्राणिमात्र करित आहेत. स्वबांधवांचा प्रपंच करण्यांत च मनुष्याची श्रेष्ठता आहे. हा बोध म्हणजे च महाराष्ट्रधर्माचें शिक्षण होय. अलिकडच्या भाषेत याला च स्वदेशाभिमान म्हणतात. असलें शिक्षण देणारा प्राकृतांत तरी एवढा च ग्रंथ आहे. हा च या ग्रंथाचा विशेष. इतर पारमार्थिक ग्रंथांप्रमाणें यांत अध्यात्मनिरूपण असून शिवाय इतर ग्रंथांतून जें नाहीं तें यांत आहे. हा च या ग्रंथांत आणि इतर ग्रंथांत फरक होय. ग्रंथ लिहिण्याचा श्रीसमर्थांचा हा जो विशिष्ट हेतु, तो त्या कालापुरता कसा सिद्धीस गेला, हें महाराष्ट्रवाचकांस तरी कोणी सांगावयास नको आहे. ह्या ग्रंथाचा उपयोग चिरंतन आहे. धर्माला ग्लानि आली म्हणजे परमेश्वर जसा अवतार घेतो, त्याप्रमाणें समाजाला केव्हां हि तत्कालीन स्थितीप्रमाणें निकृष्टावस्था प्राप्त झाली म्हणजे हा ग्रंथ मार्गदर्शक होणार आहे. जें कार्य एकवार या ग्रंथानें महाराष्ट्राच्या हातून घडविलें तें च कार्य करण्याची पात्रता या ग्रंथाच्या

आश्रयानें केव्हां हि महाराष्ट्राला येणार आहे. म्हणून महाराष्ट्राला या ग्रंथाचा निदिध्यास लागावा अशी माझी इच्छा आहे. असा हा अपूर्व ग्रंथ आहे. असा दुसरा कोणता ग्रंथ आहे कीं, जो लहान मोठे, संसारी परमार्थी, राजकारणी व्यावहारिक, अशा सर्व प्रकारच्या लोकांना सारखा उपयुक्त आहे? सहा वर्षांच्या मुलापासून तों साठ वर्षांच्या वृद्धापर्यंत सर्वांना याच्यांत बोध आहे. श्रीसमर्थाचा बोध, त्यांची कृति व त्यांचेंचरित्र इत्यादिकांचें अध्ययन करणें, मनन करणें व तदनु रूप, अत्यल्पांशानें कां होईना, वर्तन ठेवण्याचा प्रयत्न करणें, यांत च महाराष्ट्राचा तरणोपाय आहे.”

ग्रन्थराज दासबोध समजण्याला अगदीं सोपा आहे, असें नव्हे. पण या ग्रन्थाची एक अपूर्वता अशी पाहिली कीं, तो चांगलासा समजो न समजो, तो कानाला गोड लागतो आणि प्रेमानें वाचावासा वाटतो. हीं गोडी त्याच्या ठिकाणीं कोठून आली? मला तीन कारणें प्रमुख वाटतात : (१) हा प्रत्ययाचा ग्रन्थ आहे. कोणी हि वक्ता प्रत्ययानें बोलूं लागला, म्हणजे त्याच्या बोलण्याचा श्रोत्यांच्या मनावर तत्काळ परिणाम होतो. (२) या ग्रन्थांत श्रीसमर्थाच्या अंतरंगांतील खुणा प्रतिबिंबित झालेल्या असल्यामुळें तो वाचतांना वाचकांस स्वाभाविक गुदगुल्या होतात. (३) श्रीसमर्थाच्या उपासनेचें स्वरूप विश्वव्यापक असल्यामुळें त्या उपासनेंत च धर्मकारण, समाजकारण, राजकारण इत्यादि लोककल्याणाच्या सर्व अंगांचा समावेश झालेला आहे. ग्रंथांत उपासनेचें दूध असून त्या दुधांत समाजराजकारणाची साखर पडली आहे ! आधीं च दूध गोड, तशांत त्यांत साखर घातलेली, त्यामुळें दुधाला गोडी अधिक च आली आहे. दूध गोड असलें, तरी कित्येकांना नुसतें दूध नको असतें. त्यांत थोडी साखर घातली म्हणजे ते पितात. त्यायोगें त्यांच्या पोटांत साखर हि जातें आणि दूध हि जातें. म्हणजे त्यांना प्रपंच आणि परमार्थ अशीं दोन्हीं घडतात. असा हा दोन्ही लोक साधून देणारा ग्रन्थ, महाराष्ट्रवाङ्मयांत अपूर्व होय.

असैं वाटतैं !

तेणें वाटे मुखीं रामदास गावे । जिब्हेँ रामदास उच्चारवे ॥
निजकरीं रामदास पूजावे । अनंतां उपचारीं ॥ स्वा. दि. १ ॥
नेत्रीं रामदास पाहावे । कार्नीं रामदासचरित्र ऐकावें ।
रामदासपदींचें जिघ्रावें । निर्माल्य घ्राणें ॥ २ ॥
वोष्टीं रामदासपदीं चुंबन । पदांगुष्ठ चोखावे चुरचुरून ।
रामदांसापुढें करावें नर्तन । निजपदीं सहजस्थितीं ॥ ३ ॥
मस्तकीं रामदास वंदावे । हृदयीं रामदास आळिंगावे ।
कडकडूनि सर्वांगिंसीं भेटावें । रामदासीं सहजस्थितीं ॥ ४ ॥
निजहृदयीं रामदास सांठवावे । स्कंधीं रामदास बैसवावे ।
पाठीसीं रामदास घालावे । वाम सव्य सहजस्थितीं ॥ ५ ॥

[७]

पदपदांतरें

पदपदांतरें

प्रस्तावना, (१) गाण्याचें अंग, (२) हिंदुस्थानी भाषेंतील पदें, (३) रामभेटीची तळमळ, (४) भेट कोणी करविली, (५) भेट झाली - कृतार्थ झाले, (६) त्या रामाचें ध्यान, (७) केवढा आधार - कोण हा विश्वास, (८) दांडगा निश्चय, (९) विश्वास आणि भक्तिभाव, (१०) कसें साधावें, (११) यत्नें करून वैराग्य करावें, (१२) उरलें काय, (१३) पहिला घडा नामस्मरणाचा, (१४) कोणही येके हा करावा अभ्यास रे, (१५) कोणतें फळ मिळतें, (१६) परिणति ज्ञानप्राप्तींत, (१७) श्रीसमर्थांचे सज्जन, (१८) तत्कालीन देशस्थिति, (१९) विचित्र प्रसंग, (२०) क्षेत्रांचे उल्लेख, (२१) पुरश्चरण कशाचें केलें, (२२) विठ्ठल राम झाले, (२३) श्रीसमर्थांची आवड, (२४) श्रीसमर्थांची निस्पृहता, (२५) कृतज्ञतेचे उद्गार, तात्पर्य

प्रस्तावना

मन मुरे । सद्गुरुपादपंकर्जी । मन मुरे

सत्कार्योत्तेजक सभेकडून प्रकाशित झालेल्या श्रीरामदास आणि रामदासी ग्रन्थमालेंतील पंचविसावा भाग श्रीसमर्थकृत पदपदांतरांचा आहे. तीं त्यांचीं पदें सुमारे सातआठशें भरतील. त्यांत कवि, रसिक किंवा रसिकराय, भक्त किंवा भगत, राघवदास, रविकुळटिळकदास, दासजन, फकिर, रामको च्येरा, महंत, बंदा, बंदे कमीन, सेवकजन, सेवक, रामउपासक, अशीं श्रीसमर्थांनीं आणखी चौदा नांवें धारण केलेलीं आढळतात. हीं पदें त्रिकांडात्मक आहेत. श्रीसमर्थांच्या सर्व काव्यांत कर्म, उपासना आणि ज्ञान आणि त्यांचीं विविध रूपें पहावयास मिळतात, तशीं तीं या पदपदांतरांत हि आहेत. त्यांच्या कवितेचा मला एक विशेष असा दिसतो कीं, या प्रत्येक कांडाचे ऐहिक आणि पारलौकिक असे दोन भाग त्यांनीं पाडलेले असतात कीं काय, न कळे. ऐहिक अभ्युदय आणि पारलौकिक निःश्रेयस हीं दोन्ही प्राप्त करून घेण्यांत कर्म, उपासना आणि ज्ञान हीं असतात च, असें म्हणावें लागतें. मी कांहीं तरी लिहून जात आहे, तें बरोबर आहे कां चुकीचें आहे, हें

सर्वज्ञ वाचकांनीं पहावयाचें असतें. मी मात्र ऐहिक आणि पारात्रिक त्रिकांडात्मक शिक्वण या पदांत काय आढळते, ती पाहण्याच्या दृष्टीनें हीं पदे अवलोकिलीं आहेत. शिवाय श्रीसमर्थवाङ्मयाकडे पाहण्याची माझी जन्माची दृष्टि मला सोडून केव्हां च दूर होत नाहीं. अशा अनेक विचारांनीं या पदार्णवांत बुड्या मारून माझ्या हातीं जीं मौक्तिकें आलीं तीं मी माझ्या समानधर्मी मित्रांना प्रेमानें सादर करितों.

(१) गाण्याचें अंग

कोणा हि चरित्रकारानें तसें म्हटलेलें असो वा नसो, हीं पदे वाचून मला खच्छ दिसतें कीं, श्रीसमर्थांना गाण्याचें अंग अप्रतिम असावें. राष्ट्रगुरु ही ज्यांची भूमिका,

बंदप्रवंदें बहुविध छंदें । कीर्तनघमडि करावी ॥ गि. २५४ ॥

हा ज्यांचा छंद, त्यांना परमेश्वरानें गायनीकलेत प्रविण करावें, हें ईश्वरी संकेताला धरून च होय. या पदपदांतरांत अनेक ठिकाणीं त्यांनीं अहेरी, केदारा, पावक, रामाश्री, धनाश्री, मारु, काफी, आसावरी, जयजयवंती वैराळी, कल्याण, कानडा, श्री, सारंग, देसी, डुसैनी, कामोद, गौडी इत्यादि राग दिले आहेत, इतकें च नव्हे, तर कांहीं पदांत च रागांचीं वर्णनें केलीं आहेत. (उ. २१८, २७०). तशीं वर्णनें, गायनकलेचें पूर्ण ज्ञान असल्यावांचून कोणास करतां येतील, असें वाटत नाहीं. पांच पंचवीस पदांत तर त्यांनीं गायनी कलेची महती वर्णिली आहे. एक दोन पदांत, गावें कसें, हें च त्यांनीं सांगितलें आहे. (उ. २०७) उत्तरार्धातील ७ व्या पदांत, हें आपण प्रचीतीनें सांगत आहोंत, असें म्हटलें आहे व २८९ व्या पदांत तर, आपण संगीत गाणें जाणतो, असें त्यांनीं स्पष्ट च म्हटलें आहे.

दास म्हणे रे आवडी माझी । जाणती संगीत गाणें रे ॥

तेव्हां शंकेला जागा उरत नाहीं. मला शंका नाहीं, श्रीसमर्थांना गाण्याचें अंग अप्रतिम होतें. त्यांचा आवाज हि गोड आणि खडा होता व ते जेव्हां कीर्तनास उभे ठाकत असतील, तेव्हां हजारों श्रोते तल्लीन होऊन डोळ्यांसले पाहिजेत ! तीर्थाटण संपवून वयाच्या छत्तिसाव्या वर्षी जाबेस आईच्या

दर्शनास जाण्यापूर्वी पैठणास वाळवंटांत श्रीसमर्थानीं जें कीर्तन केलें व कीर्तनसमाप्तीनंतर एका वृद्धानें त्यांना जी आज्ञा केली, तो सारा प्रसंग मनश्चक्षूपुढें आणून वाचक श्रीसमर्थाना पाहूं शकतील !

(२) हिंदुस्थानी भाषेंतील पदें

त्या काळीं राष्ट्रपुरुषाला हिंदुस्थानी भाषा अवगत असणें अगत्याचें होतें. त्या भाषेंत पदें करण्या इतपत श्रीसमर्थाना त्या भाषेचें ज्ञान होतें. महाराष्ट्राबाहेर ते जेव्हां संचार करीत, विशेषतः उत्तर हिंदुस्थानांत जेव्हां ते जात, तेव्हां त्यांचीं कीर्तनें आणि प्रवचनें हिंदुस्थानी भाषेंत हि होत असावीत, असें मला वाटतें. त्या भाषेंतील त्यांचीं पांच पंचवीस पदें उपलब्ध आहेत. त्यांच्या श्रोतृवर्गांत जसे हिंदु असत, तसे मुसलमान हि बहुधा असत; गिरिधर-लिखित १९४ व्या पदांत 'कहते किताब कुराना' असें त्यांनीं म्हटलें आहे, त्यावरून कुराण हि त्यांच्या वाचण्यांत होतें व हिंदुमुसलमानांच्या मिश्र समाजापुढें बोलतांना ते कुराणाचा हि आधार सांगत, हें उघड दिसतें. गिरिधरलिखित पुढील दोन पदें वाचून मला तर असें दिसतें कीं केवळ मुसलमान समाजापुढें हि उभे ठाकून कीर्तनद्वारा ते त्यांना बोध करीत.

१ (गि. २३८)

रे भाई गैबि मर्द सो न्यारे । सोहि आल्लामियाके प्यारे रे भाई ॥ ध्रु० ॥

देहरा तुटेगा मसिद तुटेगी । तुटेगा सब है सो ।

तुटता नहि फुटता नहि । सो गैबि कैसा है रे भाई ॥ १ ॥

हिंदुमुसलमान महजब चले । येक सुरिजन हारा ।

साहेब आलमकु चलावे सो । अलमथी हे न्यारा रे ॥ २ ॥

आवल येक अखैर येक । दोऊं नहि रे भाई ।

हम बि ज्यायगे तुम बि जायगे । हक सो येक ईलाहि ॥ ३ ॥

२ (गि. २३९)

येक जीमीन येक हि पानि । येक आतश असमान ।

भाई काहेकु लडतें । लडतें सो पडतें भाई ॥ ध्रु० ॥
 गैबि सोई हक ईलाई । पंच भूत भूतखाना ।
 आज्यब महजब इसमे है रे । यो तो सब कुफराना ॥ २ ॥
 बंदा कमिन हक बोलता । सुन हो खातिर व्यावो ।
 अल्लाबिन येक जरा नहि रे । गैबि वाटसु ज्यावो रे ॥ ३ ॥

मला तितकें हिंदुस्थानी समजत हि नाहीं. हीं त्यांचीं सारीं हिंदुस्थानी पदें निवडून काढून एकत्र वाचलीं, तर मला सुचलीं नाहींत अशीं कित्येक अनुमानें एकादा तज्ज्ञ त्यांतून काढूं शकेल.

(३) रामभेटीची तळमळ

श्रीसमर्थहृदयाला लागलेल्या रामभेटीच्या तळमळीचीं पदें पुष्कळ च आहेत. तरी तळमळ आपणांस हि लागावी, म्हणून या क्षणीं मला जीं दोन पदें विशेष आवडतात, तीं येथें उतरून घेतों. ते जेथें 'रे रामा', 'रे राघवा' म्हणत आहेत, तेथें आपण 'रे गुरुदेवा', 'रे समर्था' म्हणूं आणि श्रीसमर्थाना आळवूं.

१ (गि. १४२)

संसारसासुरां तुवां बोळविलें ।
 येथें बहुत दिवस कां टाकिलें रे रामा ।
 रात्रिदिवस तुझी वाट पाहे ।
 मज अत्यंत संसारें गांजिलें रे रामा ॥ १ ॥
 अंतर जाणोनि यावें झडकरी ।
 तुझ्या वियोगें न कंठे क्षणभरी रे रामा ।
 तुजवांचुनि अंतीं कोण आहे ।
 पेसी अवस्था लागली अभ्यंतरां रे रामा ॥ ध्रु० ॥
 या लोकिकापासुनि मज सोडवावें ।
 जरि तूं न येसि तरि म्यां काय करावें रे रामा ।
 नाहीं कोणही च माझे जिवलग ।
 येथें कोणाच्या आधारें कंठावें रे रामा ॥ २ ॥

लग्नसमारंभांतून निसटणें सुलभ वाटलें म्हणून निसटलों

सुलभ जाणुनि धांव घातली रे ।

या लोकिकाची लाज म्यां टाकिली रे रामा ।

आलों टाकुनि सर्व अभिमान ।

तुझ्या पाई माझी वृत्ति गुंतली रे रामा ॥ ३ ॥

आणि आतां तुझ्यासाठीं वनांत भटकतो आहे

येकला येकट जालों रानभरीं ।

तुजकारणें उदास सर्वांपरी रे रामा ।

चित्त चंचळ जाहले राहवेना ।

भांबावलों हिंडतो वनांतरीं रे रामा ॥ ४ ॥

रामी रामदास तेणें आस केली ।

ते तां आपण होउनि पुरविली रे रामा

दुःख संसारीचें फार जालें ।

येथें आम्हां संकटीं धांव घालीं रे रामा ॥ ५ ॥

२ (उत्तरार्ध २४२)

स्वामी तुझिया वियोगें । घटिका जातसे युगें ।

धांव तूं लागवेगें । राघवा रे ॥ ध्रु० ॥

बहु दीस जाले भेटी । धीर न धरेपोटीं ।

चिंता वाटते मोठी । रे राघवा ॥ १ ॥

तप्त जाली काया । तुज रे भेटावया ।

येई तूं प्राणसखया । रे राघवा ॥ २ ॥

नेम होता केला । तो हि टळोन गेला ।

काय अन्याय जाला । रे राघवा ॥ ३ ॥

नको उदासीन । पाई गुंतलें मन ।

जीणें पराधेन । रे राघवा ॥ ४ ॥

अंतर जाणावें । दासां सांभाळावें ।

आतां निष्ठुर न व्हावें । रे राघवा ॥ ५ ॥

जणूं कोणी अयोध्येस जाण्यास निघाले असतां त्याच्या बरोबर श्रीसमर्थ श्रीरामाला निरोप पाठवीत आहेत कीं, रामाला सांगा, आपण पूर्वी जांबेस, टांकळीस व इतर ठिकाणीं भेट दिली आहे, पण हल्लीं मी चाफळास आपल्या दर्शनाची वाट पहात आहे! त्याला माझा एवढा नुसता निरोप सांगा, माझ्या हृदयांत काय आहे तें त्याला सर्व ठाऊक आहे! अयोध्येला त्या जाणाऱ्याला रामाचें घर कदाचित् सांपडणार नाही, असें मनांत आणून त्याला श्रीसमर्थ घर ओळखण्याची खूण सांगत आहेत कीं, त्या घराच्या देवडीवर हनुमंत सेवक बसलेला असतो! या भक्तिप्रेमाची कल्पना सुद्धां मजसारख्याला करवत नाही! श्रीसमर्थहृदय असें प्रेममय होतें!

३ (पूर्वार्ध ९३)

रूप रामरायाचें देखिलें वो ।

त्याचे चरणीं मानस माझे रंगलें वो ।

चित्त विव्हाळ रामें वेधिलें वो ॥ १ ॥

ये जीवींचा जिव्हाळा आत्मा रामराव ।

जाणतो सकळ माझा अंतर्भाव ।

त्यासी तुम्ही येक वेळ भेटवा वो ॥ ध्रु० ॥

कोवसा असतां माझ्या सीरावरी ।

संसारीं गांजिलें येहीं दुराचारीं ।

आतां मज कंठवेना क्षणभरी ॥ २ ॥

शरयुतीरीं स्वामी माझा नांदताहे ।

हनुमंत सेवक त्याचे घरीं आहे ।

निरोप सांगा रामदास वाट पाहे ॥ ३ ॥

वाचकांना या तळमळीची कल्पना होते कां? मला होत नाही! कोठून आणावें हें इतकें भक्तिप्रेम! इतकी तळमळ लागल्यावर राम धांवून येण्याला क्षणाचा तरी विलंब लावतील काय? वरील तिसरें कडवें सांगतांना श्रीसमर्थांचे डोळे पाण्यानें भरून आले असतील !

(४) भेट कोणी करविली

सोडविल्या देवफौजा । आला वैकुंठीचा राजा ।
 संहारिले रचनीचर । देव भक्ताच्या काजा ॥ गि. ११८ ॥
 दास मी समर्थाचा । मज कोणी जाणेना ।
 मुळीची कुळदेव्या हे । तिणें रक्षिलें मना ॥ ध्रु० ॥
 अजिक ते संहारिले । भूमिभार फेडिला ।
 ऐसा हा समर्थाला । जिणें वर दिधला ॥ २ ॥
 ते सोय धरूनियां । गेलों तुळजेच्या ठायां ।
 तिणें मज आश्वासिलें । भेटविलें रामराया ॥ ३ ॥

‘मज कोणी जाणेना’ अशा काळांतील म्हणजे आरंभीच्या काळांतील हें पद दिसतें. तुळजापुरच्या देवीनें रामाला वर दिला होता, हें ऐकून श्रीसमर्थ तुळजापुरास गेले असतां देवीनें श्रीसमर्थास रामरायाची भेट करविली.

(५) भेट झाली, कृतार्थ झाले

फावलें रे हरिसुख फावलें रे ॥ ध्रु० पू. ४२ ॥
 राया दशरथा नृपासी । माते कौसल्ये जननीसी ।
 नगरवासियां लोकांसी । सुख फावलें रे ॥ १ ॥
 जें सुख फावलें त्रिंबका । जें सुख फावलें वाल्मीका ।
 तें रामदास रंका । सुख फावलें रे ॥ २ ॥

आणि मग

दास उदास फिरे विवरे । चित्त निवालें रे ॥ गि. १६२ ॥

(६) त्या रामाचें ध्यान

करीं चापबाण हें श्रीसमर्थाच्या रामाचें वैशिष्ट्य होय. स्वाभाविक आहे. साधूंचें रक्षण आणि दुष्टांचा संहार हें च ज्यांच्या अवतारकार्याचें स्वरूप ते अखंड सुसज्ज असणार, हें उघड आहे. ठकाराचें ठाण । करीं

चापबाण ॥ हे च आपलें ब्रह्मज्ञान होय, असें त्यांनीं म्हटल्याच आपण माग च एका अभंगांत पाहिलें आहे.

तेथें माझें तन मन धन ॥ ध्रु० गि. ६२ ॥

परम सुंदर रूप मनोहर । करीं धरुनि धनुर्बाण ॥ १ ॥

राम लक्ष्मण जनकतनया । वाम भार्गी शोभताहे ॥ २ ॥

पीत पीतांबर कासिला कासे । शोभतसे दिव्य ठाण ॥ ३ ॥

भीम भयानक सन्मुख मारुति । कर जोडुनि वाट पाहे ॥ ४ ॥

त्यांच्या हृदयांत रामाचें जें ठाण बिंबलें होतें त्यांत रामाच्या हातीं धनुष्यबाण कायमचें होतें. उपास्याच्या स्वरूपावरून उपासकाच्या हृदयाची परीक्षा करणें योग्य होत असेल तर, श्रीरामाचें हे ध्यान पाहून श्रीसमर्थ-हृदयाची कल्पना करतां येते.

(७) केवढा आधार ! कोण हा विश्वास !

श्रीसमर्थांना श्रीरामाचा केवढा आधार वाटे व त्यावर त्यांचा किती अढळ विश्वास असे, हे दर्शविणारी त्यांची किती तरी पदे आहेत. त्यापासून बोध घेण्यास आपणांस एकाद दुसरें पद पुरें व्हावें. हे त्यांचे सारे बोल स्वानुभवाचे असतात. आपल्या प्रत्ययाला आलेल्या गोष्टी ते सांगत असतां त्यांवर विश्वास टाकून त्या च मार्गानें आपण न जाऊं तर आपण आत्मघातकी ठरूं.

त्यांचा प्रत्यय — गि. १३२

रंकाचे राजे होती । ऐसें पूर्ण बिंबलें ।

रंक हें रक्षुनियां । परिपूर्ण चि केलें ॥ १ ॥

ब्रीद हें साच केलें । भक्त रक्षिला कैसा ।

वैभव देउनियां । पुरविल्या भडसा ॥ ध्रु० ॥

अंतर्निष्ठ भक्त होतां । होतो मोठा तमासा ।

भक्तांसी विसंबेना । क्षणभरी अमासा ॥ २ ॥

रामदास म्हणे माझे । प्रचीतीचें बोलणें ।

हे वाक्य मिथ्या होतां । येतें समर्था उणें ॥ ३ ॥

आणखी त्यांनीं काय आणि कसें सांगितलें म्हणजे आपण मानूं ! त्यांनीं प्रत्यक्ष येऊन हें सांगितलें तरी आपण मानूं किंवा नाहीं, कोण जाणे ! श्रीसमर्थ मार्गे एका अभंगांत हि म्हणून गेले आहेत कीं, आपला हा प्रत्यय असतां, जो कोणी विचारीचना त्याला आपण तरी काय करणार ? कशाच्या योगानें आमचीं डोकीं इतकीं जड झालीं असावीत, कळत नाहीं, कीं त्यांत श्रीसमर्थासारखे आपला अनुभव सांगत असतां हि प्रकाश पडूं नये ! माझे मलाच मी हें दुःखानें बोलत आहे. जी गोष्ट श्रीसमर्थांना पूर्ण बिंबली, जिची त्यांना प्रचीति आली, ती च ते या पदांत सांगत आहेत. ती च प्रचीति आज हि कोणास येऊं शकेल ! ' अंतर्निष्ठ भक्त होणें ' एवढी एक च शर्त आहे. विचार करावा, कांहीं बोध घ्यावा, नाहीं पेश्कां नुसतें उगी च कां वाचावें ! या ठिकाणीं ' वाचावें ' आणि ' वांचावें ' पैकीं कोणता हि शब्द योजिला तरी चालेल.

रामाचा केवढा आधार — पूर्वार्ध २८

आम्हां ये प्रपंचीं कोणही नाहीं सखा ।

येका रघुनायका वांचुनीयां ॥ १ ॥

विद्या वैभव धन मज कृपणाचें ।

जीवन जिवाचें आत्मरामु ॥ २ ॥

आकाश अवचितें वरी कोसळेल ।

मज तेथें राखेल आत्मरामु ॥ ३ ॥

आपंगिलें मज श्रीरामसमर्थें ।

ब्रह्मांड पालथें घालूं शके ॥ ४ ॥

वक्रदृष्टीं पाहातां भरील त्याचा घोंट ।

काळाचें हि पोट फाडूं शके ॥ ५ ॥

रामदास म्हणे मी शरणागत त्याचा ।

आधार सकळांचा मुक्त केला ॥ ६ ॥

रामावर कोण हा विश्वास — पू. २६

गजईंद्र सावजें धरिलासे पानेडीं । रामें तेथें उडी टाकीयेली ॥ १ ॥

प्रल्हाद गांजिला तथा कोण सोडी । रामें तेथें उडी टाकीयेली ॥ २ ॥

तेतिस कोटी देव पडिले बांदोडीं । रामें तेथें उडी टाकीयेली ॥ ३ ॥

क्षत्रियें पीडिलीं ब्राह्मणें बापुडीं । रामें तेथें उडी टाकीयेली ॥ ४ ॥

दासां पाईं पडिली देहेबुद्धिबेडी । रामें तेथें उडी टाकीयेली ॥ ५ ॥

आणि खरोखर च सवा मणाची बेडी पायांत पडण्याची वेळ आली असतां रामें तेथें उडी टाकीयेली ! या सर्व उदाहरणांवरून आणि स्वतःच्या अनुभवावरून श्रीसमर्थ आपणांस आश्वासन देत आहेत :

रामदास म्हणे कां करिसी वणंवणं । रामें भक्त कोण उपेक्षीले ॥६॥

(८) दांडगा निश्चय

श्रीसमर्थांचा हा विश्वास आणि अनुभव हीं पाहिलीं म्हणजे त्यांच्या पुढील निश्चयाची उपपत्ति बरोबर लागते !

जठरीं लागो क्षुधा होत नाना आपदा ।

भक्तिप्रेम कदां न सोडी सत्य ॥ पू. २९-१ ॥

शब्द न फुटे तरी चिंतीन अंतरीं ।

भक्तिप्रेम परी न सोडी सत्य ॥ २ ॥

दाहूं वडवानळ अथवा दंशूं काळ ।

भक्तिप्रेम प्रबळ न सोडी सत्य ॥ ३ ॥

नानापरी आघात चिरकाळ होत ।

नामीं प्रेमासृत न सोडी सत्य ॥ ४ ॥

आतां चि हा देहो राहो अथवा जावो ।

रामीं प्रेमभाव न सोडी सत्य ॥ ५ ॥

म्हणे रामीरामदास वरी पडो आकाश ।

राघवाची कास न सोडी सत्य ॥ ६ ॥

(९) विश्वास आणि भक्तिभाव

हा अनुभव आपल्याला कसा यावा ? अखेरीस निश्चळीं लीन होऊन जावें, हें जन्माचें ध्येय असेल तर सद्गुरुवचनावर विश्वास टाकून भक्तिभावापासून आरंभ केला पाहिजे व क्रमाक्रमानें आंगचे सर्व दोष झाडून साधनमार्गातील एक एक टप्पा ओलांडीत शेवटचें स्थान गांठलें पाहिजे. विश्वास नाही, भाव नाही आणि घर सोडलें, देश विदेश हिंडला, तीर्थयात्रा केल्या, शास्त्रें अवलोकिलीं, युक्तिप्रयुक्तीनें वक्तृत्व करतां आलें, तर अहंकार मात्र अंगीं जडेल, पण देवाची भेट होणार नाही ! दृढ विश्वास आणि निस्सीम भक्तिभाव पाहिजेत.

विश्वास — गि. २५२

येका विश्वासावांचुनि । पाविजे देव कैसेनि ॥ ध्रु० ॥
 सकळ सांडूनि उदासिन । हिंडे देश विदेश ।
 गिरि कपाटें तीर्थयात्रा । तुटेना भवपाश ॥ १ ॥
 वेदशास्त्र पाहिलें रे । जालि स्फूर्ति अपार ।
 स्फूर्तिरूपें अहंकार । तुटेना संसार ॥ २ ॥
 नाना युक्तिलाघवें रे । बोलति देह विदेह ।
 दास म्हणे हें सकळिक माईक । फिटेना संदेह ॥ ३ ॥

तात्पर्य, विश्वास पाहिजे आणि त्याबरोबर च खरा भाव पाहिजे. ढोंगानें आपण जगाला फसवूं पण देवाला फसवूं शकणार नाही.

कारण पाहिजे भाव । भावें चि पाविजे देव ।
 देवासी लाघव । कामा नये रे ॥ गि. ४० ॥

भक्तिभाव — गि. ५३

भक्तिभावें प्रावन होती लोक रे । भक्तिभावें पाविजे परलोक रे ।
 भक्तिभावें हा सर्व हि विवेक रे । भक्तिभावें सांपडे देव येक रे ॥ ध्रु० ॥

भक्तिविणें आधार कोठें नाही रे । भक्ति भावें करावी लवलाही रे ।
 नवविधा भजन बरें पाहीं रे । विभक्त नको भक्त होउनि राहीं रे ॥ १ ॥
 अखंड ध्यानें राहावें समाधानें रे । नाही तरी श्रवणमननें रे ।
 अर्थोतरें मुळिच्या अनुसंधानें रे । अनन्यभावें त्या आत्मनिवेदनें रे ॥ २ ॥
 सांडा सांडा परता देहभेद रे । देहभेदें होतसे नाना खेद रे ।
 अंतरंगें सांपडे अभेद रे । मुळीं नाहीं निश्चळीं भेदाभेद रे ॥ ३ ॥
 दास म्हणे भजन येका भावें रे । तन मन भक्तीस लावावें रे ।
 संतसंगें देवासी सर्व वावें रे । देवीं भक्तीं निश्चळीं लीन व्हावें रे ॥ ४ ॥
 हे च विचार क्रमशः ग्रन्थराजाच्या उत्तरार्धांत आपण पाहिले.

(१०) कसे साधावे

दोष टाळावे, साधनें करावी, वैराग्य बाणून ध्यावें, नुसत्या पुस्तकी
 ज्ञानावर अवलंबून राहूं नये, सद्गुरूस शरण रिघावें, त्यांना रिझवावें, त्यांची
 कृपा संपादन करावी, प्रचीति ध्यावी, कृतार्थ व्हावें, तद्रूपांत लीन व्हावें,
 विरघळून जावें.

दोन मोठे दोष, ते आधीं टाळावे.

एक — आळस — पूर्वार्ध १७५

आळस खोटा रे बापा आळस खोटा रे ॥ ध्रु० ॥
 धुष्टपुष्ट धाटामोटा । व्यर्थ चि ताटा रे बापा ॥ १ ॥
 आळस मोठा तो चि करंटा । जाईल कोणा वाटा ॥ २ ॥
 दास म्हणे रे येत्न उचटा । वैभव सर्व लुटा रे ॥ ३ ॥

आणि दुसरा मोठा दोष लोकेषणेचा. तिन्ही ईषणांत लोकेषणा अति भयंकर,
 दुर्दम आहे. तिचा ज्याच्यावर पगडा बसतो त्याला ती रसातळास नेऊन
 पांचविते. परमार्थमार्गांत तर तिचें मोठें च विघ्न समजावें. शहाण्याशहाण्यांची
 बुद्धि हरण करून घेऊन त्यांचा ती नाश करते.

दुसरा - लोकेषणा - उत्तरार्ध ९३

सकळ जन मानमदिरा भुलवी ॥ ध्रु० ॥

जग तृण मानी ऐसा तो विरुळा । लोकेषणा उगवी ॥ १ ॥

लोकिक सांडुनी जाणें चि लागे । कवी जनां शिकवी ॥ २ ॥

(११) यत्नेंकरून वैराग्य करावें

सुचित्त असावें, नित्यानित्यविवेक करावा, सारासारविचार पहावा, तो अंतरीं ब्रिब्रवावा, विषयांचा खेद वाटावा, म्हणजे श्रीरामास करुणा येते आणि अंगीं वैराग्य बाणतें. वैराग्यापुढें ज्ञान हि फिकें पडतें, असें श्रीसमर्थाचें म्हणणें आहे. स्फुट पदांपैकीं दुसरें पद —

कानकोंडया सुखाकारणें मनें लुलु केलीं ।

तेणें देहा सुख नव्हे चि हळहळ जाहाली ॥ १ ॥

कृपासिंधु रघुनायका अब्हेरूं नको ।

शरण रविकुळटिळका । दास दीन मी रंक ॥ ध्रु० ॥

तुझे भेटी रामा रे तुझा मार्ग चुकलों ।

विषयकांटे रतले तेणें खेद पावलों ॥ २ ॥

इतकें झाल्यावर

ऐसा दगदला देखोनी रामा करुणा आली ।

तंव वैराग्यहनुमंतें पुढें उडी घातली ॥ ३ ॥

हा हनुमंत जयाचा कोवसा धन्य तयाचें जिणें ।

तयालागीं ज्ञान वापुडें लाजिरवाणें ॥ ४ ॥

(१२) उरलें काय ?

एक च उरलें. केवळ पुस्तकज्ञानानें भागत नाहीं, म्हणून सद्गुरूस शरण जावें, ते सांगतील तो अभ्यास करावा, विचार करावा आणि प्रत्यय पाहावा.

पुस्तकज्ञानें होत चि नाहीं । प्रत्यय नीट पाहावा ।

दास म्हणे समजेल विचारें । तेणें तुटेल गोवा ॥ गि. २५४-३॥

हा च सिद्धान्त ग्रन्थराजांत हि आला आहे व सर्व स्वानुभवी संतामहंतांनीं प्रतिपादिला आहे.

सद्गुरु सेवी रे मना । चुकती जन्ममृत्यु संसारयातना ॥ ध्रु० ॥

सज्जनसंगती धरा । धरुनि बरें तत्त्वज्ञान विवरा ॥ गि. १४-१॥

सद्गुरुवेगळी गति । कदापि नव्हे भले सज्जन जाणती ॥ २ ॥

पिंडब्रह्मांडरचना । सद्गुरुविणें कांहीं च उमजेना ॥ ३ ॥

दास म्हणे रे कवि । सज्जनसंग जन्ममृत्यु चुकवी ॥ ४ ॥

(१३) पहिला धडा नामस्मरणाचा

श्रीसमर्थ पहिला धडा घालून देतात तो नामस्मरणाचा. तो, धडा नुसता समजल्यानें भागत नाहीं. तसें आचरण आमरण केलें पाहिजे. नुसतें शब्दज्ञान झाल्यानें प्रत्यय येत नसतो.

अंतरीं नाहीं घालें । शब्दज्ञान बोलिलें ।

दिवाळें निघालें । आपेंआप रे ॥ गि. २३-२ ॥

क्रिया केली पाहिजे.

रंग रामीं रे मना रंग रामीं रे

रामरंग तो चि अभंग व्यर्थ कार्मीं रे ॥ ध्रु० पू. १७७ ॥

रामपाईं गुंत उपाईं । कां पडसी अपाईं ॥ १ ॥

रामु आमुचा जीव जीवाचा । ठाव विश्रांतीचा ॥ २ ॥

कीर्ति ज्याची वर्णितां चि मुक्ती फुकाची रे ॥ ३ ॥

कोळी कबीर दास अपार तारीले साचार ॥ ४ ॥

नाम जपावें अनन्यभावें । रामदास व्हावें रे ॥ ५ ॥

नामजपाची महती गाणारीं अशीं कैक पदे आहेत.

सांडुनि रामाची सोय । बोलतां सीण चि होय ।

वाउगें आयुष्य । जाय जाय रे ॥ ध्रु० गि. १६ ॥

घडि घडि पळ पळ । आयुष्य विघडी काळ ।
 वाचा हे बरळ । सांवरावी रे ॥ १ ॥
 काया वाचा आणी मनें । राम चि उपासनें ।
 वाउर्गी वचनें । वायांविण रे ॥ २ ॥
 रामदास म्हणे येका । रामेंविण बोलों नका ।
 आणीक बोलतां शोका । मूळ रे ॥ ३ ॥

एका पदांत तर त्यांनीं आपणांवर विश्वास टाकून कोणी तरी हा अभ्यास च करून पहावा, त्याचें फळ प्राप्त झाल्यावांचून राहणार नाहीं, असें निश्चयपूर्वक सांगितलें आहे. त्या पदांतील 'अभ्यास' या शब्दाचें मला मोठें कौतुक वाटलें. राष्ट्रगुरु पहिला सोपा धडा घालून देतात आणि त्याचा अभ्यास करावा म्हणतात. ही त्यांची आज्ञा आपण ऐकणार नाहीं आणि मुळांच अभ्यास करणार नाहीं, तर आम्ही परीक्षेंत उत्तीर्ण होऊन त्यांच्या कृपेला कसें पात्र होऊं ?

(१४) कोण्ही येकें हा करावा अभ्यास रे

श्रीसमर्थ म्हणतात, तुम्ही इतर पुष्कळ अभ्यास करता, प्रयत्न हि करता, स्वतः च्या वैभवासाठीं किंवा इतरांच्या कल्याणासाठीं सकाम अनुष्ठानें करता, त्या सर्व करण्याचें तुम्हांस काय फळ मिळत असेल तें तुमचें तुम्हांस ठाऊक! आतां आम्ही आमच्या प्रचीतीचा एक अभ्यास सांगतो तो करून पहा, फळ पावाल हें आम्ही निश्चयानें सांगतो, विश्वास ठेवा. गिरिधर ९०.

नामामध्ये उत्तम रामनाम रे । रामनामें तुटतो भवभ्रम रे ।
 नासे तम सदा सुखसंभ्रम रे । मोक्षपंथा जावया अनुक्रम रे ॥ धृ० ॥
 वीष घेतां शंकरा श्रम जाला रे । बहुविध उपाय तेणें केला रे ।
 केला परि सर्व हि वेर्थ गेला रे । रामनामें प्रचीतीनें निवाला रे ॥ १ ॥
 वाल्हा कोळी पातकी भूमंडळीं रे । अपसव्य नामानें लावी टाळी रे ।
 तत्काळ चि पातकां जाली होळी रे । रामकथा विख्यात तिही ताळीं रे । २ ।
 शुकासाठीं कुंटणी रामवाणी रे । उदंड चि महिमा तो पुराणी रे ।
 रामनाम उत्तम पुण्यखाणी रे । अंतकाळीं चुकवी ताणाताणी रे ॥ ३ ॥

रामदास तो सांगतो उदास रे । रात्रिदिवस धरावा निजध्यास रे ।
कोणही येकें हा करावा अभ्यास रे । फद्रूप होताहे विश्वास रे ॥ ४ ॥

(१५) कोणतें फळ मिळतें ?

नामीं रंगलेल्या जीवाची कशी अवस्था होते, तिचीं लक्षणें निरनिराळ्या पदांत विखुरलेलीं आढळतात. जीव कासावीस होतो, मन उतावीळ होतें, हृदय प्रेमानें भरून येतें, भांवावलेल्या चित्तवृत्ति शांत होतात, सतरा ठिकाणीं पांगलेली दृष्टि एका च ठिकाणीं स्थिर होते, ती अंतर्मुख होते, अहंकार गळतो, संदेह मावळतो, देहबुद्धि झडते, मीपण हारपतें, भेद नाहीसा होतो, चंचळ लयाला जाऊन केवळ निश्चळ उरतें, तद्रूपता प्राप्त होते. इत्यादि फलप्राप्ति होते. तस्मात्

गावें रे नाम गावें रे ॥ ध्रु० ॥ पूर्वार्ध ३९
त्रैलोक्यीं हें पावन आहे । जीवीं धरावें भावें रे ॥ १ ॥
दोषदहन हें गहन पुराणीं । सुचीत व्हावें रे ॥ २ ॥
दास म्हणे हें सार फुकाचें । नलगे यावें जावें रे ॥ ३ ॥

(१६) परिणति ज्ञानप्राप्तिंत होते

आणि हें ज्ञान म्हणजे थोतांड नव्हे. लोकांच्या अज्ञानामुळें श्रीसमर्थांच्या वेळीं हि भक्तिमार्गांत अनेक बंडें उद्भवलीं होतीं, असें दिसतें. त्यांच्यावर श्रीसमर्थांनीं फार कोरडे ओढले होते. भलते च चमत्कार दाखवून ज्ञानाच्या बाबतींत लोकांची दिशाभूल होते, ती योग्य नव्हे, असें त्यांना वाटे. ज्ञान सांगणें तर तें यथार्थ सांगावें, नाहीं पेक्षां परमेश्वराच्या घरीं तो मोठा अपराध गणला जाईल, असें त्यांनीं निश्चून सांगितलें आहे. या त्यांच्या न्यायनिष्ठुर मनोवृत्तीचें प्रत्यंतर 'बहुधा गोसावी' या त्यांच्या लघु काव्यांत चांगलें पहावयास मिळतें. तें आपण मार्गें च पाहिलें आहे. त्या च नमुन्याचें पुढील गिरिधरलिखित ८३ वें पद आहे.

येके नदीचे पोटीं । शाळिग्रामाच्या कोटी ।
माहिमा उदंड सेवटीं । वास होतो वैकुंठी ॥ १ ॥

ऐसे महिमे अपार । कोण जाणतो पार ।
 कैसा तरी उध्धार । सुटोत बापुडे नर ॥ ध्रु० ॥
 नर्मदेचे गणेश । वालवंटीं उदास ।
 करणें नलगे सायास । त्याचा महिमा विशेष ॥ २ ॥
 काश्मिर देश तो येक । तेथें उदंड स्फाटिक ।
 त्याचे देव अनेक । पूजितां होतें सार्थक ॥ ३ ॥
 येकां स्वापदर्शिगें । कितेक पूजिती लिंगें ।
 देवां मानलीं चांगें । पुण्य तयाच्या योगें ॥ ४ ॥
 रानडुकराचे केश । त्याचा महिमा विशेष ।
 उद्वर्चनें मूर्तींस । पाप राहेना लेश ॥ ५ ॥
 हरिणावाघाचीं मढीं । त्याचीं घ्यावीं कातडीं ।
 पुण्य येतें तांतडी । होते देवाची जोडी ॥ ६ ॥
 सोमयाग करिती । तेथें मांसें भक्षिती ।
 तेणें होतसे गती । महिमा उदंड सांगती ॥ ७ ॥
 दाढ्या डोया बोडाव्या । हातीं खापन्या घ्याव्या ।
 उदंड बोंबा माराव्या । पूर्वज पावती पदव्या ॥ ८ ॥
 ज्ञानेंविणें तो पशु । जेथें तेथें विश्वासु ।
 केला वयाचा नाशु । ठाईं न पडे जगदीशु ॥ ९ ॥
 लोक ऐसा चि वेडा । उगा चि मारितो झडा ।
 काय करिल बापुडा । संग सांपडला कुडा ॥ १० ॥
 अघोर मंत्राचीं ढालें । येक करिती कवटालें ।
 चाटें पोरें बटवालें । पाप उदंड केलें ॥ ११ ॥
 येक पूजिती देवतें । जनासी घालिती भूतें ।
 येक राखती प्रेतें । तेणें द्रव्य साधतें ॥ १२ ॥
 भले अवघें चि सांडा । आधीं देवाला धुंडा ।
 आशा ममता उलंडा । ज्ञानें काळाला दंडा ॥ १३ ॥

देव ध्यानीं भाविजे । ज्ञानं मोक्ष पाविजे ।
जन्म सार्थक कीजे । कानकोंडें न कीजे ॥ १४ ॥
दास म्हणे उदास । धरा देवाची कास ।
भक्तिमार्ग विशेष । तेणें पावे जगदीश ॥ १५ ॥

या वाणींत कठोरता आहे, तसा च कळवळा हि आहे. श्रीसमर्थांच्या शाळेंत अज्ञानाला किंवा भोळेपणाला थारा नाही. साधुत्वाची त्यांची कल्पना वेगळी होती. सर्वव्यापी अंतरात्म्याचे ते उपासक असल्यामुळे, ते संत, साधु, सज्जन कोणाला मानीत हें पुढील, पूर्वार्धातील १५८ व्या पदावरून चांगलें समजतें.

(१७) श्रीसमर्थांचे सज्जन

सकळ अंतर जाणे मीपणें हुंबरो नेणे ।
ऐसियाव-हूनि प्राणें । सांडणें करा ॥ १ ॥
सखिये वो आहेती उदंड वेडे ऐसे ते सज्जन थोडे ।
तयांची संगती जोडे । परम भाग्यें ॥ ध्रु० ॥
साहाती बोलणें उणें । न पुसतां सांगणें ।
सम चि देखणें उणें । अधीक नाही ॥ २ ॥
अभिमान नावडे । धांवती दीनांकडे ।
तयांचे जे उकरडे । माहाल त्यांचे ॥ ३ ॥
आपपर नाही ज्यांसी । पुसती सांगती त्यासी ।
आईकतां चि भाविकांसी । पालट होये ॥ ४ ॥
रामीरामदास वास पाहातो रात्रीदीस ।
ऐसियांचा सौरस देई राघवा ॥ ५ ॥

अशांना श्रीसमर्थ सज्जन समजत. पराचें अंतर जाणणारे, सर्वत्र समदृष्टीने पाहणारे, दीनांचा कैवार घेणारे, त्यांच्या मदतीला धांवून जाणारे, त्यांच्या शोषण्या राजमहालापेक्षां हि सुखकारक मानणारे, असल्या निरभिमानी सज्जनांच्या शोधांत श्रीसमर्थ असत. सज्जनाविषयींचे श्रीसमर्थांचे हे विचार

पाहिले म्हणजे स्वतः श्रीसमर्थांचे अंतरंग कसे होते, त्यांना आवड कशाची होती व समाजराजकारणाकडे त्यांच्या मनाचा इतका ओढा कां होता, याची आपणांस बरोबर कल्पना होते. त्यांच्या काळीं हि असले सज्जन दुर्मिळ च होते. ते केव्हां हि दुर्मिळ च असणार. अशा सज्जनांच्या दर्शनाची उत्कंठा श्रीसमर्थांना लागली होती.

शाहाणे शोधितां नसे । दुष्काळ पडिला असे ।

तया धुंडितसे । मन माझें रे ॥ ध्रु० गि. ३० ॥

आहेती थोर थोर । परि नाहीं चतुर ।

तेथें निरंतर । मन माझें रे ॥ १ ॥

भेदिक शाहाणे जनीं । सगुण समाधानी ।

धन्य ते जननी । कुळखाणी रे ॥ २ ॥

रामी रामदासी मन । जाहालें उदासीन

ऐसे ते सज्जन । पाहावया रे ॥ ३ ॥

श्रीसमर्थांचे नेहमीचे आवडते शब्द - धूर्त, तार्किक, विचक्षण. त्या ऐवजीं या पदांत चतुर, भेदिक, शाहाणे, हे शब्द योजिलेले दिसतात.

श्रीसमर्थ शोधांत होते, सज्जनांच्या, उतावील झाले होते त्यांना पाहावयास, त्याप्रमाणें त्यांना सज्जनांचें दर्शन घडलें कां नाहीं, आम्हांस ठाऊक झालें नाहीं, पण आम्ही मात्र स्वतःस भाग्यवान् समजतो कीं, या दोन पदांत - त्यांतल्या त्यांत - पहिल्या पदांत आम्हांस श्रीसमर्थहृदय पहावयास मिळत आहे. श्रीसमर्थहृदय कसे होते म्हणून आम्हांस कोणी विचारल्यास त्यास आम्ही वरील पहिलें पद व त्यांत हि तिसरें कडवें, आम्हांस गातां येत नाहीं तरी, पुन्हां पुन्हां म्हणून दाखवूं !

आणखी थोडा वेळ तरी आपण या पदपदांतरांत च श्रीसमर्थांना पहात राहूं.

(१८) तत्कालीन देशस्थिति

अत्यंत हलाखीची झाली होती. जीवित, वित्त आणि अब्रू यांपैकी कशाची च शाश्वती उरली नव्हती. लोकांची अन्नान्नदशा झाली होती. दिल्ली,

आप्रा, लाहुर, अजमीर, अहमदाबाद; बन्हाणपुर इत्यादि ठिकाणच्या राजवाड्यांतून संपत्तीचा धूर निघत असला तरी सर्व देशभर दैन्य पसरलें होतें. तें दैन्य पाहून आणि पूर्व वैभवाचें स्मरण होऊन श्रीसमर्थ कष्टी होत. जगावें, कां मरावें, कां अंगाला राख फांसून जावें कोठें तरी निघून, अशी त्यांच्या मनाला उद्विग्नता प्राप्त झाली होती. त्या उद्विग्नतेची कल्पना पुढील तीन पदांवरून चांगली होते.

(१) उत्तरार्ध ३२९

अन्न व्हावें आपणांसी । अन्न व्हावें अस्त्रीयेसी ।

अन्न व्हावें लेंकुरांसी ।

कष्टी करूनि मेळवावें । कां जोगी होउनि जावें ॥ १ ॥

द्रव्य पाहिजे वखाला । द्रव्य पाहिजे खर्चाला ।

द्रव्य पाहिजे लग्नाला ।

कष्टी करूनि मेळवावें । कां जोगी होउनि जावें ॥ २ ॥

जें पाहिजे आपणांसी । जें पाहिजे प्रपंचासी ।

उदंड लागतें घरासी ।

कष्टी करूनि मेळवावें । कां जोगी होउनि जावें ॥ ३ ॥

रामीरामदास म्हणे । पूर्वीं होतें श्लाघ्यवाणें ।

पाहातां जड जालें जिणें ।

कष्टी करूनि मेळवावें । कां जोगी होउनि जावें ॥ ४ ॥

(२) गिरिधरलिखित २७५

तुझे जन कैसे गा जिती । दुर्जन गांजिती ॥ ध्रु० ॥

उपजविले पोट लाविलें । मोठी होते फजिती ॥ १ ॥

नेट धरितां मेट पडिलें । अन्नालागीं झुरती ॥ २ ॥

कलकलाटें कष्टती पोटें । थोर जाल्या विपत्ती ॥ ३ ॥

कष्टती लोक बहुत शोक । मरण दे म्हणती ॥ ४ ॥

कोणा सांगणें लाजिरवाणें । दास म्हणे श्रीपती ॥ ५ ॥

(३) उत्तरार्ध २४५

खंडळ मंडळ सर्व भूमंडळ ।
 लोक पडिले विकळ । तूं कृपाळ ॥ १ ॥
 अन्न चि मिलेना चिंता लागली जना ।
 धांव तूं जगजीवना । रे पावना ॥ २ ॥
 ऐसा विषम काळ जाली तळमळ
 लोक पडिले विकळ । तूं कृपाळ ॥ ३ ॥
 कोणही नाही जनासी । सांगावें कोणापार्शी ।
 जाल्या दुखरासी रे ॥ ४ ॥
 दास म्हणे रे जना भजन मानेना ।
 आतां कोणही च पावेना । रे धांवेना ॥ ५ ॥

हीं तिन्हीं पदे वाचून, त्यांतल्या त्यांत, तिसऱ्या पदांतील 'कोणही नाही जनासी । सांगावें कोणापार्शी ।' ही चरणे पाहून माझ्या मनांत असें येतें, अजून श्रीछत्रपति शिवराय यांचा उदय झाला नसावा. अति विपन्न दशा आली होती आणि तींतून सोडविणारा कोणी दिसत नव्हता. श्रीसमर्थांच्या म्हणण्याला प्रत्यंतराची आवश्यकता मी कधीं मानली नाही. तथापि श्रीसमर्थांच्या अवतारकार्याची उपपत्ति लावतांना, पाहिल्या खंडांत, तत्कालीन प्रवाश्यांनीं आणि इतिहासकारांनीं केलेलीं जीं देशस्थितीचीं वर्णनें दिलीं आहेत, त्यांच्यापुढें श्रीसमर्थांचीं अस्मानीसुल्तानी प्रकरणें हि मोघम वाटतात, इतकी अंगावर शहारे आणणारीं तीं वर्णनें आहेत. अस्मानीसुल्तानी प्रकरणांपैकीं एक प्रकरण पदपदांतरांत आलें आहे, त्यांतील काहीं कडवीं या ठिकाणीं अवश्य सादर केलीं पाहिजेत. असा काळ एकवार या देशानें आणि आपल्या पूर्वजांनीं पाहिला !

गिरिधरलिखित पद ६ वें

जन बुडाले बुडाले पोटेविण गेले ।
 बहुत कष्टले कष्टले कितियेक मेले ।
 विसा लोकांत लोकांत येक चि राहिले ।
 तेणें उदंड उदंड दुःख चि साहिले ॥ १ ॥

काहीं मिलेना मिलेना मिलेना खायाला ।
 ठाव नाहिं रे नाहिं रे नाहिं रे जायाला ।
 हाउस कैचि रे कैचि रे कैचि रे गायाला ।
 कोठें जावें रे जावें रे जावें मागायाला ॥ २ ॥

घान्य माहाग माहाग तैसें हि मिलेना ।
 कैसें होईल होईल होईल कळेना ।
 काय होणार होणार होणार टळेभा ।
 पुण्य गेलें रे गेलें रे काहीं च फळेना ॥ ४ ॥

उदंड चाकरी चाकरी मिलेना भाकरी ।
 लोक निलंड निलंड काढूनि नेती पोरी ।
 न्याय बुडाला बुडाला जाहाली सिरजोरी ।
 पैक्या कारणें कारणें होते मारामारी ॥ ५ ॥

येक पळाले पळाले दूरी देशा गेले ।
 बहुत कष्टले कष्टले तैथें नागवले ।
 फिरोनि आले रे आले रे घरिचे लोक मेले ।
 कोठें उपाय दिसेना कसावीस जाले ॥ ६ ॥

कोणी वांचला वांचला मध्यें चि मारिला ।
 येतो येकाकी येकाकी अकस्मात घाला ॥ ७ ॥

नदी भरतां भरतां घालुनिया घेती ।
 विख घेउनि घेउनि उदंड मरती ।
 अग्नि लाउनि लाउनि जळोनिया जाती ।
 मोठी फजिती फजिती सांगावी ती किती ॥ ९ ॥

दास म्हणे रे भगवंता किति पाहसी सत्त्व ।
 काय वांचुनि वांचुनि नुपरतें जीवित्व ।
 किती धरावें धरावें धरावें ममत्व ।
 जालीं शरीरें शरीरें शरीरें निसत्त्व ॥ १२ ॥

(१९) विचित्र प्रसंग

अशा त्या संकटकाळांत आणि एरव्हीं हि, विशेषतः उत्तरेकडे संचार करीत असतां श्रीसमर्थांवर काय काय प्रसंग ओढवले असतील, याची कल्पना च करावी. करुणाष्टकाच्या ११६ व्या अष्टकांत, आपण

न जावें चि तेथें चि लागेल जावें ।
 न खावें चि जें तें चि लागेल खावें ।
 वदावें चि ना तें चि लागे वदावें ।
 स्वभावें चि निर्माण केलें चि देवें ॥

हा श्लोक पाहिला, तर पूर्वाधीतील ८४ व्या पदांत

खांव नये तें चि खावें । जांव नये तेथें जावें ।
 मागों नये त्या मागावें । समविषमकाळीं ॥

असा उल्लेख आहे. या दोन ठिकाणच्या सारख्या उल्लेखांवरून असले विचित्र प्रसंग श्रीसमर्थांवर अनेक आले असावेत व ध्येयावर दृष्टि ठेवून ते सर्व बरे चाईट प्रसंग त्यांनीं सहन केले असावेत.

(२०) क्षेत्रांचे उल्लेख

दोन तीन पदांत कांहीं क्षेत्रांचीं नांवें आलीं आहेत. अर्थात् त्या सर्व क्षेत्रस्थानांना श्रीसमर्थांनीं भेट दिली असली पाहिजे. व्यंकटेशाची आरती आहे ती तिरुपथीच्या बालाजीची आहे. उत्तरार्धातील २९० व्या पदांत श्रीरंग वर्णिला आहे. ३२७ व्या पदांत अनेक क्षेत्रें आलीं आहेत. तें पदः

सकळ तीर्थांसी आधार । तो विचार सारासार ॥ ध्रु० ॥
 अयोध्या मथुरा माया काशी कांती द्वारावती ॥ १ ॥
 तुळजापुर पंढरपुर । नसीपुर कोल्हापुर ॥ २ ॥
 नागनाथ वैजनाथ । जगन्नाथ त्रिमलनाथ ॥ ३ ॥
 मोरेश्वर भुलेश्वर । औंद संभूचें शिखर ॥ ४ ॥
 नासीक त्रिबक भीमाशंकर । माभलेश्वर हरेश्वर ॥ ५ ॥
 पाहिलें पैबर जेजुरी । सोनारी ते जोगेश्वरी ॥ ६ ॥

रंगनाथ रामेश्वर । नाना स्थळींचे ईश्वर ॥ ७ ॥

परमेश्वरी परमेश्वर । भूमंडळीं हरिहर ॥ ८ ॥

उत्तरमानस दक्षिणमानस । करितां होती कासावीस ॥ ९ ॥

रामीरामदास म्हणे । अधीक महिमा कोटीगुणें ॥ १० ॥

(२१) श्रीसमर्थानीं पुरश्चरण कशाचें केलें ?

श्रीसमर्थानीं पुरश्चरण कशाचें केलें, गायत्री मंत्राचें कां त्रयोदशाक्षरी मंत्राचें, असा प्रश्न आहे. मला वाटतें त्यांनीं पुरश्चरण केलें असावें गायत्री मंत्राचें व त्रयोदशाक्षरी मंत्र एरव्हीं अखंड जपला असावा. या माझ्या वाटण्याला एका पदांत, दूरचा कां होईना, पण किंचित् आधार मिळतो.

वंश रघुनाथजीचा । प्रगट प्रताप जयाचा ॥ ध्रु० गि. ११० ॥

पुण्यपरायण धार्मिक राजे । काय वदावे वाचा ॥ १ ॥

सत्त्वधीर माहावीर बळाचे । वोघ चि थोर नीतीचा ॥ २ ॥

दास म्हणे मज ध्यास तयाचा । खडतर सूर्यतपाचा ॥ ३ ॥

याप्रमाणें श्रीसमर्थानीं खडतर तप केलें !

(२२) विठ्ठल राम झाले !

अशी श्रीसमर्थचरित्रांत कथा आहे. तिला पदपदांतरांत हि किंचित् आधार सांपडतो. पूर्वार्धातील पद ८९ वें, त्यांत श्रीरामभक्त आणि श्रीकृष्णभक्त यांचा जो संवाद आहे, त्याचा शेवट करतांना श्रीसमर्थ म्हणतात :

तुम्ही आम्ही रामदास येक चि रे ।

देव येक चि हा नाना वेश धरी रे गोवळा ।

लटिकें म्हणसी तरी तुझा देवो माझा होउनी ।

मज हृदई धरी रे गोवळा ॥ पू ६६ ॥

(२३) श्रीसमर्थाची आवड

अयोध्या आणि चाफळ या दोन्ही ठिकाणीं वानर फार आहेत. त्यांच्याकडे कौतुकानें पाहात राहण्याची श्रीसमर्थाना फार आवड असे. याचें

कारण काय, तें त्यांनीं च सांगितलें आहे, तें एक कारण तर खरें च, पण शिवाय मला असें भासतें कीं, सृष्टींत सर्वत्र जी परमेश्वरी लीला चालू आहे, तिजकडे श्रीसमर्थ कौतुकानें पहात आणि चिंतन करीत. ज्या पदाकडे पाहून मी हें लिहीत आहे, तें पद च याला प्रमाण होय. तें पद म्हणजे स्वभावोक्ति अलंकाराचें उत्कृष्ट उदाहरण होय.

हुलें कपाळ ज्यांचें घुलें पाहाणें त्यांचें ।

फुटाणें आणि चण्याचें । आरत बहु ॥ ध्रु० पू० १२६ ॥

वांकुल्या दाविती कुंसी कांडोलिती ।

उड्डाणें घेतां लोंबती । लांगुळें लांबे ॥ १ ॥

मउ किरकोळें बोटें । लांबे नखें तिखटें ।

खोउनी फोडिती पोटे । निशाचरांचीं ॥ २ ॥

संकोचित वैसणें पाला वरपोनी खाणें ।

तांतडी चावितां तेणें । हनुवटी हाले ॥ ३ ॥

कुळ हनुमंताचें मोठें किराण त्यांचें ।

भुभुकारें जयाचें । कीलकीलाटें ॥ ४ ॥

आतां वाटतें जावें त्यांचे सांगाती व्हावें ।

डोळे भरूनी पाहावें । सर्वांग त्यांचें ॥ ५ ॥

एकोनी हांसाल परी नये तयांची सरी ।

विचार जयांसी करी । स्वामी माझा ॥ ६ ॥

असंख्य मिळाला मेळा रामा भोंवता पाळा ।

पालथें या भूगोळा । घालूं शकती ॥ ७ ॥

ऐसी करणी त्यांची व्यर्थ जिणीं आमुर्चीं ।

पाला खाउनी रामाची । शुश्रुषा केली ॥ ८ ॥

ऐसे ते रामदास सर्वस्वें उदास ।

रामीं जयांचा विश्वास बाणोनि गेला ॥ ९ ॥

किती स्वाभाविक हें वर्णन आहे ! पहिल्या चार कडव्यांतील वर्णन किती सूक्ष्म आहे. पांचव्या कडव्यांत, वानरांच्या संगतीची जी आतुरता प्रकट

झाली आहे, ती किती अपूर्व आहे ! त्यांचें त्यांना च वाटलें हि कीं, ही आपली आतुरता पाहून कोणी कदाचित् हंसतील, तर त्या हंसण्याचें निराकरण व्हावें म्हणून आपल्या आतुरतेचें कारण सांगतात कीं, कोण या वानरांचें भाग्य कीं, माझे स्वामी त्यांच्याशीं विचारविनिमय करीत ! रामावर विश्वास टाकून निष्काम बुद्धीनें त्याची सेवा करणारे वानर कोणीकडे आणि कोणीकडे आपण, असें श्रीसमर्थानीं म्हणावें, यांत श्रीसमर्थहृदयांतील प्रेमभाव हृदय खोळून बाहेर पडत आहे !

(२४) श्रीसमर्थांची निस्पृहता

बारा वर्षे पुरश्चरण आणि बारा वर्षे तीर्थयात्रा मिळून चोवीस वर्षे परमेश्वरप्राप्तीसाठीं खर्ची घाडून आणि परमेश्वर आपला कैवारी करून घेऊन मग छत्तीस वर्षे श्रीसमर्थानीं राष्ट्राचा व्याप केला : सारा देश पायानें तुडविला, ठिकाठिकाणीं मठ स्थापून हजारों शिष्य सर्वत्र पसरविले, क्षणभर विश्रांति घेतली नाही, अत्यन्त कष्ट केले ! आणि इतकें सारें करून स्वतः पुन्हां निस्पृह राहिले. तप, व्याप आणि त्याग, अशा नरजन्मसफलतेच्या तीन पायऱ्या श्रीसमर्थांच्या चरित्रानें राष्ट्राला शिकविल्या आहेत. कित्येक जण, मनांत किंतु ठेवून किंवा मनांतल्या मनांत आपल्या मनाजोगतें उत्तर देऊन हि बाहेर असा एक प्रश्न विचारीत असतात कीं, श्रीसमर्थ पूर्ण निस्पृह होते तर त्यांनीं एवढा व्याप केला च कां ? ते च तुकाराममहाराज पहा, त्यांच्यापुढें श्रीशिवरायानें ठेवलेलें ताट त्यांनीं झिडकारिलें च कीं नाही ? नाही कोण म्हणेल ? तुकाराममहाराजांची योग्यता कोण कमी लेखील ? असा कोण पतित असूं शकेल कीं, जो त्यांच्या चरणीं नम्र होणार नाही ? शंकिताच्या प्रश्नाचें उत्तर इतकें च कीं, उभयतांच्या अवताराचीं कार्ये भिन्न भिन्न होती. तीन पायऱ्यांपैकी दुसऱ्या पायरीकडे तुकाराममहाराजांनीं पाहिलें च नाही आणि दुसऱ्या पायरीवर उभे राहून छत्तीस वर्षे राष्ट्राला आत्मकल्याणाचा मार्ग दाखवून, सर्व सत्पुरुषांच्या हक्काची जी तिसरी पायरी ती हि श्रीसमर्थानीं सोडली नाही ! ते रामाला म्हणतात, रामा, दोन तपें देह झिजवून आपले चरण जोडले, पुढें तीन तपें आपल्या आज्ञेवरून व राष्ट्राचें दैन्य मला पाहवले नाही म्हणून राष्ट्राच्या कल्याणाकरितां उदंड व्याप केला, संप्रदाय वाढविला, समुदाय मिळविला, त्यायोगें सर्वत्र प्रतिष्ठा झाली, लोकमान्यता पावलों, सर्व

कांही झालें, पण देवा, मला स्वतःला यांपैकीं कशाची हि जरूरी नाही, हा सारा व्याप आपला आपण संभाला आणि माझी आपली मूळची निस्पृहता माझी मला परत द्या, इतकेंच आपल्या चरणापाशीं माझें मागणें आहे.

माझी निस्पृहता गेली तुझ्या पाईं । ते माझी मज देईं देवराया ॥ गि १५० ॥
 नलगे संप्रदाव मज नलगे समुदाव । माझा अंतर्भाव उच्चाटला ॥ २ ॥
 नलगे प्रतिष्ठा नलगे गौरव । नलगे हावभाव मान्यतेचा ॥ ३ ॥
 रामदास म्हणे दंभें शब्दज्ञानें । वाया अभिमान कासयासी ॥ ४ ॥

(२५) कृतज्ञतेचे उद्गार

उत्तरार्धातील ८२ वें पद म्दणजे, जणूं, क्याच्या ७२ व्या वर्षीं श्रीसमर्थानीं आपल्या एकंदर आयुष्याचें थोडक्यांत केलेलें सिंहावलोकन च होय. तें पद त्यांनीं रामाला उद्देशून केलें आहे. त्यांत अर्थात् त्यांच्या हृदयांतील कृतज्ञताबुद्धि प्रकट झाली आहे.

जन्मदुःख सांगतां नये । सांगों मी काये ।
 दुरी करोनी अपाये । केला उपाये ॥ १ ॥
 शरण तुज रघुवीरा गुणगंभीरा ।
 धन्य रे दातारा । कृपालु खरा ॥ २ ॥
 बालपणापासुनी वेडें । तुज सांकडें ।
 सांगावें कवणापुढें । जालें येवढें ॥ ३ ॥
 जिवीचें मनीचें पुर्विलें । गोमटें केलें ।
 सर्व साहोनियां नेलें । नाहीं पाहिलें ॥ ४ ॥
 देवा तूं त्रैलोक्यनाथ । तूं रे अनाथ ।
 मज करुनि सनाथ । केलें समर्थ ॥ ५ ॥
 दास म्हणे तुझ्या अनाचा । वाढलों साचा ।
 मज हा संसार कैचा । सर्व देवाचा ॥ ६ ॥

श्रीसमर्थ रामाला म्हणत आहेत, रामा सारा जन्म आठवतों, सारीं दुःखें आठवतात, सांगतां येत नाहीत, काय सांगूं, सर्व अपायकारक प्रसंगांचे

निवारण करून आपण माझे कल्याण केले, आपले उपकार किती आठवूं, आपण कृपा केली, मी लहानपणासून वेडा होतो, पण तुम्ही अंगिकार करून मजकडून इतक्या गोष्टी घडविल्या, त्या कोणाला सांगूं, जें जें मी मनांत आणलें तें तें आपण पुरविलें, माझे कल्याण केले, माझे गुणदोष पाहिले नाहीत, अपराध सहन केलेत, आपण त्रैलोक्यनाथ आहां, मी अनाथ असतां मजला सनाथ करून समर्थ केलेत,

समर्थानें समर्थ करावें । तरी च समर्थ म्हणवावें ।

त्रैलोक्यास पडिलें ठावें । सामर्थ्य ज्याचें ॥

ही माझी प्रार्थना आपण ऐकली, कृतार्थ झालों, आपले उपकार कसे फेडूं, मी सर्वस्वीं आपला आहे, आपल्या अन्नावर वाढलों आहे, हा जो सारा पसारा माझा म्हणून दिसतो, तो माझा नसून आपला आहे !

तात्पर्य

मला या प्रत्येक पदांत श्रीसमर्थहृदय च प्रकट होत होतें. सातआठशें पदांतून मी अवघीं पांचपंचवीस निवडलीं व तीं पंचवीस विभागांत वाचकांस सादर केलीं. मला विश्वास आहे कीं बाकीचीं सारीं पदे या पंचवीस विभागांत बसवितां येतील ! ही माझी निवड सर्वांनीं मानावी, असें माझे थोडे च म्हणणें आहे ! प्रत्येकानें आपली निवड करावी. फार काय सांगूं, या खेपेस हीं पदपदांतरें वाचीत असतां जीं पांच पंचवीस माझ्या डोळ्यांत भरलीं, तीं च उद्यां वाचावयास बसलों असतां भरतील, दुसरीं भरणार नाहीत, असें मी हि म्हणूं शकत नाहीं. कारण या सर्व च पदांत मला श्रीसमर्थहृदयांतील तरंग उमटलेले दिसत आहेत ! तसे ते वाचकांस हि दिसतील !

या पदांची गोडी काय सांगावी ! ज्याला ईश्वरानें गाण्याचें अंग दिलें असेल, अशा एकाद्या गायनकलेतील तज्ज्ञानें त्या ईश्वरदत्त गुणाचा दुसरीकडे उपयोग न करतां, हीं पदे गाण्याकडे केला व आपल्या मधुर आणि खड्या आवाजांत हीं पदे गात महाराष्ट्रांतील गांवोगांवीं त्यानें संचार केला, तर त्यास जनतेचीं मनें या पदांतील विचारांकडे आकर्षून घेऊन महाराष्ट्राची आणि श्रीसमर्थाची अपूर्व सेवा केल्याचें पुण्य लाभेल !

[८]

अवांतर आणि प्रासंगिक प्रकरणे

अवांतर आणि प्रासंगिक प्रकरणे

हीं खरोखर च अनंत आहेत. तीं सत्कार्योत्तेजक समेकद्वन अजून प्रकाशित झालेलीं नाहीत व त्यांपैकीं जीं थोडीं इतरांकडून प्रकाशित झालेलीं आहेत, त्यांचें प्रकाशन समाधानकारक नाहीं. या सर्व प्रकरणांच्या शुद्ध आणि संपूर्ण प्रकाशनाची वेळ केव्हां येणार आहे, सांगतां येत नाहीं. त्यासाठीं पुन्हां एकदां श्री वाग्देवतामंदिरांतील बहुतेक बाडें धांडोळिलीं पाहिजेत.

अखंड सावधान, अल्पस्वल्प संसारवर्म, अस्मानीसुल्तानी, अक्षरपदसंज्ञा, आरत्या, आलेख जागो, ईश्वरविवाह, ऐका इटाचा प्रसंग, ऐका प्रपंचविचार, कारखाना, कालिका माता, काशी कांती कोल्हापुर, कुळकर्णकथा, कृतनिर्वाह, कृपालुपणाची मूस, कोणाचा भरंवसा, गजेंद्रमोक्ष, गुरुगीता, चतुर्थयोग, जनकाच्या ओव्या, जनचिता, जनस्थान-गोदातटी, **जळ स्थळ काष्ठ पाषाण**, डफगाणीं, तत्त्वपट्टसंक्षेप, तत्त्वबोध, तीर्थावळी, दिवटा, देहात्मयोग, नमो मंगलमूर्तीं, नाममहिमा, निपट कपट नाहीं, **निश्र्वयाचा महामेरु, परंतु येकवचनी देव येक**, पंचपदी, पंचाध्यायी म्हणजे च दासगीता, पंचाननाचा षडाननु, पंचीकरण, परचक्रनिरूपण, पांगुळ, पाहाटगाणीं, प्रसंग निघाला स्वभावे, फुट समास, बुद्धिवाद, भयनाशनी, भवानीस्तुति, भीमरूपी, भूपाळ्या, भोंवता डोंगराचा फेर, महंतलीला, महंतीचें सुख, माभळभट, मारुतीचा जन्मकाळ, मारुतीस्तोत्र, मुसलमानी श्लोकाष्टके, मूळमाया षडगुणेश्वरु, यथायोग्य घालावें वय, यादी इमारती कारणें, यात्रा चाफळची, येका शब्दें, राजकारण, राजधर्म, राजनीतिशिकवण, रामचंद्र बैसले सिंहासनीं, रामगीता, रामदास फोडी हांका, राम दासाचा सारथी, रामवरदायिनी, लघु सुंदरकांड, लंका घेतली हो, लोक काय बोलत, वासिष्ठसार, विदेशीं येकला आहे, विवेक जालिया देवाचा योग, शिवराव देवराव, शिवस्वरोदय, षड्पुनामयोग, सकळ गुणांचा निधी, सकळ तीर्थांची फलश्रुति, सकळ तीर्थांचें माहेर, सकळ तीर्थांचें सार, संतनामावळी, **संसारसांकडीसाठीं**, सरवदा, सुचित करूनि अंतःकरण, सुंदर रामाबाई, सुरत खंबायत लाहुर, सूर्यवंशावळी,

स्वप्नसाक्षात्कार, स्वरोदय, हनुमंतस्तोत्र, हनुमंताचीं पंचरत्ने, हनुमंतांनै ख्याती केली, हनुमंता रामदूता, क्षात्रधर्म, ज्ञानबोध, इत्यादि अनेक लहान मोठीं प्रकरणे, शेंकडों अभंग, पदे वगैरे, अजून प्रकाशित व्हावयाचीं आहेत. तीं प्रकाशित झाल्यावर च त्यांच्या विषयीं साकल्यानें बोलतां येईल व त्यांत आपणांस श्रीसमर्थांना पाहतां येईल. तथापि तोंपर्यंत थांबलें च पाहिजे, असें मात्र नव्हे.

माझा नाइलाज आहे, पण मला असें वाटूं लागलें आहे कीं, श्रीसमर्थांच्या मुखांतून निघणाऱ्या प्रत्येक शब्दांत त्यांचें अंतःकरण आहे आणि प्रत्येक वाक्यांत त्यांचें चरित्र आहे. कोणतें हि प्रकरण घेतलें तरी त्यांच्या हृदयाची साक्ष पटल्यावांचून राहत नाही. आम्हां प्रपंची जनांना अगदीं सामान्य उपदेश करण्याचा प्रसंग असला, तरी त्यांत आमच्या कल्याणाविषयीं त्यांना वाटणारा कळवळा प्रत्ययास येतो च येतो. सामान्य विषय असला तरी त्यांचें पर्यवसान एकाद्या महत्त्वाच्या प्रतिपादनांत करण्याची श्रीसमर्थांची हातोटी प्रसिद्ध आहे. मनांत येतें कीं, या अवांतर आणि प्रासंगिक कवितेंतील प्रथम एकादें असलें सामान्य प्रकरण देऊन मग त्यांचा स्वप्नसाक्षात्कार पहावा, महंतांना, श्रीशिवराजाला, श्रीशंभुराजाला त्यांनीं केलेला उपदेश ऐकावा, श्रीशिवराजाविषयीं त्यांच्या भावना काय होत्या त्यांचा विचार करावा आणि नंतर **श्रीसमर्थहृदयमंदिरावर कळसाप्रमाणें शोभणारें** तें एकमेव गद्य पत्र हातीं घ्यावें.

(१) सामान्य प्रकरण म्हणून जें मनांत आणलें आहे, तें इतकें सामान्य आहे कीं, त्याचा अनुभव प्रत्येकाला आलेला असतो. संसारंत मनुष्याला मोठी भीति स्वतःच्या मरणाची वाटत असते व मोठें दुःख एकाद्या जिवलग्याच्या मरणाचें होत असतें. जी गोष्ट अपरिहार्य आहे, तिची भीति अगर दुःख वास्तविक वाटूं नये. पण जगाकडे पहावें तर हा सामान्य नियम दिसतो कीं, या भीतींतून आणि दुःखांतून सहसा कोणी सुटलेला नसतो. असा हा सर्वसामान्य नियम पाहून श्रीसमर्थ जो उपदेश करीत आहेत तो किती अमोल आहे, याचा विचार प्रत्येकानें करावा. बाळांक ४८३ तील हें एक अप्रकाशित प्रकरण आहे.

संसारसांकडीसाठीं । देवाला भार घालणें ।
 होणार होइना कां रे । जाणार जाइना सुखें ॥ १ ॥
 ऐसे चि जन्म होताती । आले गेले पुन्हःपुन्हा ।
 आपुलें काय आहे रे । पाहे रे सावधा बरें ॥ २ ॥
 कर्मरेखा सुटेना कीं । येकाकी होतसे कसें ।
 नाहीं कीं आपुले हातीं । कांहीं केल्या कळेचिना ॥ ३ ॥
 संसारजाति हे ऐसी । तडातोडी च होतसे ।
 म्हणोनी जन्म हा खोटा । मायाजाळें भ्रमों नये ॥ ४ ॥
 स्वप्नीचें देखिलें गेलें । त्यासाठीं दुःख कायसें ।
 इच्छा हे सर्व देवाची । करील तें सुखें करूं ॥ ५ ॥
 मृत्याभेणें पळों जातां । कोणही हि रक्षिता नसे ।
 मृत्यानें मारिले सर्वें । मृत्य कोणहा सुटेचिना ॥ १० ॥
 येतां तें येकलें येतें । जातां तें येकलें दिसे ।
 मध्यें च लागली माया । तें हि तुटोनि जातसे ॥ १६ ॥
 विचार पाहिल्याविण । हांसती खेळती जर्नी ।
 संसारसोहळा मोठा । झांकातापा च होतसे ॥ १७ ॥
 दुःख ते सोसिती सर्वें । साभिमानें हळुहळु ।
 लोकीक लागला मोठा । लोकलाज सुटेचिना ॥ २० ॥
 सेवटीं लाज हि जाते । दैन्यवाणें मढें पडे ।
 झांकिते येकमेकांचें । मायाजाळें रडोनिया ॥ २१ ॥
 तोडितां तुटते माया । सत्संग धरणें बरा ॥ २३ ॥
 अनन्य होय देवासी । देव भक्त चि येकला ।
 आत्मनिवेदनी भक्ति । अनन्य भक्त तो बरा ॥ २५ ॥
 तात्पर्य करावें दास्य देवाचें । तेणें विश्रांति होतसे ।
 देव तो आदिअंतीं रे । सांभाळ करितो स्वदा ॥ २६ ॥

(२) श्रीसमर्थांच्या स्वप्नसाक्षात्काराचे श्लोक बाडांक ४९९ त आहेत. हे प्रकरण हि नवीन आणि अपूर्व आहे. कोणत्या हि श्रीसमर्थचरित्रग्रन्थांत हा

स्वप्नसाक्षात्काराचा प्रसंग वर्णिलेला नाही. श्रीसमर्थानीं स्वतःच दहा श्लोकांत तो सांगितला आहे.

उदासीन स्वामी न व्हावें दयाळा ।
स्नेहाळु मनांतील साक्षी कृपाळा ।
मला आजि बोसंडिता दुःख वाटे ।
अवस्ता बहू वाटतां कंठ दाटे ।

याप्रमाणें पहिल्या सात श्लोकांत श्रीरामाची करुणा भाकली आहे. आठव्यांत हि करुणा च भाकितातः

दयाळा दया शीघ्र आर्घीं करावी ।
करुणार्णवा बूडतां धांव घ्यावी ।
बहूसाल निर्वृजलों मोहजाळें ।
त्वरें धांवणी सीघ्र कीजे कृपाळें ॥ ८ ॥

श्रीरामाला दया आली!

अनाथा दिनाची समर्थासि चिंता ।
त्वरें वोळला राम आनंददाता ।
अकस्मात स्वर्गीं समाधान केलें ।
समर्थें दिनालागिं आनंदवीलें ॥ ९ ॥

याप्रमाणें श्रीसमर्थ प्रत्ययानें सांगत आहेत !

दिनाचा सदा सर्वदा भार वाही ।
न पाहे मनीं अल्प अन्याय कांहीं ।
क्षमा सर्व केलें मला येश दिल्लें ।
म्हणे दास हें प्रत्यया सुद्य आलें ॥ १० ॥

(३) जळ थळ काष्ठ पाषाण । या चरणानें आरंभिलेल्या प्रकरणांत महंतांना कांहीं महत्त्वाच्या सूचना आहेत. ३८४ वाडांकांत तें प्रकरण आहे. ज्याला महंत व्हावयाचें असेल त्यानें कोठें रहावें, कसें असावें, काय करावें वगैरे सूचना महत्त्वाच्या आहेत च, पण शेवटची अति महत्त्वाची सूचना अशी आहे कीं, कोणी हि अर्धवट स्थितींत आपला साधनमार्ग सोडून जगापुढें

येऊं नये. स्वतः पूर्ण व्हावें, कृतार्थ व्हावें, सिद्ध व्हावें आणि मग जगांत प्रकट व्हावें, म्हणजे लोकांचें लक्ष आपल्याकडे, आपल्या कृतीकडे आणि सांगण्याकडे आपोआप श्रद्धापूर्वक लागतें. महंती सुखाची नसे, कष्टाची असे, पण कल्याणकारक असे. श्रीसमर्थ जसे स्वतः वागले, तसे च ल्यांनीं इतरांस सांगितलें. या सहा ओव्यांत कोणास हि श्रीसमर्थांचें दर्शन घडेल.

दरे दकुंटे पर्वत । वाहाळ अडचणी संकोचित ।

तेथें राहातां उचीत । महंतासी ॥ ६ ॥

आधीं मठ चि करावा । मग भीम प्रतिष्ठावा ।

वेश जपोनी योजावा । विक्राळरूपी ॥ ७ ॥

विक्राळ आणि सुंदर । कर्कश आणि मनोहर ।

सुप्रसन्न आणि उदार । दीर्घरूपी ॥ ८ ॥

नेमस्तपणें असावें । जप ध्यान करीत जावें ।

सिद्ध होय तों न भेटावें । कोणीयेकासी ॥ ९ ॥

येकायेकी अकस्मात । प्रगट करावा अद्भुत ।

तेणें चमत्कारे चीत्त । बहुत जनाचें ॥ १० ॥

मर्यादा धरावी धरवावी । पूजा करावी करवावी ।

दास म्हणे येणें पदवी । पाविजेते ॥ ११ ॥

(४) ईश्वरी संकेतानुसार शालिवाहनाच्या सोळाव्या शतकांत धर्म-संस्थापनेसाठीं जी नरनारायणाची जोडी अवतरली होती, तींत ज्या नरानें नारायणाच्या हृदयांत अढळ स्थान मिळविलें होतें, त्या नराला नारायणाकडून जें पत्र गेल्याचें प्रसिद्ध आहे, तें पत्र पाहिल्यावांचून श्रीसमर्थहृदयग्रन्थ पुरा होऊं शकत नाही ! त्या पत्राचें अनुसंधान आणि ऐतिहासिक महत्त्व यांचा विचार पाहिल्या खंडांत झाला च आहे. श्रीसमर्थ आणि श्रीशिवराय म्हणजे याज्ञवल्क्य आणि जनक, कृष्ण आणि अर्जुन, किंवा विशेष अनुरूप म्हणजे वसिष्ठ आणि राम यांची जोडी होय. धर्मसंस्थापना हें च या उभय अवतारांचें हृदयस्थ कार्य होतें. युगायुगाचे ठायीं संकटकाळीं ही जोडी अवतार धारण करून येते, असें, हीं उदाहरणें पाहिलीं म्हणजे वाटतें. राष्ट्रांतील दुःखित सज्जनांनीं दीर्घ आणि उष्ण श्वास टाकून फक्त पूर्व तयारी करावयाची असते !

श्रीशिवरायाविषयी श्रीसमर्थहृदयांत किती प्रेम होते तें या पत्रानें व्यक्त होत आहे. बाळांक ३५, ८६ वगैरे बाळांत तें पत्र आहे. त्यास लिखित म्हटलें आहे. लिखित म्हणजे पत्र.

निश्चयाचा महामेरु । बहुत जनासी आधारु ।
 अखंड स्थितीचा निर्धारु । श्रीमंत योग ॥ १ ॥
 परोपकाराचिया रासी । उदंड घडती जयासी ।
 तथाच्या गुणमहत्वासी । तुळणा केंची ॥ २ ॥
 नरपति हयपति गजपति । गडपति भूपति जळपति ।
 पुरंदर आणि आदिशक्ति । पुष्टीभार्गी ॥ ३ ॥
 यशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत ।
 पुण्यवंत नीतिवंत । जाणता राजा ॥ ४ ॥
 आचारसीळ विचारसीळ । दानसीळ धर्मसीळ ।
 सर्वज्ञपणें सुसीळ । सकळां ठाई ॥ ५ ॥
 धीर उदार आणि सुंदर । शूर क्रियेसी तत्पर ।
 सावधपणें नृपवर । तुळ केले ॥ ६ ॥
 तीर्थें क्षेत्रें तें मोडिलीं । ब्राह्मणें स्थानभ्रष्ट जालीं ।
 सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥ ७ ॥
 देव धर्म गो ब्राह्मण । करावया संरक्षण ।
 हृदयस्थ जाला नारायण । प्रेरणा केली ॥ ८ ॥
 शूर पंडित पुराणिक । कवेश्वर वैदिक याज्ञिक ।
 धूर्त तार्किक सभानायक । तुमचा ठाई ॥ ९ ॥
 या भूमंडळाचा ठाई । धर्म रक्षी ऐसा नाही ।
 मन्हाष्टधर्म राहिला काहीं । तुम्हाकरितां ॥ १० ॥
 आणीक हि धर्मदृष्ट्यें चालती । आश्रित होउनी कितेक असती ।
 धन्य धन्य तुमची कीर्ति । विश्वीं विस्तारली ॥ ११ ॥
 कितेक दुष्ट संव्हारिला । कितेकांसी धाक सुटला ।
 कितेकांसी आश्रयो जाला । शिवकल्याण राजा ॥ १२ ॥

तुमचे देसीं वास्तव्य केलें । परंतु वर्तमान नाहीं घेतलें ।
 रुणानुबंधें विस्मरण जालें । काये नेणों ॥ १३ ॥
 सर्वज्ञ मंडळी धर्मसूर्ती । सांगणें काय तयांप्रती ।
 धर्मस्थापनेची कीर्ति । सांभाळिली पाहिजे ॥ १४ ॥
 राजकारण उदंड दाटलें । तेणें चीत विभागलें ।
 प्रसंग नस्तां लिहिलें । क्षमा केलें पाहिजे ॥ १५ ॥

(९) याहून हि, श्रीशिवरायाविषयीं श्रीसमर्थाना वाटणारें वात्सल्य श्रीशंभुराजांना गेलेल्या पत्रांत जास्त प्रकट झालेलें आहे. तें पत्र ३८४ बाडांकांत असून वर मथळ्याचे जागीं 'पत्र संभुराजा' असें म्हटलेंले आहे. त्या पत्रांत तर, आईबापांनीं आपल्या मुलाच्या नुसत्या बोलण्याचालण्याचें जसें कौतुक करावें, तसें श्रीसमर्थानीं श्रीशिवरायाच्या बोलण्याचालण्याचें कौतुक केलें आहे. कोण हें प्रेम ! हे दोषे हि महापुरुष एकच. शिवरायाच्या हृदयांत श्रीसमर्थ आणि श्रीसमर्थांच्या हृदयांत श्रीशिवराय ! तेव्हां यांपैकीं, महाराष्ट्रीय कोणाला जवळ करणार आणि कोणाला दूर सारणार ? ही जोडी कोण फोडूं शकेल ? तसें करण्याचा जे प्रयत्न करतील ते आत्मनाश करून घेतील. आपणांस श्रीसमर्थहृदय पहावयाचें आहे ना ? पहा तें या पत्रांत ! हें हि पत्र इतरत्र प्रकाशित असलें तरी श्रीसमर्थहृदयांत त्यास अवश्य स्थान मिळालें पाहिजे.

अखंड सावधान असावें । दुश्चित्त कदापि नसावें ।
 त्रजवीजा करीत वैसावें । येकांत स्थळीं ॥ १ ॥
 कांहीं उग्रस्थिति सांडावी । कांहीं सौम्यता धरावी ।
 चिंता लागावी परावी । अंतर्यामीं ॥ २ ॥
 मागील अपराध क्षमावे । कारवारी हातीं घरावे ।
 सुखी करूनि धाडावे । कामावरी ॥ ३ ॥
 पाटांतील तुंब निघेना । तरी मग पाणी च चालेना ।
 तैसें जनाच्या मना । कळलें पाहिजे ॥ ४ ॥
 जनाचा प्रवाहो चालिला । म्हणिजे कार्यभाग आटोपला ।
 जन ठाईं ठाईं तुंबला । म्हणिजे खोटें ॥ ५ ॥

श्रेष्ठीं जें जें मेळविलें । त्यासाठीं भांडत बैसले ।

तरी मग जाणावें फावले । गनीमासी ॥ ६ ॥

ऐसें सहसा करूं नये । दोघा भांडण तिसऱ्या जय ।

धीर धरूनि महत्कार्य । समजोन करावें ॥ ७ ॥

आरंभी च पडिली धास्ती । म्हणिजे कार्यभाग होय नास्ती ।

याकारणें समस्ती । बुधी शोधावी ॥ ८ ॥

राजी राखतां जग । मग कार्याची लगबग ।

ऐसें जाणोनि सांग । समाधानें करावी ॥ ९ ॥

सकळ लोक येक करावे । गनीम लाटून काढावे ।

येणें करितां कीर्ति धांवे । दिगांतरीं ॥ १० ॥

आधीं गाजवावे तडाखे । तरी मग भूमंडळी धाके ।

ऐसें न होतां धके । राज्यासी होती ॥ ११ ॥

समय प्रसंग वोळखावा । राग निपट न संडावा ।

आला तरी कळों नेदावा । जनामध्ये ॥ १२ ॥

राज्यामध्ये सकळ लोक । सलगी देउनी करावे शोक ।

लोकाच्या मनामध्ये धाक । उपजों चि नये ॥ १३ ॥

बहुत लोक मेळवावे । लोक विचारें भरावे ।

कष्ट करूनि घसरावे । म्लेचराजे ॥ १४ ॥

आहे तितुकें जतन करावें । पुढें आणीक मेळवावें ।

मन्हाष्टराज्य चि करावें । जिकडे तिकडे ॥ १५ ॥

लोकी हि हीमती धरावी । शर्तीची तरवार करावी ।

चढती वाढती पदवी । पावाल येणें ॥ १६ ॥

शिवराजासी आठवावें । जीवित्व तृणसमान करावें ।

येहलोकपरलोकीं तरावें । कीर्तिरूपें ॥ १७ ॥

शिवराजाचें आठवावें रूप । शिवराजाचा आठवावा साक्षेप ।

शिवराजाचा आठवावा प्रताप । भूमंडळीं ॥ १८ ॥

शिवराजाचें कैसें बोलणें । शिवराजाचें कैसें चालणें ।
 शिवराजाची सलगी देणें । कैसी आहे ॥ १९ ॥
 सकळ सुखाचा त्याग । करूनि साधिजे तो योग ।
 राज्य साधावया लगवग । तैसी करावी ॥ २० ॥
 त्याहून करावें विशेष । तरी च म्हणावें पुरुष ।
 याउपरी आतां विशेष । काय ल्याहावें ॥ २१ ॥

(६) याहिपेक्षां, श्रीसमर्थ श्रीशिवरायाकडे श्रीरामावताराच्या च दृष्टीनें पहात होते कीं काय, न कळे, अशी एका प्रकरणावरून माझी फारा दिवसांपासून कल्पना झाली आहे! ती मी यापूर्वीं अनेकदां अनेक ठिकाणीं प्रवचनांत व क्वचित् लेखनांत हि प्रकट केलेली आहे, पण कोठें हि कोणी अमान्यता दर्शविली नव्हती. कल्पना विचित्र दिसते, पण तशी ती नाही. मी तर ही कल्पना आत्मनिवेदनभक्तीचें एक उत्कृष्ट प्रत्यक्ष उदाहरणच समजतो. श्रीसमर्थाना अनुग्रह रामाचा आणि श्रीशिवराय जर रामाचे अवतार तर, राम हे श्रीसमर्थाचे गुरु होते, तसे शिष्य हि होते कीं काय? या प्रश्नाचें उत्तर श्रीसमर्थाच्या च शब्दांत दिलेलें बरें.

अहं ब्रह्मास्मि माहांवाक्य । येथीचा अर्थ अतर्क्य ।
 तो हि सांगतो ऐक्य । गुरुशिष्य जेथें ॥ ५-६-४४ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारानंतर गुरु आणि शिष्य एकरूप होतात. राम ते च रामदास आणि रामदास ते च शिवराय. म्हणून राम आणि शिवराय एक च. ही च आत्मनिवेदनभक्ति होय.

✓ राम तो कोण तो जाणा । दास तो कोण तो कसा ।
 भक्ती निवेदनी कैसी । ऐसें हें जाण साधका ॥ स्फु. प्र. ३६ ॥

श्रीशिवरायाविषयीं श्रीसमर्थाची अशी भावना होती, असें मला पुढील प्रकरणावरून वाटतें. तें प्रकरण अनेक दृष्टीनीं विचार करण्यासारखें आहे. तें ६४, ८६, १०४, १९८, ३८४, इत्यादि अनेक बाडांत आढळतें. त्याला आरंभ 'परंतु' शब्दापासून च झाला आहे. कांहीं चर्चा निघाली असावी, असें वाटतें, आणि श्रीसमर्थ एकदम म्हणाले असावे, परंतु—

परंतु येकवचनी देव येक । जेणें सोडिले देव अनेक ।
 सेवाहीन मी सेवक । त्याचा म्हणवी ॥ १ ॥

समर्थे आंगिकार केला । नाना संकटीं रक्षिला ।
 त्याचिया अत्रे पिंड वाढविला । जन्मवरी ॥ २ ॥
 मारुतीसारिखे सेवक । तेथें मी मानवी रंक ।
 नवल सामर्थ्याचें कौतुक । काये सांगों ॥ ३ ॥
 समर्थ आणि दीनानाथ । वैभवे समर्थाहून समर्थ ।
 जेणें माझे मनोरथ । पूर्ण केले ॥ ४ ॥
 जें जें मनें अभिळाषिलें । तें तें सर्व हि पुरविलें ।
 मज दीनास वाढविले । मर्यादेवेगळे ॥ ५ ॥
 समर्थानें समर्थ करावें । तरी च समर्थ म्हणवावें ।
 त्रैलोक्यास पडिलें ठावें । सामर्थ्य ज्याचें ॥ ६ ॥
 अजिंक्य रजनीचर भातले । देव कारगृहीं घातले ।
 म्हणोनि वैकुंठीहूनि पातले । देव सोडवावया ॥ ७ ॥
 देवमात्र जाजावला । म्हणोनि कैपक्षी पावला ।
 भुवनकंटक निर्दाळिला । दशमुख शत्रु ॥ ८ ॥
 जिहीं त्रैलोक्य जिंकिलें । त्यास मर्कटाहातीं मारविलें ।
 भुवनत्रय आनंदविलें । दाशरथीनें ॥ ९ ॥
 देवाचे बंद सोडविले । देव स्वस्थानीं स्थापिले ।
 प्राणीमात्र आनंदविले । रामराजें ॥ १० ॥
 विभीषणास दिधली लंका । सुरवराची फिटली शंका ।
 समर्थे रामदास रंका । नवाजिले ॥ ११ ॥
 सुंदर भूति सुंदर गुण । सुंदर कीर्ति सुंदर लक्षण ।
 सुंदर मठीं देव आपण । वास केला ॥ १२ ॥
 गिरीकंदरीं सुंदर वन । सुंदर वाहाती जीवन ।
 त्यामध्ये सुंदर भुवन । रघुनाथाचें ॥ १३ ॥
 सुंदर पाहोन वास केला । दास संनिध ठेविला ।
 अवघा प्रांत चि पावन केला । कृपाल्लुपणें ॥ १४ ॥
 बावी पोखरणी झरे । टाकीं विशाल सुंदरें ।
 ठाई ठाई मनोहरें । स्थळें निर्मिलीं ॥ १५ ॥

कडे कपाटें दरे दकुटें । पाहों जातां भय चि वाटे ।
 ऐसे स्थळीं वैभव दाटे । देणें रघुनाथाचें ॥ १६ ॥
 अंतरनिष्ठ अखंडध्यानी । संनिध रामवरदायनी ।
 विश्वमाता त्रैलोक्यजननी । मूळमाया ॥ १७ ॥

प्रकरणाच्या पहिल्या सहा ओव्यांत, रामानें आपला अंगिकार कसा केला, अनेक संकटांतून कसें सोडविलें, आपण जी जी इच्छा केली ती ती पूर्ण करून जगांत आपलें महत्त्व कसें वाढविलें, इत्यादि स्वतःविषयींच्या च गोष्टी श्रीसमर्थ सांगत आहेत. पुढें बाराव्या ओवीपासून शेवटच्या सतराव्या ओवीपर्यंत सुंदर मठाचें म्हणजे शिवतरच्या घळीचें आणि त्या भागांतील सृष्टिवैभवाचें वर्णन आहे. मग प्रश्न असा, मध्यें च ७ ते ११ ओव्यांत रामायण कोठचें आलें आहे ? पहिल्या सहा ओव्या पुन्हा वाचून पहा आणि पुढच्या च सातव्या ओवींत काय याचें म्हणून अपेक्षा करता ? पहिल्या पांच ओव्यांत श्रीसमर्थ स्वतःविषयीं बोलत आहेत, हें पाहून व “रामा, तुम्ही समर्थ आहांत, पण मला समर्थ कराल तर च तुम्ही खरे समर्थ, मला किती समर्थ कराल ? तर इतके समर्थ करा कीं, माझें सामर्थ्य त्रैलोक्यास माहित झालें पाहिजे” हा सहाव्या ओवीचा भावार्थ मनांत येऊन असें वाटूं लागतें कीं, आतां पुढें सातव्या ओवीपासून श्रीसमर्थ आपल्या सामर्थ्याविषयीं कांहीं सांगतील. अशी अपेक्षा करावी तों रामायण कालीन कथाभाग मध्यें च आलेला दिसतो. तो तरी पूर्ण पांच ओव्यांत आला आहे, असें हि नाहीं. अकराव्या ओवीचा अर्धा भाग विभीषणाच्या वाट्याला गेला असून अर्ध्या भागांत

समर्थें रामदास रंका । नवाजिले ॥

पुन्हां आहे च. विभीषणाला लंका दिली आणि श्रीसमर्थांना नवाजिलें, या दोन्ही गोष्टी एका च काळांत घडल्या होत्या काय कीं, त्यांचा उच्चार एकत्र करण्यांत यावा ! मग काय, या मधल्या साडेचार ओव्यांत त्रेतायुगांतील राम-कथेचा संबंध आहे, कां श्रीसमर्थांच्या देखत श्रीशिवराय मर्कटाऐवजीं मावळ्यांच्या हातून जें रामायण प्रत्यक्ष घडवीत होतें, त्याचा संबंध आहे ?

कांहीं असो, इतकें खरें कीं, प्रकरण किंचित् गूढ आहे. त्यांत श्रीसमर्थहृदयापासून निघालेले कृतज्ञतेचे उद्गार आहेत !

स्वामी !

स्वामी ! तुझिया पदद्वयाचा संयोग ।
तेथें समर्पोंनि राहो माझें सर्वांग ।
तुझें अनन्य भजन महा योग ।
ऐसी धारणा देई ॥

[९]

श्रीसमर्थांचें एकमेव गद्य पत्र

श्रीसमर्थानीं
स्वहस्ताक्षरें लिहिलेलें

एकमेव गद्य पत्र

श्रीरामसमर्थ

उत्तमगुणाळंकृत रघुनाथभक्तिप
रायेण परोपकार राजमान्य राजश्री
रघुनाथभट गोसांवी यांसी स्नेहपू
र्वक सूचना तुमचा निरोप घेउनु
हेलवाकीहून स्वार जालों ते सुखरू
प चाफलास पावलों संकल्पाची
समारादना हि जाली पुढें शरीराचा
उपचार हि हळु हळु होतो तुम
चें मन मजवरी बहुत आहे ते तुम

चे आवडीच्या गुणे कल्याण हो
 ईल ऐसैं नेमस्त चिन्ह दिसतें
 आपणे ते कर्कष सीतलाईमघें
 बहुत चि श्रम पावलों तो माझा
 सकळ श्रम घेउनु मज निरोप
 दिधला तो उपकार देव जाणे
 येविसी चीत चमत्कारलें ते प
 त्री किती ह्यणौनु लेहावे माझें अ
 रिष्ट तुह्मी घेउन मज उष्ण देशा
 सी पाठविले हा उपकार श्रीरघु
 नाथजीस जाला मज रघुनाथजी
वेगलें कोणही जिवलग नाही
 आपण जाला समाचार रघुनाथजी
 स विदित केला याउपरी माझे
 ठाई तुह्मी आहा रघुनाथकृपे

चा प्रत्यये तुह्वास आलियावरी
 प्रचीतीसीं कलों येईल बहुत का
 काये लेहावें वेदमूर्ती दिवाकर
 भट गोसांवी तेथे आलियावरी
 तुह्मी माझा समाचार घेयासी ये
 प्रांतीस आले पाहिजे स्नेह बहु
 त असों दीजे हा पत्रार्थ हें इतु
 के म्यां आवडीच्या कलवळ्याने
 लिहिले आहे मने मन साक्ष असेल परं
 तु तुह्वास उपचारसा वाटोन रजीस
 होल तरी न होणे जैसा दिवाकरभट तै
 से तुह्मी हा इत्यर्थ आहे बरें कललें
 पाहिजे तुमचा आमचा येकात प्रसं
 ग जालियावरी मग ऐसे लिहिता न ये ह्य
 गौनि ये संधीमधे प्रसग फावला पु

हें फावेना ह्यणौनि लावे करून लिहि
 लें वरकड इतर भाव मनामधे असेल
 तरी रघुनाथ साक्ष असे तुह्मी रजीस
 न होणे आणि जे आहे ते लिहिलें याम
 धे मिथ्या स्तुती नाही तुह्मी सर्वज्ञ
 आहा तुमचे जे काही आहे ते सकल मा
 झें चि आहे म्या मज माझ्या मनास
 येईल तैसे लिहिलें येथे तुमचें काये
 गेलें काही चिंता न कीजे तुह्मी आ
 मचे चि आहा तुह्मी आह्मी सकल दे
 वाचे आहों शरीरभेदावरी न जाणे
 अतरस्थिति पाहिल्या उपरी
 कलो येईल

श्रीमयास्तनीनिधीरिधीर्धर
 अथ उमवेनेदधी अहेनी अमरु
 लेन्वी अहेम्या मनामस्यामम
 उहेते उहेधी उहेने उमवे इहे
 गपे अहे नीतनमीने उहे
 मसेनी अथ उमिणी अमी उमवे
 कसे अहे शरीर मधारीन कसे
 उतरुथीनी अहीम्या उमरी
 मने उहे

श्रीसमर्थांचें हस्ताक्षर

सत्कार्योत्तेजक सभा गुप्तीत असलेल्या श्री रामदास आणि रामदासी ग्रन्थमालेंतील नववा भाग—श्रीसंप्रदायाचीं कागदपत्रें—त्यांत हें पत्र प्रथम शके १८३७ च्या श्रीरामनवमीस प्रकाशित झालें. तें पत्र व त्या भागांतील इतर सारीं पत्रें श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांत पहावयास मिळतात.

हें पत्र कोणीं आणि केव्हां लिहिलें तें कळण्याला पत्रांत कांहीं च साधन नाही व त्याच भागांत प्रकाशित झालेलें लेखांक ५२ चें पत्र उपलब्ध न होतें तर हें पत्र कोणीं आणि केव्हां लिहिलें हें आजपर्यंत हि आपणांस निश्चितपणें कळलें नसतें. पत्रांतील उद्गार श्रीसमर्थांशिवाय दुसरा कोण काढूं शकेल, हें पत्र त्यांचें च असावें, असे आपल्या मनांत किती हि आलें असतें, तरी हें पत्र श्रीसमर्थांचें च, असें निर्विवादपणें आपणांस म्हणतां आलें नसतें व निःशंकपणें तसें कोणीं मानलें नसतें. पण त्या ५२ व्या लेखांकानें आतां हें पत्र कोणीं आणि केव्हां लिहिलें एवढ्याच गोष्टी सिद्ध झाल्या, असें नसून तें पत्र ज्यांनीं लिहिलें त्यांनीं तें दुसऱ्याकडून लिहविलें नसून स्वहस्ताक्षरें लिहिलें, हें हि दिसून आलें आहे. लेखांक ५२ चें पत्र श्रीसमर्थशिष्य विठ्ठल गोसांवी यांनीं शके १६०४ च्या सुमारास श्रीसमर्थांचे उपाध्ये दिवाकर गोसांवी यांना लिहिलेलें आहे. त्यांत विठ्ठल गोसांवी म्हणतात :

“××××× उपरी आनंदसंवहारी श्री समर्थ हेलवाकीचे घलयेस होते च्यातुर्मास तेथे कृमिले सीतलाई बहुत जाली म्हणून उष्ण देशासी चांफलाकडे आले हेलवाकींचे घलयेस कितेक कार्ये सीध होणे होते म्हणून वेदमूर्ती रघुनाथभट नवहस्त पंडितराये श्री उपाध्ये व पुराणीक श्री नी त्यांस कृपापूर्वक हे वृत्ती करून पूर्वी च दिली होती त्यासी ते स्थल सीध करावयासी ठेविले आपण चाफलास आले नवसाची समाराधना श्री चे द्वारी केली शूद्राचे भोजन सीगणवाडीस केले दुसरे दिवसी पंडितरायासी कितेक समाधानाची उतरे जैसा दिवाकर गोसावी तैसे च तुम्ही म्हणून गौरवयुक्त स्वहस्ताक्षरे पत्र लिहीले आणी शाहापुरास जावयास अश्वारूढ होऊन स्वार जाले ×××××”

आतां पुनरपि तें पत्र वाचा आणि पहा कांहीं शंका उरते का, विठ्ठल-गोसावियानें ज्या पत्राचा उल्लेख केला आहे, तें च हें श्रीसमर्थांनीं स्वहस्ताक्षरें

लिहिलेलें पत्र होय ! शंका एक च उरते, हें पत्र श्रीसमर्थांचें आहे, हें मान्य आहे, पण त्यांनीं स्वहस्ताक्षरें लिहिलेलें जें पत्र तें च हें कशावरून, ही व्याची कशावरून नकल नसेल ? ही शंका मला आवडते, ती मी हि घेतों. श्रीसमर्थ स्वतः बहुधा लिहीत नसत, अशी आपली कल्पना होती, तेव्हां वाटे कीं, श्रीसमर्थांच्या हातच्या दोन ओळी जरी मिळतील, तरी तें आपलें केवढें भाग्य ! पण आतां कळून आलें कीं, ते स्वतः केव्हां च लिहीत नसत, असें नव्हे, तर महत्त्वाच्या प्रसंगीं किंवा एकाद्याचा गौरव करावयाचा असेल तेव्हां ते स्वतः लिहीत. तेव्हां आतां आशा करावीशी वाटते कीं, अशीं त्यांचीं आणखी हि कित्येक पत्रें उपलब्ध व्हावीं, म्हणजे वरील शंकेचें निवारण होईल ! ब्राह्मणाला किती हि वा, तो नेहमीं असंतुष्ट च राहणार ! दोन ओळींवर संतोष मानणार होता, त्याला बरोबर बावन ओळींचें पत्र दिलें, तों हा आणखी मागतो च आहे. महाराज, आम्ही दुसऱ्या कोणापाशीं हट्ट करावा ! हें पत्र आपल्या च हातचें आहे, ही माझी खात्री झाली आहे, पण महाराष्ट्रांतील चिकित्सक जनतेची खात्री पटविण्यासाठीं अशीं आणखी कांहीं पत्रें मिळवून दिलीं पाहिजेत.

विठ्ठल गोसावी यांचे आम्हांवर उपकार आहेत. त्यांच्या पत्रावरून आम्हांस बोध झाला कीं, आनंदनाम संवत्सराच्या चातुर्मासानंतर म्हणजे बहुधा मार्गशीर्ष - पौषांत हें पत्र श्रीसमर्थांनीं लिहिलें आणि तें स्वहस्ताक्षरें लिहिलें. हा आनंद संवत्सर कोणता ? श्रीसमर्थांच्या आयुष्यांत तो दोनदां आला होता, एकदां १५३६ त, तेव्हां श्रीसमर्थ अवध्या सहा वर्षांचे होते व दुसऱ्यादां १५९६ त, तेव्हां ते सहासष्ट वर्षांचे होते. तेव्हां हें पत्र या दुसऱ्या आनंदसंवत्सरांतील होय. आणि तो आपल्या नांवाप्रमाणें महाराष्ट्राच्या खरोखर च आनंदाचा संवत्सर होता. त्या संवत्सराच्या ज्येष्ठ शुद्ध १३ स श्रीछत्रपति श्रीशिवराय यांना रायगडें राज्याभिषेक झाला.

१५९६ च्या आषाढ शुद्ध ११ पासून कार्तिक शुद्ध ११ पर्यंत श्रीसमर्थ हेळवाकच्या घळींत राहिले होते. तेथें ते कर्कष सीतलाईमध्ये बहुत चि श्रम पावले ! त्या घळींत आम्ही ऐन उन्हाळ्यांत चैत्र वद्य १० स होतो, तरी जर धाबळी पांघरून निजल्यावर हि थंडी वाजण्याची राहिली नाही, तर चातुर्मासांत तेथें किती सीतलाई असेल, तिची कल्पना करवत नाही. तेथें

कित्येक कार्ये सिद्ध व्हावयाचीं होतीं, तीं कोणतीं हें समजण्यास कल्पनेचा च आश्रय केला पाहिजे, दुसरा मार्ग नाही. ही हेळवाकची घळ जरा बाजूला असून अवघड जागीं असल्यामुळे ती फारशी कोणाच्या पाहण्यांत येत नाही.

कऱ्हाडाहून चिपळुणास जाणारा, कोयना नदीच्या कांठाकांठानें जो रस्ता आहे, त्या रस्त्यावर पाटणच्या पलीकडे कुंभारली घाटाच्या तोंडाशीं हेळवाक. म्हणून लहानसें गांव आहे. हेळवाकपर्यंत कोयना नदी सारखी उत्तरेकडून दक्षिणेकडे येते व हेळवाकपासून ती पूर्ववाहिनी झाली आहे. हेळवाकच्या दक्षिणेस एक दोन लहान डोंगरांच्या पलीकडे कोंढवळें नांवाचें खेडें आहे; तेथून पुढें सज्जनगडापेक्षां हि जरा उंच डोंगर चढून गेल्यावर एक लहानशी धनगरवाडी लागते, तेथून पुढें अरण्य आहे. ह्या अरण्यांत अस्वलांची वस्ति फार आहे व क्वचित् वाघ हि आहेत. तेव्हां त्यांतून जातांना अस्वलांची बहुधा व नशिबीं असल्यास वाघाची भेट होण्याचा फार संभव असल्यामुळे, निःशस्त्र एकट्यादुकट्यानें जाण्याचें अकारण धाडस न करतां कोंढवळ्याचीं कांहीं माणसें बरोबर घेऊन पुढें जाणें इष्ट असतें. मार्गांत सदरहु पशूंची गांठ पडल्यास त्यांचा समाचार घेण्यास, नेहमींच्या सरावामुळे, त्या लोकांना अवघड वाटत नाही व आपणांस हि अनायासें घळीचा मार्ग दाखविला जातो. सुमारे अर्धा कोस अरण्यांतून गेल्यावर एका डोंगराच्या दर्रांत वळतां च ती भव्य पण आल्हाददायक पवित्र घळ एकदम दृष्टीपुढें येते. १९९६ चा संबंध चातुर्मास श्रीसमर्थानीं तेथें क्रमिला, पण आतां मात्र हिंस्र पशूंचून दुसऱ्या कोणाला त्या घळीचा उपयोग राहिला नाही. तेव्हांपासून आतांपर्यंत त्या घळीची दुसऱ्या कोणीं पर्वा न केल्यामुळे घळींत हातभर उंच मातीचा थर सांचला आहे.

घळीचें तोंड दक्षिणेस आहे. समोरच्या बाजूनें घळ तीन चार पुरुष उंचीवर असून घळींत जाण्याला मार्ग दोन्ही बाजूनीं आहे. घळींतील दोन्ही बाजूंच्या कपारी सोडून घळीची लांबी पूर्वपश्चिम बरोबर ९८ हात आहे व दक्षिणोत्तर रुंदी कोठें १९ हात तर कोठें ३० हात आहे. मातीचा थर बाजूस सारला तर घळीची उंची चारपांच हात येईल. घळीच्या पुढच्या बाजूस तीन हात रुंदीची भित होती, असें दिसतें. मध्यें भिती घालून घळींत एकंदर पांच दालनें केलेलीं होतीं. पांच हि दालनांत जीं कांहीं

अवशिष्ट चिन्हें दिसत आहेत, त्यावरून मी अशी कल्पना केली आहे कीं, अगदीं मधल्या दालनांत देवतार्चन असावे व त्याच्या डाव्या बाजूचे पहिले दालनांत श्रीसमर्थ व पलीकडच्या दालनांत आल्यागेल्यास शिवाजी राजे रहात असावेत व देवतार्चनाच्या उजव्या बाजूचीं दोन्ही दालनें रघुनाथ, दिवाकर, कल्याणादि शिष्यमंडळीकडे असावीत. श्रीशिवछत्रपतींच्या दालनापुढें जो डोंगराचा भाग आहे, तेथें घोड्यांची पागा होती म्हणून आज हि सांगतात ! घळींत बसून समोर पाहिलें म्हणजे चित्ताला प्रसन्न करणारा, मनाला शांतविणारा, सद्गुरुस्वरूप प्रकट करणारा, स्वर्गतुल्य, अति रम्य देखावा दृष्टीस पडतो. तळापासून घळ तीन चार पुरुष उंचीवर आहे म्हणून इतक्यांत च सांगितलें आहे व घळीच्या वर आणखी सुमारे दहा पुरुष उंचीचा सारखा डोंगर आहे. त्या डोंगरावरून बरोबर घळीपुढें सबंध देवतार्चनाच्या दालनाच्या लांबीभर सारखें निर्मळ पाणी पडतें. जणू स्वर्गांतून गंगेचें च अवतरण होत आहे ! त्या पाण्याच्या झोताखालीं उभें राहून वा बसून मनसोक्त स्नान करावें, संध्यावंदनादि कर्मे करून श्रीसद्गुरुचरणप्रतापचितनांत खुशाल काळ कंठावा ! आपलें आपण च उठूं तेव्हां उठूं, तेथें दुसरा कोणी ऊठ म्हणणार नाही, किती सांगावी त्या घळीची रमणीयता, मजजवळ शब्द कोठें आहेत !

अशी ही रम्य घळ, तिची रचना व योजना, हीं पाहिलीं म्हणजे शक १९६६ पासून १९९६ पर्यंतच्या काळांत त्या महापुरुषानें कोणता व्याप केला असला पाहिजे, याची कल्पना होते. या तीस वर्षांच्या अवधींतील श्रीसमर्थांच्या चरित्राचें स्वरूप जाणावयाची ज्याला इच्छा होईल, त्यानें एकवार श्रीसमर्थांच्या या व इतर घळींचें दर्शन घ्यावें. त्या घळी च आज आपल्याशीं बोलतील व श्रीसमर्थहृदय प्रकट करून दाखवतील !

चाफळास गेल्यावर कांहीं दिवसांनीं त्यांनीं प्रस्तुतचें पत्र लिहिलें. तें मोडी लिपींत आहे. मथळ्यावरील 'श्रीरामसमर्थ' वगळून पत्राच्या एकंदर ५२ ओळी आहेत, पैकीं ३६ ओळी कागदाच्या एका बाजूस असून बाकीच्या १६ ओळी पाठीमागच्या बाजूस आहेत. पत्र पाठपोट लिहावयाचें असलें म्हणजे कागद उलटतांना खालची बाजू वर करण्याच्या पूर्वपद्धतीप्रमाणें मागील मजकूर लिहिलेला आहे. अस्सल पत्राच्या जितक्या ओळी आहेत व प्रत्येक ओळींत जितके शब्द आहेत, तितक्या च ओळींत व तितक्या च शब्दांत तें

वर छापलें आहे. २६ व्या ओळीच्या शेवटीं 'का' आला असून पुन्हा पुढच्या ओळीच्या आरंभीं तो पडला आहे, तसा तो मुळांत च आहे. कागद अत्यन्त जीर्ण झाला असून कांहीं ठिकाणीं फाटल्यामुळें थोडीं अक्षरें फाटण्यांत गेलीं आहेत, पण तीं लावण्यास मुळीं च पंचाईत पडत नाही. ९ व्या ओळींतील शेवटचा 'म', १० व्या ओळींतील शेवटचीं अक्षरें 'ण हो', २४ व्या ओळींतील 'कृपे' व ४८ व्या ओळींतील 'म्ही आ' हीं अक्षरें फाटण्यांत गेलीं आहेत. नित्यदर्शनासाठीं पत्रांतील शेवटच्या नऊ ओळींची प्रतिमा किंचित् लहान आकारांत येथें देत आहे. पत्राची रुंदी त्या प्रतिमेची आहे त्यापेक्षा किंचित् जास्त आहे व लांबी रुंदीच्या पांचपट आहे. संबध अस्सल पत्राचें दर्शन श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांत कोणास हि घेतां येईल.

असें या पत्राचें बाह्य स्वरूप आहे. आतां आपण त्याच्या अंतःस्वरूपांत शिरून श्रीसमर्थहृदय पाहतां येईल तितकें पाहूं.

असा कोणता प्रसंग होता कीं, श्रीसमर्थानीं रघुनाथभटांचा एवढा गौरव करावा, तो कळण्याला मार्ग नाही. नुसत्या सीतलाईचें च अरिष्ट म्हणावें, तर रघुनाथभटांनीं तरी त्या घळींत जाऊन राहण्याची काय आवश्यकता होती ? कांहीं तरी विशेष प्रसंग असल्यावांचून रघुनाथभटांच्या येण्यानें श्रीसमर्थाना इतके उपकार वाटले नसते व त्यांचें चित्त चमत्कारलें नसतें. रघुनाथभट तेथें आल्यावर च श्रीसमर्थानीं घळ सोडली. नंतर रघुनाथभटांना सोडविण्यास हि दिवाकरभट जाणार च होते. म्हणजे प्रसंग असा दिसतो कीं, कोणा तरी विश्वासु शिष्यानें तेथील जबाबदारी पतकरल्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. काय प्रसंग होता तो देव जाणे !

या पत्रांतील प्रत्येक वाक्य श्रीसमर्थानी 'आवडीच्या कळवळ्याने लिहिले' असल्यामुळें, मी म्हणतां, प्रत्येक वाक्याच्या रूपानें श्रीसमर्थहृदय च बाहेर पडलें आहे.

“तुमचें मन मजवरी ब्रह्म आहे ते तुमचे आवडीच्या गुणे कल्याण होईल ऐसें नेमस्त चिन्ह दिसतें”

हा रघुनाथभटांच्या निमित्तानें महाराष्ट्रास श्रीसमर्थोचा आशीर्वाद आहे, असें मी समजतां. या आशीर्वादांत महाराष्ट्राला आपल्या कल्याणाचा मार्ग दिसावा

व त्या मार्गानें जाऊन महाराष्ट्रानें आपलें कल्याण साधावें, अशी माझी प्रार्थना आहे.

“माझे अरिष्ट तुम्ही घेउन मज उष्ण देशासी पाठविले
हा उपकार श्रीरघुनाथजीस जाला ”

हे मजवर उपकार झाले, असें आपण म्हटलें असतें. परंतु श्रीसमर्थ म्हणतात, आपलें अरिष्ट रघुनाथभटांनीं आपणांवर घेतलें हे त्यांचे रामावर उपकार झाले ! ते कसे, याचें उत्तर पुढच्या च वाक्यांत आहे

“मज रघुनाथजीवेगलें कोण्ही जिवलग नाही ”

रघुनाथ ते च समर्थ आणि समर्थ ते च रघुनाथ ! दोघे एकरूप होते. म्हणून श्रीसमर्थांवर केलेले उपकार रघुनाथजीवर केल्यासारखे च होते.

“आपण जाला समाचार रघुनाथजीस विदित केला ”

म्हणजे कोणाला विदित केला ? प्रत्यक्ष रामाला !!

“हें इतुकें म्या आवडीच्या कळवळ्याने लिहिले आहे
मने मन साक्ष असेल ”

दुसरी साक्ष नको च कोणाची ! आपली त्यांना व त्यांची आपल्याला साक्ष पटली पाहिजे. तर च देव आणि भक्त, गुरु आणि शिष्य, असें खरें नातें जोडलें जातें. दोन्हीं हृदयें एक झालीं पाहिजेत !

“वरकड इतर भाव मनामधे असेल तरी रघुनाथ साक्ष
असे ”

यांत श्रीसमर्थ आपलें हृदय खुलें करून दाखवीत आहेत, कीं त्यांत दुसरा भाव नाही !

आणि शेवटच्या नऊ ओळींत तर बरोबर नऊ च वाक्यें आहेत. तीं वाक्यें नसून श्रीसमर्थहृदयांतील प्रेमसागराला आलेल्या भरतीच्या त्या लाटा उसळल्या आहेत ! त्यांची च प्रतिकृति दर्शनार्थ सोबत जोडली आहे.

श्रीसमर्थहृदयांतील प्रेमाच्या नऊ लाटा

जे आहे ते लिहिलें यामधें मिथ्या स्तुती नाही
 तुम्ही सर्वज्ञ आहा
 तुमचे जे काही आहे ते सकल माझे चि आहे
 म्या मज माझ्या मनास येईल तैसे लिहिलें
 येथे तुमचें काये गेलें
 काही चिंता न कीजे
 तुम्ही आमचे चि आहा
 तुम्ही आम्ही सकल देवाचे आहों
 शरीरभेदावरी न जाणे
 अंतरस्थिति पाहिल्या उपरी कलो येईल

मागाडून येणारी लाट पुढें गेलेल्या लाटेला ग्रासून आपण पुढें होत आहे. मागंची लाट पुढच्या लाटेला मागें टांकीत आहे. दुसरीनें पहिलीलां, तिसरीनें दुसरीला, या क्रमानें आठव्या लाटेनें सातवीला मागें टाकलें आणि शेवटची नववी लाट—अंतरस्थिति पाहिल्या उपरी कलो येईल—पूर्वीच्यां सर्व लाटांना मागें टाकून तुमच्या आमच्या अंगावरून जात आहे! तीं आपणांस स्नान घडत आहे! ती लाट, हा च या ग्रन्थाचा विषय आहे. अंतरस्थिति म्हणजे हृदयांतील तरंग, अंतरंगाच्या खुणा. श्रीसमर्थ म्हणत आहेत, “माझ्या हृदयांत पहा म्हणजे तुम्हांस कळेल”. हे हृदयस्थ नारायणा, सद्गुरु समर्था, ती च तळमळ या जीवाला लागून त्यानें येथवर अल्पसा प्रयत्न केला! तो आज शेवटास जात आहे, ही आपली कृपा होय! ग्रन्थाचा शेवट म्हणून प्रकरण लिहिण्यापूर्वी आपल्या च शब्दांत आम्ही आपली प्रार्थना करतो. त्या प्रार्थनेवरून हि श्रीसमर्थहृदयांतील तळमळ, तत्कालीन कठीण प्रसंग आणि त्या प्रसंगाला निमित्त कोण, यांचा बोध होणार आहे.

श्रीसमर्थाचें प्रार्थनागीत

कल्याण करी देवराया । जनहित विवरी ॥ ध्रु० ॥

तळमळ तळमळ होत चि आहे ।
हे जन हार्ति धरी ॥ १ ॥

अपराधी जन चुकत चि गेले ।
तुझा तूं चि सांवरी ॥ २ ॥

कठीण त्यावरि कठीण जालें ।
आतां न दिसे उरी ॥ ३ ॥

कोठें जावें काय करावें ।
आरंभिली बोहरी ॥ ४ ॥

दास म्हणे आम्ही केलें पावलों ।
दयेसि नाही सरी ॥ ५ ॥

कल्याण करी देवराया । जनहित विवरी ॥ ध्रु० ॥

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

ग्रन्थाचा शेवट

[श्रीसमर्थहृदयमंदिर - प्रत्यय - वाटाड्या - विशाल हृदय - साक्ष -
वाङ्मयमूर्तीची पेटी - श्रीसमर्थाचा शिकामोर्तब - हृदय - प्रार्थना]

श्रीसमर्थहृदयाचा ठाव लागावा म्हणून आपण श्रीसमर्थवाङ्मयोदधीत बुड्या मारण्यास सुरुवात केली. त्या वाङ्मयोदधीच्या तळाशी श्रीसमर्थहृदयमंदिर आहे, अशी कल्पना केल्यास, श्रीसमर्थांनी कृपा केली आणि एक एका प्रकरणांत मंदिराचा एक एक भाग दाखवीत शेवटच्या [९] व्या प्रकरणांत त्या एकमेव गद्य पत्राच्या रूपांत श्रीसमर्थहृदयमंदिराच्या कळसाचें त्यांनी आपणांस दर्शन घडविलें, असें म्हणतां येईल ! हृदयमंदिराचें शिखर दृष्टीस पडलें व कवितासमुद्राचें परतीर आपणांस गाठतां आलें, यामुळें मनाला समाधान वाटणें साहजिक आहे. आतां जरा अंतरावर उभे राहून सबंध मंदिरावर - पायापासून शिखरापर्यंत - एकवार एकदम नजर फेकूं, नेत्रांचें पारणें फेडूं, आपलें हृदय श्रीसमर्थचरणीं निवेदन करूं आणि मोकळे होऊं !

ग्रन्थाचा मंगलारंभ जसा श्रीसमर्थांच्या ओवीनें केला, तसा शेवट हि त्यांच्या च ओवीनें करित आहें. ग्रन्थारंभीं ग्रन्थाची अकरा प्रकारची फलश्रुति सांगितली आहे, तीपैकीं वाचकांस, अकराचे अकरा प्रकार बाजूस राहोत, पण एका हि प्रकारच्या फलश्रुतीचा प्रत्यय आला नाही, तर ग्रन्थाची किती हि स्तुति केली तरी तिचा काय उपयोग ? बरें, अनुभव आला, कोणाला कोणत्या कोणाला कोणत्या फलश्रुतीचा अनुभव येत गेला, तर स्तुति करण्याचें कारण च उरत नाही. वाचकांस येणारा अनुभव ही च ग्रन्थाची स्तुति होय.

शिवाय, या ग्रन्थांत माझे असें काय आहे ? ग्रन्थारंभीं कल्पना केल्याप्रमाणें, या ग्रन्थांतील तीन चतुर्थांश भाग तर श्रीसमर्थांचा च आहे. त्यांत मीं फक्त वाटाड्याचें काम केलें आहे. मागील प्रकरणांतील हेळवाकची घळ दाखविण्यास कोंढवळ्याचे जे वाटाडे आम्ही बरोबर घेतले होते, त्यांच्या

पेक्षां माझी निराळी अशी कामगिरी कोणती ? त्यांना घळ माहित होती, ती त्यांच्या पाहण्यांत आधीची होती, ती त्यांनीं आम्हांस दाखविली आणि श्रीसमर्थवाङ्मयांतील त्यांच्या अंतरंगाच्या खुणा मांड्या पाहण्यांत आधीं आल्या होत्या होत्या, त्या मी दाखवीत गेलों, यांत आम्हांस दोघांच्या कामगिरींत फरक कोठें आहे ? दोघांच्या हि कामगिरीचें स्वरूप सारखें च होय. श्रीशिवछत्रपति श्रीसमर्थांच्या दर्शनास आले असतां एका वाटाड्यानें त्यांना वाट दाखवीत शिंगणवाडीच्या रानांत श्रीसमर्थ बसले होते तेथें नेलें आणि त्यांची भेट करून दिली. त्या उभयतांच्या भेटांत जो सुखसंवाद झाला असेल त्यांतील एक हि शब्द त्याच्या कानांवर गेला असेल, नसेल ! त्याला फक्त श्रीसमर्थ कोठें बसले होते तें माहित होते व त्यांची आणि राजांची गांठ घालून द्यावयाची, एवढेंच त्याचें काम होते. या ग्रन्थांत माझे हि तेवढेंच काम होते : श्रीसमर्थवाङ्मयांतील मला माहित असलेल्या श्रीसमर्थ-हृदयाच्या खुणा वाचकांच्या नजरेस आणून द्यावयाच्या ! वाङ्मय श्रीसमर्थांचें, त्याचे भोक्ते वाचक आणि वाचकांना प्रत्यय द्यावयाचा आहे तो श्रीसमर्थांच्या अंतरंगाचा, माझ्या लिहिण्याचा नव्हे. मठामठांतील संग्रह मिळवून त्याचें प्रकाशनाचें काम, श्रीसमर्थांच्या दरबारांतील हमाल म्हणून आजवर केलें आणि आज, त्यांच्या दरबारांतील वाटाड्याच्या कामावर नेमणूक झाल्यामुळें श्रीसमर्थहृदयाच्या खुणा दाखविण्याचें काम वाङ्मयाला आल्यानें तें करीत आहे. श्रीसमर्थदरबारांतील हमाल आणि वाटाड्या म्हणवून घेण्याचें परमं भाग्य मला लाभलें, ही मी श्रीसमर्थांची कृपा समजतो.

वाचकांना विचारावेंसें वाटतें, श्रीसमर्थांचा कवितासमुद्र तुम्ही उल्लंघून आलांत, मार्गांत ठिकठिकाणीं श्रीसमर्थहृदयाच्या अनेक खुणा पाहिल्यात, त्यावरून श्रीसमर्थहृदय किती विशाल असलें पाहिजे, याची तुम्हांस कल्पना आली ना ? मला तर त्यांच्या हृदयांत सारें ब्रह्मांड सामावलेलें दिसत आहे. हें त्यांच्या उपासनेचें फळ होय. अखिल विश्वाला गवसणी घालण्याची ज्यांची उपासना, त्यांच्या हृदयांनें साऱ्या ब्रह्मांडाला कवळावें, हें सहज च होय. जनतेशीं तन्मयता पावलेलें, जगदंतरीं मिसळून गेलेलें तें हृदय ! ज्या प्रार्थनेनें मागील प्रकरणाचा आपण शेवट केला ती प्रार्थना च कां पाहा ना ? तींत जनतेपासून निराळें असें त्यांचें स्वतःचें अस्तित्व कोठें दिसतें का ? सारी

तळमळ जगाच्या कल्याणासाठी ! जगाचें कल्याण हें च त्यांचें ध्येय होतें व तें च त्यांचें रामापाशीं मागणें होतें.

त्यांच्या हृदयाच्या विशालत्वाची साक्ष त्यांचें एकंदर चरित्र च देत आहे. त्यांचे यच्चयावत् ग्रन्थ आणि त्या ग्रन्थांतील तत्त्वज्ञान आणि शिकवण हीं च, त्यांनीं केवढा प्रचंड व्याप केला असला पाहिजे याची अखंड साक्ष देत राहतील. त्यांनीं स्थापिलेले चिरंजीव मारुती, त्यांचे सर्व देशभर पसरलेले मठ, त्यांची आजपर्यंत चालत आलेली शिष्यपरंपरा, खुद्द जांब, चाफळ, सज्जनगड वगैरे स्थानें, हीं त्यांच्या सर्वांगीण व्यापाचीं चालतीं बोलतीं स्मारकें होत. फार काय पण श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांत मठामठांतील एकत्रित केलेला हस्तलिखित बाडांचा, प्रचंड तसा च बहुमोल, संग्रह जो पाहील त्यास त्यावरून त्या महापुरुषाच्या हालचालीची आणि सामर्थ्याची यथार्थ कल्पना होईल. श्रीमत् आद्य शंकराचार्यानंतर इतका प्रभावशाली प्रचारक दुसरा कोणी झाला च नाही. त्यांना जाऊन अडीचशें वर्षांहून जास्त वर्षे होऊन गेलीं, तरी त्यांच्या व्यापाचीं अवशिष्ट चिन्हें आज हि भरतखंडभर पसरलेलीं दृष्टीस पडत आहेत. महाराष्ट्रांतील विद्वानांच्या, देशभक्तांच्या, धर्मरक्षकांच्या, आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांच्या मनावर त्यांनीं आपल्या चारित्र्याची जी कायमची छाप बसविली आहे, ती च त्यांच्या व्यापक आणि विशाल हृदयाची निदर्शक अशी प्रमुख खूण होय. मला तर असें वाटतें, महाराष्ट्रांतील बुद्धिमान सच्छील माणसें मनावर घेतील तर जुन्या मठांचा जीर्णोद्धार करून त्यांना व्यवस्थित वळण लावतील, नवीन मठ स्थापन करतील, इतकें च नव्हे, तर श्रीसमर्थांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार सर्वत्र करूं शकतील. असा ईश्वरी पुरुष ज्या भूमींत जन्माला येतो, ती पुण्यभूमि होय. तो आपल्या अवतारानें आपल्या समाजाला, धर्माला आणि राष्ट्राला अमरत्व प्राप्त करून देत असतो.

श्रीसमर्थहृदयाची ओळख पटविण्याचें मुख्य साधन म्हणजे त्यांचे ग्रन्थ होत. त्या त्यांच्या संपूर्ण ग्रन्थांची यादी या ग्रन्थाच्या आरंभी दिली आहे. ती देतांना ग्रन्थांचें स्वरूप व संभाव्य रचनाकाल हीं विचारांत घेऊन [१] ते [९] असा मी त्यांचा क्रम लावला व त्या च क्रमांत एक एक ग्रन्थ घेऊन त्याचें विवेचन करित गेलों, जेथें जेथें त्यांच्या अंतरंगाच्या खुणा

आढळत गेल्या, तेथे तेथे थोडा वेळ जास्त रमत गेलों आणि अशा रीतीने त्यांच्या हृदयाचे विशालत्व अवलोकीत आणि अनुभवीत या ग्रन्थाचा आज शेवट गांठला. माझी कल्पना अशी आहे की, केव्हां तरी श्रीसमर्थ-वाङ्मयमूर्तीची एक पेटी च तयार करावी व तींत त्या नऊ ग्रन्थांचा समावेश करून पेटीच्या एका कोपऱ्यांत या श्रीसमर्थहृदय ग्रन्थाला जागा द्यावी. श्रीसमर्थहृदय ग्रन्थ वाचतांना श्रीसमर्थाची संपूर्ण वाङ्मयमूर्ति सन्निध असणे अत्यंत आवश्यक आहे. अशी ती श्रीसमर्थवाङ्मयमूर्तीची पेटी महाराष्ट्रांत घरोघरी प्रतिष्ठित व्हावी. आज श्रीसमर्थ हे आपल्या वाङ्मयाच्या स्वरूपांत च आपल्यामध्ये आहेत. ज्या घरी या वाङ्मयमूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा होईल त्या घरी श्रीसमर्थ नांदतील.

माझे बोलणे संपले. महाराज, या हृदयग्रन्थास आपला आशीर्वाद असावा. कोठे ती थोर मंडळी आणि कोठे मी ! कल्याण, उद्धव, वेणाबाई, अंबाबाई, दिनकर, भीम, दिवाकर, देवदास, अनंत, मेरु, गिरिधर, केशवस्वामी, रंगनाथस्वामी, उद्धवचिद्धन इत्यादिकांना आपली प्रत्यक्ष संगति लाभली होती. त्यांनी किती तरी प्रेमाने आणि आदराने आपल्याविषयी गौरवाचे उद्गार काढले आहेत ! नंतरच्या हि परंपरेंतील असंख्य स्त्रीपुरुषांनी व शिवदिनकेसरी, महिपति, मोरोपंत यांच्यासारख्या बाहेरच्यांनी हि आपली अनेक स्तुतिस्तोत्रे गायिली आहेत ! या सर्वांच्या पुढे मी एक हीन दीन रंक भिकारी आहे ! पण सद्गुरुस्वरूप वर्णन करण्याला कोणाला हि प्रतिबंध थोडा च असतो ? “ आपल्या भावासारखा मनीं । देव आठवावा ध्यानीं । तैसा सद्गुरु हा स्तवनीं । ” स्तवावा, ही च आपली अनुज्ञा मानून मी माझ्या भावाप्रमाणे आपले हृदय रेखाटले आहे. मी बोलून चालून अल्पमति. मला जसे कळले, स्फुरले, सत्यसे भासले तसे मी लिहीत गेलों. ग्रन्थ पुरा झाला अथवा त्याचे हें शेवटचे संस्करण होय, असे मी मानीत नाही. त्यांत काहीं चुकीचीं विधाने केलीं गेलीं असतील, तीं आपण शुद्ध करावीं, काहीं गळालीं असतील तीं घालून, आपल्या इच्छेस येईल तेव्हां ग्रन्थ पुरा करून त्यावर आपला शिक्कामोर्तब व्हावा, अशी आपल्या चरणीं प्रार्थना आहे. तोंवर त्यावर अनेक संस्कार होत रहावे व महाराष्ट्राचकांच्या प्रेमास तो अधिकाधिक पात्र होत जावा, असा त्यास आपला कृपाशीर्वाद असावा !

श्रीसमर्थांचे अवतारकार्य अनुपम आहे, त्यांची उपासना अलौकिक आहे, त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा पाया कोणी अमान्य करू शकणार नाही, त्यांची शिकवण ब्रह्मांडाला गवसणी घालणारी आहे, त्यांचे कर्तृत्व अचाट आहे! एका काळीं रावापासून रंकापर्यंत सारा महाराष्ट्र त्यांच्या चरणां लीन होऊन त्यांचा अनुयायी बनून वैभवाच्या शिखरावर आरूढला होता. ते च वैभव पुनरपि प्राप्त करून ध्यावयाचे असेल तर त्याने पुन्हा त्या च चरणांचा आश्रय केला पाहिजे, असा माझा अदळ विश्वास असल्यामुळे मी हा उद्योग आरंभिला. दिवसानुदिवस महाराष्ट्राचे चित्त श्रीसमर्थचरणांकडे अधिकाधिक लागत जावे व पुनरपि आतां एकावर महाराष्ट्राच्या भाग्याचा दिवस जो उजाडावा तो कालत्रयीं पुन्हा मावळूं च नये, अशी प्रार्थना करित माझा देह आणि हा श्रीसमर्थहृदयग्रन्थ श्रीसमर्थचरणां अर्पण करितो !

इति श्रीसमर्थहृदयग्रंथ । जेथ नांदती स्वामी समर्थ ।

श्रीगुरुचरणी अर्पुनि कृतार्थ । आजि जालों जी ॥

श्रीसमर्थमंदिर - जांब
१८६४ श्रीरामसमर्थनवमी

शंकर प्रकृष्ण देव

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

प्रार्थना

महाराज पुन्हा कधीं येणार
राष्ट्रोद्धार करणार ॥ ध्रु० ॥

शिवकल्याणा संगें घेउनि
भूतलिं अवतरणार ॥ १ ॥

भक्तजनांच्या दैन्या पाहुनि
हृदया द्रव फुटणार ॥ २ ॥

घटिका पळ हि युगसम भासत
'थांब' किती वदणार ॥ ३ ॥

धर्मग्लानी पूर्ण जाहली
अंत किती बघणार ॥ ४ ॥

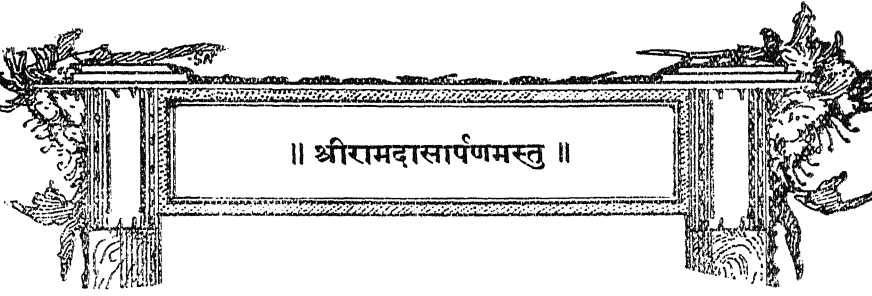
धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।
जाले आहेत पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥ १ ॥

हीं तव वचनें दासबोधिचीं
सत्य कधीं होणार ॥ ५ ॥

कळवळोनी सद्गुराणा
सत्वर गति येणार ॥ ६ ॥

त्या येण्याची वाट पाहत
प्राण कंठिं उरणार ॥ ७ ॥

महाराज पुन्हा कधीं येणार
विश्वोद्धार करणार ॥ ध्रु० ॥

॥ श्रीरामदासार्पणमस्तु ॥

